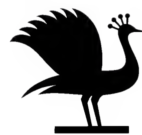
Sambir Memorial Book

Sefer Sambor--Sṭari-Sambor

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	
TITLE	Sefer Sambor--Stari-Sambor : pirḳe ʼedut ṿe-zikaron li-ḳehilot Sambor--Stari-Sambor me-reshitan ṿe-ʻad ḥurbanan / ha-ʻorekh, Aleksander Manor.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʼe Sambor--Stari-Sambor ṿeha-sevivah be-Yiśraʼel, 1980.
DESCRIPT	323, xlvi p., [1] leaf of plates : ill. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Sambir (Sambirsʹkyĭ raĭon) Sambir (Sambirsʹkyĭ raĭon, Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Sambir (Sambirsʹkyĭ raĭon)
ADD'L NAME	Manor, Alexander.
ADD'L TITLE	Book of Sambor--Stari-Sambor

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר סאמבור – סטארי־סאמבור

פרקי עדות וזכרון לקהילות סאמבור – סטארי־סאמבור מראשיתן ועד חורבנן

העורך

אלכסנדר מנור

הוצאת ארגון יוצאי סאמבור – סטארי־סאמבור והסביבה בישראל

תל־אביב, תש"ם – 1980

THE BOOK OF SAMBOR — STARI-SAMBOR

A memorial to the Jewish Communities of
Sambor and Stari-Sambor
The story of the two Jewish Communities
from their beginnings to their end

Editor
Alexander Manor

נדפס בישראל תש"ם – 1980

הוועדות להוצאת ספר הזכרון

א.
ועדת ההנצחה

ד״ר נתן רייך (ארה״ב) – יושב־ראש;
ד״ר יהושע רוטנשטרייך (ישראל) – יושב־ראש;

חברי הוועדה בישראל

אבנד אליעזר
אברדם לוי
ברגר שרה
דותן אשר
הורוביץ יהושע פישל
היילפרין יוסף
היימר פישל
ימיני משה
מייזלס יעקב לייב
מייזלס מנדל (עמנואל סלומון)

חברי הוועדה בארצות־הברית

הירש יחיאל
יונגמן נתן
לינהרט אברהם
סלמן נפתלי בן שלמה

ב.
הוועד הציבורי

חברי הוועד בישראל:

אבנד אליעזר
אייזנהנדלר מיכאל
בן־יוסף (שומינר) אריה
ברגר שרה
ברונר משה
גבלר אריה
היילפרין יוסף
היימר פישל
ימיני משה
לנגר צבי
פרופ׳ רוטנשטרייך נתן
ד״ר רוטנשטרייך יהושע
שכטר בת־שבע

חברי הוועד בארצות־הברית (לפי א״ב):

דכינגר מאקס
הירש יחיאל
וייסברט אברהם (בונק)
לינהרט אברהם
סלמן נפתלי בן־שלמה
צימבלר אוסקר
פרופ׳ רייך נתן

ג.
ועדת הכספים

אבנד אליעזר
היילפרין יוסף
ימיני משה
לנגר צבי

ד.
ועדת התצלומים

אבנד אליעזר
ברגר שרה
ברונר משה
היילפרין יוסף
היימר פישל

תוכן העניינים

פרק שלישי

תנועות־נוער

פרק רביעי

אישים ודמויות

בית רוטנשטרייך

בית חרותי (וולקר)

בית סנדויאר

בית שטויארמן

פרק חמישי

זכרונות וחוויות

פרק שישי

רסיסי הווי ופולקלור

פרק שביעי

סטארי־סאמבור (אלטשטאָט)

פרק שמיני

פרק תשיעי

בדרך לארץ

פרק עשירי

תולדות הארגונים

רשימת התצלומים

בשער הספר

לאחר שנים ומאמצים עלה בידינו להוציא לאור ספר־זכרון לקהילות סאמבור סטארי־סאמבור שהיו ואינן עוד. עלינו, על המעטים שנשארו לפליטה, הוטל להעלות עלי־ספר את חיי הציבור שתססו בקהילותינו לפני הישמדן ואת זכרם של יקירינו – הורים, אחים ואחיות, חברים וחברות, כדי שתהא זו מצבת־זכרון ספרותית; כדי שלא תיפסק השלשלת ולא ישכחו הערכים שהיו נר לרגלי דורותינו, אותם ערכים שבזכותם הגענו עד הלום.

ברטט וביראת כבוד ניגשנו להוציא לפועל צוואה מיוחדת במינה זו, של כל אלה שנעקרו, נהרגו, נשרפו ונצמתו מארץ החיים.

כי אין זו רק חובתנו למען עברנו, אלא לא פחות מזה וקודם כל למען עתידנו, למען ~~עתיד ילדינו וצאצאינו, שילמדו לקח מפיזורנו בין העמים, לקח עם חסר־מולדת בעבר,~~ ואשר גורל עתידו וקיומו תלוי בעתידה ובקיומה של מולדתו העתיקה־חדשה. כי רק אז יבינו שכל מאמצי הדורות בעבר לכינון עצמאותנו לא היו לשווא, וכל קרבן לא ייקר לשמור עליה מכל משמר בהווה, וכערובה לקיומנו בעתיד.

על אף כל פעולותינו והשתדלויותינו ברור לנו כי לא כל תולדות סאמבור סטארי־סאמבור על מפעליהן, ארגוניהן ואישיהן, באו לידי ביטוי מלא וכולל בספר. אין אנו סבורים כי מיצינו את הכל והגענו לשלמות, אך לא חסכנו שום מאמץ ועשינו כל מה שרק ניתן היה לעשות להגשמת המשימה והמטרה שהיצבנו לפנינו. פנינו לכל יוצאי ערינו בארץ ובחוץ־לארץ, וביקשנו להמציא לנו רשימות, זכרונות, תעודות, תצלומים וכל חומר מכל סוג שהוא הנוגע לקהילותינו – אולם רק מעטים נענו לפניותינו הבלתי־פוסקות.

על עורך הספר, הסופר **אלכסנדר מנור** הוטלה איפוא משימה קשה לאין ערוך, ללקט קו לקו, גרגיר לגרגיר, מהחומר המצוי בארכיונים למיניהם, בספריות, בכתבים ישנים, בכתבי־עת שונים בשפות שונות, שהופיעו בעבר הרחוק והקרוב. נוסף לכך היה עליו לקיים ראיונות אין־ספור עם עשרות רבות מיוצאי ערינו הפזורים בכל חלקי הארץ. וכל זאת לצרף תג לתג, קטע לקטע, פרק לפרק, כדי לצייר תמונה נאמנה, שתשקף את קורות קהילותינו לפני השואה, בשואה ואחריה.

ברם, עם כל מה שנעשה, ברור לנו כי עוד טרם נעשה הכל. הספר תם אך עדיין לא נשלם.

המערכת

פרק ראשון

תולדות הערים
סאמבור וסטארי־סאמבור

מ"סטארי־סאמבור" ל"נובי־סאמבור"

תולדות הערים סאמבור וסטארי־סאמבור בגאליציה במחוז לבוב ליד הדנייסטר, מתחילות במקום בו מצוי כיום היישוב המכונה סטארי־סאמבור. יישוב זה נוסד במאה השתים־עשרה ושימש כמרכז חשוב של נסיכות האליץ׳. במאה השלוש־עשרה החריבוהו הטאטארים והוא עלה באש בשנת 1241.

חלק מתושבי סטארי־סאמבור, בעיקר האורגים, עברו לכפר בשם פוהוניץ׳ במרחק שמונה־עשר ק"מ בערך מהיישוב הישן וקראו לו בשם נובי־סאמבור (סאמבור החדשה), כדי להבדילו מסאמבור הישנה, שהחלו לכנותה בשם סטארי־סאמבור או העיר הישנה.

הכפר פוהוניץ׳ היה תחילה בשליטתה של רוסיה ובשנת 1340 סופח לפולין[1]. את היסודות לעיר העתיד סאמבור הניח בשנת 1390 הווייאבודה של קראקא, סְפיטקו ממאֶלשטין, יועץ וחבר למסעות המלחמה של מלך פולין ולאדיסלאב יאגיאֶלו (1386–1434). המלך העניק לחברו הנאמן בעד שירותיו הצבאיים שטחי קרקע עצומים מדוברומיל עד לסטרי.

ספיטקו ממאֶלשטין, בהעריכו את חשיבות היישוב פוהוניץ׳, הירשה בתעודה מיום 13 בדצמבר 1390 למוכתר (Wójt) הנריק, שמוצאו מלאנדסהוט (לאנצוט) להקים ביישוב פוהוניץ׳ עיר בשם נובי־סאמבור[2]. בהעניקו לה זכויות מאגדבורג[3]. מתי נוסד הכפר פוהוניץ׳ אין אפשרות לקבוע בגלל חוסר מקורות היסטוריים. יש להניח שבהימצאו על צומת־דרכים מסחרית ואסטרטגית חשובה ליד הדנייסטר ויובלו מְלינובקה שימש כמרכז ראוי לביצור ולהגנה.

למרות העלאת היישוב פוהוניץ׳ לדרגת עיר ושינוי שמו לנובי־סאמבור, הרינו מוצאים בתעודות הרשמיות עד לשנת 1450 כי העיר כונתה בשני שמות: סאמבור או נובי־סאמבור לפָנים פוהוניץ׳.

סאמבור מונחת כאילו על אי שנוצר בין שני נהרות מקבילים ומרוחקים אחד ממשנהו מספר קילומטרים, נהר הדנייסטר מזה ונהר סְטְרְבְיוֹנז׳ המתאחדים אחרי סאמבור בסביבות דוּלוּבוֹבה.

במרחק של שלושה ק"מ בערך לפני סאמבור יצר הדנייסטר בתקופה הפרהיסטורית מעין זרוע מיוחדת הקרוייה מְלינובקה, שבהיפרדה כליל מהדנייסטר היא נופלת לנהר סטרביונז׳.

נהר הדנייסטר ומלינובקה מוסיפים לסאמבור חן טבעי מיוחד.

הענקת הזכויות העירוניות גרמה לזרימת מתישבים שונים העירה: פולנים, גרמנים, רוסים ויהודים.

מייסדה של העיר, ספיטקו ממאֶלשטין דאג להתפתחות העיר והעניק לה זכויות רבות. בינואר 1394 שיחרר המלך וולאדיסלאב יאגיאלו – לפי בקשתו של ספיטקו – את תושבי סאמבור ממיסים שונים. ברם, לא זמן רב נהנתה סאמבור מפעולותיו לטובת העיר. בשנת 1399 השתתף ספיטקו במלחמה נגד הטאטארים בה נהרג ב־12 באוגוסט 1399 ליד הנהר וורסקלה. לאחר מותו עברו נכסי סאמבור לידי אשתו אלז׳בייטה מאלשטינסקה.

מהזמנים הקדומים ביותר היו לסאמבור תנאים טבעיים להתפתחות המסחר, בשָכנה בהשתלבות דרכים מסחריות חשובות ליד השתפכות של שני ימים, הים הבלטי באמצעות נהר סאן, והים השחור באמצעות הנהר דנייסטר. הדנייסטר מילא כבר בתקופות הפרהיסטוריות תפקיד חשוב כדרך־מים טבעית, שהובילה לאקרמן שליד הים השחור. משם הגיעו הסוחרים היוונים עם מוצריהם לארץ הסקיתים. מסאמבור הובילה גם דרך יבשתית חשובה להונגאריה. בדרך זו הובילו מעבר לגבולות פולין סחורות כגון: עצים, מלח, בקר, פרוות שועלים ודובים, דבש וכו׳ והביאו מהונגאריה מוצרים שונים ובעיקר יינות. סוחרי סאמבור היו קונים מסוחרי הונגאריה גם יין, סוסים, עורות, בדים ופרות שונים.

מסאמבור הוביל גם כביש דרך רודקי וקומארנו ללבוב, בקשרו על ידי כך את מרכז המסחר בסחורות המזרח עם סאמבור, כצומת מסחרי חשוב.

בגלל תנאים טובים אלה להתפתחות המסחר, השתדלו מלכי פולין להעניק לתושבי סאמבור זכויות מסחר רבות, כדי לשפר את מצבם הכלכלי של התושבים ועל ידי כך להגדיל את ההכנסות של אוצר המלוכה.

כבר בפריבילגיה מה־30 באפריל 1419 התיר המלך וולאדיסלב יאגיאלו לכונן בעיר מרתפים למכירת יין, חנויות לבדים, חנות למלח ומאזניים מרכזיים. כמו כן שיחרר את כל הסוחרים שהיו מגיעים ליריד בסאמבור מתשלום מס היריד.

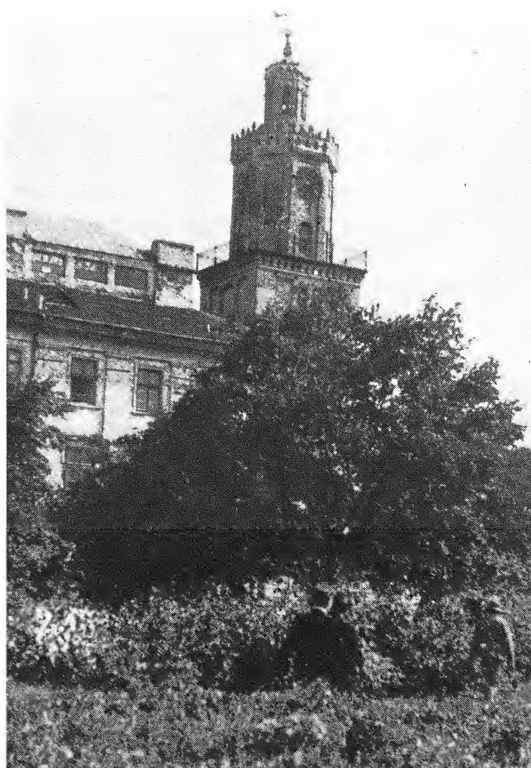
פריביליגיה מיוחדת במינה העניק לעיר, המלך זיגמונט אוגוסט ב־28 ביוני 1569, שהתירה לתושבי סאמבור הנוצריים למכור את סחורותיהם בפולין כולה ללא כל תשלום של מיסי דרכים, גשרים וירידים.

מיום ייסוד העיר התרכזו חיי המסחר בירידים שבועיים וימי שוק רגילים. על יסוד הפריבילגיה של המלך זיגמונט השלישי מ־13 במארס 1595, זכתה סאמבור להקמת מחסן מרכזי ליינות הונגריה ולקבלת שני גרוש פולניים מכל חבית יין. מהמחסן המרכזי של סאמבור היו מגיעים יינות הונגאריה המשובחים לכל רחבי פולין.
סאמבור התפרסמה במשך כמה מאות שנים גם במסחר בבדים ובאריגים ובכל סוגי המוצרים מעץ. מזמנים קדומים פרח בה המסחר במלח.

קורות העיר

מספר פעמים נבנתה סאמבור מחדש. בשנת 1498, כשהותקפה פולין על־ידי התורכים והטאטארים, עלתה סאמבור כולה באש.
בקיץ 1498 הגיעה לאוזני התושבים בסאמבור בשורת איוב, שגדודי תורכים וטאטארים מתקרבים אליה, ובדרכם מחריבים ושורפים הכל, שודדים ורוצחים את תושבי היישובים בהם הם עוברים. מועצת העיר קיימה ישיבת חרום כדי להחליט אם להתנגד לאוייב או לנטוש את העיר, ולהשאירה ריקה מאדם. ההחלטה שנתקבלה על נטישת העיר התפשטה חיש מהר, ובמשך מספר ימים לא נשארה בה נפש חיה. התורכים והטאטארים החריבוה ושרפוה עד היסוד. ועוד בטרם התאוששה האוכלוסיה מהאסון של שנת 1498, כבר איימה על סאמבור פלישה חדשה מצד הטאטארים בשנת 1515.
על חורבות העיר ובתי העץ שלה, הוקמה איפוא במאה השש־עשרה סאמבור חדשה. עקב הפלישות וההתקפות על העיר, הקיף הסטארוסטה קז'יסטוף אודרובונז' שידלובסקי את העיר בשנת 1530, בחומה עבה ובחפירות עמוקות, כדי שתיתכן הגנה עליה. ברם, בהיות העיר מוקפת חומה, היא נאלצה להצטמק ולצמצם עצמה ברחובות צרים ללא כל אפשרות להתרחבות ולהתפשטות טבעית במשך למעלה ממאתיים וחמישים שנה. כך הוקפאה התפתחותה בגבולות צרים שנתחמו לה, עד לשנים הראשונות של הכיבוש האוסטרי, על מה שעוד נעמוד להלן.
חומות העיר, השערים והמגדלים העסיקו רבות את הנהלת העיר וגרמו להכבדת עול המסים על תושביה כדי לשמור על החומות והחפירות שיהיו במצב תקין וראוי להגנה. כמו כן חוייב כל אחד מאחד־עשר איגודי האומנים (גילדות) שבעיר, לקבל על עצמו לשמירה ולהגנה קטע מסויים מהחומות וכן להחזיק על חשבונו כלי מלחמה.
כחוט־השידרה של העיר שנבנתה מחדש, שימש **בית־העיריה (ראַטוש)** שהוקם במרכז השוק ובו מגדל עם שעון. בנין זה עלה באש ונחרב כולו בשנת 1637, בשריפה שכילתה כמעט את העיר כולה. הקמת בית־העיריה החדש נסתיימה רק ב־1668, ובראש המגדל התנוסס אז לראשונה סמל העיר: צבי, שֶׁחֵץ תקוע בצווארו.

בית העיריה

המצור של בוגדאן חמילניצקי

ב־13 ביוני 1648 הותקפה סאמבור על ידי הקוזאקים והטאטארים, שהחריבו את פרברי העיר, אך העיר עצמה ניצלה וההתקפה נהדפה. בשנת 1649 שוב חזרו הקוזאקים והפעם בראשותו של מנהיגם בוגדאן חמילניצקי וצרו על העיר. אך המצור לא ארך זמן רב. בהיתקלם באש חזקה של תושבי סאמבור, ויתרו על תוכניתם לפרוץ את חומות העיר. לתושבי סאמבור ניתנה ההזדמנות להיווכח שלא לחינם ביצרו את העיר ושמיסיהם למטרה זו לא היו לשווא.

המלך יאן השלישי סובייסקי בהכירו במצבה האסטרטגי החשוב של סאמבור כעמדת מגן חשובה נגד חדירות התורכים והטאטארים, התיר להנהלת העיר בפריבילגיה מיוחדת ב־21 בפברואר 1676, לקבל מסוחרים ורוכלים שהיו מגיעים העירה מס מיוחד לצורך הגנת העיר.

הארמון המלכותי

כנקודת מגן חשובה שניה שימש הארמון המלכותי שהיה מחוץ לחומות העיר, בפרבר בליך. תחילה היה בנוי עץ ועלה באש בשנת 1498. הוקם מחדש במאה השש־עשרה ליד הדנייסטר. הסטארוסטה קז'יסטוף אודרובונז' שידלובסקי, כפי שכבר הזכרנו, הקיף את סאמבור ב־1530 בחומה עבה בנה באותה שנה גם את הארמון המלכותי ליד הדנייסטר. הוא הקים אותו כמיבצר שהוקף בחפירות, שמאחוריהן סוללות עפר. בארמון המלכותי שהיה מקום מושבו של הסטארוסטה, היו פרט לעובדי השרותים, שמנו בשנת 1569, ששים וחמישה איש, חיילים רבים. צבא זה היה מיועד לא רק כדי להגן על הארמון אלא גם כדי לשמור על הסדר והבטחון בסאמבור ובסביבתה. כמו כן היה צורך בהדברת כנופיות שהיו מסתננות מהונגאריה ומטילות חתיתן על הסביבה.

הארמון המלכותי של סאמבור זכה לארח בקרבו כמעט את כל מלכי פולין וראשי־המדינה, בו נערכו קבלות פנים מפוארות בהשתתפות נכבדי העיר. מספר פעמים ביקר בסאמבור מלך פולין וולאדיסלב יאגיאלו. הוא היה שוהה בעיר שבועות שלמים ועניינים מדיניים חשובים היו נחתכים שם. המלך שהה בסאמבור בשנים: 1412, 1415, 1419, 1423, ו־1431. בשהותו בעיר בשנת 1419 קנה המלך את סאמבור וסביבתה מידי אלז'בייטה, אלמנתו של ספיטקו ממאֶלשטין מייסד העיר.

בשנת 1431 מסר יאגיאלו את סאמבור וסביבתה לידי הסטארוסטה של סאמבור פיוטר אודרובונז'.

בשנת 1439 שהה בסאמבור המלך וולאדיסלב ווארננצ'יק. ב־1451 הגיע לסאמבור מלך פולין קאזימייז' יאגיאלונצ'יק כדי להסדיר ולשים קץ לחילוקי הדעות שהיו בין פולין ובין ליטא בעניין הבעלות על אדמות מסויימות, שהיו שייכות לנסיכות האליץ' ושסופחו על ידי יאגיאלו לליטא.

העברת חצר המלך לזמן ממושך באופן יחסי, לסאמבור, וסידור עניינים ממלכתיים חשובים בה, השפיעו לחיוב על התפתחות העיר ותושביה, ובראש וראשונה גרם הדבר להקפדה על שמירת נקיון העיר. כמו כן, במאות ה־15 וה־16 שלחו רבים את ילדיהם להמשך הלימודים בקראקא ואפילו לחוץ־לארץ, תוך תקווה להשתלבות בתפקידים ממלכתיים.

בסאמבור שהה מספר פעמים מלך פולין זיגמונט הראשון, ולעיתים קרובות יותר היתה מבלה שם אשתו, המלכה בּוֹנָא, שהירבתה לעסוק בצייד. בשמה של המלכה בונא (Bona) קושרת המסורת את בחירת סמל העיר (צבי, שחץ תקוע בצווארו), לזכרו של צבי שהרגה בזמן הצייד.

בשנת 1576 התעכב בסאמבור הנסיך סטיפאן באטורי בדרכו לקראקא כדי לקבל את כתר־המלוכה של פולין.

המלך יאן קאזימייז' שהה מספר פעמים בסאמבור, פעם ב־1657 ופעם שניה במשך תשעה שבועות ב־1660, ולאחר מכן בשנים 1662 ו־1663.

שריפות

העיר סאמבור שהיתה מרוכזת בשטח קטן בתוך החומות שהקיפוה, נתנסתה בשריפות רבות ומהן גם מקריות, שפרצו בשנים: 1498, 1562, 1585, 1637, 1696 ו־1779. ב־1585 פרצה שריפה מקרית שהשמידה כמעט את מחצית העיר. איומה היתה השריפה ב־1637 בה נשרפה כמעט העיר כולה פרט לרחוב אחד. ב־29 באוקטובר 1779 פרצה שריפה ענקית שכילתה 144 בתים.

שטפונות

פרט לשריפות פקדו את העיר שטפונות מהדנייסטר. השטפונות החמורים ביותר היו בשנים 1688 ו־1700. מי הדנייסטר גאו, הנהר עלה על גדותיו. זרמי המים מההרים סחפו איתם בתים שלמים, גופות בני־אדם ועדרי בקר שטבעו. האנשים טפסו על עצים כדי להינצל.

מגיפות

מזמן לזמן פרצו בעיר מגיפות שהפילו חללים רבים. בעיקר פשטו המגיפות בימי הקיץ בשנים: 1602, 1705, 1710, 1771, 1774, 1776, ו־1777. בשנת 1705 מתו במגיפת החולירע כשני שליש מהתושבים. בתי הקברות נתמלאו עד אפס מקום והיה הכרח לקבור את המתים בגנים. נשארו אז בסאמבור 1300 תושבים.

בשנת 1771 פרצה מגיפה, תחילה ברובע היהודי בבליך, שהפילה למעלה מארבע־מאות קורבנות. מבליך התפשטה המגיפה העירה והפילה למעלה משלושת־אלפים חללים.

רעב

בשנים 1846 ו־1847 פקד את סאמבור אחד האסונות הגדולים: רעב. האוכלוסיה ניזונה מעשבי־בר ועלים, ורבים גוועו ברעב.

המשטר הפנימי בעיר

המשטר הפנימי בעיר הושתת במשך הזמן על הפריבילגיה של המלך זיגמונט השלישי מיום 27 ביוני 1630. בעשרת הסעיפים של פריבילגיה זו נקבע בין היתר, כי לשם פיקוח מדוייק וקבוע על המנגנון העירוני ובעיקר על סעיפי ההכנסות וההוצאות העירוניות יוקם מוסד של שני מבקרים ראשיים, שכונו לונהאֶרים.

תפקיד הלונהארים היה לשתף פעולה ולעקוב אחרי כל פעולות המנגנון העירוני ולדאוג לכך, שהנהלת העיר תגבה בזמן את המסים מהתושבים. ללא הסכמת הלונהארים לא יכלה העיריה לטפל בקרקעות, בדרכים ובאמצעים להגנת העיר וכו'.

גם אגודות האומנים (גילדות) היו בפיקוח הלונהארים והעיריה, וחויבו להגיש להם את חשבון ההכנסות וההוצאות.

מטעם הלונהארים והנהלת העיר קיים היה מוסד העשרות, שתפקידם בימי שלום היה למסור לשלטונות העיר על כל מפירי־חוק, ובימי מלחמה היה עליהם לדאוג לנשק בשביל התושבים.

מועצת העיר היתה בוחרת במוכתר שמוכרח היה לקבל את אישורו של הסטארוסטה. חברי מועצת העיר היו נבחרים לתפקידם לכל ימי חייהם.

התקציב העירוני הושתת על הכנסות מהחכרת נכסי דלא ניידי וממסים ותשלומים עירוניים, שהנהלת העיר היתה מטילה על התושבים, בהתאם לרשיון מיוחד מהמלך. היו אלה הפריבילגיות השונות של מלכי פולין שהוענקו לעיר הסְפָר סאמבור.

כך למשל כאשר התאוננו תושבי סאמבור, שבגלל תנועת המסחר הערה בעיר, עליהם לשאת בהוצאות גדולות כדי לשמור על מצבם התקין של הדרכים והגשרים בעיר ובסביבה, התיר המלך זיגמונט הראשון להנהלת העיר בפריבילגיה מיום 2.2.1524 לקבל תשלום מכל עגלת סחורות שנכנסה העירה. מתשלומים אלה שוחררו רק עגלות השליאכטה והכמורה. ובפריבילגיה משנת 1539 התיר להטיל מיסוי על כל סוס, בקר וחזירים שהובאו העירה למכירה בכל עונות השנה.

הודות לפריבילגיות השונות שהעניקו מלכי פולין לסאמבור, גדלו הכנסות העיר, עושרה וחשיבותה.

המשק העירוני היה בפיקוח מתמיד של הסטארוסטה, הלונהארים, הנהלת העיר ומועצת העיר. לכל תושב עירוני היתה הזכות לעיין בספרי ההכנסות וההוצאות ולהתלונן על עיוותים ומחדלים בשלטון העיר.

בית־הספר הראשון

מראשית ייסודה של העיר היה קיים בסאמבור בית־ספר של הכנסיה, ששפת הלימוד בו היתה לאטינית.

בית־הדפוס הראשון

בית הדפוס הראשון נוסד ב־1617 בערך בכפר אוּהֶרֶץ ליד סאמבור. בשנת 1618 הופיע באוּהֶרֶץ ספר רוסי ראשון שנקרא: "Sobranje Wokratce Stowec w Uhercach".

האוכלוסיה

עד המאה התשע־עשרה לא היתה קיימת שום סטאטיסטיקה רשמית על מספר התושבים בסאמבור. החוקרים מסתמכים משום כך על רשימת מספר הבתים בעיר שנשתמרה, ולפיהם קובעים את מספר התושבים.

בשנת 1568 היו בסאמבור ובפרבריה 536 בתים. בהתאם למחקרים גרו בכל בית בממוצע שבע נפשות, כך שבשנה הנ"ל מנתה אוכלוסיית סאמבור 3,722 נפש בקירוב. החוקר וההיסטוריון א. יאבלונובסקי[4] קובע, שבשנת 1568 היו ב"נובי־סאמבור" 4025 נפשות וב"**סטארי־סאמבור**" היו 105 נפשות.

החוקר וההיסטוריון א. פרוהאסקה קובע כי ב־1578 מנתה

סאמבור 4,130 תושבים[5]. בהתאם לחישוב לפי מספר הבתים היו ב־1760 – 3486 תושבים. מספר התושבים במאה ה־18 היה קטן יותר ממספר התושבים במאות ה־16 וה־17, בגלל התמעטות האוכלוסיה ב־1705, עקב מגיפת החולירע.
לעומת זאת קיימת סטאטיסטיקה רשמית מהמאות התשע־עשרה והעשרים, לפיה מנתה סאמבור
בשנת 1828 – 8,616 תושבים והיו בה 1281 בתים.
בשנת 1869 היו בסאמבור 11,749 תושבים (1900 בתים).
בשנת 1880 היו בסאמבור 13,586 תושבים (2507 בתים).
לפי החלוקה לדתות (בשנת 1880):

נמנו על הכנסיה הרומית־קתולית	7,049
נמנו על הכנסיה היוונית קתולית	2,073
בני דתות שונות	37
בני דת משה (יהודים)	4,427
	13,568

בשנת	1890	מנתה	העיר	14,324	תושבים
"	1900	"	"	17,039	"
"	1906	"	"	17,093	"
"	1910	"	"	20,257	"
"	1921	"	"	19,417	"
"	1931	"	"	22,269	"

(פולנים – 54.8%; יהודים – 28.7%; רוסים – 16.5.5%)
בסוף 1933 מנתה העיר 25,000 תושבים.

הפרברים

תושבי הפרברים היו מההתחלה מאורגנים ביחידות מיוחדות, מנוהלות על ידי מוכתרים, שהיוו את המוסד המוציא לפועל של השלטון העירוני.
נוסף לחיכוכים הבלתי־פוסקים עם השלטונות העירוניים סבלו תושבי הפרברים קשות מצד הצבאות הפולשים הזרים, שבהתקדמותם לסאמבור החריבו ושרפו קודם כל את פרברי העיר. כך היה ב־1498, ב־1648/9 וב־1657 כשהפרברים נשרפו על ידי התורכים, הטאטארים והקוזקים. כמו כן השריפות התכופות, השטפונות, המגיפות הפילו חללים רבים בקרב תושבי הפרברים שמחוץ לחומות העיר והכריחו את השלטונות העירוניים להביא מתישבים חדשים. תושבי הפרברים ניהלו מאבק חריף עם שלטונות העיר כדי להיכלל במסגרת הזכויות העירוניות. הם החלו במאבק זה עוד בשנת 1568 ועד לסוף המאה זכו למספר הצלחות. משנת 1390 שלמו תושבי הפרברים לכנסיה הרומית־קתולית מַעֲשר במוצרים חקלאיים שכונה מאשנה (Messne). במשך השנים השתנו התנאים במובן זה, שבשנים מסויימות ובמיוחד לאחר המלחמות השוודיות לא עובדו כל השדות, אך ראשי הכנסיה תבעו את מס ה"מאשנה" גם מהשדות הלא מעובדים. כתוצאה מכך פרצו סכסוכים ומריבות בין דרי הפרברים ושלטונות הכנסיה. בסופו של דבר, בהתערבות ראשי הכנסיה העליונים, הגיעו ב־1678 להסכם הדדי עם מוכתרי הפרברים. סוכם שמס ה"מאשנה" יחול רק על אדמות שנחרשו ועובדו ולא על אדמות בור. הפרברים היו למעשה יישובים כפריים מסביב לעיר שמספרם היה חמישה:[7]
1. Gromada Górna; 2. Gromada Powodowa; 3. Gromada Zamiejska; 4. Gromada Srednia; 5. Gromada Dolna.

מאבק עם האצולה

בשטחה של העיר סאמבור ופרבריה היו חצרות אצילים, שבעליהן השתמטו מלקבל עליהם את דין הנהלת העיר, ובעיקר השתמטו מתשלום מסים עירוניים. הסכסוכים שפרצו על רקע זה אילצו את שלטונות העיר להשתדל לקבל פריבילגיה מלכותית, שתחייב את האצילים, השליאכטה, בעלי האחוזות, לנהוג לפי חוקי העיר ונוהליה. לבקשתם נעתר המלך זיגמונט אוגוסט לפרסם פקודה מלכותית בשנת 1558 בה נקבע, שכל תושבי העיר שווים לגבי החוק וגם בעתיד לא יהיו יוצאים מן הכלל לגבי חוקי העיר. ואם יותנו למישהו בעתיד, במקרה, זכויות־יתר ושחרור מחובות והתחיבויות לגבי העיר והעיריה, תהא זכותו זו בטלה ומבוטלת.

הסכסוכים בין הנהלת העיר ובין ראשי הכמורה

במאה השלוש־עשרה שימשה סאמבור כמקום מושבו המרכזי של בישוף האזור. בראשית המאה החמש־עשרה עבר מרכז זה לפשמישל, ומאז החלה שרשרת של סכסוכים בין העיריה ובין ראשי הכמורה, שהגיעה לשיאה במאה השש־עשרה.
משנת 1568 ניהלו העירוניים של סאמבור מאבק חריף ומר

עם הבישוף של פשמישל וסאמבור, בפני בית־הדין המלכותי. הם האשימוהו בכך, שתפס בצורה בלתי חוקית שטח קרקע עירוני גדול, בנה עליו בתים והושיב בהם אנשים הכפופים לו ואינם מכירים ביוריסדיקציה העירונית. כפי שנודע מתהליך המשפט, מהחלטות הוועדות המלכותיות, הדקרטים המלכותיים בשלהי המאה השש־עשרה – לא הסתפקו תושביה העירוניים של סאמבור בהגשת תלונות בלבד, אלא תפסו בכוח את שטחי המריבה. הרסו את הבתים והטילו מסים על תחום המושב של הבישוף, בניגוד לצו המלך, שהכיר בתחום מושב זה כאוטונומי ובלתי־תלוי בהנהלת העיר. הסכסוכים לא פסקו, ובשנת 1604 הטיל המלך על הסטארוסטה מסאנוק לפסוק בסכסוך זה שבין שני הצדדים היריבים. ברם, גם החלטה זו לא גרמה להשכנת שלום בעיר. מעידות על כך התלונות ההדדיות של שלטונות העיר מזה והבישוף מזה, בשנים 1607–1617 בעניין אדמות המריבה, וכן מינוי ועדה חדשה בשנת 1617 על ידי המלך זיגמונט השלישי, שעליה הוטל לפסוק בסכסוך תוך שהייה בעיר.
בעת ובעונה אחת ניהלו הסמבוראים משפט נגד ראש הכמורה העירוני הרומי־קתולי, בפני בית־הדין של הבישופים, בעניין השליטה על נכסי הכנסיה הנוצרית בעיר. בשנת 1601 הכיר הבישוף גוסליצקי בפיקוח משותף של שני הצדדים על נכסים אלו.

אגודות אומנים (גילדות; בשפות סלאביות – צֶךְ)

אגודות האומנים היו התאגדויות של בעלי־מלאכה, שמטרתן היתה להגן על האינטרסים המעמדיים שלהן ולהרים קרן המקצוע. הן קמו באירופה המערבית במאה האחת־עשרה על רקע מאבק הערים עם הפיאודלים והאצולה, שמצד אחד עשו הכל כדי למנוע בעד התפתחות הערים כמתחריהן לשלטון במדינה, ומאידך גיסא שאפו להגביל את השלטון המלכותי האבסולוטי. אגודות האומנים הגיעו לשיא התפתחותן בגרמניה, וכאשר במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה החלו לייסד בפולין ערים שהושתתו על חוקת מאגדבורג, התפשטו אזי בעת ובעונה אחת גם אגודות האומנים, הגילדות, בפולין.
אגודות האומנים נוסדו בסאמבור עם ייסוד העיר בשנת 1390 ובמספרן הקטן, שהגיע במשך הזמן לאחת־עשרה, נכללו כשלושים מקצועות שונים.
כדי להיות אומן (מייסטר) באחת מאגודות בעלי־המלאכה צריך היה לעבור התמחות ולימוד המקצוע תחילה כשוליה, אחר כך כעובד שכיר, ולאחר מכן כבעל־מלאכה, אומן. אחד מאיגודי האומנים הוותיקים והגדולים ביותר בסאמבור היה איגוד האורגים, שקם מיד לאחר הקמת העיר בשנת 1390. חבריו היו כנראה אותם האורגים שבשנת 1241, לאחר חורבן העיר **סטארי־סאמבור** התישבו בפוהניץ׳.
הואיל ובדים ואריגים היו סחורה חשובה מאוד, שנדרשה גם בפולין וגם מחוצה לה, והעיר סאמבור שכנה בצומת של דרכי מסחר חשובים, היו לאיגוד האורגים תנאי התפתחות טבעיים. הודות לכך מנה בשיא התפתחותו כמאה ״אחים״ פרט לתלמידיו.
אגודת האומנים השניה בגודלה ובחשיבותה היתה אגודת הסנדלרים. תחילה הורכבה האגודה מ־16 אומנים, שלכל אחד מהם היתה חנות למכירת מוצריו העצמאיים. ב־1668 הגיע מספרם ל־34.
גם שורשיה של אגודת החייטים היו נעוצים בהקמת העיר. אגודת החבתנים (עושי החביות) והנגרים הוקמה בסאמבור במאה החמש־עשרה. תחילה כללה אגודה זו חבתנים בלבד ורק ב־1551 הצטרפו אליה נגרים ובעלי־מלאכה לאופנים ועגלות.
אגודת הקדרים כללה: קדרים, בנאים, סתתים ובוני תנורים. אגודת השוחטים כללה תחילה שמונה בעלי מקצוע שכל אחד מהם היה גם בעל איטליז. ב־1566 העניק המלך זיגמונט אוגוסט פריבילגיה לאגודה זו, לפיה אסור היה למכור בשר בעיר למי שאינו חבר באגודת השוחטים. בגלל המונופולין למכירת בשר וקניית בקר גדלה אגודה זו בחשיבותה, ובידיה התרכזו נכסים יותר מאשר באגודות אחרות. ברשותם היו נכסי דלא ניידי והיו מלווי־כספים בריבית.
אגודת הפרוונים כללה גם את הבורסקאים והכובענים. אגודת האופים הוקמה עם ייסוד העיר. מספר חברי האגודה בעלי המקצוע הגיע ל־12 במאות ה־15 וה־16. לאגודה זו היה מונופולין לאפייה ומכירה של כל מיני מאפה פרט ללחם קיבר, שמותר היה לכל אחד לאפות ולמכור בכל יום עד הצהריים. ב־1669 כללה האגודה 14 אופים כשלכל אחד מהם חנות למכירת תוצרתו. בידיהם היה גם המסחר בקמח.
אגודת הרצענים כללה את פועלי העור למיניהם. המונופולין של פועלי העור לא הוגבל רק לייצור אלא גם למסחר במוצרי עור. בעלי מלאכה וסוחרים שלא היו חברים באגודת הרצענים וסחרו במוצרי עור היו צפויים להחרמת

הסחורה, אם לא קנו אותה אצל חברי האגודה.
אגודת הנפחים כללה נפחים, מסגרים, פחחים, עושי דודים וכו׳.
אגודת הברזלנים כללה חרשי־ברזל, אומנים העושים מכשירים שונים מברזל, צנורות, מנעולים, חלקי רובים וכו׳.

פרט למקצועות שנמנו לעיל, שנכללו ב־11 הגילדות, היה גם מספר ניכר של בעלי־מקצוע שלא היוו אגודת־אומנים מיוחדת אלא היו מצטרפים לאחת מ־11 הגילדות הקיימות כגון: צבעים, שענים, מנגנים וכו׳.

דמויות בולטות

הסופר והמשגרר גז׳יגוז׳ וויגילאנציוש (1573 — 1523)

אביו היה סנדלר, חבר אגודת האומנים של הסנדלרים. בשנת 1546 עבר מעיר מולדתו סאמבור לקראקא בה למד באקדמיה את השפות: לטינית, יוונית ועברית. סיים לימודיו כמוסמך להוראה.
לאחר שעסק שלוש שנים בהוראה בפשמישל, נתמנה למנהל הגימנסיה בלבוב, בשנים 1551 — 1553. כמו כן הורה לאטינית ויוונית, לאחר מכן המשיך בלימודיו באקדמיה בקראקא וקיבל תואר מאגיסטר.
את יצירותיו חיבר בשפה הלאטינית. ניכרת בהן השפעה חזקה של משוררי רומי וורגיליוס ותיאוקרטס.
גז׳יגוז׳ וויגילאנציוש או כפי שכונה גז׳יגוז׳ סאמבורצ׳יק, מסר לפני מותו את כל ספריתו לבית־הספר בסאמבור. ברם, מכל האוסף הגדול של ספריו לא נשאר זכר, משום שנשרף כנראה בזמן השריפה הגדולה בסאמבור שפרצה ב־1637. כמו כן עלו באש כתבי־יד רבים שציווה המשורר בצוואתו להעביר מקראקא לסאמבור.
בספר ״על מצב האקדמיה בקראקא״ (1810) פרי עטו של יאן סולטיקוביץ, ששימש כפרופסור לחוקי־עונשין וחוקים מדיניים באקדמיה בקראקא, כלולה הערכה על המשורר מסאמבור ג. וויגילאנציוש, בה נאמר בין היתר, שנוסף לכשרונו כמשורר מחונן, הוא שלט בצורה יסודית בשפות: לאטינית, יוונית ועברית.

פרופסור ד״ר סטאניסלאב גלונבינסקי

(מיניסטר החוץ הפולני הראשון בפולין העצמאית)

כלכלן פולני מפורסם, פרופסור לכלכלה באוניברסיטה בלבוב ועסקן פוליטי. פרסם חיבורים מדעיים בתחום הכלכלה.
בתקופת השלטון האוסטרי מילא תפקיד חשוב בחיים המדיניים, כציר פעיל מאוד בפרלמנט האוסטרי בשנים 1902 — 1918, כנשיא הסיעה הלאומית־דמוקראטית, ומיניסטר הרכבות (1911). עם תקומת פולין העצמאית לאחר מלחמת העולם הראשונה, שימש כמיניסטר החוץ הפולני הראשון בממשלתו של סביז׳ינסקי (1918); היה ציר לאסיפה הלאומית הפולנית המחוקקת הראשונה (1919 — 1922); מיניסטר הדתות וההשכלה הציבורית בשנת 1923 בממשלתו של ויטוס; ציר לסיים הפולני השני המחוקק, ולאחרונה חבר הסינאט הפולני.

השתלבותה של סאמבור בתולדות פולין ורוסיה

בארמון המלכותי בסאמבור גמלה ולבשה עור וגידים התכנית הפוליטית הנועזת של הסטארוסטה מסאמבור יז׳י מְנִישאֶק להושיב על כסא המלוכה של הצארים ברוסיה את בתו מארינה מְנִישאֶק על ידי נישואיה עם הצאר הרוסי בעתיד דימיטרי הראשון הכוזב.
היתה זאת אחת התכניות הנועזות בהיסטוריה, שעלולה היתה להפוך ולשנות את ההיסטוריה הפולנית כולה. היא נתמכה על ידי מלך פולין ומדינאים חשובים, בתקווה לרכוש את הקיסרות הפראבוסלאבית המוסקבאית בשביל הכנסיה הקאתולית, וליצור תחת שרביטו של מלך פולין ממלכה סלאבית אדירה. השמות סאמבור ושם הסטארוסטה של סאמבור – מנישאֶק היו בשעתם, בראשית המאה השבע־עשרה, על שפתי כל הדיפלומטים של מדינות אירופה. הכנסיה הקאתולית והאפיפיור ברומא עקבו בנשימה עצורה אחרי מהלך המאורעות, תוך תקווה כי הצלחת המדיניות הפולנית תביא תועלת רבה לכנסיה הקאתולית במזרח הרחוק.
ימים אלה מלאי מתיחות דרמטית וסיום טראגי העניקו השראה לסופרים, משוררים, פסלים וציירים ליצור יצירות חשובות שניתוו סביב גורלם של מארינה מנישאֶק הצארית של רוסיה ודימיטרי הכוזב, הצאר של כל רוסיה, על רקע הארמון המלכותי הרומאנטי בסאמבור שעל גדות הדנייסטר.
ועתה נעבור לתאור מהלך המאורעות בקצרה.
בשנת 1603 הופיע בפולין דימיטרי ״הכוזב״, שטען שהוא הינהו דימיטרי, בנו של הצאר הרוסי איוון האיום, שנמלט מידי הרוצחים שנשלחו על ידי הצאר בוריס גודונוב. דימיטרי מצא לו תומכים בין שליטי פולין, שראו בו כלי שרת במדיניותם כלפי מוסקבה, וכן בין הישועים בפולין, שקיוו להשליט דרכו את הקאתוליות במוסקבה. דימיטרי הכוזב הובא לסאמבור, שם שהה בארמון המלכותי יחד עם הסטארוסטה של סאמבור יז׳י מנישאֶק, שלושה חודשים (דצמבר 1603 וינואר־פברואר 1604). דימיטרי נתקבל על ידי מלך פולין זיגמונט השלישי, ולאחר מכן בראשית מאי 1604 חזר לסאמבור וחתם שם על מיסמך בו התחייב, כי לאחר שיעלה על כסא הצארים ברוסיה ישא לאשה את מארינה בתו של הסטארוסטה מסאמבור והוויבודא של סאנדומייז׳ יז׳י מנישאֶק; ישאף למיזוג הכנסיה הרוסית עם הכנסיה הרומית־קאתולית ויחזיר למנישאק את כל ההוצאות שיהיו כרוכות במסעו לרוסיה.

במשך ארבעה חודשים, ממאי עד ה־24 באוגוסט 1604, הפכה העיר סאמבור למרכז בו התרכזו חוטי המדיניות האירופית. מהארמון המלכותי בסאמבור יצאו שליחים למדינות שונות, כרוזים לקוזאקים ומכתבים לבירת האפיפיור ברומא.
לסאמבור הגיעו פליטים ממוסקבה ממתנגדי הצאר בוריס גודונוב, אטאמאנים של הקוזאקים ומרגלים שונים וכן רוכזו בעיר גדודי צבא פולני.
ב־28 באפריל 1604 יצאו מסאמבור בדרך למוסקבה, דימיטרי ומנישאק בראש הצבא והמתנדבים. בדרך הצטרפו אליהם חטיבות נוספות וב־23 באוקטובר 1604 הם חצו את הגבול הפולני־רוסי. אולם כאן נתקלו בהתנגדות מצד צבאו של הצאר בוריס גודונוב. במשך מספר חודשים ניטשו קרבות בין הצבא הפולני והרוסי ללא הכרעה. אולם ב־13 באפריל 1605, לאחר מותו הפתאומי של הצאר בוריס גודונוב, שהורעל, כבש דימיטרי בתמיכתם של פולניה והקוזאקים של הדון את מוסקבה, הרג את פיודור השני, בנו של בוריס גודונוב, שמלך אחרי אביו והוכתר לצאר.
לפני שמארינה מנישאֶק יצאה למוסקבה לשים על ראשה את כתר מלכת רוסיה, היא הגיעה לסאמבור ב־11 בפברואר 1606, כדי לבלות שם מספר שבועות בחברת משפחתה וידידיה. מסאמבור יצא מסע הכלולות של מארינה ב־2 במארס 1606. הפמליה שיצאה מסאמבור בראשותו של יז׳י מנישאֶק מנתה כאלף איש. עם חציית הגבול הפולני־רוסי כבר מנה מסע הכלולות כ־2200.
ב־18 במאי 1606 התקיימה ההכתרה של מארינה למלכה ולמחרת, ב־19 במאי נערכה החתונה.
ברם, במשך כל אותם הימים בהם נמשכו מסיבות הפאר והחגיגות המפוארות לכבוד האורחים והמוזמנים, גמל בקרב מתנגדי הצאר דימיטרי, ובראשם הנסיך באזילי שוּיְסקי, שקיבל לפני כן חנינה מאת דימיטרי – קשר הסתרים לרצוח את דימיטרי והפולנים. פרצו מהומות בהן נרצח דימיטרי, כשלושת־רבעי שנה לאחר שהוכתר כצאר.
מותו של הצאר דימיטרי הונצח בספרות הרוסית על־ידי גדול משוררי רוסיה אלכסנדר פושקין, במחזהו ״בוריס גודונוב״, ובמוסיקה על־ידי אחד מן הבולטים במלחיני המוסיקה הלאומית הרוסית, מוֹדֶסְט מוּסוֹרְגְסְקִי. מבין יצירותיו האופראיות בולטת בגדולתה ״בוריס גודונוב״. אופרה זו מתבססת על הדרמה ההיסטורית של פושקין. האופרה מעלה פרשה היסטורית זו. בכוח דרמטי רב מביאה

היא לידי עימות בין הישות הרוסית לפולנית. יש הרואים בה את אחת האופרות הטובות שנוצרו עד כה.
בספרות הגרמנית הונצחה פרשה היסטורית זו במחזות של פרידריך שילר ופרידריך הבל, שהציג את הצאר דימיטרי הכוזב לא כרמאי (כמו במחזהו של שילר) כי אם כמרומה אציל נפש, בעל תפיסה נשגבה של יעוד השליט.
אביה של המלכה מארינה, יז'י מנישק מת בסאמבור ב־16 במאי 1613 ונקבר שם בכנסיית הברנארדינים.

בתקופת הכיבוש האוסטרי

ב־5.8.1772 חתמו שלוש המעצמות: רוסיה, אוסטריה ופרוסיה על הסכם החלוקה הראשון של פולין. אוסטריה קיבלה את רובה של גאליציה המזרחית וחלק מן המערבית וכך נכללה סאמבור בתחום הכיבוש האוסטרי.
עם המעבר של סאמבור לשלטון אוסטרי חלו בה שינויים מפליגים. העיר הפכה להיות מרכז למשרדים אוסטריים חשובים בהם כיהנו פקידים גרמניים או צ'כיים. השתכן בה גדוד של חיל רגלים אוסטרי. במקומות הציבוריים ובחגיגות המלכותיות החלו להישמע יותר ויותר צלילי השפה הגרמ־נית.

ביטול חומות העיר

לרגל שינוי צורות המלחמה וההשקפות על חשיבותן של חומות־הגנה, בא הקץ לאותו מראה מוזר של העיר, שהיתה נתונה כאילו בסד, מבלי יכולת להתרחב ולגדול.
בהתאם לצו מלכותי משנת 1784 הוחל בהריסת חומות העיר ששימשו מעצור להתפתחותה. לתושבים הותר להשתמש באופן חופשי בלבנים ובאבנים מהחומות שנהרסו.
קמו רחובות חדשים, שהביאו להתרחבות העיר ושיחרורה מחישוקי ימי הביניים. השלטונות האוסטריים גם לא שמרו ולא דאגו לארמון המלכותי שקירותיו החלו להתפורר, ב־1792 מכרו שלטונות אוסטריה את הארמון עם הבתים שהקיפוהו לשלטון העירוני, שהפך את הארמון לבית־חרושת לבירה, שחוסל לאחר מכן בשלהי המאה התשע־עשרה. מהלבנים של בית־חרושת זה נבנה כעבור זמן בית־החולים העירוני.
בשנת 1788 העלה מלך אוסטריה יוזף השני את סאמבור לדרגת עיר מלכותית חופשית, השאיר אותה בגבולותיה הקודמים ואירגן מחדש את השלטון האדמיניסטרטיבי והשיפוטי. העיר המשיכה להתפתח ובמחצית השניה של המאה התשע־עשרה גדלה מבחינה מספרית ותעשייתית־מסחרית. מחמשת־אלפים תושבים בממוצע, שמנתה סאמבור במאה השמונה־עשרה, גדלה האוכלוסיה במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה לשמונת־אלפים בממוצע, ובמחצית השניה של המאה התשע־עשרה ל־12,000 – 14,000 תושבים, בהגיעה במחצית הראשונה של המאה העשרים מ־17,000 ל־25,000.
גידול האוכלוסיה פי שלושה במשך כמה עשרות שנים, נגרם בעיקר עקב מעבר האוכלוסיה הכפרית העירה מחד גיסא והתפתחות התחבורה (מסילות הברזל) וגידול המסחר והתעשיה מאידך גיסא. סאמבור זכתה לקשר רכבות חשוב לכל חלקי העולם כמעט. הודות לכך ניתנה לה האפשרות לשלוח את תוצרתה החקלאית לארצות המתועשות של האימפריה האוסטרית. היא החלה לייצא בכמויות ניכרות: תבואה, בקר, עופות, בצים ועצים.
בשנת 1889 היו בסאמבור מפעלי תעשיה, מסחר ומלאכה כדלקמן: בית־חרושת לגפרורים, בית־חרושת לשמן, בית־חרושת לסבון, מפעל לזיכוך ספירט, תעשיית בירה, מפעל לייצור יינות וליקרים, שתי טחנות־קמח, מפעל להיתוך ברזל. 39 בתי־מסחר לגלנטריה ולעורות; 107 חנויות שונות; 85 מיסבאות; 7 מסעדות עממיות; 2 מעדניות; בית־קפה אחד.

בעלי־מלאכה

65 סנדלרים; 38 חייטים; 26 שוחטים; 22 חבתנים; 8 פחחים; 6 נפחים; 6 בנאים; 6 בורסקאים; 6 שענים; 4 מסגרים; 2 עושי אוכפים; 2 צלמים[8].
ככל שגדלה האוכלוסיה כן התפתחו יותר התעשיה והמ־סחר, גדל מספר הבתים והבנינים הציבוריים.

בתי־חולים

ב־1889 היו שני בתי־חולים, אחד שהוקם בשנת 1825 על ידי העיריה ובו חמישים מיטות, ומולו היה בית־החולים

היהודי שהוקם על ידי גוטהלף ובו שתים־עשרה מיטות. כמו כן היו בשנה הנ"ל בעיר 6 רופאים כלליים, 2 רופאים כירורגיים ו־7 מיילדות.

בתי־מרקחת

בספרי העיריה מדובר על רוקח בעיר בשנת 1588 ולאחר מכן ב־1660. ב־1889 היו שני בתי־מרקחת.

תקופת מלחמת העולם הראשונה

סאמבור היתה תחת שלטונה של אוסטריה בשנים 1772–1914.

במחצית ספטמבר 1914 עזבו חילות אוסטריה את סאמבור עקב התקדמות הצבא הרוסי. חלק מהתושבים עזב את העיר יחד עם הצבא האוסטרי. הרוב נשאר במקום תוך חרדה וציפיה דרוכה לכניסתם של הקוזאקים הרוסים. ואכן לא היה זה פחד שווא. מיד עם כניסתם, פשטו הקוזאקים ברחובות ובבתים, אנסו נשים ושדדו מכל הבא ליד. הם רוקנו בתים וחנויות והשאירו אחריהם הרס רב.

משלטון לשלטון

באוקטובר 1918 נכבשה סאמבור על ידי האוקראינים והשלטון בכל מוסדות העיר עבר לידם. ברם, שלטונם היה זמני ונמשך כשבעה חודשים בלבד. ב־16 במאי 1919 עזב הצבא האוקראיני את העיר, ולמחרת נכנס הצבא הפולני וסאמבור הפכה לחלק מפולין העצמאית עד לתקופת מלחמת העולם השניה.

באחד ביולי 1941 נכבשה סאמבור בידי הגרמנים.

באוגוסט 1944 עם הכיבוש הסובייטי סופחה לרוסיה והפכה לחלק מאוקראינה.

הערות ומראי מקומות לפרק ראשון

1 Slownik Geograficzny Królewstwa Polskiego, Tom. 10, 1889, str. 235
Aleksander Kuczera — Samborszczyzna, Ilustrowana Monografja Miasta Sambora i Ekonomji Samborskiej. Tom I. Str. 76,
Sambor, nakladem księgarni nauczycielskiej w Samborze, 1935.
S. Orgelbrand — Encyklopedja Powszechna, Tom 13, 1902, str. 283.

2 Dr. Budzynowski — Kronika Miasta Sambora, Sambor, 1891.
A. Kuczera — Samborszczyzna, str. 152.

3 בגלל תפקידה החשוב של העיר מאגדבורג בהתישבות הגרמנית במזרח־אירופה, היתה חוקתה במשך כשלוש מאות שנה, מתחילת המאה השלוש־עשרה – דוגמא לחוקות־עיר רבות מאוד בגרמניה, בפולניה, ברוסיה וכו׳. לפי חוקה זו נהנו העירוניים מאוטונומיה כמעט מלאה. כמו כן, בתי המשפט של כל הערים, שאימצו את חוקת מאגדבורג, היו כפופים לבית–המשפט העירוני של מאגדבורג עד 1631.

4 Aleksander Jablonowski — Zródla Dziejowe, Tom 28, Polska 16 wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym, Tom VII, część II: Ziemie Ruskie, Ruś Czerwona.

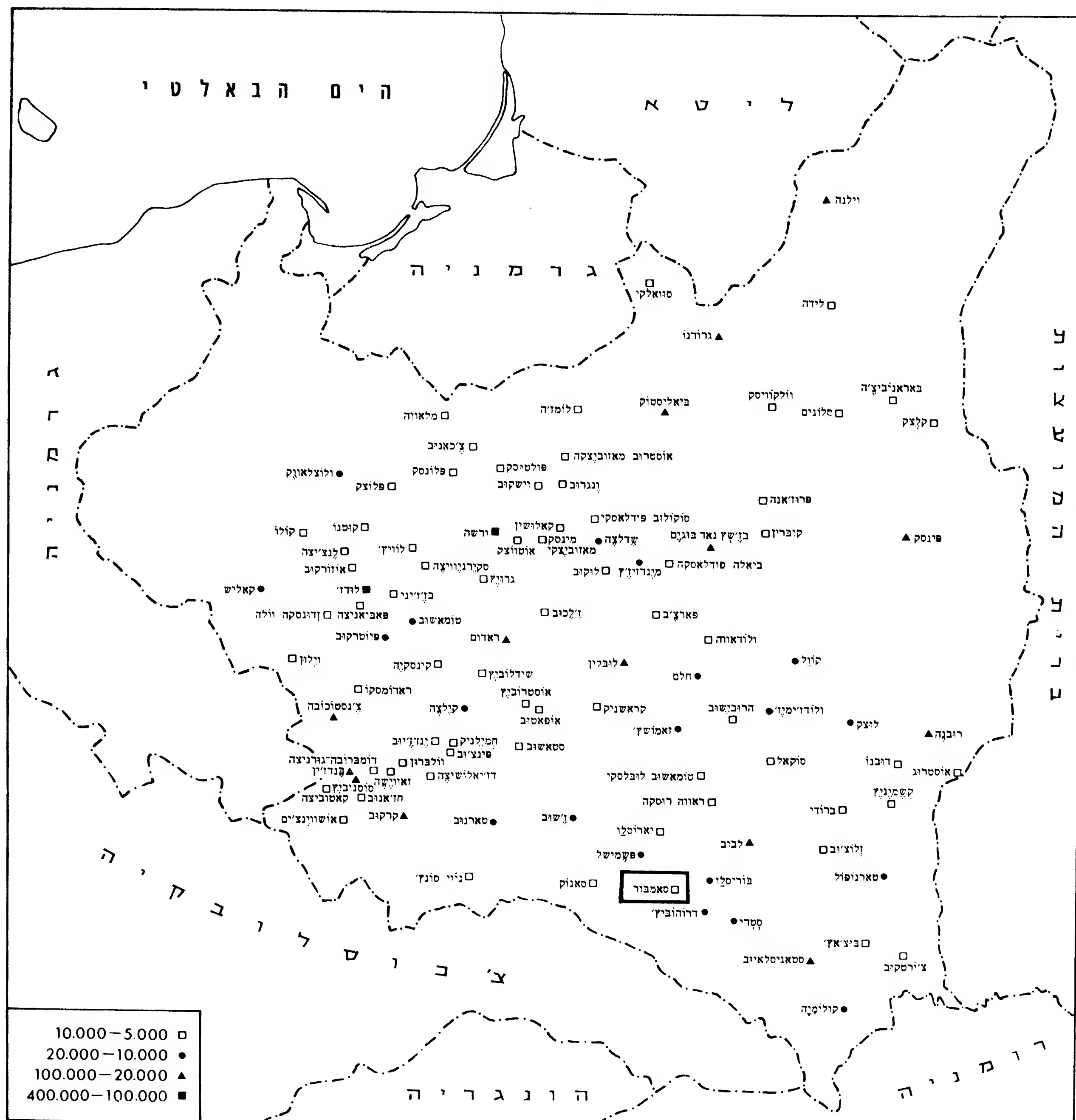
5 Antoni Prohaska — Historja miasta Stryja, Lwów, 1926

6 Slownik Geograficzny Królewstwa Polskiego Tom 10, 1889, str. 228

7 שם, עמ׳ 228.

8 שם, עמ׳ 233.

פולניה: יהודים

האנציקלופדיה העברית, כרך 27, תשל"ה, עמ' 444

פרק שני

סאמבור היהודית לתקופותיה

ראשיתו של היישוב היהודי

היהודים הראשונים הגיעו לסאמבור בראשית המאה החמש־עשרה, לאחר ייסוד העיר, כפי שניתן להסיק מתעודות הזמן ההוא. יהודים ראשונים נזכרים בסאמבור ב־1447. בשנים 1447 — 1450 גרו בה שתים־עשרה משפחות של יהודים. בשנת 1507 שילמו יהודי סאמבור חמישה־עשר זהובים למלך לרגל הכתרתו.

בשנת 1519 הודיע המלך זיגמונט הראשון, בין היתר גם לסטארוסטה של סאמבור, שהעניק ליהודים רשות להימצא בכל מקום שיבחרו ולנהל שם עניניהם.

ב־10 באפריל 1540 הוציא המלך זיגמונט הראשון צו מלכותי לכל גובי המכס לא לגבות מהיהודים מכס מעל למותר לפי החוק[1]. חופש זה לסחור ולהתישב בעיר, עורר את זעמם של הסוחרים הנוצרים, שראו ביהודים מתחרים קשים. מבלי יכולת להתגבר עליהם על ידי תחרות חופשית, החלו להתלונן לפני המלך זיגמונט הראשון, לדרוש הרחקת הסוחרים היהודים מחוץ לחומות העיר ולאסור עליהם לעסוק במסחר. הם הצליחו להשיג בשנת 1542 מידי זיגמונט הראשון פקודת־מלכות שאסרה על היהודים להימצא בתוך חומות העיר ולעסוק במסחר בימי השוק הרגילים, אלא רק בימי הירידים. הואיל ובצו המלכותי לא נאמר ברורות, שנאסר על היהודים להישאר ולגור בתוך העיר, המשיכו היהודים להימצא בעיר ולעסוק בהסתר במסחר. זה גרם לתלונות חדשות מצד העירוניים לפני המלך זיגמונט אוגוסט, כתוצאה מכך הוציא פקודת־מלכות בשנת 1551, שאסרה על היהודים לא רק לסחור אלא גם להימצא בתוך העיר, פרט לימי השוק הרגילים בהם הותר להם להיכנס העירה.

פקודה זו הכריחה את היהודים לעזוב את העיר ולהשתכן מחוץ לחומותיה, בשכונה מיוחדת הקרויה **״בליך״**.

המקום נקרא על שם בניין של המלך, שעמד על יד הארמון ושימש לצורכי הלבנת בדים (blichowanie), שנעשתה בידי האורגים שעסקו בייצורם.

במאה ה־16 קיבלו כמה ערים ועיירות גדולות יותר פקודות־מלכות שאסרו על היהודים לשבת בהן. פקודות אלו היו קרויות ״פריבילגיות של אי־סבילות ליהודים.״ (Privilegium de non tolerandis judaeis) בפריבילגיות אלו נכללה גם סאמבור.

אך גם בכוחם של גזרות אכזריות אלו ובמלחמתם המרה של אנשי העיר ביהודים, לא היה כדי לעצור את גידולו המתמיד של היישוב היהודי. היהודים היו מנצלים שם את כל האפשרויות החוקיות והחוקיות־למחצה. הגזרות היו נותנות הנחה לסוחרים יהודים, ורשות לבקר בירידים שבעיר. העירים עצמן ראו שהירידים לא היו משיגים את מטרתם בלי השתתפות הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים. יהודים שהיתה להם דריסת־רגל בעיר בשעת היריד, היו ממציאים כל מיני תחבולות להישאר שם גם אחרי שהיריד נגמר. היו נעזרים בידי סוחרים נוצרים עשירים שעמדו איתם בקשרי מסחר. בערים קטנות יותר היו היהודים מתישבים בפרברים, שהיו שייכים למנהלי המחוז, הסטארוסטים. נחלות אלו של האצילים, סטארוסטים, כמרים ומסדרי־נזירים, הוקצו מן העיר או העיירה והוכרזו כ״יורידיקים״ כלומר רובעים שלא היו סרים לשלטון הנהלת העיר, וחוקת העיר לא היתה חלה עליהם.

מתוך היורידיקים הללו היו היהודים מתפשטים עם הזמן אל הרחובות והרובעים השכנים, שהיו מנוהלים בידי העיריה.

סאמבור היא ששימשה דוגמא לסוג זה של ערי־מלכות בינוניות. בסאמבור גם לאחר שהיהודים התישבו בפרבר בליך, חדרו לאחר מכן שוב אל תוך העיר גופא, ויצרו שם במשך הזמן קהילה גדולה יחסית. ואם גם השיגה סאמבור עוד בשנת 1542, כפי שצויין לעיל, צו מלכותי שאסר על היהודים לגור שם, הרי בדקרטים מלכותיים מאוחרים יותר, ניתנה ליהודים בפירוש הזכות להיכנס העירה אל הירידים. כך בזכות הפרוטקציה של השליאכטה, התישבו היהודים במשך המאה השש־עשרה והשבע־עשרה גם בתוך העיר. אין תימה שהאוכלוסיה היהודית בסאמבור גדלה מדי שנה בשנה למרות פקודת־המלכות לעזוב את העיר ולהשתכן מחוץ לחומותיה.

בשלהי המאה השש־עשרה ובראשית המאה השבע־עשרה, היה היישוב היהודי בסאמבור השני בגדלו ובחשיבותו בכל אדמת פשמישל.

בשנת 1569 היו בסאמבור 170 בתי־יהודים בתוך מספר כללי של 536 בתים, כלומר 31.7%.

החוקר הפולני אלכסנדר יאבלונובסקי[2] מציע לחשב את מספר היהודים בצורה כזו, שמספר הבתים יוכפל ב־12 נפשות על כל בית. בצורה כזו הוא מגיע למסקנה כי מספר היהודים בסאמבור היה 2,040 (12 × 170) כלומר כחמישים אחוז.

לעומתו מערער החוקר אלכסנדר קוצ׳רה[3] על חישוב זה, ועל יסוד קומבינציות וחישובים שונים הוא מגיע לידי

מסקנה כי מספר הנפשות בכל בית יהודי היה לכל היותר 9, ואזי מספר היהודים בסאמבור הגיע ל־1530 (9 × 170). בהתאם לחישובו זה מנתה האוכלוסיה היהודית ביחס לאוכלוסית העיר כולה, שהגיעה אז לארבעת אלפים תושבים, 37 עד 38 אחוזים.
משנת 1551 עד 1648 כלומר במשך מאה שנים, מספר התושבים בעיר וכן מספר היהודים לא נשתנה כמעט, ונשמר אותו יחס מספרי בין האוכלוסיה היהודית והנוצרית.
בשנת 1588 שלמו יהודי "בליך" מס חנייה ורבים מיהודי המקום חכרו טחנות קמח ואת מבשלות הבירה. תמורת תשלום הגיעו היהודים לידי הסכם עם ראשי העיר. אך ההמון העירוני ואנשי הכמורה העירוניים הסיתו כל הזמן נגדם.
מהחוכרים היהודים הגדולים בשנים 9—1628 ידועים: אברהם מושקוביץ, אליעזר פסקוביץ וונדל, שחכרו את ייצור הבירה בסאמבור וסביבתה.
חוכר טחנות הקמח באותה שנה יצחק זליקוביץ הגיש תלונה למלך, בה האשים את האציל מיכאל וונגז'ין, שהחרים אצלו סחורות.
ב־1631 התלונן לפני המלך, חוכר טחנת הקמח אהרן יעקובוביץ על פקיד המלך (הסטארוסטה) הרנילאוס, כי גרש אותו ממקום חכירתו, אסר אותו ואת חתנו, החרים בתיו וגרם נזק לו וליהודים אחרים.
בשלהי המאה השבע־עשרה ב־1682 ניסו לגרש את היהודים לא רק מהעיר, אלא גם מפרבר בליך, אבל נמנעו מכך תמורת תשלום, בערבות קהילת פשמישל, שקהילת בליך־סאמבור היתה כפופה לה.
נחתם הסכם בין יהודי בליך ובין עיריית סאמבור, לפיו הותר ליהודים לבוא לימי השוק ולירידים המתקיימים בה, תמורת שמונת אלפים זלוטי. יהודי סאמבור התחיבו לפרוע חוב זה לקהילת פשמישל, חציו בתשלומים שנתיים וחציו נגבה מכל יהודי מסאמבור שבא לימי השוק בפשמישל.
בשנת 1724 מחו המישצ'אנים שבסאמבור ובפרבריה נגד היהודים שבידם משרפות יי"ש והמסחר בו בחסות האדמיניסטראטור של אחוזות־המלכות.
ב־1732 פנו יהודי בליך למלך, שיבטל את הפריבילגיות המלכותיות כביכול מן המאה השש־עשרה על "אי־סבילות" ליהודים וטענו שהמיסמך משנת 1542 הוא מזויף. המלך לא קיבל את נימוקי היהודים, אבל התיר ליהודי בליך לבוא לסאמבור בכל ימות השנה, ולשווק בה באופן חופשי את מוצריהם. בצו זה הותר להם להחזיק רשמית בבליך בית־כנסת ובית־עלמין. הותר להם להחזיק אטליז אחד בלבד לצרכיהם. כמו כן הורשו לגור באדמות המבצר השייכות למלך ונתונים היו לסמכותו המשפטית.
ב־1740 חודש הרשיון הזה על־ידי המלך הפולני הבא.
ב־1742 מחו אנשי מועצת העיר הוותיקים נגד אזרחי סאמבור, שכרתו הסכמי־מסחר עם היהודים.
בשנת 1763 קבלו יהודי סאמבור רשיון להקים בית־כנסת חדש ומפואר. בית־כנסת זה הושלם כנראה רק בסוף המאה השמונה־עשרה והתקיים לאחר ששופץ מידי פעם, עד לחורבן הקהילה.

בתי־דפוס

בסאמבור נפתחו במחצית הראשונה של המאה השמונה־עשרה, בימי מלכותו של אוגוסט השלישי (1735—1763) שני בתי־דפוס יהודיים, שקבלו פריבילגיות מלכותיות[4] אחד מהם התמחה בהדפסת לוחות השנה.

עליות וירידות במספר היהודים

לפי הספירה הרשמית משנת 1764 מנתה אז קהילת סאמבור 513 נפשות מבני שנה ומעלה. אמנם בשלהי המאה השבע־עשרה היה מספר היהודים כמו באמצע המאה השש־עשרה ובראשית השבע־עשרה ואפילו הגיע ליותר מזה. ברם לאחר מגיפת החולירע בשנת 1705 בה נספו כשני־שליש מאוכלוסיית סאמבור, פחת גם מספר היהודים עד לידי כך, שבפרבר בליך נשארו בקושי 37 בתי־יהודים שלא נפגעו.
בעשרות השנים הבאות עלה מספר היהודים והגיע בתקופת הפריחה הגדולה ביותר בשנת 1889 ל־4,427 נפש, וביחס למספר התושבים הכללי (13,586) ל־32.6%. למרות זאת לא הגיעה מאז האוכלוסיה היהודית למספרה במאה השש־עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השבע־עשרה, כאשר מנתה כ־38% מהאוכלוסיה כולה.

מבנה הקהילה

עם המעבר לפרבר בליך הקימו יהודי סאמבור קהילה יהודית נפרדת. בראש הקהילה עמד ועד נבחר של שנים־עשר פרנסים או "ראשי הקהל", שהיו נבחרים מידי שנה על־ידי חברי הקהילה. עד סוף המאה השש־עשרה היו זקוקים לאישורו של הווייבודה (מושל הפלך).

הפרנסים היו נשבעים שבועת אמון למלך הפולני והיו אחראים כלפי השלטונות. כל חודש עמד בראש הקהילה אחד מהם שנקרא ״פרנס החודש״ או ראש הקהל. כמו כן נכללו בוועד 3–5 יהודים ״טובים״, שמלאו תפקידי שיפוט בבתי־הדין האזוריים.
חברי ועד הקהילה מלאו תפקידים שונים בשלטון העצמי של הקהילה כגון ענייני דת, שיפוט, בריאות, אוסף כספים, פדיון שבויים וכו׳.
האישיות הראשונה במעלה בוועד הקהילה היה הרב. הוא חתם על ההחלטות, ביצע את כל סוגי הבחירות, השיפוט הפנימי, חינוך הילדים וכו׳. הרב היה פקיד בשכר. עד שנת 1551 היה נזקק לאישורו של המלך, ולאחר מכן היה נבחר על־ידי חברי הקהילה באישורו של הוויבודה. ועד הקהילה היה נתון לחסותו ולפיקוחו של הוויבודה.
בית הרב ועוד מספר בתים ציבוריים: בית־הכנסת, בית־חולים, בית־מחסה ועוד היו פטורים ממסים.
במחצית השניה של המאה השמונה־עשרה הפכה קהילת בליך־סאמבור לקהילה עצמאית עומדת ברשות עצמה, והיו בה כל המוסדות של שלטון עצמי, שהיו מקובלים בפולין בכלל ובריסין בפרט.

בית־הקברות היהודי העתיק

בסאמבור נשתמר עד מלחמת העולם השניה, בית־הקברות היהודי הישן מהמאה החמש־עשרה, שכבר אז יצא מכלל שימוש.
בין היתר נמצא שם קברו של הרב יצחק חריף (אייזנברג) שנפטר בשנת 1813. ליד קברו התנוססה מצבה משנת 1794 ומעליה נשר פולני. לפי הכתובת העברית היה זה קברו של משה שמואלביץ, קצין בצבא הפולני, בלגיון היהודי על־שם ברק יוסלביץ׳, שנפל במלחמה על עצמאותה ושחרורה של פולין בתקופת מרד קושציושקו.
כמו כן היתה בבית־קברות עתיק זה מצבה של קצין יהודי נוסף בצבא פולין, ששירת במשמר המלך הפולני אוגוסט השלישי (1735–1763).

תקופת השלטון האוסטרי

בחלוקת פולין הראשונה בשנת 1772, כאשר עברה סאמבור יחד עם כל גאליציה לתחום השלטון האוסטרי, חלה הרעה במצב היהודים. לפי הצו המלכותי האוסטרי משנת 1781 ניתן ליהודים רק מעמד נסבל (geduldet) שעבורו נאלצו לשלם מס־הגנה (Schutzgeld) ארבעה רובל זהב למשפחה. במקומו של מס זה הונהגו בשנת 1797 ״מס הכשרות״ מס התורה ומה שהכביד ביותר ... מס הנרות.
כל המסים הללו נגבו על־ידי חוכרים שאכזריותם נודעה לשמצה. הדקרט המלכותי משנת 1786 התיר אמנם ליהודי סאמבור להקים בית־כנסת, אך תמורת זאת הטיל עליהם תשלום חד־פעמי בסך אלפיים רובל זהב, ולאחר מכן מס שנתי בסך מאה רובל זהב. האיסור מהתקופה הפולנית להתיישב בעיר נשאר בתקפו. היישוב היהודי הדל והמדלדל **בבליך** נוצל על־ידי השלטון האוסטרי כמקור הכנסה. בשנת 1780 נשרף חלק מפרבר בליך והיהודים נאלצו להצטופף ביתר חלקי בליך. גזירה זאת של מעין גיטו, היתה בתקפה עד 1848.
כמו כן במאה השמונה־עשרה ובראשית המאה התשע־עשרה הוצא צו, שהיהודים יקבלו עליהם שמות גרמניים במקום השמות הפולניים. נוצרו איפוא אז שמות שונים־משונים, ומי ששילם יותר לאותו פקיד שקבע את השמות, קיבל שם יפה יותר וחשוב יותר. כך נוצרו אז השמות הגרמניים: בר, וולף, בלומנדופט, בלומנקראנץ וכו׳.
לאחר הכיבוש האוסטרי תכנן הקיסר יוזף השני ביצוע התישבות גרמנית בערי פולין וכפריה. על־ידי התישבות זו קיווה הקיסר להשיג כמה מטרות בבת־אחת: א. גרמניזציה; ב. הרמת קרן המסחר, המלאכה והתעשיה בערים; ג. יישוב שטחי שממה בגאליציה המזרחית והקמת משקים חקלאיים, שישמשו כדוגמה לאיכרי הארץ הנחשלים.
בהתישבות הגרמנית קשר הקיסר גם תקוות גדולות לצמצום האוכלוסיה היהודית בארץ ולדחיקה רגליה במסחר ובמלאכת־יד, על־ידי מעמד עירוני נוצרי רצוי ללבו ולמטרותיו המדיניות.
בשנת 1783 כאשר גל המהגרים־המתיישבים הגרמניים הגיע לשיאו, ובעיית שיכונם נתקלה בקשיים חמורים, הוציא הקיסר פקודה זדונית, שהיהודים יפנו בכל הערים בתים בשיעור בית אחד לכל משפחת בעלי מלאכה המתיישבים ואילו ״היהודים יהיו חייבים להצטופף ביניהם לבין עצמם״

(בבתיהם הנשארים).
משמע הכובשים החדשים נהגו כלפי היהודים כראות עיני־הם בבחינת לית דין ולית דיין. ולא עוד אלא לאחר שנשרף הרובע היהודי בסאמבור אסרו על היהודים בנין בתים לאחר השריפה.
אך ההתישבות הגרמנית הכפרית, אם כי הסתכמה בהקמת למעלה ממאה יישובים, לא נתנה את התוצאות המקוות. זעומים עוד יותר היו התוצאות של התישבות הגרמנים בערי גאליציה. להוציא את פודגוז'ה (פרבר קראקא), ביאלה (על גבול שלזיה) ופרבר גרמני בסאמבור, לא החזיקו מעמד אלא מאות אחדות ראשי משפחות, רובם בעלי־מלאכה, ויתרם אכלו את ההלוואות וברחו מן הארץ.
כמו כן לא ביטל השלטון האוסטרי כליל את הגזרה מימי פולין, על הגבלת מגורי היהודים לרובע מיוחד, לרחוב אחד או לפרבר העיר בלבד. גזירה זו נשארה בתוקפה בכמה ערים וביניהן סאמבור.

פרנסות היהודים

לפי חישובי השלטונות משנת 1777 לא היה בכל גאליציה מספר הסוחרים הנוצרים הראויים לשמם עולה על 315. כל המסחר בגאליציה היה רובו ככולו בידי היהודים. הואיל והיו חרוצים יותר וחסכוניים יותר מהסוחר הנוצרי, קשה היה להתחרות בהם. הם מלאו תפקיד כלכלי מרכזי. היהודים תפסו בידיהם גם את המסחר הסיטונאי וגם את המסחר הקמעונאי.
"לולא היהודים – טען ראש מחוז סאמבור, בתזכירו לממשלה, בו כינה אותם רעה נחוצה – אי־אפשר היה להשיג בערים אפילו חוט או חוט משי בפרוטות אחדות; אילולא הם לא היו בעלי האחוזות מוכרים את תבואתם ואת בדיהם; האיכר לא היה יכול לקנות בהקפה ולקבל את מצרכיו הנחוצים ביותר. בארץ זו המחוסרת חריצות הם המחיים את הכלכלה ומשרתים את כל מעמדות האוכלו־סיה".
בסביבות סאמבור עבדו כחמש מאות אורגי בדים, ותגרים יהודים היו מביאים את תוצרתם לאיכרים בסביבות ברוד. כל חכירת הפרופינאציה (מונופולין המשקאות) בסאמבור וסביבתה היתה רק בידי היהודים.

הנסיון להושיב יהודים על הקרקע

הנסיון ליישב יהודים על הקרקע בגאליציה לא הצליח. בתכנית הממשלה האוסטרית היה להושיב על הקרקע 1410 משפחות יהודיות, והחזקתן היתה צריכה להיות מוטלת על הקהילות היהודיות באותו מחוז. ההוצאות להתישבות משפחה אחת נקבעו ל־250 רובל זהב. את כל הסכום שהסתכם ב־35,259 רובל זהב חילקו השלטונות בין קהילות גאליציה.
הטבלא שאנו מביאים להלן משנת 1822 מתארת את היחס בין המציאות ובין מזימת השלטונות. יחד עם זאת חסרות בטבלא זו 78 משפחות שנכללו בגאליציה המערבית; כמו כן עלינו להניח שהרבה יהודים הצהירו שהם חקלאים כדי שיוכלו לחיות בכפר.
מהטבלא דלהלן מתברר שבמחוז סאמבור היו רשומים 72 חקלאים, ומהם עסקו בחקלאות ב־1822 על חשבון הקהי־לה שבעים ושתים משפחות.
הצרות והנגישות שסבלו היהודים משכניהם בתחום הכלכלי ודחיקת רגליהם מענפי הפרנסה השונים, העלו אצל רבים את הרעיון, שהסיבה העיקרית לכך היא אולי בזה שהיהו־דים מנותקים מעבודת האדמה, לכן אין תרופה אחרת אלא להחזירם לחקלאות, כדי להבריא את מיבנם הכלכלי והחברתי, ולחסל את החיכוכים התמידיים שביניהם לבין האוכלוסיה הלא־יהודית. בתכניות אלה היו גם גרעיני הר־עיון הלאומי היהודי שהביא בעקבותיו לרעיון שיבת ציון.

המחוז	המספר הרשום	עסקו בחקלאות ב־1822	
		על חשבון הקהילה	על חשבון הפרטי
סאמבור	72	72	6
וואדוביצה	10	–	29
בוכניה	18	2	–
סונץ׳	15	–	26
יאסלו	43	1	–
טארנוב	60	30	29
רישא	98	77	9
סאנוק	71	50	3
פשמישל	32	32	24
ז׳ולקייב	75	10	–
לבוב	136	–	46
זלוצ׳וב	228	9	–
בז׳יז׳אני	64	24	16
סטרי	44	2	23
סטאניסלאבוב	109	20	36
קולומיאה	91	83	–
צ׳ורטקוב	82	16	19
צ׳רניובצה	15	4	125
טארנופול	69	10	–
	1332	451	385 836

גילגולי הצעתו־תוכניתו של הרב מסאמבור להעביר יהודים לחקלאות

בשנת 1851 הגיש רב המחוז של סאמבור שמואל דייטש לממשלה האוסטרית תכנית לתקן את היהדות הגליצאית על ידי העברת חלק מהאוכלוסין לחקלאות והקמת מוש־בות יהודיות.

כמו כן תבע להוריד בכוח את הלבוש הפולני ולהנהיג את הלבוש האירופי. לזַמן כנס נכבדים לשם התיעצות וקביעת ענייני הדת; הנהגת חינוך סדיר לנוער בגאליציה; דיכוי החסידות וביחוד שלטונם של האדמו״רים הכובלים את תהליך ההשכלה בקרב היהודים; הקמת מוסדות סעד לענ־יים והעיקר לייסד אגודות חקלאיות.

משרד הדתות ענה על התזכיר הנ״ל שהממשלה תחקור בבעיה כיצד להסדיר את ענייני הדת בגאליציה ותבחון את הריפורמות המוצעות, הואיל והיא מתיחסת לשאלה היהו־דית בגאליציה ברצינות ובהומאניות.

הצעותיו של הרב מסאמבור שמואל דייטש להנהיג ריפורמה בחיי היהודים היו ללא ספק נעלמות במגרות הממשלה האוסטרית ללא הד, לולא הצעתו לייסד מושבות חקלאיות יהודיות, שעוררה תשומת־לב בציבוריות היהודית.

הבנקאי היהודי מברודי מאיר קליר החליט לבצע תכנית זו. כנשיא לשכת המסחר בברודי הוא נסע לקונגרס לענייני מכס שהתקיים בראשית 1851 בוינה. בהזדמנות זו קיים התיעצות עם אישים רבים בענין ייסוד אגודות חקלאיות של יהודים. כאחד מטובי המומחים ליחסי מסחר בגאליציה

וכבעל קשרים עם השלטונות .פנה למיניסטריונים הנוגעים בדבר.
כחבר הוועדה של החברה החקלאית בגאליציה הוא פנה ב־23 בפברואר 1851 למשרד הפנים להרשות לו לייסד חברה חקלאית ליהודי גאליציה.
את הכסף לייסוד החברה תרם הוא עצמו וכן גם קיבל תרומות מאחרים שתמכו ברעיונו. על החברה שיזם להקים היה להתחשב בתנאי המצוקה ששררו אז בין יהודי גאליציה ולהקל עליה על־ידי העברת יהודים לעבודת אדמה ולחקלאות.
מאיר קליר היה ער למכשולים שעמדו בדרכו הן מצד היהודים והן מצד האכרים הנוצרים שראו בכך תחרות והשגת גבול.
שר הפנים האוסטרי וכן שרי החקלאות והכספים התיחסו בחיוב למאמציו של קליר והגישו לו את מלוא עזרתה של הממשלה. מטעם משרד הפנים נמסר הטיפול בהצעה זו לידי גולוכובסקי, שהתיחס אליה באהדה. ב־18 במארס הוא שלח מכתב לקליר בו הדגיש כי הצעתו לייסד חברה חקלאית יהודית לשם ייסוד מושבה יהודית היא טובה ומועילה. עליו להגיש לו תכנית מפורטת יותר, כדי שאפשר יהיה לגייס את כל האמצעים הדרושים לביצועה. יחד עם זאת הדגיש כי "מושבה כזו כשתקום תהיה בעלת חשיבות רבה ליהודי גאליציה ולמדינה ותשפיע בצורה רצויה לא רק על התפתחות החקלאות אלא גם על המורל של האוכלוסיה היהודית".
לכן מעריך הממשל את שאיפתו ויש רק לקוות שיצליח להגשימה במהירות האפשרית ביותר.
בוינה עצמה גילה מזכיר משרד הפנים קרל וולפארט ענין מיוחד בהצעת קליר והתענין לדעת איך תתקבל תכנית זו על דעת האורתודוכסיה היהודית.
לצורך זה הוא שיגר איגרת לרב צבי הירש חיות מז'ולקייב שעמו עמד בקשרי מכתבים בנוגע לענינים יהודיים.
הרב צבי הירש חיות תמך גם הוא בתכניתו של קליר ורצה לרכוש לרעיון זה גם את ראשי האורתודוקסיה.
בשלהי 1851 הגיש קליר תכנית מפורטת וביקש להרשות לו לפרסם מודעות מתאימות ולנקוט באמצעים הדרושים לביצוע התכנית. גולוכובסקי העביר את בקשתו למשרד הפנים, שפנה למשרד החקלאות לייפות את כוחו של קליר לפעול בנדון תוך תשומת־לב להערות המושל.
אולם אם כי חוגי הממשלה התיחסו באהדה רבה לתכנית שיזם הרב מסאמבור להעביר את היהודים לחקלאות ומאיר קליר עשה את כל הדרוש לביצועה, לא באה התכנית לידי הגשמתה, אולי מפני שהיתה עוד מוקדמת מכדי לשאת פרי.

רוחות חדשות

עם אביב העמים שהחל ב־1848 פרצו יהודי סאמבור גם את חומות הגיטו. לאט לאט החלו היהודים לעבור העירה, עד שבסוף המאה התשע־עשרה כמעט כל הבתים בכיכר השוק היו שייכים ליהודים. עם השינוי במצב המדיני חל גם שינוי במצב הכלכלי.
הודות לשיווי־זכויות אזרחי שזכו בו, מתארגנים חיש מהר, ומתחילים להתבלט בתחומי המסחר והתעשיה.
פרט לשבעים ושתיים המשפחות שהזכרנו לעיל, שהתפרנסו מחקלאות, התפרנסו יתרם בתקופה זאת ממסחר, תעשיה ומלאכה.
בשנת 1820 הקים יהודי בנק פרטי.
לאחר שהיהודים, חרף התנגדות העירוניים, הורשו לגור בכל העיר ופרבר בליך הפך להיות לחלק מהעיר סאמבור, הוקמו שם על־ידי יהודים מפעלים שונים כגון מנסרות, בתי־חרושת לרהיטים, מפעלי טקסטיל קטנים, מפעלים קטנים לחרסינה וזכוכית, טחנות קמח, בית־חרושת לייצור שמן ואף בית־זיקוק קטן לנפט.
להתפתחות העיר גרם חיבורה בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה, לרשת מסילות הברזל. היא הפכה למרכז כלכלי חשוב בחבל ארץ זה, ולאחת הערים הגדולות במחוז לבוב.
כבר באמצע המאה התשע־עשרה היו בסאמבור כמה סוחרים יהודים עשירים וידועי שם. בראשית שנות החמישים כאשר הוקמו בגאליציה שלוש לשכות מסחר של יהודים, היה נציג סאמבור הסוחר גרבשייב חבר הלשכה בלבוב (היו בה שבעה חברים, מהם שלושה מלבוב).
גם לאחר מתן שוויון זכויות ליהודים והיתר לגור בכל חלקי העיר, ראו תושביה הנוצרים של סאמבור את היהודים כזרים והיתה קיימת התחרות בינם לבין היהודים.
בשנת 1905 הקים יהודי ראינוע במקום. לאחר זמן קצר הקימו נוצרים שני בתי־ראינוע מתחרים. במשך כל אותה תקופה התנהלה תעמולה ארסית נגד היהודים ואפילו היהודים שניסו להתבולל לא נתקבלו לחברה הנוצרית וקיימו חברה יהודית־פולנית משלהם. כשניסו כמה מהמתבוללים לצאת לדו־קרב נגד נוצרים, סרבו האחרונים לבקשתם,

בטענה שיהודים הם נחותים מהם ולכן אין טעם לצאת נגדם בדו־קרב. משום כך החלו המתבוללים היהודים לנהל דו־קרב – כמנהג הנוצרים – בינם לבין עצמם.
בשלהי המאה התשע־עשרה התבלטה בקרב האינטליגנציה היהודית בסאמבור קבוצה ניכרת של מתבוללים, שדגלה בכך, שרק פולנים בני דת משה יהיו מסוגלים לסייע לשלטון הפולני לפתור את הבעיה היהודית. קבוצה זו גם פיתחה תכנית פעולה להעלאת הרמה התרבותית בקרב היהודים, ולהפצת אידאות פולניות ביניהם. נציגיה הבולטים של קבוצה פילו־פולנית מתבוללת זו היו עורכי־הדין היהודים: ד״ר יוסף שטויארמן וד״ר אלכסנדרוביץ׳.
(על ד״ר שטויארמן ראה כתבה מיוחדת במדור: אישים ודמויות).
ברם יהודים מתבוללים אלה נתקלו בהתנגדות עזה מצד התנועה הציונית, שהחלה להכות שורשים בסאמבור בשלהי המאה התשע עשרה, על מה שעוד נעמוד להלן. ולא עוד אלא שהשלטון האוסטרי בהשתמשו בשיטה הבדוקה של הפרד ומשול, זרע גרעיני פירוד בין האוכלוסיה היהודית והפולנית.
בתחילת המאה העשרים כשהגיעו פליטים יהודים מרוסיה לסאמבור, הלשינו עליהם התושבים הנוצרים וגרמו לגרושם. בשנת 1911 התנהל בסאמבור משפט נגד יהודי שפשט את הרגל והקטיגור כינה אותו ״בן לזרע של נוכלים ורמאים״.

החלוקה המקצועית

על החלוקה המקצועית של יהודי סאמבור ניתן ללמוד מחברי ״קופת־מלווה״ שהוקמה בעיר כנראה ב־1910. חברי קופת־מלווה התחלקו ב־1913 לפי מקצועותיהם כדלקמן: סוחרים – 576; בעלי־מלאכה – 255; מקצועות חופשיים – 41 ואחרים – 145 (האחרים היו כנראה פועלים ופקידים) בסך הכל 1017 מפרנסים. כנראה רוב רובם של המפרנסים הואיל וקהילת סאמבור מנתה אז פחות מ־5500 נפש.
בשנת 1867 הוקמה בסאמבור לשכת עורכי־דין. בראשה עמד לאחר מכן במשך עשרים ושש שנים יהודי, העורך־דין ד״ר יוסף שטויארמן, שהיה גם ראש־עיר במשך תקופה ארוכה.

החיים הדתיים

מהרבנים שכיהנו בתקופה זאת בסאמבור ידועים: ר׳ יוסף משה ״חריף״, שעלה בסוף ימיו לארץ־ישראל ונפטר בצפת בשנת 1781. על כסאו עלה בנו ר׳ יצחק חריף־אייזנברג, שכיהן ברבנות עד לפטירתו בשנת 1813. אחריו ישב על כס הרבנות בנו ר׳ יעקב נפתלי אייזנברג שנפטר בשנת 1825. הרב הבא של סאמבור היה ר׳ יוסף ארי׳ הכהן רפופורט. מסוף שנות השלושים או מראשית שנות הארבעים ישב על כס הרבנות בעיר ר׳ מאיר צבי ויטמאיר עד לפטירתו בשנת 1873. במקומו בא בנו של ר׳ יוסף ארי׳ ר׳ דוד הכהן רפופורט ואחריו – בנו ר׳ יוסף הכהן רפופורט.
בזמן כהונתו של ר׳ מאיר צבי ויטמאיר כיהן באופן רשמי כרב המחוז (קרייז־ראבינר), להלכה כממונה על קהילות המחוז, ולמעשה כרושם נשואים, לידות ופטירות – ר׳ שמואל דייטש שיש לראותו כמשכיל הראשון הידוע בסאמבור. הצעותיו של ר׳ שמואל דייטש, שעמדנו עליהן לעיל, עברו כנראה ללא רושם מיוחד על הקהילה. רק מאוחר יותר בסוף שנות הששים וראשית שנות השבעים, נעשה נסיון על־ידי חברי ״שומר ישראל״ (איגוד יהודי שמרכזו היה בלבוב, שהטיף תחילה להשכלה בגרמנית ולאחר מכן להשכלה בפולנית) להקים בית־ספר חילוני יהו־די, נסיון שלא הצליח.
בשנת 1869 למדו כשלוש מאות ילדים בשלושה ״חדרים״ גדולים ויתרם בחמישה־עשר ״חדרים״ קטנים יותר.
ב־1876 היתה כבר לאיגוד ״שומר ישראל״ השפעה בסאמ־בור ועתוניהם ״הבוקר אור״ ו״דער איזראעליט״ הופצו במספר עותקים ניכר בסאמבור.
בשנת 1904 נתקבל לרבה של סאמבור ר׳ אהרן לווין (ראה כתבה מיוחדת בפרק ״אישים ודמויות״).
בסאמבור ישבו גם אדמו״רים. בשנים 1831–1840 ישב בה האדמו״ר ר׳ משה אייכנשטיין, מחברו של הספר ״תפילה למשה״, אחיו של ר׳ צבי הירש מז׳ידאצ׳וב. בנו ר׳ יהודה צבי עבר לרוזלה וייסד בה שושלת. בנו השני ר׳ יחיאל מיכל מחברו של הספר ״עטרת זקנים״ כיהן זמן מסוים כאדמו״ר בסאמבור.
את האדמו״רות חידש בסוף המאה התשע־עשרה ר׳ אורי בן ר׳ אפרים צבי יוללס מחברו של הספר ״אמרות טהורות״ ר׳ אורי לא היה ממוצא של רבנים. למד בנעוריו אצל ר׳ שלום רוקח, האדמו״ר מבלז והוכתר על־ידי חסידים לאדמו״ר (ראה כתבה מיוחדת בפרק ״אישים ודמויות״). ר׳ אורי נפטר בשנת 1910 ובמקומו בא בנו ר׳ יהודה צבי שנפטר ב־1919. את השושלת המשיך זמן מה בסאמבור נכדו שעבר לאחר מכן לטורקא. נכדו השני ר׳ אליעזר ב״ר

יהודה צבי, כיהן תחילה ברבנות בבוקארשט, ממנה עבר ב־1948 למונטריאול שבקנדה ובה חידש את חצר סאמבור.

בתי־כנסת ובתי־מדרש

רבים היו בתי־הכנסת, בתי־מדרש ובתי־תפילה בסאמבור. בית־הכנסת הגדול היה ברובע היהודי בליך. כיהן בו כגבאי בתקופת פולין העצמאית שלמה אייזנר. החזנים הידועים היו: אלתר רונר, ברוך יוללס וצביק, שהתפרסם עם מקהלתו. ביום כיפור היו המונים מצטופפים לשמוע לקול הרינה והתפילה של חזן זה, ביניהם גם לא יהודים. באותו בנין היה גם בית התפילה של חברה קדישא, בו לימד מוטל לנדאו כל שבת אחר הצהריים פרקי משניות. כבעל־תפילה שימש שם שמעון ווגלייפר. באותו בנין נמצא גם בית־תפילה לחייטים. בית מדרש מפורסם היה ה״גרויסע קלויז״ (הקלויז הגדול) של ר׳ אורי הכהן יוללס.

בית מדרש מיוחד במינו היה הקלויז של חסידי בלז בחסותו של הנדבן יהושע טראו, שמימן את כל צרכיו של בית־מדרש זה. למדו בו גם בחורי־ישיבה ששמעו תורה מפי ר׳ שמחה יעקב, שהעמיד תלמידים הרבה, ביניהם ד״ר יצחק לווין בנו של הרב מסאמבור אהרן לווין; מיכאל פרום ואחרים.

בנין הדור היה ה״רויטע קלויז״ (הקלויז האדום). כחזן שימש בו ר׳ יצחק הערש.

במרכז העיר התנוסס בית־כנסת מפואר על־שם ״שמאי בגלייטר״ שהמה תמיד ממתפללים, ביניהם סוחרים, בעלי מקצועות חופשיים (כמו כן ד״ר פישל רוטנשטרייך ואחרים. כשמש ובעל־קריאה, שהיה קורא בפני ציבור המתפללים בתורה או בנביאים, נתפרסם שם ר׳ יצחק שכינוהו ר׳ איצ׳לה. לפני שהיה לשמש עבד כסבל. בקושי הרויח לחמו, אך היה שמח בחלקו ולא התאונן על מצבו. מבתי התפילה הנוספים יצויינו: בית־התפילה של ״המזרחי״, של ״אגודת ישראל״ ושל ״חברת תהילים״ בו עברו לפני התיבה יצחק וולקר ומאטס בערלפין. ברחוב טארגוביצה קיים היה בית מדרש שכונה ״בית המדרש של טארגוביצה״. כבעל תפילה היה שם השוחט אברהם אינטראטור. בקירוב מקום היה בית ־התפילה של משפחת טילמאן. כגבאי שימש שם מנדל טילמאן וכבעל תפילה – יואל גורפיין. בסביבה זו היה ה״שטיבל״ החסידי של ר׳ חיים אברהם, חתנו של הרב מסטרי.

מבין בתי־התפילה (מנינים) הקטנים יצוינו: בית־התפילה ״יד חרוצים״ שנועד לבעלי־מלאכה ונוסד על ידם ובתי־תפילה של שטויארמן, מדלינגר וולצר.

בשמחת־תורה היה הנוער ממלא את בתי־הכנסת ומשתתף בהקפות, בשירה ובריקודים עד לשעות הקטנות של הלילה.

בתי־ספר

בסוף המאה התשע־עשרה התקיים בסאמבור חדר מתוקן ״תלמוד תורה״ בראשותו של דוד מילר. כשנפטר בתחילת 1902 התאבלו עליו יהודי סאמבור. בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה התחילו ילדי היהודים ללמוד בבתי־ספר כלליים שבעיר. בשנת 1905 התיר הרב אהרן לווין לתלמידים יהודים ללמוד בגימנסיה גם בשבת והשיג עבורם אישור מהנהלת בית־הספר שלא יחויבו לכתוב באותו יום. ב־1910 למדו בגימנסיה זו מאה וחמישים תלמידים יהודים.

בשנת 1891 הקים הנדבן יהושע גוטהלף בית־ספר למסחר לילדי ישראל בהנהלת מר וייברגר. בית־ספר זה כלל קורס־חד־שנתי למסחר, ובו לימדו הנהלת חשבונות, קורספונדנציה ואת השפות: עברית פולנית וגרמנית. לידו היה קיים בחורף קורס חצי־שנתי למבוגרים. במשך הזמן גדל מספר שנות הלימוד מאחת לשלוש.

בשנת 1907 הוקם בית־ספר עברי משלים מיסודה של ״שפה ברורה״. המורה הראשונה בו היתה העלמה טפר. בית־הספר סבל ממחסור במורים, ופעילותו היתה נפסקת מדי פעם.

בשנת 1908 הוקם ״חדר״ שלימדו בו ״עברית בעברית״. בבתי־הספר בסאמבור הן בכללי והן בבית־הספר למסחר, היהודי, למדו גם יהודים מחוץ לסאמבור. למענם הוקמה בסוף המאה התשע־עשרה פנימיה שנקראה ״בורסה״ ובה כמה עשרות מקומות.

מוסדות בריאות וסעד

בשלהי המאה התשע־עשרה הקים יהושע גוטהלף בית־חולים יהודי בבנין משלו, ובו שתים־עשרה מיטות.

בשנת 1907 הוקמה חברת ״ביקור חולים״ על בסיס ציבורי רחב. ב־1908 נעשה נסיון להקים בית־יתומים יהודי, אך הנסיון נכשל בגלל התנגדותו של ראש־העיר היהודי ד״ר שטויארמן, שהפיץ גם כרוז בעיר וטען בו, שאל ליהודים להתבדל, וכל מוסדות הסעד בעיר, כולל בית־יתומים, חייבים להיות כלליים, ובבית־היתומים הכללי יש מקום גם ליתומים יהודים. בגלל התנגדותו והתנגדות החוגים שתמכו בו, שהיו מעשירי הקהילה, נכשל הנסיון דאז.

ארגון "אחווה" (Braterstwo)

בסוף המאה התשע־עשרה התקיים בסאמבור ארגון פוליטי של מתבוללים בשם Braterstwo (אחווה). בשנת 1895 התפרק ארגון זה וחבריו נכנסו בחלקם למפלגות פולניות, ובחלקם למפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס.

ניצני התנועה הציונית

במאמרו של מרדכי אהרנפרייז "התנועה הציונית בגאליציה" שפורסם ב"המגיד לישראל" (1894) מופיע לוח סטאטיסטי על "החברות הלאומיות" בגאליציה, מספר חבריהן וזמן ייסודן. נאמר בו כי בסאמבור נוסדה בשנת 1894 אגודה ציונית בשם "בני ציון" ומספר חבריה 120.
בכתב העת Przyszłość (העתיד) משנת 1894 (גליון 22 עמ' 259) נאמר כי באוגוסט 1894 נוסדה ביזמתו של הסטודנט רוזנצוויג שדיבר באסיפה – חברה ציונית **בני־ציון"** שהצטרפו אליה מאה ועשרים חברים. כמו כן נכתב בעתון הנ"ל ב־5 בדצמבר 1894 (גליון 4, עמ' 30) כי ב־24 בנובמבר 1894 נבחר באסיפה הכללית ועד ובראשו אהרן לאדן כנשיא, שאול ויינברג – סגן, נתן בכר – גזבר; הנריק קיטאי, יעקב מנקס – מזכירים; בנימין לאטקה, יצחק מאיר, אלתר ליברמן – חברי הוועד.
בעתון בשפה הגרמנית **"ציון"**[5] אנו קוראים כי ב־8 בנובמבר 1895 התקימה בסאמבור האסיפה הכללית השניה של האיגוד "בני ציון". נוכחו כמעט כל החברים (115) ונבחרה הנהלה חדשה בהרכב דלקמן:
אהרן לאדן – יושב־ראש; יעקב מנקס – ממלא מקום היו"ר; ליאון פינסטרבוש מזכיר בשפות לועזיות; ט. סיגר – מזכיר בשפה העברית; יעקב ברגר – גזבר; ועוד 6 חברי ועד. כמו כן נבחרה ועדת ביקורת של שלושה חברים.
הווה אומר שעוד לפני שקמה ההסתדרות הציונית העולמית ועוד לפני כינוס הקונגרס הציוני הראשון, כבר נוסדה אגודה ציונית בסאמבור.
בגליון הראשון (4.6.1897) של השבועון הציוני הרשמי "די וועלט" (העולם), שנוסד על־ידי הרצל, ערב כינוס הקונגרס הציוני הראשון, הופיעה בין הכתובות מערי ווינה, קראקא, פאריז, לונדון וכו' גם כתבה מסאמבור. מסופר בה על היוזמה שנקטו עורכי־הדין היהודים, המתמחים והמועמדים לשמש כעורכי־דין בסאמבור, להגנת זכויותיהם.
הם פרסמו קול־קורא פומבי לכל חבריהם היהודים בגאליציה המזרחית, וקראו לאסיפת־מחאה בלבוב כדי להתריע ולקבוע עמדה לגבי הקיפוחים כלפיהם מצד השלטונות.
לאחר שהוקמה ההסתדרות הציונית העולמית, נקראה האגודה הציונית בסאמבור בשם "אהבת ציון".
אחרי הקונגרס הציוני השלישי שהתקיים בשנת 1899 כבר היו בסאמבור שתי אגודות ציוניות: א) "אהבת ציון" וב) "קלוב פובשכני" (מועדון כללי). בראש האגודה הציונית "אהבת ציון" עמד משנת 1900 הרוקח המקומי ברדש.
באוגוסט 1903 כאשר נסע הרצל לרוסיה, כדי להבטיח תמיכה בתביעות ההסתדרות הציונית, עבר דרך סאמבור והשתתף באסיפה ציונית שם.
בשנת 1905 הוקם בסאמבור איגוד ציוני של נשים בשם "יהודית". לאחר מכן הוקמו כמה איגודים של נוער: "מריה", "איגוד נערות" (Kolo panien) וארגון אקדמאים "יודאה".

ספריה

ליד איגודי הנוער הוקמה בשנת 1908 ספריה ובה כשלושת אלפים ספרים בפולנית וכאלף – בעברית וביידיש. באותו זמן היא היתה אחת הספריות היהודיות העשירות בגאליציה.

מועדון

ליד ההסתדרות הציונית פעל מועדון שהיה מקובל אז בגאליציה **"טוינב־האלה"**, ובו התקימו פעמיים בשבוע הרצאות על נושאים שונים. הואיל ובסאמבור היו יהודים רבים בעלי השכלה גבוהה, פעל מועדון זה בהצלחה ולא נזקק כמעט למרצים מחוץ למקום.

בית־ספר עברי

גורם מדרבן להתפתחותה של התנועה הציונית בעיר, שימש בית־הספר העברי שנוסד בשנת תרס"ז (1907). בשנת 1911 היו בו מאה וחמישים תלמידים.

שער הגליון הראשון של השבועון הציוני הרשמי ״די־וועלט״, שנוסד ע״י הרצל ערב הקונגרס הציוני הראשון, ובו מופיעה כתבה מסאמבור.

Die Welt.

Nr. 1. I. Jahrgang.

Erscheint jeden Freitag.

Wien, 4. Juni 1897.

Zuschriften sind nicht an einzelne Personen, sondern an die Redaction oder Administration Wien, II., Rembrandtstraße 11, zu richten.

Unfrankirte Briefe werden nicht angenommen und Manuscripte nicht zurückgesendet.

Bezugspreise.
Für Oesterreich:
Halbjährig 3 fl. = 6 Kr
Ganzjährig 6 fl. = 12 Kr
Für das Ausland:
Halbjährig 4 fl. = 8 Kr
Ganzjährig 8 fl. = 16 Kr
Einzelne Nummern 15 kr.

Redaction und Administration:
Wien
II., Rembrandtstraße 11.

Preise der Anzeigen:
Die viermal gespaltene Petitzeile 10 kr.

Inhalt:

Programm.
Dr. Theodor Herzl: Der Congress.
Die Woche.
Dr. S. R. Landau: Die Lehren von Chodorów.
Aus Amerika.
Christen über die Judenfrage: Fürst Friedrich Wrede.
Porträt von Max Nordau.
Tribüne.
Finanzgeschichten.
Ungarische Grenzsperre.
Herbert Bentwich.
Zwei Tage in Tarnow.
Weltchronik.
Correspondenzen: Wien, Krakau, Sambor, Köln, Paris, London, Galatz, Sophia, Philippopel.
Zeitschriften-Rundschau.
Leon Kellner: Lord Beaconsfield.
Die Bücherwelt.
J. Zangwill: Uriel Acosta.
Vereinsnachrichten

קרן קיימת לישראל

קרן קיימת לישראל החלה לפעול בסאמבור מספר שנים לאחר שהקונגרס הציוני החמישי בהאג בשנת 1901 החליט על הקמתה.

מנהלה הראשון היה העסקן הציוני יעקב ברגר. הקופסה הכחולה נמצאה כמעט בכל בית יהודי. העבודה העיקרית: אוסף כספים על־ידי הפצת בולי הקק״ל והרקת קופסת ההתרמה, בוצעה על־ידי הנוער ללא הבדל השתייכות ומפלגה ציונית. את הקופסאות היו מריקים כל מספר חדשים. פרט לכך אספו כספים בכל הזדמנות של אירוע ציבורי חגיגי: בחתונות, בנשפי־חנוכה ופורים, בבתי הכנסת וכו׳. במשך הזמן סייעו רבות גם נשי־ "הדסה" ו "ויצ"ו". מספר שמות של יהודי סאמבור נרשמו בספר הזהב של הקק״ל. היושב־ראש האחרון של הקרן הקיימת לישראל בסאמבור היה אייזיק קנפל.

ועד הקרן הקיימת ליש־
ראל

ועדת הקרן הקיימת ליש־
ראל

״פועלי־ציון״

בשנת 1901 התארגנו עובדי המסחר היהודים בעיר באיגוד מקצועי, שהפך ב־21 באוקטובר 1905 לסניף של מפלגת ״פועלי־ציון״ בסאמבור. בראשו עמד שאול רייכמן. סניף זה הרחיב את פעולתו בעיקר בין תלמידי בתי־הספר. בשנת 1908 התקימו לידו: איגוד נשים, איגוד נוער ״יוגענד״ וספריה.
הסניף ניהל פעולה תרבותית וחברתית ענפה (ובמארס 1914 אף בחר מלכת יופי והיא החברה מילר).
בשנת 1911 חגגה מפלגת פועלי־ציון בעיר את האחד במאי וחבריה היו היחידים שהופיעו בהפגנה ברחובות העיר.
ב־30 ביוני ובאחד ביולי 1912 התקימה ועידת הגימנאזיס־טים החמישית של ״פועלי־ציון״. השתתפו בה 28 צירים מעשר ערים וביניהן סאמבור. (לבוב, קראקא, פשמישל, טארנוב, דרוהוביץ׳, סטאניסלאבוב, נובי־סונץ׳ קולומיאה וסאמבור).
הוועידה נפתחה על ידי יצחק קנדל, שהדגיש בדבריו, שעל הנוער לחסל את תהליך ההתבוללות בקרב האינטליגינציה היהודית והציונית[6]

״צעירי־ציון״

בשנת 1911 הוקם בסאמבור סניף של תנועת ״צעירי־ציון״ שמנה שבעים וששה חברים. היתה זו תנועת־נוער שטיפחה והעמיקה את השקפת העולם הציונית.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה

בראשית מלחמת העולם הראשונה נכבשה סאמבור לשנה על־ידי הצבא הרוסי. השלטונות הרוסיים לא התנכלו ליהודי המקום. אחרת נהגו הרוסים בעיירות הקטנות, ופליטים רבים נהרו לסאמבור. למשל, בעיירה לויטבסק הסמוכה, הואשמו על־ידי הרוסים ארבעים וחמישה יהודים בהגשת עזרה לצבא האוסטרי, הם עונו ונשלחו לסיביר, ושאר יהודי העיירה ברחו לסאמבור.
כתוצאה מריבוי הפליטים, ובעקבות המלחמה נתרבה בסאמבור מספר היתומים, ובשנת 1915 אחרי שהאוסטרים חזרו וכבשו את סאמבור, הוקמו בה שני בתי־יתומים, אחד לילדים ואחד לילדות, ובהם 108 ילדים.
מצבם הכלכלי של יהודי סאמבור החמיר והלך, ולא עוד אלא שמספר היהודים בעיר בזמן המלחמה היה גדול יותר מאשר לפניה.
בשנת 1917 היו בה שבעת אלפים יהודים וכשלושת אלפים מהם נזקקו לעזרה. בראש פעולות העזרה עמדו שלושה אנשים: ראש הקהילה אלימלך גולדברג, הרב המקומי ר׳ אהרן לווין ומנהיג הציונים ד״ר פישל רוטנשטרייך. גייסו כספים מאמידי הקהילה, מבני העיר בווינה וממקורות נוס־פים. הוקם מטבח עממי שחילק ארוחות חינם.
בשנת 1918 הוקם קן ״השומר הצעיר״ בסאמבור.
בראשית 1918 נוסדה ״תלמוד תורה״ מודרנית, ובה ארבע כיתות לילדים בגילים שש עד ארבע־עשרה. באמצע אותה שנה הוקם בית־ספר עברי יומי ובו חמש מאות תלמידים.
אחרי הצהרת באלפור (2.11.1917) התארגנה בסאמבור ״חברת יישוב ארץ־ישראל״ ובה כארבע־מאות חברים. חברי האגודה פנו לחוכרים היהודים בסביבות סאמבור שיכשירו אותם לעבוד בחקלאות. פנייה זו נענתה וחוכרים לא מעטים התחייבו להכשיר מעשרה עד חמישה־עשר איש.
בזמן כינון הרפובליקה האוקראינית המערבית, שבמסגרתה נכללה סאמבור, וכניעת אוסטריה, הוקם בנובמבר 1918 עד מאי 1919, וועד לאומי יהודי על טהרת הציונים.

בין שתי מלחמות העולם

נגישות ראשונות

אחרי שחילות פולין כבשו את סאמבור מידי האוקראינים, הואשמו היהודים בשיתוף פעולה עם השלטון הקודם, באי־נאמנות למדינה הפולנית, ובשיתוף־פעולה עם האויבים. הפקידים היהודים מזמן השלטון האוסטרי פוטרו ממשרותיהם. לראש העיריה מונה האנטישמי ד"ר כוטיצקי ולצדו ועד קרואה. לוועדה זו מונו שלושה יהודים מתבול־לים, אולם גם הם לא יכלו לשתף פעולה עם ראש־העיר והתפטרו מתפקידיהם. ראש־העיר הפסיק את הקצבות העיריה לבית־היתומים היהודי ולמטבח העממי. לאחר זמן מה חודשה העזרה מהעיריה והוקצבו ליהודים 2200 מנות יומיות מתוך 6500 שחולקו. אולם גם סידור זה לא קויים, ולמעשה קיבלו היהודים רק 1400 מנות יומיות מהעיריה. לעזרת היהודים בא ה"ג'וינט" וכן התגייסו בני סאמבור בארצות־הברית. כבר בשנת 1922 ביקר בסאמבור שליח הארגון של יוצאי סאמבור בארצות־הברית, הביא אתו סכו־מי כסף והבטיח לגייס עזרה נוספת.

בשנת 1922 מונתה בעיריה ועדה קרואה חדשה, ובה 26 חברים, מהם שבעה יהודים. הוועדה החדשה וראשה התיח־סו בהגינות ליהודים.

משק וכלכלה

יהודי סאמבור המשיכו להתפרנס ממסחר, תעשיה, מלאכה, חקלאות, עגלונות ומקצועות חופשיים. בשנת 1922 נמנו בעיר 190 מפעלים פעילים שהיו בידי יהודים לפי החלוקה דלהלן:

הענף	מספר המפעלים	מהם פעילים	בעלי המפעלים	בני־משפחה עובדים	מספר העובדים	מהם יהודים בסך הכל	לא יהודים
אבן	3	1	1	–	7	–	6
מתכת	8	6	6	4	18	7	1
מכונות	8	8	17	8	–	7	–
עץ	22	22	6	6	686	190	484
עור	2	2	2	–	5	3	–
טקסטיל	2	–	–	–	–	–	–
הלבשה	78	78	78	24	261	152	15
נייר	4	4	2	1	14	8	3
מזון	37	37	35	18	86	21	12
כימיה	1	1	1	1	2	–	–
בנין	24	23	23	3	37	11	–
גרפיקה	1	1	1	–	11	9	1
נקוי	8	7	7	2	19	7	3

לפי טבלה זו ניתן להסיק שכל המפעלים של היהודים – פרט לענף העץ, שבו היו בעיקר מנסרות – היו מפעלים קטנים שהעסיקו בעיקר יהודים. רק במנסרות עבדו נוצרים רבים, שהיוו כשבעים אחוז מכלל העובדים, כולל הבעלים ובני משפחותיהם. בכל המפעלים שבידי יהודים היו ארבעים אחוז פועלים שכירים יהודים בכלל השכירים.

הסוחרים היהודים הקימו איגוד משלהם ואף קיימו בנק בשם ״איגוד סוחרים לאשראי״. בשנת 1925 היו רשומים בבנק הזה 310 חברים, לפי החלוקה המקצועית כדלקמן: 49 בעלי־מלאכה; 127 סוחרים זעירים; 117 סוחרים ותעשיינים; 8 חקלאים; 13 שונים. בשנה הנ״ל ניתנו 448 הלוואות בסך־כולל של 44,740 זלוטי.

בשנת 1934 נדונו למאסר שני פקידים של הבנק הזה בגלל מעילות בסך ארבעים אלף זלוטי, שנעשו בשנים 1930–1932.

בשנת 1939 נתן הבנק 1500 הלוואות בסך 500,000 זלוטי, ומחזורו השנתי עלה על מיליון זלוטי.

בעלי־מלאכה היו מאורגנים באיגוד בעלי המלאכה ״יד חרו־צים״ שבראשו עמדו פריינדל ודוקטנציילר. הם לא הצליחו להקים מוסד כספי משלהם אלא נעזרו בקופת **״גמילות־חסדים״**, שהקים אותה עוד בראשית שנות העשרים המנהיג הציוני ד״ר פישל רוטנשטרייך. קופה זו היתה מהראשונות מסוגה בגאליציה. בשנת 1927 היא העניקה ללקוחותיה בסאמבור כשלוש מאות ועשר הלוואות בסכום כולל של עשרת אלפים זלוטי. בשנת 1928 נהנו מהלוואותיה כשלוש מאות ועשרים סוחרים זעירים ובעלי־מלאכה.

החלוקה המקצועית של הנהנים מקופת ״גמילות־חסדים״ ב־7–1936 היתה כדלקמן: 72 בעלי־מלאכה; 153 סוחרים זעירים; 36 פועלים; 32 חקלאים; 5 שונים.

שני המוסדות הכספיים קבלו תמיכה רבה מבני העיר בארצות־הברית, ששלחו מדי פעם כסף למוסדות אלה. בראש הפעולות בארצות־הברית עמד שנים רבות לואיס ורבל (נפטר במארס 1939) שהיה יושב־ראש ״הקרן היהודית המאוחדת של יוצאי סאמבור״ – United Jewish Samborer Found.

סאמבור התפתחה מאוד בשנים שבין שתי מלחמות העולם. בעיר היתה תנועת בנין ערה, שסיפקה בעיקר את צרכי חיל־המצב במקום, שהיה גדול יחסית וכן את צרכי הפקידות הפולנית. ההיצע לדירות עלה על הביקוש ויהודים נהנו מהמצב בעקיפין.

כמו כן הואיל וסאמבור היתה קרובה לאזור שדות הנפט בוריסלאב־דרוהוביץ׳ והיתה עיר־מחוז, אזי כל עיסקות הנפט העסיקו את בתי המשפט בסאמבור. לכן היה רב יחסית גם מספר עורכי־הדין, למעלה מחמישים וביניהם יהודים רבים. אולם רוב היהודים המשיכו לחיות חיי מצוקה קשים. גם חלק מהאקדמאים, מבעלי המקצועות החפשיים חי במצוקה, ולמענם הוקמה קרן לעזרה עם הון יסודי של 23,500 זלוטי.

סכום ההלוואות בקופת ״גמילות־חסדים״ בשנים 1937–1939

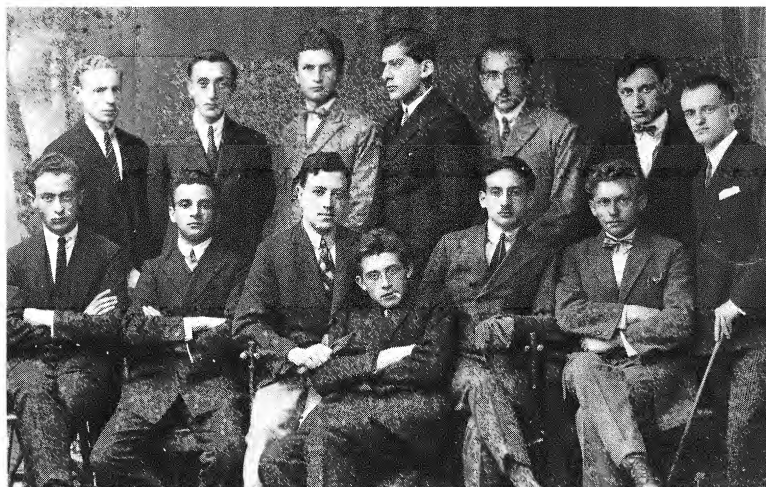
השנה	1933–34	1935–36	1936–37
הסכום בזלוטי	25,789	22,396	23,704
מספר ההלוואות	315	279	298

פעולות סעד ומוסדות צדקה

פעולות הסעד בסאמבור מומנו בחלקן על־ידי בני העיר בארצות־הברית וחלקן מתרומות מקומיות. בשנת 1929 קיבלו עזרה כספית אלף וחמש מאות יהודים מתוך ששת אלפים בקירוב, שהתגוררו אז בעיר. כן דאגה הקהילה כל שנה לקמחא דפסחא ולעצי הסקה בחורף.

עזרה כספית לנצרכים ניתנה גם מקופת ״גמילות־חסדים״. עסקו בכך בעיקר אברהם קרוג וזיידן. בכל שבוע ביום רביעי לפני יום־השוק היו פונים לסוחרים האמידים, אוספים כס־פים ומחלקים אותם כדמי־הלוואה לסוחרים הזעירים, שהיו רוכשים בדרך זו תבואה, ירקות, פרות, עופות וכו׳, מוכרים זאת ביום השוק ומרוויחים לשבת ולשאר ימות השבוע. לאחר יום־השוק היו מחזירים את הכספים. ואם קרה מקרה שלא היה בכוחו של הסוחר הזעיר להחזיר את חובו היתה קופת ״גמילות־חסדים״ מכסה זאת. כך נעזרו רבים בימי מצוקה.

מוסד הצדקה החשוב ביותר היה **בית־היתומים**, שבשנות העשרים והשלושים היו בו בקביעות כשלושים חניכים. מצבו של בית־היתומים היה רוב הזמן חמור מבחינה כספית ולא פעם עמד בפני סכנת סגירה. מדי פעם היתה מתקבלת תרומה מבני העיר בארצות־הברית או נעשית מגבית מקו־מית לטובת המוסד. בעתון ״חווילה״ שהופיע בלבוב נזכר מדי פעם בית־יתומים זה בתוספת הערה, שאם לא תושט לו עזרה כספית דחופה, הוא ייסגר.

קבוצת אקדמאים

איגוד אקדמאים ציונים

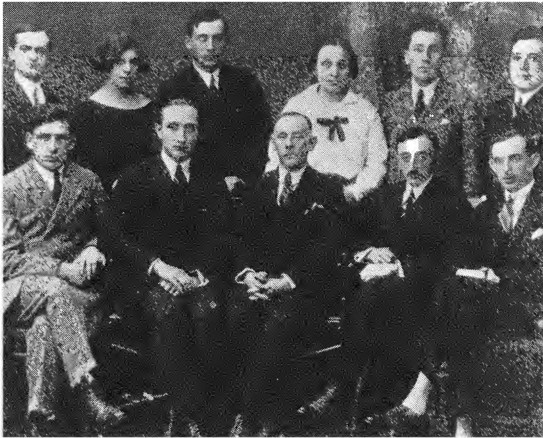
הכנסת כלה
לכלה שנתארסה ולא השיגה ידה לערוך חתונה דאגה חברת "הכנסת כלה", שבראשה עמד חיים זכריה מייזלס. הוגשה עזרה לדיור, לקניית רהיטים וכו'

איגוד נכים
בראש האיגוד של נכי מלחמת העולם הראשונה עמד ד"ר המרשילד. פעולות האיגוד כללו: עזרה הדדית ודאגה לגימלאות הממשלתיות שהיו זכאים להן.

מפעל הקייטנות לילדים
מפעל זה היה משותף לכל תושבי העיר. במסגרתו שלחו כל שנה לקייטנות כמאתיים ילדים יהודים.

מועדון לילדים
בשנת 1936 נוסדה **ויצ"ו בסאמבור** והיא קיימה מועדון לילדים בו קיבלו הילדים תזונה נוספת, ביגוד לחורף ועזרה בלימודים.
בשנת 1938 נהנו מפעולות ויצ"ו כמאה ילדים. ויצ"ו גם קיימה גן־ילדים. בראשותה של ויצ"ו עמדה לוטה מנקס.

"עזרה עצמית" – (Samopomoc)
תפקיד האגודה שכונתה בשם "עזרה עצמית" (Samopomoc) היה לסייע מבחינה כספית לסטודנטים יהודים דלי־אמצעים כדי שיוכלו להמשיך בלימודיהם. סיוע זה ניתן לסטודנטים שזכו להתקבל לאוניברסיטאות בפולין ובעיקר לאלה שלא נתקבלו מסיבות אנטישמיות ("נומרוס קלאוזוס") ונאלצו לנדוד וללמוד באוניברסיטאות אוסטריה, צ'כיה, איטליה וכו'. סטודנטים אלה קבלו מדי חודש בחדשו הקצבה מסויימת.
ההשתייכות וההצטרפות לאגודה זו היתה חופשית, אך מרבית חבריה היו אקדמאים. הואיל ודמי החבר לא הספיקו כמובן לכסות את צרכי האגודה, היו נערכים מדי פעם אירועים ציבוריים שונים (מסיבות, נשפים וכו') שהכנסתם הוקדשה למטרות האגודה.
במסגרת האגודה התקיימה גם תזמורת חובבים שהיתה מופיעה בהתנדבות באירועי האגודה. בין חבריה נמנו: דונק בגלייטר (מתופף), שלמה בקר (כנר) ורודק פרובסט (פסנתרן).
בוועד האגודה נכללו: מג"ר קלמנס גולדברג, ד"ר א. גלבר, ד"ר י. אייזנר, ד"ר י. קרויצנויאר, מג"ר שמעון אלטבאך, פנינה (ציילר) הולצמאן, ז. וובר, מלך שנקנדורף, ד"ר אלכסנדר גרוס, ומג"ר אברהם לינהארט.

ועדת "עזרה"

איגוד לעזרה עצמית של יהודי פולין
בשנת 1938 כאשר נוסד האיגוד לעזרה עצמית של יהודי פולין נרשמו בו בסאמבור 2335 איש. כראש האיגוד הזה בסאמבור נבחר קלמנס גולדברג.

בית־החולים היהודי
כאמור היה קיים בסאמבור בית־חולים יהודי, שנוסד בשלהי המאה התשע־עשרה על ידי יהושע גוטהלף ובו שתים־עשרה מיטות. בזמן מלחמת העולם הראשונה ניזוק הבנין ולא התאים יותר לתפקידו. כבר בשנת 1923 קבלו על עצמם יוצאי סאמבור בארצות־הברית להקימו מחדש. הוחלט להקים בניין אחד שיכלול בתוכו את בית־החולים, בית היתומים ומשרדי הקהילה. עד 1929 תרמו למטרה זו יוצאי סאמבור בארצות־הברית עשרים אלף דולאר. עד 1935 הוצאו להקמת הבנין 25,500 דולאר, והבנייה הופסקה מחוסר אמצעים. באותה שנה הבטיח האיגוד של יוצאי סאמבור בארצות־הברית לתרום עוד ששת אלפים דולאר, בתנאי שהקהילה תגייס גם היא ממקורות פנימיים עוד ארבעת

אלפים דולאר. עד 1938 הגיעו עוד ארבעת אלפים דולאר ושלד הבנין הושלם. הוחל בעבודות נגרות וטיח. בפברואר 1939 היה בו כבר חלק מהאינסטלציה, והובטח שבשנה זאת יופעל חלק מהבנין. בין היתר התאפשר המשך העבודה על־ידי תרומתו של ש. מדלינגר, שתרם בצוואתו מגרש למטרה זו והקהילה מכרה את המגרש בסכום של שישים אלף זלוטי.

"ביקור חולים"

מוסד־ צדקה ותיק שהוקם בראשית המאה העשרים (1907) היה "ביקור חולים" . בראשו עמד יצחק גוטר. תפקיד המוסד היה לעזור לחולים נצרכים. בשנת 1937 מנה כשלוש מאות חברים. מכספם הם שילמו לרופאים וקנו תרופות לחולים עניים. סיוע רציני הוגש למוסד־צדקה זה על־ידי בתי־המרקחת (מתוך חמישה בתי־מרקחת בעיר, שלושה היו בידי יהודים: קלמן גולדברג, יעקב זלינגר ואברהם לינהארט). החברים נהגו לבקר אצל החולים ולא פעם גם סיפקו להם מיצרכים שונים.

קורפורציה "הרצליה"

חינוך ותרבות

בתי־ספר

רוב הילדים שקיבלו אך ורק חינוך מסורתי, למדו ב"תלמוד תורה" המודרנית, שייסד אותה בזמן מלחמת העולם הראשונה הרב אהרן לווין.

ב"תלמוד תורה" זאת לימדו גם לימודי חול ותלמידיה מלאו את חוק חינוך חובה. לבנות הוקם בשנת 1926 בית־ספר משלים "בית־יעקב".

בשנת 1921 הוקם על־ידי ד"ר פישל רוטנשטרייך בית־ספר עברי "תרבות". ב־1922 למדו בו 144 תלמידים. בית־ספר זה מילא תפקיד מכריע בהנחלת ערכי החינוך הלאומי־הציוני ובהקניית השפה העברית ושימש חממה לתנועות הנוער החלוציות. לימדו בו המורים: שומינר, פרנקל, קומור־ובסקי ופישר.

לאחר השלטת חוק חינוך־חובה חינם, לא הצליח בית־ספר זה להתקיים מסיבות תקציביות והפך לבית־ספר משלים בלבד. לידו הוקם גן־ילדים.

בתי־ספר כלליים. רוב ילדי היהודים קבלו את השכלתם היסודית בבתי־הספר הכלליים בעיר. חלק מהילדים המשיך ללמוד בשתי הגימנסיות המקומיות. תחילה נתקבלו בהן היהודים באופן חופשי, אולם לקראת תום התקופה, הוגבלה קבלתם של ילדי ישראל, ובמחזור האחרון שסיים בשנת 1939 היו בין 31 מקבלי תעודות־בגרות רק חמישה יהודים.

בית־הספר למסחר

בית־הספר למסחר שנוסד בשלהי המאה התשע־עשרה על־ידי יהושע גוטהלף, הרחיב את פעולתו לאחריה. בשנת 1931 הפך לגימנסיה למסחר מוכרת על־ידי השלטונות והיה לאחד מארבעת בתי־הספר מסוגו בכל פולין.

בית־ספר זה הצטיין לא רק במנהליו המוכשרים כגון אייזלר, קאהאן, אולריך וגרטנר אלא גם בחבר מוריו המובחרים, המסורים לתפקידם ובעלי נסיון רב במקצועם, כגון מיכאל פרום ואחרים. בבית־ספר זה התרכזו תלמידים מכל קצווי גאליציה והוא הוציא מתוכו מנהלי־חשבונות למופת ומנהלי חברות מסחריות. בשנת 1937 סיימו אותו שבעה עשר בוגרים וב־1938 – עשרים וששה בוגרים.

בצמוד לבית־ספר זה הוקם בראשית שנות העשרים בית־ספר מקצועי־תעשייתי לבנות. היה זה בית־ספר תיכון שאחר הצהריים למדו בו מקצוע כגון תפירה, כובענות ועבודות־יד אמנותיות. לבית־ספר זה לא הוענקו זכויות ממשלתיות, ובוגרותיו נאלצו להיבחן בבית־ספר לבנות על־שם צציליה קלאפטן, שהתקיים בלבוב. כל שנה סיימו בית־ספר זה 15 – 20 בנות.

בית־ספר למסחר ע״ש גוטהלף

קבוצת מורים וחניכים בבית־הספר למסחר
ע״ש גוטהלף.

פנימיה לתלמידים

הואיל ובבתי־ספר בסאמבור למדו גם ילדים מחוץ למקום, הוקמה במקום פנימיה לילדים יהודים שנקראה **״בורסה״** והיוותה המשך לאותו מוסד שנוסד בראשית המאה העש־רים.

קורס חקלאי

עקב החמרת מצב היהודים בסאמבור סודר בסאמבור בשנת 1938 **קורס חקלאי לאינטליגנציה היהודית.** לקורס זה נרשמו חמישים מבוגרים, ביניהם סטודנטים שלמדו את יסודות החקלאות ושפות זרות בעיקר אנגלית. המטרה של המייס־דים לא היתה לסייע רק לאלה שהתכוננו לעליה לארץ אלא גם לאלה שהיו מוכנים להגר לכל ארץ שניתנה זכות כניסה אליה.

השכלה למבוגרים

במסגרת ההשכלה למבוגרים התקיימו קורסים למסחר ליד בית־הספר למסחר בהם למדו סוחרים מבוגרים את יסודות הנהלת החשבונות.
כמו כן פעלה אוניברסיטה עממית יהודית, ובה התקיימו בין היתר בכל ליל־שבת הרצאות בנושאים שונים.

מועדונים

מועדון דרמטי־מוסיקלי

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היה קיים בסאמבור מועדון דרמטי־מוסיקלי בשם **״כינור״** בו היו מתקיימות הצגות אמנותיות שונות וערבי מוסיקה. בתקופת השלטון הפולני כונה המועדון בשם ״לוטנייה״ (נבל). ברם שינוי השם לא גרם לשינוי מטרות המועדון. המשיכו להתקיים בו הצגות דרמטיות בעברית וביידיש. במאים שונים היו מגיע־ים מלבוב כדי להכין עם קבוצה שמנתה 20—30 בחורות ובחורים את ההצגות הללו וכן אופרטות. במשך הזמן התג־בש חוג דרמטי קבוע. עד 1937 היו ההצגות מתקיימות בבניין ״סוקול״ הפולני, אולם משנה זאת סירב ״סוקול״ להשכיר את ביתו להצגות ביידיש.
ליד המועדון הדרמטי־מוסיקלי ״לוטנייה״ התקימה גם מקהלה בהדרכתו של בראונר. היא היתה מופיעה בהזדמנו־יות שונות באירועים ציבוריים שונים. כמו כן התקיים חוג למנדולינות שהוקם על־ידי האחים ווייסמן בו נגנו מלבדם הרשדרפר ואידה ברלפיין (בראולפן).

התזמורת של האחים פידלר היתה מלווה את ההופעות המוסיקליות של המועדון. מפעילי המועדון הדרמטי־מוסיקלי "לוטנייה" יצוינו: אידה בראולפן, ד"ר אייזנר, צוקרמן, אוסקר צימבלה, האחים ווייסמן, ו. טראושטיין, ז. שטיין, ד. בגלייטר ואחרים.

קאסינו

מועדון מיוחד במינו היה **ה"קאסינו"**. היה זה מועדון תרבותי־חברתי. נערכו בו פעולות תרבות ומפגשים חברתיים. התקימו הרצאות על נושאים ספרותיים וחברתיים. מפעם לפעם הוזמנו מרצים ואמנים מלבוב. שם בילו בערבים במשחקים חברתיים שונים כגון שחמט, דומינו, ברידז' וכו'. כמו כן היה זה גם אולם־קריאה לעתונות.

"מועדון חברתי־יהודי"

המתבוללים לשעבר שנדחו בשנות עצמאות פולין על־ידי הפולנים, קיימו איגוד משלהם בשם "מועדון חברתי יהודי" בראשו עמד ד"ר קרויצנאואר.
למועדון זה השתייכו הסוחרים הגדולים ורבים מבעלי המקצועות החופשיים. היה זה מועדון מפואר ובו חדר קריאה ומקום מפגש לבילויים חברתיים.

"מועדון הספורט היהודי"

בשלהי שנות העשרים הוקם בסאמבור **"מועדון הספורט היהודי"** (ז'.ק.ס. – ז'ידובסקי קלוב ספורטובי). כיושב־ראש המועדון שימש הרופא ד"ר אברהם ברגר. המועדון התפרסם בעיקר בזכות קבוצת הכדורגל שטיפח. הופעותיה שמשו כעין הפגנת־כוח יהודית, בעיקר במשחקה עם קבוצות יריבות בסאמבור ובערים אחרות. בין שחקניה המצטיינים היה השוער פרדק גארפונקל (כיום ד"ר גארוויץ – רופא גניקולוג בחיפה). הודות לכשרו הספורטיבי נתקבל לאחר מכן כשחקן מקצועי בקבוצת "חשמונאי" בלבוב, שהיתה בליגה א' של פולין, ונמנתה על קבוצות הכדורגל הטובות ביותר ביהדות פולין. למשחקיה היו נוהרים אלפים.
המתחרה העיקרית לקבוצת הכדורגל היהודית היתה קבוצת הכדורגל הפולנית בסאמבור "קורונה" (כתר), שנכללו בה גם כדורגלנים יהודים: דושייק שטויארמן (ראה כתבה נפרדת במדור "אישים ודמויות"), פרדק גארפונקל, אורנשטיין, ברגר וברונו וורטר, שסופח לאחר מכן לקבוצת הכדורגל היהודית "חשמונאי" בלבוב.

מועדון הספורט היהודי,
קבוצת הכדורגל

הקהילה והנהלתה

עד 1923 לא התקימו בחירות למוסדות הקהילה וההנהלה שכיהנה לפני מלחמת העולם הראשונה ובראשה אלימלך גולדברג המשיכה בתפקידיה.

בבחירות הראשונות בימי השלטון הפולני היו התוצאות כדלקמן:

הציונים — 5; המזרחי — 5; אגודת ישראל — 1; איגוד בעלי־מלאכה — 2; ורשימות אישיות — 11. כראש הקהילה נבחר ד״ר פישל רוטנשטרייך וגם סגנו היה ציוני.

בשנת 1930 פוזרה הנהלת הקהילה, וכקומיסר מונה בלתי־מפלגתי שלמה מרגולס, ששיתף פעולה עם אגודת ישראל. הציונים שמונו להנהלת הקהילה הקרואה, התפטרו מתפקידיהם.

בבחירות שנתקימו בשנת 1934 קבלו הציונים הכלליים יחד עם ה״התאחדות״ חמישה מנדטים; המזרחי עם הרביזיוניסטים — 2 מנדטים; חסידי בלז — 2 מנדטים; אגודת ישראל — 2 מנדטים; ובלתי־מפלגתיים — 2 מנדטים.

כראש הקהילה נבחר הציוני אייזיק (איז׳ו) קנפל, שהיה תחילה חבר ״התאחדות״ ולאחר מכן עבר למחנה הציונים הכלליים. בזמן כהונתו הצליחה הקהילה לאזן את תקציבה, שיפצה את בית־הכנסת הישן, הרחיבה את המשחטה לעופות, עשתה סידורים נאותים בבית־העלמין ובנתה חדר־טהרה חדש.

כאשר עזב הרב אהרן לווין בשנת 1927 את סאמבור היתה נטושה מלחמה על ירושתו. ב־1928 הוצע כרבה של סאמבור הרב מאולשיצר, נכדו של האדמו״ר מקומארנו. הסבא הציע כעשרת אלפים דולאר לוועד הקהילה, אם יבחר נכדו כרב. אולם דעת הקהל בסאמבור היתה נגד העיסקה.

בשנת 1931 נבחר על־ידי הנהלת הקהילה הממונה ר׳ אליעזר מיזס כרבה של סאמבור. הציונים התנגדו למינויו בגלל קשריו עם אגודת ישראל. הנוער הציוני החליט לערוך הפגנה ביום בו צריך היה להגיע העירה ושבו החליטו ראשי הקהילה לערוך לרב אליעזר מיזס קבלת פנים מפוארת.

ההפגנה נתקימה ובקושי רב נאלץ הרב מיזס לפלס דרכו לבית־הכנסת בו נערכה לו קבלת פנים על־ידי ראשי הקהילה הקרואה. הכניסה לבית־הכנסת בזמן טקס ההכתרה, היתה רק לפי אישורי המשטרה, כדי למנוע הפרעות.

הרב אליעזר מיזס היה תלמיד חכם, רכש השכלה חילונית בכוחות עצמו וקיבל תעודת בגרות ממשלתית. גם שני אחיו היו מפורסמים. האחד, הרב יוסף מיזס היה הרב הראשי בצבא פולין בדרגת אלוף מישנה, ואילו אחיו השני מתתיהו מיזס עסק בהיסטוריה, ובעיקר חקר את מוצא המשפחות הפולניות שבהן היו לפי דעתו אבות יהודיים.

הציונים הודיעו שהמינוי של ר׳ אליעזר מיזס הוא זמני, וכשהנהלת הקהילה תהיה בידיהם יבטלו אותו ויבחרו רב כרוחם. מודעה ברוח זו פורסמה מטעם הנהלת הקהילה בשנת 1936 בחתימתו של אייזיק קנפל, שעמד אז בראש הקהילה.

ואכן הקימו הציונים ועדה לבחירת רב וכמועמד הוצע בנו של הרב הקודם מגיסטר יעקב לווין, יליד סאמבור ומוסמך אוניברסיטת לבוב לפילוסופיה ומשפטים. ברם השלטונות לא אשרו את החלטת הוועדה הזאת והרב אליעזר מיזס נשאר על כנו עד לחיסולה של הקהילה.

יחסה של העיריה ליהודים

שלוש פעמים התקימו בחירות לעיריית סאמבור בין שתי מלחמות העולם. תוצאות הבחירות שהתקימו בפעם הראשונה כנראה באמצע שנות העשרים, אינן ידועות.

בשנת 1930 פוזרה הנהלת העיריה ומונתה ועדה קרואה.

בבחירות שנתקיימו בשנת 1934 קיבלו היהודים ששה מתוך עשרים וארבעה מנדטים והיהודי יואכים פרשטנדיג נבחר כלאבניק (חבר הנהלת העיריה).

בשנת 1939 הוגשה רשימה אחת מוסכמת ובה ארבעה יהודים. האחרים ברשימה זו לפי ההרכב המפלגתי היו: 11 חברים מהרשימה הממשלתית א.ז.נ.

שלושה חברי המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (פ.פ.ס.) וששה חברים מהמפלגה העממית.

ד״ר יואכים פרשטנדיג נבחר שוב לתפקידו.

עירית סאמבור תמכה במידה זעומה במוסדות של היהודים, קיפחה את השכונה היהודית ״בליך״, לא סללה כביש או מידרכה לבית־העלמין היהודי. בשנת 1929 הוציאה גזרה נגד בעלי הכרכרות (שרובם היו יהודים) והם נאלצו לעזוב את מרכז העיר ולעבור לרחובות צדדיים, דבר שפגע בפרנסתם.

אנטישמיות

המסורת האנטישמית נשמרה בסאמבור לאורך כל אותה התקופה. בשנת 1920 נרצחה משפחה יהודית בבית סמוך לקסרקטין של הצבא. מקרה דומה אירע בשנת 1930 בפרבר קאלינובקה, שבו משפחה יהודית שלמה, כולל העוזרת,

נורתה בשנתה ונהרגה סופית בגרזן. כפי הנראה קרה הדבר על רקע שוד.
הסוחרים היהודים התחרו כל הזמן קשה עם הסוחרים הפולנים, שהפיצו מדי פעם כרוזים, בהם קראו לחרם על יהודים. בבנק העירוני לחיסכון לא קיבלו פקידים יהודים. בבתי־הספר הכלליים היו מורים שהסיתו נגד יהודים. אחרי גזירת השחיטה היהודית, שנתאשרה בכל ועדות הסיים והסינאט (מארס 1936), כשרבים מקצבי סאמבור לא קבלו רשיונות מהשלטונות, התגייסו הנותרים לעזרתם, בהטילם מס של עשרה גרוש על כל קילו בשר. הכסף נמסר לאותם קצבים, שכתוצאה מהגזירה נשארו ללא פרנסה.

הגנה עצמית

לאחר הפוגרום בפשיטק (ספטמבר 1936) שזעזע את יהדות פולין, הפוגרום בבריסק (מאי 1937) והפרעות בערים אח־רות, כשהתלהטו הרוחות האנטישמיות במדינה והופרחה הסיסמא "Bij Zyda, to sie przyda" (הכה ביהודי, הדבר יועיל), פשטה בשלהי 1937 השמועה בעיר, כי הנוצרים בסביבה מתארגנים כדי להתנפל על הרובע היהודי "בליך". באותם ימים הגיע לביקור בסאמבור אחד משליחי החלוץ", שהיה חבר ה"הגנה" בארץ. ביקור זה נוצל כדי לקיים מיפגש בבית־הכנסת "רויטע קלויז" של נציגי כל תנועות הנוער הציוניות בעיר ושם הוחלט על ארגון הגנה עצמית במקרה של פוגרום.
ואכן למחרת נראו בעיר התקהלויות גדולות של אוקראינים ופולנים, שקבוצות גדולות מהם התקדמו לעבר "בליך". ניתן מיד אות אזעקה וחברי תנועות הנוער והעגלונים היהו־דים החלו להתארגן כדי להדוף את הפורעים. הגויים החלו להתנפל על היהודים אך ספגו מהלומות כבדות ונהדפו למרכז העיר. ברם כאן קיבלו תגבורת רבה, ידם היתה על העליונה והיהודים החלו לסגת. אז פרץ קדימה הצעיר היהודי ציילר ובהחזיקו אלה בידו החל להרביץ על ימין ועל שמאל כשהוא כמעט יחידי במערכה. ברם בכך הוא נתן את האות להסתערות מחודשת. הצעירים היהודים הנסוגים חזרו מיד והנוצרים נהדפו.
אך ורק כאשר ידם של האוקראינים והפולנים היתה על התחתונה הופיעו שוטרים והחלו לאסור... יהודים.

האוכלוסיה

השנה	כלל האוכלוסיה	מספר היהודים
1762	3486	510
1880	13,586	4,427
1890	14,324	4,080
1900	17,039	4,900
1910	20,257	5,418
1921	19,417	6,068
1931	22,269	6,275
1939	25,000	8,000

מפלגות

כמעט כל המפלגות היהודיות למיניהן ולסוגיהן שפעלו בפולין היו מיוצגות בסאמבור.

מפלגות ותנועות אנטי־ציוניות

"אגודת ישראל"

"אגודת ישראל" נוסדה בסאמבור בשנת 1922 ובין מייסדיה לא היה הרב אהרן לווין, לימים נציג בכיר של "אגודת ישראל" בפולין. באותה שנה הוא נאם בבית־הכנסת לרגל אישור המנדט הבריטי על ארץ־ישראל והזכיר במלים חמות את פעילותם של וייצמן וסוקולוב.

מייסדי "אגודת ישראל" בסאמבור היו אייזיק שנייד והדיין ר' הרץ בומבאך. ראשי המפלגה ופעיליה העיקריים היו: אייזיק שנייד, לוי דרנגר, לישה פינסטרבוש, א. למט, ס. שומינר, הרץ צן, וואלף לינדנבאלד ואחרים.

"אגודת ישראל" ניהלה מאבק חריף נגד הציונות והציונים. בשנת 1937 הם הואשמו על־ידי ההסתדרות הציונית בסאמבור בהוצאת דיבה על מנהיגי הציונים. העניין הגיע לבית־המשפט אך תוצאותיו לא ידועות. ("חווילה", 22.8.1937)

ה"בונד"

ה"בונד" נוסד בסאמבור לאחר מלחמת העולם הראשונה. מייסדו היה אדולף (אברהם) סנדויאר (ראה כתבה מיוחדת במדור "אישים ודמויות"). מראשי ה"בונד" בסאמבור היה גם זיגמונט שטיין, שעבר לאחר מכן למפלגה הקומוניסטית. פעיליה המרכזיים של מפלגת ה"בונד" בסאמבור היו: ד"ר גוטליב, ד"ר סירופ, ליאון וולקר וחיה הולצמן.

המפלגה היתה משתפת פעולה עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית ומשתתפת בתהלוכות ובהפגנות אחד במאי.

המפלגה הקומוניסטית

בסמבור התקיימה מפלגה קומוניסטית יהודית תחת השם המוסווה "אלגעמיינע יידישע ארבעטס פארטיי" (מפלגת עבודה יהודית כללית). אחד ממייסדיה היה זיגמונט שטיין, שלאחר מכן עמד בראשה במזרח־גאליציה (ראה כתבה במדור אישים ודמויות) לאחר מספר שנים נתמזגה עם המפלגה הקומוניסטית הפולנית. ברם גם לאחר המיזוג היא נשאה אופי יהודי. היא היתה מפלגה בלתי־ליגאלית ורבים מחבריה נדונו למאסר ממושך בעבור פעולתם בה.

ועד למען הגירה יהודית

בנוסף למפלגות האנטי־ציוניות שהוזכרו, פעל בסאמבור "ועד למען הגירה יהודית".

ב־24 באוגוסט 1930 הוא פרסם מכתב בעתון היומי ביידיש "מאמענט" ובו נאמר כי בסאמבור התקיימה אסיפת־עם יהודית שבה הוחלט:

א. מצב היהודים הוא קשה בגלל סגירת שערי ההגירה.

ב. הואיל ושם ארגון יהודי קיים, לא מצא פתרון לבעייה זו, חייב לקום ארגון יהודי עולמי.

ג. הארגון הזה חייב לייצג את היהודים גם בחבר הלאומים בכדי לפתוח את שערי ההגירה.

ד. פונים לכל הארגונים היהודיים, כולל הסוכנות היהודית, שיעשו הכל בכדי להקים ארגון כזה עוד השנה.

ה. הציונות בלבד אינה מסוגלת לפתור את הבעייה של הגירת היהודים, לכן חייבים לחפש ארצות נוספות.

פונים לעתון היומי "מאמענט" שייזום פעולה כזאת.

על החתום: ישראל רייכמן

יש להניח שחברי "הוועד למען הגירה יהודית" נטו ל"מפלגת הפולקיסטים" אם כי לא היו חברים במפלגה זו.

מפלגות ותנועות ציוניות

מפלגת הציונים הכלליים

מפלגה זו היתה מעורבת בכל פעולות הקהילה, העיריה, הסעד והתרבות. בשנות העשרים עמד בראשה ד"ר פישל רוטנשטרייך.

בשנות השלושים למאה זו עמד בראשה העורך־דין אייזיק קנפל. מבין פעיליה הבולטים של המפלגה יצוינו: א. גולד־ברג, דוד קלטר, ד"ר הלפרין, נחמיה לאנגינגער, מאלץ, קליינהאוז, א. שור ואחרים.

"המזרחי" ו"הפועל המזרחי"

המפלגה הדתית־לאומית "מזרחי" הוקמה בסאמבור לאחר מלחמת העולם הראשונה. בראשה עמדו: אברהם גוטסדינר,

שלום דיר, שמואל מצגר, אברהם קרוג ועוד.
למפלגה זו השתייך חלק ניכר מהציבור הדתי והיא נטלה חלק פעיל בכל הפעולות הציוניות בעיר.
הסתדרות ״הפועל המזרחי״ הוקמה בשנות העשרים. בראשה עמדו: צבי דורנברג, צבי טילמאן ואחרים. לאחר מספר שנים לקיומה אורגנה על־ידה תנועת הנוער הדתית־חלוצית ״בני עקיבא״.

המפלגה הרביזיוניסטית

המפלגה הרביזיוניסטית הוקמה בסאמבור בשנת 1926. מייסדיה היו הסטודנטים: יהושע רוטנשטרייך, אלכסנדר (אולק) ליברמן, דוד קוך, זיגמונט רייכמן ומשה שטראוסמן. הם הקימו איגוד אקדמאי בשם ״חשמונאי״ שהיה לו צביון רביזיוניסטי מובהק. בעיקר פעלו בקרב תלמידי בתי־הספר התיכוניים והמריצו אותם להשתתף בקורסים להכשרה צבאית שליד בתי־הספר.
תנועת הנוער של המפלגה הרביזיוניסטית בית״ר נוסדה מאוחר יותר ובראשה עמד ישראל אלטבאך.
בשנים האחרונות לפני חורבן הקהילה עמד בראש המפלגה הרביזיוניסטית ד״ר מוזס פרישר.

מפלגת העבודה הציונית ״התאחדות״

במארס 1920 נוסדה ״התאחדות עולמית של ׳הפועל הצעיר׳ ו׳צעירי־ציון׳״. בסאמבור הוקמה מפלגה זו בשנת 1923. זו היתה מפלגה גדולה ופעלה בכל שטחי החיים בעיר, החל מהמלחמה לכיבוש השלטון בקהילה וכלה בבחירות לעיריה. היה לה מועדון משלה ובו התקימו כמעט מדי שבוע אסיפות חברים. התרכזו בה רבים מהאינטליגנציה הפעילה. המפלגה קיימה פעילות ציונית ענפה, סידרה הרצאות פומביות עם מרצים מבפנים או מבחוץ, תמכה וסייעה לתנועת הנוער ״גורדוניה״ וכו׳.
האישיות הבולטת ביותר בין מקימיה היה מיכאל פרום. היה המנהיג המוכר של ה״התאחדות״ ועמד בראשה. (ראה כתבה מיוחדת במדור ״אישים ודמויות״).

המפלגה הציונית־סוציאליסטית המאוחדת ״התאחדות־פועלי־ציון״

בשלהי ינואר 1933 התאחדו מפלגת ה״התאחדות״ שבמזרח גאליציה והארגון המחוזי של פועלי־ציון (צ.ס.) והקימו את המפלגה הציונית הסוציאליסטית המאוחדת ״התאחדות־פועלי־ציון״. ברם לא בכל הערים התמזגו לאחר האיחוד סניפי ה״התאחדות״ ו״פועלי־ציון״.
״נתגלעו בכל זאת חילוקי דעות בשורה של סניפים, ובתוכם בלבוב, פשמישל, סטרי, סאמבור, נתהוו פילוגים מסוימים, ואחרי האיחוד נתארגנו בערים אלו סניפים של ה״התאחדות״. פעולת התבדלות זו והקיום הנבדל נמשכו ארבע שנים. רק בשנת 1937 אחר מאמצים בלתי־פוסקים מצד מנהיגי ״הפועל הצעיר״ לשעבר, ובראש וראשונה של מאמצי שפרינצק, נכנסה הקבוצה הפורשת לשורות המפלגה המאוחדת[7]. משמע, רק ב־1937 הוקמה בסאמבור המפלגה הציונית־הסוציאליסטית המאוחדת ״התאחדות־פועלי־ציון״. עד אז התקימו שתי המפלגות הללו בנפרד.

תוצאות הבחירות בסאמבור לקונגרסים הציוניים

השנה	ציונים כלליים	מזרחי	התאחדות	פועלי־ציון	הרביזיוניסטים	ציונים רדיקליים
1927	86	115	123	26	—	—
1931	90	130	300		110	54
1933	350	118	401		–	115
1935	102	35	425		1	12
1939	152	155	407		–	145

נוסף למפלגות הציוניות פעלו בסאמבור ״איגוד של נשים ציוניות״ ואיגוד ״עזרה״ שהצליח בשנת 1924 לממן את עלייתם של 95 חלוצים (כנראה חלקם או רובם היו פליטים מרוסיה).
בשנת 1935 הוקם ועד מתאם של כל תנועות הנוער הציוניות בסאמבור שנקרא ״מרכז הנוער״.

הערה: באיסוף חומר לפרק זה, המוקדש לתולדות יהודי סאמבור, סייעו: אברהם לינהארט מארצות־הברית; אהרן יעקובוביץ׳ ז״ל, שעבד בזמנו ב״יד ושם״.

ד. בן־גוריון בסאמבור / שלמה טלמון (טילמן)

היה זה בחודש מאי 1933, בעיצומה של מערכת הבחירות לקונגרס הציוני השמונה־עשר. היתה זו מערכה ציבורית כבדה, רוויית מתחים וחריפה מאוד, ובמרכזה המאבק על הנהגת ההסתדרות הציונית העולמית והסוכנות היהודית לא״י. שני מחנות עמדו במוקדיה של מערכה זו – המחנה של א״י העובדת, של תנועת העבודה הציונית מזה, ומחנה הציונים־הרביזיוניסטים (מיסודו של ז. ז׳בוטינסקי) מזה. לשיאי־חריפות ומתח ציבורי הגיע מאבק זה בריכוזים היהודיים הגדולים והחשובים באירופה המזרחית (פולין, גאליציה, ליטא, ארצות הבאלטיקום).

ד. בן־גוריון שעמד בראש מפלגת פועלי א״י (מפא״י) ובראש הסתדרות העובדים הכללית, יצא לארצות אירופה, בשליחות מפא״י וההסתדרות, לרכז, להנהיג ולעמוד בראש מערכה זו לקראת הקונגרס הי״ח. מגמתו היתה, כי המחנה של א״י העובדת (מפא״י – האחוד העולמי של פועלי־ציון צ.ס. – התאחדות – השומר הצעיר) ייעשה הכוח הדומיננטי והמוביל בקונגרס זה ובהנהלה הציונית שתיבחר בו, כוח שיוכל לשאת בעול העיקרי של המדיניות הציונית ושל בנין הארץ, ברוח של ציונות־חלוצית ובונה.

ב״ג קבע את מרכזו בוואראשה ומשם כיוון והנהיג את המערכה – רעיונית, מדינית וארגונית. לשם כך סייר בארצות השונות וברחבי פולין וכך הגיע ב״ג לביקור ולסיור באליציה. וזאת לדעת, בגאליציה (אשר היוותה חלק אינטגרלי של מדינת פולין) המשיכו להתקיים, בין שתי מלחמות העולם, מסגרות עצמאיות של התנועה הציונית, בנפרד מן התנועה הציונית בפולין (ה״קונגרסאית״) 3 בגאליציה המזרחית ומרכזה בלבוב, ובגאליציה המערבית ומרכזה בקראקוב.

ב״ג הגיע ללבוב ב־19.5.33 ושהה בגאליציה המזרחית כ־10–11 ימים, כאשר במרכז פעולתו עמדו מערכת הבחירות וההסברה לקראת הקונגרס הציוני, ומאמצים להשלמת האחוד של המפלגות־אחיות של מפא״י בארצות הגולה (פועלי־ציון – צ.ס. – תנועת העבודה הציונית ״התאחדות״) ובראש וראשונה חתירה לחיסול מוקדי התנגדות לאיחוד בפולין ובגאליציה בקרב מפלגת ה״התאחדות״. נוסף לכך קיבל על עצמו ב״ג בתוקף תפקידו כמזכ״ל ההסתדרות, לסייע להסדר העניינים במרכז ״החלוץ״ בלבוב.

עיקר זמנו הקדיש ב״ג לביקורים במקומות – כינוסי חברים אזוריים ואספות־עם. הוא ביקר נוסף ללבוב, ב־5 ערים בלבד, ובכללן בסאמבור. על מה ולמה נפל בחלקה של סאמבור לזכות בביקורו של ב״ג, אשר נערך, כאמור, בערים ובקהילות הגדולות ביותר (לבוב, סטאניסלאבוב, טארנופול, סטרי, פשמישל)?

סבורני שסאמבור זכתה לביקורו של ב״ג משום שבקירבה היה אחד המוקדים החשובים והנוקשים של התנגדות לאיחוד (סניף ה״התאחדות״ המקומי) ובן־גוריון ראה חשיבות עליונה באיחוד המחנה של ארץ־ישראל העובדת בדרך ל״כיבוש השלטון״ ולהגמוניה בהסתדרות הציונית. על כן ראה בן־גוריון צורך וחשיבות לבקר בסאמבור, במאמץ לשכנע את סניף ה״התאחדות״ להצטרף לאיחוד.

אני הגעתי מא״י לגאליציה בשליחות ההסתדרות, למרכז ״החלוץ״ בלבוב, בראשית מאי 1933. לאחר שלובנו כל העניינים בסיועו של ב״ג, נתבקשתי לסייע בביקורו בסאמבור (עיר הולדתי) ולשבת ראש באסיפת־עם שנועדה להתקיים בעת ביקורו של ב״ג ב־24 במאי 1933. הסכמתי ונסעתי לסאמבור. האסיפה נתקיימה, ברוב עם, באחד האולמות הגדולים בעיר. אני לא שערתי ולא חשדתי בשום תקלה צפויה. אך לתמהוני הרב, לא עברה אסיפה זו כלל וכלל בשקט. ההפרעות באו הן מצד ״שמאל״ והן מצד ״ימין״. כאמור, היה האולם מלא וגדוש יהודים – צעירים ולא כל כך צעירים, והאוירה היתה אמנם רוויה מתח (כדרך גוברין יהודאין בבחירות), אבל לא היה בה כל סימן על העתיד להתרחש.

כיו״ר האסיפה פתחתי במלים קצרות, הצגתי את אורחנו החשוב והנכבד ומסרתי את רשות הדיבור לבן־גוריון, להרצאתו על המערכה לקראת הקונגרס ה־18. לא עברה שעה קלה ובאולם קמה מהומה. באחת מפינות האולם התלכדה קבוצת נוער קומוניסטי, ובצורה מאורגנת ורעשנית ביותר ניסו ״לפוצץ״ את האסיפה. המהומה גברה וב״ג הפסיק את נאומו והתיישב. נועצתי בו מה לעשות. דעתו: בשום פנים לא להניח להם לבצע מזימתם. ואמנם מבוקשם של קבוצת צעירים קומוניסטים ״לפוצץ״ את האסיפה לא ניתן להם. אבל האמת היא, כי אך במאמץ רב עלה בידינו ״להשתלט על המצב״, להוציא את קומץ המפריעים והמתפרעים מן האולם ולהשליט סדר. וכך נתאפשר לבן־גוריון להמשיך ולסיים דבריו עד תום. כאמור, גם מצד ״ימין״ (הרביזיוניסטים) נעשה נסיון להפריע למהלך התקין של האסיפה, אבל התגברנו גם על כך והאסיפה הגיעה לסיומה בשלום.

נאומו של ב״ג – הרצאת דברים סדורה ובהירה, כדרכו –

על הסכנות הטמונות בהתגברות הרביזיוניסטים בתנועה הציונית ועל ההכרעה העומדת ליפול בקונגרס הקרוב — לאן פני הציונות מועדות ובידי מי יופקד גורל הגשמתה — עשה רושם רב על הנאספים והיה לעזר חשוב במערכת הבחירות.
אותו ערב ועד השעות הקטנות של הלילה התייחד ב"ג במלונו (מלון אימפריאל) עם חברי ה"התאחדות" המקומיים, במאמץ עליון לשכנעם לתת יד לאיחוד שתי המפלגות האחיות. ואולם, במשימה זו, שבעיני ב"ג היתה לא פחות חשובה מעצם המערכה לקראת הקונגרס — ההצלחה לא האירה לו פנים.

ניתן לציין, כי אמנם בקונגרס הציוני השמונה־עשר, זו הפעם הראשונה היתה סיעת א"י העובדת הסיעה הגדולה ביותר (40%) והמובילה, ובראש האקסקוטיבה של ההסתדרות הציונית העולמית עמד, זו הפעם הראשונה, מנהיג פועלים, נציג סיעת א"י העובדת — דוד בן־גוריון.
לבסוף יצוין כי בכלל 30 צירי הקונגרס הי"ח, אשר נבחרו בגאליציה המזרחית היו שלושה יוצאי סאמבור והם: ד"ר פ. רוטנשטרייך (מראשי הציונים הכלליים), ד"ר א. גוטסדינר (מראשי המזרחי — תורה ועבודה) וש. טילמן (סיעת א"י העובדת — השומר הצעיר).

בן־גוריון על ביקורו בסאמבור

על ביקורו ב־24 במאי 1933 בסאמבור והופעתו באסיפה פומבית בעיר באולם הקולנוע, מספר דוד בן גוריון בזכרונותיו:
"בסאמבור הפריעו הקומוניסטים. מיד כשהתחלתי לנאום צעק אחד הקומוניסטים:
"נידער מיטן ענגלישן אימפריאליזם" (הלאה עם האימפריאליזם האנגלי). הוציאו אותו מהאולם ונשתרר שקט. כשעה

ביקור בן־גוריון בסאמבור
1933

היה הכל בסדר, עד שרמזתי בדברי על ז'בוטינסקי. ההפרעות נמשכו וחזרו. היו גם מכות, ובקושי רב עלה בידי לגמור. הגמר היה בסדר."[8]
למחרת קיים ד. בן גוריון אסיפה מיוחדת עם חברי מפלגת העבודה הציונית "התאחדות". הוא תבע מחברי "התאחדות" להתאחד עם מפלגת "פועלי־ציון" ולהקים גם בסאמבור סניף של "המפלגה הציונית־הסוציאליסטית המאוחדת "התאחדות־פועלי־ציון", איחוד שראשיתו כבר נעשה בפולין ב־1932. אחרי האסיפה קיים פגישה מיוחדת עם מנהיגה של "התאחדות" מיכאל פרום וריכז את כל מאמציו להשפיע עליו לנטוש את פעולת ההתבדלות והקיום הנבדל של "התאחדות" בסאמבור, ולהצטרף לאיחוד עם מפלגת "פועלי־ציון". היה זה ויכוח מר ונוקב וללא תוצאות, שנמשך עד שתיים בלילה. בן גוריון גם המשיך לרשום כל הזמן את דברי מיכאל פרום.
במכתבו מסאמבור אל מלך נוי־נוישטאט מיום 25.5.1933 מדגיש בן גוריון "כי הלכתי לישון רק בשתיים בלילה".[9]
אם כי את הקרע בין שתי המפלגות בסאמבור לא הצליח בן גוריון לאחות — הרי הצליח להנחיל נצחון לרשימת ארץ־ישראל העובדת בסאמבור בבחירות לקונגרס הציוני השמונה עשר. היא זכתה במקום הראשון, ולמספר בוחרים הגדול ביותר שהיה לה עד אז (401).

מפעולות מועצת הקהילה היהודית בשנים 1928–1913

נחמיה לאנגינגער

הוטל עלי מטעם נשיאות הקהילה היהודית בסאמבור לתאר את פעולתו ומלחמתו של ד"ר פישל רוטנשטרייך למען הרעיון היהודי־הלאומי בעיר סאמבור: ייחודו כחבר מועצת הקהילה, כיושב־ראש שתי המועצות הלאומיות בתקופת הכיבוש האוקראיני, ולבסוף כיושב־ראש הקהילה היהודית בסאמבור.
במלוא יראת הכבוד נגשתי למלא תפקיד מכובד זה על־יסוד הפרוטוקולים הרשמיים של הנהלת הקהילה החל בשנת 1913 וכלה ב־1928. ●

1913

לפי הפרוטוקול מיום 26 בינואר 1913 של הנהלת הקהילה בסאמבור בזמן שר' אלימלך גולדברג שימש כראש הקהילה, הוחלט להכריז על בחירות חדשות למועצת הקהילה, לפי חוקת הבחירות האוסטרית הישנה שהתקיימה אז.
בהתאם לכך התקיימו הבחירות ב־16 בפברואר 1913. בבחירות אלו נבחרו למועצת הקהילה 24 חברים, וביניהם ד"ר פישל רוטנשטרייך וזאת בגלל פעילותו החשובה למען הנוער כמורה בגימנסיה.
כבר בישיבה המכוננת הראשונה ב־16 במארס 1913 נאם ביידיש בענין פרשת בית־החולים היהודי. הוא יצא בחריפות נגד הקורטוריום של בית־החולים, שהיה מורכב מיהודים מתבוללים והוקיע את חוסר כשרונם ויכולתם של מתבוללים יהודים לעמוד בראש מוסדות יהודיים. הם גרמו לכך שבית־חולים יהודי בשיא התפתחותו התדרדר לשפל המדרגה תוך סכנת סגירה, דבר שימיט אסון על יהודי סאמבור העניים והחולים.
ב־30 במארס 1913 הופיע ד"ר פ. רוטנשטרייך בישיבת מועצת הקהילה ומתח ביקורת קשה על אחד מחברי המועצה, שתבע להקציב סכום כסף קטן לצרכי קמחא דפסחא בשביל האוכלוסיה היהודית העניה בסאמבור. הוא ראה בזאת לעג לרש ותבע לא לשחק בקטנות כשמדובר בהגשת עזרה לאוכלוסיה יהודית עניה מחוסרת אמצעי־קיום אלא להגיש עזרה ראויה לשמה. ואם אין באופן זמני להנהלת הקהילה די כספים, עליה לקבל הלוואה בבנק כדי לעזור ביצירת אמצעי־פרנסה לחברי הקהילה העניים.
בישיבת מועצת הקהילה ב־18 במאי 1913 הירצה ד"ר פ. רוטנשטרייך על הגימנסיה העברית בירושלים שייסד ד"ר גרשון ציפער מסאמבור והשפיע על מתן הקצבה לגימנסיה זו, מה שהיה אז דבר נדיר.

1914

בישיבה ב־14 בינואר 1914 יצא ד"ר פ רוטנשטרייך בחריפות נגד הצעתו של ד"ר דוד קרייצנער, שדרש לבטל אחת ולתמיד את המנהג הבלתי־תרבותי לדעתו של איסוף מעות לצדקה בשעת לווית המת (בהתאם לקריאה המקובלת "צדקה תציל ממוות") בראותו בכך פגיעה בכבוד המת. ד"ר פ. ר. הוכיח שזהו מנהג יהודי מסורתי המקובל בקהילות ישראל.

1915

מלחמת העולם הראשונה היתה אז בעצם תוקפה. מאות חיילים יהודים משני הצדדים נפלו בחזיתות המלחמה השונות בסביבות סאמבור ולא היה מי שיתן דעתו על כך. לכן הציע ד"ר פ.ר. בישיבת מועצת הקהילה שהתקיימה ב־2 בדצמבר 1915 להקים מצבה משותפת לכל החיילים היהודים שניספו במלחמה, לאסוף עצמותיהם, לקברם בבית העלמין המקומי ולקבוע לזכרם לוח־שיש בכניסה לבית־הכנסת הגדול בסאמבור.

1916

המצוקה והעוני של היהודים בתקופת המלחמה גברו והתגברו. ד"ר פ.ר. ניגש לייסד בית־יתומים. בישיבת מועצת הקהילה ב־9 במאי 1916 נקבעה בהתאם להצעתו־תביעתו קרן של חמשת אלפים קרונות – סכום גדול בימים ההם – ומהרבית שתכניס בסך 400 קרונות, יוקדש הסכום הזה לתמיכה באלמנות ויתומים קרבנות המלחמה, ולנכי־מלחמה. בישיבה זו התנהל גם ויכוח חשוב שעורר ד"ר פ.ר.

● **לפנינו תעודה היסטורית חשובה על פעולות מועצת הקהילה היהודית בסאמבור, שנכתבה בספטמבר 1938 על ידי אחד מחבריה.**

אחד הפרופסורים באוניברסיטת לבוב פרסם בירחון המורים התיכוניים ״מוזיאום״ (גליון 4, 1916) מאמר אנטישמי חריף בו טען כי הנוער היהודי הוא מקור של שחיתות ודמוראליזאציה. הנהלת הקהילה קיבלה אז החלטת־מחאה חריפה נגד הסתה אנטי־יהודית מצד פקיד ממשלתי גבוה, והעבירה מחאתה זו להנהלה המחוזית של בתי־הספר בל־בוב, למיניסטר החינוך בווינה וכן לקהילות היהודיות הגדו־לות במדינה.

1918

ויכוח מעניין התנהל בישיבה של מועצת הקהילה ב־30 בינואר 1918. הוא נמשך שלוש שעות רצופות והנואם הראשי בו היה ד״ר פ. רוטנשטרייך.

הסעיף הראשון בסדר־היום היה אם לשלוח צירים ללבוב, מקום שם צריכים היו להתכנס נציגי הקהילות הגדולות במדינה, כדי להחליט על הקמת איגוד של הקהילות היהוד־יות הגדולות.

לאחר שד״ר פ.ר. למד לדעת את יסודות האיגוד שמתכננים להקים, הסביר בנאומו במועצת הקהילה כי מטרת האיגוד לאגד את כל הקהילות היהודיות בגאליציה, ולאחר מכן בכל הקיסרות האוסטרו־הונגרית, אינה אלא לשם מטרות פוליטיות, בה בשעה שקהילות אלו הן קודם כל מוסדות דתיים. הוא תבע שקהילת סאמבור לא תיקח חלק באותו כינוס ושלא תשלח לשם את נציגיה. הוא ציין כי באותו כינוס עלולה לצוץ השאלה על עמדתנו למפלגות הפולניות במדינה וכאן קל להיכשל ולגרום נזק רב ליהודי גאליציה. כי בימים קשים אלה אין להתקשר עם צד זה או אחר אלא לנהל מדיניות יהודית ניטראלית עקבית. רק מדיניות בזאת חייבות לנהל כעת כל הקהילות היהודיות בגאליציה. ברוח זו הציע ד״ר פ.ר. את ההחלטה הבאה:

״הקהילה היהודית בסאמבור, שקיימה את ישיבתה ב־30 בינואר 1918, בבחנה היטב את מצבן הקשה כיום של יהודי אוסטריה וגאליציה, מחליטה פה אחד לא להתערב במאבק הפוליטי והכלכלי של שני העמים תושבי גאליציה ודואגת רק לאינטרסים החיוניים של אחינו בגאליציה״.

הצעתו של ד״ר פ.ר. לא מצאה אוזן קשבת בקרב חברי מועצת הקהילה המתבוללים ונדחתה. הנציגים נשלחו לל־בוב. רופא מסאמבור ד״ר אדולף קלאובר, מתבולל, התנגד שגם ד״ר פ.ר. יכלל במשלחת הקהילה ללבוב הואיל והוא ציוני נלהב. בכל זאת נבחר ד״ר פ.ר. לשמש כנציג ציוני יחיד במשלחת.

ב־11 בנובמבר 1918 התקיימה הישיבה האחרונה של מוע־צת הקהילה הזאת בראשותו של אלימלך גולדברג. בישיבה זו הודיע יושב־ראש הקהילה אלימלך גולדברג על החלטתו להתפטר מתפקידו. הוא נימק זאת בתקרית שאירעה ב־10 בנובמבר 1918. באותו יום חדר נוער יהודי־לאומי לאולם הקהילה מזוין באקדוחים ודרש מכל חברי הנהלת הקהילה להתפטר ולהחזיר את המאנדאטים שלהם.

החלטה זו של יושב־ראש הקהילה הותיק עשתה רושם קשה על פרנסי הקהילה, ובלב כבד ויתרו גם הם על המאנדאטים שלהם.

החלטה מרחיקת לכת זו נמסרה מיד לשלטונות המחוז תוך דרישה למנות מועצה זמנית בקהילת סאמבור בגלל ההתרחשויות החמורות.

תפקיד זה נמסר לד״ר פישל רוטנשטרייך, שהקים מועצה לאומית זמנית שכללה עשרים וארבעה חברים נציגי כל המעמדות והשכבות החברתיות.

הישיבה הראשונה של המועצה הלאומית הזמנית התקיימה בנשיאותו של חבר המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (פ.פ.ס.) היהודי ד״ר סמואל סירופ.

לפי הצעת ד״ר פערשטענדיק נגשו לבחור ביושב־ראש למועצה הלאומית הזמנית. בהסכמה כללית נבחר ד״ר פ. רוטנשטרייך, שקיבל את הבחירה והבטיח למלא תפקידו באובייקטיביות גמורה לטובת כל יהודי העיר.

כבר בישיבה השניה של המועצה הלאומית הזמנית מסר ד״ר פ. רוטנשטרייך דין־וחשבון כיצד פעל להשיג לחם ותבשילים בשביל עשרות אלפים שבויי־מלחמה יהודים־רוסים, קרבנות בתי־החולים ההונגריים ומחנות השבויים, שעברו דרך סאמבור, יחפים וערומים, רעבים ומדוכדכים בשובם למקומות מגוריהם ברוסיה.

באותם ימים חמורים נרעדו ונחרדו יהודי סאמבור מהאסון הגדול שפקד את אחיהם במטרופולין של גאליציה, בקיבוץ היהודי הגדול ביותר במזרח־גאליציה, בעיר ואם בישראל לבוב, ב־21 וב־22 בנובמבר 1918. מרחוק הגיעה אליהם זעקתם הנוראה של מאות יהודי לבוב, בכיים והתיפחותם של אחיהם שנורו, נשחטו ונשרפו על קידוש השם, קולות האימים והנהי של יתומים ואלמנות, שעונו ונהרגו בפוגרום הנורא שנערך שם ב־21 וב־22 בנובמבר 1918.

ד״ר פ. רוטנשטרייך כינס את המועצה הלאומית הזמנית לישיבה דחופה ב־29 בנובמבר 1918 ופנה לכל יהודי סאמ־

בור להתגייס לעזרת הקרבנות בלבוב ולתרום ביד רחבה ונדיבה.
בישיבת אבל זו לזכר הקדושים ולאחר כיבוד זכרם, מסר ד"ר פ.ר. הודעה כי ביקרו בביתו שני קצינים אוקראינים בתלבושת צבאית ודרשו ממנו סכומי כסף גדולים, לפי רשימה של יהודים אמידים בסאמבור שהיתה בידם. הם תבעו לקבל 150,000 קרונות ממיכאל טיגר; 15,000 קרונות מברוך ציילר; 15,000 קרונות משמואל גורפיין; 10,000 קרונות מאלימלך גולדברג; 5,000 קרונות מד"ר יוסף שטויארמן; 5,000 קרונות מד"ר אלכסנדרוביץ.
נשיאות המועצה פנתה מיד לשלטונות האוקראינים ודרשה לבטל קונטריבוציה שרירותית זו. הקומיסריון האוקראיני ניסה להצדיק הטלת מס זו בטענה כי הכסף מיועד לסייע לשבויי המלחמה הרוסיים העוברים דרך העיר, ולבתי־החולים בעיר. תשובתו של ד"ר פ. רוטנשטרייך היתה כי סיפוק הצרכים הללו מוטל על השלטונות האוקראיניים. שנית טען שאין זה מסמכותו של הצבא האוקראיני להטיל מס שרירותי על יהודים ודרש להעביר מחאתו למוסדות השלטון העליונים כדי לבטל גזירה זו.
המועצה הלאומית הזמנית הביעה תודתה לד"ר פ.ר. על הופעתו האמיצה בה סיכן את עצמו.
ד"ר פ.ר. גילה בתקופת השלטון האוקראיני יוזמה רבה. בישיבת המועצה הלאומית ב־1.12.1918 הציע לבוא בדב־רים עם הקהילות הגדולות של היהודים בגאליציה המזר־חית, עם כל המועצות הלאומיות הזמניות, כדי להקים נציגות יהודית משותפת, שמתפקידה יהיה לדאוג לאינטר־סים היהודיים החיוניים. הצעתו זו נתקבלה פה אחד.
בישיבת מועצה לאומית זו נדונה שוב בעיית הקונטריבוציה, הפעם כמס יהודי כללי בסך 250,000 קרונות. הוחלט לכנס לשם כך ישיבה מיוחדת של המועצה הלאומית בהשתתפות נציגי כל השכבות החברתיות היהודיות בעיר: סוחרים, מקצועות חופשיים, בעלי־מלאכה, נכבדים יהודים וכו', כדי לדון ולהתייעץ יחדיו כיצד לנהוג ולפעול.
כנס זה התקיים ב־3.12.1918 בנשיאותו של ד"ר פ.ר. בנוכ־חות מספר רב של משתתפים. ד"ר פ.ר. קרא את הצו של השלטון האוקראיני האדמיניסטראטיבי בו נדרשה קהילת יהודי סאמבור להמציא מאתיים וחמישים אלף קרונות במשך ארבעים ושמונה שעות. הוא ציין שכבר לפני הכנס נפגשה נשיאות המועצה עם הקומיסריון המחוזי האוקראיני והדגישה בפניו את העמדה הנייטראלית היהודית לגבי האוקראינים מזה והפולנים מזה. ברם זו תיפגע קשות על ידי מתן מס עצום זה לשלטון האוקראיני.
נאמן לעמדתו הנייטראלית הכריז ד"ר פ.ר. בכנס רב משתתפים זה כי הוא באופן אישי מתנגד למס־המלחמה הבלתי־מוצדק שהוטל על יהודי סאמבור ותובע לענות לשלטונות האוקראיניים בשלילה. וכך הוחלט.
עמדתו האמיצה של ד"ר פ. רוטנשטרייך הוכחה כצודקת ואכן הודות לפעילותו ומאמציו במוסדות השלטון האוקרא־יניים הגבוהים בוטלה קונטריבוציה זו.
בישיבת המועצה הלאומית ב־15.12.1918 נדונה בין היתר בעיית היחס המשפיל לגבי יהודי סאמבור מצד החיילים האוקראינים, שהיו תופסים יהודים ברחוב – בדומה לכל־בים – ומעבידים אותם בעבודות הבזויות ביותר תוך הצל־פות במגלבים. כמו כן היו בוזזים חנויות ובתי יהודים.
ד"ר פ.ר. פעל במרץ נגד כל ההתנכלויות הללו וברוב המק־רים הציל חיי יהודים ורכוש יהודי. פעמים אין ספור השתדל ד"ר פ.ר. לטובת יהודי סאמבור תוך סיכון עצמי.
בישיבת מועצה סוערת זו הוחלט גם לבחור בוועדת בחירות לשם עריכת בחירות כלליות להקמת מועצה לאומית קבו־עה. הוחלט שהבחירות יהיו חשאיות, כלליות, שוויוניות, ישירות ופרופורציונאליות.

1919

בישיבת המועצה הלאומית הזמנית שהתקיימה ב־22 בינואר 1919 הירצה ד"ר פ.ר. על תזכיר שהוגש לשלטונות האוקראיניים בענין ההוראה בבתי־ספר. בתזכיר הודגש שלפי החוקים האוסטריים הקיימים, צריך להיות בכל אותם בתי־הספר העממיים שבהם רוב התלמידים הם יהודים – מנהל (או מנהלת) בית־ספר יהודי. כמו כן צריך להיות שם רוב של מורים יהודים. השפה העברית וההיסטוריה היהודית חייבות להיות באותם בתי־הספר מקצועות מחייבים כחלק מלימודי הדת היהודית.
התזכיר אושר וכן הוחלט בישיבה זו להציע לשלטונות האוקראיניים ששנים־עשר נציגי המועצה הלאומית היהו־דית יהוו ועדה שתשגיח על לימודי הדת היהודית.
בין היתר הוחלט גם להקציב לבית־הספר העברי שנמצא במצב קשה סך שלושת אלפים קרונות, סכום רציני בימים ההם.
בישיבת המועצה הלאומית שנערכה ב־16 בפברואר 1919, מסר ד"ר פ.ר. שלאחר משא־ומתן ארוך ומייגע, הצליח

לקבל מהקומיסריון־המחוזי ארבעים ותשעה אלף קרונות, כעזרה־מהירה ליתומים היהודים, למשפחות שבניהם נפלו במלחמה, ובשביל אותם יהודים שהתפרנסו מהמשלוחים מאמריקה וכעת חדלו לקבלם. כמו כן נועד חלק מהכסף בשביל השכבות העניות שבאוכלוסיה היהודית ובעבור שבויי־מלחמה רוסיים העוברים דרך סאמבור.
בישיבת המועצה הלאומית ב־5.3.1919 הודיע ד״ר פ.ר. שמועצת בתי־הספר האוקראינים החליטה לפתוח בכל בתי־הספר העממיים כיתות מקבילות שבהן ילמדו אך ורק מורים יהודיים.

בחירות חדשות

במארס 1919 התקיימו בסאמבור בחירות חדשות למועצה הלאומית הקבועה. המפלגה הציונית שבראשה עמד ד״ר פ.ר. נחלה נצחון גדול. עשרים ואחד ציונים (מתוך שלושים חברי המועצה) נבחרו לראשות הקהילה היהודית בסאמבור. כיושב־ראש המועצה הלאומית הקבועה נבחר ד״ר רוטנשטרייך. מועצה נבחרת זו ניהלה את הקהילה היהודית עד מאי 1919, החודש בו עברה האדמיניסטראציה בסאמבור לידי השלטון הפולני.
עם כינון השלטון הפולני בעיר, ביטל הסטארוסטה בסאמבור בצו שהוציא ב־23 במאי 1919 את הבחירות שהתקיימו ב־23 במארס 1919 למועצה הלאומית היהודית.
הקהילה הישנה ששבקה חיים הוקמה שוב לתחיה, בהבדל זה, שבמקום יושב־ראש הקהילה הקודם אלימלך גולדברג צף ועלה כיושב־ראש הקהילה היהודית ד״ר סוורין גולדברג, עורך־דין מתבולל.
ד״ר פ.ר. נאסר והועבר לבית־הסוהר בפשמישל. יהודי סאמבור הוכו בתדהמה כשנודע להם שמנהיגם הדגול נכלא בבית־הסוהר הצבאי. הייתי עד לתמונה האיומה והמזעזעת, כיצד ד״ר פ.ר. חיוור ורועד בכל גופו יושב בעגלה (הרכבות לא פעלו עדיין) ולידו חייל מזוין והוא מובל לבית־הסוהר הצבאי בפשמישל.
ד״ר רוטנשטרייך שוחרר באפריל 1920 לאחר אחד־עשר חודשי מאסר חמורים שמוטטו את בריאותו.

1923

ב־11 בדצמבר 1922 התגשמה שאיפתו של ד״ר פ.ר., ופורסם צו ממשלתי על עריכת בחירות חדשות להנהלת הקהילה. הבחירות נערכו ב־11 בפברואר 1923. בישיבת הנהלת הקהילה ב־20 במאי 1923 הודיע היושב־ראש ד״ר קרייצנר, שהסטארוסטה אישר את הבחירות החדשות.
ב־23 במאי 1923 נערכה הישיבה המכוננת של מועצת הקהילה החדשה וד״ר פ.ר. נבחר כיושב־ראש הקהילה. מיד הורגש משב־רוח חדש בקהילה ובמוסדותיה.

1924

ב־20 בינואר 1924 התקיימה ישיבה דראמטית של מועצת הקהילה. ד״ר פ.ר. הודיע שהוויבודה (מושל הפלך) מחק את כל הסעיפים בתקציב שהוקדשו למטרות יהודיות־לאומיות ואסר לממן סעיפים אלה.
הציונים במועצת הקהילה לא השלימו עם הגזירה, ובישיבת המועצה ב־4 במאי 1924 הציע אברהם גולדברג שעל־אף איסור השלטונות ימומנו ההקצבות בשביל הקרנות הציוניות (קרן־היסוד, קרן־קיימת וכו׳). ד״ר פ.ר. תמך בהצעה זו והסכומים שולמו למרות האיסור. ד״ר פ.ר. העיז לעשות את הצעד האנטי־ממשלתי הזה, חרף העובדה, שנשקפה סכנה מצד השלטונות לפזר את מועצת הקהילה הנבחרת.

1925

בישיבת מועצת הקהילה ב־28 בינואר 1925 הירצה ד״ר פ.ר. על הגזירות החדשות שניתכו על היהודים. במיוחד עמד על הצו לחידוש רשיונות המונופולין שפירושו למעשה היה שלילת הרשיונות מבעלי בתי־המרזח היהודיים והעברתם לידיים לא יהודיות. אלפי יהודים בגאליציה היו צפויים לאיבוד מקורות הפרנסה ולהיהפך למקבצי נדבות.
ד״ר פ.ר. העביר החלטה במועצת הקהילה נגד גזירה קשה זו ופנה במברק לממשלת גראבסקי שתבטלה. אך לא הסתפק רק בכך. פנה פעמים אין ספור לשלטונות והודות להשפעתו האישית כציר לסיים הפולני, היקהה את חודה של הגזירה.
ב־15 במארס כינס ד״ר פ.ר. ישיבה מיוחדת של מועצת הקהילה, שהוקדשה לפתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר נאומו הוחלט לשלוח מברק ברכה לכל האישים בירושלים שתרמו למאורע זה. כמו כן הוחלט לכנס עצרת־עם באחד באפריל 1925, יום הפתיחה החגיגית של האוניברסיטה, ולערוך טקס מיוחד בבית־הכנסת הגדול.

1926

בישיבת מועצת הקהילה ב־21 ביוני 1926 תבע ד״ר פ.ר. מהנהלת הקהילה ליצור קרן להגשת עזרה כספית לאוכלו־

סיה היהודית הענייה וכן לסייע לסוחרים היהודים שירדו מנכסיהם. יחד עם זאת הציע לפתוח מטבח עממי כשר ללא תשלום בשביל המעמד הבינוני המרושש וכן בנק קואופרטיבי. בסיום נאומו ציין כי בין היתר מוטל על הקהילות היהודיות לדאוג, שהמוני היהודים לא יפלו ברשת היאוש.

1928

ב־29 בפברואר 1928 התקיימה הישיבה האחרונה של מועצת הקהילה היהודית בסאמבור בראשותו של ד"ר פישל רוטנשטרייך.

סאמבור – 6.9.1938

בית־הכנסת הגדול / עוזר לינהרט

בית־הכנסת הגדול או ה"שול" עמד בקצה הרובע היהודי "בליך" ובמידה מסויימת גם בקצה הדרומי־מערבי של העיר. בנין זה שמראהו החיצוני נראה היה כקוביה, עמד על מיגרש שלא היו בו מבנים אחרים. מצד מזרח של בית־הכנסת הפריד שטח ריק, כשלושים מטר, בין מבנה בית־הכנסת לבין בתי הרובע היהודי. מצד דרום השתרע שטח חקלאי נרחב, ובמרחק של מאה וחמישים מטר בערך היה בית־הקברות היהודי.

בית־הכנסת הגדול היה מבנה צנוע מאוד בחיצוניותו. גבהו היה כ־10–12 מטר; רוחבו – 16–18 מטר וארכו – 26–28 מטר. הכותל המזרחי היה בחלקו הגדול אטום פרט לשני חלונות בקצוותיו ושני פתחים עגולים בחלקו העליון במרכז. הכתלים, הצפוני והדרומי, היו משובצים בשני סוגי חלונות. סוג אחד שהתרומם מטר ועשרים ס"מ מעל לרצפה היה מטר רוחבו וחצי מטר גבהו. בחלקו העליון של המשקוף היה מקומר במקצת. הוא היה מסורג במוטות ברזל. דרך חלון זה ניתן היה לראות עוביו של הקיר שהגיע ל־40–50 ס"מ.

הסוג השני של החלונות התחיל מגובה של שלושה מטר מהרצפה. רוחבו – מטר ועשרים ס"מ וגובהו כשלושה מטר, מקושת בחלקו העליון, ומשובץ באותו חלק בזכוכית צבעונית.

משתי פינות הצד המערבי של המבנה התרוממו שתי שורות של מדרגות שהובילו למרפסת פתוחה ומרווחת, ששימשה כניסה ויציאה לעזרת הנשים. מתחת למדרגות אלו היתה דלת יציאה לשעת חירום.

הכניסה לבית־הכנסת היתה בסוף הכותל הצפוני. שתי דלתות עץ עבות, חטובות ומגולפות בכל מיני בליטות ושקעים, מחוברות למשקוף רחב עם צירים גדולים – שימשו לכניסה ויציאה לפלוש רחב מידות, חשוק למחצה ונמוך תיקרה. מצד שמאל של הפלוש, או מצדו המזרחי, באמצע הקיר, הובילו שני פתחים רחבים, נפרדים זה מזה, אל האולם הגדול של בית־הכנסת. תיקרת הפלוש ששמשה ריצפה לעזרת הנשים והתרוממה לגובה של שלושה מטר, עברה את הקיר שהבדיל בין הפלוש ובין האולם הגדול והמשיכה עוד כשלושה עד ארבעה מטר אל תוך האולם – שתיקרתו הגיעה לגובה של שמונה עד עשרה מטר. שטח זה של האולם עם תיקרתו הנמוכה שימש כעין פרוזדור לטרקלין. לא היו במקום זה ספסלים ושולחנות. הוא שימש למתפללים זמניים, שבאו לזמן קצר לשמוע את החזן ומקהלתו או להזכרת נשמות.

בקיר שהפריד בין הפלוש והאולם הגדול היו מספר גומחות, שדלתות סגרו עליהן ושימשו להחזקת תשמישי קדושה שונים, כגון ספרי תפילה, טליתות וכו'. היה גם ארון מיוחד לאיסוף דפים קרועים של ספרי תפילה ולימוד. כמו כן היה ארון מיוחד לערלות של ברית־מילה. את שני האוספים הללו היו קוברים בבית־הקברות או שורפים אותם.

מעל לשטח בו נגמרה התיקרה הנמוכה – אשר מעליה היו שתי קומות של עזרת נשים – התרוממה כשלמות אחת תיקרת האולם בכל הדרה. גובהה הגיע לשמונה עד עשרה מטר.

מכאן הובילו שני שבילים רחבים עד לכותל המזרח. הם עברו בין שורות ספסלים ושולחנות צרים, שמשטחיהם המשופעים שימשו לתנוחה משופעת של ספרי התפילה.

ארבעה עמודים משושים רבי־היקף – ששני אנשים מבוג־רים לא הספיקו להקיפם – התרוממו אל על, ובקדקדם פירמידות הפוכות, התומכות ומתמזגות בכיפה גדולה, שממנה הסתעפו כפות קטנות ושטוחות לכל הכיוונים, שהגיעו עד לקירות האולם.

באמצע האולם, בין ארבעת העמודים רבי ההיקף, התרומ־מה במה אשר משני צידיה הובילו מדרגות אל משטח מרובע רחב־ידיים, שהיה מוקף במעקה ברזל בעל פיתוחים וריקוע־ים שונים. מארבע פינות המעקה התרוממו עמודי מתכת קצרים ובראשם פנסי חשמל. גם מהתיקרה ירדה נברשת גדולה שהפיצה אור גדול על הבמה. הכיפה הגדולה שסוככה על הבמה, צבעה היה כצבע השמים, מכוסה פה ושם בעננים לבנים. בקצותיה היו ציורים משבעת המינים, אלומות תבו־אה ופרחים בצבעים שונים. כל זאת התמזג עם שנים־עשר סמלי השבטים, שהיו משובצים בשאר חלקי התיקרה שמסביב לכיפה הגדולה.

כותל המזרח. במרכזו התרוממה במה מרובעת, שמשני צד־דיה מעקה ממתכת מקושט בריקועי פח וכיפופים שונים מעשה ידי אמן.

שש או שמונה מדרגות רחבות הובילו למישטח רחב מידות. מריצפת הבמה התרומם ארון הקודש, מכוסה בפרוכת קטי־פה בצבע ארגמן ועליה היו רקומות אותיות וכוכבים מצבע זהב.

שתי דלתות עץ חטובות ומגולפות להפליא, סגרו על ספרי התורה, שהיו עטופים במעילי קטיפה מכל הצבעים, משוב־צים במעשה ריקמה שונים ובאותיות זהב, שהעידו על תורם ספר התורה.

משני צדי ארון הקודש התרוממו עמודים וכרכובים שזורים בכל מיני עיטורים עד לגובה העליון של הכותל. הם יצרו כעין מסגרת קישוט עשירה סביב הארון, שבחלקו העליון עטרו אותו לוחות הברית, שני אריות בצבע זהב, שנורות חשמל אדומות שמשו להם לשונות אדומות. גם המנורה והכרובים מצאו מקומם במסגרת זו.

כל המורכבות הזו של עבודת גבס, ריקוע מתכת, עבודת עץ, ריקמה על הבדים ותאורה חשמלית, יצרה הרמוניה אמנותית מעוררת דמיון, כבוד והערצה. אדם חד־ראייה יכול היה למצוא במספר מקומות באולם, באותיות דפוס זעירות, את שמותיהם של האמנים והאומנים שביצעו מלאכת מחשבת זו. בזכרוני שמור רק שם אחד מאלה והוא פ. הולצמן.[10]

מצד ימין לארון הקודש, במרחק קטן מכותל המזרח ומימין למדרגות שהובילו לבמה ניצב ״העמוד״ שהיה מיועד לחזן העובר לפני התיבה ולמקהלה שמסביבו. (החזן ומקהלתו היו מופיעים בעיקר בראש השנה, ביום הכיפורים ובשאר חגי ישראל. לתפילת ״כל נדרי״ היו מוזמנים גם נוצרים מנכבדי העיר. הוא הדין באחד מערבי חנוכה להדלקת נרות. בכל תפילות החגים והמועדים השתתף בקביעות הרב הראשי.)

שני הכתלים האחרים, הצפוני והדרומי, הכילו את רוב החלונות, דרכם חדר האור והאיוורור העיקרי. חלקי הקיר שבין החלונות היו מוקפים כרכובים בצבעים שונים. הם יצרו מסגרות סביב שטחי הקיר האלה והיוו כעין חלונות אטומים; היו רשומות בהן תפילות שונות באותיות דפוס נאות.

הקיר המערבי שהיווה את צד הכניסה לאולם, נבנה כולו על תיקרת הפלוש, שחדרה לתוך האולם, ובו שתי קומות של עזרת נשים, עם פתחים מסורגים במקלות עץ חרוטים ומבריקים מפוליטורה. על חלקי הקיר שבין הפתחים היו ציורים שונים, וביניהם כלי־נגינה של הלוויים שהשתמשו בהם במישכן ובבית־המיקדש.

בסיכום ייאמר כי כל מי שביקר בחג בבית־הכנסת הגדול היה מתרשם עמוקות מההוד וההדר וקיבל השראה רוחנית גם מהמיבנה כולו וגם מהקהל החוגג שמילא את האולם הנפלא הזה.

בנין בית־הכנסת הכיל בתוכו עוד שני בתי תפילה קטנים. האחד מצד ימין של הכניסה הראשית לפלוש, או בצדו המערבי של הבנין, בו התפללו בעיקר בעלי־מלאכה. לבית־תפילה זה קראו בשם ״שניידער שולכל״ (בית־תפילה לחייטים), אם כי התפללו שם גם בעלי־מלאכה אחרים, ובכלל לא מנעו מאף אחד להתפלל בכל מקום ובכל בית־מדרש. ברם השם ציין, שרובו של קהל המתפללים בבית־תפילה זה נמנה עם החייטים, מקצוע שהיה מצוי ומקובל ברחוב היהודי בסאמבור.

בית־תפילה שני נמצא בסוף הפלוש, מול הכניסה הראשית, בחלק המערבי־דרומי של הבנין. בבית־תפילה זה התפללו אנשי ה״חברה קדישא״.

הספריה היהודית העממית / אברהם לינהרט

אחד המוסדות המפוארים בסאמבור היתה הספריה היהו־דית העממית. בין מארגניה בראשית המאה העשרים היו: אלכסנדרוביץ, האחים האוסמן, מייאר, סנדויאר, פינק, פרשטנדיג ואחרים. כיסוד לספריה שמשו ספרים שתרמו יהודים מהאוספים הפרטיים שלהם. עם גידול מספר הקוראים נקנו ספרים חדשים ונקבע תשלום חודשי מינימ־לי.

בשנת 1914, ערב מלחמת העולם הראשונה, כבר הגיע מספר הספרים לכמה אלפים, רובם בשפה הפולנית והגרמ־נית וחלק ניכר בעברית וביידיש. עלינו לזכור שהיתה זאת תקופת הכיבוש האוסטרי ורבים דברו וקראו גרמנית.

בתקופת המלחמה הלכו לאיבוד ספרים רבים והספריה נסגרה. לאחר המלחמה חזרו צעירים יהודים רבים מהשרות הצבאי. רובם היו בחורים משכילים, שסיימו בית־ספר תי־כון, ובגלל הרוחות האנטישמיות שנשבו בפולין, נבצר מר־בים מהם להמשיך לימודיהם באוניברסיטאות. קבוצה גדו־לה מהם החליטה לפתוח מחדש את הספריה היהודית העממית, שבעקב מלחמת העולם הראשונה הופסקה פעולתה.

אחד הפעילים ביותר בתחום זה היה קלמנס (קלמן) גולד־ברג. הוא נבחר כיושב־ראש ובהנהגתו חידשה הספריה את פעולותיה.

קבוצת היוזמים שבעצמם היו חובבי־ספר וקוראי־ספר, השתלטו חיש מהר על ענף פעולה זה. היה עליהם להתחיל מחדש באיסוף ספרים ובחיפוש אחרי ספרים אבודים בכל מקום אפשרי, למיינם ולרשמם בקטלוגים. כל אחד מהם התנדב לפעולה זו מספר שעות בכל יום. לא עבר זמן רב, הספריה נפתחה מחדש, ומספר הקוראים גדל ועלה מחודש לחודש.

עם השתרשות והתחזקות התנועה הציונית, החלו היהודים, בעיקר הצעירים, להתעניין בספרות עברית. מספר הקוראים בעברית גדל, וגבר הצורך להגדיל ולהרחיב את המדור העב־רי בספריה. כמו כן גדל מספר קוראי יידיש בקרב הציבור המבוגר יותר, שדיבר בשפה זו.

עם גידול הצורך לספק את הדרישה הגדלה והולכת לספרות עברית, לספרות יידיש ולספרות פולנית – הוטלה האחריות לבחירה, לרכישה ולקנייה של ספרים אלו על שכמו של יושב־ראש ההנהלה והספרן המעולה **מיכאל פרום**.

לזכותו יש לזקוף את התפתחות הנכס התרבותי המהולל של יהודי סאמבור, זו הספריה היהודית העממית, ששמה יצא לתהילה בגאליציה המזרחית כולה.

בשנים 1937–1939 היו בה כשלושים אלף כרכים והשתמ־שו בהם כאלפיים קוראים. לעיר שמנתה עשרים וחמישה אלף תושבים היה זה הישג חשוב ורב־ערך. היה זה אוצר רציני של תרבות יהודית, מוקד החיים התרבותיים בעיר, שהיקנה ליהודי סאמבור ערכים של חינוך לאומי.

הספריה הפכה לפופולארית מאוד גם בקרב האינטליגנציה הלא־יהודית, אף־על־פי שהיתה להם ספריה משלהם (של קארול שיינוך), אך בגלל מבחר ספרים דל, הם העדיפו את הספריה היהודית על זו שלהם. למעלה משלושים אחוז של הקוראים היו לא יהודים, עובדה הראויה לציון, בהתחשב במצבה הפוליטי של פולין באותם הימים.

מאלה שתרמו להצלחתה ולשמה הטוב של הספריה, נוסף על השמות שכבר הזכרנו, יצוינו: פרופסור שטרנבאך, אדם בעל ידע רב בספרות הגרמנית; שימש כיושב־ראש הספריה מספר שנים. ד"ר ווינטר, שופט בבית־המשפט הפדרלי, אישיות מקסימה. היה גם פקיד ממשלתי בדרגה גבוהה, ובאווירה העויינת בה היה שרוי, לא הסתיר אף פעם את מוצאו היהודי. היה יושב־ראש חבר המנהלים של הספריה בתקופה מסוימת. האחרים היו ד"ר גלבר, זיגמונט וובר, י. טראו (שניהם ספרנים), מ. הולצמן – גזבר; סבינה הולצמן, ה. רייזנר, פרל טילימן, פנינה ציילר, ד. פפפר ועוד ועוד. אנשים אלה הקדישו ממירצם וזמנם בשביל המוסד, אך גם ראו בחייהם את הרס הספריה על־ידי הנאצים, והם יחד עם קהילות סאמבור סטארי־סאמבור והיישובים היהודיים סביבם – הושמדו.

שמה הרשמי של הספריה היה:

בעברית – "אגודת הספריה העברית העממית בסאמבור".

ביידיש – "יידישע פאלקס־ביבליאטעק".

בפולנית – Żydowska biblioteka ludowa

כל עובדי הספריה, כשלושים במספר, עשו את מלאכתם בהתנדבות (פרט לאחד שעבד בשכר חצי יום).

כיצד גויסו והתגייסו המתנדבים לעבוד בספריה?

במכתב שנשלח ליוסף גרטנר ב־15 בפברואר 1935 בחתימ־תו של יושב־ראש הנהלת הספריה מיכאל פרום נאמר: "הואיל והיקף העבודה בספריה גדל באופן ניכר וכן בגלל פרישתם של אי־אלה מתנדבים, החליטה האגודה ב־13 בפברואר 1935 להזמין לשיתוף־פעולה מאותם חברי האגו־דה המכירים את העבודה בספריות. על יסוד ההחלטה דלעיל הננו מרשים לעצמנו במלוא האדיבות לקרוא לכבודו

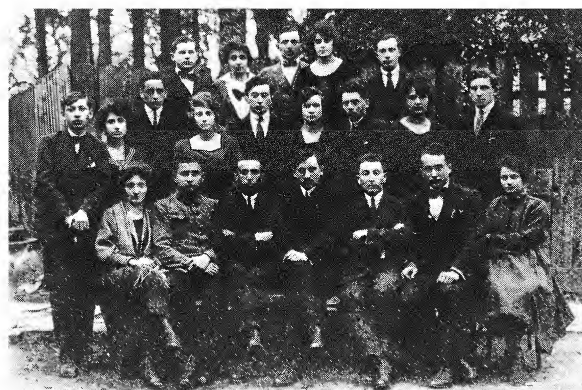
לשיתוף פעולה.
לשם מטרה זו יואיל כבודו לפנות לישראל ארליך ב־18 בפברואר בשעה שש בערב באולם האגודה. הננו להדגיש כי אי־הענות כבודו לשיתוף־פעולה, תגרור אחריה בהכרח תוצאות שליליות לגבי האגודה, שלטובתה עלינו להפעיל כעת את כל הכוחות".
ואכן הקריאות לשיתוף־פעולה לא הושבו ריקם וההתנדבות לא פסקה.

היה תקנון מאושר של האגודה, שבאחד מסעיפיו נאמר, שעם פירוק הספריה יעבְרו ויועברו כל הספרים לספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים.
ואכן הספריה שנוסדה ב־1908 על־ידי ארגוני הנוער הציוני בסאמבור, הפכה להלכה ולמעשה לארגון־גג של התנועה הציונית במקום, וזאת הודות להנהגתם היעילה והמסורה של יעקב ברגר, קלמן גולדברג, מיכאל פרום, איזק קנפל, אייב לינהרט וגב' מרים רוטנשטרייך.

ועדת הספריה העממית היהודית

עובדי הספריה העממית היהודית

פעילי הספריה העממית היהודית

מסיבה של עובדי הספריה

הערות ומראי מקומות לפרק שני

1 A. Kuczera — Samborszczyzna, Tom I. str. 288
2 Aleksander Jablonowski — Zródla dziejowe. "Polska 16 wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym". Tom 28.
3 כרך א' עמ' 293
4 A. Kuczera — Samborszczyzna,' Tom II, p. 25
5 "Zion", I Jahrgang, 1895, No. 10.
6 "דער יידישער ארבייטער", 1912, גליון 27 – 28. באותו גליון מדובר גם על אגודת "פועלי־ציון" בסאמבור בשנת 1906.
7 "פרקי גאליציה", הוצאת עם עובד, תל־אביב, תשי"ז/1957, עמ' 243.
8 דוד בן־גוריון, זכרונות, כרך א', הוצאת עם עובד, 1971, עמ' 9 – 638.
9 אגרות דוד בן־גוריון, כרך שלישי, הוצאת עם עובד ואוניברסיטת תל־אביב, 1974, עמ' 277.
10 פייבל (שרגא) הולצמן הוא אביו של הצייר הנודע שמשון (שונק) הולצמן החי בישראל. שרגא (פייבל) הולצמן מסאמבור למד בווינה צבעות והיה דקוראטור מעולה. כבעל־מלאכה וכאומן היה אמן במקצועו. לאחר סיום לימודיו בווינה הוכתר בתואר: "צייר קיסרי־מלכותי לקישוטי פאר" (Kaiserlicher und königlicher hochdekorations maler); בשנת 1920 עלה לארץ ועבד כצבע. בראשית 1922 עלו לארץ שני בניו: אליעזר ושמשון (הצייר הנודע). בשלהי 1922 עלתה אשתו חיה הולצמן עם עוד שני ילדים.

פרק שלישי

תנועות־נוער

ראשיתה של תנועת "השומר הצעיר" בסאמבור

תנועת "השומר הצעיר" בסאמבור ינקה משני מקורות, מתנועת הצופים "השומר" שקמה בסאמבור ב־1912, ומתנועת הנוער "התחיה".
"התחיה" התפתחה במקביל לתנועת הנוער הציונית הראשונה "צעירי־ציון" ולאחר מכן נתמזגה איתה.
בתקופת מלחמת העולם הראשונה התקיימו עדיין בסאמבור שתי התנועות המקבילות "השומר" ו"התחיה", שרק ב־1918 הקימו חבריהן את קן "השומר הצעיר" בעיר.
בכתב־העת "המצפה" (12.7.1918) שהופיע בגאליציה, מסופר לראשונה על מורה לעברית בתנועת "השומר הצעיר" בסאמבור. ולא עוד אלא שבגאליציה הוקמה תנועת "השומר הצעיר" באופן רשמי ביולי 1918.
בספר השומר הצעיר, כרך א', הננו קוראים:
"בכינוס הראשון של המנהלים השומריים בגאליציה בטארנבה־ויז'נה (יולי 1918) קיבלה התנועה את השם 'השומר הצעיר'"
(ספר השומר הצעיר, כרך א', התנועה מראשיתה ועד לאחר מרד הגיטאות 1913–1945. מהדורה שניה, הוצאת ספרית פועלים 1956, עמ' 839).

תנועת־צופים "השומר"

כידוע הקים בשנת 1907 הגנרל האנגלי בדן־פאואל תנועה סקאוטית, תנועת צופים, אשר מטרתה היתה עמלנות וחינוך מוסרי. היו לתנועה זו "עשרת דיברות" שכוונו לחינוך גופני וכן עזרה לזולת וכיבוד האדם.
תנועת הצופים נעשתה בזמן קצר בינלאומית. סייע לכך במיוחד ספרו של בדן־פאואל "צופיות לנערים" (1908), שזכה לפרסום יוצא מן הכלל.
ספר זה תורגם לפולנית בשנת 1911, ובעקבותיו קמו גדודי הצופים הפולניים הראשונים.
ואחד מארגוני הצופים הראשונים שקמו בקרב יהדות גאליציה היתה תנועת הצופים "השומר" בסאמבור שנוסדה בשנת 1912.

תנועת "השומר" בסאמבור / אפרים רייזנר

לפני מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1912, היה בסאמבור מהנדס שנקרא צין. הוא היה גם מודד, הירבה לשוטט בדרכים ולעסוק בספורט. מהנדסים מסוגו היו על־פי־רוב ספורטאים. כמו כן היה ציוני והחליט להקים את תנועת הסקאוטינג מבין התלמידים היהודים בעיר. כינס את תלמידי הגימנסיה והקים הסתדרות צופים על־פי הדוגמא של הצופיות האנגלית: תלבושת מיוחדת, כובע בעל שוליים רחבים ומקל ארוך.
הוא היה עורך אתנו טיולים מחוץ לעיר, בדרכים שאולי לבדנו לא היינו מעיזים ללכת בהן, בכפרי האוקראינים. בזמן הטיולים היה מנהל אתנו שיחות גם על נושאים לאומיים וציוניים. הוא הוציא אותנו למרחב בכל המובנים. אהבנו אותו מאוד. זה היה מקור נוסף לחינוך הקדם־שומרי.
את הנימה הלאומית הכניס יותר בצורה סיפורית ולא בצורה לימודית. הוא הירבה לספר לנו על "השומר", על השומרים בארץ, והודות לכך קיבלה תנועת הצופים את השם "השומר".
מבחינת פיתוח האישיות לא היתה תנועה זו שונה מתנועת הצופים העולמית שהקים באדן–פאואל. בעשרת הדיברות של התנועה היה כלול חינוך האדם ופיתוח תכונותיו המוסריות־הומאניות וכן חינוך לנאמנות לאומית. ברם זה היה תלוי בעיקר במדריך, אם הוא היה מרחיב בנושא זה או מצמצמו. לא בכל הקבוצות היה המצב שווה. על־כל־פנים מייסד התנועה המהנדס **צין**, הדגיש במיוחד את התפקיד הציוני ומשימות הציונות הן בטיולי החניכים ביום ראשון והן בסיפורים על "השומר". זו היתה התשתית של החינוך השומרי.

בתנועת "השומר" בווינה

בתקופת המלחמה ובעקבותיה פחדו היהודים מאוד מהרוסים. אנחנו ידענו על פוגרומים ביהודי רוסיה. שלטון הרוסים הצטייר איפוא בעינינו כמשטר של פרעות ביהודים והטיל אימה ופחד. מי שרק יכול היה חיפש דרך לצאת מחוץ לגבולות גאליציה עם התקדמות הרוסים. ההורים אספו את מעט הכסף המזומן שיכלו לאסוף ויצאנו ברכבת

האחרונה לגבול הונגאריה בקרונות פתוחים.
היתה לנו משפחה בסטארי־סאמבור. משם בעצם מוצאה של משפחתנו, של משפחת אבי. שם היה סבא ושתי אחיו־תי שגדלו בבית סבא. הם הצטרפו ואנחנו נסענו יומם ולילה ברכבת זוחלת והגענו לצפון הונגאריה. היו לנו שם קרובים **בנו של סבא מסטארי־סאמבור גר שם.**
שהינו שם שבועיים והחלטנו להתקדם. המשכנו לנסוע עד לעיירה ליד פרסבורג. היה זה הגבול האוסטרו־הונגארי. שהי־נו שם שבועיים והחלטנו להגיע לווינה.
את הלילה הראשון בווינה בילינו באכסניה ציבורית עממית, באולם גדול מלא מיטות, בו לנו כל מיני ארחי פרחי. למחרת מצאה אמא דירה, בה היה בעל הדירה משתכר ומכה את אשתו. אי אפשר היה להמשיך שם. ככלות שבוע־יים החלה אמא שוב להתרוצץ ולחפש דירה אחרת. לבסוף מצאה דירה באחד המחוזות של וינה העתיקה בו היו בתים מהמאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה. שם גרנו כל אותה שנה ששהינו בווינה.
אני נרשמתי להמשך הלימודים בכיתה החמישית בבית־הספר התיכון שהיה פתוח אחר־הצהריים בשביל התלמידים היהודים הפליטים. בכיתה החמישית בה למדתי היו כמעט רק יהודים וחמישה־שישה נוצרים, בני פקידים פולניים, שעברו גם הם לווינה הואיל וקיוו לקבל שם את משכורתם.
בכיתה זו למד גם צבי זוהר, רז זוננשיין. הוא החל לערוך משאל בכיתה, מי ומי היו ב״השומר״ בגאליציה והרכיב קבוצה של 10—12 איש מתוך חברי הכיתה.
עד אז לא ידעתי שקיימת כבר תנועת ״השומר״ בווינה וצבי זוהר כבר ידע כנראה. הוא ערך אתנו את הטיול הראשון מחוץ לווינה, שם עסקנו בתרגילים ובספורט.
בטיולים אלה נלוו אלינו גם אליעזר ריגר ויששכר רייס.
באחד מימי ראשון כאלה הופיע בפנינו ד״ר וואשיץ, שחזר מביקור בארץ. ערכנו מיפקד והוא החל לספר לנו על ״השו־מר״ בארץ. בשבילנו לא היה זה דבר חדש, אך סיפורו הרשים אותנו מאוד. היה זה סיפור ציוני חי, ומי שלא שמע לפני כן על ״השומר״ מוכרח היה להתרשם מדבריו. (וואשיץ היה אחר כך בתנועה הרביזיוניסטית וממתנגדי תנועת הפועלים.) הוא קנה אז את עולמו בסיפורו.
בכל יום ראשון, בזמן המיפקד בחוץ, היינו שומעים הרצאה ולאחריה היו שאלות.
עם מדריך כיתתנו צבי זוהר היינו מקיימים שיחות על ציונות או על נושא יהודי כללי.

בקן ״השומר״ בסאמבור

כעבור שנה התגייסתי לצבא. השרות הצבאי שלי נמשך שנתיים וחצי, מזה כמעט שנה בחזית האיטלקית. השתחררתי מהצבא בספטמבר 1918 בדרגת קצין וחזרתי לסאמבור. בבואי מצאתי את העיר מוצפת איכרים מהיישו־בים החצי־כפריים חצי־עירוניים. הם היו אזרחים עירוניים אך עסקו בחקלאות. הציפו את העיר והחלו לשדוד את החנויות. היהודים מיהרו לסגור את החנויות ולהוציא מהן את הסחורה. בשוק היו נשים יהודיות עניות, אלמנות, שהיו להן שם דוכנים גם עליהן התנפלו ושדדו הכל. זאת היתה התמונה של יום־יומיים אחרי המלחמה, עד לכיבוש האוקראיני.
כאשר נכנסו האוקראינים לסאמבור הם ניסו להשליט סדר בעיר, ואכן באותם החדשים המעטים שבהם שלטו, שמרו פחות או יותר על הסדר. מתשע בערב היה עוצר.
פעם אחת לא התחשבנו בעוצר, נשארנו בקן שלנו של תנועת ״השומר״ וניהלנו שיחות. אחר כך הלכנו הביתה בשירה. הופיעו חיילים אוקראינים והכניסו אותנו לבית־הסוהר, בו בלינו כל אותו לילה. הורינו היו מודאגים ולא ידעו מה קרה לילדיהם. הם רצו בבוקר לראש הקהילה ד״ר פישל רוטנשטרייך. הוא פנה מיד לראש־העיר ולראש הצבא, שהיה בעבר אחד מתלמידיו, והודות להתערבותו שוחררנו.
ד״ר פ. רוטנשטרייך פנה לשלטונות הצבאיים לא פעם בסכנו את עצמו, כדי להשיג איזו שהן ערבויות ביטחון מצד האוקראינים. במשך כל תקופת הכיבוש האוקראיני השתד־לו האוקראינים לשמור על השקט כדי לזכות בדעת־קהל חיובית לטובתם.
אנו המשכנו לנהל פעולות בקן עד לשעת העוצר וכן המשכ־נו לעבוד בגן הירקות של משפחת גרינינגר.
לאביו של אחד החברים שלנו, גרינינגר, היה בית גדול ועל־יד הבית השתרע גן גדול. היה זה בקצה העיר. סידרנו שם גן ירקות, גידלנו ומכרנו אותם. נוסף לכך היתה קבוצה או שתי קבוצות שעסקו בנסירת עצים, התחרינו בכך עם הגויים. ההכנסות סייעו לנו לקיים את קן ״השומר״ בעיר.
בקן התנהלה פעולה מסודרת והיינו מבלים בו ערב ערב. היום הראשון בשבוע הוקדש לטיולים. בקבוצות החינוכיות התקיימו הרצאות ושיחות. הקדשנו זמן רב ללימוד ההיסטוריה היהודית, קראנו את ספרי גרץ ומקורות אחרים. את תורת החסידות ינקנו מספרי מרטין בובר. חלק מאיתנו היו מדריכים בשכבות הצעירות יותר.

תנועות נוער אחרות או תנועת ״החלוץ״ עוד טרם היו בסאמבור מיד לאחר המלחמה. מי שרצה להיות חלוץ הצטרף אלינו לתנועת ״השומר״. סתם חלוצים עוד לא היו בעירנו.
בינתיים נסוגו האוקראינים מסאמבור ונכנסו הפולנים (מאי 1919). כניסתם לא לוותה במהומות ובהפרעת הסדר והש־קט בעיר. בתקופת השלטון הפולני לא הייתי כבר זמן רב בסאמבור הואיל והתכוננתי לעלייה לארץ.

בהכשרה

אני ועוד שני בחורים יצאנו להכשרה ביוזמתנו. עבדנו במשק של בעל אחוזה יהודי, גולדברג, במרחק לא גדול מסאמבור. עבדנו בהובלת תבואה לאחר הקציר וגם בחריש. העובד האוקראיני הקבוע הביט עלינו בעין רעה, כי חשש שאנו דוחקים את רגליו. אחת העבודות היתה להוציא קש מתוך ערימה מהודקת לשם ריפוד, באמצעות וו גדול. הפועל האוקראיני נתן לי וו גדול וכבד כדי לבצע עבודה זו. לאחר שהתקשיתי לעשות זאת ניגש אלי העובד ואמר: ״לך יש שכל בראש״, ובהצביעו על ידו הוסיף ״אך לי יש שכל ביד״. וכמובן שאצלו זה היה אחרת. יחד עם זאת הסכים שאני אוביל את הסוסים בזמן החריש. לאחר מכן איפשר לי להחזיק גם במחרשה.
הכשרתנו זו נמשכה כשלושה חדשים והיא היתה בשבילנו לקח חשוב מאוד.

בוועידות ״השומר״ ו״החלוץ״

בשנת 1919 התקיימו שתי ועידות ארציות, ועידה אחת של תנועת ״השומר״ וועידה של ״החלוץ״. הוועידה של ״השו־מר״ קדמה לזו של תנועת ״החלוץ״. נסעתי לוועידה עם עוד מספר חברים מהקן שלנו. היושב־ראש של ועידת ״השומר״ היה ריגר, אבל התבלטו כבר הכוחות העולים: דולק הורוביץ ומילק גולדשיין. הם היו המובילים הרעיוניים. אליעזר ריגר היה אמנם יושב־ראש הוועידה, אך היא לא נוהלה על ידו אלא על־ידי דולק, מילק וצעירים אחרים. נאמתי בוועידה על עבודה, חקלאות והכשרה. העלייה טרם עמדה אז במרכז הדיונים.
לאחר מכן התקימה ועידת ״החלוץ״ (5–6 בדצמבר 1919), שהיתה למעשה חזרה על ועידת ״השומר״, הואיל והמשתתפים העיקריים היו השומרים. חלוצים שלא היו שומרים היו מועטים. הוועידה נוהלה על־ידי ד״ר אמיל שמוראק ממנהיגי הציונים הכלליים.

בדרך לארץ

זמן קצר לאחר ועידת ״החלוץ״ יצאנו בדרך לארץ (באפריל 1920) מסאמבור – אני, אחי ועוד שני בחורים ושתי בנות. באותו זמן יצאה גם מלבוב קבוצה אחת, ביניהם בנימין זוסמן, מרצל קרוליק ופודי. נדברנו להיפגש ולנסוע יחד לווינה.

״השומר״ – ראשון מימין
פרופ׳ נתן רייך

בווינה חיכתה לנו בתחנת הרכבת ממינה (אשתו של אליהו רפפורט), שהיא כיום חברה בקיבוץ רמת יוחנן. היא הביאה אותנו למחנה מחוץ לווינה המכונה באומגרטן. היה זה גם מחנה של ילדי פליטים או יתומי מלחמה מגאליציה, שהוחזק על־ידי הג'וינט. המחנה נוהל על־ידי ד"ר ברנפלד ממשתתפי כתב־העת "דער יודה". לאליהו רפפורט היתה דירה במחנה זה. הוא עסק שם בהדרכה ובהוראה. ממינה דאגה להחזקת המוסד ולענייני משק וכלכלה. בילנו שם חודש ימים.

במחנה זה הכרתי את מאיר יערי, הוא עבד אז בדייש בקבוצת הכשרה חלוצית סמוך לווינה והיה מבקר לעיתים במחנה. באותו זמן התאכסנה שם משלחת ממפלגת "הפועל הצעיר" ששבה לארץ מוועידת האיחוד של מפלגות "התאחדות" ו"הפועל הצעיר", שהתקיימה במארס 1920 בפראג. ביניהם היו: א.ד. גורדון, צבי יהודה ואליעזר יפה. הם רצו להכיר את החלוצים שבדרך. בהזדמנות זו עזר לנו צבי יהודה להגיע לארץ.

שערי ארץ־ישראל היו אז סגורים והוא עזר לנו באמצעות ההסתדרות הציונית להשיג דרכונים עד לאלכסנדריה.

שלושה שבועות הפלגנו באניות משא עד לאלכסנדריה, וצבי יהודה השיג גם באלכסנדריה יהודי בעל מעמד שפעל למעננו ואיפשר לנו להגיע לארץ, אחרי שהות של שלושה ימים באלכסנדריה.

"השומר" והעלייה לארץ / משה ימיני (רכטר)

"השומר"

משפחתנו הגיעה לסאמבור בשנת 1910. גרנו תחילה בחצרו של הרב לווין, ובשנת 1911 עברנו לגור בביתם של משפחת גרינינגר.

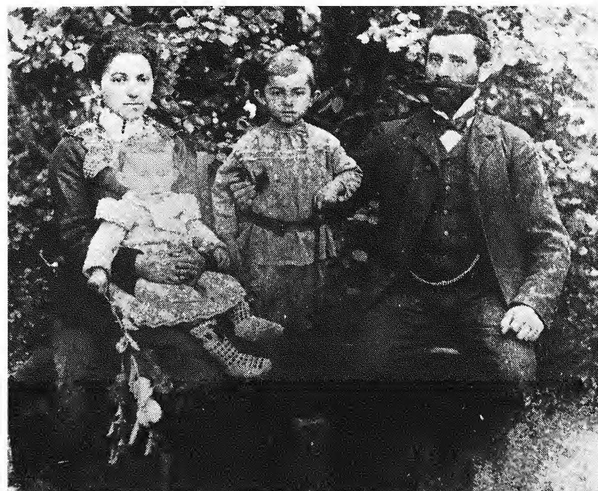
בביתנו התאכסן פייטל וייסמאן מטורקא, שלמד בגימנסיה בסאמבור.

לעיתים מזומנות היה מגיע אלינו לביקור אליעזר ריגר לפגישות עם פייטל וייסמאן ודוניו גרינינגר. הם ניהלו ביניהם שיחות על ארגון תנועה צופית ציונית בשם "השומר". ואכן הוקמה תנועת צופים זו בסאמבור בשנת 1912.

בדרך לארץ

בשנת 1917 עברה משפחתנו מסאמבור לכפר קטן ליד וינה. אבי ניהל שם אחוזה חקלאית, קניינה של משפחה יהודית בווינה. בשנת 1920 הוא איכסן שם במשך תקופה קצרה מספר חברים מקבוצת "ביל"ו" מסאמבור, בדרכה לארץ־ישראל. הם התאכסנו אצלנו שבוע־שבועיים כדי לקבל הכשרה חקלאית.

באותו זמן, בסוף מארס ובראשית אפריל 1920, השתתפתי

משפחת ימיני

בוועידה העולמית של צעירי־ציון – הפועל־הצעיר בפראג, בה הוקמה "ההתאחדות העולמית של הפועל־הצעיר וצעירי־ציון". כשחזרו שליחי ארץ־ישראל מהוועידה בדרכם לארץ, נערכה להם בווינה קבלת־פנים במועדון הצופים היהודי ברחוב ברזה־פלאץ 9. השליחים היו: א.ד. גורדון, יעקב רבינוביץ, אליעזר יפה, צבי יהודה ולוינסון.

לאחר קבלת הפנים נפגשו חברי המשלחת הארץ־ישראלית עם החלוצים העולים. המיפגש נערך במקום האיכסון של העולים בבאומגרטן־קאסינו בלינצר־שטראסה 172. במקום זה התאכסנה גם קבוצת העולים ביל"ו מסאמבור ובראשה אפרים רייזנר.

היה זה מחנה־צבא לשעבר ובו קסרקטינים וצריפים למכ־ביר. היהודיה הגברת פאטאק קנתה מחנה זה מהצבא והפכה אותו למקום־איכסון למוסדות יהודיים שונים. היו שם בין היתר: בית־ספר לעוורים, ובית־ספר ליתומי המלחמה היהו־דים, בהדרכתו של הפדגוג זיגפריד ברנפלד.

כל מי שעבר את וינה בדרכו לארץ־ישראל התאכסן שם.

המיפגש של המשלחת מארץ־ישראל עם החלוצים שהתק־ יים בבאומגרטן השאיר עלי רושם בל ימחה. באתי הביתה והודעתי כי נחושה החלטתי לעלות לארץ.

דמותו ודבריו של א.ד. גורדון בוועידת פראג בה השתתפתי, עלייתה של קבוצת ביל"ו מסאמבור שבהם היו מדריכי מתנועת "השומר הצעיר" והמיפגש עם העולים בבאומגרטן – גרמו לכך כי הקדמתי את עלייתי ועליתי לארץ ב־8 באוגוסט 1920.

בבואי לארץ עבדתי בכביש טבחה־טבריה, משם עברתי לאום־אל־עלק ליד זכרון יעקב, ולאחר מכן לזרגוניה ליד קיסריה בתחנת הנסיונות החקלאית של פיק"א, בהנהלתו של עמרם רוזנוב.

מהסתדרות "התחיה" להסתדרות "השומר הצעיר" / יעקב צמרי (באומוולשפינר)

בשנים 18–1917 הייתי חבר בהסתדרות "התחיה" אשר קדמה להסתדרות "השומר הצעיר" בסאמבור. חברי "הת־חיה" הם שיסדו ביולי 1918 את קן "השומר הצעיר" בעיר. בתחילה נשאה התנועה אופי צופי מובהק. הפעולות והפגי־שות הוקדשו ללימוד הצופיות הלכה למעשה, לתרגילי סדר, לספורט, לשירה ולריקודים.

סוג חשוב של פעולות היוו הטיולים בחיק הטבע. כל אלו היו מקור משיכה לנוער בכלל ולנוער הלומד בפרט.

ברם לשבחו של קן "השומר הצעיר" בסאמבור יאמר שכבר מראשיתו הוא ריכז בתוכו נוער מכל השכבות החברתיות ללא הבדל ומוצא ולא הקפיד על הסלקטיביות והאקסקלוז־יביות של הנוער הלומד, כפי שזה היה במקומות אחרים.

מאחורי בית־הכנסת הגדול, בדרך לנהר הדנייסטר, השתרעו גבעות שכונו "וואליס" והן ששימשו מקום ריכוז ומיפגש למיפקדים ולמשחקים ובראש וראשונה בשבתות ובחגים.

לאט לאט נוצק לתוך המסגרת הצופית־עמלנית תוכן רעיוני חדש, הוחדרו רעיונות הציונות ופעולות תרבות והשכלה. היינו מתכנסים לשיחות על נושאים שונים, כגון תולדות עם ישראל וארץ־ישראל, סיפורים ותאורים מחיי הארץ וכו'. היינו מבלים שעות רבות בקן עד מאוחר בערב. רקדנו לפעמים ריקוד חסידי עד כלות הכוחות. נוצר הווי שומרי מיוחד, אווירת אחווה ורעות שגרמה להידוק קשרים ולשי־תוף פעולה לטובת הקן והתנועה.

מהספרים שהשפיעו עלינו יצוינו: הספר **"יזכור"** לזכר השומרים בארץ שנפלו על משמרתם; קהילייתנו; סיפורי ברנר "מכאן ומכאן", "שכול וכשלון"; התעמקנו בהגותו של א.ד. גורדון.

שלב חשוב בהתפתחות הקן והתנועה היתה היציאה להכש־רה כהכנה לעלייה. כצעד ראשון לכך סידרנו גן־ירק מאחורי הבית של משפחת גרינינגר וההכנסות היו מוקדשות לקרן הקיימת לישראל. אני נזכר בחוויה כאשר היינו רצים בשעות הבוקר המוקדמות דרך רחובות העיר לעבוד בגן־הירק. לפני התחלת העבודה היינו מסתדרים בשורה ושרים בהתלהבות את ההימנון "תחזקנה". היה זה מעמד של התרוממות־רוח ציונית־חלוצית.

רבים מחניכי התנועה הפסיקו את לימודיהם והחלו ללמוד

מקצועות כגון: נגרות, מסגרות, נפחות כדי להכשיר עצמם לעלייה ולחיים בארץ.
הקבוצה הראשונה שעלתה לארץ־ישראל מתנועת ״השומר הצעיר״ בסאמבור בשם ״ביל״ו״, עבדה לפני עלייתה בחטיבת עצים בחצרות של בתים רבים ושימשה דוגמה להגשמה חלוצית. קבוצת ״ביל״ו״ עלתה לארץ במארס 1920. בני המשפחה, חברי הקן וידידים ליוו אותם לרכבת והפרידה היתה מלווה התרגשות רבה.
לעשרת החברים בקבוצת ״ביל״ו״ ישנה זכות־ייחוד מיוחדת על היותם ראשוני העולים מסאמבור כקבוצה מאורגנת, ובזה הפכו לסמל בשביל החלוצים שעלו ארצה אחריהם. הם היו בין עולי העלייה השלישית וקבוצת העולים הראשונה מתנועת ״השומר הצעיר״ בגאליציה. חברי קבוצה זו היו גם בין מייסדי בית־אלפא. אחדים מהם חיים איתנו בישראל עד היום.
להלן רשימת חברי קבוצת ״ביל״ו״ בזמן עלייתם לארץ־ישראל:
החברים שאינם בין החיים:
דוניו גרינינגר – עזב את הארץ. היגר לברית־המועצות, בה ניספה.
איז׳קו גרינינגר (ישראל בן־פנחס) – בית־אלפא, נפטר בתאונת עבודה ברפת;
יאיר (יורקו) האוט – מראשי מועצת הפועלים בחיפה;
מרדכי חרותי – תל־אביב, שופט בבית־הדין העליון של צה״ל;
מנדל רייזנר – רמת יוחנן, נספה בתאונת דרכים;
תנחום בן־תנחום (וייץ) – רמת יוחנן;
שמעון סלעי (שטיינברג) – משמר העמק;

ויבדלו לחיים ארוכים:
רוז׳קה קדיש (פכטהולד) – תל־אביב;
תנקה קויפמן (רייזנר) – קיבוץ בית־אלפא;
אפרים רייזנר – קיבוץ רמת יוחנן.

במרוצת השנים עלו ארצה קבוצות נוספות מתנועת ״השומר הצעיר״ והעלייה נמשכה בלי הרף. אני עליתי בשנת 1926 במסגרת קיבוץ עלייה א׳ של ״השומר הצעיר״ בגאליציה, כיום מרחביה.

קבוצת חניכים בקן ״השומר הצעיר״

קבוצה מ״השומר הצעיר״

קבוצת בנות מתנועת "השומר הצעיר"

קבוצה ב"השומר-הצעיר" – ראש הקבוצה ש. טילמן

קבוצת חניכים של השומר הצעיר בהדרכת רחל גינת (האלטר) ודולק ורטר

קבוצה בקן "השומר־הצעיר" – ראש הקבוצה אטקה בן-פנחס

קבוצת עליה "ביל"ו" – 1920

קבוצה שניהלה את קן
השומר הצעיר בראשותו
של יצחק שטייגר

קבוצה ב"השומר-הצעיר"
– ראש הקבוצה ש. טילמן

"התחיה" – "השומר הצעיר" – "החלוץ הצעיר" / יצחק חרותי

"התחיה"

תנועת "השומר הצעיר" בסאמבור צמחה מתוך תנועת הנוער "התחיה". תנועת "התחיה" קמה כידוע במקביל לתנועת "צעירי־ציון" בערים שונות, ברם לא התגבשה לתנועה ארצית אחידה. גם לאחר שנתמזגה לבסוף עם תנועת "צעירי־ציון", לפני מלחמת העולם הראשונה, המשיכו עוד להתקיים אגודות של "התחיה" במקומות שונים וביניהם **בסאמבור**.

אני זוכר את תנועת "התחיה" בסאמבור בשנת 1918. היו בה בעיקר בני 18 – 20 שסיימו את בית־הספר למסחר בעיר. הם לחמו אז בעד יידיש. היתה זו תנועת נוער ציונית ללא גוון סוציאליסטי מובהק. הרכבה היה ברובו עממי. בתנועת "התחיה" למדו עברית, גם דברו עברית, אך שפתם היתה באופן הפגנתי יידיש.

אחי מרדכי היה מפעילי תנועה זו. הוא הירבה לקרוא יידיש והיה בקי בספרות זו.

תנועת "התחיה" שימשה ביטוי לתחיה לאומית, **ומתוך תנועה זו צמחה תנועת "השומר הצעיר" בסאמבור.**

גם "התחיה" וגם תנועת "השומר הצעיר" עמדו בראשיתן בשרות הציונות הכללית. אך כאשר תנועות אלו קיבלו גוון חלוצי, החלו להיווצר ניגודים, שנבעו יותר מעצם העובדה, שהבנים/ות עזבו את הבית והפסיקו את הלימודים. כלומר היה בכך קונפליקט משפחתי־פנימי ולא ניגוד אידיאולוגי. במשך הזמן גדלה התנועה ואיתה יחד גדלה והעמיקה השפעתה בעיר. לאחר הצהרת באלפור צמחו לתנועה הציונית בכללותה כנפיים, ותנועת "השומר הצעיר" היתה אז ילד טיפוחיה של התנועה הציונית המורחבת.

העלייה לארץ של הקבוצות הראשונות מקרב תנועת "השומר הצעיר" עוררה הד עצום לא רק בקרב הנוער היהודי בסאמבור אלא גם בקרב המבוגרים. עליית נוער זו הרימה את נס העלייה בעיר וגררה אחריה גם עליית מבוגרים. משפחות שלמות עלו אז לארץ בעקבות ילדיהן והשתקעו שם, כגון משפחות פכטהולד, הולצמן, סן, גולדברג, וגלויפר ועוד.

עלייה גדולה זו של השומרים הראשונים רוקנה את קן "השומר הצעיר" ממדריכים. עליית מיטב המדריכים גרמה לזעזוע בפעולות הקן בעיר ולהחלשת פעילותו. אז עוד טרם גמלה המחשבה לדאוג לשמירה על המשך קיומה של התנועה על־ידי הכנת חבר מדריכים־ממשיכים. הדחף הרגשי הפנימי לעלייה הוא שקבע והכריע ולא השיקול ההגיוני על עתיד התנועה בעיר.

"התחיה" – לג' בעומר תרע"ח

״החלוץ״

ליד תנועת ״השומר הצעיר״ התקיימה בסאמבור גם הסתדרות ״החלוץ״.

מרבית האנשים שנקלטו אז ב״החלוץ״ היו מהשכבות העממיות־העמלות ומדלת העם. אך היתה קירבה רבה מכל הבחינות בין ״החלוץ״ ובין ״השומר הצעיר״. חברי שתי התנועות יצאו יחד להכשרה ובראש ״החלוץ״ עמדו חברי ״השומר הצעיר״, כך שקשה היה להבחין בין שתי ההסתדרויות הללו שהיו כמעט זהות. ההבדל העיקרי התבטא בכך שב״החלוץ״ היו אנשים מבוגרים בלבד, מועמדים לעלייה.

הוועידה הארצית הראשונה המייסדת של הסתדרות ״החלוץ״ במזרח גאליציה התקיימה ב־5—6 בדצמבר 1919 בל־בוב, ולמרכז ״החלוץ״ נבחר אז מסאמבור **דוניו גרינינגר** מ״השומר הצעיר״. (פרקי גאליציה, בעריכת ישראל כהן ודב סדן, עם עובד, 1957, עמ׳ 268.)

ראשי ״השומר הצעיר״ היו גם ראשי ״החלוץ״ וכמעט כל חברי ״החלוץ״ בסאמבור היו חברי ״השומר הצעיר״ שהשפיעו והדריכו ב״החלוץ״.

בתנועת ״השומר הצעיר״ בסאמבור התרכז בראשיתה נוער מכל השכבות הסוציאליות בעיר, ללא הבדל מעמד וכזה היה גם הרכב הקבוצות הראשונות שעלו ארצה. לא היתה קיימת שום דיפרנציאציה סוציאלית־מעמדית. הגימנזיסטים והסטודנטים, הנוער הלומד שהה במחיצה אחת עם הנוער העובד. השאיפה השוררת היתה לרדת אל העם ולהזדהות אתו בהתאם לרוח הציונות־הסוציאליסטית. היו עוזבים בתי־ספר תיכוניים והולכים ללמוד מקצוע פרודוקטיבי. היה בזה משום הגשמת החזון הבורוכובי של פרודוקטיביזאציה ופרולטאריזאציה כדי להיות עם ככל העמים. על כן יכלו לדור יחדיו בתנועה זו בני שכבות שונות ובעלי עיסוק שונה. מה שאיחד וליכד אותם היתה השאיפה להגשמת הציונות, לשינוי ערכין ועלייה לארץ.

ברם לא ארכו הימים ותנועת ״השומר הצעיר״ בסאמבור פשטה צורה ולבשה צורה חדשה. מדריכי הקן עלו לארץ ונשארו מדריכים בלתי־מנוסים נתונים להלכי־רוח שונים ומתלבטים. הלהט החלוצי החל לדעוך, פחתה תשומת־הלב לשפה העברית בפעולות הקן ובדיבור היום־יומי, מה שגרם גם להפחתת מספר העולים. תנועת ״השומר הצעיר״ בסאמבור הפכה יותר ויותר לתנועה של תלמידי בתי־ספר תיכוניים והטיפול והדאגה הופנו יותר ויותר לנוער זה ולצרכיו. עובדה זו באה לידי ביטוי גם באווירה הכללית בקן, בנושאי השיחות ובהמעטת והזנחת ההתעניינות בנוער העממי העובד.

סאמבור – עריסת ״החלוץ הצעיר״

בעקב התופעות הללו התעוררה הבעיה כיצד להרחיב מחדש את השורות ולקלוט לשם כך את הנוער מהשכבות העממיות־העמלות ודלת העם, שהיה זקוק פי כמה וכמה לטיפוח, לחינוך ולאווירת־בית ראויה לשמה. ולא עוד אלא שהיתה נשקפת סכנה שהנוער המבוגר מהשכבות הנ״ל יושפע מתנועות אנטי־ציוניות כגון ה״בונד״ והמפלגה הקומוניסטית.

הגענו איפוא למסקנה שחייבים לקלוט ולחנך נוער זה לפי מתכונת השיטה החינוכית של ״השומר הצעיר״ אך במסגרת נפרדת ומקבילה לתנועת ״השומר הצעיר״.

כך גמל הרעיון לארגן קבוצות מבין השכבות העממיות־העמלות ודלת העם במסגרת ״החלוץ״ ולהקים מהקבוצות הצעירות שבהן, הסתדרות נפרדת בשם ״החלוץ הצעיר״. כך הקימותי בשלהי 1922 את קן ״החלוץ הצעיר״ בסאמבור.

2—3 מדריכים מ״השומר הצעיר״ הדריכו בקן ״החלוץ הצעיר״; היחסים בין שתי ההסתדרויות היו תקינים והדדיים. הכל התנהל לפי השיטה החינוכית של ״השומר הצעיר״. התוכן החינוכי היה זהה. ההבדל היה רק באמצעים, בדרכים, בצורת הגשת החומר, בפופולאריזאציה, ביצירת הווי חברתי־תרבותי־עממי בתוך הקן, בטיפוח יחסי חברות ועזרה הדדית לסובל ולנצרך.

כל זה גרם לכך שקן ״החלוץ הצעיר״ גדל והלך עד שעלה במספרו על קן ״השומר הצעיר״.

קן ״החלוץ הצעיר״ בסאמבור התפרסם בגאליציה כולה, היכה הדים והרעיון לבש עור וגידים בעוד ערים ומקומות רבים בגאליציה.

בשלהי 1923 בוועידת ״החלוץ״ בלבוב הוזמנתי להרצות על בעיות החינוך בהסתדרות ״החלוץ הצעיר״. בוועידה זו השתתפו דב סדן, ישראל כהן ושלמה לביא (לבקוביץ) מעין חרוד, ולדעתי הוא שהעביר רעיון זה גם לפולין בראשית 1924.

דב סדן וישראל כהן חברי מרכז ״החלוץ״ דאז וכן חברים מהנהגת ״השומר הצעיר״ בלבוב קראו לי לבוא ללבוב ולנהל בתוך מרכז ״החלוץ״ את מחלקת החינוך של ״הח־

לוץ הצעיר״, אך סרבתי לקבל הצעה זו הואיל והעדפתי לבסס ולהעמיק את העבודה החינוכית בקני ״החלוץ הצע־יר״ בסאמבור וסביבותיה.

גם לפני עלייתי (בראשית 1926) הוצע לי לדחות את עלייתי ולעבוד במרכז ״החלוץ״ כדי להמשיך בפעולתי החינוכית. לא קבלתי הצעה זו משני טעמים: ראשית משום שכל חברי הי׳ו כבר אז בארץ, ושנית משום רצוני להצטרף לחברי ולקיבוצי בארץ.

אלה אשר התנגדו להקמת הסתדרות ״החלוץ הצעיר״ בסאמבור וראו בה גוף מתחרה לתנועת ״השומר הצעיר״ בגאליציה טעו קשות; והאיחוד בין שתי התנועות הללו בגאליציה הוכיח זאת. ההתמזגות של ״החלוץ הצעיר״ בתוך ״השומר הצעיר״ בגאליציה לאחר עלייתי בשנת 1926 העשירה את התנועה בנוער מהשכבות העממיות־העמלות וכך הגדילה והיפרתה את תנועת ״השומר הצעיר״.

קבוצת ״התקוה״ בקן
״השומר הצעיר״ (1926)
ראש־הקבוצה יצחק
חרותי

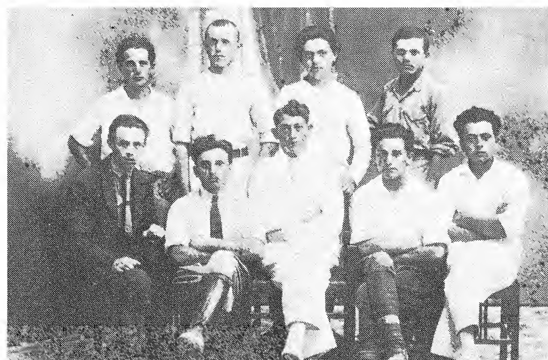

קבוצת עבודה ב״החלוץ״

חברי הסתדרות ״החלוץ״
1920 –

חברי ״החלוץ״

קבוצת ״החלוץ״

קבוצת חלוצים בהכשרה
בסטאניסלאבוב – 1926

קבוצת חברים מ״החלוץ״
– 1928

הסתדרות ״החלוץ״
בסאמבור – 1927

קבוצה ב"החלוץ־הצעיר"
– ראש הקבוצה אסתר
סדן

"החלוץ הצעיר" – 1926

"החלוץ הצעיר"

"השומר־הצעיר" – 1921

קבוצת שומרים־חלוצים

איחוד "השומר הצעיר" ו"החלוץ הצעיר" / אפרים רייזנר

בשנת 1926 הגיע לידי איחוד בין "השומר הצעיר" ו"החלוץ הצעיר" בגאליציה וכן גם בסאמבור.
במכתבו של אפרים רייזנר (24.4.1926) לקיבוצו בבית־אלפא, בהיותו שליח מהארץ לתנועות "השומר הצעיר" ו"החלוץ" בגאליציה, הוא כותב:

"ב'השומר הצעיר' בגאליציה מתהווה פרוצס של שבירת הכלים הישנים והתהוות צורה חדשה. השינוי הגדול הוא **בקורס החלוצי המובהק**. עדיין הקורס הזה איננו נחלת הכלל, עדיין הנהו הקורס הרשמי, שההנהגה מרכיבה אותו על הקנים, ונחלת כמה הסתדרויות בערי השדה כגון **סאמ־בור** ועוד. הקורס הזה התבלט בייחוד באיחוד של "החלוץ הצעיר" עם "השומר הצעיר". **בסאמבור כניסת "החלוץ הצעיר" השפיעה לטובה ומבערת את השימוש בשפה זרה.**

בדרך כלל עדיין העבריות המוחלטת, שההנהגה מרכיבה אותה, איננה מושרשת. יודגש שבאמת סרה במידה גדולה הרעננות של תנועת נוער. הסקאוטינג הוזנח. נעלם תום הילדות, וזהו בודאי ליקוי הדורש את תיקונו. על־ידי האי־חוד עם ״החלוץ הצעיר״ הוכנסה גם עממיות פורתא לתוך ״השומר הצעיר״, או אולי היה להיפך, שהתהליך הזה איפשר איחוד.

מוכרחים להודות, שעדיין זה לא נעשה במידה כזאת, שיוכל ״השומר הצעיר״ באמת לחדור לתוך השכבות של הנוער העממי והעובד, ש״החלוץ הצעיר״ צריך היה לחדור לתוכם.

הייתי אומר, ש״השומר הצעיר״ קיצץ אפשרויות שהיו נתונות ל״החלוץ הצעיר״ על ידי איחודו אתו לפני שהתבגר לגמרי לכך. הייתי אומר כך, אילו היה ״החלוץ הצעיר״ גוף בעל פוטנציה, אולם כך לא היה. לא היו לו כוחות ולא היה לו עתיד בעקב זה.

מן הצד השני, הנוער הסטודנטיאלי ב״השומר הצעיר״ באמת הולך וחדל לראות את עצמו כמעמד מיוחד ונעשה מוכשר להתערבות בין הבריות, שיש בה מן העממיות הכנה, הבריאה והמשוחררת מחטאי האינטלקטואליזם החד־צדדי״.

סאמבור – עריסת תנועת ״הנוער הציוני״

תנועת ״הנוער הציוני״ אשר נקראה עם ייסודה בסאמבור בשנת 1927 על־ידי יצחק שטייגר בשם ״הצופה העברי״, היתה הסניף הראשון של תנועת נוער זו בגאליציה והגרעין ממנו התפתחה לאחר מכן התנועה העולמית של ״הנוער הציוני״. סאמבור שימשה איפוא כעריסתה של תנועת ״הנוער הציוני״.

מחבריו הראשונים של יצחק שטייגר להקמת הסתדרות ״הצופה העברי״ היו: זושקה אוסטרמן (לאחר מכן אשתו של י. שטייגר), בוניו ברנר, דוד גרטנר, מלך הירט, השיו לדר. הם היו למעשה הפעילים והמדריכים הראשונים. אחריהם הצטרפו כמדריכי קבוצות אברומק ברניג, ברונק זלינגר ואוסקר רודר. כל אלה היוו את ההנהגה הראשונה של הקן בסאמבור בשנת ייסודו ב־1927.

הואיל והתנועה נקראה בשנה הראשונה להיווסדה בשם ״הסתדרות הצופה העברי״, מובן מאליו שפרט לערכים לאומיים היא הושתתה על ערכים צופיים, הרימה על נס את ערכי הצופיות כדרך לחישול אפיו האישי של הנוער, וכבסיס לגיבוש אופיו הלאומי־הציוני.

הסתדרות צופים זו שהוקמה בסאמבור היוותה לאחר מכן יסוד להתרחבות התנועה בגאליציה המזרחית. מסאמבור החל יצחק שטייגר בשלהי 1927 לרקום וליצור מגע עם נוער יהודי שהחל להתארגן בלבוב בשם ״ברית הנוער״. כותב א. שטולצנברג (״הנוער הציוני״ (28), 6; 15 באוגוסט 1936):

״הדבר היה באוגוסט 1928, זה עתה חזרתי ממושבת ״ברית הנוער במיזון״... מצאתי בלבוב מכתב אשר מהווה ראשית תקופה חדשה בתולדות תנועות הנוער הציוני הכללי. היה זה מכתבו של יצחק שטייגר מיועד לאקסקוטיבה של ההסתדרות הציונית בלבוב. שטייגר שהה באותו זמן בסאמבור, בה ניהל הסתדרות צופית מקומית ״הסתדרות הצופה העברי״. המכתב נמסר לידי לשם טיפול...

צרה מדי היתה המסגרת עבור שטייגר, מסגרת של עיר אחת, ביקש איפוא מהאקסקוטיבה לקשר אותו עם ארגונים קרובים לשם פעולה משותפת. הדברים החלו להתפתח וקוימה ועידה משותפת בין נציגי ״ברית הנוער״ ונציגי ״הסתדרות הצופה העברי״ אשר בסאמבור...

באותו זמן באנו גם בדברים עם הסתדרות רעיונית קרובה ״אגודת הנוער העברי״ בקראקוב. נפגשנו בקראקוב והסכמנו על זהות רעיונית. הנה כי כן דבר לא עמד בפני האיחוד – לשם עבודה משותפת והרחבתה על פני גאליציה, בעיקר המזרחית״.

כך הוקמה ביזמתו של יצחק שטייגר תנועה אחידה – ״הסתדרות הנוער העברי״ בכל חלקי גאליציה, תנועה שגרעינה נזרע בסאמבור.

בינואר 1930 נסע יצחק שטייגר לווארשה, וביזמתו התקיימו ישיבות משותפות בין ״הסתדרות הנוער העברי״ שהוקמה ביזמתו בגאליציה ובין שתי תנועות הנוער שבפולין הקונגרסאית ״השומר הלאומי״ ו״הרצליה״. בקיץ 1930 התקיים מחנה מרכזי של שלושת התנועות בבוסטריק. לכדי איחוד ביניהן הגיע רק בשנת 1932, אולם עד אז התקיימו פגישות משותפות של שלוש התנועות.

״השתתפתי באופן אישי (בתור מזכיר) בכל הישיבות והשי־

חות המשותפות שהתקיימו בגאליציה בתקופה בין 1930–1932 (עד לאיחוד) – כותב משה פרמינגר במכתבו להנהגה הארצית – "לא אוכל לומר, כי מישהו אחר היה היוזם (בהא הידיעה) של האיחוד, יותר מאשר שטייגר". לאחר האיחוד ב־1932 עם "השומר הלאומי" ו"הרצליה" נוצר גם קשר עם אגודות והסתדרויות בארצות אחרות וקמה התנועה העולמית "הנוער הציוני".
כך צמחה מהקן של "הסתדרות הצופה העברי" בסאמבור, תנועה עולמית של "הנוער הציוני" אשר את דרכה הרעיונית גיבש יצחק שטייגר במסגרת עשרות חניכיו בסאמבור. כאשר יצחק שטייגר נפטר בחיפה בט"ז באלול תרצ"ו (3.9.1936) בגיל שלושים ושתיים, הוחלט באסיפת־אבל שהתקיימה לזכרו בקן "הנוער הציוני" בסאמבור:
א. להרחיב את קן "הנוער הציוני" ולכנות קבוצות חדשות בשמו של המנוח; ב. להוציא גליון מיוחד של בטאון הקן "חיינו" מוקדש לזכרו; ג. לרשום את המנוח בספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל.
בארץ קראו חבריו על שמו את הקיבוץ של תנועת הנוער הציוני "תל־יצחק" בשרון, שהוקם בכ"ו בתמוז, תרצ"ח (25.7.1938), כחוליה בשרשרת ישובי "חומה ומגדל" אשר רשמו דפים מזהירים במגילת ההתיישבות.

הסתדרות הנוער "עקיבא"

בשנת 1931 חל פילוג בתנועת "הנוער הציוני" בסאמבור. חברי אותה תנועה אוסקר רודר וסאלקה זאלץ עזבו את "הנוער הציוני" ויסדו את הסתדרות הנוער הציוני "עקיבא".
עם ייסודה מנתה כעשרים וחמישה בני־נוער שהיוו שתי קבוצות חינוכיות בלבד. היו לה כל הסממנים של תנועות הנוער שהיו מקובלות ברחוב היהודי באותה תקופה.
ברם הסתדרות זו לא החזיקה מעמד, התקיימה כשנתיים בלבד ובשנת 1933 חזרה לצור מחצבתה לתנועת "הנוער הציוני".

בנות "הנוער הציוני" מקבוצת "אביב" באחת הפגישות – קיץ 1937

קבוצת ״הנוער־הציוני״

קן ״הנוער־הציוני״

קבוצת בוגרים של ״הנוער הציוני״ – 1937

הקבוצה של יצחק שטייגר

קבוצת בוגרים של ״הנוער הציוני״ – 1934

בוגרי "הנוער הציוני"

קבוצת "הנוער־הציוני"
עם יצחק שטייגר

תנועת הנוער "גורדוניה"

תנועת הנוער "גורדוניה" על־שם א.ד. גורדון נוסדה בגאלי־ציה בשנת 1925. ועידתה הראשונה נתכנסה בלבוב בראשית 1928.

בהנחות היסוד שלה נאמר:

"תנועת הנוער העממית החלוצית "גורדוניה", המתכוונת לחינוך האדם והגשמת הציונות העובדת, רואה ביסודות תנועת העבודה בארץ ובשאיפותיה ברוח א.ד. גורדון – את יסודותיה היא, והם: א. בנין המולדת; ב. חינוך האדם; ג. הקמת עם־עובד; ד. החיאת התרבות העברית; ה. עבודה עצמית".

אריה בן־יוסף (שומינר)

תנועת הנוער "גורדוניה" הוקמה בסאמבור בשנת 1929 לאחר מאורעות הדמים בארץ. מייסדיה היו: אריה בן־יוסף (שומינר); אריה טאושטיין; מוטק (מרדכי) שחר, חברי תנו־עת "השומר הצעיר" לשעבר, ובוז'ו שחר חבר ה"התאח־דות" שריכז סביבו קבוצת סטודנטים.

המטרה שעמדה לנגד עינינו היתה לארגן נוער מכל השכבות החברתיות בעיר, ובעיקר מהשכבות הסוציאליות הנחש־לות, שרובם לא השתייכו לשום תנועת־נוער. שאיפתנו היתה לחדור קודם־כל לשכבות הנוער העובד, שרובו לא היה מאורגן עדיין.

כדי לבצע משימה זו החלטנו לגבש תחילה גרעין של הנוער הלומד ולפעול באמצעותו. לשם כך נפגשנו עם קבוצת תלמידים מהכיתה השביעית בבית־הספר התיכון, שעמדו לסיים לימודיהם בעוד שנה. מבין אלה שאיתם נפגשנו יצוינו: נתן רוטנשטרייך, שמואל מאלץ, חייקה טראו, שמע־ון שור ואחרים. אמרנו להם שמגמתנו להקים בסאמבור את תנועת הנוער "גורדוניה", וביקשנו מכל אחד לפנות לחבריו ולהשפיע עליהם להצטרף לתנועה החדשה. להפתעתנו, לאחר מספר שבועות עלה בידינו להכריז על ייסוד "גורדו־ניה" כבר בשנת 1929. הקן מנה בראשיתו כשבעים בני־נוער.

חברי ההנהגה הראשונים היו המייסדים ואני הייתי המזכיר הראשון של הקן המקומי.

הסניף הוקם ללא כל עזרה ממרכז התנועה בלבוב אלא בסיועם של תלמידי השביעיות שהיו המדריכים הראשונים בתנועה. הסעד העיקרי הוגש לנו על־ידי מפלגת העבודה הציונית "התאחדות", שבראשה עמד אז מיכאל פרום. מקרב חברי "התאחדות" ואישים ידועים בעיר, וכן מבעלי מקצועות חופשיים הקמנו "ועד ידידי התנועה" ("אופיי־קה" .Opieka) שלקחו תחת חסותם את סניף "גורדוניה" בעיר. בראש הוועד עמד העו"ד שמעון אלטבאך מפעילי ה"התאחדות", שפעל רבות למען התנועה. היה מופיע מספר פעמים בשבוע בקן, התעניין בנעשה, בתכנית הפעו־לות, דאג למימון והיה מעורה בכל ענייני הסניף. אחריו עמדה בראש "ועד ידידי התנועה" ד"ר קלרה אייזנר, אישה בעלת מרץ ופעילה ב"התאחדות".

מיכאל פרום הגיש לנו סעד מוסרי ותרבותי. בהיותו נואם ומרצה בחסד עליון היה מופיע באסיפות הקן ומרצה מפעם לפעם.

לאחר שהתארגנו התקשרנו עם מרכז התנועה בלבוב והביקורים הראשונים בסניף מטעם חברי ההנהגה הראשית היו של אפרים אבנרי וד"ר ישעיהו שפירא, שגם הירצה בהזדמנות זו באסיפה פומבית המונית בעיר, שאורגנה על ידינו.

הפעולה החינוכית

התנועה היתה מורכבת משלוש שכבות חינוכיות:
א. שכבת הצופים, גילאי 12–14; ב. שכבת המתעוררים, גילאי 14–17; ג. שכבת המגשימים, מגיל 18 ומעלה.

שלוש פעמים בשבוע התנהלו בקבוצות החינוכיות קורסים אינטנסיביים לעברית. כמו כן היו נערכות בקבוצות שלוש פעמים בשבוע שיחות על כל מיני נושאים. הקן שהיה תחילה במעון ה"התאחדות" היה שוקק חיים ערב ערב. בליל־שבת היה ערב זמרה וריקודים. בשבת היתה מתקיימת אסיפה כללית של הקן ויציאה מחוץ לעיר. היו צועדים בסך בסדר צופי מופתי ועוברים בשירה דרך הרובע היהודי "בליך". עד רדת הערב היו מבלים בחיק הטבע במחנאות, במשחקי צופיות וספורט.

התנועה גדלה בלי הרף והסניף התרחב בהתמדה.

מקהלה

בקן סודרה מקהלה בהדרכתו של פסנתרן אוקראיני. הואיל ולא ידע עברית, היינו מכינים בשבילו דפי תווים של שירים עבריים כתובים באותיות לאטיניות.

הצגות

התקיימה להקה דרמטית שהיתה מכינה הצגות ומופיעה

בקן מפעם לפעם. ברם לכל הצגה והצגה צריך היה לקבל אישור מיוחד מהשלטונות. בכל הצגה היו נוכחים גם אנשי הבולשת ולא פעם נדרשו מאמצים מיוחדים כדי להשיג אישור להצגה זו או אחרת. את האישור היינו צריכים לקבל מהסטארוסטה שהיה בודק את ״כשרותה״ של ההצגה.

הכשרה

הואיל ובסביבות סאמבור היו בעלי־אחוזות יהודים ובתוך סאמבור היו אי אלה בתי־חרושת, השתדלנו לסדר בשביל תנועת ״גורדוניה״ בכללותה מקומות הכשרה בסאמבור וסביבתה. אחד המקומות הללו ששימש כמרכז הכשרה ועלייה לארץ היה בית־החרושת ללבנים של משפחת שולזי־נגר. שני החברים הראשונים מקרב המדריכים מקן ״גורדו־ניה״ בסאמבור יצאו להכשרה בקיץ 1930 לנאדבורנה. הם צורפו לקבוצת ג׳ – גורדוניה ואני כאחד מהם הנני חבר בקבוצת חולדה עד היום, שהיא קבוצת ״גורדוניה״ הראשו־נה שנוסדה בארץ.

קבוצה מאורגנת ראשונה מחברי הקן יצאה להכשרה ברא־שית 1933.

פעילות במרכז התנועה

מחברי סניף ״גורדוניה״ בסאמבור יצאו לאחר זמן לפעילות במרכז התנועה בלבוב: נתן רוטנשטרייך, שולמית פורת (סטפה פינסטרבוש) כיום בקיבוץ משמר השרון ושמואל מאלץ.

התנכלויות מצד השלטונות

ההתנכלויות מצד השלטונות לפעולות הקן לא פסקו. משנת 1936 ואילך גבר הלחץ מצד המוסדות הממשלתיים ומצד בתי־הספר לאסור על תלמידי בתי־הספר להשתייך לתנועות־נוער ציוניות. כך למשל שיחקו פעם בקן באחד הערבים 2–3 נערים בפינג־פונג. לפתע הציץ שוטר־חרש פנימה, חדר לאולם, רשם שמותיהם ושמות עוד מספר נערים שהיו במקום והם סולקו מבית־הספר התיכון. היתה זו מכה קשה לנוער הלומד, שמנעה מהם להצטרף לתנועה ורק חלק מבין האמיצים יותר המשיכו לשמור אמונים לתנועה.

הנוער הלומד והנוער העובד

במשך הזמן עלה מספר הנוער הלומד על הנוער העובד. אך יחד עם זאת היה מספרו של הנוער העובד מכל השכבות ובעיקר משכבות העוני ומרובע ״בליך״ ניכר בתנועה. את רוב הנוער קלטנו מבית־הספר למסחר, ומבית־הספר המקצועי־תעשייתי.

רבים מבין חניכי ״גורדוניה״ בסאמבור נקלטו בקיבוצים כגון חולדה, משמר השרון, דגניה א׳ ועוד.

קבוצת בוגרים ב״גורדו־ניה״ עם מדריכם אריה בן־יוסף (שומינר)

חברי "גורדוניה" הראשו־
נים ומייסדיה — 1929

ד"ר שמואל מאלץ

קבוצת המדריכים הראשונה של "גורדוניה" וכן קבוצות הנוער הראשונות שהצטרפו לתנועה היו מבתי־הספר התיכוניים בעיר. בסאמבור היו שלושה בתי־ספר תיכוניים בזמני: שניים לנערים ואחד לנערות.
נוער זה היה ער ותוסס מלא להט נעורים ולהט ציוני כאחד. הם שנתנו את הזינוק להתפתחות התנועה ולהתפשטותה. הויכוחים הסוערים בקרב הנוער על ציונות ואנטי־ציונות על לאומיות ולאומנות וכו' גרמו לכך שגם נוער ממשפחות מתבוללות הצטרף לתנועה. מדריכי הקבוצות היוו למעשה את הנהגת התנועה.
אסיפות הקן כולו בשבתות והבילוי בצוותא על גדות הדני־יסטר היו ביטוי לתרבות נעורים מיוחדת במינה. בתנועה נוצר גם הווי מקורי משותף. כך למשל חודש שלם לפני חג הפסח נוצרה מעין מסורת לבוא באחד הערבים לביתו של כל חבר ולהשתתף באפיית המצות. היינו עוסקים בהכנות לאפייה, בגלגול הבצק וריקועו על־ידי מערוך (גליל עץ), בניקוב חורים במצה במכשיר מיוחד וכו'.
היה זה ערב־הווי, זמרה והשתפכות־נפש, חוויה מלכדת ומלהיבה. כך היינו עובדים עד חצות ולפעמים גם יותר ורואים עצמנו ממשיכי מסורת ישנה־חדשה המקשרת אותנו עם כל בית־ישראל בכל אתר ואתר; כי לא היה כמעט בית בעירנו בו לא היו אופים מצות לפסח.

הקשר עם התנועה בגאליציה

בשנת 1931 בהיותי חבר ההנהגה הראשית של "גורדוניה" שמקום מושבה היה בלבוב, הייתי פעיל הן בהנהגה הראשית והן בהנהגת הקן בסאמבור. פעולתי היתה ארצית ומקומית כאחת. הייתי המקשר בין הקן בסאמבור לבין ההנהגה הראשית בלבוב. היינו מקיימים כינוסים מרכזיים שהיו נער־כים בבוריסלאב ובפשמישל וכן מחנות־קיץ משותפים. המדריכים במחנות־הקיץ היו לרוב שליחים מהארץ. בעיקר היינו מתרכזים באזור סטאניסלאבוב, מאזינים שעות להרצאות של שליחים מהארץ, מתווכחים, עוסקים בצופ־יות ובספורט.

מהקן בסאמבור לקן בווינה

כאשר הועמדה על הפרק בעיית ההגשמה והמעבר לעבודה פיזית, הוברר לי כי בהיותי נכה יקשה עלי להחזיק מעמד כפועל; משום כך סבור הייתי שאוכל לתרום יותר לתנועה כאקדמאי. אחרי התלבטויות קשות החלטתי משום כך

ללמוד רפואה.
לאחר שנת לימוד ראשונה בווינה בפאקולטה לרפואה חזרתי בספטמבר 1932 לסאמבור. שליח התנועה מהארץ היה אז דוד סברדלוב. הוא בא לביתנו והציע לי ולאבי שאפסיק את לימודי הרפואה ואעבור לעבוד בהנהגה העליונה של תנועת "גורדוניה" בווארשה. כמובן שהיתה זו בשבילי הצעה מושכת ביותר.
אבי לא התנגד לכך ופנה אלי שאסע אתו ללבוב לקנות בשבילי את כל הציוד הדרוש כדי שאוכל לצאת לווארשה. ההסכמה מצד אבי הפתיעה אותי ולא עוד אלא שהוא הודיע לי כי עתה עלי להחליט סופית החלטה שאין חזרה ממנה.
התלבטתי קשות ולאחר ליל נדודים הודעתי לאבי כי אמשיך את לימודי בווינה ויחד עם זאת אעבוד שם גם בתנועה. כשהגעתי לווינה פניתי מיד להנהגת "גורדוניה" במקום שמעונה היה אז ברחוב אויפשטעלונג 19 והצטרפתי להנהגת התנועה. הדרכתי קבוצות חינוכיות, השתתפתי בכל חיי התנועה וכעבור שנתיים ארגנתי סניף נוסף של "גורדוניה" בעיר באדן. הייתי נוסע לשם 2—3 פעמים בשבוע לנהל את הסניף.
הקן בווינה מנה כ־400—500 בני נוער. ראש הקן ומנהיגו הרוחני היה יהודה מיילין (בנו פסח מיילין עובד כיום בדפוס "דבר").
בקן בבאדן היו כארבעים חניכים.
במשך כל שנות לימודי בבואי לחופשות הקיץ לסאמבור הייתי פעיל בקן.
בשנת 1935 עזבתי את וינה. את לימודי הרפואה סיימתי בגינואה שבאיטליה בשנת 1938, ומיד עם סיום הלימודים עליתי לארץ.

קבוצת חניכים ב"גורדוניה" עם מדריכם ד"ר מאלץ – 1929

נוער עובד ב״גורדוניה״
עם מדריכם ד״ר ש. מאלץ
1930

קבוצת ״גורדוניה״ –
1933

״גורדוניה״ – קבוצת
מדריכים

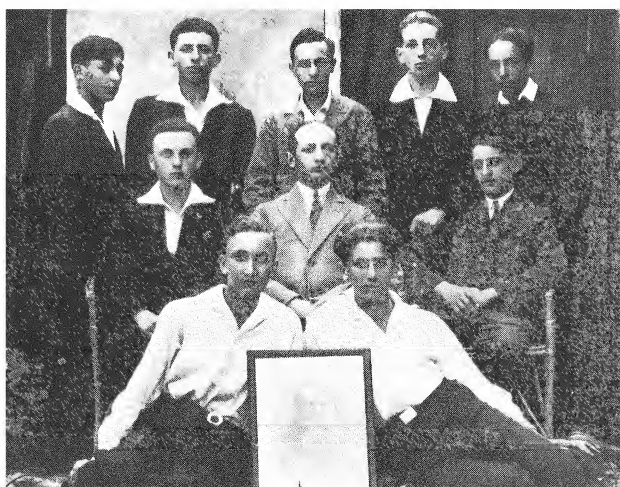

״גורדוניה״ – קבוצה
מתלמידי ביה״ס למסחר,
באמצע המדריך – אריה
בן יוסף (שומינר)

קן ״גורדוניה״ בישובים הכפריים / יונה רספלר

כמעט בכל הכפרים הרבים שהקיפו את סאמבור התגוררו משפחות של יהודים. מהכפרים הגדולים יותר בהם שקקו חיים יהודיים יש להזכיר במיוחד את לונקה ובולושצ׳ה.
לונקה היה הכפר הגדול ביותר בסביבה ולא עוד אלא שלפני מלחמת העולם הראשונה היתה זו עיירה ממש, בה התגוררו כמאה וחמישים משפחות יהודיות. היה שם בית-כנסת מפואר, שיהודים רבים מכפרי הסביבה היו באים להתפלל בו. ברם בשנת 1919, לאחר כינון עצמאותה של פולין, עברו כל המוסדות הממשלתיים ששימשו את כפרי הסביבה מלונקה לסאמבור. כתוצאה מכך התרוקנה העיירה מרבים מתושביה, הפכה לכפר ונשארו שם כעשרים וחמש משפחות יהודיות בלבד, אך למרות כל זאת תססו שם כל הזמן חיים יהודיים ערים.
אחד הגורמים החשובים לליבוי הזיק היהודי בקרב יהודי המקום ובעיקר בקרב הנוער היה הקן של תנועת הנוער ״גורדוניה״ שאותו הקימותי בלונקה בשנת 1930. הוא הפך להיות לכוח מושך ולמרכז בשביל הנוער היהודי בכפרי הסביבה. היתה זו פינה עברית, ארץ-ישראלית בה התקיימו קורסים לעברית, בה התקרב הנוער הכפרי ליהדות ולציונות וכן הנוער המבוגר אשר לא זכה ללימודים סדירים מצא כאן אפשרות להשלים ידיעותיו והשכלתו.
היינו עורכים טיולים לכפרים הסמוכים ומחדירים על-ידי כך משב-רוח לאומי-ציוני בקרב המשפחות היהודיות הבודדות שבכפרים. הודות לקיומו של הקן טופחו יחסי-קירבה ורעות בין הנוער היהודי שהיה מפוזר בכפרים.
המדריך העיקרי בקן היה שלום ווייזר.
כמו כן הקימותי בכפר לונקה סניף של מפלגת העבודה הציונית ״התאחדות״ ומיכאל פרום מסאמבור היה בא לעתים קרובות להרצות במועדון המפלגה. להרצאותיו היו באים יהודים גם מהכפרים הסמוכים.
בשנת 1933 יצאו חניכי ״גורדוניה״ להכשרה בכפר ווליה בלאז׳ובסקה. עבדנו שם בחווה חקלאית שהיתה בבעלותו של יהודי מסטארי-סאמבור.
יחד אתנו היו שם בהכשרה מטעם סניף ״התאחדות״ בסטארי-סאמבור: לאה רייטר ואסתר זיס.
כמו כן יצויין שבכפר בולושצ׳ה, מהכפרים הגדולים בסביבה, היה בית כנסת עתיק מהמאה השבע-עשרה וכן בית-קברות יהודי עתיק. בשנת 1933 תיקנו את הגג בבית-הכנסת וגידרנו את בית-הקברות.
לפני מלחמת העולם הראשונה גרו בבולושצ׳ה כשלושים משפחות יהודיות, ובתקופת פולין העצמאית נשארו שם כעשר משפחות בלבד.
יהודי הכפרים היו מקיימים קשר ביניהם וכן היו קשורים בקהילת סאמבור. מספר ניכר של משפחות עסקו בחקלאות.

קבוצת ״גורדוניה״ – 1931

דרכי אל "גורדוניה" / שולמית פורת (סטפה פינסטרבוש)

א

נשאלתי פעמים רבות כיצד נעורו בי התחושה וההוויה היהודית, כיצד גמלה בי ההכרה כי אני יהודיה? ומאוחר יותר – איך מצאתי את הדרך אל סניף "גורדוניה" המקומי, סניף של תנועה חלוצית מגשימה, על כל המשתמע מכך לעתיד לבוא.

אני זוכרת את עצמי כבת שש, תלמידת כיתה א׳ בבית־ספר יסודי פרטי לילדות, בו למדו יהודיות ונוצריות כאחת. שמעתי לפתע מפי אחת מחברותי לכיתה את הביטוי "יהודיה" בעגה פוגעת. התלוננתי בפני מחנכת הכיתה, מורה צעירה מבנות פולין. המורה פסקה להעניש את הילדה שכיוונה כלפי את ביטוי־הגנאי.

אז עמדתי לראשונה על כך שהנני יהודיה והבינותי שמי שאינו יהודי איננו אוהד את היהודים.

בהיותי בת עשר לערך, רציתי יחד עם חברותי הנוצריות לקנות ניירות כסף וזהב ועוד מספר אביזרים נוצצים לקשט בהם את האשוח בחג המולד – דבר שהיה מקובל בביתנו. לפתע שמעתי את קולה של המוכרת: "אין מוכרים כאן ליהודיות".

היתה זו שוב הזדמנות והפעם מבישה ומכאיבה פי כמה, לעמוד מחדש על זהותי הלאומית והדתית, שאיננה ניתנת להפרדה בעיני הגויים.

אך אין טוב מהזמן כדי להגליד פצעים. שנות ילדותי הוסיפו לזרום והקהו את עוקץ הפגיעה.

כשעמדתי בשלישית על עובדת היותי יהודיה, הייתי כבר נערה כבת חמש־עשרה, תלמידת בית־ספר תיכון. באותו פרק זמן קשרתי קשרי ידידות עזים עם חברתי לכיתה – פולניה נוצריה, שהגיעה אלינו מעיירת־שדה הסמוכה לגבול שבין פולין וצ׳כוסלובקיה.

כילידת אזור הקרפטים היטיבה לגלוש על מגלשי שלג במדרוני הגבעות שבסביבתנו הקרובה. בהיותה ספורטאית מצטיינת ומדריכה־מפקדת באיגוד הצופים הפולניים, נמהלו בחיבתי כלפיה רגשות הערצה.

לא יפלא איפוא כי ברגע בו נעמדתי על סף סיומה של ידידות זו – הזילו עיני דמעות מרות.

ביום בהיר אחד שמתי לב לסרט ירוק הענוד בדש מעילה של מי שהיתה ידידתי האהובה. סרט בצבע ירוק על גבי בגד עליון, היה סימלם של ה"אנדקים" (מפלגת "הדמוקרטים הלאומיים" בפולין, שהיו ידועים לשימצה בשנאתם ליהודים, בייזום גזרות כלכליות ונגישות למיניהן).

ידידתי לשעבר פסקה לבקר בביתנו והקשרים בינינו נותקו כליל.

רקמת האשליה הקוסמופוליטית אשר אפפה את ילדותי ואת ראשית נעורי התפוררה אחת ולתמיד באכזריות מדהימה.

ב

מכאן אפנה לתור אחרי שורשי היהודיים:

אבי ז"ל היה מבקר בבית־כנסת אחת לשנה בליל "כל־נדרי". נתלוויתי אליו פעם ואני אז ילדה כבת 4–5. לכבוד המאורע הלבישתני אמי חגיגית, לשערותי קשרה סרט־משי לבן ורחב כעין פרפר זקוף. פתאום הרגשתי בתוך המולת בית־הכנסת שידיים רבות של גברים מזוקנים ועטופי טליתות מושכות למעלה את הסרט, מנסות להרימני ולהוציאני מהמקום לכיוון עזרת נשים בקומה עליונה, תוך קריאות: "אסור לאשה להימצא בין גברים בבית־כנסת".

אני זוכרת שפניתי אל אבי בשאלה: "אבא מה זאת אשה?"

בכיתות בינוניות של בית־הספר היסודי ניסו למשוך אותי לקן "השומר הצעיר". נערה הגדולה ממני במספר שנים שוחחה אתי בחביבות והראתה לי את הקן. הדבר החמיא לי עד מאוד. "הנה", חשבתי, "מדברים אתי כמו עם גדולה". באותה תקופה הורגלתי עדיין לבקש רשות מהורי, וכשזו לא ניתנה לי – נותר הנסיון לקרבני לחוגי נוער ציוני מאורגן ללא המשך.

אני זוכרת את ההפגנה של ארגונים ציוניים בעירנו בעקבות מאורעות תרפ"ט. המפגינים צעדו בסך בצאתם מבית־הכנסת הגדול, בו נתקיימה אסיפת מחאה נגד הפרעות ביהודים ונגד גזרות הספר הלבן. נוער רביזיוניסטי צעד בראש המפגן והדגל הלאומי תכלת לבן נישא לפניו. המפגינים עברו ברחוב הראשי ואזרחים רבים צפו בהם משני צדי המסלול. וגם אני ואם חברתי הקטנה (פרידקה רוטנשטרייך־רותם) – בין הצופים. היתה זו גברת רוטנשטרייך ז"ל רעיתו של ד"ר פישל רוטנשטרייך.

"מה דעתך על המפגן הזה?" שאלתני.

"אינני ציונית" השיבותי במבוכת מה.

אך רושם צבעי הלאום והדגל המתנופף בראש ההולכים לא מש מזכרוני. מראה זה עורר בי המיית־נפש, שעדיין לא ידעתי פישרה עד אשר מצאתי את עולמי בתנועת התחיה העברית ובחוגי הציונות המגשימה.

ג

בהיותי בכיתה החמישית של בית־ספר תיכון לבנות (המקבילה לכיתה ט' בישראל) נדרשתי על־ידי המורה לדעת לקרוא את התפילה "מודה אני".
חברתה של אחותי, הגדולה ממני בחמש שנים, שימשה לי מורה. לאחר שהתוודעתי אל אותיות הדפוס (שצורתן, אגב, נשאה חן בעיני), רציתי להתוודע גם אל תוכן המלים, אותן קראתי קריאה מכנית. כך התחלתי ללמוד את השפה, ובהיותי בכיתה השישית (המקבילה לי"י) התחלתי ללמוד עברית באופן סדיר פעמיים בשבוע אצל מורה שפתח לפני את אוצרות השפה והספרות.
קראתי בהדרכתו את כתבי רנ"ק וסמולנסקין, את יל"ג, מיכ"ל וביאליק. עושרה של הלשון הכבידה על תחושת יופין של היצירות. אך אט אט החלו להתגמד חומות־הזרות עד אשר נהרסו כמעט כליל; וכך אימצתי אל לבי את "הברכה", "מגילת האש", "המתמיד" ו"בעיר ההריגה".
אני חשה עד היום תודה עמוקה למורי ורבי האהוב והנערץ יעקב פרוסט ז"ל, שבזכותו התגברתי על הבלתי־מובן בתוכן היצירות ובמעטה הלשוני שלהן.
מורי זה היה איש זקן וכחוש, שדוק החלום לא מש מעיניו התכולות על אף תלאות החיים, הבדידות והעוני. תהי נפשו הזכה צרורה בצרור האהבה לספרות העברית ובצרור חיי תלמידיו באשר הם.
על תלמידיו נמנו גם נתן רוטנשטרייך ושמואל מלץ אשר באותו פרק זמן משכוני אל סניף "גורדוניה" בעיר. אני אז בת "טוב" כלומר י"ז ותלמידת השביעית בגימנסיה לבנות ואילו הם באותה הכיתה בגימנסיה קלאסית לבנים.
נהגנו באותם הימים לטייל מחוץ לעיר, בשדות. היה זה יום אביב רב אור, והתבואה הצעירה הוריקה סביב.
"האם קראת את השיר "בשדה" לח.נ. ביאליק?" שאלתי את חברי לכיתה נ.ר.
"קראתי", השיב, "אך אם שיר זה מצא חן בעינייך, סימן שמקומך בתנועת "גורדוניה".
עידוד רב בכיוון זה קיבלתי גם מחברי האחר שמואל מלץ.
באותם הימים לא רבים היו מכשירי הטלפון שבעירנו. מספריהם לא עלו על שתי ספרות.
באחד הימים התקשרתי עם ש.מ. ("זיגה") מן המשרד של אבי, טלפון מספר חמישים. נהגנו אז לתבל את שיחותינו בעברית, ברכנו בשלום, אך בכל שיחותינו היתה מגיעה אלי כתשובה ברכה אחרת: "הגשם", ברכת חברי "גורדוניה", ו"די לחכימא ברמיזא"...

ד

בנוסף לכיסופים רגשיים לארץ נמשכתי ל"גורדוניה" עקב היותה תנועה עממית. בתוקף צווי ההגשמה העצמית היא

קן "גורדוניה" — 1930

שאפה לגאול מדלות מנוונת נערים ונערות הנמקים בקשיי־קיום בערים ובעיירות של אירופה המזרחית, קשיים אשר החמירו ערב מלחמת העולם השנייה.
היו בעירנו בעלי־מלאכה, סוחרים זעירים, תגרנים ו״אנשי־אוויר״ (״לופטמענטשן״) מטופלים בילדים רבים. ילדים אלה – חלקם חולניים וחוורים מפאת תנאי־דיור והזנה ירודים, חלקם רוכשים השכלה או מקצוע במאמץ עליון שהעמיסו על שכמם – מתן שעורי־עזר בתשלום מועט; חלקם ״הולכי־בטל״ בלא סדן לפעילות כל שהיא.
באחד הימים הגיע לעירנו נציג המרכז של ״אגודת האקדמאים הציונים־סוציאליסטיים״. משימתו – לגייס חברים למסגרת חדשה המכוונת למסיימי בתי־ספר תיכוניים בשם ״גורדוניה אקדמאית״.
סרבתי להמיר מסגרת במסגרת, שמרתי אמונים ל״גורדוניה״ המקורית משום שלא השלמתי עם ההפרדה בין חלוציות לעממיות ולא האמנתי בתוקפה של אגודת נוער חלוצית אקסקלוסיבית.
מי שרצה לעשות נפשות ל״גורדוניה אקדמאית״ חזר בידיים ריקות כלעומת שבא. היה זה מיודענו, איש הפעילות הציבורית והפוליטית ושכננו (איש פשמישל) הנואם המלהיב והמסביר השנון – זיגמונט הרינג.

ה

זכורה לי שעת בין־שמשות במועדון ״גורדוניה״ (שני חדרים בחצר, כמה שולחנות ארוכים וספסלי־עץ פשוטים) ואנו טורחים לאור עששית־נפט על הכנת מסיבת־חנוכה. לפתע נפתחת הדלת ונכנסים שוטרים חמושים. הם רושמים את שמות הנוכחים, בעיקר של הבוגרים בשנות ה״עשרה״ והם רובם תלמידים עדיין.
לאחר ביקור זה ירדה פעילותנו למחתרת. הכינונו רשימת חברים פיקטיבית כדי לא להיתפש על־ידי הרשויות. כך על־פי הצעתו של ש. מלץ נולד שמי ה״רשמי״, אשר שימש תחילה לצרכי הסוואה – ״שולמית״.
אחת לשנה נהגנו לערוך מופע פומבי לצורך תעמולה בקרב הנוער ולצורך חומרי והוא – להעשיר את קופת הסניף הדלה.
למופע שנתי זה שהיה מורכב בחלקו הראשון מנאום הסברתי, ובחלקו השני ממה שקרוי ״תכנית אמנותית״ – מקהלה, המחזות, מסכת וכדומה היה שם קבוע: ״אקדמיה לזכרו של א.ד. גורדון״. את ה״אקדמיה״ נהגנו לקיים בחודשי החורף סמוך לכ״ד בשבט יום פטירתו.
כדי לקיים ערב פומבי מסוג זה היה עלינו להשיג רשיון מן השלטונות.
בשנת 1931 הוזמן כאורח האקדמיה ד״ר קופל שווארץ ז״ל ממנהיגי ״התאחדות״ לשאת את נאום הפתיחה.
קהל רב התכנס באולם הקולנוע היחידי שבעירנו וכוס המים עבור הנואם הועלתה לשולחן שעל הבמה. הכל עמד להתחיל.
פתאום החלה המשטרה החשאית לפזר את האסיפה בטענה שהרשיון שבידי המארגנים אין בו די לקיום העצרת. נדהמ־

שכבת הבוגרים ב״גורדוניה״ – 1930

נו... מאמצים כה רבים הושקעו במשך שבועות ארוכים בהכנת ה״אקדמיה״, המרצה המבוקש ובעל היוקרה הגיע מלבוב עיר הפלך ועתה נגזר עלינו לבטל הכל?
החלטנו לפעול נגד המזימה ויהי מה! ביקשנו מהמשטרה להמתין זמן קצוב מבלי לפזר את הקהל.
רק אישיות אחת יכלה לשים לאל את הביטול, היה זה נציב העיר – הסטארוסטה.
השעה היתה מאוחרת קרובה לתשע, המשרדים ודאי ובוד־אי שאינם פתוחים בשעת ערב מאוחרת כזו. היתה לפנינו דרך אחת בלבד – לערוך במעונו של ״פאן סטארוסטה״ ביקור לילי ומיד
עלינו חיש מהר, חברתי בינה לבית מצגר (כעת רעיתו של נתן רוטנשטריך) ואני לעגלת חורף הרתומה לשני סוסים, שחיכתה לנו בפתח הקולנוע וטסנו בקצב מירבי ברחובות הדוממים של העיר, מתחת לשמים המכוכבים.
פתחנו את שער הבית של הסטארוסטה שלא היה נעול משום מה, ופסענו פנימה דרך שורת חדרים מרווחים ורי־קים. כלבי שמירה הגיחו בינתיים ממאורתם והחלו בנביחה מאיימת. המשכנו ללכת על גבי שטיחים רכים אשר היסו את צעדינו.
באחד החדרים הקיצוניים נתגלה לנגד עינינו הסטארוסטה מפורקד בכורסא וכלב גדול לרגליו. דפקנו על הדלת ואמרנו כדרך ילדות קטנות:
״אנו מנשקות את ידיך אדון סטארוסטה״.
ברכה זו היתה מקובלת בפולנית בפגישה בין צעירים למבוגרים.
משום מה לא גירש אותנו ולא כעס. יתכן שאף הוא נדהם מעזותנו וממקוריות ההמצאה.
סיפרנו בקצרה מה הביא אותנו בשעה כה מוזרה והתנצלנו על הפלישה. טענו כי הביא אותנו מצב־חרום; קיבלנו רשיון כחוק לקיים עצרת בערב זה והשוטרים עומדים לפזרה. קהל רב מחכה לשובנו ואילו גורדון שלזכרו נערכת ה״אקדמיה״ אינו אלא סופר תמים, שכתב סיפורים ושירים לילדים בשפה העברית. לא תיתכן עברה פוליטית הכרוכה בשמו.
הסטארוסטה נעתר. עד היום לא אדע מדוע. יתכן שהיה פילושמי ויתכן שחוצפת נערות, ואנו אז כבנות י״ז, נשאה חן בעיניו.
טסנו בחזרה בעגלת השלג והאישור בפינו. הכל בא על תיקונו והעצרת נפתחה.

ו

מלבד הפעילות החינוכית השוטפת והמאמצים להרחבת הסניף פעלנו גם למען הקרנות הלאומיות, לטובת הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, בשביל קרן תמיכה בחלוצים עולים בשם ״עזרה״ ועוד. כמו כן ערכנו ביוזמה עצמית קייטנות לילדים מדלת העם בחודשי הקיץ, שהם חודשי החופש הגדול (רחצה בנהר הדנייסטר, משחקים וארוחות בגן הפונדק שהיה בבעלותה של משפחת אלטבאך).
מוקד נוסף לפעילותנו היו מושבות (מחנות) קיץ ומושבות המנהלים (המדריכים), רובם ככולם בהרי הקרפטים, בסבי־בה קרובה לחניכים ומרוחקת לרוב לגבי אותם הנערים והנערות אשר שימשו בתפקידי הדרכה.
ועוד תחום היה פתוח לפעילותנו – לקראת הבחירות לקונגרסים הציוניים ולבחירות המוניציפליות בעיר, סייענו לסניף ״התאחדות״ המקומי בפעולת ההסברה ובגיוס הקו־לות.
אבי ז״ל (שהיה ליברל וקוסמופוליט בהשקפותיו ולא היתה לו ברוב שנות חייו זיקה ציונית מוגדרת) הסכים סמוך לעלייתי ארצה לשמש מועמד למועצת העירייה מטעם הרשימה של ארץ־ישראל העובדת. לדבריו עשה את זאת למעני, לדעת אחרים בהשפעתי.
במבט לאחור, נראה לי, שהיתה בצעדו זה משום תחושה של העומד להתרחש בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט ערב זוועות מלחמת העולם השניה.

ז

עליתי בשנת 1938, שנה בדיוק לפני פרוץ המלחמה. בשבועות האחרונים לשהותי בבית, ממנו הייתי מרוחקת כשש שנים עקב פעילותי בהנהגת ״גורדוניה״ בגאליציה ובפולין, ובקשר ללימודי – שח לי אבי בצניעות האופיינית לו: קחי אותי עמך לשם ואהיה לכם לרועה־בקר״.
ואילו דודי, רופא כללי ד״ר קלאובר, קרא לי בסתר לחדר עבודתו, דיבר על לבי וניסה לשכנעני שאזנח את תכניותי. ״ילדתי״, אמר, ואני זוכרת את דבריו עד היום, ״אני מכיר אותך מיום היוולדך. האורגניזם שלך לא יעמוד בקשיי האקלים החם בפלשתינה. שני את החלטתך״.
לא שיניתי ונותרתי בחיים, יחידה מכל בני משפחתי, שנכחדה ולא נותר ממנה שריד. מי ממחלה, מי מירייה בחשכת־לילה, מי מהפצצה בחיפוש אחרי מקלט בעיר הבי־רה של פולין, מי, כפי שמנבא לי לבי – בגרועה שבמיתות

במחנה־השמדה.
במכתב האחרון מאחותי שהגיע לידי בשנת 1940 היתה חבויה מפית רקומה. גזרתי באמצעיתה את התפרים שנראו לי מיותרים ומתחתם קראתי את המלים: ״אוהבים, מתגעגעים, מחכים״.
היה זה האות האחרון מקן משפחתי ומעולם שחרב.
בני עיר שהגיעו לאחר המלחמה סיפרו לי כי שהייתי בארץ, עת שם השתוללה התופת, היה להורי, לאחותי ולגיסי, זיק נחמה יחיד. כמו כן סופר לי, שאבי נשאר נאמן לחלומו מכבר, לייסד ברובע היהודי הדל של עירנו מה שקרוי כיום ״מרכז קהילתי״, שהיה עליו לכלול בית־יתומים ובית־חולים יהודי.

הוא טרח הרבה להגשמת רעיונו זה, ובשנה האחרונה שלפני פרוץ המלחמה, סבב הוא בעגלת־חורף במשכנותיהם של חוכרי אחוזות יהודיים בכפרים, כדי להתרימם למען המרכז הקהילתי, שאמנם הוקם בחלקו עד 1939.
בראייה חיצונית רחקתי מאוד מהווי בית הורי, שהיה מתבולל ומרוחק מתפיסה ציונית ופועלית כאחת.
במציאות הקיימת של חיי, מציאות שהיא כולה חידוש של חיי קיבוץ בישראל, אני מוסיפה לטוות חוט ביתי הישן. אהבת הבריות של אמי, היושר האינטלקטואלי והמוסרי של אבי ועדנת נפשה של אחותי, שהלכו לעולמם – צוואת־חיים הם לי ולבני אחרי – לעד.

תנועת הנוער ״ויתקיניה״

מפלגת העבודה הציונית ״התאחדות״ בפולין היתה מחולקת לשלושה גופים, שעמדו ברשות עצמם: המפלגה שבפולין הקונגרסאית, שבגאליציה המזרחית ושבגאליציה המערבית. כל אחד משלושת הגופים הללו היווה מפלגה אוטונומית מסונפת במישרין למרכז העולמי של ה״התאחדות״. וכך קרה שבשעה שמפלגות ה״התאחדות״ שבגאליציה המזרחית והמערבית הצטרפו לאיחוד בשנת 1932 עם מפלגת פועלי־ציון (צ.ס.), ה״התאחדות״ שבפולין הקונגרסאית סירבה לבצע את האיחוד בפולין. וכאשר הצטרפה

קבוצת מדריכים ב״גורדוניה״ – 1931

תנועת הנוער של ה״התאחדות״ ״גורדוניה״ לאיחוד, הקימה ה״התאחדות״ שבפולין הקונגרסאית, בשלהי 1932, תנועת נוער חדשה בשם ״ויתקיניה״.
לאחר הפילוג במפלגת העבודה הציונית ״התאחדות״ הוקמה בסאמבור בשנת 1934, על־ידי סניף ה״התאחדות״ שנשאר מחוץ למסגרת המפלגה המאוחדת ״התאחדות – פועלי ציון״ – תנועת נוער בשם ״ויתקיניה״ שכבר היתה קיימת לפני כן בפולין.
מייסדיה ומדריכיה הראשונים היו האחיות סאלקה ומאשקה זאלץ, גניה שיינברג ופרומה שטרן.
היתה זו למעשה תנועה מקבילה ל״גורדוניה״, שמנתה בסך־הכל כמה עשרות בני־נוער.
בשנת 1937, לאחר שגם סניף ״התאחדות״ בסאמבור הצטרף למפלגה המאוחדת ״התאחדות–פועלי־ציון״, התמזגה ״ויתקיניה״ עם תנועת הנוער ״גורדוניה״ וחדלה להתקיים כגוף נפרד.

היריבות בין הנוער הלא־ציוני ובין תנועות־הנוער החלוציות / עוזר לינהרט

א

אחרי מלחמת העולם הראשונה ואחרי הצהרת באלפור התעורר הרחוב היהודי בסאמבור לפעילות פוליטית ותרבותית ערה. בצד המנהיגות הממוסדת קמו פעילי־ציבור צעירים, שהטיפו להשקפות חדשות וייצגו זרמים ותנועות חדשים, החל מ״אגודת ישראל״ ועד ה״בונד״ והמפלגה הקומוניסטית.

הבולטים והתופסים מקום מכובד ברחוב היהודי בסאמבור באותה תקופה היו פעילי תנועות הנוער הציוניות ובראשם פעילי ״השומר הצעיר״ ו״החלוץ״. אלה האחרונים לא עסקו רק בהטפה לשינוי פני החברה אלא החלו גם בהגשמה. בהתחלה השתמשו בחלקת אדמה חקלאית של בית־גרינינגר, בה גידלו כל מיני ירקות. בהמשך הזמן חכרו שטח אדמה חקלאית, שגבל עם בית־הקברות היהודי. בקצה החלקה עמד צריף גדול ששימש כמחסן כלים, כמקום לאיסוף התוצרת החקלאית לפני המכירה בשוק וגם כמקום לפעילות תרבותית. המקום כונה בשם ״פארמה״ כלומר חווה.

כדי להגיע לחווה זו צריך היה לעבור את השכונה היהודית ״בליך״. שכונה זו, שהיתה מאוכלסת בעיקר בעלי־מלאכה יהודים ודלת העם, היתה שדה פורה לפעילותם הפוליטית של ה״בונד״ והקומוניסטים.

לימים, עם התרחבות הפעילות בחווה והצלחתה בקרב הנוער ברחוב היהודי, עוררה הצלחה זו קנאה וצרות־עין בין פעילי ה״בונד״ והמפלגה הקומוניסטית, והם החליטו להתנכל לנוער החלוצי שהיה עובר בשכונת ״בליך״ בדרכו לחווה.

אמתלות וסיבות לא חסרו. והנה ביום־קיץ אחד אחר הצהריים פרצה קטטה בין נוער החווה ובין נוער שהוסת על־ידי השמאל האנטי־ציוני. דם נשפך והיו פצועים בקרב שני המחנות. רק אחרי התערבותה של המשטרה, שהובהלה למקום על־ידי מאקס ברגר ז״ל, שהיה באותה תקופה הפאטרון של הנוער הציוני־חלוצי, דעכה ונפסקה התנגשות והתנקשות דמים זו.

ב

אחרי מספר שנים, כאשר עברו מספר מחזורים, נעזבה החווה. חלק ממייסדי החווה עלו ארצה והיו מראשוני קיבוץ בית־אלפא וממייסדיו, וחלק מהמחזורים שלאחריהם הצטרפו לקיבוצים אחרים או שמצאו מקומם ביישובים אחרים.

החווה אמנם נעזבה אך הפעילות החלוצית־ציונית נמשכה. תנועות ״השומר הצעיר״ ו״החלוץ הצעיר״ שהתרחבו והסתעפו, מצאו להן תחליף לחווה שנעזבה.

בצד שמאל של החווה האמורה היה שטח מרעה, שקצהו האחד גבל עם המבנים האחרונים של שכונת ״בליך״ וקצהו השני הגיע עד למקום־איסוף־הכלבים, שנחטפו על־ידי חוטפי הכלבים העירוניים, כולל התל, שהגיא שלו העניק לו צורה של אות פא־סופית. המלאכותיות של תל זה בלטה לעין בגלל הסימטריה של שיפועיו ומישוריו. בשלוש עונות השנה, אביב, קיץ, סתיו, שימשו התל והגיא מקום משיכה לכלל האוכלוסיה היהודית, ובעיקר לנוער החלוצי־ציוני אשר ניהל שם פעולות צופיות ותרבותיות.

אם נזדמן באקראי אדם מהחוץ באחד מערבי הקיץ למקום הזה, היה מתרשם עמוקות מתמונות מרהיבות־עין. כל השטח של התל והגיא על מישוריו ושיפועיו היה מנוקד באורות מהבהבים של נרות דולקים, שלאורם ניהלו צעירים וצעירות של התנועה החלוצית־שומרית את פעולותיהם התרבותיות מלוות בשירה שובת־לב. כך נהפך המקום למוקד משיכה של הנוער בכלל. ברם ככל שגדלה ההצלחה של הנוער הציוני ברחוב היהודי כן גדלה הקנאה אצל פעילי השמאל האנטי־ציוני. ואמנם התוצאות לא אחרו לבוא, וההיסטוריה כאילו חוזרת על עצמה.

אם בהתנגשות הקודמת הייתי צעיר מדי כדי להיות מעורב במערבולת של קנאה ושנאה זו, הרי הפעם בעקב הגיל וההשתייכות לתנועה החלוצית, נהפכתי לאובייקט שראוי היה להיות נתקף על ידי השמאל הלא־ציוני.

באחד מימי חול־המועד סוכות אחר הצהריים, בשנת 1926, נפגשתי עם הרשהורן, שהשתייך באותו זמן לקבוצה החלוצית המבוגרת, שכללה בין היתר את מרדכי ליבהרדט, מגדל ברייטברד, דויד טינק מליסקו, האחים נתן ויונה הברמן, עוזר לינהרט ועוד. היו עוד קבוצות חלוציות שהודרכו על־ידי פישל היימר, אריה שומינר, פנינה פנר ועוד. תוך כדי שיחה עם הרשהורן פנינו מתוך הרגל לעבר התל הידוע, שקראו לו בשם כולל ״שדה״. בעברנו את בית־הכנסת הגדול שמנו לב, ששני בחורים חמושים במקלות עבים, מתקרבים ובאים לקראתנו. שניים אלה היו צילר הפחח הקומוניסט ואיצ׳לה ״באנדיט״. אם כי לא היתה כל שייכות אידיאולוגית בין איצ׳לה ובין צילר, הצטרפותו עכשיו לצילר היתה יותר ביטוי לתסכול, מרירות ומרידה מאשר

אידיאולוגיה.
תוך כדי צעידה והתקדמות של השניים, הציע לי הרש הורן להסתלק מהזירה בעוד מועד, מאחר ולא הייתי מן המשובחים שבלוחמי אגרוף, ואילו הוא, שהיה ידוע כבעל אגרוף ברזל (למד נפחות) יצליח להשיב להם מנה אחת אפיים. סרבתי להצעתו והוסכם בינינו, שכל אחד משנינו ידאג לעצמו ויסתלק מהר ככל האפשר אחרי המגע הראשון איתם.
המרחק בינינו קטן והלך, שמענו את קריאותיהם וצעקותיהם של השניים שהתקרבו אלינו, שעמדה במרחק מה מהשניים:
"אתם לא תעברו את הרחוב הזה וכף רגליכם לא תדרוך יותר בשדה זה ובתל זה!"
מכאן ואילך הכל התרחש במהירות הבזק. במגע הראשון תפס אותי איצ'לה בצווארון החולצה וקרע אותה עד החצי, ומיד היפנה את עצמו לזוג הנלחמים השני. אך הורן הצליח להתחמק מידיהם בהרביצו בהם על ימין ועל שמאל. הצלחנו להסתלק במהירות האפשרית דרך חצרות הבתים והסימטאות ונפגשנו חזרה ברחוב שנמצא מחוץ לתחום הפגיעה. אך בעוד אני מתקן את החולצה הקרועה בבית אחד החברים, התפשטה השמועה על ההתנגשות.
חבורות חבורות של נוער חלוצי־שומרי, נערים ונערות שלובי זרוע, החלו לזרום בכיוון השדה, תוך שירה ואגרופים קמוצים. האויר היה רווי מלחמה. הצד שכנגד התכונן גם הוא והתחיל לגייס תגבורת גם של נוער לא יהודי, פולנים ואוקראינים. אלה האחרונים שמחו להזדמנות זו להרביץ ביהודים.
הערב ירד באיטיות על התל ועל השדה שלפניו. הנוער החלוצי מכל הגילים, שזרם אל התל והגיא, ומילא את כל השדה, פצח בשירה אדירה שהרעידה את כל הסביבה. המועקה גברה. הצד שכנגד התכונן ותיגבר את עצמו עם נוער גויי וכלבים משוסים אך מרוסנים לעת עתה. הם חיכו לרגע שהחושך והעלטה ירדו על התל ואז יתחילו במלאכה. בינתיים התחבאו מאחורי מיסתורים מאולתרים ורק עיניהם הציצו ותרו את הסביבה כדי למצוא מקומות־תורפה במחננו.
ברם ברגע הקריטי, בזמן ששני הצדדים היו ערוכים ומוכנים להתפרץ, הופיעה המשטרה. כנראה שמישהו טרח והודיע ברגע הנכון למאקס ברגר הפאטרון הידוע של הנוער הציוני והוא הזעיק מיד את המשטרה, שהופיע בזמן המתאים לפני פרוץ ההתנגשות.
המשטרה הסתערה על אנשי השמאל האנטי־ציוני, רדפה אחריהם, ומי שנתפס הובא למקום איסוף בפינת הרחוב ליד פנס־חשמל. שם עמד שוטר, ברה, מיין ורשם מי לשבט ומי לחסד.
אחרי זמן קצר עזבה המשטרה את המקום כשלפניה צועדת קבוצת צעירים עצורה מאנשי ה"בונד" והמפלגה הקומוניסטית.
באותו זמן חזרו והתקבצו צעירי התנועה החלוצית־שומרית ושירה עברית מלאת געגועים הדהדה בחלל האויר. שוב נהפך התל למראה מרהיב־עין. נקודות אור הופיעו במדרוני התל ובתוך הגיא; אלה היו שיחות ופעולות תרבות של קבוצות הנוער, קבוצה קבוצה והנושא שלה; והנושאים היו רבים ומגוונים.
אט אט כבו האורות תוך כדי שירה חרישית ורגשית, החבורה קמה והחלה להתקדם לעבר העיר. קבוצות קבוצות התפזרו ונעלמו בבתי הסימטאות.
ברם, עם כל שביעות הרצון מהנצחון שהישגנו נשאר טעם מריר ודאבון בלב על הקרע הפנימי.
יתכן שלא מספיק התמסרו ופעלו תנועות הנוער הציוניות החלוציות בקרב הנוער היהודי של השכבות העמלות ודלת העם, מכל מקום לא הקדישו לנוער העובד את אותה תשומת הלב, שהקדישו לנוער הלומד, ורק מתי מעט מהמדריכים הגיעו עדיהם. הנוער המרוד הזה ראה יום יום עוברים דרך השכונה בדרכם לשדה נערים ונערות מלאי שמחה וחדוות־חיים. הוא שמע את שירתם הערבה לאוזן בערבים, הוא ראה את הספרים שהם נושאים מתחת לבית־שחיים מתוך גאווה והבעת חשיבות, אזי קנא בהם, רצה להיות כמוהם ולעשות אותו דבר שהם עושים. אך כל זמן שלא הגיעו אליו הרגיש את עצמו מנודה, מוחרם ומתוסכל. ברגע שהופיע לפניו השמאל האנטי־ציוני בהסבריו על הבדלי מעמדות ושייך את הנוער הציוני לבורגנות היהודית, למרות האבסורד שבצרוף זה, אזי תורת מלחמת המעמדות נתקבלה בהבנה אצל הנוער המרוד הזה ו"מלחמת מעמדות" זו באה בנסיבות אלה לידי ביטוי ב"מלחמת אגרופים".

פרק רביעי

אישים ודמויות

הרב יוסף משה חריף (אייזנברג)

נולד לאביו הרב יקותיאל זלמן. כיהן כרב בדרוהיצ'ין שליד פינסק. משנת תק"ה (1745) ראב"ד בפינסק ומשנת תקכ"ז (1767) אב"ד בסאמבור. סמוך לשנה זו חלה והוסיפו לו את השם יוסף. בסוף ימיו עלה לארץ־ישראל. נפטר בצפת ביום ו' באייר תקמ"א (1781).
ספריו:
א. מהדורה חדשה של משנת חסידים לרבי עמנואל חי ריקי, חלק א' הנקרא מפתח העולמות עם פירושו "מגיד משנה", זאלקווא, תק"ח (1748). – הספר עצמו והפירוש הם על קבלת האר"י.
ב. "קרית ארבע" – על ד' מיני קריאת שמע בדרך הקבלה. זאלקווא, תקכ"ה (1765).
ג. חילוקי דרבנן, חידושי גפ"ת, זאלקווא, תקכ"ח (1768).
לא נדפסו: מרכבת המשנה, חידושי גפ"ת;
מראה אופנים – מפתח לחכמת התכונה וקידוש החודש.

הרב יצחק חריף (אייזנברג)

ת"ק (1740) – תקע"ג (1813)

נולד לאביו הרב יוסף משה, וכבר בעודו ילד היה בקי בש"ס וחריף בהוויותיו. היה בחיר תלמידיו של רבי יהונתן אייב־שיץ. נחשב לאחד הדרשנים הגדולים שבדורו, ולאחד מגאוני־התורה המופלגים בחריפותם. ספריו נחשבו לספרי מופת בספרות הפלפול, וספרי הדרוש שלו זכו לפרסום רב. נשא את בתו של ר' שמואל מסאמבור. רבנותו הראשונה היתה אולינוב. כשעלה אביו, רבה של סאמבור, לארץ־ישראל, נתמנה לשבת על כסאו כאב"ד של סאמבור ועל שמה נקרא. עשרות שנים ישב בסאמבור, ובני הקהילה אהבוהו והתגאו בו.
בשנת תקנ"ד (1794) לא מסרו לו ראשי הקהילה את המכתבים מפרשבורג, שהודיעו לו כי נבחר שם כאב"ד. אחר כך סרב לקבל את ההצעה ונבחר רבי משולם איגרא.
היה נערץ בקהל מאמיניו בגלל קדושתו ויראתו. נתפרסם כבעל רוח־הקודש ועושה נפלאות. החוזה מלובלין בא לבק־רו ואמר שעד אז לא ידע את גודל ערכו.
הרב יוסף אשר אהרנברג נסע אליו מפרעמיסלא כמה פע־מים.
נפטר ביום כ"ז בתמוז תקע"ג (1813).

בניו:

הרב יעקב נפתלי אייזנברג (שהיה חותם גם בשם הייזלבק);
הרב אברהם אייזנברג מאולינוב;
הרב אליעזר טייכר מדרוהוביץ';
הרב יוסף משה אב"ד נמירוב.
ספריו:
א. ספר שאלות ותשובות "פני יצחק", נדפס ביאראסלויא, תרס"ה.
ב. ספר האלף לך שלמה – ליישב אלף קושיות, התוספות על רש"י במקום שהמגני שלמה הניח מלתרץ.
נדפס רק עד סוף פסחים ומסכת חגיגה: התכנית לפרסם את היתר בחלק שני לא יצאה לפועל. נדפס ביאראסלאוי, תר"ע.
בכתובים נשארו ספריו:
פני יצחק אפי זוטרתא על שיטות הש"ס והפוסקים;
שאלות ותשובות פני יצחק.

הרב יעקב נפתלי אייזנברג

תק"ם (1780) – תקפ"ה (1825)

בנו הגדול של רבי יצחק חריף.
היה חותם גם בשם הייזלבק או ה"ב שזה בראשי־תיבות הר־ברזל (אייזנברג).
כיהן כרב בטורקא עד תקע"א, עבר לאולינוב, ומשנת תקע"ג (1813) היה רבה של סאמבור במקום אביו ר' יצחק חריף שנפטר בשנה הנ"ל.
בנו היה **ר' שלום יוללאס**, שנולד בסאמבור בשנת תרכ"ו (1876). בשנת תרמ"ד נתקבל לרב בניישטאט. בשנת תרנ"א נתקבל לאב"ד במושצ'יסק; בתרס"ד (1904) נתמנה כממלא מקום אב"ד בקהילת סטרי.
הרב שלום יוללאס תפס מקום נכבד בין גדולי הרבנים שבמדינה. בשנת תרס"ג נבחר כאחד מעשרת גדולי הרבנים שהשתתפו באסיפת הרבנים בסונדובה־וישניה לשם קביעת סדרים בקופת כולל אוסטריה בארץ־ישראל.
בשנת תרס"ח (1908) היה בין ששת גדולי הרבנים שנבחרו להתייצב לפני נציב המדינה כבאי־כוח של כל רבני גאליציה, כדי להשיג את ביטול הסמינריון בלבוב.

האדמו"ר משה אייכנשטיין

תקכ"ה (1765) – (ת"ר (1840)

היה אדמו"ר בסאמבור בשנים תקצ"ב (1832) – ת"ר (1840).

נשא את בתו של ר' יודל אחי הרב יצחק חריף. לפני שישב על כסא הרבנות התפרנס מחנות קטנה לצורכי מכולת שניהלה אשתו בסאמבור.

נדד בכפרים למכור שמרים ומליחים, ובשעות הנדידה היה הוגה בתורה. היה תלמיד מובהק של אחיו, הרב צבי הירש, אותו שימש ארבעים שנה, וזאת בנוסף לחמש שנים שלמד אצלו פשט.

מילדותו עסק בסתרי תורה. נסע אל צדיקים רבים, ובין רבותיו היו ר' אליעזר מליז'אנסק, המגיד מקוזניץ והחוזה מלובלין.

צדיקי דורו כיבדוהו מאוד. רבי מאיר מפרימישלאן לבש בגדי שבת כשיצא לקראתו, באמרו שהוא מלך בישראל, איש קדוש ואלוהי.

יש אומרים שכאשר פגש בו רבי ישראל מרוז'ין בדרך, וראה את הדרת פניו, אמר שכעת הוא יודע על מי קיים העולם במלכות אוסטריה.

בשנת תקצ"ב (1832) נעשה אדמו"ר בסאמבור, אחרי שנפטרו שני אחיו ויסורים דבקו בו עד סוף ימיו.

בערב פסח ת"ר (1840) חלה מאוד וציוה שיניחוהו בבית־המדרש לפני ארון הקודש וינגנו בלב נשבר ונדכה אהללה ד' בחיי. בכו כולם בכי רב ורק אחר כך החזירוהו למיטתו.

נפטר ו' באייר ת"ר.

ספריו:

בחייו לא העלה בדעתו להדפיס את תורותיו. רק בשנת תרט"ז (1856) נדפס בלבוב ספרו "תפילה למשה". מהדורה שניה הופיעה בלבוב בשנת תרנ"ג; מהדורה שלישית משוכ־ללת נדפסה בירושלים בשנת תש"ך (1960) על־ידי ר' הלל גרינפלד, עם הקדמתו.

הרב מאיר צבי ויטמאיר

תקנ"ז (1797) – תרל"ג (1873)

נולד בקלוש בשנת תקנ"ז לאביו ר' גבריאל. התיחס אל המהר"ל מפראג. למד אצל רבי אפרים זלמן מרגליות, שהסמיכו והכתירו בשנת תקפ"ד (1824) לרבנות בטרמבובלה.

בקיץ תקפ"ה (1825) נתקבל כרב בסאמבור וישב בה על כסא הרבנות כיובל שנים.

היה רב המחוז, אך כעבור זמן נטש משרה זו הואיל והיה אמיד ובעל נכסים.

היה מכנס בביתו תלמידים מוכשרים ומלמדם גפ"ת. נודע כבקי בתורה וכן בשפה העברית ודקדוקה.

נזהר בבני עניים, אלמנות ויתומים ותמך בהם.

נפטר מחולירע בכ"ד אב תרל"ג.

נספד בבית־הכנסת על־ידי הרב לייבוש הוליש מסאמבור.

האדמו"ר אורי הכהן יוללֶאס

תקצ"ג (1833) – תר"ע (1910)

ר' אורי הכהן מסאמבור, ר' אורי'לה הסאמבוראי, ששם משפחתו היה יוללאס, מגדולי החסידים – נולד בשנת תקצ"ג (1833) בלבוב. אביו ר' אפרים צבי היה תלמידו של ר' אורי "השרף" מסטרליסק.

ר' אורי היה תלמידו של ר' יוסף שאול הלוי נתנזון מלבוב, ועל ידו נסמך להוראה בשנת תרכ"ד (1864) בעיר קומרנא. למד בלבוב יחד עם הגאון בתורה ר' יצחק שמעלקיש. תורת החסידות קיבל מר' שלום מבלז, ר' אברהם מסטרא־שין ור' אברהם יעקב מסאדיגורה.

בשנת תרל"ח (1878) עבר מקומרנא לסאמבור.

בכל לילה היה לומד מחצות עד עלות השחר את שעוריו הקבועים.

ביום הכיפורים היה עומד במשך כל היום על רגליו, כעשרים ושש שעות, ולאחר מכן לומד כל הלילה מסכת יומא וסדר עבודת יום הכיפורים לרמב"ם.

נתפרסם כבעל־מופת ובעל־צדקה, ורבים נהרו אליו לסאמ־בור לבקש עצה ולקבל הדרכה וברכה מפיו.

הצטיין במידת הצדקה וכל נצרך היה בא אליו ולא יצא ממנו ללא עזרה ותושיה.

ר' אורי'לה היה מכובד ואהוב מאוד בקרב המון העם. כמו כן היו לו תומכים רבים מקרב עשירי־הנפט של בוריסלאב־דרוהוביץ', שהיו מעניקים לו פדיון ראוי לשמו בביקורם אצלו.

הפדיון הראשון שהיה נכנס במשך היום היה מוקדש ליישוב ארץ־ישראל. שאר כספי הפדיון היה מחלק באותו יום לצר־כי צדקה ולא היה משאיר לפרנסת ביתו אפילו מעות קט־נות.
חצרו של ר' אורי'לה נוהלה בצורה פשוטה ללא כל סימן של שפע ומותרות. לנשים לא ניתנה דריסת־רגל לביתו. לפי המסורת נאסרה פניית הנשים אליו, לאחר שאלמנה עם פעוטיה באה לתנות צרותיה לפניו, התיפחה ובצר ליבה קרעה חולצתה כדי להוכיח לרבי שגופה גל עצמות, הואיל והיא וילדיה סובלים חרפת רעב.

חברת "סנדק"

ר' אורי'לה הכהן יוללאס יזם ייסוד חברת "סנדק" בסאמ־בור. מטרתה היתה לספק לנשים הרות עניות את הצרכים ההכרחיים בזמן ההריון וכן לערוך סעודת־מצווה של ברית־מילה. יש לציין שבעיירות אחרות היו הנשים ההרות נתמכות במידה מוגבלת על־ידי חברת "ביקור חולים" או שהיו אוספים נדבות למענן.
הסנדקאות, החזקת הרך היילוד על הברכיים בשעת מילתו, היתה זכותם הבלעדית של חברי חברת "סנדק", שהיו מתכבדים במצווה זו בקריאת שמותיהם לפי סדר האלף־בית.
כמו כן היתה חברת "סנדק" עורכת מדי שנה בשנה בשבת שבה היו קוראים בפרשת השבוע "לך־לך", טקס של קידוש וסעודת מיצווה, הואיל ובפרשת השבוע "לך־לך" מדובר על מצוות ברית־מילה.

מספרת פנינה קאס:

ר' אורי'לה הסאמבוראי היה מכובד ונערץ לא רק על־ידי יהודים אלא גם על־ידי נוצרים רבים. אדגים זאת בעובדה אחת מני רבות:
אחד מעורכי הדין החשובים בעיר היה הפולני ד"ר יאן זוואריץ'. בתו, שאיתה יחד למדתי בבית־הספר התיכון בסאמ־בור, היתה חברתי הטובה. כאשר ישבנו פעם בביתה, הזכר־תי בנוכחות אביה ד"ר זוואריץ' את ר' אורי'לה יוללאס. כאשר שמע עורך־דין פולני זה את שמו של הרבי יוצא מפי, פנה אלי ואמר: "כאשר את מבטאת את שמו של האיש הקדוש הזה עלייך לקום".
לאחר מכן הסבירה לי בתו של העורך־דין הפולני ד"ר זוואריץ' את סיבת יחסו המיוחד של אביה לרבי היהודי.
היא סיפרה, שפעם הוזמן אביה במיוחד לביתו של ר' אורי־לה לפגישה מיוחדת. הוא לא ידע מהי מטרת ההזמנה, אך בבואו נתן לו הרבי כספים לטובת בית־היתומות הפולני. השתומם ד"ר זוואריץ' על התנהגותו של הרבי ושאל למה אינו תורם כסף זה לבית־יתומות יהודי?
ענה הרבי: "אין דבר, הואיל ואתמול מסרתי סכום כסף לבית־היתומות היהודי, מחובתי להשתדל לתמוך גם בבית־היתומות הנוצרי".
ואכן, כשנפטר ר' אורי'לה הלכו אחרי ארונו לא רק יהודים אלא גם נוצרים רבים.

מספר חיים ברגר:

מגיל רך התחלתי ללמוד ב"חדר" של מלמד דרדקי (אברם סטאך), ולאחר מכן אצל שראל־לייב מלמד, באותו בנין־מוסד, שהיה בנוי ברחובה הראשי של "בליך", על־שם שיע גוטהלף, הנדבן שהורישו לוועד הקהילה.
שם, באותו מוסד רב־מידות לפי מושגי הימים ההם של ראשית המאה העשרים, קלטו אזני לראשונה שמעו של הצדיק ר' אורי'לה, צדיק אשר שמו הלך לפניו למרחקים, כצדיק כל־יכול, למדן מופלג בתורה, בתלמוד, וגומל מע־שים טובים.
אליו נהרו יהודים רבים, לא מסאמבור בלבד, אלא גם מעיי־רות הסביבה הקרובות, כרודקי, קומרנא, טורקא, דוברומיל, פאלשטין וכן מכפרי הסביבה, בהם שכנו קהילות קטנות, וגם מערי המחוז המרוחקים.
בכל ימות השנה, ולאו דוקא ל"ימים הנוראים" נהרו כאמור לרבי להסתופף בד' אמותיו, לבקש עצה ותושיה, הן ברכה לשיפור הפרנסה והן מזור לנפש דוויה. כמו כן לקבל השראה והדרכה מעשית מאותו צדיק מופלא, אשר שמעו ומעשיו נפוצו אף מעבר להרי הקרפטים.
ידיעות ראשונות אודותיו הגיעו לתודעתי במרחבי "גן החדר", שהיה קרוי בפינו "דער חדר גארטן". שם על הדשא, בין עצי פרי ועצי־סרק, מפי רעי על ספסל הלימו־דים.
רושם עז עשו עלי דברי אבי, כאשר היה מספר לאמי בשובו מן הקלויז הגדול ב"ימים הנוראים", עייף ותשוש מצום, אך עטוי השראה, כי הרבי קרן כמלאך והפיץ קרני אורה סביבו.
אין תימה שהרבה חסידים מבאי הקלויז ומעריציו של ר' אורי'לה, ראו בדמותו האצילית בהתעטף נפשו לעבודת־הבורא, לא שליח־ציבור ומליץ בלבד בפני ה"שוכן במרו־

מים", אלא כאחד מן ל"ו צדיקים. ובהתיחד קהל חסידיו בין כתלי אותו קלויז עצום בנוי מעץ, התעלו בצוותא, התברכו בליבם על כי זכו להתכנס "גם השנה" ולקבל השראה מן הצדיק. כי על כן עזה היתה אמונתם, שעתיד הקדוש־ברוך הוא להנחיל לצדיק ולעדתו בריות גופא ונהו־רא מעליא.

ביחוד התעלו בעת אמירת הפזמון החוזר: "יעלה תחנוננו מערב, ותבוא שוועתנו מבוקר, ויראה רינוננו עד ערב..." אשרי שזכיתי בשנות נעורי להסתופף בחצר הרבי ר' אורי־לה, להתבונן לארחם־ורבעם של קהל חסידיו, לספוג רשמים נעלים, ולהתבשם ארוכות באווירה שיצר והפיץ סביבו הצ־דיק הנ"ל.

וכך עד גיל העשרים, עד לעלייתי, ולאחר מכן בעומדי מתלבט ותוהה לעתים בסבך של בעיות שונות במהלך שנות חיי, שאבתי והנני שואב עידוד וחיזוק הן לרוחי והן לגופי מתוך אותה השראה והלך־רוח מרומם, ששררו בחצרו של הרבי וברחבי ה"קלויז" העצום.

"מסאמבור יצא שמעו בכל הארץ"

נביא בזה לדוגמא אחד מני רבים מסיפורי הפלאות והנפל־אות שהתהלכו בעם על ר' אורי'לה.

מספר ישראל יעקב:

ר' אורי'לה ישב תמיד בבית־המדרש על התורה ועל העבו־דה, ובעול הפרנסה נשאה אשתו. היא תפרה שקים בשביל סוחר אחד. פעם אחת כשגמרה את מלאכתה, לקחה את השקים על כתפה ונשאה אותם לבית־הסוחר והיא היתה אז מעוברת.

בדרך נתקלה ברגליה, נפלה והפילה את עוברה. הודיעו את הדבר לבעלה ובא לביתו, ומצא שם נשים רבות. אחת צעקה, שצריך ליתן לה מעט יין, השניה אמרה שצריכים ליתן לתוך פיה מעט מרקחת להשיב נפשה, אבל בבית אין כל להשיב נפשה.

שפכו כל חמתם על ר' אורי, שהשליך את עול הפרנסה על אשתו האומללה, ומבלה כל ימיו בבית־המדרש כבטלן. כאשר הציקו לו בדבריהם, עזב את ביתו והלך אל רבו בל־בוב לשפוך לפניו את כל לבו.

בחצי הלילה בא ללבוב והיה רעב מאוד ועייף מן הדרך ולא ידע מה לעשות, כי כל אנשי העיר כבר ישנו וכל הבתים היו סגורים.

פתאום נשא את עיניו וראה איש אחד עומד לפניו, וישאלהו האיש: "את מי תבקש?"

סיפר לו ר' אורי כי הוא עובר אורח ורוצה להיכנס לאיזה בית לנוח מדרכו כי עייף הוא מאוד, ומבקש גם להחיות את נפשו הרעבה.

לקח אותו האיש בידו והביאהו לבית־הכנסת. בפינת בית־הכנסת עמד ארון אחד. פתח האיש את דלת הארון והוציא משם כיכר לחם וצלוחית יין־שרף, נתן לר' אורי ומיד נעלם מעיניו. נטל את ידיו, אכל ושתה כל צרכו, בירך ברכת המזון, השכיב עצמו על הספסל ונרדם.

בבוקר בא השמש וראה כי אין הלחם ויין־השרף בארון. הבין מיד כי זהו מעשה של האורח השוכב על הספסל. ניגש אליו, הקיצו משנתו ושאל אותו:

"מי אכל את הלחם שבארון?"

השיב לו: "איש אחד נתן לי את הלחם לאכול".

כעס השמש מאוד וסטר לו על לחיו פעמיים ושלוש.

מיד נפתחה הדלת, והאיש שראה אותו בלילה נכנס לבית־הכנסת. אמר אל השמש: "טול ידך, אל תכה אותו; ר' אורי אינו גנב ח"ו, רק אני בעצמי נתתי לו את הלחם לאכול, כי היה רעב מאוד עד כדי סכנת נפשות".

אז שככה חמת השמש.

משם הלך ר' אורי אל רבו וסיפר לו את כל מצוקתו ומצבו הרע.

אמר לו הרב ר' שלום:

"אתה דואג לפרנסה, יש לנו קבלה כי לאיש שנגלה לו אלי־הו, אין לו שם דאגות פרנסה, ואתה הרי ראית את אליהו פעמיים!"

כאשר שמעו האנשים שהיו בבית הרב את דברי רבם, מיהרו ולקחו את ר' אורי והושיבוהו על כסא כבוד ואמרו: "מלך אדוננו הרב ר' אורי".

גם הרב ר' שלום סמך את ידיו עליו להיות רבן של ישראל ויאמר לו: "לך בכוחך זה והושעת את ישראל, וכל היוצא מפיך יתקיים".

מיד נתקבצו אליו אנשים רבים מכל הסביבה, ובאו לפניו עם בקשותיהם, העניקו לו כסף וזהב והיה פועל ישועות גדו־לות. את כל הכסף שהביאו לו חילק לעניים ותלמידי חכ־מים ולכל איש מר ומדוכא.

התקנאו בו חסידי הרב ר' אייזיק מקומרנא והציקו לו מאוד, לכן יצא מקומרנא והתיישב בעיר סאמבור, ומשם יצא שמעו בכל הארץ.

העלאת זכרו על־ידי יוצאי סאמבור בישראל

ר' אורי הכהן יוללאס נפטר בסאמבור בראש חודש אדר ב' תר"ע (1910). לאחר מותו הופיע ספרו "אמרות טהורות" (לבוב, תרע"א).
אחריו היה אדמו"ר בסאמבור בנו ר' יהודה צבי יוללאס.
ביום השנה לפטירתו של ר' אורי'לה הסאמבוראי נוהגים עד היום חסידים מיוצאי סאמבור בישראל ובראשם ר' יעקב־לייב מייזלס, להתכנס ולערוך אזכרה בבית־הכנסת של חסידי קארלין בגבעתיים. עורכים סעודת־מצווה, מעלים זכרונות וקוראים פרקי משניות לעילוי נשמתו של הצדיק ר' אורי'לה מסאמבור.

שושלת ר' אורי הכהן יוללאס

א) לר' אורי הכהן יוללאס היו שלושה בנים: ר' יהודה צבי, ר' שלום ור' נחום. **ר' יהודה צבי** שנקרא גם הרבי מסוקולוב, כיהן כאדמו"ר בעיר סוקולוב. רק לאחר פטירתו של ר' אורי חזר לסאמבור ומילא את מקום אביו.
נפטר בי"א שבט תרע"ט
ר' שלום בן ר' אורי מסאמבור נולד בשנת תרכ"ו וכיהן כאדמו"ר בסטרי.
נפטר בי' באב תרפ"ה בירושלים.
ר' נחום בן ר' אורי מסאמבור חזר לסאמבור בשנת 1915 והקים את חצרו בצפון העיר בבית בן שתי קומות.

ב) לר' יהודה צבי בן ר' אורי מסאמבור היו שלושה בנים ושלוש בנות. שמות הבנים: משה, אליהו, ואלעזר. אחרי פטירתו לא נמצאו שלושת הבנים ראויים להמשיך בכהונת אביהם. משה הבכור נשא אמנם עיניו לכהונה זו, אך הוא היה ידוע כמשכיל וכן חיי המשפחה שלו היו רעועים, לכן נפסל. שני האחים האחרים היו צעירים מדי, עסקו בפוליטיקה והשתייכו לאגודת ישראל. לכן הוחלט להכתיר כאדמו"ר את חתנו של ר' יהודה צבי, ר' יואל, שהיה בעל הדרת פנים, נוח לבריות, בעל אופקים רחבים מאוד וברוך כשרונות בשטחים רבים.
ר' אלעזר בן ר' יהודה צבי נולד בשנת תרס"ד, היה אדמו"ר בבוקארשט ומשנת תש"ח אדמו"ר במונטריאול (קנדה).
ג) לר' נחום ב"ר אורי מסאמבור היו ארבעה בנים: יעקב, קלמן, אליהו וברוך. ר' יעקב כיהן כאדמו"ר בטורקא. ניספה בשואה. אחרי פטירתו של ר' נחום ירש ר' קלמן את מקומו. ר' אליהו ב"ר נחום כיהן כאדמו"ר בפשמישל. ניספה בשואה. ואילו הבן הרביעי ברוך, ניסה כוחו במסחר ובפוליטיקה.
ד) לר' שלום ב"ר אורי מסאמבור היה בן בשם ר' ישעיהו אשר. נולד בשנת תרנ"ג. מראשי אגודת ישראל. משנת תרפ"ו מילא מקום אביו בסטרי. מחבר "שמן הראש" (סטרי, תרצ"ג). ניספה בשואה, ב' בטבת תש"ד.

הרב נפתלי הרץ (הרצל) בומבאך

תרמ"ה (1885) – תש"ג (1943)

נולד ביברוב לאביו ר' יוסף. למד אצל אחיו הגדול ר' יהושע פנחס. בזמן מלחמת העולם הראשונה שהה בדבראצ'ין שבהונגאריה, אחר כך נתקבל כרב במגרוב.
בשנת תרפ"ה (1925) עבר לסאמבור וכיהן כראב"ד עד שניספה בתש"ג.
סידר לדפוס עם מפתחות והגהות את ספרו של אחיו "אהל יהושע".
פרסם בלובלין בשנת תרצ"ט (1939) את ספרו שו"ת "גבעת הלבונה".

המגיד מנדל פישל טרייבר

שמו היה מנחם אפרים אך בפי כל נקרא מנדל פישל המגיד. לאביו דוד טרייבר היה היתר הוראה וקיבל סמיכות לרבנות, אך סרב לקבל עליו עולו של תפקיד זה. היה למדן מופלג ועד השעות הקטנות של הלילה התמיד בתלמודו, ופיו לא פסק מלימוד. בבוקר בקומו ממשכבו היה טובל במקווה בקיץ ובחורף. נפטר בטורקא.
בשעה שאביו נפטר היה מנדל פישל (מנחם אפרים) עדיין ילד קטן, אך למד רבות מאביו והמשיך ללכת בדרכו. היה מתמיד גדול, עבר ללבוב והמשיך להגות בתורה יומם ולילה. בגיל עשרים כבר זכה לפרסם ספר על מאמרי חז"ל בשם "מפתח בית דוד", שהופיע בלבוב. על ספרו זה קיבל הסכמות (המלצות) רבות, ביניהן מאת הרב יוסף שאול נתנזון ומאת האדמו"ר לוי יצחק קצנלבוגן.

כעבור שמונה שנים הוציא את ספרו השני על חידושי תורה בשם ״שמן המאור״. בספר שני חלקים, החלק הראשון המוקדש לחמשת חומשי התורה נקרא ״המאור הגדול״ והחלק השני על ההפטרות נקרא ״המאור הקטן״.
ספריו מעידים עליו כי הוא חי חיים רוחניים נעלים וביקש להשפיע על אחרים שילכו בדרכיו.
בסאמבור היה לו בית־מדרש מיוחד שנקרא ״בית־המדרש של המגיד״. דרשותיו היו מושכות קהל רב ורבים היו חסי־דיו ומעריציו.

צאצאיו

מאשתו הראשונה היו לו: בת בשם רייזל ובן בשם ישראל.
רייזל הקימה משפחה והיא ושתי בנותיה – פריידה־פסיל (למט) ורחל (לנגר) ניספו במחנה ההשמדה בבלזיץ בכ״א אב תש״ב. בן אחד, מנחם אפרים (לב) חי בארצות־הברית.
ממשפחת פריידה־פסיל (למט) נמצאים בארצות־הברית הבנים יצחק ומאיר למט והבת ניחה אורלנדר.
מאשתו השניה היו למגיד מנדל פישל טרייבר ארבע בנות: בינה, רבקה, פערל, אסתר ובן בשם בן־ציון טרייבר. נשארה בחיים: פערל החיה בארצות־הברית.
אסתר היימר ושתי בנותיה נחמה וליבה ניספו בי״ג חשון תש״ב.
נשארו בחיים: נתן היימר החי בארצות־הברית, ומנדל פישל היימר הנמצא בישראל מראשית 1929.

הרב אהרן לוין נפרד
מקהילת סאמבור
(תרפ״ז)

ר' אהרן לווין

רב ואב"ד בסאמבור וציר הסיים הפולני

נולד בי"ד בחשון תר"ם (31.10.1879) בעיר פשמישל בגאליציה, לאביו ר' נתן לווין, רב ואב"ד ברישא.

בנעוריו הצטיין לא רק בידיעות רחבות בתורה והוסמך להוראה, אלא ספג לתוכו גם ידיעות כלליות וקיבל תעודת־בגרות בגימנסיה בלבוב.

ביולי 1904 נבחר לרב ואב"ד בסאמבור. הוא נתקבל ברוב פאר בבואו לשבת על כסא הרבנות בקהילתו החדשה. ליד הבית אליו הגיע הוצב שער כבוד ועליו הכתובת: "ברוך הבא בשם ד'". להקת נערות בשמלות לבנות הגישה זר פרחים לרבנית, ובמשך יומיים נערכו חגיגות לכבוד הרב ("המצפה" — 8.7.1904).

הוא היה איש משכיל וידע את השפות פולנית וגרמנית על בוריין. היה דורש בבית־הכנסת גם בשפה הפולנית. דרשותיו הופיעו לאחר מכן בספר "מטה אהרן" (קראקא, תרס"ה). באותו זמן היה מקורב לציונות ואף הספיד את הרצל בבית־הכנסת.

נתפרסם בתורתו בכל ערי גאליציה ונעשה לשופרם של הרבנים והקהילות בגאליציה בעניינים שהיו קשורים בתורה ודת ועזרה כללית, שהטיפול בהם היה קשור בחצר המלוכה. בשנת 1913 הוענק לו על־ידי קיסר אוסטריה תואר כבוד של "יועץ הקיסר".

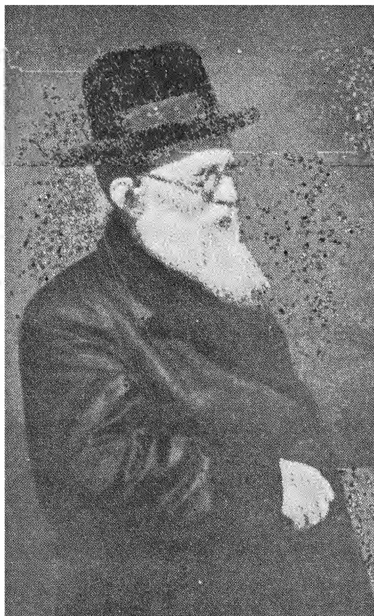
היה הרב החרדי הראשון והיחיד בגאליציה בתפקיד זה. בתקופת מלחמת העולם הראשונה עשה רבות להקלת מצב הפליטים, הודות לקשריו עם הממשלה בווינה. כן היה מן הראשונים לאחר המלחמה, שהשתדלו לייסד בתי־מחסה ליתומים.

בנובמבר 1922 נבחר בעירו סאמבור כציר ל"סיים" (פרל־מנט) הפולני מטעם הרשימה הלאומית במזרח גאליציה. הצטיין בנאומיו ב"סיים" ואפילו הפולנים ציינו, שמעטים מבין הצירים שולטים בשפה הפולנית כרב לווין.

בסיים נבחר לוועדת ההשכלה ונמסר לו התפקיד לשמש כמרצה בשאלות התמיכה הממשלתית למוסדות החינוך של היהודים.

בכינוסי הרבנים בפולין נטל חלק בראש והיה מופיע בשם היהדות התורנית במשרדי הממשלה.

בכנס הגדול של "אגודת ישראל" שהתכנס בווינה באלול תרפ"ג היה הרב אהרן לווין לאחד מראשי הפעילים והמדב־רים ונבחר לנשיא המועצה המרכזית העולמית של "אגודת ישראל". מאז היה מראשי המדברים בכל אסיפת רבנים בפולין.

הרב ר' אהרן לווין

בשנת תרפ"ו הופיע קובץ נאומיו בשפה הפולנית "נאומים בסיים".

בה' באלול תרפ"ו נפטר אביו הרב נתן לווין, שישב על כסא הרבנות ברישא משנת תרס"ד. קהילת רישא תבעה שימלא את מקום אביו. נעתר לבקשתם ועבר לכהן כרב־ברישא בכ' באדר א' תרפ"ז (1927), ובה כיהן עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

בשנת תרפ"ח פרסם את החלק הראשון מספרו "הדרש וה־עיון" שזכה לפרסום רב, כאחד מבין ספרי הדרוש הטובים ביותר.

בבחירות לסיים הפולני בשנת 1930 נבחר מחדש לסיים כנציג "אגודת ישראל".

בפרוץ מלחמת העולם השניה ופלישת הגרמנים לפולין, נעשו השתדלויות רבות על־ידי בניו ומעריציו הרבים בעולם היהודי להצילו מגיא ההריגה ולא הצליחו. כשכבשו הגרמ־נים את העיר לבוב, ששם נתעכב באחרונה, הושם במאסר בכלא "בריגידקי" ונרצח יחד עם אחיו יחזקאל לווין ביום ו' בתמוז תש"א (1.7.1941).

נאומי הרב אהרן לווין בסיים הפולני

הלוחם באנטישמיות כקרבן האנטישמיות

בהקדמתו לקובץ נאומיו בסיים ("נאומים בסיים" – לבוב, אוגוסט 1926) מציין הרב לווין כי מעל במת הסיים השמיע את תביעות האוכלוסיה היהודית באזני השלטונות בפולין. "בעיקר היו אלה בעיות שהוקדשו לבתי־הספר, שבהן עסקתי כחבר ועדת ההשכלה של הסיים... יתכן כי קובץ זה יביא תועלת להיסטוריון העתיד, שיעסוק בפעילותה של הנציגות היהודית הפרלמנטארית בסיים הנבחר הראשון של פולין המחודשת".

ואכן תורם קובץ זה רבות לפענוח מקורות האנטישמיות בפולין, שהיתה לא רק נחלתם של השלטונות אלא של האוכלוסיה הפולנית כולה, ובתי־הספר הממלכתיים היו אחד הגורמים העיקריים להחדרתה ולהפצתה.

בנאומו בוועדת ההשכלה של הסיים ב־23 באוקטובר 1923 בענין התמיכה הממשלתית ברשת בתי־הספר של היהודים הדגיש הרב לווין:

"אני מדבר כאן כנציג כל צירי הסיים היהודיים, כנציג ה"קולו" היהודי שבו מיוצגים כל החטיבות והכיוונים של יהדות פולין, ומשום כך הנני דן בנושא זה מנקודת־ראות יהודית כללית".

בדברו על רשת בתי־הספר של היהודים ציין כדי למנוע אי־הבנות, כי רשת זו אינה אחידה אלא מתחלקת לשלוש חטיבות נפרדות.

את החטיבה הראשונה מהווים בתי־הספר הדתיים המוחזקים על־ידי ארגון היהודים הדתיים בפולין "שלומי אמוני ישראל". בתי־ספר אלה שמים את הדגש על חינוכם הדתי של הילדים.

החטיבה השניה הם בתי־הספר המוחזקים בגאליציה על־ידי החברה היהודית לבתי־ספר עממיים ותיכוניים, ובקונגרס־פולין על־ידי ההסתדרות הציונית. אלה הם בתי־הספר המאורגנים ברשת "תרבות" ושפת ההוראה בהם היא עברית.

החטיבה השלישית היא זו המוחזקת על־ידי ארגוני הפועלים היהודים. אלה הם בתי־ספר בעלי אופי חילוני, ששפת ההוראה בהם היא יידיש.

החזקת כל בתי־הספר הללו מטילה על האוכלוסיה היהודית עול כספי כבד. החזקת בתי־הספר בשפת יידיש עלתה ברבע הראשון של שנת 1923 659,406,000 מארקים פולניים. החזקת בתי־ספר "תרבות" עלתה ברבע הראשון של שנת 1923 (ינואר–מארס) 537,662,287 מארקים פולניים.

הרב אהרן לווין תבע מהשלטונות הפולניים, לקחת בתי־ספר אלה תחת חסותם, ולסייע לקיומם, כדי שהלימוד בהם יהיה חינם. כי בה בשעה שאזרחים אחרים נהנים מחינוך חינם, מוכרחים היהודים אזרחי פולין לשלם בעד חינוך ילדיהם, מה שנוגד את חוקת המדינה (הקונסטיטוציה) לפיה כל האזרחים שווים בפני החוק.

הוא התריע על כך שהממשלה אינה משתתפת כלל בהוצאות החינוך היהודי. בכל מדינת פולין לא קיים אפילו בית־ספר יהודי ממלכתי אחד. הואיל והשלטונות לא פתחו בשביל היהודים אפילו בית־ספר עממי אחד שיספק את צרכיהם הלאומיים, לא נשארה לציבור היהודי ברירה אלא להקים בתי־ספר על חשבונו.

ברם את נאומו ההיסטורי בסיים הפולני על בתי־הספר הממשלתיים כמפיצי הארס האנטישמי בתוך כתלי בית־הספר ומחוצה לו, נשא הרב לווין ב־14 בדצמבר 1925. נביא בזה את עיקרי דבריו.

סאמבור

בגימנסיה בסאמבור מלמד המורה יוזעף דראזד, שהוא גם בעת ובעונה אחת יושב־ראש הארגון הפולני האנטישמי בעיר "רוזבוי" (פיתוח). באחת האסיפות הפומביות בעיר, הירשה לעצמו אותו "מחנך נוער" להדגיש את ההכרח באיחוד כל האזרחים ז.א. פקידים, סוחרים, בעלי־מלאכה ופועלים, לפעולה משותפת כדי לטהר מיהודים (Odzydzić) את התעשיה והמסחר; לטהר מיהודים את הערים החייבות להיהפך למרכזים של תרבות פולנית ונוצרית כדי שלא ימשיכו להיות מה שהן עכשיו: מפיצי דמורליזאציה, אי־חוקיות ורקבון מוסרי בגלל ההשתלטות היהודית. ומורה זה לא רק נאם אלא גם פרסם נאומו זה בעתון Slowo Polskie (דבר פולין).

לבוב

בשנת 1924 עם סיום שנת הלימודים בבית־הספר העממי בלבוב על־שם סטאשיץ, נערך כנס מורים. בכנס זה ייחד המורה מיכאל וויאקובסקי את דבריו גם לשאלת היהודים ואמר:

"בכל פעם כאשר אני מבטא את המלה יהודי אני מוסיף לה גם את המלה "גנב" הואיל וכל יהודי הוא גנב".

בכנס מורים זה השתתפו בין היתר המפקח הראשי על בתי־הספר והמפקחים וואנצ'ור וקריסטאנייצקי, שהקשיבו

לנאום האנטישמי ולא הגיבו אפילו במלה אחת. ולא עוד אלא שהמפקח על בתי־הספר קריסטאנייצקי היה כה נלהב מהאווירה "הפדגוגית" של הכנס שהכריז כי "באווירת דיו־נים כזו היה מוכן לבלות עד אור הבוקר".

סטאניסלאבוב

בגימנסיה של סטאניסלאבוב מלמד המורה ליאון ביירנאצ־קי. באחד השעורים בכיתתו הצהיר כי "זוהי עובדה בלתי־מעורערת, שיהודי פולין בכל אתר ואתר ותמיד היו, הינם ויהיו אויבי מדינת פולין". לאחר מכן כינה את היהודים בפני תלמידי הכיתה, בכל כינויי הגנאי האפשריים שחרפה להעלותם בכתב.

רישא

המורה דזיק המלמד ציור בגימנסיה, משמיץ בכל שעור ושעור את היהודים ואת התלמוד, בהכריזו באזני תלמידיו שהתלמוד מצווה להתעלל ב"גויים" ומלמד כיצד לגנוב ולרמות. כמו כן מחלק אותו מורה־מחנך לתלמידי הגימנסיה עלונים של הארגון האנטישמי "רוזבוי" המלאים שיקוצים ושנאה זואולוגית ליהודים.

"לזכרון עולם ולדראון עולם ארשה לעצמי לקרוא אחד העלונים" – הכריז הרב לווין באזני צירי הפרלמנט הפולני – "הואיל וזוהי תעודה מעניינת המסמלת את התרבות הנוכ־חית. עלון זה כתוב בחרוזים בצורת חיקוי לעשרת הדב־רות".

"Swój do swego po swoje!"

1. Nie będziesz wchodził z żydem w handel i konszachty- Zje żyd chaty jak połknął niejeden dwór szlachty.
2. Pamiętaj w letni dzionek i wieczór zimowy, ze żyd twój wróg najgorszy—bo to wróg domowy.
3. Wyjść z żydowskiej niewoli staraj się zawczasu, byś nie musiał w przyszłości świętować szabasu.
4. Nie wierz w żydowskie słowa, bo żyd zawsze kłamie, Gdy potrzeba dla zarobku i przysięgę złamie.
5. Nie kupuj nic u żyda, najszczersza to rada, Kto u żyda kupuje, sam siebie okrada.
6. Trzy są rzeczy najgorsze, wyliczę je zkrótka: Żyd kupiec, żyd przyjaciel i żydowska-wódka.
7. Kto zmuszon dług zaciągnąc żyda nie omija, Dobrobyt swój i spokój na zawsze zabija.
8. Nie bierz żyda pachciarza do obory swojej, Bo on nie krowy twoje, lecz ciebie wydoi.
9. Gdy sprzedajesz żydowi konia, cielę, zboże, Nie czujesz ze sam siebie sprzedałeś w tej porze.
10. Gdy chcesz dobre osiągnąć, a uniknąć złego, Miej zawsze na pamięci hasło: "Swój do swego"!

כדי שעלון השמצה זה לא ילך חלילה לאיבוד, צויין בו באותיות מאירות עיניים: "לא להשמיד, למסור לאחרים!" בכפר קוסינה במחוז לאנצוקי, בבית־הספר העממי שבכפר, היתה המורה ציסקובה מטילה על התלמידים להכין שעורי־בית בנוסח האנטישמי הגרוע ביותר. להלן דוגמא לאחד השירים שלימדה את תלמידיה בכיתה. היה זה השע־ור האחד־עשר בנושא זה.

Lekcja XI
"Jak od zarazy tak się strzec
Od żyda każdy musi,
To nasze hasło musi biec
Po Polsce, Litwie, Rusi.
Kto duszę polską truje wciąż—
Kto nas ze czci obdziera?
Kto kąsze naszą pierś jak wąż—
Kto jak nie żyd machera?
Bronić się zatem to nasz zew—

Nie dać się żydom dluźej.
Kto w boju tym da źycia krew,
Ten Polsce się przysluźy.
Niech pęknie raz ten wrzód!
Od źyda strońmy wszędzie.
Odetchnie polski biedny lud
Gdy źydów się pozbędzie.
Bo Polska jest to wielka rzecz,
Od morza az po Tatry,
Jeno niech źydzi pójdą
Z Polski na cztery wiatry!''

נציין בקצרה את הנאמר במיסמכים אנטישמיים מזעזעים אלה, הכתובים בצורת שירים בחרוזים, והמהווים פרוטוטיפ אב־טיפוס לתעמולה הנאצית שלאחריהם:
על כל פולני לזכור ביום ובלילה, בקיץ ובחורף, שהיהודי הוא אויבו המסוכן והגרוע ביותר, הואיל והוא יושב בפנים.
סיסמתנו חייבת להיות להיזהר מיהודי כמו מחולירע.
היהודי מרעיל את הנפש הפולנית ונושך את הגוף הפולני כנחש.
יש לפוצץ אחת ולתמיד פצע ממאיר זה בגופנו ולהתרחק בכל מקום מכל יהודי.
העם הפולני העני ינשום לרווחה רק כאשר יתפטר מהיהו־דים!

דאנביצה

סטארון אינו רק מורה בגימנסיה בדאנביצה אלא גם מנהל המחסן הקואופרטיבי של החוג החקלאי. במסווה של תעמולה למען הקואופרציה הוא מכנס באולם בית־הספר את הנוער ומשמיע בפניהם נאומי השמצה נגד היהודים המלאים ארס ושנאה בהמית. את נאומיו הוא מסיים בין היתר במימרה זו:
''קחו מהדבורים (הכוונה כמובן ליהודים) את הדבש והן יגוועו בעצמן).

ראדומישל

המורה וואורובנה הכריזה בכיתה החמישית של בית־הספר, שיהודי פולין בוגדים בפולין. ואותם יהודים שלא יוותרו על לאומיותם היהודית יגורשו מפולין.

ספרי הלימוד בבתי־הספר

נוסף לתעמולה האנטישמית שנוהלה בבתי־הספר על־ידי המורים, היו גם ספרי הלימוד הממשלתיים הרשמיים מפיצי הארס האנטישמי. להלן מספר דוגמאות שהעלה הרב לווין בנאומו בסיים.
בבתי־הספר הכלליים היה בשימוש ספרם של ל. סאביצקי וה. וויטקובסקי ''פולין בהווה''.
בספר לימוד זה נאמר בעמוד 100:
''על המסחר הפולני השפיעה לרעה העובדה שבמידה רבה הוא היה בידי יהודים. הם יצרו בחברה מעין קבוצה מיוחדת בלתי־פרודוקטיבית אלא מתווכת בלבד... אך רשת בתי־הספר המקצועיים השתפרה בזמן האחרון עד לידי כך שעלה בידינו להוציא מידי היהודים את העיסוק במסחר במחוז פוזנאן. כעת התחיל תהליך זה בפולין הקונגרסאית ובקרוב בגאליציה''.
משמע שהטפה והתעמולה לנישול היהודים ממקצועות בהם התפרנסו התחילה כבר בקרב הנוער בגיל צעיר, בבתי־הספר המקצועיים, שהחזקתם ומימונם היו ממסים ששולמו גם על־ידי האוכלוסיה היהודית.
כעת נפנה לספר לימוד אחר, והפעם לא בספר לימוד רגיל מדובר אלא בספר ללימוד הדת, שנקרא בשם מחייב ''אתי־קה''. ובכן בספר ללימוד הדת הרומית־קתולית בשם ''אתיקה'', פרי עטו של הכומר קאלינסקי, שהיה בשימוש ברוב בתי־הספר התיכוניים בפולין, הננו מוצאים בעמוד 184 פרק בשם ''השאלה היהודית'' ובו נאמר:
''אחד העניינים האקטואליים ביותר בשביל חברתנו היא השאלה היהודית. על אדמותינו מתגוררים יהודים שמספרם הוא פי חמישה מיהודי אירופה כולה. הם מופיעים כמתח־רים זריזים, שהודות לגידולם הכמותי וכישוריהם המסחר־יים הם מאיימים על אמצעי־הקיום של העם היושב על אדמת מולדתו.
פרט לסכנה זו בתחום הכלכלי, מבססים היהודים את יסו־דות התנהגותם על ההנחות הבלתי־מוסריות של התלמוד, מחדירים דימוראליזאציה בחברה הנוצרית, משדלים את תושבי הכפרים לשיכרות, מסרסרים בסחורה חיה ובהול־לות, עוסקים בנשך ואינם בוחלים בשום אמצעים כדי להתעשר.''
העובדות המזעזעות הללו הכלולות בנאומו של הרב אהרן לווין בנאומו בפרלמנט הפולני ב־14 בדצמבר 1925 מוכיחות כי הארס האנטישמי בפולין החל לחלחל בה כבר בשנים

הראשונות לחידוש עצמאותה. כלומר התעמולה הארסית האנטישמית בפולין הקדימה את האנטישמיות הנאצית. זרעי השטנה והשנאה המפעפעת ליהודים נזרעו בבתי־הספר ובכנסיות על־ידי המורים והכמרים ״מחנכי״ העם. מתברר כי ילדי פולניה קיבלו חינוך אנטישמי מילדותם ולא עברו אלא 21 שנה והוכח כי רעל זה נספג עמוק עמוק באוכלוסיית פולין כולה, ומשום כך בחרו בה הגרמנים כגיא ההריגה ליהודי אירופה.

לפנינו איפוא חומר היסטורי חשוב לתולדות יהודי פולין, שראו בעליל כיצד עניבת החנק מתהדקת סביבם, ועל־אף העובדה הזאת לא חלו ולא הרגישו כי על הר געש הם יושבים, העלול להתפרץ כל רגע.

קובץ נאומיו של הרב אהרן לווין מהווה תעודה היסטורית ממדרגה ראשונה המלמדת אותנו כיצד החלו לנבוט גרעיני האנטישמיות בפולין וכיצד הוכנה האוכלוסיה הפולנית מילדותה לסייע לעקדה היהודית, שקרבנה היה גם הרב אהרן לווין ז״ל.

ביבליוגראפיה

הרב מאיר וונדר – אנציקלופדיה לחכמי גאליציה, חלק ראשון, א–ד, ירושלים, תשל״ח.

מנשה אונגער – ספר קדושים, רביים אויף קידוש השם, ניו־יארק, 1967.

ישראל יעקב – ספורי אליהו הנביא, חלק שני, תש״ל.

גרשם באדר – מדינה וחכמיה, ניו־יורק, 1934.

תולדות אנשי־שם, חלק א׳, ניו־יורק, תש״י, העורך הראשי: הרב אשר ז. ראנד.

בית־קומרנא – קורות העיר ותולדותיה, מאת הרב ב. ישר (שליכטר), ירושלים, תשכ״ה.

יצחק אלפסי – החסידות, הוצאת ״מעריב״, 1974.

אשכול, אנציקלופדיה ישראלית, כרך א׳, הוצאת אשכול, 1929.

״אלה אזכרה״ – אוסף תולדות קדושי ת״ש–תש״ה, בעריכת יצחק לווין, כרך ראשון, ניו־יורק, תשל״ב (1972).

קהילת רישא – ספר זכרון, תל־אביב, תשכ״ח (1967).

בית רוטנשטרייך

ד״ר אפרים פישל רוטנשטרייך

אבי־אביו של ד״ר אפרים פישל רוטנשטרייך היה אחד החסידים הראשונים, שעלו לארץ־ישראל ומת בצפת. הוא הוריש לבניו ולנכדיו את הגעגועים לארץ האבות.

ד״ר אפרים פישל רוטנשטרייך נולד בשנת הפורענות ליהודי מזרח אירופה – 1882, בעיר קולומיאה שבגאליציה המזרחית, במשפחה רוויית מסורת יהודית. הוא נתחנך ב״חדר״. אביו ר׳ יהושע היה יהודי ירא שמים שהתפלל דרך קבע בבית המדרש ״ראטשילעכן״ (נקרא כך על שם האחים ראט, שתרמו את הכסף להקמת בית־הכנסת. בפי העם כונה ״רייטשילעכן״ – בית כנסת של רכיבה, בגלל העגלונים שנהגו להתפלל בו). הוא נפטר ללא עת והשאיר את אשתו שרה – מבית רוטנשטרייך – ואת בנו יחידו אפרים פישל שהיה בגיל תשע ושתי אחיותיו, בחיי דחקות.

דר׳ פישל רוטנשטרייך

הנער פישל התחיל ללמוד בבית הספר של הברון הירש והמשיך אחר כך בגימנסיה הממלכתית ברחוב מיצקביצ׳ה. בגמנסיה גילה תושיה והחל להורות שעורים פרטיים לתלמידים אחרים; בדרך זו יכול היה לעזור בפרנסת הבית. תוך כדי הענקת השעורים האלה הכיר את מאניה־מרים אייפרמן, בתו של סוחר התבואה האמיד ישראל אייפרמן, ולימים נשא אותה לאשה.
כבר בשנות הלימודים בגמנסיה התחיל פישל רוטנשטרייך בפעילותו הציונית ויחד עם חבריו ייסד את האגודה החשאית ״ביתר״. במרוצת השנים התאחדו הקבוצות הציוניות השונות של הנוער היהודי בקולומיאה ובערי גאליציה האחרות והקימו את התנועה החשאית ״צעירי ציון״. הוועד המרכזי של תנועת נוער ציונית ראשונה זו קבע את מושבו בלבוב, ובעת פגרת הלימודים התקיימו בה הכינוסים השנתיים של התנועה. פישל רוטנשטרייך התחיל גם ליתן ביטוי לדעותיו בכתב, בשבועון חשאי ״מחשבותינו״.
את צעדיו הראשונים בזירה הציבורית עשה פישל רוטנשטרייך בעודו סטודנט באוניברסיטת וינה, בה למד פילוסופיה ומקצועות בלשניים. בנוסף להם שמע גם הרצאות בכלכלה מדינית. בשנת 1907 הגיע לקולומיאה, השתתף באופן פעיל במערכת הבחירות למועצה ועשה נפשות למען בחירתו של המועמד הציוני ד״ר יהושע טהון.
כאקדמאי צעיר הצטרף בתקופת לימודיו בוינה לאגודה האקדמאית ״תיאודור הרצל״, שבה פעל יחד עם המשורר ד״ר הוגו צוקרמן ועוד כמה חברים, והתבלט במשך זמן קצר כאחד העסקנים הראשיים, לא רק של האגודה הזאת כי אם של כל תנועת הנוער הציוני בוינה. בגמר חוק לימודיו ב־1908, ובקבלו את התואר דוקטור על חיבורו ״דמות שְׂלוֹמֹה בספרות היהודית״ חוזר הוא לארץ מולדתו – גאליציה המזרחית – ומתקבל שם כמורה בגימנסיה ממשלתית בברודי האונגרית, אחר כך בעיירה בורשטין ולאחרונה ב־1910 בעיר סאמבור. את התפקיד הזה מילא עד שנות המהפכה והזעזועים שלאחר גמר המלחמה. פישל רוטנשטרייך היה מורה־גימנסיה בלתי רגיל; בריש גליי דיבר ברחוב יידיש ופיתח פעולה ציונית מאומצת ופוריה בקרב תלמידיו, אם כי פעולה זו היתה כרוכה בסכנת איבוד עמדת קיומו. הודות למסירותו ופעולתו האמיצה רוכש הוא לעצמו את אהדתו המלאה של הנוער ונעשה למנהיגו ומדריכו.
לאחר התפוררות אוסטריה בשנת 1919 יצא אל זירת העבודה הלאומית הרחבה. עם הקמת מועצה יהודית לאומית בגאליציה בשנת 1919, בתקופת המלחמה הפולנית־אוקראינית, נבחר ד״ר פישל רוטשנטרייך להיות נשיאה, ודבר זה גרם לו אחר כך תקופה ארוכה של עינויים וסבל. שכן עם כיבוש עירו סאמבור על־ידי הפולנים, אוסרים אותו השלטונות הפולניים בגלל פעילותו הפוליטית הזאת וכולאים אותו במשך 11 חודשים במחנה ריכוז בעיר פשמישל על נהר סאן. בתקופת מאסרו הדביקה אותו המחלה אשר קיפדה את חייו בעודו בעצם עבודתו.
הנוער הציוני בפשמישל ארגן משמרות של סטודנטים, שהיו באים לשערי המחנה, בכדי לנסות לספק לד״ר פישל רוטנשטרייך כל סוגי צרכים פיזיים ותרבותיים ולבוא איתו במגע בכל מיני צורות.
תנאי המאסר היו קשים וחמורים, פגעו בבריאותו והשאירו בו סימנים בולטים שבאו לידי ביטוי בסוף ימיו הצעירים. כל הזמן נעשו מאמצים על־ידי וייצמן וסוקולוב לשחררו והודות לכך גם הועבר מהמחנה בפשמישל לקראקוב, שם שררו תנאים קלים יותר. מלונדון הגיע מברק למשפחתו בסאמבור, בחתימתם של וייצמן וסוקולוב, בו הודיעו כי שגריר בריטניה בפולין, סר מאקס מילר, קיבל הוראה ממשרד החוץ הבריטי לעשות הכל למען שחרורו והם מקווים שהשחרור יבוצע בקרוב. ואכן זמן קצר לאחר המברק שוחרר.
תנאי החיים של המשפחה בתקופת מאסרו היו קשים. הוא היה מורה בגימנסיה, כלומר פקיד ממשלתי, ונוסף על כך התפרנס ממתן שעורים פרטיים, ולולא עזרת אבי אשתו היה מצבה הכלכלי של המשפחה ללא נשוא.
כששוחרר אסרו עליו השלטונות לחזור לפעילותו כמורה. בעיני שלטונות פולין היה חשוד כמישהו החותר להגשמת איזה שהוא רעיון יהודי שהוא זר לגמרי ואולי מנוגד למטרות הממשל הפולני והמדינה הפולנית.
משנאסרה עליו ההוראה נאלץ לחפש מקורות פרנסה, ואזי בהשראת אבי אשתו שגר בקולומיאה פנה למסחר, אבל מרבית כוחותיו הוקדשו לעבודה ציבורית. הוא נבחר לראש הקהילה היהודית וליושב־ראש ההסתדרות הציונית בסאמבור, ובפעילותו זו הוא רוכש לעצמו את אמונם ואהדתם של כל החוגים היהודיים והמפלגות הציוניות בעירו.
בשנת 1922 נבחר ברשימה הציונית לסינאט הפולני וידיעותיו הכלכליות, העיוניות והמעשיות היקנו לו מהרה שם ומקום חשוב בו ובוועדתו התקציבית. היה אחד הבולטים בויכוחים על תקציב המדינה וכלכלת פולין ולוחם לזכויות

היהודים בשטח הכלכלי, שהלכו והצטמקו עקב מגמה פוליטית ברורה מצד שלטונות פולין לדחוק רגלי היהודים מהשפעה על החיים הכלכליים במדינה.
על פעילותו זו כותב יצחק גרינבוים:
"רוטנשטרייך כבש לו מקום חשוב בתוך הנציגות היהודית של גאליציה. הוא לא נמנה על אותם מחבריה, שהשקיעו את כל כוחותיהם במלחמות פנימיות בדבר כיוון המדיניות היהודית והשלטון בנציגותה. הוא התחיל בעבודה חיובית, הבליט את כשרונותיו ואת ידיעותיו הרבות בכלכלה. בעבודתו זו קנה לו את הלבבות, ולא רק של היהודים אלא גם של רבים מחברי הסינאט הפולנים. הוא תפס בו מקום כאחד מהמומחים בשאלות אקונומיות".
(יצחק גרינבוים – פני הדור, מורים, חברים, יריבים. הוצאת הספריה הציונית ירושלים, תשי"ח–1957. אפרים פישל רוטנשטרייך, עמ' 295–299).
לאחר שבע שנים בסינאט נבחר ל"סיים" (בית הנבחרים) וגם כאן נכנס לוועדות לענייני כספים וגם לוועדת החוקה. באותה תקופה עובר הוא מסאמבור ללבוב, שם נבחר כסגן יושב־ראש הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית.
פעולתו בסינאט ובסיים הפולני מהווה פרק חשוב מאד במפעל חייו. הוא מתמסר לעבודה זו ברצינות מלאה. אולם הוא לא הצטמצם בפעולות פוליטיות כלליות בלבד ולא שכח, כי כל העבודה הלאומית בגולה היא רק אחד השלבים בעבודה הציונית, ושתפקידה הראשי הוא להכשיר את ההמונים לציונות. רגש האחריות שפעם בליבו לא השלה אותו לראות בפוליטיקה הלאומית בגולה את הדרך היחידה שבה ימצאו ההמונים את גאולתם. משום כך הוא מתמסר ביתר שאת לפעולה ציונית טהורה. הוא מבקר בערים ובעיירות, נואם בעשרות ומאות אסיפות, מנהל תעמולה לקרנות הציוניות ומפתח פעולה נמרצת בקרב הנוער.
עם כניסתו לפרלמנט הפולני הוא מתמסר במיוחד לבעיות כלכליות ופיננסיות, מפתח פעולה עתונאית רחבה ופוריה ורוכש לו במשך זמן קצר עמדה חשובה כעתונאי כלכלן, אולי הרציני ביותר בעתונות היהודית. כתב ב"היינט", ב"נאש פשיגלונד", ב"כווילה", ב"נובי דזינניק" ובהרבה עתונים אחרים. ידיעתו ובקיאותו בעניינים הכלכליים רוכ־שת לו הכרה והערכה רבה מצד הלא־יהודים מבין חבריו לפרלמנט, אשר עבדו איתו בוועדות השונות של הסינאט והסיים הפולני. הודות לידיעותיו אלה, תופס הוא מקום חשוב במשך כמה שנים בלשכת המסחר והתעשיה שבלבוב ועומד שם בראש הקבוצה היהודית.
לא היה כמעט שדה־פעולה ציבורי יהודי שד"ר פישל רוטנשטרייך לא תפס בו מקום בראש והפופולריות שלו בקרב ההמונים היהודיים בפולין גדלה לאין שעור.
עבודתו הציבורית והפרלמנטרית בפולין נמשכה עד שנת 1935 – שנת בחירתו להנהלת הסוכנות היהודית בקונגרס התשעה־עשר בלוצרן. הוא השתתף כציר בכל הקונגרסים הציוניים החל מן הקוגרס העשירי (1911). בהיבחרו לאקסקוטיבה כבא־כוח "ברית הציונים הכלליים" העתיק את מקום מגוריו לירושלים וקיבל על עצמו את הנהלת המחלקה למסחר ותעשיה. מדי פעם גם מילא את מקומו של גזבר ההנהלה.
את ידיעותיו בתחום הכלכלי, העיוני והמעשי, שהיקנו לו מקום חשוב בסינאט ובסיים הפולני, רצה להעניק גם למשק היהודי העצמאי בארץ־ישראל. משאלת לב זו גרמה לעזיב־תו את המערכה הפוליטית בפולין ולבחירתו להנהלת הסוכ־נות היהודית, שבה ראה את שיא פעולתו הציונית.
בהיבחרו לאקסקוטיבה רצה להקדיש את שנות חייו האחרונות (כי כבר אז ידע את הסכנה האורבת לחייו) לעבודה לאומית ציונית בארץ. אף על פי שהיה נציג מפלגה, היה כאיש המעשה רחוק מצרות האופק של בן מפלגה. כולו היה נתון למציאות ולצרכי הישוב כמו שהם, ולכן מילא את תפקידו המוטל עליו במסירות, בצדק ובנאמנות. הכל ידעו שעבודתו הציבורית נקייה מכל פניות אישיות ולכן רכש לו את אמונם של ההמונים בכל שטחי פעולתו. האינטרס הציוני, האינטרס של התנועה הציונית ובניין הארץ היה אצלו תמיד גורם מכריע בכל פעולה ופעולה.
משרדו וביתו היו פתוחים לרווחה לפני כל דורש עצתו ועזרתו. תמיד מצאוהו מוכן לפעולה, למעשים, בלי הרשמיות המעושה ובלי האמצעיות המקובלת. מעולם לא חס על עמלו ועל טרחתו ותמיד רחש כבוד לכל אדם ואדם, מתוך עממיות ופשטות לבבית. היה מוכן להטריח את עצמו פעמיים ובלבד שלא יצטרך להטריח את הזולת פעם אחת. עלייתו בדרגות הציבוריות לא קלקלו אצלו את השורה.
בעל לב היה, בעל לב מרגיש, אוהב את הבריות ודורש טוב לכל. נוח לבריות ודעת הבריות נוחה הימנו.
היה שנון וער לכל שאלות השעה. תמיד מוכן, תמיד דרוך למעשים, לפעילות ולמילוי תפקידים, ללא צעקות ותרועות, כי אם מתוך רצון וחוויה פנימית עמוקה, לפעול, לעשות ולעזור מתוך התמדה והקרבה עצמית. הוא היה

״איש מן העם״, שחי בשביל העם ולמען העם.
תקופת כהונתו, בה היה ממונה על התיק הכלכלי בסוכנות היהודית, היתה תקופה של פעילות ענפה ביישוב בתחום הכלכלי. אז הוקם הנמל בתל־אביב, שהוא היה אחד מהוגי הרעיון וממגשימיו. ברם אחד הדברים שניתן לציינם, לא רק כהישג כלכלי גרידא אלא גם כהישג פוליטי חשוב, היה חתימת ההסכם המסחרי עם שוויץ, כהסכם מדיני וכלכלי ראשון מסוגו בין הסוכנות ובין ממשלה כלשהי בתחומי המסחר והתיירות.
פעל רבות לשיפור התעשייה העברית בארץ־ישראל.
ד״ר פישל רוטנשטרייך נפטר בירושלים ביום ח׳ בתמוז, תרצ״ח (7.7.1938) בגיל 56, כאשר כוחו עדיין רב עמו לפעול בשירות הציבור.
באזכרה לזכרו בסוכנות היהודית בירושלים, במלאת שבעה לפטירתו, אמר דוד בן־גוריון:
״התאספנו כאן במלאת שבעת ימי האבל לפטירת איש השלום והמעשים ד״ר פ. רוטנשטרייך... אחד הלוחמים לזכויות היהודים בגולה וביחוד בגאליציה; אחד העומדים בראש התנועה הציונית מראשית ימיו; אחד מטובי חכמי הכלכלה היהודית... קודם כל היה איש השלום היהודי, איש השלום הציוני, אדם היודע לא רק לכבד את דעות מתנגדיו, אלא שהוא בעל אוזן קשבת, היודע להקשיב ולשמוע, שמא יש דברי טעם גם בדברי מי שעומד במחיצה מפלגתית אחרת.
אולם בזמן הראשון, ראיתי בו בעיקר איש המעשים, איש העושה עבודה קשה ואחראית, בארץ חדשה, בתנאים חד־שים, במסיבות פוליטיות וכלכליות חדשות, ומסיבות אלה הרי דורשות חבלי התאקלמות, הסתגלות קשה מאד. ראיתי בו אדם העושה עבודה זו מתוך אהבה רבה, מתוך נאמנות גדולה, מתוך ידיעה והתמצאות, אבל את כל זאת עשה בצניעות רבה מאד. אחד הדברים היותר יקרים בימינו.
ד״ר רוטנשטרייך עשה במשך שלוש שנים אלה את עבודתו בהנהלה הציונית, שהיתה במידה רבה עבודה חלוצית, חקי־רת תנאי התעשיה, אפשרויות התפתחותה לא רק בארץ אלא גם בארצות השכנות, גם חקירה משקית וגם טכנולו־גית, בתנאים לא נוחים מאוד, בתנאים של תעשיה צעירה, המתאבקת לא רק בקשיים כלכליים, אלא אולי עוד יותר בקשיים פוליטיים, שבלי כל נסיון מקודם היא מבקשת קשרים עם ארצות אחרות, עם שווקים אחרים. והוא היה עושה זאת בהתמדה רבה, במסירות, בלי כל בקשת פרסום, המחבלת לעתים במעשים לפני עשייתם. הוא עשה הכל מתוך ידיעת האחריות. היה שוקד על עבודתו, אם כי ידע כבר שחייו הם בסכנה... הוא לא חס על עצמו, היה ממשיך בעבודתו, במשרד, בפגישות עם חברים, עם בעלי תעשיה, עם חוגים שונים. היה שוקד על כל עניין ועניין, אף אם מחלקתו לא היה לה קשר במישרין לעניין זה. הוא הרגיש את עצמו בכל עבודה כשליח הציונות״.
ד״ר פישל רוטנשטרייך השאיר אחריו שני בנים, גם הם אנשי ציבור נודעים: נתן, פרופסור לפילוסופיה, לשעבר רקטור האוניברסיטה העברית בירושלים; ויהושע – עו״ד ראש לשכת עורכי־הדין, והיועץ המשפטי של מוסדות העתונות ונשיא מועצת העתונות בישראל.

פרופ׳ נתן רוטנשטרייך

פילוסוף ואיש ציבור ישראלי, נולד ב־31.3.1914 (ד׳ בניסן תרע״ד) בסאמבור. בנו של אפרים פישל רוטנשטרייך. למד בבתי ספר בסאמבור ובלבוב ועלה לארץ ב־1932.
נתן רוטנשטרייך סיים את לימודיו במדעי הרוח באוניברסי־טה העברית בירושלים, (תארים 1936, 1938). בשנים 1944–1951 היה מנהל ביהמ״ד למורים של ״עליית־הנוער״ בירושלים. מ־1951 מרצה לפילוסופיה באוניברסיטה העב־רית, ומ־1955 פרופסור. בשנים 1965–1969 היה רקטור האוניברסיטה.
בשנים 1958–1961 דיקן הפקולטה למדעי הרוח.
בנוסף להוראתו פעל בתחומי ציבור: היה חניך תנועת גורדו־ניה בסאמבור והיה פעיל במפא״י ומאז הפילוג ב־1961 היה ממייסדי תנועת ״מן היסוד״.
כיו״ר ועדת התקציב של המועצה להשכלה גבוהה שליד משרד החינוך (מאז 1973), נותן את דעתו על התכנון הכולל של החינוך הגבוה בישראל.
היה מראשי החברים באקדמיה הלאומית למדעים, וב־1963 זכה בפרס ישראל.

ב־1979 נבחר כעמית זר ב**אקדמיה הלאומית לחינוך** של ארצות־הברית, שמטרתה לקדם לימוד ומחקר במטרות החינוך ובאמצעיו בארצות־הברית ומחוצה לה.
מצד אחד ממשיך רוטנשטרייך במגמה שהיתוו מוריו באוניברסיטה העברית, ל. רות וביחוד ש.ה. ברגמן וי.י. גוטמן – עיסוק פרשני בתולדות הפילוסופיה, מתוך דבקות במורשת קאנט, ובכמה מתכונות היסוד של הפנומנולוגיה. מצד שני היה נ.ר. מהראשונים בארץ (יחד עם י. בר־הלל ופ. האזרחי) שתרומתם הפילוסופית נשאה אופי מקורי (ולא פרשני). בספרו "המחשבה היהודית בעת החדשה", א'–ב', 1945–1950, סקר לא רק את השיטות של חשובי הפילוסופים היהודיים בעת החדשה, אלא גם את התנועות הרוחניות העיקריות. פירושו לאחדים מיסודותיה החשובים של משנת קאנט מצוי בספרו Experience and Its Systematization ("הנסיון ועיצובו השיטתי"), 1972 (2). יחד עם ברגמן תרגם נ.ר. את שלוש ה"ביקורות" ואת "לשלום הנצחי" של קאנט, וכן את המסה על הפילוסופיה הטרנסצנדנטאלית של ש. מימון. עיוניו, שנשאו לעיתים אופי ביקורתי־למדני, הורחבו אף לתורות הגל ומארכס, האכסיסטנציאליזם והפילוסופיה האנאליטית. נ.ר. ערך חלק ניכר מהערכים בפילוסופיה באנציקלופדיה העברית.
ספריו הנושאים אופי מקורי עוסקים בבעיות שונות של הפילוסופיה ומהווים יחד מסכת שיטתית, שיסודותיה מתוארים בספרו החשוב ביותר "הרוח והאדם" (תש"ך). המושג היסודי בשיטתו הוא **הסובייקט האנושי המוחשי**, שהוא ישות יחידה במינה, שאינה בת־מצוי בשום תאור ואינה בת־העמדה על שום דבר אחר. לסובייקט המוחשי שני הבטי יסוד: 1. קליטות, דהיינו התנסות שבה ניכרת סבילות הסובייקט כלפי העולם הסובב; 2. ספונטאניות, שמשמעה קבלת עקרונות ונורמות והנסיון לעצב את המציאות לפיהם. הגישה העקרונית של הסובייקט מעמידה אותו במרחק מן העולם הסובב או ממולו. תחום העקרונות והנורמות הוא תחומה של **הרוח**, ומשמעות אימוצם ומימושם בידי הסובייקט, שהרוח היא כוח מעצב ופעיל, ועם זאת קיום האדם הוא תנאי הכרחי לקיום הרוח. הסובייקט המוחשי משמש לנ.ר. בסיס להבהרת מושגי־יסוד פילוסופיים, כגון המוסריות וכבוד האדם וחרותו. בניגוד לבובר, ברגמן וגוטמן, שסברו שאם יש להומניזם תוחלת, עליו להיות הומניזם בעל אופי דתי, מבקר נ.ר. לבסס תורה שבמרכזה האדם ובעלת אופי חילוני עיצוב המציאות לאור עקרונות משמעו שלעיון קְדימה ביחס למעשה. בספרו "עיון ומעשה" (תשכ"ט) הוא משתמש בניתוח היסטורי של צמד מושגים זה כדי לבסס מחדש את התפיסה היוונית בדבר ראשוניות העיון – הוא המדריך את המעשה, בו יש התייחסות לעצמו (הבנה עצמית של ההבנה) ולו מושאים בעלי מעמד מיוחד: האדם, העולם והזמן.
נתן רוטנשטרייך כתב מאמרים רבים בשאלות השעה – ציונות ויהדות, מדינה־ישראל, סוציאליזם וחינוך – שנהג להעמידן על בעיות יסוד. חלק ממאמרים אלה קובצו בספרים: "אמת מידה" (תשי"ח), "סוגיות בחינוך" (תשכ"ד), "בין עם למדינתו" (תשכ"ו), ו"על הקיום היהודי בזמן הזה" (תשל"ב).

מספריו:

"בעיית האדם בפילוסופיה מקאנט עד הגל", 1939.
"האומה בתורתו של א.ד. גורדון, 1942
"על השיטה" (מחקר במבנה המחשבה), 1942
"המחשבה היהודית בעת החדשה" (א'–ב'), 1945–1950
"על 'גילוי וכיסוי בלשון' לביאליק", 1951
"יסודות הפילוסופיה של מארכס" (בעקבות ההנחיות של פויארבאך), 1952
"חינוך ופוליטיקה", 1952
"על התמורה" (פרקים בשאלֹות העם והמדינה), 1953
"בין עבר להווה" (דרכי ההכרה ההיסטורית), 1955
"על אחד העם", 1957
"אמת מידה" (ארבעה שערים בענייני חברה, מדיניות וחינוך), 1958
"היהדות וזכויות היהדות" (פרק בפולמוס האמנציפציה), 1958
"הרוח והאדם" (דיון במעמדו של האדם ביקום), 1960
"סוגיות בפילוסופיה", 1962
"תרבות והומניזם", 1962
"עוצמה ודמותה" (מסה בפילוסופיה חברתית ומדינית), 1964
"סוגיות בחינוך", 1964
"בין עם למדינתו", 1966
"על האוניברסיטה העברית", 1966
"על הסובייקט האנושי", 1966
"על תחומה של הפילוסופיה", 1969)
"על הקיום היהודי בזמן הזה", 1972

״זמן ומשמעות״, 1974
״פילוסופיה, היסטוריה ותורת המדינה״, 1976
״עיונים בציונות בזמן הזה״, 1977
״עיונים במחשבה היהודית בזמן הזה״, 1978
״בין עקרונות לניווט״ (על מחשבתו החברתית של פנחס לבון), 1979
רוב ספריו העבריים תורגמו לאנגלית.
בשכפול יצאו הרצאותיו:
״מבוא לפילוסופיה״, 1953
״מבוא לתורת ההכרה״, 1962
״תורת המידות והמדינה״, 1963

תירגם עם ש.ה. ברגמן:
״מסה על הפילוסופיה הטרנסצנדנטאלית״ לש. מימון, 1941
וספריו של ע. קאנט: ״ביקורת התבונה הטהורה״ (1954) ו״ביקורת כח השיפוט״, 1959
ההדיר עם ש.ה. ברגמן את ״גבעת המורה״ לש. מימון בצירוף ביאורים, מפתחות ומילון מונחים. 1966; (המבוא יצא בנפרד ב־1952).

(האנציקלופדיה העברית, כרך ל, תשל״ח; לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים — ג. קרסל, כרך ב׳, 1967)

על נתן רוטנשטרייך / דב סדן

...כשהייתי משוטט בערי גאליציה היה עיקר־ענייני בגיוסם של צעירים להכשרה ולעליה, אבל ביקשתי אף לדעת מה עליהם ותולדתם, וביותר התעניינתי ברישומי־תולדה, שריטטו בהדי דברים וזכרונם. כשהלכתי לסאמבור, פעם אחת כמלווה של עדה פישמן, היא מיימון, בסיוריה, ופעם אחרת כדי לעמוד על פשר הסכסוך בין שני איצ׳יו (האחד איצ׳יו וולקר, הוא חירותי, שהגן על אפיו החלוצי של קן ״השומר הצעיר״ וסופו ממייסדי ״החלוץ הצעיר״, ועתה בקיבוץ מרחביה; האחר איצ׳יו שטייגר שטען לאפיו הסטודנטי של הקן ההוא, וסופו מראשי הנוער הציוני הכללי ומראשוני עוליו, ומשנקטף באיבו, נקרא על שמו תל־יצחק). לא בגדתי חלילה, במנהגי להתחקות על רישומי דורות קודמים, כגון שביקשתי לידע מה חי בזכרונו של הדור החי ממסורתו של ר׳ יצחק חריף, ואפילו השתעשעתי בתקוה כי אידע מה שלא נודע לי עדנה, על שום־מה אבי זקן־זקני, המגיד מזלוזיץ, קורא אותו לשון מחותני; כשם שביקשתי לידע, מה נשמר מפי גוטהילף כוהן, ששימש פה כמה שנים בכהונתו, והוא בנו של הרב אברהם כוהן, שקנאים פגעו בו ובבני־ביתו, ומתו כולם, ואך ההוא ניצל במומו מום־עולם. לא אומר כי יצאתי, בעניינים אלה ודומיהם ברכוש רב, ואי־פכא מסתברא, אך כלל הלימוד שנצמח לי היה, כי העיר הזאת, נתקיימה בה מימרתו של מקוליי: אשרי מי שאין לו היסטוריה, שכן הקהילה הזאת, וביותר אם נקבילה לאחרות, כמעט שאין לה היסטוריה.
אם להצטמצם על שתי התנועות הגדולות בדורות האחרונים, הרי ישב בה אמנם ר׳ משה, אחד מחמשת האחים הגדולים, והוא האות השניה שבגימטריה שלהם: במסלה נעלה; אבל טיפוסי לה היה לא הוא אלא הצדיק העממי הצנוע ר׳ אורילי, שהיה לו ריב עם גבאיו על שאינם מקיימים חפצו, שכל קופת הכנסותיו תהא קודש לארץ הקודש; אולם ההשכלה לא ידעה פה אלא את ר׳ אהרן הירש זופניק, שהניח עיר מולדתו, הלך לדרוהוביטש הסמוכה ונעשה מו״ל והוציא ספרים הרבה וערך ״דראהאביטשער צייטונג״. וניתן לצרף לו את המורה בריש פומראנץ (נראה כי הוא־הוא המופיע באנאגראם רימוץ־פרץ בסיפור המפתח של א.צ. טלר ״עט רעל״), ונמצאת העיר כגיליון חלק החייב לנו פרעון, ועינינו הרואות כי היא פרעה פרעונה ובעין יפה... הילכך בא בן סאמבור, הוא מורנו וידידנו פרופ׳ נתן רוטנשטרייך, ומתוך שפרע את חובו לעצמו, הוא העצם החושב שמחשבתו ומיצויה הם לו גזירה ובחירה כאחת, פרע כממילא את חוב מחצבתו להגות, על תכנה האנושי ולבושה העברי, וכל בני־מחצבתו אשר קדמוהו שפתותיהם רוחשות בקבר...

(קטע מתוך מאמרו של דב סדן ״בין הגות לעשיה — על נתן נוטנשטרייך״, בספרו ״ארחות ושבילים״, כרך האישים, הוצאת עם עובד — 1977, עמ׳ 276—284).

ד״ר יהושע רוטנשטרייך

העו״ד ד״ר יהושע רוטנשטרייך, נשיא מועצת העתונות בישראל ולשעבר ראש לשכת עורכי־הדין בישראל, נולד ב־27 בדצמבר 1910, בקולומיאה, הואיל ואמו נסעה מסאמבור למשפחתה בקולומיאה לתקופת הלידה.

עברית דיבר כבר בגיל שש כי במקביל לבית־הספר החילוני בסאמבור ביקר אחר הצהריים בבית־ספר עברי שיסד המורה פישר. לאחר שפישר עלה לארץ והצטרף לקיבוץ, עברה הנהלת בית־ספר זה לידי הגברת שולברג שהצטיינה כמורה לעברית. כמו כן אביו ד״ר פישל רוטנשטרייך עמד על כך שבניו יהושע ונתן ילמדו גמרא. לשם כך היה בא לביתם שלוש פעמים בשבוע מלמד איש ״אגודת ישראל״. באחד השעורים גלשה השיחה ביניהם לעניינים פוליטיים והמלמד כינה את פרופ׳ וייצמן עוכר ישראל. מאז לא הורשה לדרוך על מפתן ביתם.

מגיל צעיר שלט בארבע שפות בדיבור ובקריאה: עברית, יידיש, פולנית וגרמנית. לאב, כמורה לגרמנית בגימנסיה, היתה ספריה גרמנית גדולה. נוסף לכך היו מתקבלים בבית שלושה עתונים גרמניים: ״נויה פרייע פרעסע״, ״ברלינר טאגבלאט״ ו״פאסישע צייטונג״.

כבר בגיל חמש־עשרה החל לעסוק בכתיבה עתונאית ככתב ״השבועון הדרוהוביצ׳אי־סאמבוראי״ בפולנית וכעורך הדף המוקדש לסאמבור. בקשר לכך היה מבקר בבית־המשפט בסאמבור ששימש כבית־משפט מחוזי, ששירת גם את הע־רים דרוהוביץ׳, סטרי וכל אזור הנפט. אך בעיקר התעניין במשפטים פליליים שבהם ישבו שופטים מושבעים והיה מדווח על כך.

בגיל שש עשרה וחצי החל מפרסם כתבות מסאמבור בעתון הציוני המרכזי בלבוב ״כווילה״. כשקרה משהו מיוחד במינו היה גם שולח מברק ל״כווילה״.

בשנים 1920—1926 היה חבר ״השומר הצעיר״ שהיתה אז תנועה צופית. ב־1926 היה בין מייסדיה ומקימיה של ברית הצה״ר בסאמבור.

בשנת 1927 בהיותו בכיתה האחרונה בגימנסיה, לפני בחי־נות הבגרות, אירע דבר ששינה את כל מהלך חייו.

כל ארגוני הנוער היהודי בעיר ערכו נשף פורים בו הופיעו כולם במסכות. שני צעירים הופיעו מחופשים כאדמירלים כשלצדו של כל אחד מהם חרב. כדי להרבות שמחה וצחוק הדגימו דו־קרב בחרבות. אחד מהם רייכמן נגע בחרבו בעו־רק ראשי בגופו של חברו באומוולשפינר, בן יחיד להוריו, שקיבל שטף דם ומת במקום.

החלה חקירה משטרתית, נערך משפט והואיל ולתלמידי הגימנסיות אסור היה להשתייך לארגוני נוער, הוחלט להו־ציא מכל שלוש הגימנסיות בעיר (שתיים לבנים ואחת לב־נות) תשעה תלמידים, וביניהם יהושע רוטנשטרייך. הרחקה כזאת פירושה היה איבוד שנת לימודים אחת לפחות. בהשתדלותו של אביו, שהיה אז ציר בסיים, הסכים שר החינוך והתרבות הפולני, באופן יוצא מן הכלל, לאפשר לכל אחד מהתשעה להתקבל תוך אותה שנה לגימנסיה בעיר אחרת מחוץ לסאמבור. כך נאלץ יהושע לעבור ללבוב ולהתקבל שם לגימנסיה השישית (מתוך 12 שהיו בעיר) על־שם אנטוני הקדוש מפאדואה. היתה זו גימנסיה קלריקאלית בה יהושע רוטנשטרייך היה היהודי היחידי. כל התלמידים למדו בעת ובעונה אחת גם בסמינר לכמרים קתוליים. היה ברור שלאחר גמר הגימנסיה ימשיכו ללמוד תיאולוגיה באוניברסיטה. היהודים נחשבו אז בפולין למרעילי נשמות הנוער הפולני, לכן הורשה לו ללמוד בגימנסיה זו בה לא יעלה בידו ״להזיק״ לשום ״נשמה פול־נית״.

לאביו של יהושע היה ידיד בלבוב משה פרוסטיג, ציר לסיים ועורך העתון ״יידישער טאגבלאט״ ומשפחת פרוסטיג דאגה שיגור בביתה של קרובת משפחה, וכך הכיר את בתם, עמ־ליה פרוסטיג אשתו לעתיד.

החל בפעילות עתונאית כמבקר תיאטרון וקולנוע וכן בפעי־לות ציונית באגודה ציונית־רביזיוניסטית שהיתה מורכבת מנוער לומד ועובד בשם ״השחר״.

לאחר שקיבל תעודת בגרות נרשם לפאקולטה למשפטים באוניברסיטת לבוב, ובערבים היה חוזר ברכבת לסאמבור. כמו כן החל ללמוד עתונאות בבית־הספר הגבוה לעתונאות בלבוב ולהשתתף בשלושה עתונים יומיים: ״כווילה״ בל־בוב, ״נובי־דזיינניק״ בקראקוב ו״נאש פשגלונד״ בווארשה. בשנת לימודיו השניה באוניברסיטה ב־1929 עברה משפחת רוטנשטרייך מסאמבור ללבוב שם קיבל אביו ד״ר פישל רוטנשטרייך את ניהול הבנק היהודי הקואופרטיבי.

באותה תקופה הסתעפה פעילותו הציבורית של יהושע: היה יושב־ראש הסטודנטים היהודים בפאקולטה למשפ־טים, פעיל באגודת הנוער ״השחר״ והמזכיר הכללי של ברית הצה״ר בגאליציה המזרחית. בתפקידו זה ליווה את זאב ז׳בוטינסקי בהרבה ממסעותיו בגאליציה. כמו כן ערך כתבי־עת שונים של התנועה הרביזיוניסטית, כגון ״אונזער קאמף״ ביידיש ו״נאשה דרוגה״ (דרכנו)) בפולנית. בין אלה

שיחד אתם עסק בעריכה היה חביב כנען, כיום מעתונאי ״הארץ״.
ב־1932 סיים את הפאקולטה למשפטים. ב־19 במארס 1933 נשא לאישה את עמליה פרוסטיג, עלה לארץ וקבע את מושבו בירושלים.
בשנת 1933 פרץ משבר בתנועה הרביזיוניסטית. השתייך לאלה שהתנגדו לעזיבת ההסתדרות הציונית והצטרף ל״מפלגת המדינה״ שנוסדה על־ידי מאיר גרוסמן. אך כשע־לה ארצה נדר נדר לנטוש את הפעילות הפוליטית־המפלגתית ואת נדרו זה קיים, על־אף כל הפיתויים הרבים שהוצף בהם.
בבואו לארץ היתה כבר מאחוריו פעילות עתונאית ענפה והוא המשיך לשמש ככתב המזרח התיכון בשלושת העתו־נים היומיים בפולין שהוזכרו לעיל. כמו כן עבד כמתרגם מעברית לפולנית אצל הקונסול הפולני הכללי בירושלים, קורניקובסקי, ידיד המפעל הציוני, ומשכורתו היתה 3 ליש״ט בחודש. יחד עם זאת החל להתכונן לבחינות עורכי־הדין בארץ.
בירושלים הצטרף ל״הגנה״ והיה אחד החברים הפעילים בה.
זמן קצר לאחר בואו לארץ ארע רצח ארלוזורוב. ככתב העתונות היהודית בפולין דיווח על המשפט, שהיה מבקר בו יום יום. דיווחיו היו מנוגדים לדעה הרשמית ששררה אז ביישוב. דעתו היתה ששני הנאשמים, סטאבסקי ורוזנ־בלאט, לא רצחו את ארלוזורוב, ודיווחיו היו ברוח זו.
בינתיים עמד בבחינות הממשלתיות לעורכי־דין זרים ולמד באופן אינטנסיבי אנגלית וערבית. אחרי גמר הבחינות צריך היה לעבור התמחות במשך שנתיים וקשה היה להשיג מקום עבודה כזה אצל עורך־דין. הודות לקשרי אביו עם ד״ר פלי־קס רוזנבליט (פנחס רוזן) הובטח לו שיתקבל כמתמחה במשרדו של העו״ד ד״ר משה זמורה, היועץ המשפטי של הסתדרות העובדים, שרוזנבליט היה שותפו. אך ד״ר זמורה דחה אותו במשך חודש ימים בלך ושוב עד שהודיע לו לב־סוף שבגלל הכתבות שלו מבית־המשפט על רצח ארלוזורוב מתנגדים חוגים שונים שיקבלו להתמחות במשרדו.
כשנודע הדבר לקונסול הפולני בירושלים שהעסיקו כמת־רגם, הבטיח לעזור לו. בין טובי עורכי־הדין בארץ בימים ההם היה מרדכי עליאש, שאחרי קום המדינה היה השגריר הראשון של מדינת ישראל בלונדון. הוא היה בוגר אוקספורד לשפות שמיות. אשתו היתה יהודיה אנגליה, שעבדה כמורה לאנגלית בבית־הספר לבנות ע״ש אוולין רוטשילד שאותו ניהלה אנגליה, גברת לנדאו. הקונסול הפולני קורניקובסקי, שהיה ידידו של הנציב העליון דאז, ארתור ווקופ, סיפר לנ־ציב העליון את כל הפרשה של יהושע רוטנשטרייך והוא פנה אישית לגברת לנדאו שתבקש את גברת עליאש, שבע־לה יקבל את יהושע ר. כמתמחה.
וכך קרה. כשנתבקש לסור למשרדו של ד״ר עליאש ב־1934 נתקבל בכבוד רב ושאלתו הראשונה היתה על קשריו של יהושע ר. עם הנציב העליון.
הוא נתקבל אמנם לעבודה אך ד״ר עליאש הודיע כי שכר עבודה לא ישולם לו ולא עוד אלא שאת השולחן והכסא שעליו לשבת הוא חייב לרכוש בעצמו. רק כעבור שלושה חדשים החל לקבל משכורת חודשית של 5 ליש״ט. שותפו של ד״ר עליאש היה העו״ד יצחק אולשן, לימים חבר בית־המשפט העליון במדינת ישראל.
מרדכי עליאש (1892–1950) עצמו היה מראשוני עורכי־הדין בארץ־ישראל, והתמחה במשפטי־קרקעות. היה יועצו המשפטי של הוועד הלאומי ונשיא אגודת עורכי־הדין בארץ־ישראל.
אין תימה כי מקום עבודה זה, בו התמחה יהושע ר. כעורך־דין במשך שנתיים, שימש בשבילו כסדנה בלתי־רגילה. היה זה משרד עורכי־הדין הגדול ביותר בארץ, שטיפל לא רק בענייני יהודים, אלא היה לו גם מספר רב מאוד של לקוחות ערביים.
יחד עם עבודתו המשפטית לא הזניח יהושע ר. גם את עבודתו העתונאית והשתתף בעתון ״הארץ״. בשנת 1935 הוא מייסד יחד עם עוד ארבעה עתונאים את אגודת העתו־נאים בירושלים, שקדמה לאגודת העתונאים בתל־אביב. היה זה הארגון הראשון של עתונאים יהודים בארץ־ישראל.
ב־1936 קיבל רשיון כעורך־דין והמשיך לעבוד עוד שנה אחת במשרדו של ד״ר מרדכי עליאש. ב־1937 פירסם ספר בפולנית על תולדות התנועה הלאומית הערבית, שהופיע בפולין.
לשם כתיבת הספר ביקר בארצות ערב, וראיין רבים מראשי התנועה הלאומית הערבית, וביניהם את המופתי חג׳ אמין אל־חוסייני.
בשנת 1937 הציע לו ד״ר ברנרד ג׳וזף (דב יוסף) לפתוח במשותף משרד של עורכי־דין בתל־אביב ולנהלו. שותפות זו עם ד״ר ברנרד ג׳וזף נמשכה עשר שנים עד 1947. בתקופה זו היה פעיל מאוד ב״הגנה״, בהסתדרות עורכי־הדין היהודים

בארץ־ישראל וכיושב־ראש הסתדרות עורכי־הדין בתל־אביב. לאחר מכן היה חבר הנשיאות הארצית של הסתדרות עורכי־הדין ובסופו של דבר נשיא הסתדרות עורכי־הדין. נוסף לפעילותו בהסתדרות עורכי־הדין היה פעיל גם במוסדות העתונאים בארץ כיועצם המשפטי.
בשנת 1946 ב״שבת השחורה״ נאסר על־ידי ממשלת המנדט עם כל מנהיגי הישוב וההסתדרות הציונית. ישב בלאטרון ולאחר מכן ברפיח.
לקראת הקמת המדינה נתמנה כחבר ועדה שהיתה צריכה להכין במדינה שתקום את הרכב בתי־המשפט ולהתוות את כל בעיות המנגנון המשפטי. עם הקמת המדינה שירת בצה״ל באגף המודיעין. זמן קצר לאחר הקמת המדינה הקימה הממשלה מועצה משפטית, שהיתה ממונה על מקצוע עריכת־דין בה היה יהושע ר. אחד החברים הפעילים ויושב־ראש הוועדה הכי חשובה בה. בתפקידו זה המשיך עד 1963. בשנה זו קיבלה הכנסת את חוק לשכת עורכי־הדין והוקמה לשכת עורכי־הדין כגוף ממלכתי אוטונומי. בבחירות כל־ארציות נבחר יהושע ר. כראש הלשכה הראשון ומייסדה וארבע פעמים בבחירות נוספות נבחר לאותו תפקיד ושימש בו עד 1974. לאחר מכן פרש ולא העמיד מועמדותו יותר. במשך השנים שכיהן כראש לשכת עורכי־הדין השתתף מטעם מדינת ישראל בכנסים בינלאומיים רבים והירצה באוניברסיטאות רבות בעולם על בעיות המדינה. שנה אחת שימש כמרצה לחוק באוניברסיטת תל־אביב.
משנת 1949 ועד היום משמש יהושע ר. כיו״ר ועדת הצנזורה על העתונות, ועדה המשמשת כבית־דין לערעורים בבעיות הצנזורה על העתונות.
משנת 1974 מכהן יהושע ר. כנשיא מועצת העתונות בישראל (לפני כן שימש כיועצה המשפטי) שהוא אחד ממייסדיה ומפעיליה מיום הקמתה. מטרותיה ותפקידיה הם בין השאר לשקוד על רמתה של העתונות בישראל, לשקוד על קיום כללי האתיקה המקצועית, לפרסם מחקרים על התפתחות העתונות ולטפל בבעיות השונות הנוגעות לעתונות.

בית חרותי (וולקר)

עיר מולדתי ובית־אבי / יצחק חרותי

א

עיר מולדתי סאמבור היתה עיר מחוזית חצויה מבפנים לשניים על־ידי יובלו של הדנייסטר ״מלינובקה״, שמימיו הניעו טחנת־מים ומכאן שמו.
העיר התחתית שכונתה ״בליך״ והשתרעה בין הדנייסטר ובין הנחל ״מלינובקה״, היתה רובה ככולה מאוכלסת יהודים. שם התרכזו בעיקר השכבות העממיות־העמלות, בעלי־המלאכה ודלת העם.
משם לעברו השני של הנחל הובילו מדרגות אל העיר העליונה, בה התגוררו השכבות האמידות יותר, בעלי המקצועות החופשיים, בעלי־החנויות והפקידות.
במרכז העיר העליונה התנוסס בנין העיריה, ומסביבו חנויות מפוארות והטיילת שהיתה הומה מטיילים בשעות הערב.
מעל בנין העיריה, על המגדל שבמרכזו שעון – הסתובב איש ממכבי האש, שהיה צופה לכל קצווי העיר, ומדי שעה עם צלצול השעון היה שורק במשרוקית כמאשר כביכול גמר השעה.
במרכז, בין העיר דלמטה והעיר דלעילא, בין הנחל ״מלינובקה״ ובין המדרגות שהובילו לעיר העליונה, השתרעה כיכר רחבת ידיים שכונתה ״טארגוביצה״.
בשביל הצופים, חברי תנועות הנוער, היוותה כיכר זו מקום אידיאלי למיפקדים ולתרגילי־סדר, בשביל הילדים – מגרש משחקים ובשביל איכרי הסביבה – מקום השוק.
בכל יום חמישי היו מגיעים למקום זה מאות איכרים מכל כפרי הסביבה, ברובם אוקראינים, כשעגלותיהם עמוסות ירקות, פירות, תבואות וכו׳. בגלל יום השוק שנערך שם מדי שבוע בשבוע כונה המקום בשם טארגוביצה (טארג בפולנית – שוק).
כיכר זו נחרתה עמוק בזכרוני. לנו ליהודים היא שימשה בין היתר גם כסייסמוגראף וכאות אזעקה לפורענות הקרבה

והולכת.
לפתע פתאום ביום השוק ההומה מאדם היא היתה מתרו־קנת כהרף עין. האיכרים היו נסים עם עגלותיהם וההמונים נעלמו כאילו בלעה אותם האדמה. זכור לי מחזה אימים זה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914; עם כיבוש סאמבור בידי הרוסים ב־1915 ולאחר מכן על־ידי האוקראי־נים ב־1918.
ההתרוקנות הפתאומית של כיכר השוק שימשה מעין פעמון אזעקה ליהודים, שסערה פוליטית מתרחשת ובאה. החנו־יות נסגרו, היהודים נסתגרו בבתים והרחובות התרוקנו.

ב

הרחוב בו גרה משפחתנו נקרא בשם סטאביסקו (סטאב בפולנית – אגם) הוא גבל בכיכר טארגוביצה. היה זה רחוב קטנטן שבקצהו זרם הנחל ״מלינובקה״.שם גרה משפחת פידלר, בה היוו כל בני המשפחה מעין תזמורת מלוכדת אחת שהיתה מופיעה בכל האירועים החגיגיים בעיר.
בקרבת מקום היה ביתו של החזן **גרוס**, שהיה לא רק חזן אלא גם סנדלר. כמו כן היה שר במקהלת בית־הכנסת הג־דול. הצטיין כזמר בס בעל קול נדיר. שימש כחזן באחד מבתי־התפילה בעיר.
היו לו הרבה בנות. ומכל הפרנסות והמלאכות היו לו מעט ברכות.
כילדים היינו מתאספים ליד ביתו ומצטופפים ליד החלונות להאזין לקולו הערב, ולשירתו הלבבית.
באותו רחוב גרה גם משפחת שניידר. כשמו כן היה מקצועו של אבי המשפחה – חייט לבגדי נשים.
כל תיאטרון שהגיע לעיר וכל להקה אמנותית היו נוהגים לערוך חזרות לפני ההצגה בבתיהם של המשפחות שניידר ופידלר, שהיו גם מתחתנים ביניהם.
הודות למשפחות מוסיקליות אלו היה רחובנו תמיד הומה מילדים ונוער. גם מהרחובות הסמוכים היו באים ליהנות מקולות השירה והזמרה שהיו בוקעים מחלונותיהם של בתים אלו. עובדה זו הטביעה חותמה על כל ילדי הרחוב שלנו והעשירה את חוויותינו.

ג

משפחתנו מנתה שמונה ילדים, שבעה בנים ובת אחת. הורי היו דתיים. אבא עסק במסחר, היה נודד בכפרים, קונה מכל הבא ליד ומוכר סחורתו שרכש בעיר. הפרנסה היתה מצויה

וכל הילדים למדו בבית־הספר למסחר או בגימנסיה העירו־נית. בבית היתה ספריה גדולה בעברית, ביידיש ובגרמנית בעיקר.
היתה זו משפחה משכילה, בה באו לידי ביטוי כמעט כל הזרמים הרעיוניים שבציבור היהודי.
אחותי ברטה (בלה) היתה חברה ב״בונד״ ובעלה אדולף סנדויאר היה ממייסדי ה״בונד״ ופ.פ.ס. בסאמבור. בעת ובעונה אחת הוא היה קורא עתון, מתגלח ושר שירים דת־יים. אח אחד ליאון היה גם הוא חבר ב״בונד״ ואחר כך חבר פ.פ.ס. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית). היה המנהל הראשי של קופת־החולים של הפועלים בכל המחוז, ופוטר מטעמים אנטישמיים. ניספה בשואה בסאמבור.
אח שני, ברנרד, גר בווינה, היה חבר המפלגה הסוציאליס־טית (ס.ד.) ומזכיר האיגוד המקצועי של עובדי הביטוח במחוז מגוריו. בעצמו עבד כפקיד בחברת הביטוח ״פניקס״. השתתפף במלחמת העולם הראשונה ואיבד רגל. ניספה בשואה.
אח שלישי, זיגמונט, סיים את בית־הספר למסחר בסאמבור, היה שען וצורף, גר בווינה והיה מזכיר של מפלגת ״פועלי־ציון״ באחד ממחוזות וינה. נפל בקרבות מלחמת העולם הראשונה.
אח רביעי, וילהלם, חזר מהשבי ברוסיה והתגורר עם משפחתו בטורקא. ניספה בשואה בגיטו סאמבור.
אח חמישי, מרדכי, היה ציוני, חבר ״התחיה״ ו״השומר הצעיר״ ומעולי סאמבור הראשונים. עלה בשנת 1921.
אח שישי, יונה, היה גם הוא ציוני, סיים את בית־הספר למסחר ועלה לארץ ב־1922.
אני סיימתי את בית־הספר התיכון כאכסטרן, למדתי מק־צוע, טכנאות שיניים ודנטיסטיקה וקבלתי תעודה של בית־ספר גבוה לטכנאי־שיניים עם אפשרות לעבוד בדנטי־סטיקה.
כך היו במשפחתנו כל צבעי הקשת של התנועות הציוניות והסוציאליסטיות. היו מיוצגות בה: איגוד מקצועי סוציא־ליסטי, מפלגות סוציאלדמוקרטיות (אוסטרית ופולנית), ״בונד״, ״פועלי ציון״ ו״השומר הצעיר״. כל בני המשפחה היו איפוא עסקנים פוליטיים, שנטלו חלק פעיל בחיים הציבוריים והתסיסה הפוליטית של התקופה מצאה את הדה וביטויה בביתנו. היתה איפוא בינינו מלחמת דעות, היו ניגודים רעיוניים חריפים שלא גרמו במיוחד לליכוד המשפ־חה. ברם היה במשפחתנו מכנה משותף אחד, שליכד את

כולם. היתה זו הנטייה לעממיות, השאיפה לסייע לשכבות העמלות, עמלנות, שאיפה לפרודוקטיביזציה, סובלנות וכי־בוד הדדי ועל הכל רצון עז ללמוד ולהשתלם.

ד

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עקרה משפחתנו לווינה, שם גרו כבר מקודם שני אחי. באוסטריה גויסו ממשפחתנו חמישה אנשים לצבא, ארבעת אחי והגיס אדולף סנדויאר בעל אחותי.

בווינה גרנו באזור לא יהודי. הואיל ואחי שרתו בצבא נהנינו מזכויות מיוחדות.

אחי יונה שאהב לבלות בחיק הטבע והיה חובב טבע נלהב, סידר בחצר הבית גינה וגידל יונים, שפנים, כלבים וחזירי־ים. באחד מרחובות וינה המרכזיים הועמד פסל־עץ כאמצעי תעמולה והתרמה לצלב האדום האוסטרי. לידו היו קונים מסמרים, מקבלים פטיש ולצלילי מוסיקה היו תוקעים את המסמרים בפסל העץ. פעם הלך אחי הצעיר יונה עם חברו, רוקנו את האוטומטים בסביבה, ובעד הכסף שהוציאו משם קנו מספר רב של מסמרים ותקעו אותם בפסל. מעשה "פטריוטי" זה שלהם הועלה על נס בבית־ספרם והם זכו לכבוד ולהוקרה רבה.

באחד הימים קנה אחי יונה שני עכברים לבנים, הכניסם לכיסו ובא איתם לבית־הספר. למזלו הרע הם פרצו מכיסו באמצע נאומו הפטריוטי של המפקח הפדגוגי שביקר אז בבית־הספר. קמה מהומה ובהלה ויונה גורש מבית־הספר.

בשנת 1918 חזרנו מווינה לסאמבור. אחי יונה עלה ב־1922 לארץ, היה חבר בגדוד העבודה, בתל־יוסף ובעין־חרוד.

לאחר שעזב את עין־חרוד נכנס לעבוד במכון הביולוגי־פדגוגי של יהושע מרגולין והיה יד ימינו. בתקופת עבודתו זו נסע לווינה להשתלמות. נפטר ב־1941 מהרעלת חמרים שבהם טיפל ועסק.

יצחק חרותי
ממקימיה וממייסדיה של תנועת הנוער "השומר הצעיר" בארץ

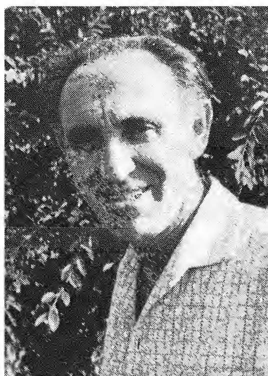
א

יצחק חרותי מיוזמיה ומקימיה של תנועת "החלוץ הצעיר" בגאליציה בשלהי 1922 ובראשית 1923, עלה לארץ מסאמבור עיר מולדתו בראשית 1926 לקיבוצו (קיבוץ הרצליה, כיום מרחביה) שישב אז בחולות ג'ידרו בדרך חיפה–עכו. באותה שנה פנו לקיבוץ מדריכי הסתדרות "הנוער העובד" בחיפה ובקשו מרצים לחוגי לימוד שונים. ארבעה מחברי הקיבוץ נענו להזמנה: יצחק חרותי, רישרד ויינטרויב, אליעזר פרי וצבי ורדי. החוגים עוררו עניין רב ומספר המשתתפים גדל והלך.

יצחק חרותי המשיך איפוא בארץ באותה פעולה חינוכית בקרב הנוער בה התמחה בתנועות "השומר הצעיר" ו"החלוץ הצעיר" בגאליציה, ברם בהבדל עצום זה שבארץ עשה מלאכתו זו לאחר יום עבודה מפרך במחצבה, בסלילת כביש או בייבוש ביצות.

בראשית 1928 ייסד חרותי את קן "השומר הצעיר" בחיפה, היה זה הקן הראשון של התנועה בארץ, ובכך הונח היסוד להמשך התפתחותה של התנועה.

בסוף 1928 ובראשית 1929 הגיעו לארץ הפלוגות הראשו־נות של קיבוצי "השומר הצעיר" יוצאי גאליציה ויצחק חרותי ועוד חברים נשלחו לסייע להם בהקמת המחנה, להדריכם בעבודה בפרדסים ובקשירת קשרים ראשונים עם המוסדות המקומיים.

יצחק חרותי

המחנה שהוקם על אחת הגבעות בנס־ציונה שכונתה ״גבעת מיכאל״ גדל והלך. הגבעה התוססת משכה אליה מבקרים רבים וביניהם בני־נוער מנס־ציונה והמושבות הסמוכות וחרותי החל לקיים פגישות איתם ובעת ובעונה אחת גם עם קבוצות־נוער בתל־אביב והיה בין מקימי הקן בעיר.
בשנת 1930 הוטל על חרותי להדריך בקן ״השומר הצעיר״ בתל־אביב. באוגוסט 1930 נערך בקיבוצו של חרותי במרחביה, הסמינר הארצי הראשון של חניכי תנועת ״השומר הצעיר״ בתל־אביב, חיפה, ירושלים, ראשון לציון, מקווה־ישראל ועפולה. סמינר זה בהדרכתו של חרותי נהפך למחנה־קיץ שומרי במשק מרחביה, בו נפגשו הנערים עם חברי הקיבוץ בעבודה בשדה, בכרם וברפת. הסמינר נמשך שבועיים, ובסיומו הוכרז חגיגית על הקמת התנועה השומרית הארצית ועל הצטרפות לתנועת ״השומר הצעיר״ העולמית.
בשלהי 1931 יזם חרותי כמדריך הקן בתל־אביב כנס בוגרי התנועה בצריף הקן שעל שפת הים. כינוס זה – מספר חרותי – נועד לכתחילה להיות ועידה ראשונה של התנועה, אך מסיבות שונות היא בוטלה ונתקיים הכינוס.
אולם־התערוכה של ״יריד המזרח״ היה מלא עד אפס מקום. המאורע הגדול שנתקשר לכינוס זה היתה התהלוכה הגדולה ברחובות תל־אביב. ״השומר הצעיר״ בארץ הופיע בשורות מלוכדות בהופעה רבת־רושם, לראשונה בתולדותיו.
התהלוכה נתארגנה בלי רשות המשטרה. הכינוס כשלעצמו וכן ערב הפתיחה החגיגי אף הוא הישרה הרגשת־חג על באיו.
יצחק חרותי ליווה את התנועה בארץ מיומה הראשון ועד להקמת הקיבוצים הראשונים מיוצאי התנועה בארץ. הוא עשה בה כשליח בקנים המרכזיים שהקים בערים וכ״מבקר״ בקיני המושבות והקיבוצים, כמשתתף במושבות הקיץ ובאירועים אחרים. הוא ליווה את התנועה בצמיחתה ובתהליכי התגבשותה בעשותו ימים כלילות בקן שברחוב מסדה בחיפה, על חולות שפת הים בתל־אביב, על ספסלי הרחוב של בית־הכרם או חוות־הלימודים בתלפיות שבירושלים, ובימי שבת וחג בקיבוצו במרחביה.
מה היה ה״אני מאמין״ של חרותי והקו שהינחה אותו בעבודתו החינוכית המוצלחת?
הוא טען כי התנועה הקיבוצית תיבחן לא רק בכוח ההגשמה אלא גם בכוח ההתמדה לקיים את התנועה החינוכית, על כן יש לשקוד שקידה נמרצת על האיזון בין שני תחומי־פעולה אלו.
הוא תבע למזג את ערכיה של התנועה אשר צמחה מסבל הגולה עם התנועה שגדלה על קרקע המולדת, ובפעילותו החינוכית נתן דוגמה לכך ולא עוד אלא שבעצמו סימל מיזוג זה.
הוא קבע כי בתנאי הכיבוש הקשים במציאותה של הארץ נוצרת תרבות עברית חדשה ולא פעם חסר לנושאיה ההיקף הרוחני והשפעת הערכים החיוביים שבתרבויות אותן ספגו היהודים בגולה. רצוי איפוא שילוב הערכים הרוחניים ההומאניים של יהדות הגולה עם התרבות העברית המקורית הנוצרת בארץ.
״תנועתנו בארץ־ישראל שוחה נגד זרם ״הצבריות הרוחנית״ ולוחמת בסכנה של צמצום האופקים המאיימת על הנוער. ההליכה ״הפשוטה והטבעית״ של הנוער הארצישראלי לקיבוץ, לפעמים היא חסרה את הראייה המעמיקה של ערכה החלוצי, נוסף על היותה מטרת־חיים כשלעצמה. על כן המיזוג בין קיבוצי הארץ ובין קיבוצי העליה מהגולה, יש בו כדי להצמיח על הקרקע המוצקה והטבעית של הנוער בארץ, את הזיקה ההכרחית והנפשית לגולה ולבעיותיה״.
(״על החומה״, חיפה, יוני 1938).
בפעולה החינוכית שלה הקדיש את חייו ראה חרותי לא איזה ״קורס מזורז״ שניתן להקנותו על רגל אחת לשם הליכה בה בתלם, אלא חריש עמוק באותו תלם, שרק הוא עלול להבטיח שהזריעה לא תהיה לשוא.
״היתה בנו התנגדות פנימית, אינסטינקטיבית ואפילו מפורתחת ל״חינוך מזורז״. לזרא היה לנו מה שקרוי במונחים של ימינו ״הקורס הקצר״, שכן כל ״קצרת״ היא בבחינת סםמוות לתנועה שמשימותיה ומאבקיה צריכים נשימה ארוכה. כמטרת חינוכנו ראינו לא את ההולכים־בתלם, כי את חורשי־התלמים, את פותחי הנידים החדשים – ולא ״ניר דוד״ אחד (הכוונה לקיבוץ הראשון של תנועת ״השומר הצעיר״ בארץ בעמק בית־שאן – א.מ.) אלא נירים רבים״.
(ספר השומר הצעיר, כרך ג׳, הוצאת ספרית פועלים, 1964, עמ׳ 332)
ובמטרה חינוכית זו שהציב לעצמו היה טמון סוד כוחו והצלחתו של יצחק חרותי כמחנך וסוד גידולה ויציבותה של תנועת ״השומר הצעיר״ המונה כיום (1979) כשישה־עשר אלף חניכים בערים, עיירות־פיתוח וקיבוצים, ואשר הקימה ביובל שנותיה עשרים ושישה קיבוצים וכן גרעינים,

שהשלימו קיבוצים רבים נוספים.
ואחד ממקימיה ומייסדיה של תנועה זו, מראשוני מחנכיה, שהעמיד חניכים רבים שהלכו בעקבותיו והביאו את התנועה עד הלום, הוא יצחק חרותי.

ב

חניכים מספרים על המחנך יצחק חרותי

יחסי־חיבה בין המדריך לחניך.
יצחק פסח שהיה פעיל בתנועת הנוער ״השומר הצעיר״ בעיר חיפה מ־1929 עד 1931, מספר כי מה שהפתיע אותו בדרך עבודתו החינוכית של י. חרותי היו יחסי־החיבה האישיים שנרקמו בינו לבין חניכיו. יחס זה הרס את החשד של ״ציד נפשות״ (ספר השומר הצעיר, כרך ג׳, עמ׳ 344).

לאה אלתרמן (אחותו של המשורר נתן אלתרמן) מספרת:
״משהו על ראשית הקן בתל־אביב. הקן קם בתהליך של מטאמורפוזה של נוער אינדיבידואליסטי לקראת דרך חברתית. זאת היתה המשמעות של עבודת יצחק חרותי בנוער הזה...
עמדנו על סף גמר הגימנסיה והיו שהתכוננו לנסוע לחוץ־לארץ להמשכת הלימודים ואז... כפי שאמרו כאן חברים ״צץ חרותי״. הוא בכושר־המגע המיוחד לו, הסביר לנו, מדוע אנחנו צריכים לעשות משהו בעולם הזה... אולי צודק חרותי באומרו, שהדוגמה האישית פעלה כאן יותר מכוח השכנוע ההגיוני, שהרי הוא עצמו בא אלינו כאיש קיבוץ, כמגשים. אך איני רוצה לזלזל בתורה עצמה. הצקנו לחרותי בשאלות: מתי לדעתו יבוא בכל זאת הסוציאליזם? וחרותי לא אמר מתי, הוא היה טוען שזה תהליך. וכשהתחלנו לשחות בים הסוציאליזם, התאמצנו להגדיר בדיוק את מקומה של הציונות בתהליך הגשמת הסוציאליזם. והיו בינינו שהצדיקו את הציונות בכך, שהיא תביא בכנפיה גם את הסוציאליזם. זכותו של חרותי היתה שהוא הוכיח לנו, לנוער הארצישראלי, שאנחנו קודם־כל יהודים וזה הדבר הקובע בכל מהלכינו״. (שם, עמ׳ 3—352).

אברהם יפה (אלוף־מיל. לשעבר חבר כנסת וראש רשות שמורות הטבע):
״לאחרונה אני מרבה להיפגש עם נוער ותמיד מציקה לי השאלה: מדוע הנוער של היום אינו ציוני, אינו יהודי; מדוע הציונות אצלו במרכאות? מדוע אנו בזמננו הגענו באופן כה טבעי לציונות, ליהדות, למורשת ולאהבת ישראל?
תשובה לשאלה זו אפשר לשמוע היום בדברי חרותי, ולהרדות לו על התקופה שהעניק לנו. הוא שנתן לנו אז באופן בלתי־אמצעי את הקשר עם יהדות וציונות. וזאת אינני רואה כיום״. (חותם, 2.5.1975)

פרופסור שניאור ליפסון (מכון וייצמן למדע):
״נזדמן לי פעמים רבות להתפאר ולומר שגמרתי שתי אוניברסיטאות ויש לי שני דוקטוראטים – האחד הוא דוקטוראט של ״השומר הצעיר״ ועוד דוקטוראט אחד סתם...
בקורס הזה שקיבלתי ב״השומר הצעיר״ היה חרותי גדול הפרופסורים; לא זה שבא עם כל התשובות באמתחתו, אלא זה שמחנך לחשוב״. (חותם, 2.5.1975)

מרדכי חרותי (וולקר)

נולד בשנת 1899 בסאמבור. סיים בית־ספר תיכון וקיבל תעודת בגרות. ב־1917 גוייס לצבא האוסטרי. עם שחרורו מהצבא ב־1918 היה מפעילי הסתדרות הנוער ״התחיה״ בסאמבור, ששימשה גרעין לתנועת ״השומר הצעיר״, בה פעל לאחר מכן כמדריך. נרשם באוניברסיטת לבוב כסטודנט מהמנין בפאקולטה למשפטים. ברם הפסיק לימודיו והחל להכשיר עצמו לעלייה לארץ.
יחד עם חבריו מתנועת ״שומר הצעיר״ עבד בסאמבור בנסירת עצים ובנפחות. הנפח קלינג שאצלו עבד, כתב לו בתעודת הסטודנט, שהוא מעיד עליו כי היה עובד מסור וחרוץ ולא פועל שיכור. זו היתה התעודה שקיבל, במקום התעודה האוניברסיטאית שצריך היה לקבל לפי דרישת הוריו. משום כך, כשעלה ארצה במארס 1920, בקבוצת העולים הראשונה של תנועת ״השומר הצעיר״ שכונתה בשם ביל״ו״, לא נפרדו ממנו ההורים ובני משפחתו, שהתנגדו לעלייתו לפני סיום לימודיו. רק הגיס, איש ה״בר נד״ אדולף סאנדויאר, ליווה אותו לתחנת הרכבת.
בבואו לארץ הצטרף לקבוצת ״השומר הצעיר״

בביתניה–עלית. חלה בקדחת ובדיזנטריה, ונאסר עליו מטעמים רפואיים להישאר במקום. עבר לתל־אביב ועבד כפועל בנין.
הואיל והיה אספרנטיסט בסאמבור, נפגש עם יושב־ראש איגוד האספרנטיסטים בתל־אביב, העורך־דין מארק גורודיסקי, שקיבל אותו כפקיד במשרדו והשפיע עליו שימשיך ללמוד משפטים.
היה מפעילי הליגה לאספרנטו בתל־אביב, הירצה וניהל קורסים ללימוד שפה בינלאומית זו. היתה זו קבוצת האספרנטיסטים הראשונה שנוסדה בתל־אביב ב־1923.
בשנת 1926 סיים מרדכי חרותי את לימודיו בבית־הספר הגבוה למשפט בירושלים. ב־1928 קיבל רשיון של עורך־דין. המשיך תחילה לעבוד יחד עם העו"ד מארק גורודיסקי, ולאחר מכן הפך לעורך־דין עצמאי, מצליח, מקובל וידוע בתל־אביב.
בהיותו סוציאליסט נלהב עוד בעיר מולדתו סאמבור, סייע רבות כעורך־דין לאנשים מעוטי־יכולת, מבלי לקבל מהם שכר־טירחה. ולא עוד אלא שלאחר מכן כנוטריון, היה אפי־לו משלם מכיסו את מס־הבולים לנצרכים.
שלוש פעמים ביקר בסאמבור עד מלחמת העולם השניה.
בשנת 1942, בתקופת מלחמת העולם השניה, התגייס לבריגדה היהודית.
עם שחרורו מהצבא ב־1945 המשיך בעבודתו כעורך־דין.
בקום המדינה נכנס לצה"ל, הגיע לדרגת סגן־אלוף והיה שופט ואב־בית־דין בבית־הדין הצבאי העליון, ולאחר מכן בבית־הדין הצבאי לערעורים.
על תקופת עבודתו זו מספר נשיא בית־הדין הצבאי לערעו־רים בזמן ההוא, נחם שדמי (אל"מ–מיל.):
"מרדכי חרותי היה בעל השכלה משפטית רחבה ונסיון רב, משפטן בעל השקפות מגובשות. הוא לא עשה מלאכתו רק כקרדום לחפור בו, אלא שמר על רמה נאותה.
בשמשו כאב־בית־דין היה משקיע עבודה רצינית ומעמיקה בעצם מהלך המשפט, ולאחר מכן בכתיבת פסק־הדין ובהנ־מקתו. מחד גיסא היה מקפיד מאוד בגביית עדויות, חקירת עדים, שמיעת הצדדים, וביחוד עורכי־הדין שהופיעו כתובעים או סניגורים; אך מאידך גיסא היה מקפיד הקפדה מעולה עוד יותר, על חוש הצדק, על דיוק בהליכי משפט ושמירה מדוקדקת על סעיפי החוק. תמיד היתה זו עבודה למופת.
כמו כן היה איש שיחה לדוגמא בבירור סוגיות משפטיות בצורה חיה ומשכנעת, תוך הרחבת היריעה ושדה הראייה. היה מתבל דבריו בסיפורים מעניינים ומרחיבים את הדעת על משפטים ומשפטנים, ביניהם משפטנים דגולים שהיה מרימם על נס.
היה משכים קום, ומדי יום ביומו, כמעט במשך כל חודשי השנה, היה יורד לשפת הים לשחות ולהתעמל, כדי להגיע לעבודה במועד הקבוע, רענן, צלול־דעת ובהרגשה טובה".
בשנת 1959 היה בין מייסדי "צוות – אגודת משוחררים משרות קבע בצה"ל", הקיים עד היום הזה כארגון גימלאי צה"ל שפרשו מצבא הקבע. הוא פעל רבות בעיבוד התקנון ובכל הצדדים המשפטיים, שהיו כרוכים בהקמת הארגון.
בשנת 1960 פרש מצה"ל וחזר לעבוד כעורך־דין עצמאי.
נפטר ב־י"ז באדר ב' תשל"ד (1974).

מרדכי חרותי

בית סנדויאר

אדולף (אברהם) סנדויאר

המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פ.פ.ס.) שנוסדה בסאמ־בור לפני מלחמת העולם הראשונה, כללה בתוכה גם מספר של חברים יהודים.
המפלגה הסוציאליסטית היהודית ״בונד״ נוסדה בסאמבור לאחר מלחמת העולם הראשונה.
מייסדם של שתי המפלגות הללו בסאמבור, של המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הפולנית ושל מפלגת הפועלים היהודית האנטי־ציונית, היה הסוציאליסט היהודי אדולף (אברהם) סנדויאר.
הוא נולד בסאמבור בשנת 1882 במשפחה דתית. לאביו היו מספר בתים בסאמבור, ומשום כך כינוהו בשם ״שרואל דזיידזיק״ (ישראל בעל־האחוזות). כמו כן היתה לו חנות בדים.
אביו שאף לכך שבנו אדולף יהיה רב. ברם לאחר שסיים את בית־הספר התיכון בסאמבור עזב את הבית ונסע לגרמניה. שם הכיר מקרוב את התנועה הסוציאל־דמוקראטית, הפך לסוציאליסט נלהב, חזר לסאמבור וייסד שם את המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (פ.פ.ס.). במשך הזמן הפך להיות למזכירו של מוראצ׳בסקי, ממנהיגיה הראשיים של פ.פ.ס. וציר הפארלמנט האוסטרי בווינה. במשך תקופה מסויימת שהה בבודאפסט. לפני מלחמת העולם הראשונה חזר לסאמבור והמשיך לעמוד בראש פ.פ.ס. בעיר.
לאחר מלחמת העולם הראשונה נטש את פ.פ.ס. וייסד את ה״בונד״ בסאמבור. עד סוף ימיו היה חבר ה״בונד״ ועמד בקשרים הדוקים עם ראשי ה״בונד״ בפולין וראשי ציש״א (הארגון המרכזי של בתי הספר היהודיים).

אדולף (אברהם) סנדויאר

ברם יחד עם זאת לא ניתק אדולף סנדויאר את קשריו עם פ.פ.ס. שהיה מייסדה בסאמבור, ובין שתי המפלגות היה קיים שיתוף־פעולה. כך למשל עמד אדולף סנדויאר בקשר הדוק עם איגוד פועלי הרכבת בעיר, שהיה בהשפעת פ.פ.ס. כמו כן המשיך להיות חבר ההנהלה של טו״ר (חברת האוניברסיטה לפועלים), איגוד מכללות הפועלים מטעם פ.פ.ס.
הוא נבחר על־ידי הפועלים בעיר כמנהל קופת־חולים, ולא־חר שנפתחו קואופרטיבים לפועלים, צרכניות־מזון (״קונ־סום״) עזב את קופת־חולים והיה מנהל הצרכניות. כמו כן היה חבר מועצת העיריה בשנים הראשונות לאחר המלחמה.
חתם על שני עתונים יומיים – על עתון ה״בונד״ – ״פאלקסצייטונג״ ועל עתונה של פ.פ.ס. בגאליציה ״נאפ־שוד״ (קדימה).
לקח חבל פעיל בתהלוכות אחד במאי שאורגנו בסאמבור במשותף על־ידי פ.פ.ס. וה״בונד״.
כאיש משכיל וחובב ספר היתה לו בביתו ספריה גדולה בגרמנית, פולנית וויִדיש.
אשתו ברתה (בלה) מבית וולקר עזרה על ידו בפעולתו המפלגתית ויסדה ״ארגון נשים סוציאליסטיות עובדות״ ליד ה״בונד״. לנערות היהודיות שהשתייכו לארגון סודרו שעורי־ערב להשכלה כללית, קבלו ספרים לקריאה, השתת־פו בשיחות, בהרצאות וכו׳.
מפעילי ה״בונד״ האחרים בסאמבור יצוינו: עו״ד מאנדל, עו״ד סירוף, עו״ד ד״ר שלמה (סלומון) שור ומארקוס שפי־נר. שני האחרונים עברו לאחר,מכן לפ.פ.ס. נמנו בין מנהיגיה ונכלאו בשנת 1937 במחנה הריכוז קארטוז־בארזה.
אחרי מהפכת פילסודסקי בפולין ב־1926 והשתלטות היסו־דות הימניים, פורק איגוד הקואופרטיבים הצרכניים (״קונ־סום״) שאדולף סאנדויאר עמד בראשו בסאמבור והוא נשאר מחוסר עבודה. אשתו הפכה אזי למפרנסת המשפחה. היא פתחה חנות כובעים ובעצמה היתה מכינה אותם. לאחר מכן פתח אדולף סנדויאר חנות לאופניים ולמכונות תפירה, ובכך עסק עד פרוץ מלחמת העולם השניה.
היה יציב בדעותיו כאתיאיסט וכאנטי־ציוני. ניהל פולמוס חריף עם הציונים,אך כולם העריכו את יושרו ועקביותו הן בפעילותו והן בהשקפותיו.

בתקופת השואה והאקציה השניה בסאמבור, באוקטובר 1942, הובל סנדויאר למחנה יאנוב שם עבד בסדנאות

כמכונאי. חלה בטיפוס אך לא גילה את מחלתו לאיש, המשיך לעבוד באפיסת כוחות ובחום גבוה.
איש הגסטאפו גבויאר הבחין בזמן המיפקד במחנה הריכוז, במחלתו. סחב אותו לשדה ודרס אותו למוות ברגליו (ראה במדור "עיר בכליונה" סיפורה של בתו ד"ר אירנה גלאנץ־סנדויאר).

פרופסור ארתור סנדויאר

ארתור סנדויאר נולד בדצמבר 1913 בסאמבור. אביו אדולף כמייסדו של ה"בונד" בסאמבור לא העניק לבנו חינוך יהודי־מסורתי, אך סבא החליט להכינו לבר־מצווה. ברם הרבי ששכר ללמדו פרק בהלכות יהדות לא הצליח במלאכתו, ובמקומו הוזמן ללמדו מורה עברי יעקב צמרי (באומוולשפינר) חבר קיבוץ מרחביה כיום. ברם במקום ללמדו הלכות בר־מצווה לימד אותו צמרי עברית ושעורים אלה הניחו את היסוד להשכלתו העברית, שהרחיבה לאחר מכן.
הוא סיים את בית־הספר התיכון ובשנת 1930 בתקופת לימודיו היה חבר תנועת "גורדוניה" בסאמבור באותה שנה. בקבלו תעודת בגרות עבר ללבוב וסיים את הפאקולטה לפילולוגיה באוניברסיטת לבוב. פרופסור רישרד גאנשינץ הודיע לו שאם יתנצר יוכל לעבוד כאסיסטנט שלו. אך הוא דחה פנייה זו ועזב את לבוב.
בתקופת עבודתו באוניברסיטה פרסם את ספרו הראשון: "תיאוקריט יוצר האידיליות".
בגלל האווירה האנטישמית ששררה בפולין לא הצליח לקבל משרת מורה בשום בית־ספר תיכון ועבר לקראקוב בה שהה בשנים 1937–1939. שם קשר קשרים עם סופרים פולנים, המשיך בעבודתו הספרותית, פרסם מאמרים ושירים והתפ־רנס מעבודתו זו. כמו כן לימד באותן השנים לאטינית בבית־הספר העברי "תרבות" כמורה בנסיון ללא תשלום.
בשנת 1939 בפרוץ המלחמה חזר לסאמבור, ובתקופת הכי־בוש הרוסי, לימד שם רוסית בבית־ספר תיכון, שפה שאותה רכש על־ידי לימוד עצמי באותה שנה באמצעות ספר־לימוד רוסי־פולני.
בתקופת הכיבוש הנאצי הסתתר בסאמבור יחד עם אמו ואחותו במשך ארבעה־עשר חודש בעליית־גג של משפחה אוקראינית (מאריה ואיבן מאלאנקייביץ').

לאחר המלחמה עבר ללבוב ועבד במערכת עתון פולני. קארול קורילוק, העורך של העתון הספרותי הפולני היחידי בלובלין "Odrodzenie" ("התחיה"), שבא ללבוב כדי לגייס סופרים פולנים, נפגש עם ארתור סנדויאר והביאו במטוס ללובלין, שם שימש ככתב צבאי בחטיבת הצבא הפולני על־שם קושציושקו. לאחר מכן השתתף במערכת עתון בקראקוב.
בשנת 1948 קיבל תואר דוקטור באוניברסיטת קראקוב. ב־1950 עבר לווארשה כעורך כתב־העת הפולני "התחיה", משרה שוויתר עליה באותה שנה כמחאה נגד הז'דאנוביזם שהשתלט על פולין אחרי ועידת סופרי פולין בשצ'צ'ין בינואר 1950.
כשלוש שנים נאסר עליו לפרסם מאמרי ביקורת, אלא אך ורק תרגומים מיוונית עתיקה ורוסית. באותו זמן כתב ספר תיאורטי על אסתטיקה, שפורסם רק ב־1957. ספרו הוכתר בפרס ב־1975 על־ידי המיניסטריון לתרבות ולאמנות בפו־לין.
בשנת 1963 מונה כדוצנט לספרות פולנית באוניברסיטת ווארשה, ובשנת 1973 הוכתר בתואר פרופסור.
כמומחה לספרות יוון העתיקה הוא מוזמן מפעם לפעם כמרצה־אורח באוניברסיטאות באירופה ובארצות־הברית.

פרופ' ארתור סנדויאר

ביקורו בישראל מטעם ממשלת פולין

בקשר לשנת מיצקביץ' שהוכרזה על־ידי ממשלת פולין ועל־ידי אונסק"ו במלאת מאה שנה למותו של המשורר הגדול – נשלח במאי 1955 על־ידי ממשלת פולין כסופר ומבקר ידוע־שם, להרצות בישראל שורה של הרצאות על מיצקביץ' ועל ספרותה של פולין החדשה.
כאשר קם במסיבה שנערכה לכבודו והודיע בעברית כי את

הרצאתו על חגיגות אדם מיצקביץ׳ ישא בעברית, הוכו הנאספים בתדהמה. ואכן הפתיע סנדויאר את שומעיו בעב־רית השרשית שלו. כשהרצה והשיב לאחר מכן על מטר השאלות בעברית, לא נראה היה כסופר פולני אלא כיהודי המעורה ביהדותו, עד שנדמה היה כי רק בטעות הוא נמצא מהעבר השני של המיתרס.

רגשותיו כיהודי...
מה משונים הליכותיו של עמנו אשר כשרונותיו אובדים ממנו כדם הזה האובד מעורקיו בדרכי נכר!
האומנם אנחנו נגרי־הדם, דלים באמת כל כך, שעלינו להיות בזבזנים עד כדי כך?
שלנו קנקן משובח זה, גם אם נקלע לנכסי־נכר.
(״דבר״ – 26.5.1955)

עילוי יהודי / רחל אוירבך

אל יוליאן קליאצ׳קו, וילהלם פלדמן, הנריק ביגלאייזן ויו־ליוש קליינר – מבקרי הספרות הפולנית וחוקריה – שממו־צא יהודי, נוסף עוד ראש יהודי חריף.
אחד העילויים המגמעים גמיעת פתע את כל הדעת שבעו־לם בטרם ידעת מתי וכיצד.
ארתור סנדויאר נמצא בעל ארודיציה בלתי־רגילה בשטחי הפילולוגיה, הפילוסופיה, הספרות והלינגביסטיקה. הוא שולט בלשונות אירופה החשובות, ובין העתיקות והחדי־שות שבהן – ״גם״ העברית.
ככמה סופרים פולנים אחרים ממוצא יהודי, הביא גם סנדויאר את חויות־החורבן היהודיות שלו לידי ״תגובה מסלקת״ בקובץ נובילות דקות־ביטוי בשם ״מותו של ליב־רל״. הוא כתב שירים ומסות, זעיר־אנפין על נושאים מתקו־פת יוון ורומי העתיקות. הוא תרגם מרוסית את מאיאקובסקי ועיבד מחדש מיוונית את ״הצפרדעים״ לאריסטופנס. כתב רומן אבטוביוגראפי, פרסם זכרונות מתקופת השנים 1930–1939. ואף־על־פי־כן ברור כי עיסו־קו העיקרי היה ונשאר חקר הספרות וביקורת הספרות. חיבוריו בעניינים אלה נחשבים על מיטב המסה הספרותית, לא רק בספרות הפולנית אלא גם בכללית.
עוד לפני שנים נזדמן לי לקרוא את חיבורו המעניין והמקורי על יצירתו של בולאסלאוו לאשמיאן, שהיקנה לסנדויאר אחרי המלחמה את התואר דוקטור. מחזור של מאמרים, אפשר לומר אפולוגטיים, על שמונת חשובי המשוררים הפולניים מלפני המלחמה (ליאופולד סטאף, יוליאן טובים, אנטוני סלונימסקי, יארוסלאוו איוואשקיאביץ׳, וולאד־יסלאב ברוניאבסקי, יוליאן פשיבוש, קונסטאנטי גאלצ׳ינסקי ומיאצ׳יסלאב יאסטרון) הופיע בכרך ששמו ״משוררי שלושה דורות״...
אם כי סנדויאר רואה את עצמו כסופר פולני, הוא שומר על

מספרי פרופסור ארתור סנדויאר

Teokryt twórca sielanki, Filomata, 1935
Śmierć liberała, Czytelnik, 1946
Poeci trzech pokoleń, Czytelnik, 1955
Moje odchylenia, Wydawnictwo literackie, 1956
W 2000 lat później, Czytelnik, 1956
O jedności treści i formy, Wydawnictwo literackie, 1957
Bez taryfy ulgowej, Czytelnik, 1959
Zapiski z martwego miasta, Czytelnik, 1963
Stanowiska wobec. . . Wydawnictwo literackie, 1963
Dla każdego coś przykrego, Wydawnictwo literackie, 1966
Samobójstwo Mitrydatesa, Czytelnik, 1968
Liryka i logika, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969
Proza, Wydawnictwo Literackie, 1972
Matecznik Literacki, Wydawnictwo Literackie, 1972
Teoria i historia, Wydawnictwo Literackie, 1973
Poeci czterech pokoleń, Wydawnictwo Literackie, 1977
Bóg, Szatan, Mesjasz I. . .? Wydawnictwo Literackie, 1977
Zebrane pisma krytyczne, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979

תרגומי שירה

Wlodzimierz Majakowski — Dobrze, Książka i Wiedza, 1952
Wlodzimierz Majakowski — Satyry, Państwowy Inst. Wyd., 1952
Teokryt-Sielanki, Państw. Inst. Wydawniczy, 1953
Arystofanes-Żaby, Państw. Inst. Wydawniczy, 1953
Eurypides-Elektra, Państw. Inst. Wydawniczy, 1963
Arystofanes-Chmury, Czytelnik, 1964
Arystofanes-Ptaki, Państw. Inst. Wydawn.
Bialik — Wiersze

בית שטויארמן

ד"ר יוסף שטויארמן

העו"ד ד"ר יוסף שטויארמן נולד בסאמבור בשנת 1850. ב־1894 נבחר כראש העיר, תפקיד ששום יהודי לפניו ואחריו לא מילא בסאמבור.
לפני כן היה נשיא לשכת עורכי־הדין בעיר. אם כי היה יהודי מתבולל, מעורה בחברה הפולנית־אוסטרית, ומטיף להתבוללות, סרב לקבל תפקיד רם מעלה מטעם ממשלת אוסטריה וכן סכום רב, אם יתנצר יחד עם בני משפחתו, כפי שנרמז לו על־ידי השלטונות.
אף־על־פי שהיה לו בית בסאמבור בו שכן משרדו, בחר לגור באחוזתו וויכילובקה, במרחק שני קילומטר מסאמבור. עם היבחרו כראש־עיר, הפכה גם אחוזתו לחלק אינטגראלי מהעיר.
במשפחתו היו ארבעה ילדים: שתי אחיות – סאלקה ורוז־יה, ושני אחים – אדוארד וזיגמונט, שכונה בפי כל בשם דושייק.
בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, עזבה משפחת שטויארמן את סאמבור בשלהי 1914 לתקופה קצרה. פרט לכך לא עזב ד"ר יוסף שטויארמן אף פעם את סאמבור יותר מאשר ל־4–5 שבועות, וגם זאת רק פעמיים.
בראשית 1915, כאשר הדפו הגרמנים את הרוסים מגאלי־ציה, חזר יוסף שטויארמן עם משפחתו לסאמבור והמשיך למלא תפקידו כראש־עיר. בין הישגיו – סידור התאורה החשמלית בעיר.
בשנת 1919 לאחר שפולין קיבלה את עצמאותה, נטש שטויארמן את תפקידו כראש־עיר, תפקיד ששימש בו עש־רים וחמש שנים רצופות, שזו תופעה נדירה בכלל ולגבי יהו־די בגולה בפרט.
הוא המשיך להיות נשיא לשכת עורכי־הדין בסאמבור.
כאשר החלה ממשלת פולין ליצור חוקה אחידה במדינה – בה שלטו בחבליה השונים משנת 1775 עד 1918, חוקי רו־סיה, גרמניה ואוסטריה – השתתף ד"ר שטויארמן כמשפטן בקואורדינציה של החוקים הנוגעים למשקאות האלכוהול־יים וזאת על־אף האנטישמיות ששררה אז בפולין.
בכל תקופת כהונתו כראש־עיר לא התבייש ולא הסתיר את יהדותו. התפלל בחגים בבית־הכנסת וגם ייסד בית־מדרש שנשא את שמו.
נפטר ב־17 בפברואר 1932.

אדוארד שטויארמן

בנו של ד"ר יוסף שטויארמן.
פסנתרן מפורסם. נולד ב־18 ביוני 1892 בסאמבור. למד פסנתר אצל בוסוני (מלחין ופסנתרן איטלקי בעל שם בינל־אומי, שיצר אסכולת פסנתר חדשה) ותיאוריה אצל ארנולד שנברג (מלחין יהודי־גרמני, מתווה דרכה של כתיבת המוסיקה החדשה במאה העשרים). אחר כך היה מורה לפס־נתר בבית־הספר על־שם פדרבסקי בלבוב, ובשנים 1932–1936 בקונסרבטוריון היהודי בקראקוב.
היה חבר כבוד באקדמיה למוסיקה בפלורנץ שבאיטליה.
הופיע בקונצרטים בלונדון, פאריז ווארשה. הוזמן למסע קונצרטים מיוחד ברוסיה, אך ויתר על כך גם לאחר מילוי כל בקשותיו ותנאיו.
ביוני 1936 הגיע לארצות־הברית להשתקע שם והקונצרט הראשון שלו נערך בהוליבוד.
בניו־יורק קשר קשרי ידידות עמוקים עם המלחין ארנולד שנברג והפך להיות לפרשן הנאמן ביותר של יצירותיו.
בשנה הראשונה לשהותו בארצות־הברית, זכה להצלחה גדולה ולפרסום רב, הקונצרט לפסנתר מיצירות שנברג, שערך בניו־יורק, כשליאופולד סטוקובסקי היה המנצח והוא הסולן.
לימד בקונסרבטוריון בפילאדלפיה וב"ג'וליארד" בניו־יורק.
תפס מקום נכבד בארצות־הברית כאמן הפרשנות של מוסי־קה מודרנית, וכאחד הפדגוגים־המוסיקאים המעולים.
בפילהרמוניה של ניו־יורק ניגן מיצירותיהם של שנברג, בארטוק ואחרים תחת שרביטם של מנצחים מפורסמים.
היה הראשון שניגן ברסיטאלים את כל יצירותיו של שנברג לפסנתר, ואת יצירותיו לתזמורת עיבד לפסנתר.
ביקר בארץ והיה מורם של מספר פסנתרנים ישראליים.
נפטר בניו־יורק ב־11 בנובמבר 1964.

דושייק (זיגמונט) שטויארמן

הבן הצעיר במשפחת שטויארמן. הגיע לשיא פרסומו ככדו־רגלן מעולה, כאמן הכדורגל, כאחד משחקני הכדורגל המצטיינים בפולין, כמבקיע שערים לדוגמא. נאמר עליו כי

הבעיטה שלו על מגרש הכדורגל הדהדה בפולין כולה ואף מחוצה לה.
תחילה היה שחקן בנבחרת הכדורגל בסאמבור "קורונה", ולאחר מכן סופח לקבוצת הכדורגל היהודית המפורסמת בגאליציה "חשמונאי".
פרט לכך היה משתתף במשחקים בינלאומיים בנבחרת הכדורגל של פולין. היה ספורטאי נלהב ונוסף לכך שהתבלט כוכוב במשחק הכדורגל, זכה גם בתחרויות טניס בגביעים אין ספור. כמו כן הצטיין בהחלקה על פני הקרח במחליקיים. הספורט שגרם לפרסומו היה עיסוקו היחיד.
אחותו סאלקה מספרת בזכרונותיה, שפעם אחת כאשר נסעה ברכבת לסאמבור, נכנסה לשיחה עם אדם משכיל בגיל עמידה. כשסיפרה לו על מטרת נסיעתה הוא שאל לשמה מהבית. תוך כיבוש עצמי נפלטה זעקה מפיו: "שטויארמן! האם אין את במקרה קרובת־משפחה של שטויארמן המפורסם?"
סאלקה היתה משוכנעת שכוונתו לאדוארד אחיה שהתפרסם אז בפולין כפסנתרן ומוסיקאי והופיע בהצלחה בקונצרטים בערי פולין. אך האיש הסביר לה כי כוונתו אינה לאדוארד אלא לדושייק שטויארמן, הכדורגלן והספורטאי המפורסם.
נספה בשואה בסאמבור.

סאלקה (סלומיאה–שרה) פירטל־שטויארמן

סאלקה שטויארמן – בתו של ד"ר יוסף שטויארמן – ילידת סאמבור, עמדה במרכזם של מאורעות בעלי חשיבות בעולם הספרות, התיאטרון, והקולנוע.
היא תפסה עמדה חשובה בתקופת הזוהר של התיאטרון הגרמני לאחר מלחמת העולם הראשונה, ועמדה מכובדת בתקופת הפריחה של תעשיית הסרטים ההוליבודית.
היא קיימה קשרים הדוקים, קשרי ידידות עם מאקס ריינהארדט, מאקס ברוד, פראנץ קפקא, קארל קראוס, ברטולד ברכט, תומאס מאן, גרטה גארבו, סרגיי אייזנשטיין, ודמויות חשובות אחרות בעלי שם ופרסום עולמי, שהיו חלוצי התרבות והאמנות במחצית הראשונה של המאה שלנו.
בניגוד לרצון הוריה השתקעה בווינה והפכה לשחקנית תיאטרון. לאחר התחלות טראגיקומיות על במת התיאטרון בערי אוסטריה וגרמניה, גילה אותה מאקס ריינהארדט, מגדולי הבמאים בדורו, והזמינה להופיע ב"דויטשס תיאטר" המפורסם בברלין, בו שימש כמנהל וכבמאי. כך הפכה לאחת משחקניות התיאטרון הבולטות והידועות בגרמניה ובאוסטריה.
הכירה את הבמאי והמשורר ברטולד פירטל ונישאה לו.
בשנת 1923 ייסדו ברטולד פירטל – בעלה – ופריץ קורטנר את התיאטרון האבנגרדי "די טרופה" (הלהקה) בו השתתפו אנשי־במה מפורסמים.
בשנת 1927 משך הקולנוע – שהעמיד אז את צעדיו הראשונים – את הזוג פירטל להוליבוד. כאן החלה סאלקה לעבוד ככותבת ועורכת תסריטים, בסטודיו של מטרו־גולדווין־מאיר, שהיה בין האולפנים הגדולים בהוליבוד.
הכוכבת הגדולה של חברת מטרו־גולדווין־מאיר היתה אז גרטה גארבו, שסרטיה נחשבים כהישגי־שיא באמנות הקולנוע. סאלקה פירטל־שטויארמן היא ששיכתבה וכתבה את התסריטים לסרטיה החשובים ביותר של גרטה גארבו כגון: המלכה כריסטינה, אנה קארנינה, מאריה וואלבסקה, נינוצ'קה ואחרים.
סאלקה הפכה במשך הזמן לידידתה הטובה ביותר של גרטה גארבו. ראו בה את "המומחית לגרטה גארבו" ועתוני הקולנוע כינו אותה בשם "היועצת האמנותית של גארבו".
הבית של סאלקה פירטל־שטויארמן בסאנטה־מוניקה ליד לוס־אנג'לס הפך לנקודת־מוקד ולמקום מיפגש מרכזי לסופרים ולאמנים מפורסמים בעולם כגון: הסופרים היינריך ותומאס מאן, ברטולד ברכט, ברונו פראנק, פראנץ וורפל, ליאון פויכטוואנגר, אייפטון סינקלר, ה.מ. מורנאו, סרגיי אייזנשטיין, גרטה גארבו ורבים אחרים.
ברם היא לא רק שימשה נקודת־מוקד ועמדה במרכז החוג של ידידיה הנ"ל, אלא היתה גם בעצמה אישיות יוצרת, ושופעת תרבות וידע בשדה הספרות והאמנות. היא עמדה גם בקשרי מכתבים עם אישים דגולים בתקופתה. כך למשל ניהלה חליפת מכתבים עם סרגיי מיכאילוביץ אייזנשטיין, הבמאי היהודי־רוסי המפורסם, יוצרו של הסרט המהולל: "ספינת הקרב פוטיומקין" (1925), שאתו מתחילה תקופת

הסרט האמנותי. היא גם פעלה למענו כאשר נמצא במצוקה בביימו סרט במקסיקו.
בין ידידיה היו גם צ׳ארלי צ׳אפלין ופרופ׳ אלברט איינש־טיין.
ברם אם גם חיי סאלקה פירטל־שטויארמן זרמו בעולם הרחב, הם לא נותקו אף פעם מנוף ילדותה, מסאמבור, בה נולדה, בה עמד בית הוריה, בה גודלה וחונכה. אך אם גם מסאמבור לעולם הרחב הובילה דרך ארוכה, שחצתה רבות מערי אירופה ואמריקה, הרי ראשיתה היתה תמיד נעוצה בעיר מולדתה, ששימשה לה כנקודת מוצא. היא לא נפרדה מעולם מעיר מוצאה, שתמיד נדדה עימה בכל דרכי נדודיה על פני יבשות וימים. לא היתה זו רק נוסטלגיה רגשית, חלומות ילדות, אלא סאמבור עירה נבלעה ממש בדמה והפכה לחלק בלתי־נפרד מטבעה ומישותה, כפי שהיא עצמה הביעה זאת לא פעם:
״כשקיבלתי מכתב מאמא מסאמבור בו כתבה כי ״באותה שנה הגיע האביב בזמן, והגן נראה כמרבד ססגוני ריחני״... נתקפתי געגועים עזים לבית, ולא פעם אף האוקינוס השקט, הכחול, לא יכול היה להשקיטני ולנחמני״.

צבי פכטהולד

נולד בדרוהוביץ׳, מזרח גאליציה, ב־י״א בחשוון תרל״ה (1.11.1874) לאביו בן־ציון הלוי מצאצאי הרב זונדל פריינד־ליך מסטארי־סאמבור. למד בחדרים ובישיבת דרוהוביץ׳. השתלם בבנקאות בקורס של הפוליטכניון בלבוב וב־1898 קיבל תעודת בנאי־אומן מטעם שלטון המחוז בסאמבור. התיישב בסאמבור ועסק בקבלנות בניין. הקים הרבה בניני מגורים ותעשיה. היה פעיל בעבודה ציבורית, נמנה עם פעי־לי התנועה הציונית בסאמבור ומעסקניה הנאמנים ביותר. הוא היה ממיסדי בית־הספר העברי ומהתומכים הנלהבים של החינוך והדיבור העבריים. באישיותו נתמזגו באופן בולט איש המעשה עם איש החזון הלאומי. היה חבר בהרבה וע־דים ציבוריים ובמשך אחת־עשרה שנה יושב־ראש אגודת בעלי־המלאכה ״יד חרוצים״.
בזמן המלחמה העולמית הראשונה, בימי הכיבוש הרוסי, השתתף כחבר פעיל בוועד ההצלה ועזרה לפליטים ביחד עם ד״ר פ. רוטנשטרייך, אברהם גולדברג, אברהם שור ובן־ציון טילמן.
בימי שלטון האוקראינים, אחרי התפוררות אוסטריה־הונגריה והמהפכה ברוסיה, השתתף כחבר ועד־הקהילה וחבר המועצה הלאומית היהודית לגאליציה המזרחית בהנהלתו של ד״ר פ. רוטנשטרייך.
בשנת 1921 עלה ארצה עם מטען ציוני רציני ועם ארבעת ילדיו, שני בנים ושתי בנות, כולם בגיל צעיר, בעוד אם המשפחה ושני ילדים קטנים נשארו בסאמבור, עד שאבי המשפחה יכשיר את הקרקע גם לעלייתם הם. ובארץ עוד טרם נוצרו תנאים כלכליים נאותים, שיקלו על העולים החדשים את קליטתם, רובם נתקלו בקשיי קיום ובבעיות דיור קשות.
גם צבי פכטהולד ובניו טעמו טעמם של חבלי קליטה, אולם לא נרתעו מפניהם, שכן נחן צבי פכטהולד ברצון עז ובגישה נועזת לפתרון בעיות חיים שונות ואם גם תהיינה קשות ככל שתהיינה. במהירות נפלאה הסתגל לתנאים החדשים ולא ארכו הימים והוא הצליח למצוא מקום עבודה במקצוע הב־ניין ביפו העתיקה, באחד המוסדות של ממשלת המנדט. ואם כי היתה זאת עבודת־כפיים מיגעת ובלתי־הולמת את רמתו המקצועית, המשיכו הוא ושני בניו בהתמדה בעבודה וזכו להערכה מצד פקידי הממשלה, שהיו ממונים על ביצוע העבודה במקום.
בשנות העשרים גבר זרם העליה שהביא גם עולים בעלי אמצעים, שמגמתם היתה להשתקע בארץ, לבנות ולהיבנות בה. החלה תנופת בנייה ותל־אביב זו העיר בזעיר־אנפין זכתה לצמיחה, גידול והתפשטות, שכן עבודת הבניין התרכזה בעיקר בה.
צבי פכטהולד משתלב מהר בתנועת הבנייה ומקים בנינים שניכר בהם ביצוע טכני מושלם. כתוצאה מכך הוא מוזמן לקבל על עצמו עבודות גדולות יותר. בגלל דיוק הביצוע והשכלולים שהוא מכניס בשיטות העבודה, יוצאים לו מוניטין של בונה אחראי בעל דרגה מקצועית גבוהה.
מכאן ואילך סלולה דרכו כקבלן מוכר בעיר, ובמרוצת הזמן הוא מנהל מפעלי בנייה גדולים ומעסיק בהם בעלי מקצוע

ועובדים רבים אחרים. במקביל לכך הוא מבסס את מעמדו הכלכלי, בונה את ביתו ומעלה ארצה את יתר בני משפחתו. הוא ממשיך בעבודת הבנייה עוד שנים רבות, ובניו שהתמחו בינתיים עוזרים על ידו כמנהלי עבודה מעולים ונוטלים ממנו חלק ניכר מהמעמס ומטרדות המקצוע.
הוא הקים במשך הזמן למעלה ממאתיים בנינים (בנייני מגו־רים וחרושת ובנינים ציבוריים וממשלתיים). בין הבנינים שהקים: בית ההסגר (קרנטין) בעג'מי שביפו, מועדון הציו־נים הכלליים, בית הסוכנים, פסז' פינסק, בית־הכנסת ברחוב בוגרשוב, בית־היתומים על שם בלובשטיין ברמת־גן, חלק מבית־מושב זקנים ברחוב אלנבי (בהתנדבות), בית תלמוד תורה ברחוב המליץ ועוד.
מכאן מתחיל פרק חדש בחייו של צבי פכטהולד, עליו מספר חותנו יצחק מלצר, בעל בתו. הוא היה מעיין לא אכזב של מרץ, דינמיות ותשוקה עזה לפעילות ויצירה. אחד מידידיו המקורבים הגדירו כ"מוח צלול בעל הגיון בריא עם מנה גדושה של חכמת חיים". היתה בו נטיה עזה לחיי חברה ערים וביחסיו עם הבריות הבליט מזג נוח ולבבי, ויח־סי כנות ורעות. תכונותיו אלה יצרו סביבו חוג רחב של ידי־דים ומכרים שהתיחסו אליו באהדה, ושמו הלך לפניו כיהודי פיקח שכדאי להטות אוזן לדבריו ולדרוש בעצתו.
ואמנם רבים היו הפונים אליו בבקשת עצה והדרכה בענייני עבודה וניהול.
סכסוך כי יפרוץ בין אדם לחברו בענייני ממון או עבודה, היו פונים לצבי פכטהולד כי ישמש בורר ודן יחידי בענין. ואכן גישתו האובייקטיבית ופסק דינו היו מתקבלים ללא ערעור על־ידי המתדיינים. הוא נודע בציבור הרחב כבורר מומחה ורבים היו הפונים אליו. גם בתי־משפט ממלכתיים היו מעבידים אליו סכסוכי־עבודה לשם דיון והוצאת פסקי־דין, ואלה הוכרו ואושרו מראש על־ידי בתי־המשפט כמחייבים את הצדדים.
עבודתו כקבלן הביאה אותו במגע עם מוסדות שונים וביני־הם עם החשובים ביותר כגון: עיריית תל־אביב והבנק למלאכה.
מנהלו של הבנק למלאכה, הציוני הוותיק יל"ג כהנוביץ בא בדברים עם צבי פכטהולר בענין מימון עבודות הבנין בעיר והתרשם מאוד מהבנתו וכוח־שיפוטו בענייני עסק ומסחר. הוא הזמין את פכטהולד לאסיפה כללית של הבנק והציע לבחור בו למועצת הבנק וההצעה נתקבלה פה אחד. בתפקידו זה פעל צ.פ. שנים רבות, בשמשו יועץ למנהל הבנק במתן אשראי, בביצוע אופרציות בנקאיות שונות וכו'. לבסוף נבחר צ.פ. ליושב־ראש מועצת הבנק.
מפלגת הציונים הכלליים, שאליה השתייך כחבר פעיל, שכנעה אותו להעמיד מועמדותו לבחירה למועצת העיריה והוא נבחר ברוב קולות מכריע. צ.פ. פיתח פעילות אינטנסיבית מאוד ולא פעם הגיע לידי התנגשות מילולית חריפה בינו לבין חברי המועצה.
אם כי נודע כפולמוסן חריף ואימפולסיבי, בכל זאת אפילו המתנגדים לדעותיו היו מביעים לו הערכתם לכנות גישתו לעניינים שעמדו על הפרק בישיבות המועצה ולא פקפקו ביושר דרכיו, ובכוונותיו הטובות לפעול לטובת הכלל ללא פניות אישיות ומפלגתיות. ורבים מ"יריביו" הפכו להיות ידידיו.
לאחר תום כהונתו במועצה הראשונה והשניה של עיריית תל־אביב, הוא מוצע על־ידי חבריו במועצה ועל־ידי העומ־דים בראש עיריית תל־אביב, למשרת שופט עירוני, והחל משנת 1932 – שופט במשפט השלום העברי. מינויו זה אושר רשמית על־ידי הרשות הממשלתית.
בתפקידו זה אין הוא נוהג שרדה אלא נוטה לקולא לפי האסכולה של בית־הלל. והנה מקרה טיפוסי של פסק־דין אשר סופר על ידי אחד ממכריו של צבי פכטהולד, אשר נוכח באולם הדיונים, בעת שפועל עמד לדין בענין עבירה על תקנות העבודה. השופט פכטהולד קנס את "העבריין" בשלושים גרוש. כשנשאל לאחר מכן על־ידי המכר הנ"ל, משום מה הקל בדינו של הפועל בהטילו עליו עונש בסכום פעוט, בה בשעה שהיה ראוי לעונש של 2–3 לירות לפחות, ענה:
"לו קנסתיו בסכום הנקוב על ידך, הייתי נוטל ממנו שכר עבודה של שבוע שלם, ומה היה מביא לאשתו לקיום משפחתו?"
לעומת זאת החמיר בדינו לגבי "תקיף" ו"בעל בעמיו", שחסם את המעבר להולכי רגל ברחוב ראשי במשך שתים־עשרה שעות, בפרקו חומרי־בנין על המדרכה תוך זלזול גלוי. על עבירה זו הוא נענש בעונש כספי, שהרתיע אותו לעבור עבירה דומה בעתיד.
עמדנו לעיל רק על אחדים משטחי החיים בהם פעל, שכן צר המצע כאן מהשתרע ולמנות את כל פעולותיו הציבור־יות של פכטהולד במוסדות השונים והרבים בהם פעל כגון בהנהלת בית־מושב־זקנים ברחוב אלנבי במשך למעלה מחמש־עשרה שנה; בהנהלת בית־היתומים על שם א.ל.

בלובשטיין; כיושב־ראש מועצת הבנק למלאכה משנת 1928; בהנהלת מרכז בעלי־מלאכה במשך כל הזמן; כנשיא הכבוד של ארגון קבלני הבנין בתל־אביב; כנשיא הכבוד של אגודת גמילות־חסדים ליד בית־הכנסת שברחוב בוגרשוב; כיושב־ראש הנהלת בית־הנכים בתל־אביב במשך שלוש שנים; כחבר בוועד העזרה ליד אגודת העוורים "ששת" ביחד עם השופט אליהו מני והעורך־דין מ. גורודיסקי; כחבר ועד הקהילה העברית של תל־אביב־יפו במשך שמונה שנים עד למיזוגה עם עיריית תל־אביב וכו' וכו'.
בשנות מלחמת העולם השניה היה פעיל במשמר האזרחי. במשך שתים־עשרה שנה היה חבר הנהלת האגודה לעזרת חולי־רוח ובית־המרפא שלה בבני־ברק.
באורח־חיים זה של פעילות ללא לאות נהג עד לזקנה מופלגת. בהגיעו ל"גבורות" באו לברכו מכל שכבות האוכלוסיה של תל־אביב והעלו על נס תכונותיו התרומיות ופעלו המבורך לטובת העיר ואזרחיה.
הוא זכה לעוד ארבע שנות חיים, ובערב חג השבועות של שנת תשי"ח (1958) הלך לעולמו שבע ימים ומעש והובא למנוחת עולמים בבית־העלמין הישן של תל־אביב ברחוב טרומפלדור, זה "הפנתיאון" של גדולי הרוח בישראל, של מורי העם ומנהיגיו בדורות האחרונים ושל בני "עמך", שלא מעטים מהם פעלו רבות למען העם והארץ.

ד"ר דב פלד (פכטהולד)

(5.12.1902—23.2.1976)

ד"ר דב פלד (פכטהולד) נולד בסאמבור בשנת 1902 בבית ציוני. מגיל שש כבר למד עברית ולימודי יהדות ודיבר עברית. בבית־הספר התיכון הפולני הצטיין בכשרונותיו. נסחף עם הזרם ורצה לעלות לארץ־ישראל מבלי לעמוד בבחינות הבגרות. כאשר נודע הדבר למנהל בית־הספר, נוצרי, פנה באופן דחוף לאביו של דב, שלא יתן לו לנסוע לפני שיעמוד בבחינות הבגרות, כי הוא התלמיד המצטיין ביותר ותוצאות הבחינות יהיו לכבוד לבית־הספר. לאחר הפצרות רבות הסכים דב לגשת לבחינות ללא הכנות יתרות ועמד בהן בהצלחה ובהצטיינות.
מיד לאחר הבחינות עלה ארצה. מילדותו נמנה דב על תנועת השומר הצעיר. היה חניך התנועה ובמשך הזמן נהיה ראש־גדוד ומפעיליה הראשונים של תנועה זו בעירו ובסביבה. כמו כן השתתף והיה פעיל בכינוסים רבים. עם התחלת העליה של נוער מגאליציה המזרחית ארצה, הפך בית ההורים של דב לתחנה חשובה, שבה התאכסנו רבים מעולי הסביבה שעברו דרך עירם.
גם בשטח העליה היה דב פעיל מאד ולמדות גילו הצעיר קשר קשרים עם גורמים שונים שסייעו להתגבר על העיכובים הרבים, שהיו אז בדרך לעליה, ומאות עולים נעזרו על ידי פעילות זו.
ביוני 1920 עלה לארץ והצטרף לקבוצת "השומר הצעיר" בביתניה־עילית שבעמק הירדן. שם גם התרכזו ראשי תנועת "השומר הצעיר" שהגיעו אז ארצה. העבודה בביתניה היתה לדב, כמו ליתר החברים, טבילה ראשונה בחיי העבודה הקשים בארץ. הוא עבד בהכשרת הקרקע ההררית למטעים. העבודה בניפוץ סלעים היתה מיגעת והיחסים עם פקידות פיק"א במקום, שהיתה רגילה לעבוד עם ערבים, היו קשים ומתוחים. הקבוצה שהתה זמן קצר בביתניה־עילית, כשלושה־ארבעה חודשים ועם גמר העבודה התפזרו חבריה.
דב עבר לכביש חיפה־ג'דה (כיום רמת ישי), שהיה מקום רכוז של עולי "השומר הצעיר"
לכביש חיפה־ג'דה הגיע דב כבר כפועל קצת מנוסה, גילה יחס רציני מאד לעבודה. עבד בעבודות הקשות ביותר במחצבה והיה פועל מצטיין. מיכאל אסף יבל"א שעבד באותן השנים עם דב בסלילת אותו כביש נזכר: "אני עבדתי בחצץ, ליותר מזה לא הגעתי. אבל דב עבד בעקירת סלעים, הוא ממש עקר הרים. תמיד היה דב מקבל על עצמו את העבודות הקשות ביותר, שהרי לא נעזרו אז בשום ציוד מיכני".
כעבור זמן קצר התגבש בכביש זה הגרעין שעלה אח"כ על אדמת בית־אלפא. דב פלד השתייך לגרעין והיה בין הראשונים שעלו על קרקע בית־אלפא ונטו את האוהלים הראשונים שם.
דב היה חבר משק בית־אלפא. עבד שם בענפים שונים במשך ארבע שנים וגילה התקשרות רבה למקום ולחברה.

בינתיים עלו ההורים של דב ואחותו הצעירה. אחותו הגדו־לה, רחל, עלתה לפניו ועבדה בכביש יחד איתו.
מחלה קשה, שנתנה כבר אז את סימניה הראשונים, מנעה ממנו לחיות חיי פועל וחבר במשק קיבוצי. הוריו הפעילו עליו לחץ גדול, בנימוק שהארץ זקוקה לא רק לעבודת־כפיים – וכי עליו לשרתה במיטב יכולתו וכשרונותיו.
דב סרב זמן רב ורק בסוף שנת 1924 נענה ובעזרת אחיותיו נסע לאיטליה ללמוד רפואה. שש שנים למד דב רפואה בפירנצה וסיים את לימודיו בהצטיינות רבה. בתקופת הלימודים היה בא לימי החופש ארצה ועובד בבניין על מנת להרויח מעט כסף לקיום.
בשנת 1930 בשובו ארצה כרופא התחיל לעבוד בבית החו־לים של "הדסה" בתל־אביב, וכעבור חודשיים נשלח ע"י הדסה לנתניה, שהיתה אז בהתהוות וטרם היה ברור אם יהיה זה יישוב חקלאי או עירוני. כעבור זמן קצר נודע דב פלד (אז נקרא עדיין פכטהולד) לא רק כרופא טוב אלא גם כאדם טוב ומסור בלב ונפש לכל מי שנזקק לו. הוצעה לו עבודה בקופת־חולים של ההסתדרות והוא עבר לעבוד בבית־החולים בעפולה. כשנה עבד בבית־החולים בעפולה ועם הקמת הישובים הראשונים בעמק חפר, חזר דב לנתניה שם הוקמה מרפאה מרכזית של קופת־חולים, ששימשה את כל אזור עמק חפר. דב ליווה את המתישבים בכפר־ויתקין בצעדיהם הראשונים. באותה תקופה עסק גם בהורדת המעפילים מהאוניות בחוף נתניה. כעבור שנה עבר דב פלד לרחובות שם הוקמה מרפאה מרכזית ששימשה את רחובות ואת קיבוצי הסביבה וביחוד את הישובים החדשים של "התישבות האלף" כמו כפר ביל"ו, גיבתון וכו'.

עם גידולה של תל־אביב והתרחבות פעילות קופת־חולים בה, עבר דב פלד לתל־אביב ועבד כמנהל המרפאות בסניפי צפון תל־אביב, כן גילה פעילות בארגון הרופאים של קופת־חולים. הוא נשא לאשה את ד"ר רות רופין (בתו של ד"ר ארתור רופין) ובנו ביתם בת"א.
במלחמת השחרור היה ד"ר דב פלד בין מקימי השרות הרפואי בצה"ל ויחד עם ד"ר שיבא המנוח הניח את היסוד לבית־החולים הצבאי בתל־השומר. לאחר מכן עבד כרופא פרטי בתל־אביב ופילס לו דפוסים מיוחדים גם בעבודתו הפרטית. הוא נהג ללוות את חוליו בבתי־החולים ולעתים אפשר היה לראותו ליד מיטת החולה, כשהוא משתתף בדיוני צוות המחלקה.
רעייתו רות מבית רופין, שהיתה רופאת ילדים, הלכה גם היא בדרכי בעלה וביתם הפך למוסד מובהק של דאגה לחו־לים.
דב פלד היה ער מאד לעניני החברה ובעיותיה. אמת־המידה שלו היתה מעוגנת בתפיסתו המוסרית הבסיסית ובאמונתו בחברה חדשה ומתחדשת, מושתתת על ערכי עבודה עצ־מית ושוויון לכל. בעיתות של משבר חברתי קשה לא היסס כלל לקבוע את עמדתו, ומכאן גם בחירתו בקבוצת "מן היסוד" בימים הסוערים של תחילת שנות הששים.

יחזקאל סן

הסופר והמורה יחזקאל סן נולד בסאמבור בשנת 1904. אביו היה מפעילי התנועה הציונית בסאמבור וציר בקונגרס הציו־ני הרביעי, שנערך בלונדון באוגוסט 1900. אמו היתה אשה משכילה ודיברה אנגלית וגרמנית רהוטה. לפני נישואיה גרה מספר שנים בלונדון וספגה לתוכה תרבות אנגלית. כמו כן היתה בקיאה בספרות הגרמנית וידעה בעל־פה רבים משירי גטה ושילר.

מגיל צעיר היה יחזקאל סן פעיל בתנועת "השומר הצעיר" בסאמבור, כמדריך ברוך כשרונות וכפייטן צעיר. לאחר גמר לימודיו בבית־הספר התיכון עלה לארץ בשנת 1920. עבד תחילה בסלילת כביש טבריה־צמח ולאחר מכן כפועל בניין בתל־אביב.
החל לפרסם סיפורים ושירים בכתבי־עת שונים. בשנת

תרפ"ז יצאו לאור מחזותיו לילדים: "אשרי הגדולים" ו"פרחים מהלכים".
ב־1927 חלה בקדחת קשה והרופאים אסרו עליו להישאר בארץ. נסע לברלין ולמד שם באוניברסיטה מדעי היהדות ודרמטורגיה.
בשנת 1931 חזר לארץ ובלחצם של המורים: שיפרוני, קוי־פמן ואליעזר שמאלי החל בהוראה בבתי־ספר שונים של זרם העובדים, ובשנותיו האחרונות בבית־הספר בשכונת בורו־כוב. הווא התמסר לא רק לחינוכם של ילדי ישראל בפינות שונות בארץ אלא עסק גם בחינוך מבוגרים. הדריך חוגים לספרות ולתנ"ך, הירבה להרצות ותמיד היה הרוח החיה במקום עבודתו ומגוריו.
נוסף להוראה ולחינוך המשיך בכתיבת סיפורים, שירים ומחזות לילדים בעתוני נוער וילדים כגון: "דבר לילדים", "משמר לילדים", "עתוננו" ובעיקר ב"במעלה" עתון הנוער־העובד. פירסם מחזות לילדים: "החתול ומורהו" (תרצ"ב) "יוסף" (תרצ"ו) "אח ואחות" (תש"ט) "המרד בצרדה" (תשי"ב). שירו "גלגלי העולם" (שיר המחר) שהו־לחן על ידי יצחק אדל, נפוץ בארץ והושר במיוחד באחד במאי. בכתבי־העת: "החינוך", "אורים", "הדור", "אומר" ו"דבר" פירסם מאמרים רבים על נושאים חינוכיים.
במדורו החינוכי הקבוע בעתון "הדור", בשם "צער גידול בנים" נתפרסמו מאמריו מידי שבוע מיום 31.8.1952 עד 4.9.1953 וכן פורסמו מאמריו בעתון "אומר" במדורו החינוכי הקבוע בשם "ילדינו" מ־29.10.1953 עד 5.12.1954.
נפטר ח' בטבת תשט"ו (2.1.1955).

מרדכי שטייף – ממייסדי רמת־יוחנן

שמו של מרדכי שטייף שזור בשמה של קבוצת רמת־יוחנן כאחד מחלוציה הראשונים וממייסדיה.
נולד ב־1903 בסאמבור. סיים בית־ספר עממי והשתלם בהנהלת חשבונות. מגיל צעיר היה חבר בתנועת "השומר הצעיר" ולאחר מכן ב"החלוץ". בשנת 1920, בהיותו בן 17½ עלה לארץ. עבד ולמד בבית־הספר החקלאי מקווה־ישראל. שם שהה עד 1924.
שרשיה של קבוצת רמת־יוחנן נעוצים בבית־הספר הנ"ל. בשנת תרפ"ד הציעו הנהלת בית־הספר וחברת פיק"א לבוג־רי המחזור לעבור כקבוצה למטולה.
בחוברת שהוציא משק רמת־יוחנן (תמוז תשל"ה – יולי 1975) בה סוקר יעקב ניב את תולדות הקבוצה מראשיתה ועד התנחלותה, הננו קוראים: "בחורף תרפ"ד (ראשית 1924) עלינו למטולה בעגלות מטבריה דרך החולה, ואתנו רכושנו הדל שרכשנו בכספי פיק"א. (בין העולים למטולה: מרדכי שטייף, יעקב יניב – ינובסקי)... ביום כ"ח בתשרי תרפ"ד התאספנו על יד אשד "התנור", קבענו באופן סופי את הרכב הקבוצה ובזה הונח היסוד לקבוצתנו. היות ותא־ריך זה סמוך לשמחת תורה (כ"ב בתשרי) – נקבע חג שמחת תורה כ"יום הקבוצה".
עם ייסוד הקבוצה היא עברה לפי הצעת המרכז החקלאי להר־טוב לעבודה באריזת טבק. היא קראה לעצמה בשם "קבוצת הצפון" על שם מקום עבודתה הראשון במטולה שבצפון הארץ. בהר־טוב מתחילה פרשת חיי הקבוצה העצמאית. מתקופה זו נשארו חברים שעלו אח"כ להתייש־בות במג'דל והם: מרדכי שטייף, יעקב יניב, משה קרוא, בנימין גלילי ודב רחמן. שני האחרונים עזבו אותנו בזמן ה"העברה" מבית אלפא".
לאחר סיום עבודת אריזת הטבק (בסוף חורף 1925) עברה הקבוצה, שמנתה אז 12 חברים לפתח תקווה והקימה את אוהליה בעין גנים. שם עברה את "טבילת האש" של כל פועלי הפרדס, היא עבודת העידור בפרדסים, בעונת החורף והאביב. מפ"ת עברו בראשית 1926 לסביבות הקישון. מטחם מושבה היה על גבעה בקרבת הקבר הקדוש לערבים שייך־אבריק והם קראו לגבעה עליה ישבו תל־ברק (על שם ברק בן אבינועם שנחל נצחונו בסביבת הקישון הקרוב). כיום נקרא המקום גבעת זייד. בסוף 1926 העבירו את צרפיהם למקום חדש על יד נהלל, עין־בדה. הקבוצה מנתה כבר אז כ־20 חברים־ות. בשנה זאת הצטרפה לקבוצה שרקה שטראוסמן שבאה ממשק הפועלות בנחלת־יהודה. היא נול־דה בסאמבור, התחנכה שם בתנועת "השומר הצעיר" ועל־תה לארץ ב־1922. בשנת 1926 בה הצטרפה לקבוצה, היא

נישאה לבן־עירה מרדכי שטייף.
למעלה משנה וחצי היתה הקבוצה על יד נהלל. בסוף קיץ תרפ"ח (1928) הוצע לחברי הקבוצה לעבור לגיניגר ולקבל שם את מלאכת הנטיעה ביער באלפור. בשלהי קיץ תרפ"ח העבירה הקבוצה לגיניגר את צריפיה ורכושה. במקום זה שהתה 3 שנים ועסקה בעיקר בנטיעת היער. בגיניגר נולד הילד הראשון בקבוצה, בנם של מרדכי ושרקה שטייף – אורי. על כך נרשם ביומן הקבוצה על ידי האם הראשונה **שרקה שטייף (שטראוסמן) מסאמבור**:
"קשה היה מצבן של האמהות הראשונות בקבוצה. עוד לא קבועה הדרך שבה עלינו ללכת. מצד אחד קיימת הכרה אצל האם על השתתפות מלאה בחיים, רצון להתגבר על כל מיני הרגשות העלולות להרחיקה מהחיים ולסגרה בעולמה היא, ומהצד השני היא מלאה רגשות ואינסטינקטים לגבי הילד... את שני הילדים הראשונים השאירו לאמהות, שתעשינה כרצונן, וזה בהחלט אינו נכון. זה רק מקשה ונותן מקום לדאגה פרטית של האם ובקורת מצד החברים. והבקורת מעוררת מרירות ללא מטרה..."
בינתיים פתחה העבודה ביער באלפור. הקבוצה גדלה (למעלה מ־50 חבר וחברה), הוקמו משפחות ונולדו ילדים והקבוצה היתה זקוקה למקום קבע. אזי הציע יוסף וייץ לחברי הקבוצה לקבל לעיבוד את אדמות הקק"ל במג'דל על יד כפר חסידים. ובאביב 1932 עברה הקבוצה כולה למג'דל וקראה ליישוב "רמת הצפון" (כעבור שנה הוחלף השם ע"י קק"ל ל"אושה"). למקום עלו 48 חברים־ות ביניהם 12 משפחות ו־6 ילדים. היה זה המשק הראשון שהוקם בחלק המזרחי של מפרץ חיפה בתוך שטח ערבי רצוף. במובן בטחוני שימש ישוב זה קו הגנה חשוב על חיפה והקריות.
בסוף שנת 1934 הוסב שם היישוב לרמת־יוחנן (השם "אושה" נמסר לקבוצה שכנה שעלתה אז להתישבות בקרבת מקום). ביום י"ב באייר תרצ"ה (1935) במעמד אורחים רבים, הוכרז השם הרשמי "רמת יוחנן" על שם הגנרל סמאטס ראש ממשלת דרום־אפריקה.
ברמת־יוחנן היה מרדכי שטייף במשך תקופות ממושכות מזכיר הקיבוץ. מטעם המשק נשלח גם לפעילות ציבורית ועבד במרכז החקלאי ארבע שנים בביקורת מאזני המשקים.
בשובו למשק נבחר שוב למזכירות הקיבוץ, וכאחראי להנהלת החשבונות היה חבר בוועדות שונות.
לאחר ששיכל את בנו (בשנת תרצ"ו) חלה בליבו והמחלה שמה קץ לחייו בי"ד בחשוון תשי"ד (1954), והוא בן חמישים ואחת.

ד"ר מרדכי זלינגר

א

לאחר ששכחנו את רוב תלמודנו זכרנו לטובה את מרדכי זלינגר. וילנה של תלמידי חכמים ומשכילים לא חסרה, כידוע, מורי הוראה גדולים. אלה מקרוב ומרחוק באו לה ובתי־מדרש ובתי־ספר שהיו בוילנה היהודית מספרם לא עמד ביחס הגיוני למידת היכולת של שבט עוני זה לקיימם בפועל אלא כמידת רצונם בכוח של היהודים להרבות תורה ודעת. עד שלא מצאת חנות ברורה לבגד ונעליים, נמצא לך בית־ספר הגון לילדיך.
כשבא מרדכי זלינגר, דוקטור צעיר עם ריח מרחקים, יוצא סאמבור שבגאליציה ומוסמך אוניברסיטת וינה למדעי הטבע, להורות בגימנסיה העברית "תרבות" בירושלים־דליטא, כבר היתה לגימנסיה היסטוריה. בקיאים ומנוסים ממנו היו במוריו ומחנכיו של המוסד המפואר והגאה הזה, וקליטה בין יהודים מעולם לא היתה בגדר עניין פשוט. אלא שהמאמינים ניכרים תמיד. ומרדכי זלינגר היה איש מאמין. מתוך שהאמין באומנותו וביעודו של החינוך העברי, הוא לא הרפה מאמונתו גם בנו, ילדים־נערים המתפרצים להיות אנשים יהודים. ממה שלימד בטבע איני זוכר אלא שיירים מטושטשים, אבל את טבעו אנו זוכרים, צלול כיסודי מים. עולם המבוגרים עדיין היה יהודי, איתן לכאורה ושלם. אף־על־פי־כן לא היה עולם זה כבר אז נקי מאחיזות עיניים ואונאת־דעת, בית־ספר יהודי איננו מנזר ותלמודו אינו שתול על אי בודד. כיצד מחנכים נערים מתבגרים בבית שהקרקע תחתיו מוכת סחף ובין סדקי כתליו שורק הכזב?

שתי תורות לומד תלמיד מרבו, האחת על מנת להצטיין בה ושנייה כדי לחיות בה. נבצר ממני להיזכר אלו ציונים קיבל־תי אצל המורה ד״ר זלינגר אך איני יכול לשכוח מה הוא לקח ממני ביד המחנך – לקח והעניק. כי הוא היה זה אשר שיחרר אותי הנער מהפחד לחשוב חשיבה־עצמית. אולי זה כל החסד כולו.

חשיבה־עצמית מטבע ברייתה איננה משהו סימפטי. בהתעוררותה היא יודעת להכאיב למתעורר ולמעורר גם יחד. תוהה אני כמה פעמים גרמנו לו לשעות של דכדוך נפש וחרדה כנה: מה יהא על צעירים סוררים ומורדים אלה שכך יגדלו? אנו יודעים היום למה גדלו צעירים אלה, רובם לכרת ומיעוטם לחיים של טעם. אלה ואלה משכו ממנו את מאור הפנים שבאהבה. את הליווי המסור ונבון־הדעת בחיפושינו אחר הכיוון הנכון. הוא היה מחנך עם זוהר בעיניים.

ד״ר זלינגר נולד בסאמבור ב־1901 וקיבל חינוך עברי וציוני מילדותו. הצטרף לתנועת השומר־הצעיר, אך בסיימו את הדוקטוראט בוינה בחר במקצוע ההוראה. עם עלותו לארץ בשנת 1936, שימש בהוראה בהרבה בתי־ספר בעיר ובכפר. נפטר בי״ד באדר ב׳ תשל״ו (1976) בירושלים, והובא לקבו־רות בבית העלמין בחולון.

(על המשמר – 9.5.1976) **אבא קובנר**

ב

מרדכי זלינגר ניחן באצילות־נפש שובה־לב.

בין כפר חיים לבין כפר ידידיה, ראינו אותו צועד יום־יום בקומה זקופה, בשרב ובגשם, מספר פעמים ביום, דואג לקטנות של בית־הספר המשותף שניהל, ומזניח לעתים ענייני ביתו. בשביל שבין שני הכפרים בעמק חפר חלם על בניין בית־ספר משותף על אם הדרך וגם זכה להקימו ולהנהיגו.

אהבנו אותו על טוב לבו, דבקותו במשימה, שאר הרוח שהיה בו, היחס הנפשי, הקירבה והידידות שהישרה על ידי־דיו ועל הסובבים אותו.

מרדכי היה מצניע לכת בחייו, מסתפק במועט, בעל דיבור שקט וחיוך נעים. אינני זוכר אותו אי־פעם ברוגזו.

נזכור אותו על טוהר מידותיו, על מסירותו לזולת ועל חברותו הנאמנה. היו לו אהבות: אהבת המשפחה ואהבת הזולת. הוא אהב את תלמידיו והם אהבוהו.

היה איש שיחה נעים ובעל טעם אסתטי. כל דבר יפה היה קרוב ללבו.

הוא בא מירושלים־של־ליטא (וילנה) שם כיהן כמורה בגימנסיה העברית על־שם ד״ר אפשטיין וכאן בארץ היו כל חייו קודש לחינוך, בבתי החינוך שבזרם העובדים.

סביר שרגא

(״הד החינוך״ – 8.4.1976)

הערת העורך: בנו, צבי זלינגר, הוא פרופסור לביוכימיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מאיר דשא (וייזנגרין) – החלוץ בטיפוח הרקפת התרבותית בארץ

חברים־ות מספרים־ות על מאיר דשא, איש הרקפות:

תחיה (קיבוץ מרחביה):

נפגשנו לראשונה באחד מימי העיון לשתלנים. וכרגיל אחרי הרצאתו היו מקיפים אותו כל חסידיו ומאזיניו, ומתוך צמא־ון ותשוקה לדעת, היו ממשיכים בשאלות עוד ועוד. דבריו היו דברי הסבר פשוטים ומעשיים. אבל דווקא פשטות המלים, ידיעתו היסודית בנושא – היא שקסמה לנו.

בראשית הרצאתו הדגיש: ״אינני מתיימר להרצות הרצאה תיאורטית ומדעית אני איש אדמה פשוט, ובדעתי לספר לכם על עבודתי ודרכי בגידול הרקפות. ואולי תוכלו ותצליחו ללמוד משהו גם ממני.״

ברם בניגוד לכל שאר המרצים וה״מתיימרים״, למדנו ממלותיו הפשוטות ומדרכו המעשית הרבה.

כשסיפרתי לו כי אני מדריכה חקלאית בבית־הספר שלנו, ומנסה לגדל רקפות עם הילדים התרגש ושמח לעובדה, שהנה נמצא עוד אחד משוגע לרעיון, וכי הנה מישהו במרח־

ביה, בין ידידיו הוותיקים עושה את המלאכה אשר אולי היתה נועדת לו אילו היה נשאר בקיבוץ.
(היה חניך תנועת ״השומר הצעיר״ בסאמבור. עלה לארץ בשנת 1927, הצטרף לקיבוץ מרחביה, אך לאחר תקופה מסויימת עזב את הקיבוץ). משום כך הקדיש לי תשומת־לב מיוחדת, ומתוך אהבת הרקפת לשמה, ויחסו המיוחד אלי, ניסה להדריכנו כמיטב יכולתו.
בביקורו האחרון במרחביה בשנת 1970 (אצל ידידו הוותיק מסאמבור יעקב צמרי) הביא לי מתנה יקרה מאוד.
״ראי״ הוא אמר, ״הנה הבאתי לך מספר זרעים של רקפת מיוחדת במינה, אשר הצלחתי לבודד אותה במשך שנים מספר וגם זרעים הצלחתי להוציא ממנה. תכונותיה מיוחדות במינן: פרחיה דומים לרקפת ההולנדית, גדולים ויפים אולם היא נוהגת כרקפת בר ישראלית. חזקה, בריאה ועמידה בחודשי הקיץ של הארץ. אני מפקיד בידייך נכס יקר, וברצוני שילדי מרחביה יטפחו רקפת זו, ואולי אם תצליחו, יתגשם אחד מחלומותי ונוכל גם אנו לייצא לאירופה רקפות יפות מישראל.״
כאילו הרגיש שכוחותיו לא יעמדו לו למשימה זו. ואמנם הזרעים נבטו והשתילים התפתחו יפה.
זכרו ורוחו של מאיר דשא, יחזרו ויעלו ברקפות הנאות, עד כי השם ייהפך לאגדה וגנן לגנן יספר: היה היה איש הרקפות.

יעקב צמרי (מרחביה):
דמותו החלוצית של מאיר דשא עומדת לפני בכל טוהר נפשה. מאיר היה אדם טוב, ישר־לב, מאמין באדם ורגיש בשאיפתו לצדק חברתי. שמחתי מאוד כאשר בא לבקרני בשנת 1970. שנינו התרגשנו מאוד מהפגישה והעלינו זכרונות מהעבר המשותף בסאמבור.

מאיר דשא

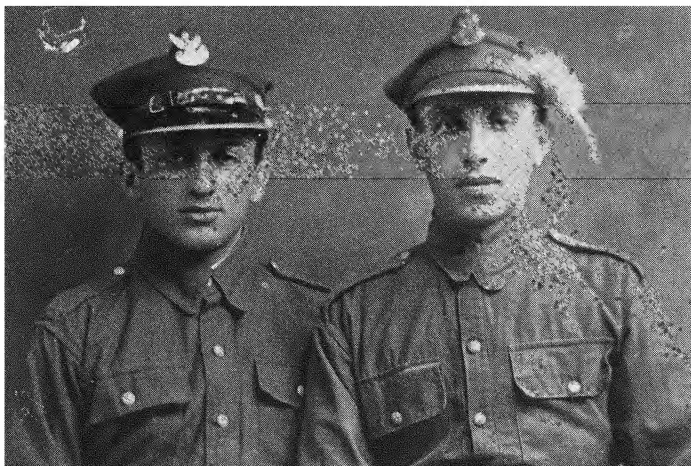
רחל ינאית בן־צבי (אלמנת נשיא המדינה השני):
הכרתי את האיש מקרוב, ולעתים עמדתי משתוממת בפני ההבנה העמוקה בה ידע מאיר דשא לטפל בצמחים שלו, ובפני החוש המיוחד, בו הסכין למצוא פתרונות בבעיות הגידול הרגיש.
לפני עיני רוחי צצה ועולה פינה חבויה אי שם לרגלי ״גן השושנים״. היה שם מבנה קטן עשוי בלוקים, שמאיר בנה אותו במו ידיו. אך דומה, כי יותר מחוקי הבניין הסטאטיים, הקנו לו, למבנה, כוח עמידה וצורה של בית־זכוכית בזעיר אנפין — האמונה והאהבה של מאיר. לשנינו בקושי היה מקום לעבור על השביל הצר שבאמצע כשהוכנסתי לראשונה לקודש הקודשים הזה. אך בכל זאת הרקפות הנפלאות הראשונות יצאו משם.
בחצר עמד עץ אורן עתיק, ומפחת לכמה יריעות יוטה, היתה ״משתלת החיסון״. ״המה חייבים להתרגל, הקטנים הללו, אני כבר ארגיל אותם״, היה אומר לי בחיוכו הבוטח. מאז נקשרנו בקשרי ידידות שמושתתים היו בעיקר על מגעים מקצועיים. ומעולם לא יצאתי מביקור אצל מאיר דשא, מבלי שכיבד אותי עם רקפת אחת מבנות טיפוחיו.

(״גן ונוף״, אפריל 1971)

מיכאל פרום

אחד האישים הבולטים בסאמבור היה מיכאל פרום.
נולד בעיירה טורקא שעל נהר סטרי להורים אדוקים. אביו היה פקיד ממשלתי בטורקא.
לסאמבור הגיע כנער לאחר מלחמת העולם הראשונה ולמד אצל הרב שמחה יעקב בקלויז של חסידי בעלז.
בכוחות עצמו החל להשתלם בלימודים חילוניים וכאקסטרן עמד בבחינות הבגרות בלבוב בהצטיינות. לאחר מכן למד פילוסופיה באוניברסיטת לבוב. נוסף לכך השתלם במיוחד בשפה הלאטינית וביוונית עתיקה והגיע לרמת ידיעות כזו בשפות עתיקות אלו עד שהחל לתרגם ליידיש

את האפוס היווני העתיק "איליאס" המיוחס להומירוס. היתה זו יצירת מופת ספרותית כתובה בהקסמטרים בהת־אם למיקצב המקורי.
בזמן לימודיו התקיים ממתן שעורי־עזר לתלמידים.
היה אוטודידקט מושלם, אף יום אחד לא ביקר בבית־ספר עד הגיעו לספסל הלימודים באוניברסיטה.
כאשר סיים את חוק לימודיו באוניברסיטת לבוב עבד כמו־רה בבית־הספר התיכון המסחרי־מקצועי בסאמבור.
כאינטלקטואל היה בעל תרבות והשכלה רחבה ומקיפה. התבלט כאחד הכוחות האינטלקטואליים החשובים בעיר. רכש לעצמו עמדת־מפתח בחיי החברה של יהודי סאמבור והישגיו החשובים ביותר היו בתחום הפעולה הציבורית בעיר.
היה חבר ועד־הקהילה, יושב־ראש הספריה העממית,מראשי מפלגת העבודה הציונית "התאחדות" וחבר הוועד המרכזי של המפלגה במזרח גאליציה. הוא לא ראה את עצמו כמנה־יג רשמי, אך באופן בלתי־רשמי הוכר כמנהיג טבעי, כאיש־יות בעלת מחשבות מקוריות, כבר־סמכא בעניינים ובפעו־לות שעסק בהן.
כולם – כולל יריביו המפלגתיים – התייחסו אליו בכבוד ובהערכה.
הצטיין כנואם מוכשר בארבע שפות שאותן ידע על בוריין: עברית, אידיש, גרמנית ופולנית. היה לו קסם אישי מיוחד בהופעותיו כנואם, כפולמוסן חריף וכאיש־שיחה מבריק. היה בעל הומור עדין והרשים את כל אלה שבאו אתו במגע, בכוח השכנוע שלו שלא ידע לאות.
כיושב־ראש הנהלת הספריה העממית היתה מוטלת עליו האחריות לפיתוח הספריה. הוא ריכז איפוא בידיו את הבחירה, הרכישה והקניה של ספרים חדשים, בהיותו בעצ־מו סופר, איש הספר, אוהב ומאוהב בספר ובעל ידע רב בספרות. הואיל והיה ספרן מעולה עלה בידו להקים וליצור את אחת הספריות היהודיות העממיות החשובות והמשוב־חות ביותר בגאליציה המזרחית כולה, שכללה עשרות אל־פים כרכים. הוא הביא את הספריה לרמה כזאת שכארבעים אחוז מהקוראים היו לא יהודים. אם כי לפולנים היתה ספ־ריה משלהם, הם קראו בספריה היהודית, הואיל וספרייתם הממשלתית לא הגיעה לרמתה של הספריה היהודית.
עונג שבת. מפעולותיו החשובות יש גם להזכיר את לילות־שבת, שקרא להם "עונג שבת". היו אלה ערבי־תרבות מיוחדים במינם ובטעמם הרוחני, שמיכאל פרום היה מסדר ודואג לקיומם. מלבדו, שהיה הרוח החיה בהם, היו מופיעים מעל במה תרבותית־רוחנית זו אנשי־רוח, סופרים ואמנים וגורמים עונג תרבותי־רוחני לרבים מאנשי העיר.

מיכאל פרום ודוד קאלטר

עתונאי וסופר. כעתונאי היה ממשתתפיו של העתון היומי ביידיש שהופיע בלבוב "טאגבלאט". כמו כן פרסם בעתונים היומיים: "היינט" (ווארשה) ו"כווילה" (לבוב – בפולנית) וכן בכתב־העת של "התאחדות" "פאלק און לאנד". כסופר פירסם נובלות, סיפורים קצרים ומרוכזים ביידיש ובפולנית. היה גאוותם של יהודי סאמבור, כאיש אשכולות, כאיש שהכול בו.
נספה בשואה יחד עם אשתו וילדיו. היה בין הקורבנות הראשונים בסאמבור שנרצחו בידי הנאצים.

זיגמונט (מרדכי) שטיין

זיגמונט שטיין נולד בשנת 1900 בסאמבור, גדל וחונך בבית דתי ולמד בישיבה. אביו ירוחם שטיין היה יהודי שומר מצ־וות ובקי בתלמוד.
כבר בצעירותו התחיל מוטק (זיגמונט) להתעניין בספרות יידיש והיה בולע ממש כל ספר שהגיע לידו. דרך ספרות יי־דיש הגיע לספרות ה"בונד" והצטרף למפלגה זו בסאמבור בשנותיה הראשונות. הפך לאחד ממנהיגיה וכינויו המפלגתי ב"בונד" היה "הסאמבוראי".
מה"בונד" עבר במשך הזמן למפלגה הקומוניסטית והועמד בראש המפלגה הקומוניסטית היהודית במזרח גאליציה, שכונתה אז בשם "מפלגת עבודה יהודית כללית" (אלגעמיינע יידישע ארבעטס־פארטיי").
ארגון זה נוסד במיוחד על־ידי מנהיגי המפלגה הקומוניסטית הפולנית, כדי להתחרות ב"בונד" שהמוני פועלים יהודים היו אז תחת השפעתו. המפלגה היתה ליגאלית. תפקידה היה למשוך את ההמונים היהודים למסגרתו של ארגון זה, שהיה קשור כאילו בצורה רופפת עם התנועה הקומוניס־טית, אך לאמיתו של דבר היה זה אחד מתאי הקומוניזם בפולין.
זיגמונט שטיין היה לא רק מזכיר המפלגה אלא גם עורך בטאונה ביידיש "אונזער וועג" (דרכנו), שהופיע תמיד גדוש כתמים לבנים מעשי ידי הצנזורה הפולנית. הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית מצא בשטיין לא רק מוציא לפו־על ממושמע ומוכשר של הקו הקומוניסטי אלא עובד חרוץ ונלהב.
הוא הירבה לבקר בערים ובעיירות של גאליציה ולנהל תעמולה קומוניסטית. בשנת 1932 פרצו התקוממויות של איכרים בגאליציה בעקב זה שהממשלה הכריחה אותם לעבוד יום אחד בשבוע בעבודות ציבוריות בהתנדבות וללא תשלום. בזמן המאסרים הגדולים שערכה אז המשטרה לא שכחה גם לאסור את מזכיר "מפלגת העבודה היהודית הכללית" הקומוניסטית זיגמונט שטיין.
יחד עם כל האסירים שבבית כלאו, פתח בשביתת־רעב שנמשכה שישה ימים. כתוצאה משביתה זו נגרם לו פצע חמור במעיים שלא נרפא ממנו מאז.
בשנת 1934 החלו בפולין רדיפות נגד הקומוניסטים והסוציאליסטים. "מפלגת העבודה היהודית הכללית" שעמד בראשה הוכרזה כבלתי־ליגאלית. באותו זמן גם הוקם מחנה הריכוז הפולני המפורסם קארטוז־בארואזה. כדי להימלט ממאסר התירה לו המפלגה להסתנן לצ׳כוסלוב־קיה. בהגיעו לשם הטילה עליו המפלגה הקומוניסטית בצ׳־כיה לארגן תנועה למען בירוביג׳אן בשם "געזערד" ולפרסם כתב־עת בגרמנית: "בירוביג׳אן בבניינה". תומכיה העיקר־יים של "געזערד" היו היהודים העשירים בפראג ובברין ואי־לו הקומוניסטים היהודים בצ׳כיה גילו אי־רצון וחוסר־אהדה לפעולתו זו. הם סברו שתנועת "געזערד" יוצרת בעיה יהו־דית בלתי־נחוצה, מיותרת ואפילו אנטישמית בקרב הקומוניסטים בצ׳כוסלובקיה. אך המפלגה הקומוניסטית בצ׳כיה ראתה בכך מנגנון־חליבה, שדרכו תרמו יהודים עשי־רים סכומי כסף רציניים לקופת המפלגה. חילוקי דעות אלו גרמו שמאחורי הקלעים החלו קומוניסטים יהודים לחתור תחתיו. ביניהם היו סלאנסקי ושווארץ שהביאו לכך שהנה־גת המפלגה הקומוניסטית הצ׳כית הפסיקה את הופעתו של כתב־העת שערך.
הוא עבר אזי לעבוד בארגון הקומוניסטי לעזרת האסירים הפוליטיים ("מאפר"). בפני השלטונות הופיע כעתונאי וכמשתתף קבוע בעתון הניו־יורקי הקומוניסטי "מארגן־פרייהייט" והחזיק בידו תעודת עתונאי בחתימתו של עורך העתון הנ"ל מ. אולגין. כינויו המפלגתי החשאי היה "מינס־קי".

ברם משפטי מוסקבה ערערו לראשונה בקרבו את אמונתו הקומוניסטית הבלתי־מעורערת. כתוצאה מכך החליט להתנדב למערכה האנטי־פאשיסטית בספרד שהחלה ביולי 1936. הוא הועבר לספרד וצורף למחלקת התרבות של המשרד הפוליטי בעיר אלאבאסטה, ששימשה כמרכז הבריגדה הבינלאומית. את כל מה שעבר עליו שם תאר בספרו ״מלחמת האזרחים בספרד״ (239 עמ׳) שפרסמו בפאריז ביידיש בשנת 1961. בספר מותח שטיין ביקורת חמורה על ״הבריגדה הבינלאומית״. הוא מציין כי שם זה מעורר עוד עד היום רגשות נעלים, כסמל למהפכנות ולמלחמה בפאשיזם. אך לדעתו קיימים רק אנשים בודדים שראו את ״הבריגדה הבינלאומית״ ללא כחל ושרק, והוא מתאר אותה כאחד העיוותים החמורים ביותר של המציאות מצד הקומוניסטים, כתרמית קומוניסטית. כמו כן כלי הנשק שברית־המועצות סיפקה תמורת תשלום בזהב היו לדעתו מתקופת מלחמת העולם הראשונה, בה בשעה שגרמניה ואיטליה סיפקו לפראנקו נשק חדיש.

אין תימה שזיגמונט שטיין שכל ימי חייו לחם בשצף־קצף נגד הציונות, כה התפכח מאמונתו הקומוניסטית הכוזבת, שבבואו לישראל כתייר, נשק את אדמת ארץ־ישראל.

ארתור פידלר

מנצח יהודי אמריקני. שמו יצא לפניו כמעצב מובהק של מוסיקה קלה ויצירות טיילת.

בשנת 1925 ייסד בבוסטון את תזמורת הסימפונייטה.

בשנת 1930 נתמנה למנצחה הראשי של תזמורת הפופ בבוסטון שזכתה לפרסום עולמי.

מוצאו ממשפחת פידלר, שנתפרסמה בעיר בכינויה העממי ״כלי־זמרים״ הואיל וכולם היוו מעין תזמורת, שחבריה היו בני אותה משפחה. כולם מנגנים עממיים, שהיו מופיעים בחגיגות, בחתנות ובמסיבות שמחה משפחתיות לסוגיהן, לשמח את הקרואים.

כאשר היה מגיע תיאטרון יהודי לסאמבור והציג מחזה של גולדפאדן, היו הם המנגנים בהצגה. כשמם (פידלר) כן היה מקצועם (כנרים).

הם היו גם מתחתנים ביניהם, כך למשל הזוג משה ושרה פידלר היו בני דודים ואחיה של שרה הוא עמנואל פידלר, אביו של ארתור פידלר.

להוריו של ארתור – עמנואל ויוהנה פידלר – היו עוד שתי בנות אלזה וריקה. בשנת 1893 הם היגרו לארצות־הברית והשתכנו בבוסטון, בה נולד בשנת 1894 בנם ארתור פידלר אחד המנצחים הפופולריים ביותר בארצות הברית. נפטר ב־10 ביולי 1979.

פרק חמישי

זכרונות וחוויות

שומרי הגחלת היהודית / אריה בן־יוסף (שומינר)

ברטט נזכור ונזכיר את עדת בני העיר, אנשי ״החול והמו־עד״ אשר עמסו על כתפיהם עול ומשא הקיום היהודי. סוחרים, בעלי־מלאכה, סבלים ועגלונים, תגרנים ותגרניות, אשר עמלו ימים כלילות, ובכהות עיניהם מתשישות ועבודה מפרכת, הנחילו את מסירות הנפש לצאצאיהם הבאים אחריהם.

עשירה ומגוונת היא סידרת הדמויות, שונה בהוויותיה ועתירה בחוויותיה, אך על אף זאת מצטיירת היא כשלמות וכמזיגה נפלאה.

בשבילי הדרכים ובצמתי הסימטאות ליוותה אותך המיית העיר וחיוניותה. ברדתך במדרגות מן העיר העליונה לרובע ״בליך״, בו היו מרוכזים בתי־הכנסת, בתי־המדרש וה״קלוי־זלאך״, דימית כי לעולם אחר נשאוך רגליך. מתוך אהלי תורה אלה בקעו וגאו קולות של חובשי ספסלים קשים, אשר שנו את תלמודם לאור נרות עשנים ועששיות מפויי־חות.

מתוך הבקתות השקועות בחציין בקרקע, ובתוך המבנים המטים ליפול, גדל וצמח דור חדש. דור אשר פזל לעבר בתי־האולפנא, דור צמא־דעת וכמיה לשחרור וגאולה. כאן באה לידי ביטוי המזיגה הנפלאה של לימודים ב״אהלי שם״ בשעות אחר הצהריים ובערבי החורף, בד בבד עם קניית דעת בבתי־אולפנא של ״יפת״. כאן בקעו ניצני המרד וקריאות התיגר נגד עולם ישן הנחרב והולך ושוקע יחד עם הבקתות.

על אף זאת, אתחלתא דגאולה היא תולדה של כמיהת דו־רות על דורות לזכות ולחזות בשיבת ציון. געגועים אלה טבועים היו במודע ובתת־מודע של המוני בית־ישראל בכל אתר ואתר הטרודים במלחמת הקיום, שקועים בסוגיות ורחוקים מהוויות ״העולם הזה״.

ה״למדנים״ ואומרי ה״תהילים״ בשבתות ובמועדים שמרו על הגחלת היהודית שלא תכבה. באלם ובמסירות נפש לחמו נגד כל זרם ורוח חיצונית, שעלולה היתה למוטט את הקיום וההכרה היהודית. מהם ירשו הדורות הבאים את מסירות הנפש, את ההתלהבות ואת הדבקות במטרה. נכסי־צאן־ברזל אלה הזינו אותם בשאיפה להרוס את ״העו־לם הישן״, לנתק את עצמם מן הכבלים של העבר ולהקים בנין חדש על אדמת ישראל.

בעיצוב ובחישול דמויות אלה, פעלו רבות מקורות בלתי נדלים של מלמדים, מחנכים, מורים, ובראש וראשונה תנוע־ות והסתדרויות נוער; הן לא חסכו עמל ומאמץ, בערבים ובשבתות, להקנות דעת ושפה עברית לנוער מן השכבות של המעמד הבינוני ואף למטה מזה. חשיבותן וערכן של תנועות הנוער באו לידי ביטוי בכך, שגילו ומצאו נתיב לח־דור דרכו למחשכי הסימטאות כדי לדלות מתוכן ״נפשות עלובות״ אשר נגזר עליהן לחיות חיי ניוון.

כאשר העולם ״הנאור״ מסביב היה ברובו נבער מדעת, היה כל ילד יהודי נכנס בעול תורה מגיל שלוש וכך המשיך עד הגיעו לגיל בית־הספר. באותו גיל רך הועמס על שכמו עול לימודים של יום תמים, חציו בבית־הספר וחציו ב״חדר״. רבה וקשה היתה המלאכה של מלמדי הדרדקים, אשר עמלו וטרחו להפיח רוח חיים בתלמידיהם. ניצבים לפני עיני רוחי, ר׳ איטשה המלמד, אשר בסבר פניו החייכניות ובסבלנותו הרבה היקנה לנו את הידיעות הראשונות ברזי דרזין של האותיות המחכימות. מבעד לחלונו, תוך שינון פרק, נשבה וחדרה לראשונה רוח אחרת, רוח הצופיות של ראשוני תנו־עת ״השומר הצעיר״ כמיהתי להצטרף לתנועה היתה גדו־לה, אך מטעמי גיל נבצר הדבר ממני. מה עושים ילדים? הולכים ומארגנים קבוצה פרטית ברובע מגוריהם. אחד מהם מתמנה כראש־קבוצה (יצחק יגר, כיום בכפר ידידיה) וכותב השורות האלה משמש כמורה לעברית. כי כבר אז למדתי ב״תלמוד תורה״, ובה מורה לעברית אשר בא אלינו בסערת המהפכה מאי שם, לבוש במכנסי פסים משופשפים. הוא היה ״מרביץ״ תנ״ך ודוקא ספר דניאל הכתוב ברובו ארמית. מדי ערב מתכנסים ילדים בגיל עשר־אחת־עשרה, משננים פרק בעברית, ובעיקר שרים שירי מולדת. תרועת החצוצרה של ״השומר הצעיר״ עוררה בנו הרגשות חבויות. תרועה זו מפי גציל ברלפיין ז״ל עוררה לזקיפות קומה ושמשה אות ובשורה כי דור חדש ברוחו ובנשמתו עולה ובא.

אזכורה מבין המלמדים את ר׳ אביש שה״חדר״ שלו היה מול ה״רויטע קלויז״. הוא דר בבית יחד עם בנו הנשוי ופרנסתו על חנות מכולת צנועה. יהודי בר־אוריין שקט וצ־נוע, לוחש את שעורו בפני מספר קטן של תלמידים (ביניהם בני הרב לווין) בשעות אחר הצהריים.

ומן ה״חדר״ לבית־הספר העברי ״שפה ברורה״ ברובע המתקדם הרחוק מן ההווי של ״תלמוד תורה״, בהדרכתה ובהוראתה של חמדה שומינר לבית שולברג. כל שעות אחר־הצהריים בחילופין של שעה לאחר שעה, נהרו תלמי־דים ותלמידות לשעוריהם. כל ה״מי ומי״ של הנוער החדור הכרה ציונית, רכש שם את מכמני השפה העברית. רבים, רבים מהם חיים אתנו בארץ.

מן המפורסמות היו ההצגות של בית־הספר בכל הזדמנות או מאורע חגיגי כגון חנוכה, יום הצהרת בלפור וכו׳.
עד היום שגורים בפי השירים אשר לימדה אותנו אידה בר־אולפן לבית בגלייטר (החיה כיום בראשון־לציון).
החדר, בית־הספר הכללי, בית־הספר העברי ותנועת הנוער היוו שלמות אחת ויצרו הרמוניה נפלאה בנפש הנער והנערה הצעירים.
בימים ההם לא היינו מודעים לכך, לא שמנו לב למקור החוויות, לא עקבנו ולא ניתחנו אותן, אולם כיום בהסתכלי על העבר מתוך פרספקטיבה של זמן ומקום, תוך התעמקות בחוויות ובהרגשות, אני מוצא בהן שלמות מופלאה. הרקע של הדורות הקודמים, הדבקות החסידית, ההשתלהבות בסערת הריקוד ב״שמחת־תורה״, הם המעיין ממנו ינקנו עוז ואמונה, עמוד האש שהיתווה דרכנו לגאולת עם וארץ.
מלחמת העולם השניה תמה ואיתה תם עולם יהודי שלם. ערים ועיירות וביניהן קהילות סאמבור וסטארי־סאמבור נכחדו. עמל של דורות אוכל באש ועלה בעשן השמיימה. היתה יהדות תוססת, ערה ואיננה עוד.

מקור־יניקה יהודי־ציוני / יהושע ימיני (רכטר)

נוף ילדותי שסוע בין שני בתי גידול, והצד השווה ששניהם היו מקור־יניקה יהודי־ציוני. אפיו של מקור זה נתון ומוגדר על־ידי שלהי המונרכיה האוסטרית־הונגארית בפינתה המזרחית הידועה בשם גאליציה. מתוך השקפה לאחור נצטיירו ימי ילדותי בסאמבור בעת שהותי כמורה בבית־אלפא כמתואר באידיליה שחברתיה אז:

״הנה אזכור: תנמנם עיירת הגלות היא סאמבור.
ברם עיבורה של העיר הוא הומה, מתגעש ורותח:
בית ובו משפחות אחדות, יהודים ״משלנו״,
שטריימל ורבי, שבת, חסידות, מלווה־מלכה
התמזגו עם ה״וועלט״ (העולם), העברית וקונגרסים,
חדר וקלויז, ישיבה והרב, סמינר ובית־ספר,
גימנזיום עם רומית, יוונית ופרופסור ו״דווייקה״
(׳בלתי־מספיק׳ בלשון תלמידים, וכדאי שתזכורו),
׳קיר״ה׳ בווינה וז״יד פולני, אוקראיני ביחד
תחת חסות הז׳נדרמים, אכלו מפנכא משותפת.
אי־שם היה איזה הילזנר (ענין ששיבש שלום בית)
מי זה שם אל לבו? ציונים מעטים רק הזהירו:
׳אמנם כתוב בפרקי האבות: התפלל לשלום קיר״ה,
שאלמלא מוראו׳... אבל מה עוד יהיה בסופנו?
כלום לעולם יהא נדון ישראל לצפות אך לחסד?
זה אף זה הן כתוב באבות: אם אני לעצמי לא...
אם כי קטנים עוד היינו. – סימן האבות לבנים הוא:
בלב כל אחד מאתנו להט סוד תחיית אומתנו
על אדמת האבות, בה יומם ולילה הגינו...

ה״בית ובו משפחות אחדות״ טעון הרחבת היריעה עליו, כי ממנו יצאו במרוצת השנים – – – בתוך מלחמת העולם הראשונה ולאחריה – בנים־בונים למולדת.
והרי פרטים אחדים על המשפחות האחדות, שצאצאיהם פזורים בארץ.
הבית היה של פנחס גרינינגר (בן זקוניו בקרית מוצקין כיום), בן שני היה מראשוני בית־אלפא בשנות העשרים ומת שם. הבת והבן הבכור נעלמו אי־שם ברוסיה בימי המהפכה הקומוניסטית.
משפחת דוד סן (הבן – יחזקאל סן מורה וסופר). משפחת טראו. משפחתי: ארבעה ילדים שכולם חיים בארץ.
עם המשפחות הרבות שבעיר היינו גוש מלוכד של תלמידי הגימנסיה, בתחילה הקלאסית, אחר כך ההומאניסטית, ורובנו קיבלנו תעודות־בגרות (אחד הבוגרים היה יולק ברגר, מדריך בתנועת ״השומר״ המקומית; אחר נתן רייך – עתה פרופסור באוניברסיטה אמריקאית).
נחרתה בלבי התמונה שתוארה בקטע אחר של האידיליה האמורה:

״יומטוב גדול זה היה, עת יצאנו חוצץ ב׳מונדורקים׳:
כובע גדול וגבוה הכביד על הראש, על צואר כל
פס של כסף, סימן לסטודנט (ליצנים קראו לו תוך הקראה:
הוא סקובנט). בעיני חסידים אז נראינו
כגיבורים, כי פשטה השמועה: אין כותבים בשבת הם.

זאת שהווה בדידי: פרופסור פולני, אנטישמי,
רק התעקש שאכתוב בשבת, התחכם ועשה כך:
גיר בידי שם בכוח, וכה על הלוח כתבנו.
אך מה עשיתי אני? לחדר הדירקטור נכנסתי,
את המעשה לו סיפרתי, הביתה ברחתי ולאבא
סיפרתי הכל. אל תשאלו! ענין זה לקיר"ה הגיע...
הפרופסור הודח מן העיר – בזכותו של הרבי
(בחצרו החסידית בשבת ובמועד הסתופפנו,
עת חסידים למאות אל הרבי הגיעו, שיחיה,
מן הערים, הכפרים ומכל נקודה שבחבל)."

הבית בעיבורה של העיר היה, כאמור. במרכזה של העיר ישבה "האריסטוקרטיה": הרופאים, המורים, עורכי־הדין, רובם ככולם יהודים. ראש וראשון היה ד"ר אפרים (פישל) רוטנשטרייך. תמונתו נצטיירה בזכרוני בבהירות יתרה, כי ראיתיו בביתנו פעמים אחדות בשנת 1911 בעת שהבית ה"ציוני" שבו גרנו המה מפעילות ציונית. אותה שנה ולאחריה נחרתו בזכרוני דמויות נוספות, בהן השם רוקח, שנקשר אצלי עם הוצאת עתון ציוני ביידיש "דער אידישער וועקער". העתון נדפס בסטאניסלאב, אך עריכתו היתה בביתם של דיירי בית־גרינינגר.

כמו כן הדמויות היקרות של מורי הגימנסיה (שלי): ד"ר מאיר אוירבך (פילולוג קלאסי), ד"ר הרמן שטרנבך (גרמניסט ופילוסוף); פרופ' פינקטל (מתימטיקאי, רננו אחריו שהיה מתבולל); הרופאים ד"ר קלאובר, ד"ר דורטהיימר, (שעשה מאמצים נואשים לרפא אותי מן המיגרנה – אך ללא הצלחה). בנו אדוארד היה חברי לכיתה, וכשנודע לי שאין הוא יודע צורת אות עברית, ומה חובתו של ילד המגיע לגיל בר־מצווה, הנחתי תפילין פעמיים מדי בוקר משך שבועות אחדים, פעם למענו ופעם לעצמי

בין עיבורה של העיר לבין מרכזה היה ביתו של הרב דמתא, הרב אהרן לווין, ובו בית־הכנסת של הציונים. שמשו של הרב – יענקל, היה משמש רב של פורים ומטרה לתעלולי שמחת תורה.

לבסוף דמותה של מורתנו הראשונה לעברית, מרת שולברג (אחותה רחל, אלמנתו של נפתלי בן־מאיר, חבר קיבוץ עין־חרוד), שבזכותה ובזכות גן־הילדים שלה דיברנו עברית.

עד כאן חוויות וזכרונות מעטים. המשכם של הדברים קשור ומרותק אל פרשת העלייה השלישית, שאין לי אלא להוסיף נופך דל לתיאורה, כי נשארתי בווינה ובפולין עד 1934. הנופך הדל הריהו שוב קטע מן האידיליה האמורה:

אקצר רבותי ואתם תאריכו,
איש בלבו ימשיך־יארוג חוט זהב במסכת
של העבר המשותף. הן כולנו היטב עוד נזכורה
איך עברו כחלום השנים, ראשוני צעדינו,
בתוך המחוז של ילדות, לקראת הבנת גורלנו,
זה הגורל של העם הנרדף על צואר, נטול מולדת.
קודם עברית, ואחר ההיסטוריה מפי חבר ברגר,
גם קצת שירים – עוד נוגים, מושרים בגנבה, בהצנע,
אלה שירי געגועים משל מאנה, דוליצקי וצונזר.
גן ושדה אחר כך, לבסוף – "בכפרים נלינה".
תוך כדי מלחמת עולם ראשונה בלי משים נתבגרנו.
עם רדת השלום על עולם, ירדו עלינו
ימי הרפתקאות וצרות של ביצוע חלום נעורינו,
ימי עלייה שלישית, בעקבות הצהרת הלורד באלפור.
כל הדרכים אז הובילו אל ארץ חלום ילדותנו.
בתוהו לא־דרך, על פני הגבולות שגבלו רק אתמול שם,
התשוטטו צעירים והוזים שנטשו בתי־ספר,
בית אביהם, עברם, והיו שאמרו: אף עתיד טוב.
נתאחדו כטפין לפלגים וגברו להיות זרם
עז של אלפי חלוצים, עד מצאו חוף מבטח פה בארץ...

תקופת לימודי בגימנסיה בסאמבור / פרופסור נתן רייך

סאמבור היתה העיר הגדולה הראשונה שראיתי מעודי. רחובותיה היו רחבים ובצידם חנויות. "ליניה א־ב" היתה בעיני כטיילת יפהפיה המלאה אנשים הלבושים היטב.

כניסתי לגימנסיה בסאמבור פתחה עבורי עולם חדש לגמרי, אם כי השנה הראשונה בגימנסיה היתה עבורי שנת נסיון שקשה היה לעמוד בו. הפרידה מהבית לחדשים אחדים בכל

פעם, המגורים עם זרים ומערכת לימודים עמוסה של שישה ימים בשבוע, היוו מעמסה כבדה למדי על חיי הצעירים. ואכן הייתי בודד

למרות שכשליש מהתלמידים היו יהודים, הרי חלק מהם בא מבתים מתבוללים ומבני המעמד הבינוני הגבוה, ואילו הרוב, שאם כי באו מבתים דוברי יידיש דברו בינם לבין עצמם כמעט תמיד בפולנית.

הפולנית הגרועה שבפי, והמראה שלי כבן־כפר, היוו בעיה עבורי ביצירת קשרים גם עם חברי התלמידים היהודים. הרכב התלמידים היהודים היווה מעין בבואה בזעיר אנפין של הקהילה היהודית. על־אף־העובדה שהיהודים חיו במשך מאות בשנים בפולין, היו קשריהם עם האוכלוסיה המקומית הפולנית והאוקראינית מוגבלים לקשרים עיסקיים ומקצוע־יים. התלמידים היהודים קיימו גם הם רק קשרים מוגבלים עם הגויים. קשרים שהצטמצמו לתחומי חדר הכיתה ומי־גרש הספורט.

לא היתה כמעט פעילות בבית־הספר מחוץ לשעות הלימו־דים ועם צלצול הפעמון וסיום הלימודים, התפזרו התלמי־דים לבתיהם. לא היו סרטים, ריקודים או בידור מכל סוג שהוא. אך גם לריקנות זו היה ערך חיובי משלה. הדבר חייב את התלמידים ליצור לעצמם פעילות לשעות הפנאי. לנע־רים הפולנים היו ארגונים משלהם, קבוצות צופים וארגונים אחרים אשר החיו זכרונות־עבר של חופש פוליטי והזינו חלומותיהם בתקומת לאומיותם העצמאית. לאוקראינים היו ארגונים דומים והתלמידים היהודיים חיפשו אף הם ביטוי הולם לחלומותיהם ולשאיפותיהם הלאומיים.

הכניסה לגימנסיה פירושה היה עבור הרוב עזיבת ה"חדר". הדבר נתן בידי התלמידים היהודים יותר זמן חופשי לפיתוח צורה חדשה של ישות ארגונית, חינוכית ופוליטית, ששיק־פה את השינויים החדשים בחיי היהודים ככלל.

תנועת "השומר"

התנועה הראשונה שמשכה תשומת־ליבם הן של התלמידים בכלל והן של התלמידים היהודיים בפרט, היתה תנועת הצופים שנוסדה על־ידי באדן־פאואל בשנת 1907. תנועה שעוררה את הנוער לחיים בחיק הטבע ולפעילות גופנית ומוסרית כאחת, ולכל אותן הפעילויות שכה קסמו לתלמי־דים היהודים, שזה אתה השתחררו מהמשמעת הקפדנית של הישיבה בין ארבע כתלי ה"חדר" הצר.

ברם היציאה לחיק הטבע והפעילות הגופנית לא ריתקו לזמן רב את התעניינותם של התלמידים היהודים בבית־הספר התיכון בעלי הנטייה לאינטלקטואליות. תנועת הצו־פים נשבתה בידי התמורות הסוציאליות והלאומיות בקרב הקהילה היהודית. תוך שמירה על אופיה המקורי הושפעה תנועת הצופים מהפעילות הציונית לעצמאות יהודית פולי־טית ולאומית בארץ־ישראל. תנועת הצופים הפכה לתנועת "השומר".

במשך הזמן הפכה תנועת "השומר" בהנהגתם של גרינינגר, ברגר, לינהרט, פכטהולד ואחרים למקום מיפגש של התלמידים היהודים. עם פתיחתה של גימנסיה לנערות הצטרפו גם בנות רבות לשורות "השומר" בהנהגתן של טניה קאופמן, רוז'ה פכטהולד ואחרות. מסיבות שנעלמו ממני הופקדתי על קבוצת הבנות ב"השומר". קן "השומר" שנתמך כולו על־ידי הפרוטות והתרומות הדלות של "השומרים" הפך למרכז הפעילות על־ידי הקמת חוגים ללימוד עברית, היסטוריה יהודית, תולדות התנועה הציו־נית, גיאוגרפיה של ארץ־ישראל וכן פעילויות חברתיות שו־נות.

נקודת השיא בפעילות "השומר" היתה ללא ספק מחנה הקיץ שאורגן בשנת 1918. המחנה התקיים באחוזה נרחבת שהיתה שייכת לבעל־אחוזות יהודי בטארנאבה־ויזנה בהרי הקרפטים הגבוהים. במשך חדשיים למדנו, שיחקנו, טיילנו ועזרנו באיסוף החציר, האכלת הפרות וחליבתן וכל שאר עבודות החווה. כאן באנו לראשונה במגע הדוק עם ההנהגה הלאומית של "השומר". הפגישות החשאיות עם אליעזר ריגר, שלום שפיגל, שלמה הורביץ ואחרים – מנהיגים שהטביעו רישומם על ההיסטוריה היהודית – השאירו רושם בל־יימחה על מוחותינו הצעירים. עדיין ניצב לנגד עיני ערב הסיום של המחנה, השירה והעליזות שהעניקו לנו אמונה מחודשת להמשיך ולהגביר פעילותנו בקהילותינו השונות.

חבר המורים

הרוח המנחה בעבודתנו היה אחד המורים היהודיים המוע־טים, ד"ר פישל רוטנשטרייך אשר לימד גרמנית ופילוסופיה בבית־ספרנו. כמורה מעולה וכאדם בעל השכלה רחבה רכש לעצמו מעמד מיוחד והיה נערץ בקרב חבר המורים, דבר שמילא אותנו גאווה. שמו הטוב ומעורבותו בחיי הקהילה היהודית הביאו לעתים למעורבות ולהשתתפות של חברי "השומר" באי־אלה פעילויות קהילתיות.

טיפוס אחר ושונה לגמרי היה המורה היהודי הנוסף גוטפריד, שנתמנה כמורה לדת לתלמידים היהודים. הוא היה תקיף בדעתו כמתבולל, וראה עצמו כפולני בן דת משה. אמונתו לא היתה מעמיקה ומשכנעת. השכלתו היהודית היתה מוג־בלת, ידיעותיו בתחום ההיסטוריה היהודית שבזכותה נתמ־נה ללמד לימודי דת היו מצומצמות אף הן. שעורי הדת שלימד החלו בסיפור בריאת העולם, עברו לתקופת משה רבנו ונסתיימו בשלב שהותיר את בני ישראל תועים במד־בר... הוא נהג להתעכב ארוכות על סיפורם של היהודים שמאסו בחיי המדבר ונראה היה כי גם הוא משתוקק כמוהם לחזור אל סירי הבשר במצריים.

יום אחד כאשר לא יכולתי לסבול יותר את סיפורו החוזר בלי הרף על מורדי המדבר, אשר נראו בעינינו כבוגדים בר־עיון העצמאות הלאומית, סיננתי לעברו מבין שפתי כי "היו אלה בודאי מְצרים בני דת משה"...

הערה זו זיכתה אותי במבט מגונה ויחס של התעלמות במשך כל שאר שנות הלימודים.

חבר המורים היה מורכב ברובו מגברים פולניים וביניהם קומץ של אוקראינים. מספר המורים היהודים בשתי הגימנסיות הגיע לחמישה־שישה.

יחסם של חבר המורים אל התלמידים היהודים, לפחות למראית עין, לא היה שונה מיחסם אלינו של התלמידים הלא־יהודים. בהתאם לאווירת התקופה היה יחסם פורמא־לי, ובמידה מסויימת יחס של התעלמות. ארעו מקרים של הפלייה לטובה של תלמידים שהוריהם היו אמידים, ולעומת זאת ארעו מקרים של הפגנת יחס בלתי־ידידותי ומתן ציו־נים נמוכים לילדים יהודיים. אך מקרים אלו היו כאמור מועטים.

מוסדות בית־הספר כבדו בדרך כלל את רגשותיהם הדתיים של התלמידים היהודיים. כך למשל לא נדרשו התלמידים היהודים לבקר בבית־הספר בשבתות שבהן התקיימו לימו־דים. הודות להסכם מיוחד שהושג על־ידי הרב המקומי אהרן לווין. כמו כן תלמידים יהודים שטענו כי מוצאם מן הכוהנים, היו פטורים מאותם שיעורים, בהם נלקחנו אל בתי־הקברות כדי להתאמן בהעתקת הכתובות החרוטות על המצבות.

מלחמת השפות

היריבות הפוליטית בין האוכלוסיה הפולנית, אשר היוותה רוב במרבית ערי גאליציה המזרחית לבין האוקראינים, אשר הרוב המוחלט שהיה להם באזורים הכפריים עלה בסופו של דבר על זה של הפולנים – השפיעה אף היא על שלטונות בתי־הספר. המיעוט הפולני שהיה המשכיל יותר והמצוי יותר בקרב המקצועות השונים, בעיקר בקרב עובדי הציבור, לחם מרות ובהצלחה לא מועטה, להפיכת הפולנית לשפת הוראה במספר רב ככל האפשר של בתי־ספר. האוקראינים טענו כי בהיותם רוב באותם אזורים בהם נמצאו בתי־הספר, צריכה השפה האוקראינית להיות השפה הנבחרת.

על מנת לעמוד על המצב לאשורו, נהגו השלטונות לשאול מדי פעם את התלמידים לשפת אימם. הדבר יצר דילמה עבור התלמידים היהודים. אותם התלמידים היהודים שבאו מבתים מתבוללים, הצהירו ברצון על השפה הפולנית כעל שפת אימם ברם רוב התלמידים היהודים שהיו נחושים בדעתם להפגין את רגשותיהם הלאומיים, הצהירו על היי־דיש כעל שפת אימם. הממשלה האוסטרית לא העניקה ליידיש מעמד של שפה רשמית, ואנו הסכמנו להצהיר על השפה העברית כעל שפת־אם שלנו, אך מנהל בית־הספר ידע היטב כי לא דיברנו עברית בבתינו, לכן דחה הצהרותינו. ההצהרות שונו על־ידי מנהל בית־הספר, אשר בחדרו היה רושם בהצהרתם של התלמידים היהודיים כי דברו פולנית בביתם, ובכך יצר באופן מלאכותי רוב פולני. הדבר סיפק את ההצדקה הדרושה להכנסת השפה הפולנית כשפת־לימוד בבית־הספר, תוך הפרה גסה של זכויות האוקראינים, שהיוו רוב ברור באותו אזור.

בין הפטיש הפולני לבין הסדן האוקראיני

בשלהי 1914 עם התמוטטות הקיסרות האוסטרו־הונגארית נקלענו למצב של תוהו ובוהו פוליטי. מאות אלפים של שבויי מלחמה רוסיים יצאו ממחנותיהם ובשרכם דרכם הביתה, שדדו ובזזו מכל הבא ליד. השלטון הפדרלי, העירוני והממשלתי התפורר. ברם על־אף התוהו ובוהו פעמה תקוות חופש חדשה בלבבות. מעודדים על־ידי הבטחות להגדרה עצמית, טענו הפולנים והאוקראינים לזכותם לעצמאות פוליטית. הפולנים הצהירו על עצמאותם ועצמאות בירתם ההיסטורית ווארשה. שלושת המיליונים של אוקראינים בגאליציה המזרחית אירגנו את החיילים והקצינים החוזרים והכריזו על הקמת הרפובליקה האוקראינית המערבית, שבירתה לבוב. האוכלוסיה הפולנית בלבוב הפכה במהירות לאתגר צבאי לרפובליקה האוקראינית הצעירה, ובקרב עקוב מדם עקרו הפולנים את הכוחות האוקראינים.

היהודים בלבוב ניסו לשמור על נייטרליותם, אך נרדפו על־ידי שני הצדדים וכמה מאות יהודים איבדו חייהם. האוקראינים נסוגו והעבירו בירתם לסטאניסלאב. הם השכילו להקים תוך חודש ממשלה, ששלטה בשאר שטחה של גאליציה המזרחית.
היהודים הועמדו בפני מצב מיוחד במינו. המציאות הריא־לית היתה רצופה אי־בהירות. הממשלה האוקראינית הבטיחה להיהודים שוויון זכויות מלא. מעודדים על ידי הצהרת באלפור ומהאווירה הכללית של ליברליזם, זנחו היהודים את המיבנה המסורתי של הקהילה והקימו "מוע־צות יהודיות לאומיות", עם תקוות נרחבות להשגת אוטונומיה תרבותית, כאשר יערכו הבחירות הכלליות לממשלה הלאומית של הרפובליקה האוקראינית החדשה. ד"ר פישל רוטנשטרייך, היועץ הרוחני שלנו בגימנסיה, נבחר כנציג היהודים באזור.
תוך חודש נפתח בית־ספרנו מחדש. הנוכחות בו ירדה בצורה חדה, עקב החרם המוחלט שהטילו התלמידים הפולניים. הם ירדו למחתרת, וברחו מערבה להצטרף אל הצבא הפול־ני, שהתארגן למיתקפה כללית על הרפובליקה האוקראינית החדשה. העדרויות היו גם בקרב המורים. לשון ההוראה הפכה לאוקראינית והתלמידים היהודים וכן גם המורים עברו תקופת הסתגלות מכאיבה.
אך השלטון האוקראיני לא החזיק מעמד זמן רב, ובמאי 1919 גברו הפולנים שהיו מצויידים היטב, על האוקראינים. השלטון הפולני הוחזר לאזור והמורים והתלמידים האוקראינים ברחו.
היהודים קיבלו עליהם את הבלתי־נמנע, וקיוו לטוב. הראשונים לסבל היו התלמידים והמורים היהודים, שהמשיכו ללמוד בזמן השלטון האוקראיני. הממשלה הפול־נית פרשה עובדה זו כתמיכה ברפובליקה האוקראינית וכבגידה ברפובליקה הפולנית החדשה, אשר לא ויתרה מעו־לם על תביעותיה ההיסטוריות לשטחים אלו.
התלמידים היהודים שנרשמו לבתי־הספר הפולנים שנפתחו מחדש, גורשו מהם כחודש לפני מבחני הבגרות, שהיו מזכים את העומדים בבחינות באפשרות להיכנס לאוניברסיטה. המורים היהודים המעטים הושעו מתפקידים, מורנו ויועצנו הנאמן, ד"ר פישל רוטנשטרייך, אשר במשך השלטון האוקראיני עמד בראש המועצה הלאומית העליונה הושלך לכלא.
אנו התלמידים היהודים היינו מזועזעים מפעולות השלטו־נות הפולניים. תחילה חשבנו כי כל מאמצינו ותקוותינו במשך שמונה שנים שבילינו בבית־הספר נמחו כאילו בהינף אחד של עט עויינת. אך המצב לא היה כה חסר־תקווה כפי שנראה בתחילה. עורכי־דין בסאמבור גילו חוק אוסטרי־הונגארי בו נאמר כי כל אחד רשאי לגשת לבחינות־הבגרות גם אם לא ביקר מימיו בבית־ספר, אך יש לו הידע הדרוש לכך. נוכחו לדעת, כי בנים להורים יהודים אדוקים, שהסתייגו מהאווירה ה"גויית" של הגימנסיה, למדו בכוחות עצמם או בעזרת מורים פרטיים, וכן מסיבות שונות בחרו אנשים עשירים להכין ילדיהם לבחינות בעזרת מורים פרט־יים.
חוק זה היה קיים בשטחיה המבותרים של האימפריה האוסטרו־הונגארית. אנו נאחזנו בחוק, פנינו אל השלטונות המתאימים והישגנו את הסטאטוס של "נבחנים חיצוניים". מובן כי החלטה זו עודדה אותנו, אך האופטימיות שלנו רפתה במידה ניכרת עקב אזהרות מעורפלות כי הבחינות החיצוניות נוקשות יותר, אורכות זמן רב יותר ומתנהלות בפיקוח משגיחים מטעם משרד החינוך בווארשה. הוזהרנו גם כי הבוחנים לא יתעלמו מן העובדה כי אנו נבחנים חיצונ־יים עקב נסיבות פוליטיות ולכן יחמירו במיוחד.
התלמידים היהודים כעשרים במספר, התארגנו בקבוצות־לימוד. קיבלנו עזרה כלשהי מהמורים היהודים, אשר בהיו־תם מושעים מעבודתם, שמחו לעזור לנו. אך עיקר העזרה באה מתוכנו. יוזק וינקלר, אשף מתימטי, שהפך מאוחר יותר מהנדס מפורסם, סייע לחלשים באלגברה וגיאומטריה. מנחם שטיין, בחור־ישיבה ותלמיד־חוץ מבריק, אשר לימים הפך להיסטוריון יהודי ידוע, עזר לאחרים בלאטינית, היסטוריה ומקצועות אחרים.
בעוד אנו מתכוננים לבחינות הסתננו ידיעות כי רוב הבוחנים יהיו המורים הפולניים שלנו – ידיעות שעודדו אותנו למש־נה מאמץ כדי להצליח. ואכן הצלחנו ועמדנו כולנו בבחינות על־אף הכל ולמרות הכל!

"בליך" / אטקה בן־פנחס

נולדתי בסאמבור בשכונה שנקראה "בליך". היה זה בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה. לא רבות היו אז המשפחות שגרו בה. בתי המגורים היו מעץ. אנחנו גרנו

בבית בן שני חדרים גדולים. חדר אחד שימש כחדר שינה והשני כמיטבח. משפחתנו מנתה שמונה נפשות, ההורים ושישה ילדים. ליד הבית היה מחסן אשר שימש לנו בחג הסוכות כסוכה.
לא רחוק מהבית שלנו היתה תעלה די עמוקה, שהובילה מים מן הדנייסטר לטחנת הקמח. בקיץ התרחצנו בתעלה. הגשר שמעליה איפשר לנו לבקר בשבתות את קרובי משפחתנו, שגרו מעברה השני של התעלה.
פעם אחת הלכתי עם חברה לקנות סוכריות בחנות שמעבר לתעלה, כי בשכונתנו לא היו חנויות. בעקב דחיפה קלה של חברתי נפלתי למים. הציל אותי מטביעה הצבע, אשר הב־חין בזוג רגלים קטנות בולטות מן המים. הוא קפץ בבגדיו לתעלה והוציאני משם.
דרך גשר זה הלכתי לבית־הספר, כי בשכונה שלנו לא היה בית־ספר.
כילדה קטנה בכיתה א׳ הייתי צועדת בימי החורף בשלג לבית־הספר שנמצא במרחק רב. בשכונה היה בית־מרחץ שהיה פתוח בערבים לנשים ואמי היתה מובילה אותי לשם.
בשנת 1914 עזבנו את השכונה ועברנו לגור במרכז המסחרי בסאמבור.
בתקופת מלחמת העולם הראשונה פרצה שריפה גדולה ב״בליך״, ותמונה נוראה זו ליוותה אותי במשך שנים רבות. עד היום כאשר מראות השכונה מתיצבות לנגד עיני, אני מתמלאת געגועים למקום הולדתי, מקום בו ביליתי שמונה שנים.

כאשר עלה אבי ארצה... / ד״ר שמואל מלץ

א

מעירי סאמבור שעל גדות הדנייסטר תמיד עלו לארץ־ישראל. עלו פרחי הנוער שהיפרו את הארץ והביאו כבוד לעירם. היו אלה חלוצים, בחורים ובחורות, שבעיני אנשי המקום היו לא־יוצלחים, רוקדי הורה, אנשי קבוצת הכשרה, שעסקו בעבודות שמשפילות את ערכו של בן־אדם בעיני הבריות.
העיר סאמבור לא הצטיינה במפעלים חרשתיים גדולים, גם לא בשטחים חקלאיים מפותחים, וממילא לא היה בה מקום לעבודות שאיפשרו פרודוקטיביזציה של נוער חלוצי. אנשי קבוצות הכשרה קטנות שהתרכזו בעיר, עבדו במקו־מות עבודה מעטים שהיו שם, דהיינו במנסרות, בתעשיית לבנים פרימיטיבית. הם גם ניסו כוחם כסבלים וכחוטבי עצים אצל יהודים. הם ניהלו מלחמת קיום קשה ומרה, ולעתים קרובות מתוך קבוצה של 20־30 בחור ובחורה, עבדו שלושה או ארבעה, ומרווחיהם היו מתקיימים כולם. גם שם התנהלה מלחמה בזכות עבודה עברית. אנשי ההכש־רות היו לרוב בלתי־מאומנים בעבודות פיזיות, בעלי שרירים עדינים מדי, משכילים יתר על המידה. לכן לא נתקבל על דעתו של נותן העבודה היהודי לקבלם לעבודה, בו בזמן שכל פועל־גוי עשה את העבודה יותר טוב ויותר זול.
באותו זמן תססו בעיר חיים ציוניים ערים מאוד. היו מפל־גות מכל המינים וגאה ריב המפלגות. היו אסיפות סוערות ואסיפות שכנגד. היו בחירות, היו ״בלוקים״. הרוב בעיר נלחם בחימה שפוכה נגד מתנגדי־ציון ושונאי־ציון למיניהם. ועל הכל הם היו תורמים ברצון וביד רחבה לקרנות ציוניות, ומקבלים תוך ערות והתלהבות כל ידיעה או שליח מהארץ. ברם קשה היה להם להינתק מהמציאות שלהם ולעלות. היהודים היו קשורים וצמודים לחנויותיהם ולפרנסותיהם הדלות, דבקים למשכנותיהם וסגנון חייהם באלפי נימים. השואה האיומה שהיתה כה קרובה, לא נתנה עוד כל סימן להתקרבותה. עם למוד־נסיון כה עשיר ומר – עד לידי כך נרדמו חושיו, שלא חש באסון המתקרב?
זמן רב מדי היה תלוי מקל נדודיו ללא שימוש, עד ששכח, שהוא סימל במשך דורות את חייו. הם ישבו שאננים. האמ־נם היה יסוד לשאננותם? האם הד האסון שפגע בינתיים באחיהם בגרמניה, לא היה דיו כדי לזעזעם ולעוררם?
כנראה שלא במידה מספקת. היה מרחק גיאוגרפי יותר מדי גדול והם לא האמינו, שכל מה שהתרחש שם עלול לקרות בפולין. האם היה יסוד לאמונה זו? האם האנטישמיות הפולנית־אוקראינית הגסה והשקופה לא יכלה להתחרות באחותה הטבטונית הגרמנית?
עניבת החנק הכלכלית והרוחנית הלכה הלוך והתהדק בר־חוב ובבית־הספר, בבית המשפט ובמשרדי הממשלה. על כל צעד ושעל השתוללה ה״אנדציה״ הפולנית, הפאשיסטית, המנוונת והמקובלת על העם הפולני, ביחוד בזכות מלחמתם הגלויה והבלתי מרוסנת נגד היהודים. אנשי כלכלה פולניים

שקדו על המצאת שיטות חדשות בכדי לסחוט עוד ועוד מס ממשלם המסים היהודי. חיי יום יום הושבתו, היהודים לא העזו לצאת לפרברי העיר כפי שהיו רגילים עד עתה, מחשש התנפלויות מצד השקצים. להתרחץ בדנייסטר הק־רוב היה בחזקת סכנה מאותן הסיבות. לבסוף נעשה צר וצר יותר, עד שהורגש כי קשה לנשום ממש. אך הם לא זזו. כאותם צבים התכנסו בבתיהם, תכננו אמצעי תגובה חד־שים לגזרות החדשות, את אורח החיים לא שינו ומסקנות לא הוציאו.

ב

לכן כאשר נודע בעיר על החלטת אבי יעקב לעלות ארצה, התפשטה השמועה חיש מהר והעיר היתה כמרקחה. קבו־צות קבוצות התווכחו היהודים על המאורע, מי בבית־הכנסת, מי בכיכר העיריה, ומי סתם ברחוב. כי מה ראה פתאום יהודי שמאנשי שלומם היה, וקרוץ מאותו חומר, לשרוף מאחוריו את הגשרים ולעלות? הם הכירו את אבי כאיש שקט ונבון, לא השתייך לנואמים באסיפות, לא לסוערים ולא למסעירים. היה מכובד ומקובל על הבריות. יהודים וגויים כאחד ביקשו את עצתו ואת בוררותו במריב־ותיהם. היה שופט־מושבע בבית־המשפט הפולני, תואר שהוענק רק ליחידים. היה נאמן על המוסדות הפולניים ושימש כיועץ בקביעת מסי־הכנסה, תפקיד אשר איפשר לו לעזור לאחיו, שנאנקו תחת עול המיסים.

התהלך גבה־קומה וחסון־גוף, עם חיוכו הטוב שעל פניו; מלא הומור יהודי־עממי עסיסי והיה נראה מרוצה ושמח בחלקו.

דווקא הוא, שבמצבו הכלכלי ובעמדתו הציבורית אפשר היה להתקנא, גמר אומר לאסוף את משפחתו ואת כל אשר לו ולעלות ארצה.

המאורעות בארץ (היו אלה ימי מאורעות הדמים בתרצ״ו־תרצ״ח) והידיעות מהארץ עוררו אז אימה ופחד. אמנם גם שם בפולין היה רחוק מלהיות טוב, אך אינה דומה גזירה בפולין לכדור מוות בארץ־ישראל. פה מאיימים על הממון ושם בארץ־ישראל הועמד כביכול בסכנה הכול.

והנה דווקא בימים אלה יש מי שהחליט לעלות. כך טולטלו ממחשבה למחשבה שכנגד, ולא יכלו לבלוע את הגלולה. רק אלה אשר הכירו את אבי מקרוב לא התפלאו. אלה ברו־בם היו הצעירים, שבמחיצתם בילה הרבה מזמנו, אותם ראה כשותפים לדרך ההגשמה שבה בחר. הם ידעו את הנפש הגועשת המסתתרת מאחורי השקט החיצוני. הם הכירו את גאוותו הלאומית, ידעו כמה שהוא בז למשטר הרקוב בפו־לין, וכמה חשקה נפשו בחיי חופש במולדת. הם הכירו את עוז רוחו להפליא, שאותו הוכיח לא פעם בהיותו צעיר יותר, בכל מקום בו הועמדו בסכנה חיים או רכוש יהודי. הד מע־שיו מימים עברו, עת התעללו פורעים אוקראינים או פולנים ביהודים, שנפשם וממונם נהיו בבחינת הפקר, טרם נדמו. כך זכור היה המעשה על נסיונו לעמוד בגבורה מול כוח עודף של פולנים מתפרעים ברכבת, שעסקו בתלישת זקנו של יהודי, מעשה שנחשב אז לספורט לאומי פולני. כתוצאה מהתערבות זו נזרק אבי מתוך רכבת נוסעת ורק בנס ניצל. אם כי צלקת במצחו העידה על המעשה ״הבלתי מחושב״ שעשה. זאת ועוד. לא קשה היה לשלב מאורעות ומעשים מחייו לשרשרת, שחוליותיה התאימו זו לזו, שהיה הרבה מן המשותף ביניהן, וכך המסקנה האחרונה התאימה להפליא, למה שקדם לה.

ג

כשנתיים לפני העליה ביקר אבי כתייר בארץ וקנה אדמה באחת ממושבות השרון. מאז החל בהכנות לעלייה. ישיבתו בגולה כבר היתה ישיבה ארעית. במחשבותיו הוא כבר ראה את עצמו שותל ירקות, מפתח לול, ומגדל עצים באדמת השרון הרחוקה־הקרובה.

ערב העליה נערכה לאבי מסיבת־פרידה, שהפכה להפגנה ציונית עצומה, לערב של רוממות־רוח, אך גם של חשבון נפש. המסובים הרגישו עצמם באותו ערב מקורבים יותר לארץ־ישראל. נשאו נאומים על הארץ ושרו משיריה, כי הרי שולחים לשם אחד מהם, שיהיה שם בא כוחם, מייצגם. הוא יכין ויסלול דרך לאחרים. אחר כך גם הם יגיעו, צריך רק שמישהו יתחיל...

כך דברו, כך חשבו, כך האמינו באותו ערב, ובאמונה זו היתה גם רוויה שירתם והתלהבותם החסידית.

באותה מידה שהתקרבו במחשבותיהם לארץ, התרחקו מהמציאות שלהם, שכחו את חייהם האפורים. נדמה היה שחדרה לתוך הכרתם האמונה, שאין כל הכרח שימשיכו בחיי ניוון ושפל, אם רק ירצו בכך, כי הנה הרי יש ברירה...

מאז עברו מספר שנים. הגורל שהתאכזר במיוחד לערי גאליציה, לא פסח על העיר סאמבור. אייכם אחי, אשר לא ידעתם ללבות ניצוץ אשר נדלק בלבותיכם ערב פרידה — ללהבה, ולא השכלתם למלט את נפשותיכם?!

כיצד עלתה משפחתי לארץ / אהרן ויצטום

באוקטובר 1938 קבלו הורי שגרו בסאמבור צו־גירוש לזבונשין, עיר הגבול הפולנית־גרמנית הואיל והיו נתינים אוסטריים.
משפחתי (אבא, אמא, שני אחים ואחות) עזבה בסתר את סאמבור וברחו לעיירה בז'וכוביצה ליד לבוב.
אני ואחי שמואל היינו אז בארץ־ישראל ולמדנו בטכניון. מיד עם קבלת הידיעה על הגירוש פניתי לכל המוסדות האפשריים כדי להחיש עלייתם ולקבל סרטיפיקטים בשבי־לם. ברם זו היתה תקופת ״הספר הלבן״ הבריטי שאסר על עלייה לארץ. גם התהליך של קבלת סרטיפיקאטים לפי המיכסות שהוקצו לבעלי־הון, שברשותם אלף ליש״ט היה כרוך בטיפול שנמשך למעלה מחצי שנה.
הודות למנהל הטכניון שלמה קפלנסקי, קיבלתי המלצה לקולונל קיש, שמילא אז תפקיד חשוב כמקשר בין היהודים לממשלת המאנדט. בהשפעתו הגדולה הוא זירז את התהליכים שאפשרו לאבי ולאמי להגיע בינואר 1939 לארץ.
ברם בכך לא נסתיימה הפרשה, הואיל והיה עלינו לפעול גם להצלתם של שאר בני המשפחה: אחותי זיסל, אחי הבכור הנשוי מנדל ואחי הצעיר אשר.
פנינו בענין זה לד״ר מרטין רוזנבליט בלונדון, ולאחר טיפול נמרץ קיבלו את הניירות במאוחר, וכבר לא עלה בידם לעזוב את פולין, שנכבשה בינתיים על־ידי הגרמנים.
כמו כן אחי שמואל נסע לפולין בנובמבר 1938 כדי לפעול להצלת בני המשפחה. בין היתר הוא זייף את הדרכון הברי־טי שלו, לזכותו של אחיו הצעיר אָשֵר, והודיע בקונסוליה הבריטית בלבוב, שדרכונו אבד לו. בינתיים נאלץ להישאר בפולין עד לקבלת דרכון חדש וחזר לארץ במאי 1939.
כאשר הגיע אחי אָשֵר לנמל חיפה, התעורר חשד בקרב שלטונות הנמל הבריטיים כי הדרכון מזוייף. הם החלו לחק־רו ולשאול אותו שאלות שונות על רחובות חיפה, ונוכחו לדעת כי אין זה דרכונו האמיתי.
הוא קיבל מיד צו־גירוש מן הארץ והועלה לאנייה כדי לשל־חו חזרה לגיא ההריגה בפולין. בהיותי פעיל מאוד ב״הגנה״ בחיפה, הצלחתי לשכנע את מפקדי דאז רב־אלוף יעקב דורי בסכנה האיומה הנשקפת לאחי.
עוד באותו לילה ירדו הוא ואבא חושי לנמל, ולאחר דין ודברים ארוך ומייגע עלה בידם להוציאו מהאנייה שעמדה להפליג לפולין כדי שעניינו יועבר לבירור לבית־המשפט. כך הועבר מהאנייה לבית־הסוהר בחיפה התחתית עד למשפט. בבית־הסוהר נפגש עם חיים לנדאו (שר התחבורה כיום), שהיה חברי ללימודים בטכניון. חיים לנדאו שהיה פעיל באצ״ל נעצר בגלל הפרת העוצר. יחד עם אחי אָשֵר הם התקינו כלי שחמט מלחם וכך בילו את הזמן בבית־הסוהר.
כאשר הובא אחי ממעצרו לבית־המשפט, לימד עליו סנגו־ריה העורך־דין של הסוכנות בחיפה זאב ארגמן. בהתאם כעצתו הצלחנו לשחד את הקטיגור הערבי במשפט כדי שיעלים אחד מסעיפי האישום הפורמליים. הודות לכך נדון אחי למאסר במקום לגירוש, וממשלת המנדט היתה זכאית לאסרו מיד. ברם באותו זמן חיכו חברי הסטודנטים למתן פסק־הדין, ובסיום המשפט חטפו אותו מתוך כתלי בית־המשפט וכך זכה להישאר בארץ.

על סף החורבן / צבי שוהם (הסיוברילאנט)

ההתרוששות הכלכלית

יהודי סאמבור התפרנסו בעיקר ממסחר. פעילות זו היתה ניזונה בראש וראשונה מיום־השוק שנערך בכל יום חמישי בשבוע. באותו יום היו הכפריים, ברובם אוקראינים, מביאים תוצרתם המגוונת העירה: בהמות, עופות, תבואה, ירקות, פירות, תוצרת חלב וכו׳. בעד דמי הפדיון היו קונים בחנויות היהודים את המיצרכים והסחורות שהיו דרושים להם.
כך זה נמשך עד אשר גבר וגאה גל האנטישמיות הן מצד הפולנים והן מצד האוקראינים ותנועתם הלאומית. אוכלו־סיה זו החלה להקים לעצמה קואופרטיבים צרכניים ויצרני־יים בעידוד ובתמיכה ממשלתית.
האיגוד של הקואופרטיבים הפולניים ״רוזבוי״ (פיתוח) פגע קשות במסחר היהודי. סיסמתם ותביעתם היתה כי פולני חייב לסחור עם עמיתו הפולני ולא עם יריבו היהודי. ולא עוד אלא שראש ממשלת פולין הגנראל סקלאדקובסקי הכריז בשנת 1936, שאת המלחמה נגד היהודים אין לנהל אמנם באמצעים אלימים, אך מותר לנהלה באמצעים כלכל־

יים. מאבק כלכלי, אדרבה – Owszem.
כך נדחקו היהודים מעמדת הבכורה הכלכלית שלהם – המסחר. האוקראינים לא פיגרו כמובן אחרי הפולנים וקראו גם הם לחרם על יהודים. מספר החנויות של היהודים בסאמבור הצטמצם והלך ויום־יום הסתלקו יהודים מזירת המסחר שהיתה כל הזמן משענתם העיקרית. בעצם היתה זו מנת חלקם של כל יהודי פולין ולא רק של יהודי סאמבור, בה התחרו ביניהם הפולנים והאוקראינים על דחיקת רגלם של היהודים.
משמרות של פולנים ואוקראינים פעלו בגלוי נגד חנויות היהודים שלו יכלו לעמוד נגד הלחצים האנטישמיים למיני־הם.
ברם לא רק בתחום המסחר באה לידי ביטוי עוינות הציבור הפולני והאוקראיני נגד היהודים אלא גם בתחומי כלכלה אחרים שהיהודים נאחזו בהם, ובעיקר בגזרות נגד בעלי־המלאכה היהודים הזעירים. אם כי לא רבים היו בתי־המלאכה ובעלי־המלאכה היהודים בסאמבור בכל זאת היו באופן יחסי ציבור לא מבוטל. היו אופים, נגרים, מסגרים, פחחים, שענים, זגגים, סנדלרים, חייטים וכו'. ברם גם עלי־הם ניתכו גזרות שלא יכלו לעמוד בהן כגון מיסוי מיוחד, בחינות ממשלתיות ל"שוליה" ו"אומן" שפגעו בעיקר ביהודים.
גם מעמדם של בעלי המקצועות החופשיים היה בכי־רע הואיל ויהודים לא נתקבלו למשרות ממשלתיות ולפקידות. יוצאים מן הכלל היו עורכי־הדין היהודיים, שמספרם היה ניכר הואיל והם מצאו פרנסתם בסאמבור בגלל בית־המשפט המחוזי שהיה קיים בעיר ושלו היו כפופים גם ערים אחרות כגון בוריסלאב, דרוהוביץ' וכו' שהיו קשורות במכ־רות הנפט ובתעשיות הקשורות בנפט.

חקלאים יהודים

בכפרים מסביב לסאמבור וסטארי־סאמבור גרו עשרות משפחות יהודיות, שחלק ניכר מהן עסק בחקלאות ממש. מכיוון שלמשפחתנו היתה חנות לתוצרת חלב היו החקלא־ים היהודים מביאים אלינו ביום השוק את סחורתם. רבים היו מקבלים בחכירה מבעלי האחוזות את תוצרת החלב שלהם, מעבדים אותה לסוגי תוצרת שונים (גבינה, חמאה, לבן וכו') ובאים לשווק סחורתם זו ביום השוק. היו כאלה שנסעו עם תוצרתם עשרות קילומטרים בחורף ובקיץ.
זו היתה תוצרת־החלב היחידה הכשרה בשביל האוכלוסיה היהודית החרדית בסאמבור.
אם כי לחלק מהיהודים הכפריים היו משקים משלהם, לא אבה הדור הצעיר להמשיך במסורת החקלאית המשפחתית ונהר העירה ללמוד ולחפש אחר כך לשוא מקורות פרנסה אחרים.

הנוער

תהליך ההתרוששות של האוכלוסיה היהודית, שלא עצרה כוח לעמוד מול הלחצים ומבול הגזרות הכלכליות שניתכו עליה מדי יום ביומו – כל זה גרם לידי כך, שלנוער היהודי לא נשקף שום עתיד בעיר. לאחר סיום בית־הספר התיכון או בית־הספר למסחר ומלאכה שבעירנו, היה הנוער מוצא לפניו שערים נעולים לכל אשר פנה. הוא הרגיש את עצמו תלוי באויר רווי שנאה ואנטישמיות.
כבר בבוקר היו בני־נוער ממלאים בחוסר מעש את הספס־לים במרכז העיר ומשוחחים על דא ועל הא, ובערבים היה אותו נוער מתמסר לריקודים בבית־קפה רויאל או למשחקי קלפים. זה חל גם על הצעירים האקדמאיים.
היו זמנים בשנות העשרים עד אמצע שנות השלושים שהנו־ער נהר לתנועות־נוער למיניהן. ברם עם ההתרוששות הכלכלית וסגירת שערי העליה לארץ היה הנוער המבוגר שהגיע זמנו להגשמה עוזב את התנועה ומחפש "תכלית" אחרת מתוך יאוש.
מוסדות ממלכתיים וממשלתיים בלשו אחרי צעדי הנוער הלומד בסיוע המשטרה. כך למשל נמצאו בשנת 1937 באו־לם תנועת הנוער "גורדוניה" כמה תלמידים מהגימנסיה ושיחקו בפינג־פונג. נזדמן לשם שוטר, רשם את שמותיהם והם גורשו מבית־הספר התיכון העירוני. הדבר גרם לי מפח־נפש באופן אישי הואיל והייתי מדריכם וההורים ראו בי כביכול את הגורם הישיר והאחראי לכך.
האווירה הכללית בעיר היתה רוויה מעין ציפיה למשהו שעתיד לבוא, מבלי לשער מראש כמובן את העלול להת־רחש. כך למשל מחוסר תקווה כלשהי וכנסיון לשנות ויהי מה את היש האפור, נענו בחורים יהודים בעירנו למפעל הגיוס ל"לגיון המתנדבים" הפולני כדי להילחם בצ'כוסלוב־קיה הדימוקראטית.
בשנת 1938 ניצלה פולין כידוע את קריעת צ'כוסלובקיה בוועידת מינכן ושלחה את צבאה ומתנדבים כביכול לספח את מחוז צייישין לפולין.

אחרי ביצועה של מזימה זו הייתי עד למחזה של פיזור לגיון המתנדבים מסאמבור שהלך להלחם בצ׳כוסלובקיה ובתוכו בחורים יהודים.
בכיכר העיריה נערך אז מיפקד חגיגי ובחורינו עמדו בשורה אחת עם שאר המתנדבים המגויסים. ברם דא עקא, שמיד לאחר שירת ההימנון הפולני ונאום הפרידה והתודה נשמעו לפתע קריאות "הכו ביהודים". היושב־ראש ברוב "נדיבותו" הסביר ל"חוגגים", שכאן בזמן החגיגה לא צריך לנהוג כך וביקש להתפזר.

הסמל

ליד בית־היתומים היהודי, בו התחנכו מאות ילדים, שהיה צר מהכיל את כולם, כי הבית לא התאים למטרתו – עמד שנים רבות שלד של בנין גדול. מבנה זה היה מיועד להכיל בתוכו את כל מוסדות הקהילה היהודית, כולל בית־היתומים. על־אף העזרה והתרומות של יוצאי סאמבור בארצות־הברית התקדמה הבניה באטיות רבה בגלל מחסור בכספים. רק בתקופה שלפני המלחמה, כאשר היתה צפויה החרמת המבנה על־ידי הממשלה, משום שלא הושלם עדיין, נסתיימה במאמצים מרובים ובאמצעים מועטים הקמתו והשלמתו של אגף אחד. במקום זה רוכזו משרדי הקהילה והוא הפך לאחר מכן בתקופת השואה למקום משכנו של היודנראט.
מבנה זה, שלד של בנין בלתי־גמור זה, שעבר לנאצים מידי הפולנים, יכול לשמש כסמל למצבם של היהודים בפולין בכלל ובסאמבור בפרט.

פרק שישי

רסיסי הווי ופולקלור

פישל'ה מנטל / עוזר לינהרט

כתלמידו לשעבר הריני להעלות אי אלה זכרונות על דמות מופלאה זו.
פישל מנטל לא היה מנהיג או עסקן ציבורי אלא תלמיד חכם בעל מוח חריף, בקי בתלמוד ובמפרשיו. יכול היה להיות איש מדע מבריק לו חי בנסיבות ובתנאים חיצוניים אחרים. אך היות והוא חי ופעל במסגרת מסוימת שכיוונה אותו ללמוד תורה וגמרא, לכן מיצה את כשרו ויכלתו בתחום זה.
פישל ידע לשחות בים התלמוד, לצלול ולדלות ממעמקיו פניני הברקה שעוררו התפעלות בין הסובבים אותו. היתה זו תופעה רגילה, שיהודי מבוגר תלמיד־חכם ובקי בתלמוד, היה פונה לפישל'ה הצעיר בימים, ומבקשו להסביר לו איזו סוגיה בתלמוד, ופישל'ה היה מסביר מניה וביה, דבר שעורר התפעלות ושביעת־רצון אצל השואל.
פישל מנטל הופיע בשמי הנעורים שלי ככוכב שביט, הבריק ונעלם מאופקי. היה זה בערך ב־20—1919 בתקופת ההתעוררות הפוליטית והתרבותית בסאמבור. אגודות ומפלגות היו שולחות את פעיליהן לרחוב היהודי, להסביר, להשפיע ולרכוש אוהדים להשקפותיהן. בצד העסקונה המבוגרת קמו צעירים ברוכי־כשרון שהלכו לעם לנאום ולהתווכח. את העם אפשר היה למצוא אז בעיקר בבתי־המדרש ובקלויזים. ערב אחד הופיע מוטלה שטיין בקלויז האדום (די רויטע קלויז). למה אדום? משום שאי פעם היו קירות הקלויז צבועים בצבע אדום, ובכדי להבדיל את הקלויז מקלויזים אחרים קראו לזה ״הקלוייז האדום.״ אם כי הצבע דהה והתקלף מזמן, לא נעלם יחד אתו גם השם.
מוטלה שטיין נאם נאום חוצב להבות. אחרי הנאום נשארו קבוצות מתווכחים של צעירים וקשישים. בין המתווכחים היה גם פישל מנטל.
תוך להט הויכוח, ניגש ר' ליפא מלמד – יהודי תלמיד חכם ובקי בתלמוד – לאחת הקבוצות המתווכחות, פנה לפישל'ה בדחילו והרחימו, וביקש להסביר לו משהו במסכת סוכה, שהוא ר' ליפא מתקשה להבין. פישל ניתק עצמו מהחבורה, הוציא עפרון ונייר, ובעזרת שרטוט גיאומטרי הסביר לו את הסתום והבלתי מובן.
על יד אותו שולחן ישב באותו זמן עוד יהודי ועיין בספר. פישל שם לב שאינו גורע עין ממנו. פנה ליהודי זה ושאלו: ״ר' בונים, גם לך יש איזו בעיה?״ ״כן״, ענה ר' בונים, ״הבעיה היא בני עוזר, והשאלה היא, האם תסכים להקדיש משהו מזמנך הדחוק לבני, ללימודי תורה?״
למחרת אותו ערב הייתי תלמידו של פישל. צרפו אלי עוד שני נערים, אחד בשם אלקנה שומינר והשני אייזיק יוללאס, נינו של הרבי אורי'לה.
שיטת הלימודים של פישל'ה היתה אחרת מהמקובל. יחסו אלינו היה יחס חברי. לפי המוסכם היו לנו שלושה שעורים בשבוע, כל שעור שעה אחת. אך בדרך כלל לא הקפיד על הזמן. למדנו אצלו מסכת חולין בשילוב יורה דעה דיני שחיטה. בכל שעור שילב אגדות מהתלמוד ומהמדרש, ולשם תוספת גיוון הוסיף חידות מתמטיות וגם ידע חיצוני כללי. שעוריו קבלו אופי של בלוי בנעימים. חכינו תמיד לשעור כאילו לדבר מהנה ומענג. בזמן השעור לא הציץ בגמרא ולא השתמש בספר, הכל בעל פה.
זכור לי סיפור בו היה מעורב שמו של פישל מנטל. מעשה שהיה כך היה. בסאמבור היה יהודי שקראו לו ר' יונה הסבל (דער טרעגער). נמוך קומה, רחב כתפיים ובעל גוף מוצק. עבד קשה ופירנס את משפחתו בקושי ובצמצום. את ניחומיו היה מוצא לפעמים בטיפה המרה.
ביום חורפי אחד נשלח על־ידי מישהו להעביר בקבוק גדול עם יי״ש לבית־המרזח של שמואל לינהרט. בדרך החליק ומעד, הבקבוק נשבר והמשקה נשפך על השלג הלבן. ר' יונה מתוך יאוש בכה מרות ומילמל: ״מאין אקח כסף לשלם עבור השבר (תרתי משמע) הזה?״ ומרוב יאוש החל לשאוב בכף ידו את היי״ש שנשאר בתחתית הבקבוק השבור. לגם ולגם עד שנרדם. שעות עברו ואף אחד לא שם לב אליו, כי הוא שכב בצד השני של הדרך, במקום שאין בו מדרכה. ליל חורפי ירד על העיר ור' יונה יכול היה להרדם לנצח, אלמלא הילדים שנתאספו סביבו וניסו להעירו או להקניטו. רצה הגורל ובמקום עבר פישל מנטל. הוא ראה אדם שוכב בשלג, ומפי הילדים נודעה לו כל הפרשה. הוא ניסה להקימו, אך הלה השמיט את עצמו מידיו, תוך מלמול שאין לו כסף לשלם. באותו רגע נצנץ משהו במוחו של פישל'ה. הוא אסף את כל שברי הזכוכית והרחיק אותם מהמקום. נכנס לבית־המרזח של שמואל, שהה שם זמן מה ויצא עם בקבוק נוזלים בגודל הבקבוק שנשבר. הוא ניגש ליונה ואמר: ״ר' יונה קום! הבא את הבקבוק ליעדו, כי הילדים עלולים עוד לשבור אותו״.
יונה סובב את ראשו, פקח את עיניו בהשתוממות כמקיץ מחלום. פישל'ה שילב זרועו בזרועו של יונה, במאמץ גדול הקימו על רגליו, תחב את הבקבוק בזרועו השניה של יונה

וכך התקדמו שניהם לעבר בית המרזח. בראש מורד העביר יונה לבעל בית־המרזח את הבקבוק, ושמואל שילם ליונה דמי סבלות לתמהונו הרב ולמבוכתו.
בכמה עלה הסדר זה לפישל'ה אין לדעת. אנו תלמידיו נסינו לאמת את הסיפור ולדובב את פישל'ה באותו ענין אך לא עלה בידינו.

אברהם'לה בר־תושיה / עוזר לינהרט

החברה קדישא בסאמבור שטיפלה בקבורת מתי ישראל, היתה מורכבת מחבורת צעירים נשואים, ולפי המושגים דאז נחשבו גם למתקדמים. אלה היו ברובם חסידי הרבי מצ'ורטקוב והרבי מסאדיגורה, שהסתיעו במספר קשישים, שהתמצאו בביצוע הפעולות הקשורות לחברה זו.
סיום מסכתות בש"ס, ימי זכרון של צדיקים או שמחות משפחתיות, ליכדו חבורת אנשים אלה ושימשו להם עילה להרמת כוסית משקה, לשירה, לדברי תורה ולכעין הילולא וחינגא לעת מצוא.
באותו חג שמחת־תורה בו יסופר על אברהם'לה בר־תושיה היו לאנשי חברה קדישא סיבות טובות לשמוח, ולתת עינם בכוס. ראשית היתה זו שמחת תורה, ואין שמחה בלי יין. שנית שרולקל הגיבן (סרולקל הויקער), שעבר כבר את גיל החמישים נתיתם לפני שנה מאמו ע"ה, וליום הזכרון החל בשמחת תורה, החליט שרולקל לתת משקה ועוד משהו לקינוח, לתיקון הנשמה. שלישית, באותו יום חל יום הזיכ־רון לאחד הצדיקים מחסידי צ'ורטקוב וסאדיגורה. וכמו בכל שנה, כך גם השנה עושים סיום, כלומר: מסיימים מסכת בש"ס, שותים לחיים, וגומרים בשירה ובזמרה ובסיפורים על הצדיקים והקדושים. לפיכך החליטו גבאי החברה, כי ההילולא תתקיים הפעם בשני מקומות. הילולת שמחת תורה, ושתיית לחיים לתיקון נשמת האם של שרו־לקל הגיבן, תתקיים בבית־התפילה של החברה קדישא בין מנחה למעריב. ואלו הסיום ליום הזכרון של הצדיק, יתקיים בקלייזל של חסידי סאדיגורה, ששכן בבית פרטי בביתו של זמף (או זמפט), מוכר סירי החרס, ממול בית הספר העממי. ובכן אחרי שנת צהריים, לפני תפילת מנחה, התאספו בבית התפילה של החברה קדישא כשני מנינים צעירים וקשישים וגם ילדים. אחרי שעה קלה נגשו לתפילת מנחה, אחרי זה נטלו ידיים והחלו בסעודה שלישית. התקרובת שתוכננה והוגשה על־ידי רבי מאיר ועוזריו, היתה מורכבת מחלות זעירות, קלועות ומנוקדות בפרג, דג מלוח, וודקה, ליקר, אגוזים קטנים וגדולים, בירה מחבית, ואחרון אחרון לקינוח: כרוב ממולא עם בשר טחון, או עם אורז, ממותק עם צימוקים (הולפטשעס בלע"ז) שנתבשלו בתנורו של שרו־לקל הגיבן. גם החלות הזעירות והטעימות שאין מתחרה להן, נאפו בתנורו, והיוו מעשה ידיו. לזכותו של שרולקל הגיבן יש לציין, שכל מה שיצא מתחת ידיו ותנורו היה מלא טעם. לא היה מתחרה, ללחם, לחלות ולחמין (טשולנט) שלו.
שרולקל הגיבן, נמוך קומה ובעל מצח גבוה, היה ידוע כאיש נקי, מסודר בעבודה ופיקח מאוד. אימרתו היתה: ככל שהחטוטרת גדולה יותר, ובולטת יותר, כן גם שכלו של הגיבן גדול יותר ורב יותר. יש להודות כי בנדון דידן טעותו של שרולקל לא היתה גדולה ביותר. על קיר חדרו תלו מסגרות עם צילומי משפחה, בין אלה היתה גם תמונתו של משה מנדלסון. וכאשר שאלוהו על התמונה הזאת, היה עונה שזה בן דוד, ומסביר מיד, שהחטוטרת של בן דודו היתה יותר גדולה, לכן הוא הלך ללמוד פילוסופיה ונעשה אחר כך לפילוסוף גדול, ואלו הוא שרולקל הויקער, שהחטוטרת שלו פחות גדולה, התמסר לאפייה ונעשה לנחתום.
ומיד המשיך: אמנם בן דודו הצטיין בפילוסופיה, אך בתורת האפייה היה בור גמור, והוא שרולקל, שולט באופן מוחלט בתורת האפייה, אך גם מהפילוסופיה לא משך ידו, למרות שאין לו דיפלומה על זה.
ועוד מספרים על שרולקל. פעם בא אליו יהודי בשם פיני,

ותינה לפניו את צרותיו וקשייו בענייני פרנסה, וביקש ממנו ללמדו תורת האפייה. פיני הבטיח שלא יתחרה בו, כי הרי האוכלוסין מתרבים ותמיד יש יותר פיות מלחם. פיני כל כך התעקש והבטיח אפילו לשלם לו כמה שידרוש, ובלבד שיסכים ללמדו. בלית ברירה, נתרצה שרולקל ללמדו אפילו בלי תשלום. הוא הסביר לו את כל תהליכי האפייה, והדגיש שבעת הכנת השאור יש להשתמש בכוסית יי״ש ולאחל לחיים ולהצלחה.

פיני הלך הביתה והחל במלאכה. הכל הצליח, אך טעם הלחם לא היה כטעם הלחם של שרולקל. הוא ניסה הרבה פעמים, ומדי פעם בא לברר אצל שרולקל, והאחרון חקר אותו אם ביצע את כל הפרטים. שאל אותו אם השתמש בכוסית היי״ש ואיחל לחיים ולהצלחה. פיני אישר שדייק בכל אך ללא הצלחה. לבסוף אמר לו שרולקל: ״פיני! ממך נחתום לא יהיה. בשביל להיות נחתום בעל רמה, צריך לשאת חטוטרת די גדולה, ואלו אתה פיני, לך אין כלל חטוטרת. אלא מה, אתה הרי זקוק לפרנסה. עצתי היא איפוא, שתעזוב את אפיית הלחם ותעבור לאפיית כעכים (בייגלאך).״

ואמנם כך היה. עם הזמן פיני נעשה לאופה־כעכים מצליח. וכאשר שאלו את שרולקל, שפיני באפיית כעכים הצליח, ובאפיית לחם לא הצליח ענה:

״אמרתי לו שבהכנת השאור צריך להשתמש בכוסית יי״ש ולאחל לחיים ולהצלחה, כלומר להכניס כוסית יי״ש לשאור, לפעמים שתי כוסיות ולפעמים פחות מכוסית, הכל בהתאם לגודל העיסה ולטיב הקמח. אך מה עשה פיני? במקום לשפוך את הכוסית יי״ש לשאור הוא הפך אותה לגרונו. ואיחל לעצמו לחיים ולהצלחה. לחיים אמנם היה, אך הצלחה לא כל כך. זהו מה שאמרנו, חסרה לו חטוטרת.״

אך נחזור נא לכרוב הממולא (הולפטשעס בלע״ז) של שרולקל. זה היה באמת מאכל תאווה, ומלא טעם, וקהל הסועדים נהנה מהתקרובת הזאת הנאה מרובה.

טוביה השמש היה שר המשקים. מילא את הכוסות בירה ישר מהחבית והגישם לסועדים, בנוסף לבקבוקי הוודקה והליקר שהיו כבר על השולחן, אותם הצליחו אנשי חברה קדישא כל שנה, להוציא באיזה שהוא אופן מידי מכלה טיגר, בעל המפעל הידוע למשקאות חריפים בסאמבור.

האגוזים שהיו על השולחן זכו לטיפול מיוחד מצד הילדים. הם השתמשו באגוזים לא רק לאכילה כי אם גם למשחק. אברהם׳לה, גיבור הסיפור שלנו, היה פעיל מאוד במשחק זה. הוא ידע כמה צורות של משחק באגוזים. אך משום תנאי המקום והעתוי, כמו בית־הכנסת ושעות הערב, נאלצו הילדים להצטמצם, ולשחק רק צורת משחק אחת, והיא, לנחש באגרוף מלא אגוזים קטנים, אם יש בו זוג או פרט.

אך לא רק במשחק היה אברהם׳לה פעיל, הוא גם הטיב את לבו מכל טוב שהיה מצוי על השולחן: דג מלוח, כרוב ממולא ועוד... ואם היה מלוח בפה, המתיק את זה אחר כך עם קצת ליקר. ואם זה הצמיא אותו, הירווה צמאונו בשתיית בירה.

לאט לאט כבד ראשו עליו. נפסק המשחק בין הילדים, כל ילד מצא לו פינה משלו, או על יד השולחן על ברכי האב. המבוגרים המסובים אל השולחן לאחר האכילה והשתיה כדת וכדין החלו בשירה וזמרה ולאחר מכן ברקודים. שולחנות וספסלים הוזזו ונערמו אחד על השני, נוצר מעגל, יד ביד שולבה, הראש מורם למעלה, ובעיניים עצומות למחצה החל המעגל לנוע סביב עצמו. בהתחלה לאט ואחר כך הוגברה התנועה מלווה בשירה ״וטהר לבנו לעבדך באמת...״ רבי מאיר העבדקן המרכיב משקפיים במסגרת זהב, הוא הארי שבחבורה. הוא משמיט ראשו לאחור, מוביל את החבורה לפי קצב, מזרז, מעודד, ומחליף מדי פעם את המנגינה, ויחד איתה את התנועה. ״ושמחת בחגיך, והיית אך שמח...״ שטוף זעה יינתק מדי פעם אחד מהחבורה, המעגל מצטמק ומתפרק. במשך זמן הריקודים, מצא לו אברהם׳לה בן השמונה מקום על ספסל שהיה צמוד לקיר בצד ארון הקודש. הוא שר עם כל החבורה ותופף ברגליו לפי קצב המנגינה. שתיית הבירה והליקר נתנה אותותיה. ראשו הסתחרר מהתיפוף והקפיצות, וברצונו לשבת על הספסל נשפכו האגוזים מכיסיו. הוא השתטח על הרצפה לאספם, זחל מתחת לשולחן תוך כדי הסתכלות, כיצד האור והצל מרצדין בפינת הרצפה, בהתאם לתנועת הרגליים והקצב של חבורת הרוקדים. תופעה זו תפסה אותו וריתקה מלוא תשומת לבו. הוא נפנף בכף ידו כדי לגוון את תנועת האור והצל, ואמנם הצליח במידה מסויימת. התעייף, תמך ראשו בכף ידו השמאלית, שכב והסתכל איך הכל נע בריתמוס. תרדמה עמוקה נפלה עליו מלווה חלומות מצחיקים וגם מפחידים. הנה הוא מתגלגל מתל תלול, האגוזים נשפכים מכיסיו, הוא מנסה לתפוס אותם, ופעם אחרת הוא רואה את האגוזים על עץ גבוה, הוא מטפס ומגיע למעלה, האגוזים נמצאים כדי הישג יד. אך פתאום הענף עליו עמד נשבר והוא נופל, נופל וצועק, ומתעורר לקול צעקותיו. חושך, דרך

חלונות החדר חודר אור ירח קלוש, שזה עתה עלה מהאופק. העיניים מסתגלות לאט ומתחילות להבחין במסובב. החלום חולף וגז, ואברהם'לה מתחיל לתפוס את המציאות. האור החודר דרך החלונות מספיק כדי להבחין בכל העצמים מסביב. הוא התגלגל לאט על הרצפה והוציא את עצמו מתחת השולחן ונעמד על רגליו. ניגש לדלת הזכוכית המסורגת בסורג ברזל, תפס בידית וניסה לפתחה. אך היא היתה סגורה על מנעול. החושך והעלטה שמלאו את חלל הפלוש, הרתיעו אותו מכל נסיון לפרוץ את הדלת, במידה וזה היה בכוחו לבצע זאת. הוא ידע שמאחורי החושך הזה יש עוד דלת גדולה וחזקה שנסגרה במפתח גדול מאוד. הסתובב, היפנה פניו לצד דרום, שני חלונות שפתחיהם מסורגים בסרגי ברזל עבים, העבירו לחדר אור ירח, שזה עתה עלה מהאופק. האור הקלוש הזה הספיק במידה מסוי־מת לסלק את הפחד שהטביעו בו הסיפורים על המתרחש בבית־הכנסת בלילה.

מהסיפורים ידע אברהם'לה, כי אם מישהו עובר בחצות הלילה על־יד בית־הכנסת קוראים לו לעלות לתורה. וכן ידועות לו כל התוצאות הכרוכות בזה.

זעה קרה כיסתה את מצחו הגבוה של אברהם'לה. הוא עצמו נמצא ברגע זה לבדו בבית־הכנסת. ואם יקראו לו לעלות לתורה? אך תיכף מצא מענה, הרי הוא עדיין לא הגיע לגיל בר־מצווה, ואינו חייב לעלות לתורה אלא פעם אחת בשנה בשמחת תורה, וזה הרי עשה הבוקר עם עוד שני ילדים. מכוסים בטלית אמרו את הברכה.

קלינג־קלאנג... שני צלצולים עמומים אך די ברורים, שקלטו אזניו, הפסיקו את חוט מחשבתו. אלה היו צלצולי שעון העיר. צלצול אחד בודד ציין רבע שעה; שניים – חצי שעה; שלושה – שלושת רבעי שעה וארבעה – שעה שלמה. אחרי ארבעה צלצולים היתה הפסקה קצרה ואחר כך באו צלצולים שציינו את מספר השעה. כגון: צלצול אחד ציין את השעה האחת, ושנים־עשר צלצולים ציינו את השעה שתים־עשרה. אברהם'לה ידע והבין את כל סדר הצלצולים של שעון העיר. לכן בשמעו את שני הצלצולים האלה, נכנסה בו רוח חיים והתעורר בו רצון עז להימלט מן המקום הזה במהירות האפשרית. הוא הבין ששני צלצולים פרושם חצי שעה. מהסיפורים ידע שהשעה שתים־עשרה, היא השעה המסוכנת. לכן הניח שנשארה לו עוד חצי שעה לפעולת התחמקות מהמקום הזה. בלי שהיות יתר פנה לעבר הקיר הדרומי של החדר, שהכיל שני חלונות שהפת־חים המסורגים שלהם פנו לשדה חקלאי פתוח, שקצהו גבל עם בית־העלמין היהודי. פתח חלון אחד ואויר צח וקר פרץ לתוך החדר, שהיה מלא ריחות של משקה ועשן סיגריות. אברהם'לה נשם מלוא הריאות, דעתו נעשתה צלולה עליו. הוא בדק את הסריגים וניסה להעביר את ראשו בין שני מוטות שתי של הסורג. הוא ידע מהנסיון, שבכל מקום שהוא מצליח להעביר את ראשו, הוא גם מצליח להעביר את כל גופו – אך ללא הצלחה. הוא שם ראשו בין יתר המוטות. אך לשוא, הראש לא עבר. מיהר לפתוח את החלון השני, ניסה אותו דבר, אך נוכח לדעת שלכולם אותו המיר־ווח. נשאר עוד חלון אחד בקיר המערבי של החדר.

היאוש התחיל לכרסם בבטחונו. ברם זה נמשך רק רגע קט. הוא פנה במהירות לעבר החלון היחידי והאחרון שבקיר המערבי, הושיט ידו לפתחו, אך נרתע אחורנית. שני זוגות עיניים של חתולים שישבו על המדרגות שהובילו למרפסת הכניסה לעזרת נשים – נעצו בו מבטים בשלווה ובאדישות. אברהם'לה התגבר על פחדו ורתיעתו ופתח את החלון בהינף יד. החתולים נבהלו וברחו.

וכאן בא לעזרתו של גבורנו הקטן "המקרה". האדריכל שתכנן את הבנין הזה, בהגיעו לקביעת החלונות בשני חדרי התפילה – זה של החייטים, שנמצא כולו בצד מערב וזה של החברה קדישא, שנמצא בפינה הדרומית מערבית של המב־נה – היה קצת במצוקה בגין שתי שורות המדרגות, שהובי־לו למרפסת הכניסה לעזרת נשים. בקיר הדרומי, זה הסתדר כשורה, והוא קבע שם שני חלונות ברוחב רגיל, ואילו בצד המערבי, בעטין של המדרגות, נתאפשר רק חלון אחד בכל חדר־תפילה. משום כך הירשה לעצמו האדריכל להרחיב את החלונות בצד מערב, בעשרה אחוז מהרוחב הרגיל, על מנת להגדיל את התאורה היומית והאיוורור בשני חדרי תפילה אלה. בעל המלאכה שהתקין את הסורג הזה, הרחיב אמנם את מסגרת הברזל בעשרה אחוז יותר מהמסגרות שהתקין בצד דרום של החדר. אבל לא הוסיף מוטות שתי, כנדרש, אלא הגדיל במקצת את המירווח בין מוטות השתי. קימוץ זה עזר לאברהם'לה להחלץ ממצוקתו.

נסיונו האחרון של אברהם'לה להעביר את ראשו בין מוטות השתי של הסורג, הצליח להפתעתו ושמחתו. תוך מספר שניות היה אברהם'לה בחוץ. הוא עלה על הדרך המובילה לבית־הקברות וצעד בכיוון הפוך – באיטיות, לבלי הפנות ראשו אחורה, אל מול בית־המרחץ. בהגיעו לקצה הצפוני מערבי של בניין בית־הכנסת פנה ימינה. אחרי מספר צעדים

שמע ומנה את מספר הצלצולים של שעון העיר. השעה היתה עשר. הפחד והמתח נעלמו. תוך קפיצות קונדסיות הגיע אברהם'לה אחרי מספר דקות לביתו. שם מצא את אחותו סושה, שהיתה בסך הכל מבוגרת ממנו בשנתיים, אבל ידעה כבר לשאת באחריות בעול הבית. היא הצליחה כבר להאכיל ולהשכיב את חוה ומרים, שתי אחיותיו הצעי־רות של אברהם'לה, הכינה את עצמה לשכב, והנה הופיע אברהם'לה. היא השתוממה על הופעתו המוקדמת בלי אבא ואמא ושאלה אותו היכן היה. אך אברהם'לה שתק, שתה כוס מים התפשט ושכב.

סושה ידעה, שאבא היה צריך ללכת ישר מבית־התפילה של החברה קדישא לקלייזל של חסידי סאדיגור, והיות והקליי־זל שכן בבית פרטי, וגם השכנים מאותו בית היו מחסידי סאדיגור, לכן הוזמנו גם מספר נשי החסידים לעזור בהכנת התקרובת, ובילו בצוותא. ואמא היתה בין המוזמנות. לכן הפליאה אותה חזרתו הביתה בלי ההורים. אך בטרם הספי־קה לשאול שאלה נוספת, ישן כבר אברהם'לה שינה עמוקה. הורי אברהם'לה הבחינו בהעדרו של בנם רק בדרכם הביתה. אבא חשב שהוא חזר לבד הביתה לפני שנגמרה ההילולא בחברה קדישא ואמא חשבה שהוא הלך עם אבא ישר לקלייזל של חסידי סאדיגור.

בהגיעם הביתה נודע להם מפי ביתם סושה, שהוא הגיע רק לפני חצי שעה, שכב ונרדם. ידיעה זו הדאיגה מאוד את ההורים, אך הם השאירו את הבירור אתו למחרת היום.

טוביה השמש שהיה באותו ערב שר המשקים וחילק משקה לכל דיכפין , לא קיפח גם את עצמו והיה קצת בגילופין. בתוקף תפקידו היה צריך לאחר ההילולא להוציא הכל, לנקות ולהביא את חדר־התפילה למצב תקין. אך משום מצבו המבושם, הוא דחה את ביצוע הנקיון למחרת הבוקר. הוא עזר רק לשרולקל הגיבן לאסוף את הכלים, שבהם הביא את המטעמים שלו. אחר כך כיבה טוביה את החשמל, סגר את הדלת ולאור הנר התקדמו שניהם לאורך הפלוש, לעבר דלת הכניסה הגדולה.

לטוביה השמש היו עוד מספר תפקידים, פרט לשמשות, שאותם אפשר היה לבצע רק ביום. כך למשל היה בית הקברות בפיקוחו המלא. אם כי, ואולי בגלל זה שלא היה משרד או אפילו קורת־גג בכניסה לבית העלמין, הוא נהג להופיע שם בוקר בוקר אחרי פת שחרית, בתוקף תפקידו, כנציג ומבצע ענייני החברה קדישא במקום. משום כך הק־דים טוביה למחרת שמחת־תורה, לקום כדי לנקות את בית־התפילה.

בשעה שהגיע לבית־הכנסת שרר עוד חושך. עם נר דולק ביד התקדם טוביה לאורך הפלוש, לעבר הדלת שסגר אותה אמש. וכשרק פתח אותה, פרצה רוח מהחלונות הפתוחים וכבתה את הנר שבידו. עלטה השתררה מסביב. מתוך אפי־לה זו התרוממו שלושה זוגות עיניים והפנו מבטם מולו. רוח עועים תקפה את טוביה וצעקות טרוף פרצו מגרונו. הוא הסתובב, זרק הכל מידיו, ורץ ריצת אמוק לאורך הפלוש תוך פליטת נהימות טרוף. על יד דלת הכניסה הראשית נתקל במפתן, נפל על המידרכה ונחבל במצחו. החבטה באבני המידרכה העירה אותו ושפיות הדעת חזרה אליו. קילוח דקיק של דם ירד ממצחו וכיסה את פניו. קריאתו לעזרה וצעקות הטרוף מתוך הפלוש לפני זה, העירו את הסביבה והביאו מספר אנשים לעזרתו. הראשונים שהגיעו היו בעל בית־המרחץ ושלמה הל"ו־וניק. שלמה זה עתה יצא מהמקווה, מפאותיו ומזקנקנו נזלו עדיין טיפות מים. הוא נהג לטבול במקווה כל בוקר בקיץ ובחורף לפני עלות השחר. כאשר שמע את הצעקות היה כבר מלובש. בעל בית־המרחץ קרא לו להצטרף אליו, ושניהם מיהרו לעבר בית־הכנסת לאור הקלוש שהפיץ פנס הנר, שבידי בעל בית־המרחץ.

מרחוק נראו שרולקל הגיבן ועוזרו השייגץ וונדריך, רצים שניהם לאותו הכיוון. הם זה עתה גמרו להוציא מהתנור את הלחם והלחמניות והתכוננו לשתות כוס תה. אחריהם הגיעו יושע העגלון ופרויקה איימר.

יושע התכונן לתפילת שחרית, יצא החוצה לראות אם כבר הפציע השחר, שמע צעקות, ראה את שלמה רץ בכיוון בית־הכנסת, הצטרף ורץ אחריו.

האחרון הגיע פרויקה איימר, הרב־סמל (פלדפבל). הוא שרת בצבא הסדיר של פראנץ יוזף מלך אוסטריה, והגיע לדרגת רב־סמל והיה חובש מוסמך. כאשר סיים את השרות הסדיר, היגר לארצות־הברית, שהה שם שנתיים־שלוש וחזר הביתה מלובש יפה, בידו מקל עם ידית כדורית של כסף, ולראשו מגבעת ירוקה שנוצת טווס תקועה מאחוריה. מפה לאוזן סיפרו אנשים, שהביא עמו הרבה כסף, אותו הרוויח בדרך לא כל כך כשרה. הוא הכחיש רכילות זו מכל וכל. בשוחחו בענין זה, היה מפשיל חולצתו ומראה צלקות בגופו שנחבל בתאונת דרכים, והכסף הוא מפיצויים שקיבל מגורם התאו־נה.

לפרויקה היו קשרי ידידות רחבים עם הקצונה הצבאית

האוסטרית, ויהודי שרצה להשתחרר או לשחרר את בנו מהשרות הסדיר בצבא, היה מוצא אצלו אוזן קשבת, כמובן תמורת פדיון מסוים.

כאשר הגיע פרויקה למקום וראה את פני טוביה השמש מכוסים בדם, הסתובב חזרה על עקבותיו, הביא עמו קופ־סת עזרה ראשונה והחל בחבישת הפצע שהיה בסך־הכל שריטה קטנה. בכל זאת חבש את מצחו בתחבושת מעשה חובש מעולה. וטוביה נראה היה כחייל שחזר משדה הקרב. תוך כדי כך התאושש טוביה והחל לספר את כל הקורות אותו מאז כניסתו לבית־הכנסת. הוא קבע קביעה מוחלטת, שסגר אמש את כל החלונות והדלתות. שרולקל הגיבן אישר זאת, שראה במו עיניו שהכל היה סגור. ובכן איך זה קרה? חלונות פתוחים, שלושה זוגות עיניים, רוחות, כיבוי נר ויבבות אימים?

החליטו שצריך להיכנס פנימה ולבדוק אמיתות סיפורו. טוביה הודיע מיד, שהוא לא יכנס. יתר החברה, גם אם היססו קשה היה להם להודות, שהפחד מרתיע אותם מזה. בלי דיבורים הם היפנו פניהם לעבר שלמה הל״ווניק. וונדריך עוזרו של שרולקל רצה גם כן להצטרף, אך שרולקל דחה אותו באומרו: ״אתה גוי גמור. איך אפשר להיכנס לבית־הכנסת בלי כובע על הראש?״

וונדריך קיבל את התוכחה. הוא ידע שאין להיכנס לבית הכנסת בלי כובע. הוא עובד אצל שרולקל כחמש שנים. התחיל לעבוד אצלו בגיל שתים־עשרה. רוב חברי הילדות שלו היו ילדי יהודים, שפת היידיש היתה שגורה בפיו ואצל שרולקל למד גם מנהגי יהודים. עכשיו כששרולקל הוכיח אותו על בורותו, הצטדק ואמר: ״כשאני בא לכנסיה ושוכח להוריד את הכובע, קוראים לי – ז׳יד הוריד את הכובע. וכשאני רוצה להיכנס לבית־הכנסת בלי כובע, קורא לי שרולקל גוי גמור. האין זה בלבול?״

כולם צחקו פרט לשלמה הל״ווניק. באותו רגע לקח שלמה מבעל בית־המרחץ את פנסו והחל להתקדם לעבר הפלוש תוך כדי אמירת פסוקי תהילים. אחריו הזדנבה כל החבורה כשהם צועדים בהיסוס רב. לעומתם שלמה פסע פסיעות בטוחות, שקוע באמירת תהילים. כך התקדמו לאורך הפ־לוש החשוך, רק האור הקלוש של פנס הנר המרצד בין רגליהם האיר את דרכם.

בהתקרבם לדלת הפתוחה של חדר התפילה, נתקלו בכלי הנקיון של טוביה, שהשמיט אותם בעת בריחתו. בתוך החדר מצאו אמנם כל החלונות פתוחים לרווחה, דרכם חדרו עתה דמדומי השחר הראשונים. רוח קרירה נשבה, ופרויקה מיהר לסגור את החלונות. כל החבורה הקיפה את שלמה וחיכו למוצא פיו. אך הוא שלמה עמד דומם ללא נוע, נשא עיניו למעלה ושתק. אחר ציפיה ממושכת ומפחידה, הפר שרולקל את השתיקה ואמר: ״אני בעיני ראיתי שהכל היה סגור בעזבנו את המקום הזה. מי פתח את החלונות האלה?״

אין תשובה. שלמה הסתובב והחל לצעוד לעבר היציאה, ושפתיו דובבות פסוקי תהילים. כל החבורה צעדה אחריו. בחוץ סובבוהו. מפיו של שרולקל נפלטה מלה אחת עם סימן שאלה: ״נשמות?״

שלמה נעצר לרגע, מסר את הפנס לבעל בית־המרחץ והפעם אמר בקול רם: ״לא המתים יהללו יה ולא יורדי דומה, אנחנו נברך יה מעתה ועד עולם״. אחרי זה החיש צעדיו בכיוון לקלייזל של חסידי בעלז.

החבורה נתפרדה וכל אחד הלך לדרכו. שרולקל הזמין את טוביה לשתות כוס תה מקליפות תפוחי־עץ.

בדרכם לביתו נתקלו באנשים ונשים שיצאו מביתם, מי לתפילת שחרית, ומי לקניות בחנות. טוביה בתחבושתו סביב ראשו עורר סקרנות, הם נטפלו אליו בשאלות תמיהה. אך שרולקל מנע מטוביה להעצר ולהשיב. אבל וונדריך סיפק את סקרנותם בתשובות ברורות בשפת יידיש והוסיף עוד כהנה וכהנה.

תוך שעה־שעתיים התפשטה השמועה על אודות טוביה ועל נשמות ורוחות – בכל השכונה היהודית ואחר כך בכל העיר. כשחזר אביו של אברהם׳לה באותו בוקר מבית־התפילה, ידע כבר על כל הפרשה של טוביה השמש. הוא פגש את אברהם׳לה בדרכו לבית־הספר ושאל אותו היכן היה אמש, ומדוע חזר כה מאוחר הביתה. אברהם׳לה נבוך, הוריד ראשו ואמר: ״נרדמתי בבית־התפילה של חברה קדישא מתחת לספסל ולשולחן. אתה לא הערת אותי, נשארתי לבדי, הדלת היתה סגורה, פחדתי מאוד. פתחתי חלון אחד ולא יכולתי לעבור דרך הסורגים, אחרי כן פתחתי עוד אחד ולא יכולתי לעבור. לבסוף פתחתי את החלון השלישי ואז עבר־תי בקושי דרך הסורגים. היו שם חתולים שיללו נורא. הייתי מבולבל ומפוחד.״

״השארת את כל החלונות פתוחים?״ שאל האב. ״כן״, השיב אברהם׳לה ברגש של אשמה ״לא חשבתי על זה אז ואני מצטער״

״טוב״ אמר האב, ״לא נדבר על זה יותר״.

לאביו של אברהם׳לה לא נעים היה לדבר ולהזכיר שהשאיר את בנו לבדו בלילה בבית־הכנסת הגדול, והבן הרגיש רגש אשמה שלא סגר את החלונות. לשניהם היתה סיבה מספקת לשתיקה.
חנווני המכולת השתוממו על הקניה הגדולה והמופרזת של נרות זכרון וסתם נרות. באותו ערב עמדו נשים עטופי סודרים על פתחי בתי תפילה ומסרו לשמשים נרות להדלי־קם למען הנשמות. גם בבתים הפרטיים נראו דרך החלונות נרות זכרון דולקים כל הלילה.
למחרת בבוקר החלה תנועת נשים לבית־הקברות, ובידיהן נרות להדליק על קברי הצדיקים. השמועה התפשטה והגי־עה גם לאוזני הקבצנים. קבוצה גדולה מהם תפסה עמדות בדרך המובילה לבית־הקברות. אחרים עמדו על־יד שער הכניסה לבית־הקברות. כלי פח הצטלצלו בידיהם בליווי קריאות ״צדקה תציל ממוות!״
נשים עטופות מטפחות ופניהן רציניות, שלשלו לתוכם מטבעות תוך מלמול, שקשה היה להבין. וסיפורים על נשמות תועות התרבו באותו חורף בין ילדים, נשים וגם גברים...

רסיסי פולקלור

יונה ״שיכר״

יהודי גוץ, רחב כתפיים, בריא בגופו, זקנו יורד על לברכיים, חמד את הטיפה המרה, אהב להשתכר, ומשום כך דבק בו הכינוי ״יונה שיכר״.
עבד כסבל וכעגלון ולו סוס קטן, רזה כולו עצמות. משום שרוב ממונו בזבז בבית־המרזח, נשאר לו מעט מזער כדי לספק מזונו של נותן לחמו ולהאכילו שעורה וקצת חציר.
גר בשכונת ״בליך״ בבית קטן, ולידו אורווה זעירה.
ביום בהיר אחד סרב הסוס להשכים קום כמנהגו תמיד, לעבודה. לא עזרו המכות והשידולים, עד שהתברר ליונה כי הסוס הלך לעולמו ונפח רוחו.
הופיעו אנשים רחמנים בני רחמנים, בעלי לב רך, אספו כספים וסייעו ליונה לקנות סוס חדש, בריא, יפה, עם ראש מורם. והנה אליה וקוץ בה.
בהביאו את הסוס לביתו ולאורוותו, התברר כי האורווה אינה מוכנה לקבל את דיירה החדש. יונה משך את הסוס בשרשרת כדי להכניסו לאורווה, תוך השמעת קללות עסיס־יות על אביו, אמו וכל בני משפחתו של הסוס, וזאת ביידיש וב״גוייש״, אך כל השידולים והתחנונים לא הועילו. התברר כי הסוס גבוה בחצי מטר מהאורווה, או שהאורווה נמוכה היתה בחצי מטר מראשו המורם של הסוס.
הפעם פנה יונה בדברי נועם ובלטיפה אבהית והתחנן בלי הרף:
״עשה עמדי חסד והנמך ראשך, אינך בחצר המלך אלא בחצרו של יונה שיכר. השפל ראשך ואל תהיה גאוותן כזה, כי אתה כבר בירידה יחד עם יונה שיכר!״

הנואם הבקיא

ביום בו נפטר ביאליק, רצה נואם אחד באזכרה לביאליק להוכיח בקיאותו לא רק בספרות עברית אלא גם בספרות הפולנית. אזי התחיל נאומו במלים אלו: ״ערכו של ביאליק בשבילנו הוא כערכו של אדם מיצקביץ׳ ובנו ״פאן טאדיא־וש״ בשביל הפולנים״.

פרק שביעי

סטארי־סאמבור (אלטשטאָט)

סטארי־סאמבור (אלטשטאָט)

כיכר השוק בסטארי־
סאמבור

לתולדות קהילת סטארי־סאמבור (אלטשטאָט)

בפרק על תולדות היישובים סטארי־סאמבור וסאמבור, נוכחנו לדעת שהיישוב סטארי־סאמבור שנוסד במאה השתים־עשרה, שימש כגרעין לעיר סאמבור.
לאחר שהיישוב סטארי־סאמבור נחרב על ידי הטאטארים ועלה באש בשנת 1241, עבר חלק מהתושבים, בעיקר האורגים, ליישוב פוהוניץ', שאותו החלו לקרוא מאז בשם סאמבור החדשה או העיר החדשה, כדי להבדילו מסאמבור הקודמת, שהחלו לכנותה סאמבור הישנה (סטארי־סאמבור) או העיר הישנה (Stare-Miasto). מאז גם לא פסק להלכה ולמעשה הקשר בין שני היישובים הללו וגורלם הפוליטי והכלכלי היה משותף.
יישובים אלה וסביבתם היו תחילה בשליטתה של רוסיה ורק בשנת 1340 סופחו לפולין. לדעתו של ההיסטוריון הפולני אלכסנדר יאבלונובסקי היו בסטארי־סאמבור בשנת 1568 רק מאה וחמישה תושבים. הווי אומר שהיה זה יישוב קטן.*

מקורות היסטוריים מדוייקים המציינים תאריך בואם של היהודים הראשונים לסטארי־סאמבור אינם. יש איפוא להניח, שהואיל ובשנת 1519 הודיע מלך פולין זיגמונט הראשון בין היתר גם לסטארוסטה של סאמבור, שמוענקת ליהודים רשות להימצא בכל מקום שיבחרו, החלו יהודים להתיישב גם בסטארי־סאמבור והיוו חלק מקהילת סאמבור. תולדות קהילת סטארי־סאמבור הזעירה היו קשורות מראשיתה בתולדות הקהילה היהודית בסאמבור לטובה ולרעה. אותם המאורעות שציינו את קהילת־סאמבור בימי מלכי פולין, בימי הכיבוש האוסטרי, ובתקופת פולין העצמאית שבין שתי מלחמות העולם, ציינו גם את קהילת סטארי־סאמבור, ששמונה־עשר קילומטרים הפרידו ביניהן. במשך כל השנים קיים היה קשר הדוק בין שתי הקהילות. כך למשל, לא היה בית־חולים בסטארי־סאמבור, ובתי החולים בסאמבור שימשו גם את סטארי־סאמבור. כמו כן לא היה בית־ספר תיכון בסטארי־סאמבור והנוער היהודי מסטארי־סאמבור היה לומד בסאמבור וכו'. סאמבור היתה מעין "אחותה הבכירה" של סטארי־סאמבור. ברם, לא רק היסטוריה משותפת איחדה את שתי הקהילות, אלא גם חורבן וקבר אחים משותף, שכרה להן הצורר הנאצי בראדלוביצה ובבלז־'יץ. הווי אומר שבחייהן ובמותן לא נפרדו.

* Aleksander Jablonowski, Zródla Dziejowe, Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. Tom VII, Cięść II.

מקור השם "סאמבור"

המילה "בּוֹר" פירושה ברוסית "יער עצי אורן", והמילה "סאם" פירושה ברוסית: בעצמו, גופו, כלומר שבמקומו של "יער עצי אורן בלבד" נוסד יישוב.
(בפולנית המילה "בּוֹר" פירושה "יער עבות" והמילה "סאם" פירושה רק, לבד). בפי היהודים נקראה סטארי־סאמבור "אלטשטאט" (העיר הישנה).
בתקופת השלטון האוסטרי נקרא היישוב רשמית בגרמנית ובפולנית בשם "העיר הישנה" ושם זה גם הופיע בחותמת העיריה: Altstadt-Stare-Miasto. רחוב אחד ארוך חצה את העיירה כולה. במרכזו היתה כיכר וממנה הסתעפו רחובות צדדיים.

מספר היהודים בסטארי־סאמבור ובסביבה

בתקופת השלטון הפולני שימשה סטארי־סאמבור כמרכז־מחוזי, שאליו היו מסונפים כששים יישובים, כפרים ועיירות כגון: העיירה חירוב, שמנתה כשלוש־מאות משפחות יהודיות; סטארי־סול ופאלשטין, שכל אחת מהן מנתה כמה עשרות משפחות יהודיות. היו כפרים שבהם היה מספר יהודים ניכר כגון הכפר שצילקי. כמעט שלא היה כפר שלא גרו בו יהודים. רבים מהם גם עסקו בחקלאות. גאליציה היתה אחת הארצות המועטות בגולה אשר בהן התרכז היישוב היהודי לא רק בעיר ובעיירה כי אם גם בכפר והיווה בו אחוז ניכר. כל יהודי הכפרים היו קשורים בקהילת סטארי־סאמבור וברב המקומי.
בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה כיהן כראש הקהילה יצחק הורוביץ.
בשנות העשרים היו בסטארי־סאמבור כחמש־מאות משפחות יהודיות, ועד אז כבר הספיקו להגר משם לארצות־הברית כחמש מאות משפחות נוספות. כתשעים אחוז מהתושבים היו יהודים, כשמונה אחוז אוקראינים וכשני אחוז פולנים.
היו מספר משפחות יהודיות אמידות ועתירות נכסים, כגון משפחות לאם ומשפחת אברדאם, שבימי השלטון האוסטרי היה בידיהן הזכיון על הכניסה לעיירה, ששכרו מידי הממשלה. תמורת הכניסה לעיירה בעגלות היו משלמים אגרה. למשפחת לאם היה גם בית־כנסת פרטי בבית משלהם במרכז העיירה, שנקרא "לאָמובקה". השופט ד"ר יוסף לאם, חבר הכנסת הראשונה הוא מצאצאי המשפחה הזאת.

ראש־עיריה יהודי

בתקופת השלטון האוסטרי היה ראש־העיריה יהודי ממשפחת אברדאם, אהרון אברדאם. הוא כיהן כראש־העיריה עד מלחמת העולם הראשונה. בזמן המלחמה עבר לווינה ובסיומה, כבר לא חזר לסטארי־סאמבור, ירד מנכסיו והתיישב בסאמבור.

בתקופת השלטון הפולני היה ראש־עיר פולני ממונה. כדי לגמול לידידיו שזיכוהו בתפקיד זה, הוא השכיר להם קיוסקים בכיכר העיר, מול חנויות של נוצרים, ואלה הסתירו את חנויותיהם. הם פנו לערכאות וטענו, שבזמן ששכרו את החנויות, הבטיח להם ראש־העיריה היהודי אהרן אברדאם, שזו תהיה החזית בכיכר העיר, ואברדאם העיד לטובתם. ראש העיר הפולני טען, שעם החלפת השלטון רשאי השלטון החדש לנהוג כראות עיניו ואין הסידורים שהיו בתקופת השלטון האוסטרי יכולים להצר צעדיו. אזי קם אהרן אברדאם והכריז, כי לפי החוק הוא עדיין ראש־העיר החוקי, הואיל וטרם התקיימו בחירות לעיריה. בפולנית מתובלת בגרמנית אמר: ״אני בורמישץ׳ ואף אחד לא יעשה אותי אויס־בורמישץ״ (אני ראש העיר ואף אחד לא יגזול ממני תואר זה).

שריפות

שתי שריפות גדולות עשו שמות בעיירה. אחת השריפות היתה לפני מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1912. ברם, השריפה שכילתה את מחצית היישוב פרצה ב־1923. כשמונים משפחות יהודיות נשארו ללא קורת־גג. תצויין במיוחד העזרה הרבה שהוגשה ליהודי סטארי־סאמבור על ידי יהודי סאמבור.

השריפה פרצה יום לפני ערב יום־כיפור. למחרת הגיעו שתי עגלות מסאמבור עמוסות חלות, עופות ומיצרכי מזון אחרים כדי שלא יחסר דבר לנפגעי השריפה בסטארי־סאמבור ערב צום יום־הכיפורים. בשריפה זו עלו באש גם בתי־הכנסת.

רח׳ בסטארי־סאמבור

ניצני התנועה הציונית והעולים הראשונים

בשנת 1910 הונח היסוד בסטארי־סאמבור לחברה ״שפה ברורה״* – וזו הקימה את ההסתדרות הציונית במקום, ספריה עברית, ובית־ספר עברי בו למדו עברית אחר־הצהריים.

המייסדים היו: וייסמאן, שמעון יעקב ואליעזר נוימן, זלטה ויהושע פישל הורוביץ. איתם החלה למעשה הפעילות הציו־נית בסטארי־סאמבור. אחרי כן הצטרפו כפעילים: אברהם בראט, חנה הניש, דוד וואלצר, אהרן וצבי ריכטר. כדי לקדם את הפצת השפה העברית הביאו מורים שלימדו עברית (רוני רייטר ואהרן ריכטר), החלו בפעילות למען הקרן־הקיימת לישראל, ייסדו תאטרון חובבים (״אמאטארן־פאריין״), סידרו הצגות וערבי מקרא, הקימו קבוצת כדורגל ועוד.

ב־1918 הוקם סניף של מפלגת ״פועלי ציון״ שחבריה החלו להכשיר עצמם לעליה על ידי סידור פלוגות־עבודה והכש־רה.

העולה הראשון מסטארי־סאמבור היה מנחם גרוויליך, שעלה לארץ־ישראל בעליה השניה, בשנת 1911 ולו מוקדשת כתבה מיוחדת (במדור ״אישים ודמויות״). אחריו עלו ב־1920 אברהם בק שהשתקע בעפולה וברוך שכטר, שהיה מראשוני העולים בנמל יפו ומכובשי העבודה העברית בנמל. ב־1925 עלה יוסף היילפרין וב־1926 – דוד וואלצר.

תנועות־נוער

ב־1928 נוסד קן ״השומר הצעיר״ בסטארי־סאמבור, על ידי חברי תנועה זו מסאמבור הסמוכה. המדריכים היו: גרטנר בומה, פורמן ומרדכי ריכטר. עם ייסודה הצטרפו לתנועה זו כעשרים נערים־ות.

ב־1930 הוקמה תנועת ״הנוער הציוני״ שמנתה כחמישים בני נוער.

ב־1930 נוסדה מפלגת העבודה הציונית ״התאחדות״ על ידי מיכאל פרום, שעמד בראש מפלגה זו בסאמבור.

*באפריל 1893 בוועידה הארצית הראשונה של ציוני גאליציה בל־בוב, בה הונח בפעם הראשונה יסוד לארגון הסתדרות ציונית סדירה בגאליציה, ובכל העולם בכלל, עוד לפני שהוקמה התנועה הציונית על ידי הרצל – הוחלט בוועידה הנ״ל בין היתר, לייסד חברה בשם ״שפה ברורה״ לשם הפצת הדיבור העברי וייסוד ספריות עבריות.

ב־1931 הוקמה ביוזמתה ובסיועה של ה״התאחדות״ תנועת הנוער ״גורדוניה״. מייסדי תנועה זו ב״סטארי־סאמבור״ היו חברי ״גורדוניה״ מסאמבור: אריה בן־יוסף (שומינר) ומרדכי שור. הם פירסמו תחילה מודעה על קיומה של אסיפת נוער. לאסיפה באו כ־30–40 בני נוער. ברם, עם התחלת האסיפה הופיעה משטרה וטענה כי האסיפה בלתי־חוקית, הואיל ולא נתקבל רשיון לאסיפה זו. אחרי דין ודברים ארוך ומייגע הירשו סוף סוף השוטרים לקיים את האסיפה, בה הונח היסוד לקן ״גורדוניה״ בסטארי־סאמבור.

ב־1935 נוסדו: המפלגה הרביזיוניסטית ותנועת הנוער שלה בית״ר. מנהיגיהן היו: ד״ר גרייפינגר, איציק פורמן, קרבס ורפופורט.

החיים הדתיים

מרבניה של סטארי־סאמבור יש להזכיר במיוחד את רבה הדגול יצחק ירוחם, שפירסם את שמה של סטארי סאמבור בעולם היהודי ואשר לו מוקדשת כתבה מיוחדת.

מהאדמו״רים מסטארי־סאמבור לפני מלחמת העולם השניה יצויין הרבי אלתר סאפרין, שחסידים מכל הסביבה היו נוה־רים אליו ובעיקר יהודי הכפרים. בחג שמחת־תורה היו המו־נים באים לחזות ולהינות מריקודו המלהיב והמסעיר כשס־פר תורה בידיו.

מידי שנה היה בא להתארח במקום המרגוע ספאס שליד סטארי־סאמבור האדמו״ר מסאדיגורה רבי אהרן פרידמן. בשבתות היה מתאכסן בסטארי־סאמבור והיו נוהרים אליו חסידים רבים מפולין וגם מחוץ לגבולות פולין. בנו הרב מרדכי שלום יוסף פרידמן המשיך במסורת זו.*

במוצאי שבת היה מופיע בנימין ״כלי־זמר״ (גליק) ותזמורתו והניגונים והריקודים היו נמשכים עד אור הבוקר וסטארי־סאמבור צהלה ושמחה.

*בשנות השלושים עלה לארץ, היה חבר מועצת גדולי התורה, ובעקבותיו עלו רבים מחסידיו.

ספר

קדושת אהרן

על התורה

תורת חכם מקור חיים, אמרות טהורות מזוקקות שבעתים,

הן אלה פעולת צדיק לחיים לטעת ולהשריש נטעי האמונה להבאים לחסות בצל עץ החיים יורה דרך העבודה המוצב ארצה וראשו מגיע השמים

הנאמרים באימה ויראה ברתת ובזיעה מפה מפיק מרגליות

כבוד קדושת אדומו"ר מחמד עיננו עוזינו גאון הקדוש והטהור אור נערב ובהיר בוצינא דנהורא קדישא רבה ונפישא כל רז לא אנוס לי' מילי דמטמרין גלין לי' נהירין לי' שבילי דנהורא די עדה נזר ישראל ותפארתו מרנא ורבנא **אהרן** קדוש ה' נבג"ם זצוקללה"ה אשר מילא מקום אביו כ"ק אדומו"ר אור המאיר לכל באי עולם בקדושתו בוצינא דנהורא אספקלריא המאירה ראש ופאר הגולה המפורסם בכל קצוי ארץ מרנא ורבנא **ישראל** נבג"ם זצוקללה"ה אשר מ"כ בסאדיגורא.

אשר במעט השנים נהג נשיאתו הרבה מקנתו קנין תורת אמת חיים המה לשומעיהם את אשר נשפע עליו שפע קודש בעתים הקדושים שבתות חגים ומועדים אשר לא משו מעשות פרי שפעת קדושה וברכה.

בדפוס ר' יעקב יוסף בהרבני מוהר"ר מאיר בער נ"י וואגמייסטער.

ווארשא

לפרט **אהרן קדוש ד'** לפ"ק

Сеферъ КЕДУШАТЪ АГАРОНЪ

ВАРШАВА, 1913 г.

הסכמה

הן הציע לפני ידיד נפשי היקר וידיד בית קדשינו מאז ומקדם הרב הגאון החריף צנא מלא ספרא החסיד המפורסם בנש״ק וכו׳ מו״ה שלום יוסף נ״י האבד״ק יוזעפאף אשר בדעתו להוציא לאור עולם חמדה גנוזה אור נערב אמרי קודש הקדשים נובעים ממקור מים חיים כ״ק אאמו״ר הקדוש והטהור זצוקללה״ה אשר הרבה מהם זכיתי בעצמי לשמוע מפיו הקדוש והטהור ושפרה מילתא באנפאי ונעתרתי לבקשתו למען לזכות את הרבים הצמאים ומיחלים לרוות נפשם השוקקה לשבוע מנעימת קדושת אמריו לעורר לבם ליראת ד׳ ואהבתו ואמרתי מה טוב ויאושר חילו ומן השמים יסכימו על ידו להוציא לאורה במהרה ופי יקבנו בשם „קדושת אהרן״ וחו״ח לשום מאחב״י להדפים הס׳ הק׳ הזה בלי רשותו כמתכונתו ושלא כמתכונתו לעשות כדבר אשר אין לו שחר לבוא בשדה אחר והאיסור חל על הקונים והמדפיסים. וזכות אאמו״ר קדוש ה׳ זי״ע יגן על כל אהב״י לרוממם בגוף ונפש אורך ימים ושנות חיים כנפש המחכה וכותב וחותם למען כ״ק אאמו״ר זצוקללה״ה מצפה לישועת ה׳ הקרובה לבוא ומעתיר בעד כלל ישראל:

אור ליום שנכפל בו כי טוב לסדר וימלא כבוד ה׳ את כל הארץ י״ב סיון
פה סאדיגורא.

מרדכי שלום יוסף במוהר״ר אהרן הב״ס.

138 קדושת פרשת דברים אהרן

קדושת פרשת דברים אהרן 139

פרשת ואתחנן

תרס״ז שאמר בספאם

פרשת מסעי

קדושת אהרן

קדושת אהרן

קדושת אהרן

קדושת אהרן

פרשת דברים

אלה

קדושת אהרן

פרשת מטות

קירבה משפחתית

למעלה ממחצית תושבי העיירה היו מחותנים או קרובי משפחה, הואיל והיו מתחתנים ביניהם.

וזהו נוסח ההזמנה המסורתית שהיו שולחים לקרובים ולידידים כדי להזמינם לחג הכלולות:

מזל טוב בית יעקב שמשון היילפרין ב׳לפ״ק ורעיתו לפ״ק
בואו ידידים אהובים קחו חבלים בשמחה יחד לפ״ק
יום חדוות בננו האהוב והחביב יהודה יחי׳ לפ״ק
ובזווגו רחל תחי׳ לפ״ק
יגל יעקב ואודה לד׳ על הטוב שגמלני
יהודה בני יעלה ביום תור כלילתו בשמחה
עשה השם חסד עמנו שזכינו לשמוח בשמחתו
קל מהרה נחיש נבשר לכל אוהב וידיד
ביום שמחתנו נתכבד לבוא ונקבל אתכם בחדוה

ששוני גדלה מאד אין מלה בלשוני להבר
מד׳ יצא הדבר לכן בשמחתנו חבל יוקח
שבח ושירה נערוך והודות לד׳ נמלל
ונרוה דודים ברנה ובשמחת צאצאיכם עוד נשמח יחד
נחג יחד בלב שמח, ידמה החתן כמלך בגדוד

יום תור כלילת בני החתן החשוב, הנעלה כמר יהודה יחי׳
עב״ג הכלה הבתולה המהוללת מרת רחל תחי׳
בת הרבני הנגיד המופלג החסיד מו״ר דוד פייט נ״י
מקראקא
אשר תהי בשמו״צ ולמז״ט ביום ג׳ תצא, ה׳ אלול תרצ״ב
(דען 6 סעפטעמבער 1932 למספרם) בשעה 7 בערב בק״ק
קראקא יצ״ו
ממתקים גם מגדנות לא ירצה לדורונות

רח׳ בסטארי־סאמבור

מקצועות חופשיים

מעטים היו בעלי המקצועות החופשיים בסטארי־סאמבור. בלטו ביניהם עורכי־הדין, שעלו במספרם על כל מקצוע אחר. היו אלה: ד"ר ארנולד, ד"ר בלייברג, ד"ר גרייפינגר, ד"ר לרמן, ד"ר רובינזון ומשה לרר.
כמו כן היו שני רופאים יהודים: ד"ר זלצמן וד"ר פוקס ורופא־שיניים ד"ר ראמר.

ניצני החורבן

כאשר גאה גל הפרעות ביהודי פולין בשנת 1936 והחלה הסתה אנטישמית פרועה, החלו פעולות החרם הכלכלי על יהודים גם בסטארי־סאמבור. איכרים מכפרי הסביבה שהיו באים לעיירה בימי השוק, שהתקיימו ביום שלישי וביום השישי בשבוע, הוזהרו לבל יקנו אצל יהודים. הוכרז חרם על חנויות יהודיות והועמדו משמרות לידן כדי למנוע כני־סתם של קונים לא־יהודים לתוכן. הופיעו סיסמאות:
Swój do swego! Nie kupuj u żyda!
כך נפגעו מקורות הפרנסה של היהודים, נסתמו מקורות הפעילות המשקית ואפשרויות הקיום בפני האוכלוסיה היהודית. וזאת על רקע המשבר הכלכלי בפולין שהחריף והלך. החרם הכלכלי נתן אותותיו לרעה, גבר תהליך ההתרוששות בקרב יהודי סטארי־סאמבור ורבים היו מחוס־רי פרנסה שהגיעו עד פת־לחם.
היה זה אות לבאות שלא נחזו מראש.

בית ספר לבנות "בית יעקב" בסטארי־סאמבור — 1936

חיסול הקהילה / (מסיפורו של הירש שפינר)

הפלישה הגרמנית הראשונה

הגרמנים נכנסו לסטארי־סאמבור בהיותה מלאה פליטים בראשית ספטמבר 1939 בחג ראש־השנה. אנשי הגסטפו נכנסו לבית־הכנסת שהיה מלא מתפללים, ובאיומי רובים ומכות גרשו את כולם בעת התפילה לרחבת השוק והכרי־חום לטאטא ולנקות את הרחובות כשהם עטופים בטלית־ותיהם. שני יהודים, את העו"ד פאבל לרמן ואת מנדל דארנבוש סחבו איתם, והם לא חזרו יותר.

לאחר מספר ימים אספו בכוח כאלף יהודים לכנסיה בסטארי־סאמבור, העמידום בשורות, ארבעה בשורה והובי־לום לכפר שצלביצה במרחק שישה קילומטר מסטארי־סאמבור. הכניסום לכנסיה של הכפר ושם שכבו לילה שלם. בבוקר ציוו עליהם לחפור בורות, וקצין גרמני הודיע שיירו בהם.

ברם מיד נפוצה שמועה בין הגרמנים כי הרוסים באים. אזי הכניסו את היהודים חזרה לכנסיה ובשעת הצהריים שחררו אותם.

בדרך לכפר אושציקי־דולנה פגשו הגרמנים פליטים מעיירות סמוכות ורצחו כארבעים יהודים.

הפלישה הגרמנית השניה

ב־3 ביולי, 1941 פלשו הגרמנים פעם שניה לסטארי־סאמבור. הם נתנו לאוקראינים יד חופשית למשך עשרים וארבע שעות, לפרוע ביהודים ולעשות בהם כרצונם.

לפי עדות רופאה אוקראינית גברת לוויצקי ורופאת השיניים היהודיה איידמן, נתקבלה בישיבת הוועד הלאומי האוקראי־ני החלטה להרוג את היהודים. אוקראינים חמושים פשטו בבתי־היהודים הוציאו שלושים ושניים יהודים, נתנו בידיהם תמונות של לנין וסטאלין מודבקות למקלות וסחבו אותם לאורך הרחובות לבית־הקברות היהודי. שם התאספה כל האינטליגנציה האוקראינית עם הכומר בראש והמון רב מהכפרים הסמוכים.

לעיני כל נערך מחזה של התאכזרות בסטיאלית ביהודים. ראשים, ידיים ורגליים נתלשו, בטנים נפתחו והגוויות הושל־כו לבורות.

מבין הניספים יצויינו: גליק מרדכי, גרווליך איציק, גרווליך יעקב, היבנער יעקב ובנו, היבנער שלמה, זולס הירש, רצמן מרדכי, רייטר בנימין, רייטר משה, שווארץ אשר, שפינר יהושע ואחרים.

באקציה ההמונית הראשונה ב־4 ביוני 1942, הוצאו מסטארי־סאמבור כשליש מהיהודים, נדחסו כמאה איש בקרון־בקר והובלו למחנה ההשמדה בבלזיץ ליד לבוב.

בדצמבר 1942 כאשר הוקם הגיטו ברובע "בליך" בסאמבור, הועברו לשם גם יהודי סטארי־סאמבור ועם חיסול הגיטו ב־9 ביוני 1943 מצאו מותם עם שאר יהודי סאמבור ביער הכפר ראדלוביצה.

אלטשטאָט / צבי מצלר־שרייבר

לאחר יובל שנים, את אלטשטאט עדיין עומדת לעיני מנגד,
כפי שהיית לפני הרעש בטרם בגדת בגד,
באלה שעמם היטבת, ובאלה שלהם היית אם חורגת.
ואת אלו ואלו הוצאת ליד הורגת.
אני רואה את בתי הכנסת על מתפלליהם,
את היהודים היפים ואת מעלליהם / את הזקנים והצעירים על טפם ועולליהם.
רואה אנוכי את חנויות היהודים סוגרות על כיכר השוק מצד מערב,
ואת הכיכר המשתפעת לכביש הראשי והכנסיה מאחוריו,
ואת המשך הכביש במורד הוויינהייזר והלאה לבית הקברות, ומצד שני לרכבת
ולבית המשפט. את הדנייסטר המגלגל מימיו האפורים לרגלי העיר/
ולצדו על הפסים המסע דוהר כמיפלץ אדיר/ ומעברו איכרי הפוסאדה מעבדים את הניר.

לא באתי לזמר לה לסטארי־סאמבור שירי תהילה / ולא לדבר בגנותה חס וחלילה
אף לא נוסטלגיה לימים עברו, היא שאת עטי מפעילה/
כי־אם להעריכה נכונה מפרספקטיבה בזמן ובמרחק / בלי משוא פנים וללא כחל ושרק/.

אזי הקורא קום־נא וחזור ארבעים שנה אחורה סטארי־סאמבורה, ובידך המצלמה/
וצלם אותה על מבואותיה ועל קהילתה השלמה/
שוע ודל, ולמדן ובור בכלל, גם אהבה ומשטמה / והבא התמונה בלי רטוש – – – ותוכה
בתדהמה / כי תשוונה לכרוניקה יומית של עתון בישראל הנאורה/
של העומדים בראש הסולם או בתחתיתו, של תרמיות וסמים וואלוטה שחורה/
של רבני מפלגות מימין ומשמאל ושל מטיפי יראה ותורה/
(הלזאת יחלנו והתפללנו, לאותו חזיון נורא?)/
אלטשטאט – – – מה היה בה באותה פינה נדחת?/
דיסקו או מסעדה בשם סאן־פראנציסקו?.... קדחת!/
בקושי תפוחי־אדמה מלוא הצלחת/
אבל גם צעירה יכלה לעבור בלילה רחוב בלי פחד/
אפילו מפני קירילו וניקיטה הערלים / שלא היו בדיוק מלאכים ואראלים/.
לא פריג׳ידר ולא שואב אבק ואף לא מים בברז/
מים סיפק וואלף וואסערטרעגער, נעבעך בחור כארז/.
לא מכונת כביסה, לא מיקסר ולא גז / וואסיל חוטב העצים הענק, עשה מלאכה
שלא תסולא בפז / תמורת גיגית תפודים וסיר כרוב וגם בשניים לא מאס/.
אך גם לא שמעו שם על רצח ושוד, אלימות ושוחד, חבלה והרס או חטיפת ארנקים/
לא על בגידה וסחיטה, איום ואונס או גנבות במיליונים ומעילות מרקיעות שחקים/
מבלי להזכיר כנופיות מקיר אל קיר, או סתם כיעור ורשע בלי שיעור ומארב במחשכים/
לא מאכלי פיגולים, לא גינוני סנוביות, לא חיקויי לבוש, לשון ורוח/
לא סילבסטר ולא עץ אשוח / לכגון דא לא נמצא בעיירה אף נאד אחד נפוח/.
לא היה שם בוטיק, ואיש לא קרא לרעהו מותק, ועל כל שטות לא הכריז ולא הבהיר
ולא הצהיר/, שם עדיין ידע לדבר ולספר ולהגיד – שומו שמים! כל זקן וצעיר/.
תאמרו – – – עיר של טהורים וצדיקים ישרי־לב ודרך? / אם לא לגמרי אז בערך?/
טעות. היו גם פושעים וחוטאים, גם אנשי מדון וזדון / ולא תאמינו – – – גם עולם

תחתון / כגון לייזר בערעלעס, שקופת־שרצים תלויה היתה מאחוריו/
ששלח אגרוף בגוי מתפרע, ואולי גם הטיפה המרה אהב/
אפשר שלא בחל בגנבות פה ושם בהתאם למצב / אך את אשתו כיבד ודאג לילדיו/
(קונם עלי אם אהסס לומר השלום עליו)/. או פאניאלע בעל־עגלה הארי שבחבורה/
אשר אין בו מתום וכולו פצע וחבורה / שאכל בשוק ככלב וניבל פיו בצורה חמורה/
ומפה לאוזן נמסרה מהדורה / איך פעם צבט באחוריים בחורה/.
ומי לא שמע על העסק הביש טוצ׳ק סם־הפלא / ארחי־פרחי כנראה ישר מהכלא/
הביא והבטיח שזה טוב לפיטום חזירים ולניקוי סירים, ליבלת ונזלת ולכוח־גברא/
ואברך פיקח קנה (על הנייר) הפאטנט אשר לא היה ולא נברא/.
ההוא נעלם, אך שמועת הטוצ׳ק את העיירה חיש עברה/
ורבים רכשו את המציאה, אלא שמיד ספקו כפיים / כאשר טוצ׳ק עם הכסף עלה כעשן בשמיים/
ואותה פרשה פלילית נהדרת / בה גם נימה של הומור לא נעדרת/
בין ליבאלע ופייגה־סאשע המוכרות תפוחים ותרד/
אשר עיזה של האחת כירסמה בגנה של האחרת/. במענה לתחנוניה של המקופחת/
השניה שלחה אותה לבור־שחת/. ואם לא די בזאת — — — המדוזה/
אף הראתה לה את עכוזה/. כאשר באו מים עד נפש / והעז לא חשבה ממלאכתה הבזויה
להינפש / ליבאלע בוקר לא־עבות אחד / עצרה ברחוב פלוני פקיד בית־המשפט/
ואת מר־ליבה ביגון ואנחה / שפכה לפניו בזו הלשון, בפולנית צחה:
פאני אופיציאלו יעגא קאזע/, נא מאיע דאך, שטעכט מיר און ברעכט מיר,
א און יעשצע לאך. זעסטו פוריץ מיינע צוריס?
והיה הדבר לשנינה בפי־כל.
פייגה־סאשע הנ״ל נוהגת היתה לתנות לפני אברהם קעמעלמאכער השכן את צרותיה/
ואגב כך לקלל נמרצות את בנותיה/. השכן בדברי נועם לא הצליח להניאה מבזיונותיה/
עד שיום אחד כאשר שוב קללה אותן במיטב קללותיה / ענה הוא אמן על כל קללה אחריה/.
מופתעת האשה החלה: ״ר׳ אברהם, איך זה אמן?...״ למלל / ומאז חדלה את הבנות
שלה לקלל/.

לא כן מעשיהן הברוכים של נשים נאמנות/
אשר במסירות אין־קץ דאגו לעניי המקום/
ובלי נאומים, בלי יושב־ראש או מנכ״ל או ממלא־מקום/
השכילו לכל נצרך להגיש עזרה בעזרת המקום/
בלבוש ומינעל, בתרופות ומזונות / בצנעה, שלא לגרום למקבלים בזיונות/.
במשנה צנעה עם מכובדים שירדו מנכסיהם / בלי להביכם, למלא מחסוריהם/.
לא פעם דשדשו בקצווי העיר נשות החייל/
בשלג, בבוץ, בקור, ובכפור בחשכת הליל/
להביא סעד ונחמה לעזוב, לגלמוד, ולחולה — — — מזור/
למדוכא ולמיואש — — — קרן־אור/.

ואת סטארי־סאמבור בת־הבליעל השדודה
בבוא יום פקודה — — —
שאי תודה
בעד הבית שהענקת לנו בדברי הימים,
והיי ארורה
על שלבסוף בגדת בנו ונהפכת לעיר דמים.

המורשת החינוכית של סטארי־סאמבור / פרופסור נתן רייך

חכמים אמרו כי ככל שמזדקן האדם, כן הוא מתקרב לתקו־פת ילדותו השניה. בין אם צדקו החכמים בדבריהם ובין אם לאו, אנסה לחזור אל ימי ילדותי ונעורי בטרשוב, כפר מולדתי, שנותי הראשונות ב״חדר״ בעיירה הקרובה סטארי־סאמבור (אלטשטאט) ושנות נעורי בסאמבור העיר הגדולה בה ביליתי שמונה שנים בגימנסיה. גדלתי בטרשוב, כפר קטן ששכן למרגלות הרי הקרפטים הנפלאים. משפחת־נו הגדולה מנתה שתים־עשרה נפשות אשר להם נוספו מזמן לזמן בני דודים ״ומחותנים נודדים״ אשר, בהיותם עניים בדרך כלל, מצאו מחסה זמני וכלכלה בחוותנו.

ראש המשפחה היה סבא אברום מוישה הרטמן. אשתו היתה ״בובה״ בלימה. כמו כן היתה ריבצ׳ה, אמו האלמנה של אבי אשר העבירה שנות זיקנותה בעיוורון, חוזרת בעל פה על כל דף של תהילים וסורגת גרביים לכל המשפחה. אבי, ״נער העיר״ אשר עבר לחווה עם חתונתו, התחמק מכל עבודת החווה בהשאירו אותה לנשים ולפועלים מזדמ־נים. הוא היה אדם מלומד, חברותי ושנון אשר גילה עניין רב בפעילות הקהילתית ובמשך שנים אחדות היה ראשה הנב־חר של הקהילה. אמי, אישה שקטה, עדינה ואדוקה אשר נולדה וגדלה בחווה, עמסה האחריות לעבודת החווה והחז־קה הבית על שכמה.

היינו שישה אחים ואחיות. הבכור, איצ׳ה, אשר הגיע לגיל שש בטרם חלה חובת הביקור בבית ספר, למד ״בחדר״ ובישיבה עד חתונתו. שתי האחיות, חייצ׳ה וחווה עזרו בעבודות הבית ובטיפול בשלושה הילדים הצעירים יותר – מרדכי, הרשל ואנוכי – נוטה.

טרשוב וספאס

טרשוב היה כפר שמנה 40 משפחות, רובן פולניות. שש משפחות מתוכו היו יהודיות, ורובן קרובות קירבה משפח־תית. המשפחות היהודיות השתייכו לאותו מיעוט של יהו־דים גאליצאים אשר היו בעלי החוות ועיבדו אותן. המשפ־חות היהודיות המעטות לא התפרנסו אך ורק מתוצרת הח־וות אלא הרחיבו הכנסתן ע״י מסחר זעיר. כך מכר סבי טבק ומשקאות חריפים ואבי ניהל יצוא של עצים וביצים. דודי צלאל ו״מומה״ ריבקה ניהלו חנות מכולת קטנה. נכדתם, בת־שבע שכטר, אחות בגמלאות, גרה כיום בפתח־תקוה ואחד הנכדים, יוסף היילפרין, הוא איש עסקים ומנהיג קהילתי פעיל בתל־אביב.

לא היו בטרשוב יהודים במספר מספיק על מנת לקיים ״חדר״ או בית תפילה והיינו תלויים בכפר השכן ספאס, שניתן היה להגיע אליו עד הערב, ואשר מתוגבר בידי מאמי־נים מכפרים סמוכים אחרים, היו בו מספיק יהודים לקיים בית־כנסת קטן, שבו התנהלו תפילות שבת וחג כסדרן. מובן כי הקהילה לא יכלה להרשות לעצמה להחזיק רב, חזן או ״בעל קריאה״ – כל התפקידים הללו מולאו ע״י מתנדבים בדרגות שונות של יכולת או אי־יכולת. היריבות והקנאה שליוו חלוקת התפקידים, היוו מקור קבוע לרכילות שלע־תים עלתה בדבקותה על דבקות התפילות...

אך שמה של ספאס נודע מעבר לגבולותיה הגיאוגרפיים. היא שכנה בעמק יפה המוקף בהרים מיוערים. הרִיה ואוירה הצח גרמו כי אורחי קיץ יפקדו אותה. המכובד מבין אורחי הקיץ הקבועים היה הרבי מסדיגורה האדמו״ר אהרן פרידמן אשר הגיע כל קיץ עם משפחתו והסובבים אותו והקים בה את ״חצרו״ למשך שני חדשי הקיץ. כל שבת היה ״עורך שולחן״ באותה הרצינות שהיתה נודעת בסדיגורה במשך כל השנה.

כל שבוע, החל ביום שישי בבוקר היו מאות מחסידי סדיגו־רה נוהרים לספאס מי ברגל, מי במרכבה ומי ברכבת, גוד־שים את האוהלים ואת החדרים הפנויים בבתי המשפחות היהודיות ובבתי האיכרים. האיכרים התייחסו אל נהירת מאות היהודים עטויי הקפוטות השחורות כאל ״המגפה השחורה״ אך מובן כי לא היה בכך כדי להדיר עצמם מההכנסה השבועית, שהיתה קשורה בנהירתם של החסי־דים...

אבי, אשר חונך ע״י אביו כחסיד באלז, אך אשר במרוצת השנים נטש את הפילוסופיה ודרך החיים הסגפנית והנוקשה של חסידי בלז, ונהה יותר אחר גירסתם הנינוחה יותר של חסידי סדיגורה, נהנה מה״שולחן״ למגינת ליבו של אחיו הבכור, מרדכי חצקל שהתמיד בנאמנותו לבלז.

אנו הצעירים לא הורשינו להיכנס אל אזור הסעודה, אך נמצאנו בסביבה והיינו מצטרפים אל השירה והריקודים, שהיוו חלק מן הארוע. הריקוד היה מלא עצמה עד כדי כך שבקרב האיכרים נפוצה המימרה כי ״במקום בו רוקדים החסידים לעולם לא יצמח יותר העשב״.

לספאס לא היה ״חדר״ מבוסס וכן, משהגיעה השעה לחינוך יהודי פורמלי, פנינו אל העיר הסמוכה ״סטארה־מיאסטו״ (העיר הישנה) או כפי שכינו אותה היהודים – ״אלטש־טאט״ (סטארי־סאמבור).

ב"חדר" בסטארי־סאמבור

אלטשטאט אכן היתה עיר עתיקה שנוסדה במאה השתים־עשרה. בקצה העיר היו שרידי חומת אבן עבה אשר לפי המסורת המקובלת היוו שרידי מצודה שמילאה תפקיד בהגנת העיר מפני אויבים למיניהם. היא מנתה כאלפיים נפש, מהם כשליש יהודים. היא היתה גאה בבתי־הכנסת שלה, ב"קלויז" של חסידי זידיטשוב, ב"קלויז" של חסידי סאדיגורה וכן במספר מוסדות קטנים יותר כגון בית־הכנסת של הסנדלרים, ששרד מהתקופה בה עדיין התאגדו בעלי המלאכה היהודים.

לאלטשטאט היו גם מספר "חדרים"; "חדר" לדרדקים ("מלמד דרדקי") וכן "חדרים" אחרים לתלמידים מבוגרים יותר. המבוסס שבהם היה זה שנוהל ע"י משה מנדל איציק'ס.

ה"חדר", אם כן, היווה בעיה עבור משפחתנו. המרחק בין כפרנו לבין אלטשטאט העיר היה כשני קילומטרים, והמאמץ הגופני הכרוך בצעידת ארבעה קילומטרים מדי יום, שמש או גשם, קיץ או חורף, שבו אף הסתכנו בהליכה בחשכה, היווה מעמסה כבדה עבור ילדים בני ארבע או יותר.

לא היתה בנמצא תחבורה סדירה מכל סוג שהוא או סידורי לינה נאותים.

הפתרון היה לשכנע את משה־מנדל איציקס להניח לנו ללון ב"חדר" מיום שבת ועד יום שישי. הרבי, ומה שיותר חשוב מכך – הרבנית, אף הסכימו לבשל עבורנו ולדאוג לצרכינו האישיים.

וכך, בגיל ארבע, הצטרפתי אל אחי בעלייתם השבועית לרגל אל ה"חדר". הכניסה ההרפתקנית אל העולם הרחב, שימשה עבורי מקור הן להתרוממות הרוח והן לחששות. במשך השבוע בהעדרם של אחי הרגשתי בודד בהיותי ילד יחידי וללא חברים למשחק. כולם היו עסוקים בעבודות הבית.

למרות היותנו ילידי הכפר מזה דורות אחדים, לא היו לנו קשרים טובים עם שכנינו הגויים. כך לא נותר לי אלא למנות את הימים עד ליום השישי, כששובם של אחי גרם לי לקפץ ולפזז. אבי היה סונט בי ואומר כי השדון הקטן השתלט עלי. מאידך גיסא, בהגיע זמני לעזוב את הבית וללכת ל"חדר", אחזו בי געגועים עזים לאמא. בהיותי האח הצעיר ביותר, נוצרו קשרי חיבה עזים ביני לבין אמי.

אך חוש האחריות גבר בי ובגיל ארבע הצטרפתי אל שני אחי כשאני עמוס צרורות מזון, בצעידה אל ה"חדר", שהיה טיפוסי לאותה תקופה. תכנית הלימודים במתכונת הקבועה מאות בשנים הורכבה מלימודי התפילות, החומש והגמרא. הלימודים התנהלו בעל־פה ולא היו כל בחינות, פרט למנהג של ההורים לבחון את ילדיהם בצורה בלתי־רשמית, בשבת אחר הצהריים ולהעניק להם כפרס פירות שבת.

המלמד רבי משה־מנדל איציק'ס

מלמד זה היה אדם טוב־לב ובעל אורך־רוח ושיטת הלימודים שלו נחשבה לחדשנית ביותר בסטארי־סאמבור. מדי פעם היה משאיר בידינו זמן חופשי להתאמן במלאכת הכתיבה של מכתבים אל הורינו וקרובינו.

בדרך קבע היתה נוטל צפורנינו ואספן לצורך שריפה או קבורה באדמת בית־הקברות. הוא אף היה יוצא אתנו מדי פעם לטייל ביערות הסמוכים, אם מזג האויר הירשה זאת.

נהנינו מאוד מהמנוחה הזאת, מהלימודים, למרות זאת שהיינו נתקלים לעיתים מזומנות בכנופיות ה"שקצים" שבשכונתנו. הואיל והרבי לא היה ידוע בחוסנו הגופני וגם אני לא השתוקקתי במיוחד למיפגשים עם ה"גויים" הגברתניים היינו מתארגנים תמיד ל"נסיגה טקטית" מהשטח.

לרבי לא היה מקל הרבצה, דבר שהיה יוצא דופן למדי בזמנים ההם. רק לעתים רחוקות היכה הרבי את תלמידיו, אם כי במקרים של הפרות משמעת חמורות, לא היה נטול נשק לחלוטין. נשקו היה שרוולו. מאחר וטמפרטורת החדר בימי החורף היתה קרה למדי, היה הרבי לבוש במעיל מרופד בכותנה. המעיל ראה שנות שימוש רבות, וכך במרוצת השנים "נדדו" כריות הכותנה אל קצוות השרוולים. הואיל והשרוולים שימשו גם לניגוב הפה לאחר האוכל, ניגוב הזעה מהפנים וניגוב המים שנשפכו מפעם לפעם על השולחן – נתקשו קצוותיהם לידי תפיחה שהיתה נוחתת על כתפו של הילד הנאשם כדי ללמדו לקח. אך הרבי כאמור נקט בעונשים גופניים רק לעיתים נדירות. הוא שלט בילדים על־ידי מלים, מבטים נוקבים וסבלנות.

הרבי ישב בראש שולחנות הלימוד, אך הכוח האמיתי מאחורי השלטון היתה הרבנית. שמה היה הנה, ופניה היו מעוטרות באף עליז דמוי כפתור, וכך פנו אליה בדרך כלל גדולים וקטנים כאל "הנה החוטמנית" (הנה־ניזל).

היא היתה ההיפך הגמור מבעלה: זריזה, חריפה ושתלטנית. לא היתה מוכנה לסבול שטויותיהם של הילדים הרעשניים

והקולניים. עצם נוכחותה במטבח הסמוך, שאת דלתו דאגה להשאיר פתוחה, הספיקה על מנת להשליט סדר בחדר הלימוד.
שלא כשאר הילדים אשר התגוררו בסטארי־סאמבור וחזרו לביתם לפני רדת החשיכה, התגוררנו אחי ואני בביתם של הרבי והרבנית ויחסינו איתם היו מיוחדים. הם שמשו לנו כ״הורים תחליפיים״. אך הנכון הוא כי קנאנו בילדים אשר לאחר שחרורם מעול שיגרת הלימודים רצו בשמחה לבתי־הם, בעוד שאנו נשארנו תחת עיניהם הצופיות של הרבי והרבנית.
עם זאת באוירה הרגועה שבעקבות עזיבת קהל הילדים, היה יחסו של הרבי מתרכך ניתות ואף מבטה המחמיר של הנה החוטמנית נתרכך. באם נותר זמן היה הרבי מרשה לרוץ ולשחק עם ילדי השכונה. ואכן פעם בהיותי בלתי־מודע להירכיה החברתית הנוקשה בקרב הקהילה היהודית, נתקלתי בבנו של הבלן הממונה על בית־המרחץ והמקווה והתחלנו מתחרים בריצה. אבא אשר בדרך כלל היה עוזב את העיר בשעות אחר־הצהריים כדי לשוב הביתה, נתאחר הפעם ופגש בי ובבנו של הבלן מתחרים בריצה במורד הר־חוב, לא הרחק מבית־הכנסת. הוא עצר אותי, נזף בי ואמר ״אני מאוכזב לראות אותך, בחור הלומד גמרא, משחק עם בנו של הבלן״.
למותר לציין כי התגברתי על ״ההשפלה״ בנקל.
לאחר תפילות ״מנחה״ ו״מעריב״ שאותן התפללנו לעתים ב״חדר״ ולעתים ב״קלויז״ הסאדיגוראי, הסבנו לסעודת הערב, שהיתה הארוחה הקלה של היום והתכוננו ללילה. תוך דקות הפך חדר הלימוד לחדר־מיטות. הזזנו את ספסלי הלימוד אל הקיר, כיסינו אותם במזרוני קש ושמיכות, וכך הפך במהירות חדר הלימוד חמור הסבר לחדר־שינה מאיר פנים.
על מנת לעזור לנו להירדם, היה הרבי משעשע אותנו במיצ־בורו הבלתי נדלה של סיפורים חסידיים, סיפורי רבנים מפורסמים והנפלאות שחוללו בעזרה שהגישו ליהודים הסובלים.
הרבנית עמדה נכונה תמיד להכין לנו כוס חלב חם כשרק הבענו רצון לכך.

בבית־הספר העממי בסטארי־סאמבור

לאחר שנתיים ב״חדר״ הצטרפתי אל שני אחי ואל שאר הילדים בגיל בית־ספר, להתחיל את שנת לימודי הראשונה.
היה זה נסיון חדש עבורי. האווירה היתה של זרות. למרות היותם מיעוט לא מבוטל הרגישו הילדים היהודיים כי הם מבודדים משאר הילדים בגלל הרוח הקאתולית ששרדה בבית־הספר.
אוסטרו־הונגאריה היתה מדינה קאתולית ועל אף העובדה שמימון בתי־הספר היה ממסי האזרחים בני כל הדתות, היתה לדת הקאתולית השפעה מכרעת.
בהיכנסי אל חדר הכיתה, ביומי הראשון בבית־הספר, נאלצתי לחזות בדמות הצלוב שהיתה תלויה על הקיר שממול.
מדי בוקר החלו הלימודים בתפילת ה״פטר־נוסטר״ בפול־נית. למרות שאנו התלמידים היהודים היינו פטורים מלחזור על דברי התפילה נאלצנו בכל זאת לעמוד דום.
הרבי יעץ לנו שלא להאזין לתפילה. אך למרות זאת שאלוה־ים איפשר לנו לעצום עיניים אוטומטית לנוכח מראות מרגי־זים, הרי לא איפשר לנו סגירה דומה של אזנינו.
לאחר ששמענו את מילות התפילה מאות פעמים במשך שנת לימודנו הראשונה, למדנו גם אנו הילדים היהודים, את מילות התפילה בעל־פה, ואני עדיין זוכר אותן עד היום.
לפני שנכנס לתוקפו חוק חינוך חובה שלחו רק יהודים מעטים את ילדיהם לבתי־הספר של הגויים. עם כניסת החוק לתקפו לא נותרה ברירה להורים אלא להשלים עם החוק כרע הכרחי.
לימוד קריאה, כתיבה ומעט חשבון היה שימושי מאוד, אך פקודת הרבי היתה להתעלם מכל זאת. במיוחד היה הרבי תקיף באזהרתו כלפינו בקשר ללימודי הדת.
לימודי הדת התקיימו שעתיים או שלוש כל שבוע. התלמי־דים התחלקו לשלוש קבוצות. הילדים הפולנים הודרכו על־ידי הכומר הרומי־קאתולי והאוקראינים – על ידי הכומר היווני־קאתולי. הילדים היהודים היוו בעיה: לרבי שצריך היה להדריך אותנו, בהיותו בקי בתנ״ך ובתלמוד – לא היה רשיון הוראה חילוני וגם השפה הרשמית, הפולנית לא היתה שגורה בפיו. כך נפסל מלהורות בבית־הספר. התפקיד נמסר לאדם לא מקצועי בשם שיינר, מורה פרטי במקצועו. הוא היה בשנות החמישים לחייו, שתום עין וחסר חן. בעקב זה לא היה מסוגל להשתלט על כיתה של ילדים רעשניים ולא עוד אלא שנוצטוו על ידי הרבי לא לשים לב ל״מלמד״, עצה שנתקבלה על ידם בלהיטות רבה.
לאחר שנים אחדות הוחלף בידי מורה מוסמך, אשר השכל־תי היהודית היתה מצומצמת אך לעומת זאת היה צעיר,

נעים הליכות, וידע כיצד לשבות את לב התלמידים על ידי סיפורים.

פרט לכמה יוצאים מן הכלל היו המורים, שרובם היו גברים לאחר מספר שנות שרות בצבא – אנשים גאוותניים אשר נהגו בילדים בהתנשאות, לא היו מסורים לתפקידם וראו בו בדרך כלל רע הכרחי.

בכל בית־הספר היו רק שתי מורות ואחת מהן העלמה זינגר הצטיינה כמורה יוצאת מן הכלל. היתה בתו של המורה החדש לדת. למזלי מונתה לתפקידה באותה שנה בה נכנס־תי אני לבית־הספר. היא היתה רגישה,חשה בבדידותי, נהגה בי בטוב־לב, עזרה לי בהתבטאותי הקשה בפולנית ושימשה לי כעין אם שניה.

המורה השני בו אני נזכר ברוב כבוד וחיבה היה אוקראיני שלימד בכיתות הגבוהות. הוא היה יוצא מן הכלל בכך, ששמר על קשרים ידידותיים עם "האינטלקטואלים" היהו־דים אשר דברו פולנית רהוטה, קראו עתונים בקביעות ובהיותם דתיים כביכול הקימו גשר אל "האינטליגנציה" הפולנית והאוקראינית. מורי זה למד לדבר יידיש ופקד לעתים מזומנות את חנות הספרים היחידה שמכרה עיתונים בגרמנית, פולנית, ויידיש. מאטס פורמן, בעל החנות מאנשי "האמנציפציה" הציע חנותו כמקום מיפגש בלתי רשמי להחלפת רכילויות פוליטיות ולדיון בירִיבויות האין־סופיות בין הנציגים האתניים השונים בפרלמנט הווינאי. הוא הפך למגן הקבוע על זכויות התלמידים היהודים בבית־הספר. המגע בין הילדים היהודים לשאר אוכלוסיית בית־הספר היה מינימלי. מקרים של התקוטטויות היו נדירים למדי. למעשה אינני זוכר מקרים של תגרות בין שתי הקבוצות. רק בשבוע האחרון של שנת הלימודים היתה מגמה מבוססת של הרפיית רסן המשמעת וארעו מספר מקרים של תקיפת ילדים יהודים.

ההכנות לכניסה לבית־הספר התיכון

החינוך בבית־הספר נמשך שש שנים. בשביל רוב התלמידים נסתיים בזאת חינוכם. הלימודים בגימנסיה עלו ביוקר, שכר הלימוד היה גבוה, ומקומות הלימוד היו מועטים ומרוחקים. הם היוו למעשה הכנה ללימודים מקצועיים, ומאוחר יותר באוניברסיטה. מכל מקום, בסוף שנת הלימודים הרביעית של בית־הספר היסודי, היו יכולים הילדים שהיו מסוגלים לכך, ושהוריהם היו מעוניינים בכך, להרשם לגימנסיה. הדבר הצריך בחינות־כניסה נוקשות.

הגימנסיה הקרובה ביותר היתה בסאמבור, עיר גדולה יותר במרחק של עשרים ק"מ בערך מסטארי־סאמבור.

היהודים הדתיים התנגדו בחריפות למשלוח ילדיהם לגימנסיה. הם חששו מפני התנכרות לדת ולמסורת היהודית. הלימודים היו חובה גם בשבת. פרט לבנו של רופא יהודי, זלצמן, שהיה יהודי מתבולל, לא היה אף ילד יהודי שהמשיך לימודיו בגימנסיה.

בכל הצניעות הראויה יכול אני לומר, כי הייתי הילד היהודי הראשון ממשפחה דתית שהחליט ללכת לגימנסיה. את הקשיים שנצבו בדרכי גיליתי חיש מהר. כצפוי, כאשר העליתי בפעם הראשונה את בעיית לימודי בגימנסיה היתה התשובה לא, באלף רבתי. סבא אברהם משה השיב ב"לא" קולני. אבי אשר הצטרף למשפחה רק עם נישואיו, ראה זאת לנבון ביותר להישאר נייטרלי. אימי, אשר בדרך כלל ששה להתייצב לצדי, לא העזה להמרות פי אביה, ובסתר ליבה אף היתה מרוצה מהתנגדותו. היא חששה לבריאותי, הואיל והייתי פחות מפותח מכפי גילי וכן לא שבעה נחת מהעדרותי הממושכת מהבית.

עקב התנגדות עזה זו לא אזרתי עוז להתמיד בנושא. ויתרתי באותו זמן על רעיון הגימנסיה ונכנסתי לשנתי החמישית בבית־הספר היסודי. התאזרתי בסבלנות וקיוויתי כי התמדתי תשכנע את סבי לומר הן. לא שכנעתי אותו, אך ההשגחה התערבה וסבא נפטר בינואר 1911. הייתי מזועזע ועצוב. אהבתי אותו מאוד והוא היה בשבילי אחד האנשים שעודדוני ותמכו בי. אך לאחר תקופת אבל הולמת העליתי שנית בקשתי. אבא, לאחר תקופה פורמלית של סרוב, הסכים לבסוף. הפסקתי את שנת לימודי החמישית בבית־הספר היסודי, הגדלתי את כמות שעות הלימוד שלי ב"חדר" והתכוננתי לבחינות הכניסה לגימנסיה שנועדו לסוף הקיץ.

היתה לי דאגה מועטה לגבי מרבית הנושאים, שמהם המבחן, הורכב. חששותי היו לגבי השפה הפולנית ובעיקר המבטא. לא היו לי הזדמנויות רבות להתבטא בפולנית. למדתי את השפה בבית־הספר, שמעתי אותה ברחוב, אך בביתנו לא דברו בה.

באווירה הלאומנית באותה עת, ייחסו האחראים על הקבלה לבית־הספר משקל רב להיגוי נכון של השפה הפולנית בבחינות הכניסה.

אבי, אשר בו חשדתי לכל אורך התקופה כי תמך בתכניתי ובנחישות דעתי, שכר מורה פרטי לפולנית. היה זה בנו של

אחד הפקידים הפולניים עימם עמד בקשרי מסחר, ואשר נשר מלימודיו באוניברסיטה, אך דיבר פולנית רהוטה. במשך חדשים אחדים ביליתי אתו כשעתיים ביום בשיחה בפולנית. המשימה שהוטלה עליו החמיאה לו והבטיח לי כי יקדיש כל זמנו הפנוי מפברואר ועד אוגוסט, על מנת שאצליח בבחינות.
ואכן הוא הצליח בכך.
מכשול אחד קטן נותר – פאותי. אם כי לא היה כל חוק שיאסור לבוא עם פאות לגימנסיה, חששתי כי פאותי לא יוסיפו למראה הכפרי שלי ולהיגוי הפולני הגרוע. חששתי לגזוז אותן לפני המבחן, הואיל ואם אכשל אצטרך לחזור לסטארי־סאמבור, לעמוד בפני מבטיהם הגסים של בני גילי ולהיתקל בבוז המוחלט מצד המבוגרים ממני.
שתי אחיותי היקרות, חייצ׳ה וחווה שתמכו בצעד, מצאו דרך לפיתרון: הן קיצרו ודללו את פאותי, ובעזרת מיץ שזיפים סמיך, סרקו את הפאות מאחורי אזני. בהתרגשות שבאווירת המבחן, חמקו הפאות המוסוות מתשומת־ליבם של הבוחנים.
עמדתי בבחינות והפכתי בכך להיות הילד הראשון מתלמידי ה״חדר״ של משה־מנדל איציק׳ס והילד הדתי־אורתודוקסי הראשון שנתקבל לגימנסיה.
לאחר המבחן קיצצתי פאותי כראוי. ברם פרשת הפאות הגיעה לסיומה שבועיים מאוחר יותר, בראש־השנה כשחזרתי הביתה לחוג את השנה החדשה בקרב משפחתי. תלמידי הגימנסיה נדרשו ללבוש מדים מיוחדים, בהם לא העזתי להראות עצמי ב״קלויז״ הסאדיגוראי שבו נהגתי להתפלל באותה עת את תפילות השבת והחג. החלפתי איפוא את המדים בבגדים שלבשתי ב״חדר״, אך מובן כי לא יכולתי להחזיר הפאות למקומן. בלכתי יחד עם אבי ל״קלויז״ הסאדיגוראי פגשנו בזקן ממיודעיו של סבי מצד אבי – אחד מזקני החסידים של בֶּלז – שהיה בדרכו אל ה״קלויז״ הסמוך של חסידי בלז. שמו היה שאול רוט. הוא ראה עצמו כשומר המוסר והדת של ילדיו ונכדיו של הירש רייזל, סבי מצד אבי. העריקה של אבי מהמחנה של חסידי בֶּלז, והמעבר שלי אל ״מחנה הגויים״, היו קצת יותר מדי בשביל האיש הזקן. הוא עצר לרגע, זרק מבט מלא בוז באבי, אחרי כן פנה לעברי וירק עלי. וכך בנסיבות מאירות פנים אלה התחלתי את תקופת לימודי בגימנסיה.

באווירת הימים ההם / אהרן ויצטום

בסאטרי־סאמבור היה פרבר בשם סמולניצה. שם גר סבי אברהם ויצטום ולו אחד־עשר ילדים. הוא היה בעל־אחוזה ובעל נכסים רבים כגון בית־חרושת לבירה ובית־חרושת ללבנים אדומות.
בפרוץ מלחמת העולם הראשונה היגר עם כל משפחתו לציריך. בשנת 1918 עם סיום המלחמה חזרה משפחת סבי לסמולניצה. הואיל וכל רכושו נחרב ונהרס, נאלץ להתחיל הכל מחדש. הוא פתח פונדק על פרשת דרכים, במרחק שני קל״מ מסטארי־סאמבור, ובו היו מסתופפים המוני איכרים בדרכם לשוק.
סבי ובניו היו יוצאים בשבת להתפלל בבית־הכנסת בסטארי־סאמבור וסבא היה נוהג לעבור לפני התיבה.
אם כי האוקראינים מסביב היו אנטישמים ושונאי־יהודים, הם פחדו פחד מוות מנחת זרועם של בני סבי אברהם ויצטום, שידעו גם להסתדר עם הגויים המשתכרים.
במשך הזמן כשהבנים גדלו, היגרו מסמולניצה, לשווייץ, לאירלנד ולארצות־הברית, ובסטארי־סאמבור נשארו במחיצתנו של סבא שתי בנות נשואות ובן אחד.
בשכנות לביתנו גר יהודי אדוק, דוד שפיגל שהצטיין כבעל־תפילה. אם כי התקיים בדוחק ובעוני, ובמשך כל ימות השבוע עמל קשות כדי להכין את השבת, היה טוב־לב ושמח בחלקו.
בסוכות היינו מקימים סוכה משותפת. כל משפחה היתה מכינה את ארוחתה בנפרד והיינו סועדים במשותף. ברם הודות לדוד שפיגל היתה הופכת הגשמיות שבסעודה לרוחניות ממש. הוא היה מרנין את כל המסובין, ומעורר בהתנהגותו חדווה ויראת־קודש גם יחד. היה אוכל לאט לאט כשהוא כולו שקוע במחשבות ומפזם ניגון בין כף אחת מרק לשניה, כאילו היה מעונין שהסעודה תימשך ותימשך עוד ועוד.
כמוהו היו עוד בעלי תפילה בסטארי־סאמבור שהתפרסמו בסביבה כולה. העוברים לפני התיבה היו מרטיטים את

לבות המתפללים ומעוררים בהם רגשות נעלים. ברם האיש שהשאיר עלי רושם בל־ימחה ושבתפילתו היה עולה על כולם, היה האופה יחזקאל מאיר באום. הקדיש עתים לתורה, היה איש נוח לבריות ונשא על גבו צרור צרות משפחתיות בלתי־רגילות (בת אחת בלתי שפויה) ובכל זאת לא התאונן, לא התאנח והיה שמח בחלקו.
תפילתו היתה מרגשת וקורעת לבבות. הוא ריגש והתרגש, ומעזרת נשים היה נישא בכי חרישי.
בדרך כלל היו החיים הדתיים בסטארי־סאמבור תוססים ביותר. רבים מהילדים למדו בחדר וחלק ניכר המשיך בלימוד תורה בבית־הכנסת.
ערב יום כיפור עורר חרדה ממש בלב האנשים. כל העבודה היתה מושבתת. האנשים מיהרו לבית־הכנסת בחרדת קודש, אפילו המתבוללים ביותר היו בין המתפללים. האווירה היתה כולה רוויה יראת שמים, וכך היה גם ערב ראש־השנה. זהו חזיון שקשה להתעלם ממנו ולשכחו.

יש לציין שבחגי היהודים היתה כל העיירה משותקת לגמרי, כאילו גרו בה יהודים בלבד.
כשהיה מגיע לסטארי־סאמבור הרבי מסאדיגורה ומברך ברכת קידוש על היין במוצאי־שבת בבית־הכנסת המלא מפה לפה, היה עובר רחש בקהל כי הנה היין רותח ממש בכוס.
לאחר מכן היו יוצאים מבית־הכנסת לרחבת השוק בשירה ובריקודים, והשמחה היתה כה נלהבת, שהגויים היו מתקהלים ומסתכלים ביראת־כבוד בהתלהבות מיוחדת במינה זו.
בשנת 1924 נכתב ספר תורה על־ידי אחת המשפחות מסטארי־סאמבור. לשם הכנסת ספר־התורה לבית הכנסת סודרה תהלוכה מבית הנדבן. כל יהודי העיירה יצאו ללוות את התהלוכה בשירה ובריקודים. צעירים התחפשו לקוזקים ורכבו על סוסים בראש התהלוכה עד שהגיעו לבית־הכנסת, שם נערכו הקפות וההתלהבות הגיעה לשיאה עם הכנסת ספר התורה לארון־הקודש.

פרנסות של יהודים / יוסף היילפרין

יהודי סטארי־סאמבור התפרנסו בעיקר ממסחר זעיר. רובם היו חנוונים, כמעט שלא היו חנויות בידי הנוצרים, פרט למספר איטליזים. ברם, בקרב פרנסות היהודים התבלטו ותפסו מקום מיוחד בעלי המלאכה. הם היוו מעין שכבה חברתית בפני עצמה. היה להם אפילו בית־כנסת משלהם בשם ״יד חרוצים״. הרבה מהם היו תלמידי חכמים, מה שאין כך בעיירות אחרות.
הקצבים לא היו באים בעצמם לאיטליז, הם רק קנו את הבהמות, שחטו אותן ונשותיהם היו מנהלות את האיטליזים ומוכרות את הבשר.
העגלונים נחלקו לשני סוגים: היו עגלונים בעלי כרכרות שהיו מביאים את הנוסעים מהרכבת או לרכבת, וכן מהווים את הקשר בין סטארי־סאמבור לסאמבור. הסוג השני של העגלונים היה מובילי סחורות בעיקר. הם היו מספקי הסחורות לחנויות לפי הזמנות. על־פי־רוב היו מביאים את הסחורות מסאמבור.

יושע (יוסף) בעל־העגלה היה כינויו. יהודי תלמיד־חכם שהיה עובר לפני התיבה בימים הנוראים. היה נוסע לסאמבור ומספק סחורות לחנויות לפי הזמנות. היה יהודי בעל־גוף ובעל־זקן. הופעתו היתה אומרת כבוד. עבד חמישה ימים בשבוע וביום שישי כבר היה מכין עצמו לקבלת פני השבת והיה עובר לפני התיבה בשבתות.
״יאנטשע שניידר״ (איידמן) היה כינויו. עסק בחייטות. מקדיש מזמנו ללימוד תורה, עובר לפני התיבה וקורא את התפילה בקול ובניגון. היתה לו מעדניה בה היה מתרכז נוער העיירה והמשפחה כולה היתה משפחה ציונית ידועה בעיר.
״דן שוסטער״ (תורהשרייבער) היה כינויו. סנדלר לפי מקצועו. רוב זמנו הקדיש לבית־המדרש. דאג לספסלים, לסידורים, לנרות ולכל צרכי בית־הכנסת. היה עוסק בצרכי־ציבור באמונה וזאת שלא על מנת לקבל פרס.
שלמה לייזר ״זייגערמאכער״ (וויינינגער) שען במקצועו. קנאי דתי. לפני שעשה דרכו לבית־הכנסת היה טובל במקווה. אם צריך היה לעבור לפני התיבה היה תחילה שוטף פיו במי־מקווה. הוא העיז פעם להתפרץ לתוך תהלוכה נוצרית, שעברה ליד ביתו וברוב זעמו הפיל את

האיקונין. בקושי ניצל מלינץ׳ וממוות. כדי לא להעמידו למשפט צריך היה לשחד את שלטונות העיר.
אם איזו בת הלכה להצגת תיאטרון החובבים שבעיירה, היה מאיים על אביה שיכריזו עליו חרם אם תעיז בתו לבקר פעם נוספת בהצגה.
אברהם'צ'ה בריווטרעגער (אברהם נושא המכתבים) היה דוור מפורסם בעיירה. הואיל ובשבת לא חולק דואר היה לוקח את כל המכתבים אליו הביתה. בשבת אחר־הצהריים היה נכנס למיטה וקורא את כל הקורספונדציה. אם היה נתקל בהודעה לאחד הסוחרים, כי יחולו שינויים במחירי מצרכים מסויימים, היה הולך ביום ראשון למתחרהו של אותו סוחר ולוחש על אוזנו כי יזדרז ויקנה מיד מצרכים אלה, הואיל ומחירם עלול לעלות.
תמיד היו מתלוצצים על חשבונו ואומרים (ביידיש), שאם יקחו ממנו את ה״בריוו״ (מכתבים) ישאר ״טרעגער״ (סבל) בלבד. (ביידיש פירושה של מלה זו הוא כפול: גם ״נושא״ וגם ״סבל״).
ר׳ שלמה פישר (סלומון). ״פישר״ היה הכינוי שהודבק לו משום שעסק במכירת דגים. למעשה לא היתה לו חנות דגים אלא חנות מכולת. ברם, פעם בשבוע ביום חמישי היה נוסע לסאמבור ומביא משם כמה דגים למכירה לשבת ולחגים. היה יהודי תלמיד־חכם, שמח בחלקו, ובימים הנוראים היה עובר לפני התיבה. משפחתו היתה ברוכת ילדים ואחת המסועפות בעיירה. באחת החתונות רקד עם שבעים מצאצאיו ״ריקוד של מצווה״, והדביק בהתלהבותו את כל הסובבים אותו.
בנימין כלי־זמר (גליק). כינוהו ״כלי־זמר״ משום שהיתה לו תזמורת משלו. הוא עצמו לא ידע את פשר התווים, וניגן לפי השמיעה בחתונות של יהודים ונוצרים. תזמורתו כללה ארבעה מנגנים. הוא עצמו ניגן בכינור, חברו שפרינגר ניגן בחצוצרה ובכינור, רייטר חילל בחליל ונוסף לכך היה לו עוד מתופף, שבשאר ימות השבוע התפרנס מסבלות. היו מופיעים בחתונות, הצגות, חגיגות ונשפים ומנגנים שירים ביידיש. אם הוזמן או לא הוזמן, היה נוהג לבוא במוצאי־שבת לבית הכלה ולשמח את בני־הבית. הוא היה מנגן בכל רמ״ח אבריו וניגונו היה כה מרגש, שהיה סוחט דמעות משומעיו, אך היה מסיים בזמר עליז.
בנו הרמן גליק נתפרסם ככנר בעל־שם והיה מופיע כסולן בפראג בצ׳כיה ובקראקא בפולין. בתקופת מלחמת העולם השניה ייסד תזמורת צבאית פולנית בצבאו של אנדרס.

ר׳ אברהם שמש (וייפמן) היה שמש העיירה, שימש כשמש בהתנדבות בכל בתי־הכנסת ללא קבלת תשלום. לאשתו היתה חנות והיא היתה המפרנסת. הוא עמד לרשותו של הרב. בשעות הבוקר המוקדמות היה עובר בחוצות העיירה, דופק בפטיש על התריסים וקורא: ״קומו לעבודת הבורא״.
ביום שישי היה דופק על דלתות החנויות וזועק: ״אין שול אריין״ (הזדרזו לבית־הכנסת). בתוך בית־הכנסת היה מתהלך עם מגלב ביד ואוי ואבוי היה לילד שהפריע בשעת התפילה. כמו כן השתייך לחברה קדישא והיה מטפל בעצמו בכל ענייני הקבורה. כשנערכה חתונה בעיר היו פונים לאברהם שמש, שבידו היתה רשימת כל אנשי העיירה והוא דאג, על ידי אחד מעוזריו, להזמין את כולם. למעשה היה מזמין כמעט את כל המשפחות בעיר, ואם היה נושא בליבו טינה על מישהו, היה בא ומודיע לו במיוחד, שאותו אינו מזמין לחתונה הנערכת במשפחה זו או אחרת. כולם פחדו מפניו.
משה מנדל איציק׳ס – המלמד אחד המפורסמים שבין המלמדים בעיירה היה משה מנדל איציק׳ס. משה מנדל המלמד היה יהודי ירא־שמים, קפדן מטבעו ו״משוגע לנקיון״. ב״חדר״ עמדו בין היתר שתי חביות מים. אחת היתה מיועדת לו ולבני ביתו והשניה לתלמידיו, שנאסר עליהם בתכלית האיסור לשתות מהחבית ומהספל של הרבי. מרבית ילדי סטארי־סאמבור למדו בחדר של משה מנדל איציק׳ס חומש וגמרא.
בכל יום שישי היו הלימודים נפסקים מוקדם ועל התלמידים היה להכין את הבית לקראת השבת. תחילה היו מכינים נייר דק לשרותים. היו לוקחים נייר קרטון מהכריכיה של בן הרבי, גוזרים חתיכות שארכן ורחבן היו שנים־עשר סמ״ט, מטבילים אותן במים ולאחר מכן מפרידים כל חתיכה לניירות דקים.
עבודה פחות מסובכת היתה נקוי הרצפות. במשך כל השבוע היתה רצפת ה״חדר״ מכוסה בנסורת כדי שלא ילכלכוה. רק לקראת שבת היו הילדים מוציאים את הנסורת ומנקים את הרצפה.
בט״ו בשבט ובל״ג בעומר היינו יוצאים עם הרבי לשדה. הוא היה מרבה לספר לנו סיפורים על ארץ־ישראל ועל חורבן הבית וכך היה נוטע בנו אהבה לא רק לארץ־ישראל אלא גם ל...״חדר״.

משה מנדל איציקס

מורים

יעקב פרסר. היה מורה לדת בבית־הספר העממי. אך זו לא היתה פרנסתו היחידה. כמורה פרטי היה מכין תלמידים לבחינות בגרות חיצוניות במתמטיקה, לאטינית, יוונית וגרמנית. יצאו לו מוניטין כאיש משכיל, בעל ידיעות כלליות רחבות ונרחבות ו...בלתי־מפלגתי. הפוליטיקה היתה בשבילו מחוץ לתחום. כל הנסיונות למשוך אותו לשורותיה של מפלגה זו או אחרת לא הצליחו. טען כי קשה לו להחליט איזו היא מפלגה טובה שכדאי להיכלל בתוכה. יחד עם זאת היה מבקר בכל אסיפות התעמולה של המפלגות ומציין שכל נואם מפלגתי "משמיע דברי חכמה". משום כך הציע לאחד את המפלגות ולהפכם למפלגה אחת ואז גם הוא יצטרף לשורותיה.
היה מקובל על אנשי סטארי־סאמבור ונמנה על מכובדיה. כך למשל שכאשר חלתה אשתו הוכרז צום בעיירה ובבתי־הכנסת נערכו תפילות להחלמתה.
שני בניו שהיו עורכי־דין נספו בשואה.

דורותי זינגר. מורה לגרמנית בבית־הספר העממי בסטארי־סאמבור. גם אביה עסק בהוראה והיה מורה בבית־הספר למסחר על שם גוטהלף בסאמבור. הצטיינה בדייקנותה, בעשיית כל דבר כראוי, באופן ובזמן המתאים לו. היתה נוהגת בדקדקנות ובקפדנות גם בבית וגם בבית־הספר. וזאת דרשה גם מתלמידותיה.
היתה נוהגת לומר שהיא מקנה לחניכיה את האותיות הקטנות הרגילות שבאלף־בית, ואילו תלמידיה שיזכו להיות מורים כבר יקנו לחניכיהם את האותיות הגדולות העומדות בראש כל משפט, כלומר כבר יעלו עליה כמורים וכמחנכים. ואמנם היא חינכה תלמידים שהצטיינו לאחר מכן בלימודיהם ורכשו מקצועות אקדמאיים אך היא הצטיינה לא רק בהוראה אלא גם ביושרה, בתום ליבה ובכנותה הגמורה.

י. שיינר. הוא נודע בכינויו "המורה הגרמני" (דער דייטשער לערער). היה לו בית־ספר פרטי, בו למדו תלמידים שהוריהם סרבו לשלוח אותם לבית־הספר העממי הממשלתי, כדי שלא ישבו שם בגילוי ראש. היה מלמד מקצועות כלליים חילוניים. לפרסום זכה גם בגלל "מקצוע" מיוחד שלימד והוא: לנסח ולכתוב אגרות ומכתבים מכל הסוגים: מכתבי־מסחר, מכתבי־אהבה, מכתבי־המלצה וכו'.

בעלי־המאה

אלי לאם. הוא היה יהודי אמיד בעל רשיון ליצירת כהל ויין שרוף שהיה משווק בסביבה כולה.
באחד הימים הואשם על־ידי השלטונות האוסטריים שלא שילם את מלוא הבלו. הועמד למשפט ונקנס במאסר, ברם שלח יהודי אחר שקיבל על עצמו לשבת במקומו בבית־הסוהר. בעוון זה נאסר ונשלח לבית־הכלא בעיר הסמוכה.
על־אף ההשתדלויות הרבות שהגיעו עד לכסאו של הקיר"ה פראנץ יוזף, לא שוחרר, רק תקופת מאסרו הופחתה.
באותם הימים שישב בבית־הסוהר סודר שם למענו מדי בוקר וערב מניין, כדי שיוכל להתפלל בציבור.
כאשר שוחרר מכלאו וחזר לעיירה, יצאו כל תושבי סטארי־סאמבור לקבל פניו, היהודים בתופים ובמחולות והנוצרים (פולנים ואוקראינים) עם דגלי הכנסיות.
קבלת־פנים מפוארת כזו עוד טרם היתה במקום.
כשהשיא את בתו, סודרה החתונה בנוה־קיט בפרבר ספאס.
את כל הדרך מסטארי־סאמבור לספאס עברה הכלה במרכבה רתומה לארבעה סוסים בליווי יהודים מחופשים לקוזקים. מתוך חבית שבמרכבה פוזרו מטבעות לאורך הרחובות בהם עבר מסע הכלולות.
באותו ערב נערכו גם חגיגות רבות בבתים המרכזיים שבעיירה, ליהודים לחוד ולנוצרים לחוד.

פישל אברדם מול שאול "האיש של הרבי"

שאול רוט המכונה "האיש של הרבי", ממבקריו הקבועים של הרבי מבלז, למדן מופלג היה, בקי בש"ס ומעריץ תלמידי חכמים. מעולם לא התרפס ולא התחנף בפני בעלי־המאה שהיו גם בעלי הדעה בעיירה; לא היו לו שום רגשי נחיתות כלפיהם והתהלך עימם כשווה בין שווים.
ויכוחים סוערים היה מנהל תמיד עם פישל אברדם, אביו של ראש־העיר היהודי אהרן אברדם.
פישל אברדם היה יהודי עשיר, גא ומתנשא על כולם. את עשרו ומעמדו ניצל כדי לכפות רצונו על אחרים. כך למשל הנהיג שהמתפללים בבית־הכנסת יחכו בשבת לבואו ולא יתחילו להתפלל בהעדרו.
פעם החליט לנסות מידת סבלנותם של באי בית־הכנסת והתחיל לבוא מאוחר יותר מדי שבת בשבת.
התנהגותו זו הרגיזה מאוד את שאול "האיש של הרבי" והחליט באחת השבתות להקדים את התפילה. ניגש לתיבה שהחזן עומד להתפלל לפניה ופתח בתפילה. המתפללים לא העיזו להתנגד לו והחרו החזיקו אחריו.
אחד מאנשי פישל אברדם מיהר לביתו להודיעו על כך. הוא הגיע מיד לבית־הכנסת ושאל לפשר הדבר. ניגש אליו שאול "האיש של הרבי" ואמר לו: "ראשית, אם רצונך להיות מכובד, עליך לכבד את הבריות ולא לזלזל בהן, כפי שנאמר בגמרא: "איזהו מכובד? המכבד את הבריות". שנית, גם אני אדם מכובד כמוך, גם אני מיוחס כמוך, ולמדן אני לא פחות ממך. אלא מה, בדבר אחד אין אני יכול להתחרות בך, וזהו בארון שבביתך. הארון שלך מיוחס יותר וחשוב יותר מארוני הואיל והוא מכיל יותר כסף ודברי ערך מאשר ארוני; שיתבייש לו ארוני בפני ארונך, אך לי אין מה להתבייש בפניך!" מאז היה פישל אברדם מגיע בזמן לתפילת שבת בבית־הכנסת.

פרקי הווי / דוד וואלצר

תעלולי בחירות

כארבע שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, כאשר בעיריית סטארי־סאמבור היה רוב יהודי ואהרן אברדם כיהן כראש העיריה, זממו האוקראינים לשים קץ לשלטון היהודי. הואיל והתקרב תאריך הבחירות לעיריה, החליטו להתארגן בבחירות. החלה תעמולה אנטי־יהודית וגם הכמרים בכנסיות הטיפו להפלת הרוב היהודי.
ברם, גם היהודים לא ויתרו ועשו הכל כדי לא להוציא את השלטון בעיירה ובעיריה מידיהם. מספר בעלי זכות הבחירה לא היה רב, בגלל ההגבלות האזרחיות הרבות, וההפרש בקולות בין היהודים והנוצרים היה קטן מאוד. כל קול עלול היה איפוא להכריע, וכל הצדדים לא בחלו באמצעים לרכישת קולות.

נספר על אחד מבין תכסיסי הבחירות, שיש בו כדי לאפיין את המערכה כולה. כך למשל פנו יהודים לשני עגלונים נוצרים בעלי זכות בחירה ובקשו מהם להוביל עצים לעיירה חירוב ביום הבחירות. אך העגלונים סרבו להיעדר ביום הבחירות. אז הוצע להם להעמיס את העצים בלילה שקדם ליום הבחירות, על מנת שיעלה בידם למלא חובתם האזרחית למחרת. ולא עוד, אלא שכדי להניח דעתם הוסכם שגם שני עגלונים יהודים ילוו אותם בדרכם. לבסוף הביעו שני העגלונים הנוצרים הסכמתם ויצאו לדרך. תחנתם הראשונה היתה העיירה סטארי־סול. שם נכנסו לפונדק כדי שהסוסים יחליפו כוח, ישתו ויאכלו. הם והעגלונים היהודים ישבו לאכול ולשתות לשכרה. בינתיים התחמק אחד העגלונים היהודים, ניגש לעגלות ושיחרר את הברגים מהגלגלים. בהמשך הדרך התרופפו הגלגלים והתפרקו. העגלונים נתקעו בדרך ולא הספיקו כמובן להגיע בזמן לבחירות ולהצביע.
ומעניין לעניין באותו עניין:
פקיד אוקראיני בעל זכות בחירה הסכים תמורת תשלום לא להשתתף בבחירות. כערובה לקיום הבטחתו סוכם אתו, כי יסגרוהו בביתו במשך עשרים־וארבע שעות וינעלו את דלת הבית מבחוץ, כדי שלא תהיה לו אפשרות לצאת. וכך לא יצא הפקיד מביתו עד תום ההצבעה.
ברם על־אף כל מאמצי האוקראינים והפולנים בתקופת השלטון האוסטרי לקבל לידם את השלטון בעיריה לא הצליח הדבר בידם, והיה קיים בה רוב יהודי עד למלחמת העולם הראשונה. ראש העיריה היהודי גם דאג לספק שווה בשווה את צרכי היהודים והנוצרים. כך למשל, כשהחליטה העיריה, לפי דרישת הכומר, לסלול כביש לכנסיה ניצל ראש העיריה היהודי הזדמנות זו, ובאותו זמן נסלל גם כביש לבתי־הכנסת.

ה"רופא" הגוץ (דאס קליינע רופא'לה)

כשמו כן היה מראהו: צנום, נמוך, קטן־קומה בבחינת אדם בזעיר־אנפין. לא היה אדם בסטארי־סאמבור שלא היה לו כינוי, זה היה מעין סמל, תוית־היכר של האיש, שהיה מוכר בכינויו יותר מאשר בשם משפחתו הרשמי.
כך גם היה ידוע בעיירה אבי אשתו אברהם יצחק וייס בכינויו המפורסם: "הרופא הגוץ". הוא לא השתלם בתורת הרפואה, לא למד בבית־הספר לרפואה, ואת כל ידיעותיו בריפוי חולים שאב מהנסיון המשפחתי, הואיל וגם אביו ואבי־אביו הוכתרו על ידי העם כ"רופאים" (פלצ'ר בלעז). לרופאים ממש לא היתה כמעט עבודה הואיל ו"עמך" ואיכרי הסביבה היו צובאים על דלתו של "הרופא הגוץ" – דאס קליינע רופא'לה.
הוא היה גם מוזמן לבקר בכפרים ומקבל תמורת ה"ריפוי", עופות, אווזים, ברווזים, קמח וכו'. כשהיה מבקר בבתי יהודים עניים בעיירה לא היה מקבל תשלום, אלא עוד משאיר מכספו תחת מראשותיו של החולה.
התרופות בהן השתמש היו: כוסות־רוח, עלוקות ומשחות מיוחדות שהיה מכין במו ידיו בהתאם לנסיון ולמסורת המשפחה.
אך לא רק "רופא" כללי היה אלא גם "רופא" שיניים והתמחה במיוחד בעקירת שיניים. שמו יצא לתהילה לפני מלחמת העולם הראשונה בסטארי־סאמבור ובסביבתה והאמונה בכשרו הרפואי היתה רבה.
יותר מאשר בתרופותיו מעשי־ידיו, היה מקל על חוליו בהתנהגותו. בגישתו, במתינותו, במזגו השקט. יותר משהיה מרפא היה משרה מצב־רוח מרפא, ברוחו הטובה, באופטימיותו היה מדביק את חוליו. שאיפתו הכמוסה, ואולי הבלתי־מודעת היתה לנסות כאילו להבריא רוחו של אדם כדרך להבראת גופו, כדי שהכוחות החיוניים יגברו על המחלה מאליהם.
ואכן גלגולי המסורת הרפואית שעברו במשפחה מדור לדור לא הכזיבו ובננו ממשיך היום במסורת משפחתית זו, בדרגתה הגבוהה ביותר בשמשו פרופסור לרפואה בבית־הספר לרפואה בירושלים (פרופ' יאיר יודפת).

מעשה בחרם

בהיותי חייל בצבא האוסטרי, חזרתי לסטארי־סאמבור ב־1918. יחד אתי חזרו כחמישים חיילים יהודים משוחררים. היינו מחוסרי־עבודה וקיימנו פגישות ואסיפות בבית־הכנסת. באחת הפגישות הללו החלטנו להקים סניף של מפלגת פועלי־ציון בשם "אחווה". שכרנו חדר והתחלנו בפעולות. בין היתר סידרנו חוג דרמטי וקורס לריקודים.
אחרי המלחמה פרצה מגפה של טיפוס־בהרות בסטארי־סאמבור שהפילה חללים רבים. לשם מתן עזרה לחברה קדישא הקימונו גם חבר נושאי־מיטות.
בגלל המגפה הוחלט לתקן את בית־המרחץ העירוני. התאספו ראשי הקהילה כדי להחליט על העברת מגבית בין התושבים. כשהחל הויכוח על גובה הסכום שיש להטיל על

כל משפחה, קם אחד והצהיר:
״בית־המרחץ לא יעצור את המגפה הואיל והיא פרצה בגלל זה שבחורים ובחורות רוקדים יחד בעירנו. אם יפסקו ריקודים אלה, תיפסק גם המגפה״.
התחיל ויכוח ער וקולני ובסופו של דבר, במקום להחליט על תיקון בית־המרחץ ושיפוצו הוחלט להכריז חרם על ״מכת הריקודים״.
בינתיים פורסמו מודעות גם על הופעת הלהקה הדרמטית, שסודרה על ידי פועלי־ציון, והדיין דוד קאלטר החליט בהזדמנות זו להכריז חרם גם על ההצגה. פנינו בעניין זה לגבאים והם השתמטו וענו כי הדבר תלוי אך ורק בדיין. פנינו לשמשים של בתי־הכנסת ואיימנו עליהם, שאם יעיזו להכריז חרם נוציאם בכוח מבתי־הכנסת. באה השבת, בה צריך היה להטיל את החרם על פעולות החוגים של פועלי־ציון. כדי לבטל את רוע הגזרה באנו בדברים עם חברת ״שפה ברורה״ כדי לפעול במשותף. הקימונו שלוש קבוצות וקבענו תוכנית פעולה. הצעד הראשון שהוחלט עליו היה, להוריד בכוח את השמשים מהבמה, כשיתחילו להכריז על החרם.

הכל בוצע בהתאם לתוכנית. קבוצה אחת תפסה את השמשים והוציאה אותם בכוח החוצה. קבוצה שניה פתחה את ארון הקודש והוציאה משם את ספר התורה, ובכך מנעה את עצם הכרזת החרם, וקבוצה שלישית שימשה כקבוצת אבטחה וסיוע.
כך סוכלה המזימה להטלת החרם בזמן תפילת שחרית בשבת. ברם, המחנה הדתי לא ויתר. עם סיום תפילת הבוקר בא אלי אחד מחברי פועלי־ציון, שהיה קרוב משפחה של הדיין קאלטר והודיע לי שהדיין לא ויתר והוא מתכונן לחזור על הכרזת החרם בזמן תפילת־מנחה. הזעקתי מיד לאסיפה דחופה את כל חברי הארגון והחלטנו פה אחד לעמוד במשמרת ליד ביתו של הדיין ולא לתת לו לצאת מפתח הבית עד צאת השבת, כמו כן סגרנו את הדלת מבחוץ.
כך מנענו את רוע הגזרה וקיימנו למחרת את ההצגה, מחזהו של יעקב גורדין ״המלך ליר היהודי״. אני הייתי הבמאי וגם בצעתי את התפקיד הראשי. האולם היה מלא ואת ההכנסה מההצגה תרמנו למטרות צדקה.

דרכי לארץ / יוסף היילפרין

אחת המשפחות המסועפות והוותיקות בסטארי־סאמבור היתה משפחתו של דוד היילפרין, שהגיע לעיירה בשלהי המאה השמונה־עשרה. אשתו של דוד היילפרין, חיה־שרה היתה ממשפחת שור בפשמישל. אחיה היה אביו של פרופ׳ ד״ר משה שור (רבה הראשי האחרון של קהילת ווארשה; היסטוריון של יהדות פולין; רקטור ״המכון לחכמת ישראל״ בווארשה; חבר הסינאט הפולני; פרופסור באוניברסיטאות ווארשה ולבוב לשפות שמיות ולתולדות המזרח העתיק).
לדוד היילפרין היו שלושה בנים ובת. אחד מבניו, סבי יהושע היילפרין היה חבר ועד הקהילה בסטארי־סאמבור ומעסקניה המרכזיים. בהשפעתו נבחר ר׳ חיים יצחק ירוחם כרבה של סטארי סאמבור (ראה כתבה מיוחדת על הרב במדור ״אישים ודמויות״).

סבי יהושע היה נוהג לקום משנתו בחצות הלילה, כדי לערוך תיקון חצות, ולקרוא פרקי תהילים וקינות על חורבן בית־המקדש.

אשתו שפרה (ממשפחת באבד ברישא), היתה מראשוני התנועה של חובבי־ציון בסטארי־סאמבור. הערצתה לבנימין זאב הרצל לא ידעה גבול וביום מותו לא פסקה מלמרר בבכי.

בנו של יהושע היילפרין היה אבי יעקב שמשון. בימי מלחמת העולם הראשונה שרת בצבא האוסטרי בדרגת קורפורל (סמל).

אמי, רות היתה נכדתו של הירש נחמיה׳ס וויינינגר. היו לו שישה בנים ובת. כולם היו סוחרי עצים ויערות, יהודים אדוקים ויראי שמים.

בפרוס מלחמת העולם הראשונה נלקח הירש נחמיה׳ס וויינינגר כבן־ערובה על־ידי הרוסים שכבשו את סטארי־סאמבור ב־1914. הוא הוגלה לפנים רוסיה ועקבותיו נעלמו.

אמי נתיתמה מאביה בגיל צעיר מאוד. הסבתא שלי התחתנה פעם שניה עם בצלאל סלומון מטרשוב שליד סטארי־סאמבור. היא היתה אחות אמו של פרופסור נתן רייך (וכן סבתא של בת־שבע שכטר).

סטארי־סאמבור (אלטשטאָט)

ביתנו היה בית ציוני חדור אהבת ארץ־ישראל. לאחר הצהרת באלפור עם ההתעוררות הציונית בעיירה, מסר אבי ללא תמורה חלק מביתנו כדי שישמש בית־ספר עברי בסטארי־סאמבור.

בשנת 1918 נסעתי ללמוד בגימנסיה בסאמבור והצטרפתי שם לתנועת "השומר". ראש קבוצתי שכונתה "עטלף" היה דב פכטהולד (לימים ד"ר דב פלד ממייסדי בית־אלפא). הייתי נוסע יום־יום ברכבת לסאמבור וחוזר הביתה באותו יום.

בשנת 1924 ארגנו קבוצת־עליה בסטארי־סאמבור כדי לעלות באופן "בלתי־ליגאלי" לארץ. הואיל וכל חברי הקבוצה היו בגיל הגיוס לצבא, לא יכולנו לקבל באופן ליגאלי דרכונים כדי לצאת מגבולות פולין. החלטנו איפוא "לגנוב את הגבול" ולהסתנן לרומניה כדי לעלות משם לארץ.
לאחר הכנות מדוקדקות הצלחנו במשימתנו זו ותוך הרפתקאות אין ספור הגענו לצ'רנוביץ.

מזלנו לא שפר עלינו. באותה תקופה כבר התרכזו בצ'רנוביץ כאלפיים חלוצים "בלתי־ליגאליים" שחיכו כמונו לתורם לעלייה ולקבלת סרטיפיקטים. יום־יום התדפקנו על דלתות המשרד הארצישראלי בצ'רנוביץ וכל עמלנו והשתדלויותינו היו לשוא. נאלצנו לשבת בצ'רנוביץ שנה שלמה ולהתפרנס מהכסף שקיבלנו מהבית.

נשארנו שישה חברים מסטארי־סאמבור וכולנו גרנו בבית אחד. כדי להימנע ממאסר ולהישלח חזרה לפולין נאלצנו בלית־ברירה לשחד שוטר מהבולשת הרומנית. לבסוף היינו משלמים לו משכורת חודשית. כשהיינו יוצאים יחדיו לרחוב הוא היה מלווה אותנו. אם נעצרנו במקרה על־ידי שוטר לבדיקת זהותנו, היה מלוונו הבלש מודיע לו כי אנו חבריו מהבולשת.

בנובמבר 1925 קבלתי לפתע הודעה דחופה מהבית כי הודות להמלצתו ולהתערבותו של פרופ' ד"ר משה שור, ינתן לי דרכון פולני ואז אוכל גם לקבל סרטיפיקט מהמשרד הארצישראלי בווארשה.

קבוצת חלוצים מסטארי־סאמבור בדרך לישראל – 1924

שוב נאלצתי לסכן את עצמי ו"לגנוב את הגבול" כדי לחזור לפולין, לסטארי־סאמבור.

לאחר שסודרו כל הענינים שהיו כרוכים בעלייתי נפגשתי בווארשה עם פרופסור משה שור שגילה עניין רב בכל מה שעבר עלי. כמו כן קיבלתי ממנו ב־23.12.1925 מכתב־המלצה בכתב־ידו למוסדות ההסתדרות בארץ, שהסתיים במלים "נקווה שנזכה כולנו לראות בבנין הארץ והדרה". (לדאבוננו לא זכה לכך פרופסור משה שור שכל שנות חייו נשא עיניו לציון, הואיל והרוסים תפסוהו ב־1939, חבשוהו במאסר על "חטאיו" הציוניים והוא נדון למיתה איטית בכלא אוזבקיסטן בקיץ 1941).

לאחר הפרידה מפרופ' שור הגעתי לארץ בשלהי דצמבר 1925, ומיד עם בואי הצטרפתי לחבורת "הדרום" בנס־ציונה.

הסתדרות "החלוץ" בסטארי־סאמבור / צבי מצלר־שרייבר

בשלהי שנת 1929 נועדו יחדיו כחצי תריסר בני נוער בסטארי־סאמבור לשיחה תכליתית. אחרי דיון ממצה והתוויית תו־פעולה החליטו פה אחד להקים ארגון חלוצי בעיירה, כי הגיעה עת לעשות. ומדיבורים למעשים. הלכו ושכרו חדר גדול – או אולם, כפי שכינו אותו למען היוקרה – שעמד ריק ושומם ברובע הוויינהייזר אשר בירכתי העיר; ניקו וכבדו את המקום, תלו תמונת הרצל על הקיר המזרחי והקיפו את יתר הקירות בקישוטי נוי מעשי ידיהן הזריזות של הבחורות, וכמובן – בכתובות ציוניות לרוב; הציבו בו שולחן וספסלים – והרי מועדון לתפארת. ואחרי שנבחרה מזכירות ונרכשו מכשירי כתיבה והוזמנה ונתקבלה חותמת – קם והיה ארגון "החלוץ" בסטארי־סאמבור, או הסתדרות "החלוץ" כפי שנקבע שמו מאוחר יותר.

חברים פוטנציאליים התחילו לנהור למקום ולהתדפק על דלתותיו עוד לפני שאלה נפתחו, דבר שדרך־אגב הפריע לתהליך התארגנותנו. ידענו כבר שממחסור באנשים "החלוץ" שלנו לא יסבול, ואכן כך היה.

ראשית חכמה צריך היה לחשוב על "תכליס". והתכלית כמובן היתה ארץ־ישראל. הילכך פנינו עוד בראשית דרכנו אל מרכז הסתדרות "החלוץ" בלבוב ואל מרכזים חלוציים אחרים (וזאת כדי לברר איפה יותר "כדאי") שיקבלו אותנו תחת כנפי ארגונם ויכוונו את צעדינו, וכן גם שיעשו למען הכרה חוקית בסניפנו מצד השלטונות. ההיענות היתה מיידית ומעל ומעבר לצפוי. כל ההסתדרויות שאליהן פנינו ענו לנו ברצון ובחיוב, ולא עוד, אלא שלאחר זמן מה הגיעו אלינו מכתבים מארגונים אשר את עזרתם כלל לא ביקשנו ואשר באורח פלא נודע להם על קיומנו. מכל אלה התפתח ונשאר קשר ענייני והדוק בינינו ובין מרכז "החלוץ" בלבוב ועם סניפיו בסביבתנו, ובעיקר עם טורקא. בכך התאמתה פעם נוספת מימרת חז"ל הידועה, שיותר משהעגל רוצה לינוק הפרה רוצה להניק, אלא שבמקרה דנן ההנקה היתה הפוכת־כיוון, והפרה דווקא היא שרצתה להיות היונקת מהעגל: כל המרכזים דרשו מאתנו קודם־כל מסים, דמי־חבר ותשלומים אחרים, לפעמים – תמורת כלום.

כך למשל הוועד המרכזי של "עזרה" בלבוב – אף הוא רצה להשתתף בהרקת קופתנו הריקה בלאו־הכי, ודרש מחלוצינו מס גולגולת. אם תפקידו המוצהר של אורח בלתי־קרוא זה היה להגיש עזרה לחלוצים כאשר, ואם, תגיע אי פעם שעתם המאושרת – הוא ביקש עזרה כבר היום. כנראה שלא רק הסניפים החלוציים אלא גם המרכזים שלהם היו דלפונים. כך או אחרת, איך־שהוא הסתדרנו עם זה.

בינתיים הסניף שלנו שקק חיים ופעילות ומספר חבריו הלך ורב מיום ליום. ומי ומי הבאים?

רובו ככולו של הנוער היהודי בעיירה הגאליציאית גדל על ברכי הציונות משחר ילדותו. בית אבא; סיפורי המקרא ב"חדר" המסורתי ואגדות מהמקורות מפי המבוגרים; שם ציון וירושלים בתפילות יום יום; שירי ציון הנישאים בפי כל; הקופסה הכחולה של הקרן־הקיימת – האווירה כולה היתה ספוגה יהדות ציונית מיום צאתו לאויר העולם של הילד היהודי. וכשזה יצא מכלל ילדות והיה לנער, התחיל לבלוע ספרים על הנושא הקרוב לליבו ככל שנזדמנו לידיו, ולעיין בעתונות היידיש והפולנית־יהודית, ולפעמים נתמזל מזלו לראות כתב־עת עברי שיצא לאור במרחקים אך בדרך־לא־דרך הצליח לחדור אף לפינות נידחות ברחבי המדינה, אם כי לעתים מאד רחוקות. מי הצעיר אשר לא שמע על ד"ר הרצל ועל הקונגרסים הציוניים? על מקס

סטארי־סאמבור (אלטשטאָט)

קבוצת חלוצים מסטארי־סאמבור בדרך לארץ – 1924

נורדאו, נחום סוקולוב ואחד העם? מי לא היה נוכח, ולוא פעם אחת, בעצרת זכרון ב־כ׳ בתמוז ולא שתה בצמאון את דבריו של נואם מלהיב? מי הבחורה אשר לא מחתה דמעה בעת שירת ״התקווה״ באסיפה ציונית כלשהי? שאלו צעיר יהודי מתי הוא שמע בפעם הראשונה את שם ירושלים או על מערת המכפלה או על חורבן בית המקדש? הוא לא יוכל לענות על שאלה זו, כי הוא מעולם לא שמע בפעם ראשונה על דברים אלה – הוא ידע עליהם מאז יום היוולדו. כאלה היו הצעירים שהיו ושבאו בשערי הסתדרות ״החלוץ״ לדרוש את ההווה ויותר מזה – את העתיד.

ובהסתדרות ״החלוץ״ במקביל לגידול מספר חבריה רבו פעולותיה התרבותיות והמעשיות והסתעפו לכיוונים שונים. עד מהרה מצאנו מקום להכשרה עצמית שלא על דעת המרכז וללא השגחתו. היה זה באחוזת לנדאו בכפר טוריה שבסביבה. שלחנו לשם מספר אנשים למעין קדם־הכשרה. ביום עבדו בשדה ובערב עשו חזרות להצגת מחזה, וזאת במטרה להטליא קימעא את קופתנו הנקובה. את המחזה ארגן וביים העשע ריכטר, אשר עוד ידובר עליו להלן. הודות למסירותם של החברים, ההצגה קרמה עור וגידים והועלתה על הבמה פעמיים בסטארי־סאמבור ולאחר מכן בסביבה הקרובה בהצלחה ניכרת, אשר חלק מהצלחה זו נטלה קופת הארגון שלנו בצורת מזומנים, כצפוי.

ובמועדון ״החלוץ״ – הפעילות התרבותית בשיאה. לימוד השפה העברית, הרצאות ושיחות, הקראות ושירה בציבור, ערבי הווי והומור ועוד. כמעט הכל נעשה בכוחות עצמנו, דלים ככל שהיו. רק פה ושם נעזרנו מעט על ידי אנשים מהחוץ, ואולם עזרה רצינית וממושכת –בהרצאות –קבלנו ממגיסטר לייבצ׳י פורמאן, או פשוט המגיסטר, כפי שקראו לו בקיצור ומתוך חיבה. מבוגר מאתנו בשנים, הציני, חביב ונעים־הליכות; אקדמאי בעל השכלה רחבה, מרצה מחונן, ציוני ברמ״ח איבריו–היה המגיסטר פטרונן של כל ההסתדרויות הציוניות בעיירה. ולא חסרו כאלה במקום. היה שם סניף בית״ר וסניפון של פועלי־ציון וקלייזל של ״מזרחי״ ועוד מיני ארגונים קיקיוניים ושברירי־תנועות אשר בן לילה קמו ובן לילה נעלמו. מגיסטר פורמאן פרש את חסותו על כולם וחילק ביניהם את זמנו במידה שווה. הרצאותיו – על נושאים ציוניים בעיקר – היו מעניינות, ענייניות ומקיפות. הוא היה בלתי־מפלגתי, סתם ציוני, כשם שבלתי־מפלגתיים היו ילדי־טיפוחיו מכל ה״זרמים״ על אף שמות סניפיהם השונים, שלפעמים חייבו מפורשות את

חבריהם לקוטביות השקפה. לא אחת ישבו בצוותא אנשי בית״ר עם חברי פועלי־ציון, למשל, ודנו בנושא כלשהו בלי ויכוחים אידיאולוגיים סוערים והבדלי השקפות של ממש. ייתכן, שלא היו די ״מיומנים״ לכך – למזלם. כולם היו חברים טובים וחילוקי הדעות והויכוחים שהיו–על טהרת הציונות הצרופה היו. חיידק הפרוד טרם הגיע אז לפרובינציה –זה אשר במרוצת השנים התפתח לשנאת אחים האוכלת בנו כיום בכל פה.

הנה כי כן, הכל התנהל אז על מי מנוחות בסניף ״החלוץ״ שלנו. מה שהדריך את מנוחתו של החבר היתה השאלה הגורלית מתי, אם בכלל, תגיע שעתו לעלייה. ולא טופחו כאן אשליות. האנשים ידעו היטב שבינם ובין מחוז חפצם מפרידות שנים רבות במקרה הטוב. צפיה בתור ארוך להכשרה מוכרת; הכשרה של שנתיים־שלוש לפחות; נשיאת חן וחסד בעיני כל מיני אפוטרופסים וגבאים, ובחינות בוועד הפועל הציוני. ובעלי ״קשרים״ טובים ואנשי־מרפק אורבים בפינה ותמיד קודמים לחלוץ מהשורה, ומכשולים צפויים ובלתי־צפויים –עד לקבלת ה״סרטיפיקאט״ הגורלי. ארוכה הדרך לחרות.

ואף־על־פי־כן לא רפו ידי העושים במלאכה ולא נפלה רוחם. האנשים המשיכו לבוא למועדון ולשיר משירי ציון והמשיכו לקוות, אולי יזכו... ולא זכו. מתוך קרוב למאה חברי הסתדרות ״החלוץ״ בסטארי־סאמבור רק בודדים, פחות ממספר האצבעות של יד אחת, זכו להגיע לארץ הנכספת, ועוד כמספר הזה הצליחו למלט נפשם בטרם עלה עליהם הכורת. כל היתר נספו בשואה.

הצעה לסידרת הרצאות בסניף ״החלוץ״ בסטארי־סאמבור

(סטירה היתולית על רמת פעולות התרבות ב״החלוץ״)

אליעזר בארט	כיצד לטפל במעיים ובקרביים
משה בארט	כיצד לסעוד את הלב
סנדר גלרנטר	כיצד להעיף מבט צדדי
לוניק גלרנטר	כיצד לסחוב כספים מ״קרן־עזרה״
יוסל דים	כיצד התפתח הניגון בקרב ״הגויים״
שמואל זאלס	כיצד לפשוט עור מפושט־עור
פישל מאנתיל	כיצד להרבות בעוויות בשעת דיבור קולני ברחוב
בנימין הוסמן	(איננו מוכן)
סרולי פלאקאט	הפסיכולוגיה של הידיים הארוכות
איציק גרווליך	הפנקסנות־הכפולה ליד הקופה
וואלף הרצברג	הסיבון שלפני הגילוח
דובצ׳י קריג	כיצג מוהלים יין במים

סטארי־סאמבור 6.3.1930

אישים ודמויות

ר' חיים יצחק ירוחם הרב של סטארי־סאמבור

י"א בחשון תרכ"ה (1865) – י"ט בתשרי תש"ג (1943)

א

ר' חיים יצחק ירוחם נולד בי"א בחשון תרכ"ה בעיר מיעלעץ בגאליציה לאביו הרב שרגא זאב.

מהירות התפיסה וכוח הזכרון נתגלו בו עוד בשחר ילדותו. כבר בגיל שמונה היה בקי בהרבה מסכתות מהש"ס. אוירה חסידית שררה בבית־הוריו והנער ספג לקרבו את תורת הבעש"ט. בגיל עשר הועבר לעיר טארנא לבית מדרשו של הרב. שם היה ממעט בשינה ומתמיד בלימודיו עד שהגיע לפרסום ברחבי גאליציה כעילוי ממיעלעץ.

הרב חיים ירוחם

בגיל שמונה־עשרה נשא אשה ונתקבל לרב בעיירה טימבארג הסמוכה ללימאנאוו. הרב הצעיר היה דורש בבית־הכנסת ומהמקומות הסמוכים היו באים להקשיב לדרשותיו. כל לילות השבוע היה לן בבית־המדרש ולא פסק מללמוד וללמד, ולא חזר הביתה לישון אלא משבת לשבת. בשנת תרמ"ח בגיל 23 נתקבל לרב אב"ד בעיר לימאנאוו. באדר תרס"ז (1907) עלה על כסא הרבנות בסטארי־סאמבור, היא קהילת אלטשטאט. העיירה היתה גדולה פי שניים מלימאנאוו. עד 1907 לא היה רב בסטארי־סאמבור במשך 10 שנים, מפני ברנותם של תושביה.

קבלת פנים נהדרת נערכה לכבודו וראש הקהילה יצחק הורוביץ עם טובי העיר יצאו לקראתו לעיר סאמבור שמשם צריך היה להגיע. בתחנת הרכבת נקהלה כל קהילת סטארי־סאמבור לקבל פני רבם וכשהגיע קיבלוהו בתשואות.

הוא פתח ישיבה בסטארי־סאמבור ובחורים מעיירות שונות זרמו לשם. תחת הנהלתו הפכה סטארי־סאמבור לאכסניה של תורה והודות לו נתפרסם שם סטארי־סאמבור בעולם היהודי. בעת ישיבתו בסטארי־סאמבור ביקשו כמה קהילות גדולות למנותו לאב"ד והוא דחה את בקשותיהן והצעותיהן.

בסוף שנת 1914, לאחר שפרצה מלחמת העולם הראשונה, וצבאות רוסיה היו מתקרבים והולכים, נטשו יהודי סטארי־סאמבור את עירם והיא כמעט נתרוקנה מתושביה היהודיים. שר המחוז העמיד אז לרשות הרב עגלה מיוחדת להובלת כתביו ואוצר ספריו. בכסלו תרע"ז (1917) הפכה וינה למקום מושבו. רבים מיהודי גאליציה היו אז מרוכזים שם וכן גדולי תורה. מיד לאחר בואו לשם נתייחד לו מקום חשוב בין שלוש־מאות הרבנים פליטי גאליציה ובוקובינה. באותו זמן נוסדה אגודת הרבנים של מדינות גאליציה ובוקובינה והרב חיים יצחק ירוחם מסטארי־סאמבור היה מן העומדים בראשה. לאחר גמר המלחמה חזר לסטארי־סאמבור לעזור בקימום הקהילה.

בשנת תרפ"ט (1929) הושיב את בנו ר' שרגא זאב במקומו כרב אב"ד בסטארי־סאמבור. בשנת ת"ש בראש השנה, נכנסו הגרמנים לראשונה לסטארי־סאמבור, שהיתה מלאה פליטים מגאליציה המערבית. מיד עם כיבוש העיר עשו צייד ביהודים. הם גורשו מבתי הכנסת בעת התפילה ונצטוו לנקות את השווקים כשהם עטופים בטליתותיהם.

גם הרב חיים יצחק ירוחם ובנו שרגא, שישב אז על כסא

הרבנות בסטארי־סאמבור, נאלצו לעבוד כשטליתותיהם על ראשיהם. לאחר זמן מה עזבו הגרמנים את סטארי־סאמבור ובמקומם בא הצבא הרוסי. ב־1941 לאחר פלישת הגרמנים לרוסיה, שוב חזרו הגרמנים לסטארי־סאמבור. הרב חיים יצחק ירוחם הוציא נשמתו בי"ט תשרי תש"ג (1943) בגיטו של סטארי־סאמבור. בנו, שכיהן אז כרבה האחרון של סטארי־סאמבור, שרגא זאב ירוחם הוצא ביום ו' בחשון תש"ג לגיא ההריגה בבלזיץ עם כל בני משפחתו.

ב

בנו של הרב חיים יצחק ירוחם, הרב אהרן ירוחם, כינס חלק מחידושיו ופירושיו של אביו על פרשיות התורה, בספר "ברכת חיים"*. בהקדמה לספר זה הוא משרטט דמות אביו והרינו מביאים בזה תמצית של דבריו.

הרב חיים יצחק ירוחם השקיע כל כוחותיו בתורה, בה יגע והתענג ביגיעתו. לאחר שנת ארעי היה קם בשעות הבוקר המוקדמות ללמוד ולהעלות על הכתב חידושי תורה. לרוב לא טעם טעם שינה כלל, וכשהאיר השחר קרא "שמע" וטבל במקווה.

לרוב כתב בעמידה כפוף על ספריו, כעומד בתפילה, גם ליווה את הכתיבה בניגון ערב לאוזן. ספרייה גדולה היתה לו ולא הניח ספר שלא עשה עליו הגהותיו. מכל פינות העולם פנו אליו רבנים גדולים בשאלותיהם, והכרעותיו נתקבלו כהלכה פסוקה. כאשר נחלקו שתי העדות באנטוורפן בדבר אפיית המצות, פנו אליו וכמו שציווה עליהן במברק כן עשו והמחלוקת שקטה. בשנת תרצ"ב נפל סכסוך בין רבני ציריך, אז נתבקש לבוא לשם וקבעו הלכה כמותו.

גם בענינים מדיניים באו החרדים מכל הכתות לטכס עמו עצה. בשנת תרע"ח נתכנסו נציגי המפלגות הדתיות, ובתוכם נתן בירנבאום, בביתו, כדי לפתור בעיה קשה שנגעה לכלל היהדות החרדית באוסטריה.

בשנת תרפ"א נתוועדו בוינה ראשי "אגודת ישראל" העולמית לישיבת הוועד המרכזי. אם כי לא השתייך למפלגה זו, באו אליו ראשיה והפצירו בו להשתתף לכל הפחות בישיבה אחת. כשדנו בבעיה שעמדה על סדר היום קיבלו את דעתו.

הוא נשאר בלתי־מפלגתי, על אף הפניות הרבות מצד "אגודת ישראל" וראשיה, נמנע מלהצטרף למפלגה חרדית זו. אף־על־פי־כן לא הסתגר בין ארבעת כתלי בית־מדרשו, אלא התעניין בכל המתהווה בעולם היהודי, וליבו היה ער לכל הבעיות שצפו ועלו בחיי הציבור.

לא איש הרוח בלבד היה, אלא אף אדם יפה תואר, בעל קומה והופעה מזהירה. גם בחזותו החיצונית הרשים את כל רואיו. אצילותו היתה נסוכה על פניו המאירות. ברו כתוכו. מצחו הרם והרחב הביע את רום רוחו ורוחב דעתו. זקנו היה מהודר ועל הכל היה משוח חוט של חן וחנינה.

תורה וחסידות מצאו בו מזיגה יפה ופורה. החזיון הבעש"טי מילא את כל מחשבתו והיה לו לעיניים בכל דרכיו. בחסידות ראה את כל היקר והקדוש ביהדות, את מיטב ערכיה הנעלים והנהדרים.

ג

הרב ישכר בריש אייכנשטיין מספר:

שאיפת השאיפות של הרב חיים יצחק ירוחם היתה להקדיש כל ימיו ולילותיו ללימוד התורה. משום כך סירב במשך זמן רב לקבל עליו עול רבנות והעדיף עליה להגות בתורה ולתרום לחידושי תורה. רק לאחר הפצרות רבות ובלתי־פוסקות, נאות לשבת על כסא הרבנות בסטארי־סאמבור.

יותר משהגה בתורה היה מרבה להתעמק בסוגיות שלמד, כדי להוסיף עליהן פירושים משלו ולהעלותם על הכתב. בשבתות ובחגים, כשעלה בדעתו איזה חידוש בתורה, היה מכניס דף נייר באותו עמוד בו הגה, ובמוצאי השבת והחג היה רושם את הרעיונות, בהקשר לנאמר בפרק בו עיין. ההגיונות שנתחדשו לו בשבת ובחג, היו ממלאים אותו שמחה כפולה ומכופלת, כאילו נגלה לפניו אוצר שלא יסולא בפז. תלמידיו שבאו אליו בבוקר השכם ביום ראשון בשבוע ללמוד תורה מפיו, היו רגילים לפגשו רכון ליד שולחן הכתיבה כשהוא לבוש עדיין בגדי שבת, הואיל ועסק בכתיבה במשך הלילה.

כל ימיו השתוקק לעלות לציון, והיה קרוב להגשמת שאיפתו זו, כאשר משלחת מטעם העדה החרדית בירושלים

* ספר "ברכת חיים" – שאלות ותשובות
כולל שו"ת בארבעה חלקי ש"ע, באורים ופלפולים בסוגיות הש"ס, הגהות למסכתא כתובות, ופנינים יקרות בענינים שונים.
מאת הרב חיים יצחק ירוחם, אבד"ק אלטשטאדט.
נקלטו ונסדרו על ידי בן המחבר הרב אהרן ירוחם, ניו־יורק, הוצאת סיני, תשט"ז–1956, 292 עמ'.

ביקרה אצלו בימי שבתו בווינה והזמינה אותו לבוא לירושלים לעמוד בראש בית־דין רבני. הוא נענה להצעה אך מסיבות שונות לא יצא הדבר לפועל.
הוא היה מקובל כפוסק מפורסם בענייני הלכה, היה משיב לכל הפונים אליו ועונה לכל הפניות הרבות בעניינים שונים בהם הוצף.

מצאצאיו החיים אתנו יצויינו:
הרבנית ברכה אייכנשטיין הגרה בתל־אביב. (אלמנת רבי יהושע אייכנשטיין האדמו״ר מזידיטשוב שנספה בשואה);
בנה הרב דב אייכנשטיין המכהן כאדמו״ר של חסידי זידיטשוב בפתח־תקוה;
הרבנית ריבה מלכה אשת הרב דוד הלברשטאם מקשאנוב, הגרים בברוקלין בארצות־הברית.

מנחם גרויליך – העולה הראשון מסטארי־סאמבור

נולד בסטארי־סאמבור בשנת 1892. אביו זלמן איציק היה מלמד. בילדותו למד ב״חדר״ של אביו, לאחר מכן המשיך ללמוד ב״קלויז״ שליד בית־המדרש. המשפחה היתה עניה והתקיימה בקושי. היו לו עוד שתי אחיות ואח אחד. היה בחור שקט, סגור מאוד, שקוע בעצמו ובלימודים, חסר השכלה פורמלית מסודרת, אוטודידאקט, אך ידיעותיו היו רבות ומגוונות.
בשנת 1910 עם הקמת הסתדרות ציונית בסטארי־סאמבור, נתפס לציונות. הואיל ובבית שררה אוירה דתית, אנטי־ציונית הוא עבר באותה שנה לקראקא, ומשם עלה ב־1911 לארץ־ישראל.
על שנותיו הראשונות בארץ, מספר דוד בדר, שנפגש אתו לראשונה ברחובות בשנת 1914*. דוד בדר נשלח אז מטעם ועד פועלי פתח־תקוה לרחובות, להביא משם חמישה ״עדרנים״, כי לפועלי רחובות יצא אז שם טוב בעבודת המעדר. בין חמשת הנבחרים היה גם מנחם גרויליך. ״בחור צנום ורזה, כפוף גו, אך זריז לכל דבר. במבט ראשון חשבתי, שוועד פועלי רחובות שלח אותו רק כדי להיפטר ממנו, אבל מיד נודע לי כי טעיתי. ארבעת חבריו דרשו מאת הוועד כי ישלחו אותו, את מנחם גרויליך, דווקא, והדגישו שבלעדיו לא ילכו גם הם״.

*)דוד בדר – ״ציונים עלי דרך״, תל אביב תשי״ב עמ׳ 154. רשימתו של דוד בדר כוללת פרטים חשובים על פגישותיו אתו בארץ, הואיל והכירו בתקופה ההיא פנים אל פנים, ובא אתו במגע בלתי אמצעי. אך לדאבוננו, מה שמוסר בדר על מנחם גרויליך עד עלייתו לארץ, כל הפרטים עליו ועל משפחתו, שמוצאם כביכול מהעיירה טורקה שבגאליציה, אינם נכונים ומנוגדים למציאות.

ודוד בדר מספר, כי בזמן קצר נעשה לפועל, מהחרוצים ביותר. בתור נתין אוסטריה, היה יכול בזמן המלחמה להתהלך חופשי, ובעבור זריזותו היו קוראים לו ״הדואר של ההסתדרות החקלאית״. כוח זכרונו היה חזק מאד. לא תמיד אפשר היה למסור דברים בכתב, והוא היה מוסר את דבר שולחיו ממש כמו שקורא מתוך הכתב.
היה למדן ואיש ספר, כל דבר מודפס, עברית, גרמנית, פולנית היה ממש בולע. הן בימים שהיה מה לאכול והן (על פי רוב) כשלא היה מה לאכול – הוא עם ספר ביד, ובפרט כשהיתה לו מנת לחם בידו, היה ממש מתענג על שני מיני המזונות : מזון חומרי ומזון רוחני.
מנחם גרויליך חזר משליחות ידועה, בשעה שהצעירים מגאליציה גויסו לרשות שליחי חסן בק וג׳מל פשה בפתח־תקוה. כשנודע לו הדבר, אמר: מה? אחי הולכים לקדש שם פועלי ארץ־ישראל ואני אשב כאן? והלך גם הוא לחצר בית ועד המושבה ולא שב אחור אפילו למשמע הצעקות, המלקות והפאליקות.
הוא היה מבין אלה שהסגירו עצמם בידי הממשלה הטורקית, בכדי לפדות את ציבור הפועלים בפתח־תקוה. ועל פרשת הקרבה זו הננו קוראים ב״אלבום חמישים שנה לגבעת־השלושה״ שהוצא לאור על־ידי קיבוץ גבעת־השלושה (1975): ״...כשנמשך עיכוב תשלום שכר־העבודה לפועלים, התארגנה הפגנת פועלים אל בית ״הוועד החקלאי״, שם נתקיימה אותה שעה ישיבה בענינים דחופים. מגמת ההפגנה היתה ברורה: להחיש את התשלום. הוועד לא הסכים לקבל את נציגי המפגינים, וכך אירעה התפרצות, צעקות ומהומות בבית הוועד, ראש המשטרה התורכי שהתאכסן אז במושבה, ביקש לדעת מה פשר

המהומה ונמסר לו בשם הוועד כי "היות שפועלים עבדו אצל אכרים ולאלה אין לשלם את שכר עבודתם, לכן הם באו בדרישה אל הוועד שישלמו להם כי רעבים הם".
מיד לאחר מכן (14.10.1917), באה דרישת התורכים להסגיר לידיהם את 42 שומרי המושבה. הוועד השתמש בהזדמנות זאת לנקום בפועלים ומסר על הפועלים הנדרשים על ידי המשטרה התורכית.
מאחר ורובה של המושבה היו עריקים וחייבי צבא, החליט המרכז החקלאי של פועלי יהודה למסור עשרה אנשים נתיני אוסטריה שהיחס אליהם –כך הניחו–יהיה אכזרי פחות. בני גאליציה התנדבו איפוא להיות קרבן הקהל.
מיד עם מאסרם החלו התורכים לענותם אגב דרישה שימסרו את שמות המרגלים והשומרים. הנחקרים סבלו עינויים קשים ואכזריים, ולאחר זמן הובלו לכלא התורכי בדמשק, שם הושמו בצינוק.
מנחם גרויליך, שמואל שטרייפלד ואיזיק מהרינג לא עמד להם כוחם והם מתו בעינויים. צעירי ישראל אלה מגאליציה, בני משפחות דתיות, שבחלו בשאננות הגולה ועלו לארץ־ישראל וכאן טעמו מנת חלקו של הפועל העברי, ונתנו נפשם על קידוש עבודה עברית בארץ־ישראל –על שמם נקרא ביתנו 'גבעת השלושה'.
"שלושה מלמ"ד ו"ו היו הם" – אמר עליהם בהספדו הסופר שלום שטרייט – "דמות דיוקנם תהא מבהיקה לרגעים לעוללינו בבין השמשות, כשפיות האמהות יהיו פולטים בחשכה את המעשיות בלמד ו"ו הצדיקים, שעליהם העולם הושתת. אז יהיו ניצבים לנגדם גם השלושה, ישובו לחיות, לעשות ולפעול כבשעתם הגדולה, שאנו הננו עדי הראייה שלה". ("הפועל הצעיר", שנה י"ב, גליון 8/9, ערב פסח, תרע"ט, ע' 35־36).
מנחם גרויליך מת ביום ח' בטבת תרע"ח בדמשק, בבית־החולים הצבאי שליד בית־הסוהר ולא בא לקבר ישראל.

אברהם בק

(27.12.1899–19.2.1972)

נולד בבית דתי בסטארי־סאמבור. בגיל עשר מת עליו אביו. בהיותו בן שבע־עשרה התגייס לצבא האוסטרי. לאחר מלחמת העולם הראשונה עזב את סטארי־סאמבור ועלה בשנת 1920 לארץ ישראל, כחובש צעיר.
בארץ נדד מיישוב ליישוב (רוחמה, גדרה, גן שמואל וכרכור) כדי להגיש עזרה לחולים.
כעבור שנתיים להיותו בארץ נסע לברלין ללמוד רפואה. עבד בבית־חולים, התפרנס בדוחק וחסך אוכל מפיו כדי להמשיך בלימודים. אך לאחר שגאה גל האנטישמיות בגרמניה, החליט להפסיק לימודיו ולחזור לארץ. היה עליו ללמוד עוד שנה ומחצה כדי לקבל תואר דוקטור, אך הוא ויתר על כך.
בשנת 1926 חזר לארץ והחל לעבוד כחובש בקופת־חולים בעפולה, שנה לאחר ייסודה. שלושים משפחות מתישבים מצא אז בעפולה, ובתוכה מחנות פועלים באוהלים וצריפים, שעסקו בניקוז, בסלילת כבישים ובנין בתים.
בשנה הנ"ל פרצה מגיפת טיפוס במקום ובסביבה הקרובה ואברהם בק שימש אז כמפקח סאניטארי וחובש במרפאה. כעבור כמה חדשים עבר למושב מרחביה וגר שם עם משפחתו תשע שנים. הרופא מעפולה היה מבקר במושב פעמיים בשבוע, ובמקרים רבים שימש א. בק גם כרופא ומיילד.
תנאי עבודתו קשים היו בשנות ראשית בעפולה, ותמורת משכורתו החדשית הקטנה בימים ההם, צירפו לו גם את מרחביה ובלפוריה. כאמצעי־תחבורה בין שלושת

אברהם בק

סטארי־סאמבור (אלטשטאָט)

היישובים הללו שימש לו חמור. היה ויכוח עם מרכז קופת־חולים בדבר רכישת אופניים בשבילו, עד שנקנו בשש וחצי לירות בתשלומים חודשיים של שלושים גרוש. רק כעבור שנה זכה לקבל אופנוע כעובד רפואי משוטט בסביבה.
המרפאה בעפולה, בת שני חדרים ומרפסת קטנה, נמצאה בצריף, במקום בניינה הנוכחי של המועצה המקומית. בחודשי החורף קשה היה להגיע אליה בגלל השטפונות מסביב.
בחדר אחד נמצא הרופא ובשני – החובש ובית־המרקחת. כי אברהם בק היה גם הרוקח ומחלק התרופות.
לא פעם נאלץ היה ללוות יולדת בעגלה לבית־החולים בעין־חרוד בטרם הוקם בית־חולים בעפולה, ולעתים ישב ליד חולה בביתו בשעות הלילה.

עם גידול האוכלוסיה המקומית ושיפור תנאי עבודתו, התחיל אברהם בק להקדיש הרבה מזמנו גם לפעולה ציבורית. שימש מדריך לעזרה ראשונה ב״הגנה״; היה שנים רבות חבר המועצה המקומית והנהלתה; נמנה עם מייסדי בית־הספר התיכון בעפולה; פעל בארגון הארצי ובוועד המקומי של ארגון האחיות והאחים וכן בוועד הארצי של עובדי קופת־חולים.
שפע פעילות בכל השטחים בהם עבד וחמימות ולבביות שפעו ממנו. ביתו היה פתוח לרווחה לנזקקים, לידידים ולחברים.
ארבעים ושש שנים רצופות עבד במוסד הרפואי של ההסתדרות כ״אח״, כחובש וכאחראי למרפאה של קופת־חולים בעפולה.
בנו אוריאל נפל במלחמת השחרור.

ר׳ יעקב שרייבר – סבי, מורי ורבי / צבי מצלר־שרייבר

למדן מופלג וישר־דרך היה סבא שלי. בעל מזיגה נפלאה של תורה וידע חיצוני, של חכמה ודרך־ארץ, של יראת־שמים וליברליות בהשקפות – מיזוג תכונות נדיר אצל חרדים אפילו בזמננו אנו, לא כל שכן בימים הם.
יהודי גבוה ורזה היה, עטור זקנקן אפור וכולו אומר כבוד והדר. אדם ענו מאד, אך יודע לעמוד על שלו, מעולם לא התקפל בפני איש מתוך חנופה או לצורך השגת טובת־הנאה; בורח מהכבוד והכבוד רודף אחריו; מתון בדיבורו ונוח לבריות ומסביר פנים לקטן ולגדול כאחד. מעולם לא ראיתי אותו כועס או מרוגז ברציונות ולא שמעתיו מרים קול. יהודי זה חי את חייו מבלי לדעת קנאה מהי ותמיד שמח בחלקו – הזעום למדי. מרגלא בפומיה דסבא: ״יש לי בית משלי ומשפחה ולא איכפת לי מה שיש לאחר, ויהיה ביתו מלא כסף וזהב״.
סבא קיבל סמיכות לרבנות בהיותו אברך רך בשנים, וכבר אז עלוי מובהק, אך עול רבנות או דיינות, משרות שהוצעו לו, לא רצה לקבל עליו ועמד בסרובו זה כל ימי חייו. ראשית מפני שהבין את אזהרת חז״ל, שלא לעשות את התורה קרדום לחפור בה – ככתבה וכלשונה, ושנית, וזה העיקר, מכיוון שלא אבה להיות תלוי בחסדיהם של פרנסי הקהילה ונושאי כליהם. הוא מצא את פרנסתו בהוראת ש״ס ופסוקים לבחורים, ובצד זה – גם במסחר זעיר בחולצות ובמיני סידקית שהפיץ בין מיודעיו הרבים.
סבא היה בעל זכרון פנומנלי וידע את התלמוד בע״פ, ככל שהדבר לא ישמע כבלתי־אפשרי או מוגזם לפחות. השמיע מישהו לפניו משפט מקטע של אחת הסוגיות שבתלמוד, היה סבא משלים מיד אותו קטע, מסביר את הסוגיה ורקעה ונוקב בשם המסכת והפרק בהם הדיון כולו מופיע. כך גם הצטיין בבקיאות מפליאה בים המדרשים ובספרות הרבנית שהתמשכה לאורך 1400 שנה מתקופת הגאונים ועד לזמן החדש. תלמידי־חכמים ומורי־הוראה היו משכימים קום לפתחו לשאול דעתו בהלכה ובפסקי דין־תורה.
ומהספרות התורנית לכללית. סבי הכיר את הפילוסופים היוונים הקדמונים וביחוד את אריסטו הנזכר לרוב במקורותינו. כן היתה לו ידיעה רחבה במתמטיקה וכאשר הרצה בפני פעם את משפטי פיתאגורס ותאלס, ושאלתי אותו מניין לו ידע גיאומטרי זה, אמר שממפרשי התלמוד. והיה הדבר לפלא בעיני.
בין היתר הקדיש סבא מזמנו לדברי ימי עולם ולספרות העברית הכללית ואהב במיוחד את השירה העברית של ימי־הביניים. משוררי דור ספרד, שהיו יהודים אדוקים בדתם ומחבריהם של רוב הפיוטים במחזור התפילות – יצירותיהם

החילוניות־למחצה היו בבחינת בל־ייראה־ובל־ימצא בביתם של החרדים־הקנאים, כשם ש״טריפה־פסול״ היו בעיניהם כל ספרי־החולין, שאותם כינו בבוז בשם ״ביכלעך״. חוגים אלה היו מרננים אחרי סבא שהוא ״א ביסל גיכאפט אין די מעשה״, כלומר, שנתפס קצת להשכלה, רחמנא ליצלן.
הוא היה נערץ במיוחד על ידי חובשי ספסל בית־המדרש הצעירים אשר טרם הגיעו לדרגת ההתאבנות החרדית של אבותיהם ולמידת צביעותם. כאשר סבא נכנס לבית המדרש, היו הללו מפסיקים ממשנתם על מנת לפוש קמעא מהפלפול המתיש ונטפלים אליו: ״ר׳ יעקב, אנא השמיע לנו משיחות החולין שלך״. ואמנם בשיחת־חולין שלו היה מה שירתק את אוזן שומעיה. היה בה אוצר בלום של חכמה ודעת וסיפורים מבדחים מתובלים באמרי־שפר וחידודי לשון, ומכל המשעשע והמהנה שבשיחה יכולת תמיד להוציא את מוסר־ההשכל המאלף.
ר׳ יעקב שרייבר היה ״מתנגד״. הוא לא האמין ברביים ולעג לחסידים בטוב־לב. על טיב יחסו לאלה האחרונים אפשר לעמוד מתוך הסיפור הבא ששמעתי מפיו:
״פעם אחת נפטר רבי והשאיר אחריו ילד בן ארבע כיורשו לעתיד. אבל מה לעשות בינתיים? הרי בלי רבי אי אפשר! ישבו החסידים ממקורביו של המנוח על המדוכה ודנו ודשו בעניין. אהין־אהער, עד שלבסוף החליטו פה אחד להכתיר את משה׳לה הקטן לרבי ויהי־מה! מיד יצאו שני גברתנים החוצה, הוציאו את הילד ממשחקו עם הזאטוטים, העמיסו אותו על הכתפיים והביאוהו אל בין החברותא ואמרו לו: ״משה׳לה אתה תהיה רבי!״ הילד הנבהל, שלא ידע מה רוצים ממנו, פרץ בבכי וצעק: ׳אני לא רוצה להיות רבי, אני לא רוצה להיות רבי, אני רוצה לשחק בכפתורים עם הילדים!׳ על זה פנה חסיד אחד אל חברו ואמר: ׳האָרך איהם נישט דעם קאקער, וויינען זאל ער און רבי זאל ער זיין!׳ (״אל תשמע בקולו של הזאטוט, לבכות שיבכה. אבל רבי שיהיה״).

ועם כל זאת סבא התפלל דווקא אצל רבי – אצל הרב ר׳ אלטר. זאת מסיבה פשוטה ופרוזאית מאוד: בית־הכנסת של הרבי ר׳ אלטר היה במרחק של צעדים ספורים מביתו הוא. בבית־כנסת זה הוקצה לו מקום קבוע ליד הקיר המזרחי, כיבדוהו ב״עליות היפות״ וב״הקפה״ ראשונה בשמחת־תורה וכיוצא באלה כיבודים.
על פתיחותו ועירנותו להוויות־העולם של סבא יעיד במידת־מה המקרה דלהלן:
יום אחד באתי לבקר בביתו, כהרגלי לעתים קרובות. והנה, בעוד הוא משוחח אתי, סבתא שהיתה מיושנת מאוד בתפיסת עולמה, נכנסת לדבריו ואומרת: ״נו יעקב, זאג איהם!״ (אמור לו!) באותו רגע לא ידעתי במה העניין ורק מאוחר יותר נודעו לי הפרטים והרקע. והרי הם:
באותו זמן הייתי מיודד עם בחורה מקומית והייתי נפגש איתה לעתים מזומנות, דבר שהיה למורת רוחה של סבתא. שהרי איך יתכן שבחור יפגש עם בחורה זרה לפני החתונה? בושה שכזאת! בידעה שאני מתחשב בדעתו של סבא, היא פנתה אליו שיפעיל את השפעתו עלי, שאפסיק לראות את הבחורה ובזה למחוק את ה״כתם״ מהמשפחה. סבא ביטל את הדבר בליבו, אך הבטיח לה שידבר אתי, אבל לא דיבר אתי ולא כלום. כשנתארכו הימים וסבתא לא ראתה שינוי ״לטובה״, חזרה וזירזה את סבא שוב ושוב שידבר אתי – עד לאותו יום הנזכר. ואז, בתגובה ל״נו יעקב, זאג איהם!״ היפנה סבא את דבריו לסבתא בזו הלשון: ״וואס איז דא צו זאגען? וואס איז דא שלעכטס? א בחור מיט א בתולה געהען צוזאמען! ווי איז דא די בושה?״
(״מה יש פה לומר? מה הרע שבדבר? בחור ובחורה יוצאים יחדיו! היכן כאן הבושה?״)
כזה היה סבא ר׳ יעקב שרייבר זכר צדיק לברכה.
הוא נפטר בסטארי־סאמבור בשנת 1931 בגיל 69. בעת ההלוויה סגרו את רוב החנויות בעיירה והכל הלכו ללוותו בדרכו האחרונה.

דוד׳יה מצלר־שרייבר / צבי מצלר־שרייבר

לזכר אחי האהוב, אשר הלך לבלי־שוב.

בסטארי־סאמבור קראו לו ״הכישוף־מאכער״ (עושה כשפים).
צעיר הילדים בבית, עלם יפה־תואר, ניחן בכשרונות טלפתיים והיפנוטיים, ובעוד סגולות מאותו סוג נדיר של חושים מופלאים ומסתוריים.
בהיותו כבן תשע ראה אחי באקראי אצל עובר־אורח מבצע

טלפתי קטן, ומאותו יום ואילך נהיה לטלפאט. כמה שנים לאחר מכן בא לעיירה קירקס נודד, ובין האמנים שלו היה נער יהודי שביצע תרגילים היפנוטיים. דוד'יה התוודע לאותו צעיר וטען בפניו שגם הוא יודע לעשות אותם "קונצים" כמוהו, מבלי לדעת שאכן הוא יודע או ידע לעשות זאת – כנראה מתוך הרגשה פנימית.
הבחור מהקירקס קיבל את האתגר. ולאן הולכים להתמודד בפומבי בעיירה כאלטשטאט, אם לא לבית־הכנסת?
ובכן באותו ערב אחרי מנחה־מעריב, ניצבו שני הבחורים על הבעלאמכר זה מול זה כמו שני תרנגולים – וקהל צופים מסביבם – שני זוגות עיניים קדחו אלה בתוך אלה עד ש... דוד'יה הרדים את האורח.
אך כעבור רגע נבהל אחי הצעיר כשלא ידע איך לעורר את המהופנט, שכן מחוסר נסיון קודם לא ידע לכוון את מחשבתו לדבר זה; ועבר זמן כשהוא מזיע מרוב התאמצות, עד שהצליח להוציא את הנער השני מתרדמתו העמוקה. מאותו רגע דוד'יה ידע את מלאכת ההיפנוזה והפעיל אותה על יחידים ועל קבוצות ללא כל בעיות – בהסכמת הצד השני כמובן.
דוד'יה אחי, כשנגע בדופק של אדם, ידע "לקרוא" את מחשבותיו של אותו אדם, להוליכו לאן שרצה באותו רגע שיוליך אותו, ולעשות את הפעולות שהוא, אותו אדם, רצה שדוד'יה יעשה. כל זה מבלי להחליף מלה ביניהם או אפילו מבט.
לדוגמה: החביא אדם סיכה במגירה שבדירת פלוני ברחוב פלמוני, והמחביא רצה שדוד'יה יוציא משם את הסיכה ויעבירנה למקום זה וזה, או שיעשה איתה פעולה זו או אחרת, – אז באין אומר ודברים, הוליך את האדם ביד למקומות היעוד, וביצע את הפעולה מהתחלה ועד הסוף בדייקנות וללא היסוסים, – – – זאת אם ידע האדם לרכז את מחשבתו. באם לא, אזי אחי הטלפאט היה זקוק למדיום – – – איש ביניים – – – שלזה שימש לו האח הגדול ממנו, אחי לייזר הנמצא אתנו בארץ. האדם השלישי לחש לו ללייזר באזניו ביחידות, מה שהוא מתכוון לעשות, ושני האחים ביצעו מעשים מדהימים ממש.
כמה מנכבדי העיירה הציעו לאבא לשלוח את בנו לפאריז או לווינה להשתלמות על חשבונם, אך אבא לא אבה לשמוע. השמועה על ילד הפלא הגיעה לאנשי השלטון המקומי ואלה הזמינו אותו להציג בפניהם את תעלוליו. אבא כמובן סירב, אולם לא לזמן רב, ומסיבה פרוזאית למדי. אבא ז"ל היה קאפעלוש־מאכער (כובען), בלי רשיון ובלי תשלומי מסים כלשהם. הדבר היה ידוע לשלטונות אך העלימו עין מזה; לא חס וחלילה מתוך אהבה מיוחדת ליהודים חרדים, רק פשוט לא כדאי היה להם להתעסק עם תעשיינים גדולים מסוג זה. עכשיו שלחו לו רמז דק כקורה של גג, שאם לא ירשה לבנו להופיע אצלם יסגרו לו את העסק על מנעול ושעווה.
פעמיים או שלוש הראה דוד'יה את יכלתו במסיבות שערכו ה"פריצים" ובראשם הסטארוסטה (מושל המחוז), ראש העיר, השופטים וכו', וההתרשמות היתה כרגיל גדולה.
בין המוזמנים היה אחד שראה את העולם הגדול והוא הציע לאחי לנסות להרדים לאנשים איברים על ידי מגע־יד. וכך היה.
מאותו יום כאשר החליק בידו על ידו של מישהו בחלקה או לכל ארכה, כולל הזרוע, נקרש לגמרי אותו חלק של היד ואפשר היה לדקור שם בסיכות או לחתוך בסכין ולא היה לא דם ולא כאב. רק אחרי הפשרת הקיפאון שנעשתה באופן דומה לשחרור מהיפנוזה, כלומר על ידי ריכוז המחשבה, ובנוסף להחלקת יד גואלת – בא הכאב והדם. הוא הדין ברגל ובכל אבר אחר. ברם מזה נזהר אחי, מחשש לגרום נזק חמור לגופו של אדם.
פעמים רבות ניסיתי לדובב את אחי הצעיר שיסביר לי "מה הולך אצלו" במהלך הביצועים הללו, במיוחד בטלפתיה, מה הוא מרגיש אז ואיך הוא בכלל עושה את זה. הוא ניסה וניסה אך בשום אופן לא יכול היה להסביר לי דבר וחצי דבר.
מאוחר יותר הוא סייר בחברת האח לייזר והדוד דוד שרייבר ז"ל בערי גאליציה הגדולות ועד לווארשה הבירה הגיע, שם נתקבל על ידי אנשים ידועי שם, ביניהם זישע ברייטבארט הגיבור המפורסם. זה האחרון אף הביע את רצונו לצרף את הפלא הצעיר ללהקתו הנבחרת, אך כמצופה נתקל בלאו רבתי של אבא.
בשנות השלושים עבר דוד'יה עם המשפחה לקראקוב, שם למד את אמנות הצילום, ופתח מעבדה וחנות לצילום.
הוא ניספה בשואה עם אשתו הצעירה ועם בנו הקטן.

העשע ריכטר / צבי מצלר־שרייבר

היתה זאת דמות מעניינת ומלבבת, ומאז ומתמיד שמורה לו פינה סנטימנטלית בלבי. העשע ריכטר, או העשע דעם שוחט'ס, לא היה חבר בארגון זה או בכל ארגון אחר – הוא היה חבר של העיירה כולה. לראשונה הכרתי אותו כשאני נער צעיר. ראיתי אותו בבית הכנסת הבויאני רכון לשולחן, ונערים ואברכים ישובים ועומדים צפופים סביבו והוא מלמד אותם את משחק המלכים. הוא היה שחמטאי מעולה ושרוף למשחק זה כל ימיו. את משחקו היה מתבל בהומור יהודי עסיסי מהאוצר הבלתי־נדלה של השחמט. הטאַקטיקה שלו במשחק היתה להוריד מה שיותר חיילים של היריב, בנימוק: ״אז מ'טרענט אב די קנעפלעך פאלען די הויזען אליין אראפ״, (כשמתירים את הכפתורים נופלים המכנסיים מאליהם).

היה זה טיפוס עממי מובהק במובנו הטוב של הביטוי. פיקח וחד־לשון, ברוך כשרונות, זריז ושופע מרץ, ועל הכל – אהוד על הכל. ג'ינג'י עם ״פאבוריטים״ ללחייו, ממוצע קומה ובנוי היטב – היה פוסע בפסיעות ארוכות ובטוחות ממקום למקום ומקל נצחי בידו, ממוסד אחד למשנהו, מבית־הכנסת לצוקרניה, מהספריה לישיבת וועד זה או אחר. לא היה אירוע ציבורי בעיר שהעשע לא ייראה בו ולא ארגון שלא יושיט לו את ידו. ברם, אהבתו הגדולה נתונה היתה לתיאטרון, ויותר נכון לעשייה חובבנית בשטח התיאטרון. הוא יזם ויסד ״קלוב דראמטי״ בעיירה. שם יומרני זה בא רק לתפארת המליצה, שכן לא היה כאן לא קלוב ולא דרמה. אבל מחזות יצאו מכאן והועלו על קרשי הבמה, מחזות עממיים, בעיקר קומדיות מחיי היהודים, שהקהל בא בהמוניו לראותם וליקק מהם את האצבעות. והעשע ריכטר הוא שחולל את הפלא הזה. ספק רב אם האיש ראה לפני כן שתי הצגות תיאטרון טובות, לא כל שכן שלא היה לו מושג בביום מקצועי, אך אצלנו במאי מטעם עצמו זה, עשה זאת בכישרון מפתיע ובפשטות לא פחות מפתיעה. כאשר התגלגל לידיו טכסט של מחזה שנראה לו, כינס את צאן מרעיתו, חילק ביניהם את התפקידים, הסביר להם את התוכן, שינן איתם את התמליל – ואחרי מספר לא רב של חזרות יצאה הצגה למהדרין. נשאר מישהו מה״שחקנים״ מקופח בלי תפקיד, היה העשע מנחם אותו: ״און דו וועסט האבען די טראגישע ראלע – דו וועסט טראגען בענקלעך״, (לך נועד התפקיד הטראגי – אתה תסחוב ספסלים).

העשע – הוא הרז'יסר (הבמאי); הוא הלחשן (בזמן ההוא התיאטרונים עבדו בשיטת הלחשנות, שבינתיים בטלה ועברה מן העולם); הוא הדואג לתפאורות ולמלתחה ולאולם; הוא המפרסם והוא הקופאי – ומה לא. מעין גולדפאדען בזעיר אנפין.

בשנות השלושים היגר העשע ריכטר לארצות־הברית, שם עסק בצבעות לפרנסתו. הוא נפטר בניו־יורק בשנות הששים למאה הנוכחית.

החוג הדרמטי בסטארי־סאמבור – 1922

דב קריב (קרבס)

דב נולד ב־1912 בסטארי־סאמבור. אביו עסק במסחר עורות והיה ידוע בעיירה כתלמיד־חכם. דב היה הצעיר מבין אחד־עשר ילדים, תשעה בנים ושתי בנות, שהיו במשפחה. בעודו נער התייתם מאימו, עול הבית הוטל על שתי האחיות הבוגרות ודב נאלץ לעזור לפרנסת המשפחה.

בצעירותו לא היה דב שייך לתנועת־נוער כלשהי, כי בעיירה לא היו סניפים של תנועות הנוער. בפרוץ המלחמה היה דב בקראקא, שם עבד לפני כיבושה בידי הגרמנים, ולביתו בסטארי־סאמבור הגיע ברגל, בגלל העדר אמצעי־תחבורה. האזור עבר לידי ברית־המועצות על פי הסכם מולוטוב־ריבנטרופ. דב התגייס לעבודה במכבי־האש. הודות לכך הצליח לברוח גם מסטארי־סאמבור, לאחר שהגרמנים פתחו במלחמה נגד רוסיה. לאחר טלטולים וסבל הגיע עם פליטי פולין למרחקי ברית־המועצות. הוא נע ונד בדרכים כחודשיים ללא מזון וללא פרוטה וניזון משאריות שמצא בשדות. לבסוף הגיע לאסיה התיכונה לעיר נמנגאן. עבד תחילה במחסנאות ולאחר מכן למד חשמלאות ועבד בחשמל.

כאשר נסתיימה המלחמה, ואזרחי פולין שהיו ברוסיה הורשו לחזור לפולין, היתה ראשית דרכו של דב לעיירת מולדתו לסטארי־סאמבור, לחפש ניצולים מהמשפחה. מבני משפחתו לא מצא איש בחיים. בעזרת פעילי "הבריחה" עבר את הגבול מפולין לגרמניה והגיע לאחד המחנות שבו רוכזו גרעיני העולים לארץ. בהמשך הדרך לארץ חצו ברגל, בשלג ובקור את הרי האלפים והגיעו לאיטליה. לאחר המתנה במחנה נוסף, עלה על אוניית המעפילים "האומות המאוחדות" ב־1948. יום עגינת האוניה נועד במכוון להיות ליל סילבסטר, שבו עסוקים האנגלים בחגיגות ובמשתה. אנשי נהריה דאגו לחיילים שלא יחסר להם המזג בליל החג, ואוניית המעפילים הגיעה קרוב לחוף נהריה ונתקעה על שרטון. המוני תושבי נהריה נכנסו לתוך הים, הורידו את המעפילים מהאוניה ופיזרו אותם במהירות ביישובי הסביבה. כשנזעקו האנגלים לחוף כבר לא היה בו איש. ימים אחדים לאחר מכן הגיע דב קריב בשנת 1948 לקיבוץ רמת דוד.

בקיבוץ מצא את ביתו. לאחר שמשפחתו נספתה זכה להקים בית חדש.

תקופת השואה נתנה אותותיה בגופו אך לא ברוחו. **תמיד שאף להוציא את הטוב מכל מעשה, מכל עבודה ומכל חבר.** הוא חלה רבות בחייו, אבל רצון החיים שבו עזר לו להתגבר על הרבה מכשולים.

עברו עליו שנים קשות. שנים רבות עבד בקיבוץ בחשמל ועשה כל מאמץ כדי למלא תפקידו – למרות מצב בריאותו הירוד – בכל מזג אויר, ולא חיכה לתודה או לפרס. תמיד היה אומר; זה תפקידי ואני חייב לעשותו. מעולם לא הרים קולו ולא ניסה לכפות את דעתו, פרט לנושא אחד: זהירות ובטיחות, כאילו עמדה לנגד עיניו תמיד הסיסמה: "**מוטב לאבד רגע בחיים מאשר חיים ברגע**". הוא נזהר מלהסתכסך או להעליב מישהו. היה לו כושר שכנוע בלתי־מצוי. ידע להגיע להסכם שיתקבל על שני הצדדים; בכל ויכוח ביטא גלויות את אשר הרגיש, דיבר אמת ולא חת מפני איש. נעים־שיחה היה ושיחתו מלאה חוכמה, למודת נסיון־חיים. שיחה קולחת, הגיונית, רוחשת אימון והבנה לבן־שיחו. עוד בשנת 1963 נותח ומאז לא שב לאיתנו וכוחו הפיזי פחת והלך. לאחר זמן, כאשר ראה שהוא נאלץ להטיל על אחרים את הפעולות הקשות יותר בעבודתו, החליט סוף סוף לנטוש את המקצוע החביב עליו.

נפטר בשנת 1977, בשנת הששים וחמש לחייו.

אשרי מי שגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב.

השופט משה לרר

בעל אותות־הצטיינות מממשלת פולין

בשנים 1935–1939 היה העו"ד משה לרר עסקן ציוני בולט בסטארי־סאמבור, כיושב־ראש מפלגת העבודה הציונית "התאחדות–פועלי ציון (צ.ס.)". בתקופת מלחמת העולם השניה עם נסיגת הרוסים מסטארי־סאמבור ב־1941 נדד לרוסיה והגיע לסאמארקאנד, שם התגייס לצבא הרוסי. לחם נגד הגרמנים בחזית פסקוב־נארב בשנת 1944 ונפצע קשה. ב־7.9.1944 פנה במכתב לעיריית סטארי־סאמבור, שהיתה כבר אז חלק מהרפובליקה האוקראינית וביקש

פרטים על גורל משפחתו שנשארה שם. הוא קיבל תשובה מהעיריה ובה הודיעו לו כי אחרי חקירה שנערכה על ידם התברר, כי בני משפחת לדר: יעקב, גניה, קלרה ופולה הוצאו בקיץ 1942 על ידי הגרמנים מסטארי־סאמבור ״לכיוון בלתי ידוע״.

במאי 1945, לאחר שחרורו מהצבא חזר לסאמבור ומצא בה כמאה ניצולים יהודים, ואילו בסטארי־סאמבור לא מצא אף ניצול יהודי אחד. כל בתי היהודים נתפסו על ידי האוקראינים. היו מקרים שיהודים שחזרו לסאמבור וניסו לקבל חזרה את ביתם, נרצחו על ידי האוקראינים. כמו כן מצא קבר־אחים בכפר ראדלוביצה, כשלושה קילומטר מסאמבור. כל היהודים שניצלו ונשארו בסאמבור עזבו את עיר ההריגה ב־1945 ובתוכם גם העו״ד משה לדר. הוא עבר לגלייביץ שבשלזיה (ליד קאטוביץ) ושם מונה כמנהל המשרד של הוועד היהודי וכן עמד בראש הוועדה לארגון ה״בריחה״.

ב־6 ביוני, 1950 קיבל מינוי כשופט בית־המשפט המחוזי בעיר וואלבז׳יך שבשלזיה. על תעודת המינוי הממשלתית חתמו בכתב ידם ראשי ממשלת פולין: נשיא פולין בוליסלאבביירוט, יושב־ראש מועצת השרים צ׳יראנקייביץ׳ ושר המשפטים שוויונטקובסקי. בשלהי 1950 קיבל מינוי ממשלתי כסגן־נשיא של בית־המשפט המחוזי בעיר המחוז וורוצלאב. הואיל והצטיין בתפקידו כשופט, קיבל ב־12 במאי 1952 מכתב ממשרד המשפטים של ממשלת פולין, חתום ע״י שר המשפטים הנ״ל, בו נאמר כי על יסוד החלטת מועצת השרים מיום 28 בפברואר 1952 נקבעה לו דרגת המשכורת הגבוהה ביותר במדינה בתפקידו כסגן־נשיא של בית־המשפט המחוזי בוורוצלאב. ב־9 בספטמבר 1955 מונה על ידי שר המשפטים הפולני,כיועץ למבקר־המדינה במחוז וורוצלאב.

בעד שרותיו כשופט למופת בפולין זכה לאותות הצטיינות מהגבוהים ביותר:

א. צלב־זכויות מזהב;

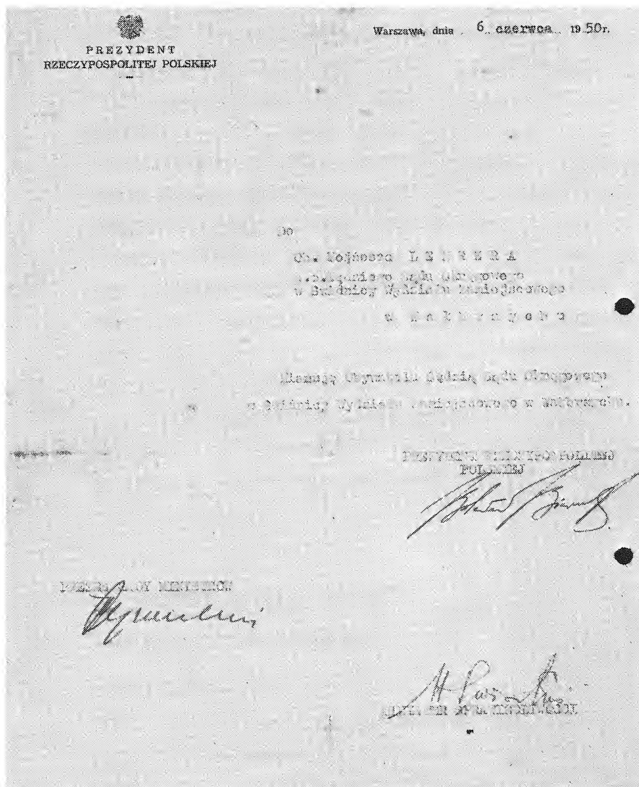
ב. אות הצטיינות במלאות עשר שנים לקיומה של פולין הקומוניסטית;

ג. אות פולוניה רסטיטוטה — צלב האבירות.

ברם, על־אף הצלחותיו כשופט, על־אף המשכורת הממשלתית הגבוהה שקיבל ועל־אף אותות ההצטיינות הגבוהים בהם זכה, החליט לעזוב את פולין ולעלות לישראל בשנת 1957.

במסגרת מבצע החזרת האותות והמדליות לממשלת פולין על כי ניתקה יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל ב־1967, לאחר מלחמת ששת־הימים, החזיר השופט משה לדר את כל אותות ההצטיינות שקיבל ממשלת פולין הקומוניסטית בעד שרותיו המצויינים כשופט מ־1947 עד 1957.

תעודת מינוי של השופט לדר

PREZYDENT
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Warszawa, dnia 6 czerwca 1950r.

Do

[illegible]

פרופ' ד"ר נתן רייך

פרופ' נתן רייך נולד ב־6.6.1900 בכפר טרשוב ליד סטארי־סאמבור. למד בחדר ובבית־הספר העממי בסטארי־סאמבור ולאחר מכן בגימנסיה בסאמבור.

ציוני דרך

1920 – למד כלכלה באוניברסיטת פראג (צ'כוסלובקיה)
1921־22 – למד משפטים באוניברסיטת לבוב בפולין.
1923־25 – המשיך להשתלם בכלכלה באוניברסיטת מק־גיל במונטריאול שבקנדה, וקיבל תואר ראשון (ב.א.) בכלכלה. שימש כמורה בבית־הספר היהודי העממי במונטריאול.
1925־6 – קיבל תואר שני (מ.א.) בכלכלה באוניברסיטת מק־גיל.
1928־9 – שימש כמורה בבית־הספר היהודי התיכון ע"ש שלום עליכם בניו־יורק.
1929־30 – עוזר־מחקר במכון ברוקינגס בוואשינגטון.
1930־35 עורך משנה באנציקלופדיה למדעי החברה (15 כרכים).
1932־35 – עובד־מחקר בלימודי הכלכלה באוניברסיטת קולומביה. מקבל תואר ד"ר לפילוסופיה.
מ־1935 – פרופסור־חבר בהונטר־קולג' באוניברסיטת ניו־יורק.
1935־37 – מרצה בסמינר היהודי למורים בניו־יורק.
1944־1948 – מרצה באוניברסיטת קולומביה.
1944־1947 – ראש מחלקת המחקר בוועדת החלוקה של הג'וינט.
1948־1970 – פרופסור לכלכלה.
מ־1970 – פרופסור אמריטוס.
1954;1964 – פרופסור אורח באוניברסיטת פראנקפורט בגרמניה.
1974־5 – מרצה בסמינר היהודי למורים בניו־יורק.
1955־75 – יושב־ראש מועצת המנהלים של מכון ייוו"א בניו־יורק.
1970־74 – יושב־ראש ועדת המחקר של מכון ייוו"א בניו־יורק.
1972־74 – פרופסור לכלכלה בטורא־קולג' בניו־יורק.

מספריו באנגלית:

"תעשיית הנייר בקנדה" – 1927
"יחסי עובדים בגרמניה הרפובליקאית בשנים 1918–1933" - 1938
"הסיכויים הכלכליים של יהודי ארצות־הברית", 1949
"המבנה הכלכלי של היהדות המודרנית" (שני כרכים), 1949
"האמריקניזציה של ארגוני הפועלים היהודיים בארצות הברית", 1955.
"הדילמה הפוליטית של האיגודים המקצועיים בגרמניה", 1961

מפרסומיו ביידיש

עשרות מאמרים בכתב־העת "צוקונפט" ובכתבי־עת אחרים.

20.10.1918; 23.10.1918;
29.3.1922;
1.6.1923.

דראהאביטשער צייטונג

21.6.1889

דראהאביטשער האנדעלסצייטונג

9.10.1891

טאג -קראקא–לעמבערג

17.4.1912; 5.9.1912; 12.9.1912.

דער יידישער ארבייטער

15.12.1905;
25.2.1908; 20.3.1908;
29.10.1909;
12.5.1911;
27.3.1914;
1.6.1918.

מארגען

10.1.1927; 25.2.1927
29.3.1927; 4.10.1927
19.1.1928

הבוקר אור–למברג, חשון–כסלו תרל"ו (1876)
המגיד – 13.6.1877.
השומר – אלול תרע"ט – 1919.
"Haor"— April-Maj, 1925
מאמענט – 24.8.1930
פאלק און ארבייט – 22.12.1934; 17.2.1936
Hanoar hacijioni — 1.1.1938; 15.3.1938.

ספרים

רפאל מאהלר – תולדות היהודים בפולין עד המאה התשע־עשרה,
הוצאת ספרית פועלים, 1946.

ד"ר יוסף טענענבוים – גאליציע מיין אלטע היים,
בוענאס־איירעס, 1952.

ד"ר מ. גלבר – תולדות התנועה הציונית בגאליציה, 1875–1918
הוצאת הספריה הציונית, ירושלים, 1958

זיגמונט שטיין – דער בירגערקריג אין שפאניע, זכרונות פון אַ מיליציאנער. פאריז, 1961.

M. Balaban—Dzieje Zydów w Galicji, 1910.

Rabin Aron Lewin — Mowy Sejmowe, Lwow 1926.

Salka Viertel — Das unbelehrbare Herz
Ein Leben in der Welt des Theaters, der Literatur und des Films, Classen Verlag, Hamburg-Düsseldorf, 1970.

Przyszlość, 1894, (גליון 22 , עמ׳ 259)
Przyszlość, 1894, (גליון 4 , עמ׳ 30)
Przyszlośé — 20.7.1898
"Zion", I Jahrgang, 1895, No. 10
Die Welt, Nr. 1, I. Jahrgang. Wien, 4.6.1897

Chwila

30.5.1919;
11.7.1920; 30.12.1920;
7.3.1921;
11.1.1922; 17.2.1922; 19.5.1922; 6.7.1922; 12.8.1922; 26.8.1922; 28.11.1922;
29.12.1923;
31.1.1924; 19.2.1924; 13.7.1924;
1.1.1925;
9.1.1927;
15.6.1928;
11.1.1929; 28.1.1929; 9.2.1929; 28.2.1929; 24.4.1929; 10.5.1929; 19.6.1929; 29.6.1929; 13.7.1929; 18.7.1929; 3.8.1929; 1.9.1929;
22.3.1930; 29.3.1930; 21.4.1930; 15.10.1930;
15.4.1931; 13.5.1931; 6.6.1931; 25.6.1931;
26.3.1932; 15.5.1932; 30.7.1932; 9.12.1932;
24.1.1933; 10.3.1933; 3.5.1933; 28.5.1933; 13.12.1933;
8.2.1934; 2.6.1934; 14.11.1934; 19.11.1934;
22.4.1936; 3.7.1936; 26.9.1936; 29.10.1936;
22.5.1937; 22.8.1937.

Chwila Wieczorna

24.9.*1934*
1935
23.6.1935; 15.7.1935; 21.7.1935;
1936
12.1.1936; 16.3.1936; 24.5.1936; 19.6.1936; 26.6.1936.
1937
20.1.1937; 21.1.1937; 23.1.1937; 21.2.1937; 16.3.1937; 26.3.37; 30.3.37; 29.4.37; 7.5.37; 21.5.37; 31.5.37; 8.6.37; 15.6.37; 19.6.37; 26.6.37; 21.7.37; 23.7.37; 29.7.37; 16.8.37; 23.8.37; 10.9.37; 11.9.37; 20.9.37; 23.9.37; 25.9.37; 9.10.37; 21.10.37; 23.10.37; 27.10.37; 3.11.37; 22.11.1937
1938
8.1.1938; 14.1.38; 15.1.38; 14.3.38; 2.4.38; 21.5.38; 13.7.38; 15.7.38; 4.8.38; 6.9.38; 22.10.38; 28.10.38; 28.12.1938
1939
2.1.1939; 23.1.1939; 25.2.39; 1.3.39; 9.3.39; 23.3.39; 28.3.39; 9.5.39; 7.6.39; 31.7.39; 29.7.1939

Wschód

30.12.1900;
21.5.1902; 9.7.1902; 15.1.1902;
22.11.1905
6.1.1906
1.11.1907;
18.12.1908;
8.9.1910; 26.8.1910;
20.11.1911;
16.2.1912.

המצפה

19.5.1904; 8.7.1904
2.11.1906;
19.3.1909; 26.3.1909; 15.10.1909;
18.3.1910;
8.12.1911;
28.3.1913;
22.9.1915;
10.5.1918; 6.6.1918; 7.7.1918; 12.7.1918.

טאגבלאט

30.5.1907;
13.6.1912; 14.11.1912;
31.8.1917; 10.9.1917;

פרק שמיני

עיר בכליונה

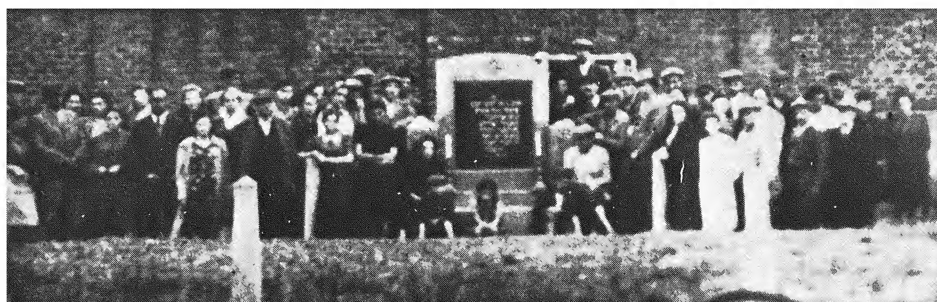
מצבת זכרון שהוקמה
בישראל ובתפוצות

קבר-אחים
ברדלוביצא
של קדושי
סאמבור
והסביבה
שהושמדו על-ידי הרוצחים הנאציים · ו׳ סיון · תש״ג – 1943

קבר אחים ברדלוביצה

קבר־אחים של קדושי העיר סאמבור והסביבה
שהושמדו ע״י הרוצחים הנאציים · ט׳ ניסן · תש״ג – 1943

קבר אחים

מצבת זכרון שהוקמה בארצות־הברית

לוח תאריכים

1.9.1939 – פורצת מלחמת העולם השניה ופליטים רבים מגיעים לסאמבור.

8.9.1939 – הצבא הגרמני פולש לסאמבור ומתנכל ליהודים.

20.9.1939 – הגרמנים נסוגים והצבא הסובייטי נכנס לסאמבור.

29.6.1941 – פינוי העיר על ידי הרוסים.

30.6.1941 – כניסת הגרמנים לסאמבור.

1.7.1941 – בוצע פוגרום על־ידי האוכלוסיה האוקראינית בו נרצחו כמאתיים יהודים.

יולי 1941 – הוקם יודנראט בראשותו של העו״ד ד״ר שמשון שניידשר.

דצמבר 1941 – הוטלו גזרות על היהודים: לענוד סרט לבן ועליו מגן דוד כחול ולמסור חפצי־ערך.

ינואר 1942 – נאסר על היהודים לגור ברחובות מסוימים בעיר.

מארס 1942 – הוחל בריכוז היהודים במספר רחובות בשכונת ״בליך״.

4–6.8.1942 – נערכה אקציה המונית ראשונה, בה הובלו כארבעת אלפים איש להשמדה במחנה בלז׳יץ, ביניהם כשליש מכל יהודי סטארי־סאמבור.

4.9.1942 – נלקחו להשמדה כמאה קשישים.

17–18.10.1942 – בוצעה אקציה המונית שניה, בה הובלו כאלפיים יהודים לבלז׳יץ.

22.10.1942 – המשך האקציה.

נובמבר 1942 – הובלו להשמדה כארבע מאות קשישים וחולים.

1.12.1942 – הרובע היהודי "בליך" נהפך לגיטו סגור, בו רוכזו גם כל יהודי העיירות והכפרים שבמחוז סאמבור.
ינואר 1943 – נסיונות של התארגנות יהודית מחתרתית בסאמבור ורכישת נשק.
15.2.1943 – כ־450 יהודים הובלו לראדלוביצה ונרצחו באכזריות.
10.4–14.4.1943 – אקציה המונית בגיטו בה הוצאו להורג בבית־העלמין בסאמבור כ־1200 גברים, נשים וטף.
22–23.5.1943 – למעלה מאלף יהודים הוצאו להשמדה במחנה המוות בבלז'יץ.
9.6.1943 – האקציה ההמונית האחרונה. חיסול סופי של הגיטו והוצאה להורג של שארית יהודי סאמבור והסביבה ביער הכפר ראדלוביצה.

חיסול השרידים

23.6.1943 – נתפסו ונרצחו בבית־הקברות היהודי כמאה איש, משרידי המסתתרים.
6.7.1943 – נתגלו ונרצחו על־ידי הגרמנים כארבעים יהודים.
22.7.1943 – נתפסו ונרצחו על־ידי הגרמנים כעשרים וחמישה יהודים.

מכיבוש לכיבוש / טוני נאכט (הלפרין)

בפרוץ מלחמת העולם השניה בספטמבר 1939 נכנסו הגרמנים לסאמבור, שהו כשבועיים, ובשלהי ספטמבר ש.ז. נכנסו הרוסים ושלטו בעיר עד סוף יוני 1941, כשנה ותשעה חדשים.

הכיבוש הסובייטי

הרוסים החרימו את כל הבתים והחנויות בעיר ואסרו על קיום התנועות והארגונים הציוניים. יהודים אמידים הוגלו לסיביר.

רושם קשה עשתה בעיר התאבדותה של הרוקחת דלה זלינגר עם בעלה וביתה הקטנה, מפחד שמא יגרשום לסיביר. ההעברה לסיביר הטילה פחד על אנשי המעמד הבינוני.

החיים היו אפורים, שררה אוירה של חרדה ודכאון. אנשים עמדו שעות רבות בתור לקבלת מיצרכי מזון, שהמחסור בהם היה מורגש מאוד.

הרוסים נתנו אמון גדול יותר באוכלוסיה היהודית מאשר בפולנית והאוקראינית, לכן גם אוישו המשרות הבכירות על־ידי היהודים. משום כך עם נסיגת הרוסים פרץ זעמם של האוקראינים והפולנים ביתר שאת נגד היהודים.

מספר ימים לפני הפלישה הגרמנית לסאמבור ביוני 1941, אסרו הרוסים רבים מראשי הלאומנים האוקראינים ורצחו אותם. גויותיהם נשארו בבית־הכלא.

הכיבוש הגרמני

כאשר נכנסו הגרמנים בסוף יוני 1941, פרצה מיד כל שנאת האוקראינים נגד היהודים. הלאומנים האוקראינים התארגנו וקבלו יד חופשית מידי הגרמנים לפרוע ביהודים. הם פשטו ברחובות, בחצרות ובבתים, תפסו יהודים, התעללו בהם, הביאום לבית־הסוהר העירוני והכריחום להוציא את גוויות האוקראינים, שהיו כבר ברובן רקובות. הרביצו קשות ביהודים התפוסים, שחלק מהם התעלף, חלק נפצע קשה וחלק נרצח. היה זה הטבח הראשון ביהודים עם כניסת הגרמנים, שזעזע קשות את הציבור היהודי.

בעת ובעונה אחת החלו הגרמנים לארגן את פעולותיהם נגד היהודים. הופיעו מודעות בהן פורטו הגזרות נגד היהודים. בגזרה הראשונה נדרשו היהודים לענוד על שרוול יד ימין סרט לבן ועליו מגן־דוד כחול. לאחר מכן נצטוו למסור רכושם, קודם־כל פרוות, מכשירי ראדיו, כסף וזהב, וכל מי שיסרב יומת.

נערכו חיפושים בבתים, נקבעו שעות עוצר ונאסר לנסוע ברכבת. בשלהי יוני 1941 הוקם יודנראט בראשותו של העו"ד ד"ר שמשון שניידשר (Schneidscher) ובין חבריו היו: ד"ר הלפרין, ד"ר פריי, ד"ר צאוזנר, בקר, לרר, שנור ואחרים. כמו כן הוקמה משטרה יהודית שבראשה עמד שטאל.

בארבעה באוגוסט 1942 נערכה האקציה ההמונית הראשונה. לפני כן הובאו משלוחים של יהודים מהעיירות הסמוכות ונדחסו לאורוות הסוסים של הצבא הפולני

לשעבר. בראש האקציה שהחלה לפנות בוקר ברובע היהודי ״בליך״ עמד ראש הגיסטאפו של סטאניסלאבוב קריגר. תוך צווחות וזעקות נוראות נתפסו יהודים והועברו לתחנת הרכבת בסאמבור, ומשם הוסעו דחוסים בקרונות בקר למחנה המוות בבלזיץ. ממרכז העיר הובלו מאות אנשים לכיכר הספורט בקירבת תחנת הרכבת.
עמדנו כולנו ברביעיות, זקנים, נשים וילדים ללא הבדל. הואיל ולא הספיקו הקרונות חילקו את התור לחצי. המחצית הראשונה הופנתה לקרונות והמחצית השניה הועברה לאורוות הצבא הפולני, בקרוב מקום ל״בליך״.
למקום זה דחסו כאלף איש. מסביב עמדו גרמנים ואוקראינים מזוינים ושמרו עלינו.
ב־6 באוגוסט 1942 הועברו שוב כל היהודים שהיו כלואים באורוות לתחנת הרכבת, ונדחסו לקרונות שהעבירום למחנה המוות בבלזיץ.
ב־15 באוגוסט 1942 עלה בידי להצטייד בניירות אריים ולברוח לווארשה. מאוגוסט 1944 ועד לסיום המלחמה במאי 1945 שהיתי במחנות ריכוז בזאכסנהאוזן, ראוונסבריק ואוראניינבורג.
בשנת 1947 הגעתי לארץ.

כאשר אוקראינים משתוללים

דולק פריי

במשך שבועות מספר שידר ראדיו לונדון אזהרות שמתקרבת התקפה גרמנית על ברית־המועצות. העתונות הסובייטית התיחסה לכך כלתחבולה ומזימה קאפיטליס־טית גרידא. ב־22 ביוני 1941 נתגשמו אזהרות אלו במלואן.
הימים הבאים ישארו טבועים בזכרוני עד סוף ימי. אין אני בא לתאר כאן תופעה היסטורית טראגית, שמעטות כמוה בדברי הימים, אלא מספר חוויות בלבד על רקע אותה תקופה, שיש בהן כדי לשקף במידת מה את תולדות יהודי סאמבור.
אף־על־פי שהיו אלה ימי יוני, ימים בהירים וחמים, הם שמורים בזכרוני כימים אפורים, אפלים, וקרים. האכזריות הבסטיאלית הטילה כנראה את צילה הכבד, שהעיב על החום והאור.
משמרות רוסיים כבדים סובבו בחוצות. השורות המתמשכות, הארוכות של הצבא הסובייטי הנסוג במשך ימים ולילות, היוו את האות שבישר בוודאות את בוא האסון.
אני וידידי יצחק טראו החלטנו להסתתר בביתו של הכומר האוקראיני בילינסקי. מחלונות ביתו השקפנו על החטיבות הגרמניות הראשונות שנכנסו העירה ועל מראות המציאות החדשה:
פסנתר־כנף ברחוב וחייל גרמני פורט עליו מנגינות עליזות; חייל גרמני אחר רכוב על סוסו, מושך אחריו בחבל ארוך אדם חבול, שותת דם.
את הימים בילינו בשיחות עם בני משפחת הכומר ובמשחקי שחמט.
סביבנו רגיעה ושקט בלתי־מופרע.
אך הכומר בשובו הביתה גילה סימני עצבות. שמענו לחישות והתלחשויות בין בני המשפחה. אי שקט הורגש בבית כולו.
ברגע מסוים נפתחה דלת החדר בו שיחקנו בשחמט, מבלי לצפות למשהו, ולפנינו הופיעה קבוצת צעירים אוקראינים וחמושים ברובים. הם נעתרו לתחנוני הכומר לא להכותנו, אך ציוו עלינו ללכת איתם.
רק לאחר שנמצאנו ברחוב הוברר לנו שבעיר משתולל פוגרום.
מסביבנו כנופיות מוסתות של אוקראינים, שהריצו יהודים מוכים ושותתי דם. שובינו הובילו אותנו לבית־העיריה, ובאו בדברים עם ״השליט״ האוקראיני החדש, שציווה להעבירנו לבית־הסוהר.
יצאנו לפרוזדור תחת משמר כבד ועינינו נתקלו בשופט לשעבר קוזבור, שכיהן בתפקיד של סטארוסטה זמני. טראו, שאביו היה מיודד עם השופט קוזבור פנה אליו בבקשת תחנונים: ״אדוני היועץ, תציל אותנו״.
קוזבור היפנה אלינו מבטו, פנה לכיוון אחר ונעלם.
שערי בית־הסוהר נפתחו לפנינו ונסגרו מאחורינו. לנגד עינינו נגול מחזה תופת איום ונורא: קבוצות אוקראינים היכו בברזילים ובקתות רובים עשרות יהודים.
בקצה החצר של בית־הסוהר נערמו גוויות של אוקראינים,

קרבנות הרוצחים הסטאליניים הנסוגים. סרחון נורא, עוצר נשימה נדף מהגופות הרקובות. הדם שניגר מראשינו ומפנינו לאחר החבטות שירדו עלינו, הסתיר מאיתנו את הנעשה מסביב. הרגשת הכאב נמהלה ברצון עז להינצל. כל מחשבותי פעלו בכיוון זה. אך הדבר נראה כבלתי־אפשרי. אימצתי את כל כוח הראיה שבי והבחנתי בעגלה רתומה לסוס אחד ועליה ארגז גדול עמוס גוויות, שהתנודד פעם בכיוון אחד ופעם בכיוון אחר. אוקראיני חמוש ציווה על טראו לגשת ולתמוך בארגז. קפצתי גם אני לעבר העגלה ותפסתי את הארגז מצדו השני.
העגלה החלה לזוז בכיוון לשער היציאה מבית־הסוהר. השער נפתח ואתו נפתחו שערי החיים. קרה נס, התקווה היחידה להינצל ממוות בעינויים.
ביציאה מהכלא עמדו משני הצדדים אוקראינים בשורות צפופות, ובצאתנו החלו להכותנו.
צעדנו בכיוון לרחוב פשמיסקה בין שורות האוקראינים, מוכים ורוויים בדמנו. כל אחד מאתנו תמך בארגז מצד אחר. באותו זמן עבר ברחוב חברי מבית־הספר ניקולאי הולובי, פאטריוט לאומני אוקראיני אשר בנסיונות הקשים ביותר שמר על צלם האדם. צעקתי אליו: "תציל אותנו!"
הוא נפנף בידו לאות, שנדמה היה לנו כידידותי. אך המשיך בדרכו. הגענו לבית־הקברות בו היו כבר מוכנות שוחות עמוקות לבלוע ערמות של גוויות. העגלה שלנו נעצרה ליד הבורות הפתוחים. בריון אוקראיני שהוביל אותנו, ציווה עלינו להוריד את ארגז הגוויות מהעגלה. אך כל המאמצים שלנו היו לשוא.

הבריון פקד עלינו לעמוד ליד עץ, הוריד את רובהו והודיע לנו כי יש לו פקודה לירות בנו. באותו רגע בדיוק – כפי שמסופר בספרים על רגעים טראגיים – נשמעו קריאות מרחוק "טראו, פריי!"
מבלי לשים לב לשום דבר פתחנו בריצה לעבר הקול הקורא בשמותינו. ראינו לפנינו בן־אדם בלתי מוכר לנו.
בינו לבין הבריון התפתח ריב דברים חריף. הבריון האוקראיני שכינה עצמו שוטר, צרח בקולי קולות, שקיבל פקודה לירות בנו. המציל טען לעומתו שהוא ראש המשטרה האוקראינית (מה שלא היה נכון) וציווה עליו להסתלק מהמקום, באמרו כי יש לו פקודה להחזירנו לשלטונות. הבריון ויתר לבסוף והירפה מאתנו.
המציל לחש לנו שהוא בא על מנת להצילנו, וכשהוא חמוש ברובה הוליך אותנו בכיוון לעיר, בה בשעה שבכיוון לבית־הקברות הריצו עשרות יהודים.
התברר כי המציל הוא אחיו של ניקולאי הולובי, ששלח אותו לבית־הקברות כדי להצילנו.
לאחר צעדה קצרה נמצאנו בביתו של הולובי. אשתו חבשה את פצעינו והאכילה אותנו. במשך כמה ימים ולילות טיפלה בנו או עמדה לפני הבית וטענה בפני כנופיות הפורעים שאין כאן יהודים.
אחרי מספר ימים נפסק הפוגרום שהחלו בו האוקראינים ושבלע קרבנות רבים. היו אלה הקרבנות הראשונים, ולדאבוננו לא האחרונים.

שלבי ההשמדה / נחמן ומשה שטולבאך

המאורעות הטראגיים שפקדו את העם היהודי, המגיפה ההיטלרית, לא פסחה גם על סאמבור. מייד לאחר פלישת הצבא הגרמני לסאמבור בראשית יולי 1941, הוקם בעיר מינהל מחוזי, משרד של קצין המחוז. (קרייזהויפטמאנשאפט). פעולתו הראשונה היתה רישום כל הפרטים הנוגעים לאוכלוסיה היהודית, כדי להמציאם לגסטפו.
רוב הפקידים במינהל המחוזי היו פולנים ואוקראינים, ששרתו נאמנה את הרוצחים הנאציים.
לאחר גזירת הרישום באה הפקודה לענוד על יד ימין סרט לבן ועליו מגן דוד כחול.
במשרד קצין המחוז נקבעו מדורים שונים. באוקטובר 1941 גזר המדור החקלאי, שעל כל יהודי למסור את כל האינבנטר החקלאי החי והדומם שברשותו. מיהודי הכפרים במחוז סאמבור הוחרמו כל בהמות העבודה והמכשירים החקלאיים שהיו מקור פרנסתם. בעת ובעונה אחת הוקם ארגון מיוחד למצוץ את דמם של היהודים עד לטיפה האחרונה:
"Die Stelle zur starkung des Volksdeutschtums in Sambor"
(התחנה לחיזוק בני העם הגרמני בסאמבור).

ארגון זה הקיף את כל הגרמנים שנולדו מחוץ לגבולות ״הרייך הגרמני״ וכונו ״בני העם הגרמני״ (פאלקסדויטשן).
גזל הרכוש היהודי ומסירתו לידיהם היתה מטרת הארגון הזה שבראשו עמד איש צבא. היו מתפרצים לכל בית יהודי ומרוקנים אותו כליל. הם שדדו לא רק רהיטים, מכונות תפירה, מכשירי ראדיו ואת כל אביזרי הבית האחרים, אלא גם את שאריות המזון. כך למשל כאשר באו לביתנו ושדדו את כל כלי הבית, מצאו בין היתר חצי קילו גרגירי תבואה. בשעה שהגרמני במדים גזל זאת מאתנו הפליט: ״היהודים אינם זקוקים יותר למזון״. היה זה אות לבאות וציון המזימות לעתיד.
הדבר היחידי בביתנו שבו לא נגעו ידיהם החמסניות היה ארון הספרים המלא ספרי־קודש והלכה, שאבי צבי שטולבאך הגה בהם, וברוחם חינך את בני משפחתו. כולנו נשמנו לרווחה והיינו מלאי השתוממות, שארון הספרים ניצל, אך העיקו עלינו הסבל והשאלה מה ילד יום המחרת.
היינו שבעי רצון שלעת עתה הורשינו להישאר בדירתנו, אך ידענו בבירור, שהתפקיד לגרש מן הבית שייך לכנופיית רוצחים אחרת.
חיינו באווירה של אימה שגברה והלכה. היתה זו תקופת ההרעבה וההתשה הפיזית והפסיכית כאחת.
יום יום גייסו פקידי היודנראט את היהודים לעבודה פיזית לטובת הפולנים והאוקראינים המקומיים, ששאפו להתעלל בנו.
בסתיו 1942 נצטוו על־ידי ה״קרייזהויפטמאנשאפט״ (משרד קצין המחוז) כל היהודים שגרו בכפרים, לנטוש את בתיהם, ולעבור לגיטו של סאמבור עד ה־30 בנובמבר 1942. היתה זו תקופה איומה ללא שמץ תקווה או אפשרות להימלט מידי השונא האיום. באותו זמן גם הגיעו אלינו הידיעות מקפיאות הדם על הנעשה ביישובים שמחוץ לסאמבור. שמענו על ההוצאות להורג ההמוניות בסטאניסלאבוב ובטארנופול, על טבח יהודים במכונת־יריה בטארנוב, על רצח המוני והשתוללות בהמית משותפת של גרמנים ואוקראינים בלבוב, על פרעות בבוריסלאב ועל הטבח של ארבע מאות עורכי־דין, רופאים ובעלי מקצועות אחרים ביער לישנייה ליד דרוהוביץ׳. היה זה בזמן שתאי־הגז והמשרפות בבלז׳ץ ליד ראווא־רוסקה כבר פעלו במלוא הקצב כדי להשמיד את יהדות גאליציה כולה.
בתקופה טראגית זו הפכו חיינו לגיהינום שבהשוואה אליו היתה התופת של דאנטה גרגיר־אבק.
בתוקף הגזירה שפקדה על היהודים בכפרים לנטוש את בתיהם הפך מחוז סאמבור ל״יודנריין״ (נקי מיהודים). הרוצחים הגרמנים ריכזו את כל היהודים בגיטו כדי להקל על השמדתם.
היה זה כבר אחרי אקציות ההשמדה ההמוניות שנערכו ביהודי סאמבור באוגוסט ובאוקטובר 1942 כשאלפים הובלו בקרונות־בקר לתאי הגאזים במחנה המוות בבלז׳יץ.
לאחר ריכוז יהודי הסביבה בסאמבור גברו הייאוש והפאניקה בגיטו, הואיל וציפו מעתה לגרוע ביותר.
השחיטות והרציחות של הגרמנים נעשו בשיתופה המלא של האוכלוסיה המקומית. משתפי הפעולה של הנאצים, הפולנים והאוקראינים, דאגו לכך, שיהודי שינסה להינצל יפול באמצעותם לידי הגרמנים. תחנות הרכבת והרכבות שרצו חוטפי יהודים.הם עמדו מרצונם הטוב ליד הגשרים והגשרונים וחיכו להזדמנות לתפוס יהודים שחיפשו מסתור ומחבוא. יהודים רבים היו יכולים להינצל, לולא הצייד הבלתי־פוסק והחיפושים אחריהם, אפילו בביצות וביערות. חייבים אנו להדגיש שאותם פשעים איומים בוצעו על־ידי שכנינו ״המתורבתים״ ביוזמתם העצמית. האוכלוסיה הנוצרית המקומית ביצעה במו ידיה את השמדת משפחותינו וקרובינו.
כדי להפעיל ולהמריץ יותר משתפי־פעולה אלה, הדביקו הגרמנים במקומות פומביים פלאקטים ופוסטרים באותיות מאירות עיניים בגרמנית, פולנית, ואוקראינית,שהכריזו על מתן ליטר יי״ש וחמישה קילוגרם סוכר לכל אחד שיתפוס יהודי או יצביע על מקום הימצאו. יאוש גדול עוד יותר נסכו בלבבות הידיעות על כמרים מסויימים, שהטיפו בכל יום ראשון בכנסיות על החטא הגדול שבהסתרת יהודים או בהגשת עזרה להם.

השחיטה בגיטו בניסן תש״ג

בחורף של שנת 1942–43 הורגש ״שקט״ יחסי לפני שהתחוללה הסערה האיומה. בינתיים התרחשו פעולות בודדות של רשעות אכזרית. בדרך זו רצה להוכיח מדור ״הבריאות״ של המינהל המחוזי בסאמבור, שגם הוא תורם ״משהו״ ל״פתרון הסופי של שאלת היהודים״ כאשר העביר לגיטו ״זריקות נגד טיפוס״.
כאשר הוזרק הנסיוב הזה לקבוצת היהודים הראשונה כדי ״לחסנם״ כביכול נגד מחלת הטיפוס,נשמעו באמצע הלילה בחוצות הגיטו זעקות אימה מחרישות אזניים מבתיהם של אלה שקיבלו את הזריקות.
כאשר פנו נציגי היודנראט בענין זה לפקידי המינהל המחוזי נאמר להם שמישהו במשרד הבריאות ״טעה״ כביכול, ובמ־

קום נסיוב נגד טיפוס נשלח חומר שהכיל תערובת של בנזין. זמן קצר לאחר מעשה ברברי זה, בראשית האביב, בפסח תש״ג, נערכה אקציה המונית בגיטו בה הוצאו להורג כאלף ומאתיים יהודים בבית־הקברות היהודי בסאמבור, שהיה כלול בתחומי הגיטו.

זמן קצר לאחר הטבח האיום בלב הגיטו, חיסלו הרוצחים הגרמנים בחודשי מאי־יוני 1943 את הגיטו והפכו את היער שבכפר ראדלוביצה (ארבעה קילומטר מסאמבור) לגיא ההרי־גה הסופי של יהודי סאמבור.

הטבח ההמוני וחיסול הגיטו

היה זה בראשית אפריל 1943 באחת מלילות שבת, בשעה שלוש לפנות בוקר. כאשר דפיקה חזקה בחלונות מבחוץ, העמידה את כל כלואי הגיטו בסאמבור על הרגליים. בעת ובעונה אחת נשמעו קריאות ביידיש.

״קומו, קומו, נערכת אקציה, כל הגיטו מוקף גרמנים״.

זה קרה בזמן שצבא גרמני רב, בדרך לחזית הרוסית, ובחזרה ממנה, שהה באופן זמני בסאמבור, במחנות הצבא הפולני לשעבר ברחוב וויכילובקה. הגסטאפו ניצלה חטיבות צבאיות אלה כדי לסייע לה בפעולות הרצח וההשמדה. מאות חיילים על ציודם ותחמושתם הקיפו את הגיטו, ומספר רב אחד של חיילים נכנס לגיטו. ליד כל דלת של בית יהודי נצבו 3—4 חיילים. קבוצות חיילים אחרות פרצו בזעקות לבתים והחלו בחטיפה איומה. הם סחבו בכוח כל מי שחיפש מיסתור כלש־הו. הוציאו יהודים מהמרתפים, מהארונות, מכל מחבוא אפש־רי ואפילו מארובות עמוקות מלאות פיח. את כל היהודים שלכדו הריצו לבית הקברות היהודי בקירבת מקום לבית־הכנסת הגדול.

איסוף וריכוז היהודים בבית־הקברות נמשך עד למחרת בשבת, בשעה שלוש אחר־הצהריים. בינתיים ספרו את הלכו־דים מספר פעמים. כשהגיעו לאלף ומאתיים, ציוו עליהם להסתדר בשורות ולהתכונן לצעדה.

בבית־הקברות עמדו נציגי היודנראט על המקח עם רוצחי הגסטאפו על קביעת מספר היהודים שיועלו לגרדום. היוד־נראט רצה כמובן להקטין את המיספר, בשעה שהרוצחים תבעו 1500 קרבנות. ראש הגסטאפו צרח בקולי קולות: ״באנו היום לחסל כליל את הגיטו ועליכם לשמוח שאנו מסתפקים באלף וחמש מאות יהודים בלבד!״

לבסוף הסכימו לאלף ומאתיים והצעדה החלה. החיילים הגרמנים והמשטרה הגרמנית המקומית עם כלביהם, הריצו את היהודים עד לבית־הסוהר ברחוב דרוהוביצקה. שם דחסו את כולם בתאי בית־הסוהר.

בשעה שכלאו את אלף ומאתיים הקרבנות בבית־הסוהר, עשו את כל ההכנות לטבח ההמוני.

למחרת ביום הראשון בבוקר הבחינו היהודים בשלושה גרמנים שעשו דרכם לבית־הקברות. נודע שהם שהו שם כדי לקבוע את מקום קבר האחים ואת מקום ההוצאה להורג.

ביום שני בשמונה בבוקר נכנסו לגיטו בסדר צבאי שלושים צעירים פולניים בגיל 18—22 וכל אחד מהם נשא מעדר על שכמו. בדרך שרו את שיר הורסט־ווסל הנאצי, וחלק מהם עשו תנועות בידיהם לרוחב הצוואר, בהצביעם על הגורל הצפוי ליהודי הגיטו.

ביום שני ושלישי בשבוע חפרו הפולנים משרתי הנאצים את קבר האחים. ביום רביעי בבוקר הופיעו פולנים רבים כשבידיהם מכשירים שונים כדי להיות נוכחים בטבח היהודים, ולאחר מכן לכסות את הקבר ההמוני. יום זה היה יום איום בחיי היהודים שעוד נשארו לפליטה בגיטו, בראותם את המוות לנגד עיניהם.

באותו יום רביעי ב־14 באפריל 1943, עברו דרך הגיטו והגיעו לבית־העלמין משאיות של הגרמנים כדי להוביל את בגדי היהודים שירצחו.

כעבור שעה בערך, ב־12 בצהריים, ביום אביבי שטוף שמש, החלו הפושעים הנאצים להביא את היהודים מבית־הסוהר לקבר הפתוח שהוכן בשבילם. הם הריצו את היהודים ברגל (גברים, נשים וטף וכן נשים עם תינוקות בזרועותיהם) בקבוצות של מאתיים איש תחת משמר כבד. היירי החל בשעה אחת בצהריים בערב ונמשך עד שקיעת החמה. בגדי היהודים הנרצחים הועמסו על משאיות על־ידי אוקראינים.

במהלך הטבח נצטוו היהודים שעוד נשארו בגיטו לא להיראות ברחוב וכל היוצא מפתח ביתו דמו בראשו.

נפש חיה לא נראתה ברחוב, אך דבר זה לא הפריע לנהג הגסטאפו (פאלקסדויטשה ליטאי) להתפרץ לבתי יהודים ולטבול ידיו בדם יהודי. בשוטטו בגיטו בו שררה דממת מוות וכל הדלתות של בתי היהודים היו נעולות, הגיעו לאזניו קולות בכי מאחד הבתים. היו אלה שתי אחיות צעירות, בנות הדיין מסטארי־סאמבור שהתייפחו מרה לאחר אבדן יקיריהם, שנרצחו באותו זמן לא רחוק מביתם. נהג הגסטאפו התפרץ פנימה וירה בשתיהן. הרוצח צמא הד־מים המשיך בדרכו עד שהגיע למה שהיה מכונה ״בית־חולים

של הגיטו". היה זה בית־הכנסת הגדול שבתקופת הגיטו הפך ל"בית־חולים". לא היו שם תרופות ואמצעי־ריפוי אחרים, אך שכבו שם ללא תנועה חולים רציניים שלא נמצא להם מקום אחר. הנהג הרוצח פרץ פנימה וירה בכל שלושים החולים ששכבו שם.

אך בכך עדיין לא הגיע אותו רוצח תת־אנושי לשיא מעלליו: ב־10 באפריל 1943 כשהחל הצייד של אלף ומאתיים יהודים, מצאו הגרמנים בבתים מסויימים תינוקות שטרם מלאה להם שנה ושעוד לא התחילו ללכת. התינוקות נשארו לבדם, הואיל ואת הוריהם חיסלו הגרמנים ב"אקציות" הקודמות.

הרוצחים ריכזו את כל אחד־עשר התינוקות הללו בבית־הקברות היהודי. ליד הכניסה, ובשעה שהגרמנים הוציאו את אלף ומאתיים היהודים כדי לחסלם, רצח הנהג הגרמני את כל אחד־עשר התינוקות על ידי יריית כדור באזנו של כל אחד מהם.

לא היה זה מקרה שהטבח ההמוני באפריל 1943 חל בחג הפסח. הנאצים ביצעו את ההשמדה במתכוון בחגי היהודים כדי להגביר את ההשפלה וההתעללות. גם האקציה ההמונית באוקטובר 1942 הוצאה לפועל בסאמבור ביום הקדוש ביותר ליהודים, ביום הכיפורים.

גם בעיירה פעלשטין ליד סאמבור, שבה חיו כאלף יהודים, נערכה האקציה בראש־השנה. הגרמנים הקיפו באותו יום את כל בתי־התפילה והובילו באותו יום כמעט את כל היהודים להשמדה.

הסוף הטראגי של גיטו סאמבור

לאחר השחיטה הנוראה ב־14 באפריל היה ברור לשארית הפליטה בגיטו־סאמבור שחיסול הגיטו קרוב. המושג "יודנ־ריין" פרי טרמינולוגיית־הפשע הנאצית, ניקר עמוק בכל לב יהודי. ליוותה אותנו הרגשה איומה של חוסר אונים מול השנ־נא הגרמני הברברי וההכרה ששכנינו הפולנים והאוקראינים אינם רק מלאי שמחה והנאה בראותם את גורל היהודים, אלא עושים כל מה שרק אפשרי כדי להחיש את קץ היהודים. אפילו בימי קיומו האחרונים חיפש כל יהודי דרכים להציל עצמו או לפחות את מישהו ממשפחתו, אך יחד עם זאת ראה את ההצלה כאילוזיה בגלל אלפי עיניהם הבולשות של שכנינו. על אף כל זאת נמלטו כארבע מאות יהודים בלילות האפלים האחרונים שלפני חיסול הגיטו וניסו למצוא מיסתור בשדות וביערות שמסביב לסאמבור. לדאבונם לא ניתנו להם האפש־רות וההזדמנות להינצל. יהודים אחרונים אלה נתפסו על ידי הרוצחים, הושמו במאסר ונרצחו ביריות ביער ראדלוביצה ליד סאמבור.

האקציה הראשונה וההכנות לביצועה / ד"ר ליאון טהורן

כאשר נכנסו הגרמנים לסאמבור בשלהי יוני 1941 מינו רשו־יות הצבא הגרמני יודנראט. תחילה היה תפקידו העיקרי לספק עובדי־כפייה יהודים לעבודות הקשות והמפרכות ביותר באזור. כל הגברים היהודים מגיל 12—60 והנשים 18—40 גויסו לעבודה.

אם הגרמנים דרשו 1500 עובדים, היה היודנראט — בראשותם של ד"ר שמשון שניידשר כיושב־ראש וד"ר צאוז־נר כסגנו — מגייס 1700—1800 איש ומכריח את מאות הנוספים לשבת ולחכות לקריאה דחופה. אם מישהו מאלה שנקראו לעבודה לא הופיעו בזמן, היה צריך לדווח על כך או למסרו למשטרה הגרמנית. המשגיחים הפולנים והאוקראי־נים היו מתעללים ביהודים בשעות העבודה.

האקציה ההמונית הראשונה שבהכנותיה שותף היודנראט, נערכה בסאמבור בראשית אוגוסט 1942.

לפני כן בסוף יולי 1942 נדרש היודנראט להגדיל את חברי המיליציה היהודית ("אורדנונגס־דינסט") מארבעים למאה. מיד לאחר מכן פורסמה הגזרה, שבמשך שלושה ימים צרי־כים כל הכפרים באזור להיות "יודנריין" (נקיים מיהודים). עם פרסום פקודה זו נצטווה היודנראט להכין רשימה של כל היהודים החיים בכפרי הסביבה. עבודה זו נמשכה כל הלילה, ולמחרת בבוקר כבר היו מוכנות בשביל הגרמנים הרשימות שהכילו כאלפיים שמות.

היודנראט שכר למעלה ממאה עגלות של איכרים ושלח את המשטרה היהודית לכל כפר, כשבידי השוטרים רשימה של כל יהודי המקום.

ביום השלישי אחר הצהריים, שעות מספר לפני יום האולט־ימטום חזרו העגלות מן הכפרים העירה ובהן משפחות שלמות עם מטלטליהן המעטים, היו אלה ברובם יהודים

שלא עזבו את כפריהם במשך שנים רבות. כולם נדחסו לתוך קסרקטין; הצבא הפולני לשעבר והופקדו עליהם משמרות של אוקראינים.
הטרגדיות האנושיות הקשורות בטראנספורט ההמוני הזה היו מזעזעות. אחת מהן נשארה חיה בזכרוני.
יהודים שעבדו בשביל הגרמנים לא נעקרו מהכפר בו גרו. זוג יהודי אחד עם ילד עבד בשביל הגרמנים. בהתאם לכך היה על ההורים להישאר והילד חייב היה לעזוב את הכפר.לאם אסור היה לעזוב את מקום העבודה, אך לאחר שהילד נגזל ממנה, היא ברחה לסאמבור וחדרה לקסרקטין כדי להיות יחד עם ילדה. המישמר האוקראיני דיווח על כך למשטרה הגרמנית. הגרמנים ניסו להוציא את הילד מידיה, אך היא הגנה עליו בכל כוחותיה. אזי הובלו האם והילד לבית־הקברות היהודי ושתי יריות איחדו את שניהם.
ביום ראשון, 2 באוגוסט 1942 נודע לנו שבתחנת הרכבת עומדים חמישים קרונות, כדי להעביר את יהודי סאמבור להשמדה.
במשרדי היודנראט התרוצצו יהודים רבים. פקידי היודנראט הביאו נשותיהם וילדיהם לבנין כדי להסתירם במרתף ובעליית־הגג. כל הסימנים הצביעו על כך כי מתקרבת אקציה המונית.
למחרת ב־3 באוגוסט 1942 נצטוו יושב־ראש היודנראט ד״ר שמשון שניידשר, סגנו ד״ר צאוסנר וחברים נוספים מהיודנראט להופיע במשרדי המשטרה. שם נאמר להם שהאקציה תקיף אלף יהודים. לא יהיו שום הוצאות להורג בעיר ויהודי סאמבור ישלחו לאזור שכבר הוקצה ונועד לכך על־ידי הרשויות הגרמניות. היודנראט נתבקש להכין רשימה של כל הפושעים והגנבים כדי להקל על הגרמנים, ואם יסרבו יהיה דינם לתלייה.
ראשי היודנראט ביקשו מספר שעות להתיעצות ותיכנון, והמשטרה הסכימה לכך.
בפני היודנראט הועמדה הברירה להיהפך לרוצחים או לקדושים. הזמן זחל באיטיות רבה ומדי פעם היה מצלצל הטלפון וגרמני היה שואל מה הן ההחלטות שקיבלו. לבסוף הסכימו למסור רשימות של יהודים שיוצאו להורג. אף אחד לא האמין ברצינות שהנאצים יגבילו עצמם לכך ויסתפקו רק ברשימות של היודנראט. ברור היה שמטרת הרשימות אינה אלא להצביע על בתים שבהם נמצאים יהודים.

כאשר שמעתי על ההחלטה הסופית של היודנראט מיהרתי לחזור לביתי ברחוב קושרובה, שם חיכתה משפחתי לבשורה שאביא. גיליתי להם את האמת. אשתי רצה מיד לשכנה הפולניה שלנו, לבקש רשות להסתתר במרתף שלה. היא התירה לנו זאת, אך הזהירה שהאוקראינים הגרים באותו בית ילשינו עלינו. משפחתי החלה לרדת למרתף. שמתי לב שהשכן האוקראיני הבחין בתנועה בלתי־רגילה זו. כשנגשתי אליו שאלני למה זוחלים אנו למרתף. הואיל והיכרתי את האוקראינים לפני ולפנים, אמרתי לו שאשלם לו ביד נדיבה אם לא יגלה את אשר ראה. נתתי לו מיד שתי חליפות, מעיל וטבעת זהב והוא הבטיח לשמור סוד.
כאשר ירדה משפחתי למרתף חזרתי למשרדי היודנראט. ראשי היודנראט היו שקטים, אף־על־פי שאשמתם היתה חרוטה וטבועה במיצחם.
בחדר מיוחד ישבו פקידים יהודים והכינו רשימות של יהודים שיוצאו להורג. ליהודים שהצטופפו במשרדי היודנראט ברור היה שגורלם נתון בידי מכיני הרשימות של ״פושעים וגנבים״.
בשלוש לפנות בוקר נשמע רעש של מכוניות שנכנסו לחצר היודנראט ובהם חיילים גרמנים. מיד התברר כי העיר מוקפת על־ידי צבא ומשטרה. גברים, נשים וילדים נלקחו מבתיהם ישר מהמיטות וחיילים זרזו אותם ברוביהם לצאת חיש מהר.
כשד״ר שניידשר השקיף מהחלון וראה את הנעשה, פרץ החוצה לדון עם הגרמנים על הנעשה, אך הוא הוכה ונפצע וחבריו הכניסוהו חזרה למשרדי היודנראט מחוסר הכרה. גם סגנו הוכה קשות על־ידי המשטרה הגרמנית שהאשימה את היודנראט שהזהיר את היהודים לגבי האקציה העומדת להתבצע ולא גילה את מקומות המחבוא של היהודים.
באותו יום ב־4 באוגוסט 1942 נערכה אקציה דומה גם בסטארי־סאמבור, בטורקא ובפעלשטין.
אקציה זו נמשכה שלושה ימים. החולים שלא יכלו ללכת למקומות האיסוף שנקבעו, נורו במקום. המתים ששכבו ברחוב נדקרו על־ידי המיליציה האוקראינית ונערמו לערמה אחת.
כל היהודים שנתפסו הובאו למגרש הספורט של קבוצת הכדורגל ״קורונה״. סודרו בקבוצות של 100—150 וצעדו לעבר תחנת הרכבת, שם הועמסו בקרונות שהובילו אותם למחנה המוות בבלז׳יץ.

בין חיים למוות / ד"ר אירנה גלאנץ־סנדויאר

נולדתי בסאמבור, בה סיימתי את הגימנסיה. בשנת 1940 בימי הכיבוש הרוסי הגעתי ללבוב כדי ללמוד באוניברסיטה. בפרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה שהיתי בלבוב כסטודנטית לרפואה והתאכסנתי במעונות הסטודנטים. ב־21 ביוני 1941 העיר אותנו לפנות בוקר רעש מטוסים מחריש אוזניים. תחילה השליתי עצמי כי אלה הם אימונים. ברם לאחר מספר שעות נוכחתי לדעת כי הסטודנטיות הרוסיות נעלמו ממעונות הסטודנטים, העמיסו אותן על אוטובוסים והובילון לרוסיה. לעומת זאת חברותינו האוקראיניות הוציאו את המלבושים הלאומיים שהיו מוכנים כנראה מראש, את חולצותיהן הרקומות ולא הסתירו שמחתן.
הסטודנטיות היהודיות לא ידעו מה לעשות.
החלטתי מיד לחזור הביתה. התקשרתי עם חברים מסאמבור שגרו במעונות הסטודנטים של הפוליטכניון ובית־הספר הווטרנארי והם לעגו לי. בשקט גמור המשיכו לשבת ולהתכונן לבחינות.
לאחר יומיים עזבתי את מעונות הסטודנטים מבלי יכולת לשאת את האווירה שהשתררה שם, ועברתי לגור אצל מכרים בבית משפחת הוכמן ברחוב מאלצקייגו. כעבור זמן קצר הגיע לשם גם חבר מסאמבור מצגר.
שומר הבית, אוקראיני רגז בגלוי על השכנים היהודים. על עזיבת העיר אי־אפשר היה לחשוב בינתיים. הרכבות לא פעלו, ברחובות פרצו תגרות בין אוקראינים לרוסים. מפעם לפעם נשמעו יריות. שכבנו בבית על הריצפה.
למחרת הודיע לי מר הוכמן כי גברת מבוגרת רוצה לראותני. היתה זו אמי שהגיעה אלי מסאמבור ברגל מהלך שבעים קילומטרים.

מסאמבור ללבוב

כאשר התברר המצב לאמי החליטה להוציאני מלבוב בכל מחיר. היא יצאה עם אבי לקצה העיר סאמבור, ופגשה שם קבוצת אנשים. היו אלה כנראה הורי סטודנטים שלמדו בלבוב. איכר אחד הבטיח להעבירם בעגלה. ההתיעצויות והמשא־ומתן נמשכו זמן רב. אבי חזר בינתיים הביתה כדי להביא בשבילי טיפות וולריאן, אך כשחזר כבר לא מצא את אמי. העגלה לא יצאה לדרך, כולם התפזרו ואמי עשתה את דרכה לבדה.
כשהגיעה לכפר הראשון פגשה אישה מסאמבור ועשתה כברת דרך יחד איתה עד לעיירה רודק. שם נכנסה לקרובים, שבהיוודע להם החלטתה, יעצו לה לוותר על הרפתקה זו. אך היא לא נתקפה פחד, שאלה לכיוון הדרך והגיעה לעיירה לוביין בה נטתה ללון אצל מכר מסאמבור, מר ארליך.
בבוקר השכם המשיכה בדרכה וסמוך לכפר באסיובקה פגשה מספר פועלים חקלאיים. אחד מהם קרא בקול: "אישה לאן מועדות פנייך? האם לתוך האש?!"
"ללבוב, לחלץ את בתי", ענתה. אז תפס בידה ואמר: "אם הבת חיה, תחזור בעצמה". אך פועל אחר הזיז אותו הצידה וקרא:
"הנח לה, אל תעצור בעדה, היא כבר תגיע למחוז חפצה." הוא יעץ לה ללכת לאורך הכפר באסיובקה, דרך האחוזה הכפרית והראה לה את הכיוון.
המשיכה בדרכה ולפתע פתאום ראתה שליד היער עומד אופנוע ועל ידו שני אנשים. כשהתקרבה אליהם שאלוה בפולנית מגורמנת מאין היא ולאן מועדות פניה. תפסה מיד מי הם וענתה כי בכוונתה להגיע ללבוב, לפגוש את ביתה, כדי שלא תישאר בידי הרוסים, הואיל ומחר עומדים להיכנס הגרמנים.
בשמעם זאת, החלו לחקור אותה מה ראתה בדרך. "התנועה גדולה" ענתה, "הצבא הרוסי מתפורר, כל יום עומדים להיכנס הגרמנים".
בשמעם זאת נעלמו מיד בתוך היער. היו אלה סיירים גרמניים.
המשיכה ללכת. פתאום יצאה מתוך הקמה אישה ודלי בידה וארוחה לבעלה. אמי נתלוותה אליה ויחד הגיעו לסקנילוב. לאחר שהאכילה אותה, הפגישה את אמי עם אחד ממכריה, שיראה לה את הדרך. סוף סוף הגיעה ללבוב.
בעיר נשמעו יריות. הלכה ברחוב ופתאום שריקה! עוד בטרם הספיקה להתמצא במהלך המאורעות, תפס אותה בידה איכר שהלך מאחוריה, הבקיע דלת סגורה בבית קרוב ביותר והשליך אותה פשוטו כמשמעו פנימה, ובעצמו נדחף אחריה.
לאחר מכן כאשר פסקו היריות יצאה העירה, ובמשך חצי יום הסתובבה ברחובות כדי למסור את המכתבים שקיבלה בסאמבור מההורים שויתרו על המסע אל בניהם. משום כך רק לפנות ערב הגיעה לרחוב מאלצקייגו, למקום מגורי.
פיניה הוכמן, פתח זוג עיניים, "את כאן" קרא בתמהון. נאלצנו לרדת מיד למרתף, שדרך חלונותיו ראינו את צלבי הקרס ואת האוקראינים שפשטו ברחובות.

מלבוב לסאמבור

למחרת היום יצאנו לדרך חזרה לסאמבור. שנינו עטפנו ראשינו במטפחות כדי להיראות ככפריות. הואיל ולאמי כבר היו היכרויות בקרב האיכרים, שקשרה בדרך ללבוב, סרנו פה ושם כדי לנוח. בלוביין התעכבנו ללינת לילה אצל ארליך, וליתר דיוק אצל נותני העבודה שלו, הפולנים, הואיל והוא עצמו חזר בינתיים לסאמבור. הם קבלו אותנו ללא התנגדות.

בלילה העיר אותנו מטח יריות – הדים מהחזית. כולנו ירדנו למרתף של השכנים האוקראינים. כל האיכרים האוקראינים התפללו בקול רם לבואם המהיר של הגרמנים.

בבוקר נכנס הביתה הסיור הגרמני הראשון. שאלתם הראשו־נה היתה אם נמצאים כאן יהודים. הם נענו בשלילה, אך נותן העבודה של ארליך יעץ לנו להסתלק מהמקום במהירות. עזבנו את לוביין והגענו לנהר שוזם מאחורי העיירה. הגשר שמעליו נהרס, ולרוחב הנהר היתה מונחת קורה, עליה עמד איכר, בודאי שיכור, ושר בקול רם. הקורה התנועעה ופחדנו לעבור עליה. בראותו אותנו הציע האיכר להעבירנו. בעד ההעברה שילמנו בסבון.

עוד בטרם דרכו רגלינו בצדו השני של הנהר, הגיעונו צעקות איומות מכיוון העיירה לוביין. רק מאוחר יותר נודע לנו, שהיו אלה הדי הפוגרום בו רצחו האוקראינים את היהודים. בינתיים החל להתקרב צבא גרמני. החלטנו לסטות מדרך המלך ולהתקדם בשביל מקביל ליד היער. אך ללא הועיל. לפתע פתאום הופיעה בכביש עגלה ובה חיילים גרמנים. הם נעצרו וקראו לנו,

״יהודים?״, שאלו, והוסיפו: ״לאן פניכן?״. אמרנו את האמת, שאנו בדרך לביתנו. מיד קפץ חייל גרמני מן העגלה, פקד ללכת אחריו, העמיד אותנו ליד העץ וציווה להרים יד־יים למעלה וכיוון אלינו את רובהו. שיתוק אחזני. אך אמא לא איבדה את ההכרה, ניגשה לגרמני ואמרה:

״יש לך אמא? הנך צעיר ורק מתחיל ללחום, בוודאי הנך רוצה לחזור לאמך שלם ובריא. אני הגעתי ללבוב כדי לקחת את בתי הביתה ואנו חוזרים עתה למשפחה. כדי שגם אתה תוכל לשוב ולראות את משפחתך ואמך, הנני מבקשך לשח־רר אותנו״.

כך נצלנו. הגרמני לחץ את ידה של אמי, יעץ לנו להמשיך ללכת בכביש, ולא בשביל שמאחורי היער, הואיל וזה מח־שיד אותנו.

המשכנו דרכנו בכביש. כאשר התקרבנו לעיירה רודק, נוכחנו לדעת שבכניסה לעיירה עומדות משאיות עמוסות צבא. פנינו לאיכר שפגשנו בדרך, שיובילנו במשעולים צדדיים לבית יהודי הקרוב ביותר. בבית זה בילינו כל הלילה. היתה זאת משפחה ענייה, מרובת ילדים, שגרה בחדר אחד בלכלוך ובעוני. לא נזדמן לי עד אז לראות עניות מרודה כזאת. קבלנו אותנו בסבר פנים יפות, כיבדונו בלחם וחלב והציעו לנו מישכב על הריצפה. בלילה פרצו לבית אוקראינים והובילו איתם את אבי המשפחה, יהודי מזוקן, שבודאי כבר לא חזר.

בבוקר השכם עזבנו את הבית. כשעברנו בעיירה תפסו אות־נו אוקראינים, לאשרנו נצטווינו רק לרחוץ אוטו משא ושוחררנו. כל עוד כוחנו בנו עזבנו את רודק.

בכביש שהוביל לסאמבור פגשנו שני איכרים פולנים, שגויסו על־ידי הרוסים ועתה חזרו הביתה לפשמישל. הבטחנו להם מקום לינה בסאמבור ותשלום כדי שיתלוו אלינו. בחברתם הרגשנו עצמנו בטוחות יותר. לא יכולנו כלל לשער, שנוכחותם של איכרים אלה תצילנו ממוות.

כאשר התקרבנו לכפר קוניושקי התקדמה לקראתנו תהלו־כה מקברית: כנופיה של איכרים במגלים ובגרזנים נוטפי דם, פשוטו כמשמעו. הלכו ושרו שירים אוקראינים מלווים קל־לות לגבי יהודים. הם הכירו מיד מי אנחנו וזעקו: ״אלה הן יהודיות!״

״מה אתם סחים״ קראו ברוגז האיכרים שליוו אותנו. ״זוהי אשתי,״ אמר המבוגר יותר בהצביעו על אמי. ״וזוהי אשתי״, אמר הצעיר יותר בהראותו עלי, ״מה רצונכם מנשותינו?״

בכניסה לסאמבור פגשנו משפחה יהודית, שברחה בעגלה לכפר. מהם נודע לנו שהאוקראינים כבר ערכו טבח ביהו־דים. הם לקחו כמה עשרות יהודים כדי להוציא גוויות מבית־הסוהר בסאמבור. בזמן העבודה היכום באכזריות, ולאחר מכן רצחו את כולם. קבוצת האיכרים שפגשנו בדרך חזרה מאותו טבח שביצעה.

נגישות והתנכלויות ראשונות

בסאמבור התעכבנו תחילה בבית היהודי הראשון ברחוב לבובסקה אצל משפחת באומוואלשפינר. אני נשארתי שם ואמי הלכה יחד עם שני האיכרים לביתנו לראות מה שלום אבי ואחי. את אבי פגשה בבית.

בביתנו היו שלושה חדרים. בחדר השלישי, שהיה קודם חלק מביתו של השכן, היתה דלת צבועה בצבע הקיר,

שקשה היה להבחין בה במיוחד. כשהגיעה לאזנו של אבי השמועה על הפוגרום מצד האוקראינים, הסתיר דלת זו על־ידי ארון והסתתר בחדר השלישי. אחי שהה בזמן הפוג־רום בעיר והצליח להסתתר בדירת דודו ליאון וולקר.
בראות אבי כי אמי חזרה לבדה, היה משוכנע כי אינני כבר בין החיים.
האיכרים שהודות להם נצלנו מידי האוקראינים, לנו אצלנו, ובבוקר יצאו עמוסי בגדים וחפצים שונים.
למחרת הציעה לנו אמו של אליאש (אילקה) בולינסקי, חברו של אחי, שנעבור לתקופה מסוימת לביתה. קיבלנו הצעתה והתארחנו במשך שבועיים בביתה של השופטת בולינסקה.
לאבי אדולף (אברהם) סנדויאר היו ידידים רבים בקרב האוקראינים והפולנים והודות לכך עברה עלינו התקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני ללא דאגה מיוחדת לצרכי מזון. מכרים, ידידים וחברי אבי, שהיה סוציאליסט, היו מביאים הביתה קמח, תפוחי אדמה, דיסה וכו׳. היינו מתחלקים במיצרכים עם שכנים וידידים.
מספר ימים לאחר הכיבוש הגרמני הוקם בסאמבור יודנראט. כיושב־ראש היודנראט מונה ד״ר שניידשר וממלא מקומו היה ד״ר צאוזמר. כיושב־ראש המשטרה היהודית מונה הרמן שטאל.
החלו הנגישות הראשונות: הוטל מס־מלחמה, נקבעו שעות שבהן מותר היה ליהודים לקנות בשוק, צוינו רחובות שבהם מותר ללכת, רחובות שבהם מותר לגור וכו׳. מוכי תמהו היי־נו, כשנודע לנו שאחד הפקידים האוקראינים שעסק בגביית המס שהוטל על היהודים היה אילקה בולינסקי, ידידו לשעבר של אחי. נתעוררה גם בעיית תעודות־עבודה, אבי החל לעבוד בבית־חרושת למכונות תפירה. (לפני המלחמה היה לנו בית־מסחר סיטונאי למכונות חקלאיות ולאופניים).
אחי ארתור החל לעבוד כפקיד ביודנראט ואני – כאחות בבית־החולים היהודי שנפתח מחדש. בית־החולים סודר באחד מבתי־הכנסת והיה מלא וגדוש כבר אז באנשים נפוחי רעב ובחולים במחלות מידבקות.

פריצה ושוד

לילה אחד העירו אותנו דפיקות חזקות בדלת וקולות בגרמ־נית שתבעו זהב, כינור ושעונים. לא פתחנו ונועצנו מה לע־שות. אמא החליטה, שאנו נברח והיא לבדה תישאר. דחפה אותנו מהבית, קפצנו דרך החלון האחורי, רצנו למכרים ושהינו אצלם כל הלילה במתיחות רבה. כשהעיר השחר חזרו אבי ואחי הביתה, ומצאו חורבן והרס, בית ריק שהכל בו נשדד.
כך קרה לאחר בריחתנו: הגרמנים הרבו לדפוק בחזקה ולא־יים שאם לא תיפתח הדלת יהרגו את כל בני הבית. כאשר פתחה אמי את הדלת פרצו פנימה מספר חיילים גרמנים ואוקראיני אחד. ״איפה הגברים?!״ צרחו. ״אינם בבית״, ענתה אמי. תשובה זו פעלה עליהם באופן מתמיה ומרגיע. לא המשיכו לדבר והחלו לשדוד. היתה זו פריצה למטרות שוד לפי כתובת מוטעית. כקרבן השוד צריכים היו להיות שכנינו, משפחת פידלר, משפחת מוסיקאים עשירה. זה היה פשר הצוותות: זהב וכינור.
הטעות בכתובת לא מנעה מהשודדים הרקת ביתנו מדברים בעלי ערך. שדדו שעונים, תכשיטים, לבנים, שארית הסחו־רה שהספקנו להציל מבית־המסחר, בקיצור כל מה שרק אפשר היה להחליף אצל האיכרים במיצרכי מזון.

האקציה באוגוסט 1942

עד אוגוסט 1942 בוצעו בסאמבור מספר אקציות שכונו ״מתוכננות״. האקציה ההמונית הראשונה בוצעה באוגוסט.
כאשר החלה הייתי בבית־החולים בתורנות לילה. לפתע פרץ מישהו והודיע שהעיר שורצת גרמנים ומישטרה אוקראינית ומכינים משהו. איש זה הכריז כי כל מי שיכול שיברח, גם הצוות וגם החולים.
עד היום לא ברור לי מה היו המניעים להישארותי בבית־החולים עם כל אלה שלא היה בכוחם וביכלתם לברוח. או שלא האמנתי שמשהו עלול לקרות, או שמצפוני לא נתן לי להשאיר ללא השגחה את החולים הרציניים.
בבוקר פרצו הגרמנים לבית־החולים, ירו בכל החולים ששכ־בו במיטות, ואותי ״בגלל זה שנשארתי״ כפי שאמרו, לקחו איתם.
הובילו אותי קודם כל לכיכר ליד היודנראט, מקום שם עמדה כבר קבוצה גדולה מאלה שנתפסו. משם הובילו אות־נו למיגרש הכדורגל ״קורונה״ ליד תחנת הרכבת. היה שם המון רב, מכרים רבים, חברות. הפניתי מבטי לכל עבר פן אראה מישהו מבני ביתי. לאושרי לא היו שם. מזמן לזמן קראו הגרמנים בשמות מסוימים, היו אלה אנשים מיוחדים, שנפדו על־ידי המשפחות, מקומות־עבודה או היודנראט.
ברגע מסוים נצטווינו למסור שעונים ודברי־ערך. זרקנו אותם לתוך העשב. לאחר מכן הועמדנו ברביעיות והובלנו

לתחנת הרכבת. בצורה אינסטינקטיבית החלטתי לנוע אחרונית, כדי להימצא בקבוצה האחרונה. רובם נהגו להיפך, נדחפו קדימה. אישה אחת הסבירה לי, כי אלה שיסעו במשלוח הראשון יקבלו עבודה טובה יותר.

לבסוף התרוקן המיגרש ונשארנו כמה עשרות.

כאשר יצאנו דרך שער המיגרש לכדורגל, התברר שהגרמנים אינם מובילים אותנו בכיוון לתחנת הרכבת, אלא בכיוון לעיר התחתית, מאחורי טארגוביצה, לצריפים ששימשו כאורוות בעבר. הוכנסנו לאורוות ומשטרה אוקראינית ויהודית שמרה עלינו.

פניתי מספר פעמים לשוטרים היהודים והפצרתי בהם שיעזרו לי לברוח, אך לא נעניתי. האקציה בעיר נמשכה במלוא תקפה והובאו גם יהודים מסביבות סאמבור.

למחרת בבוקר שלח לנו היודנראט מרק. האנשים התנפלו על דוד המרק כאילו מסוגל היה להציל את חייהם. נגשתי לאחד מאלה שהביאו את דוד המרק, זיגי שנייד ושאלתי אותו אם יוכל להוציאני. הייתי בסינור לבן, נראיתי כאילו ב״תפקיד״ מה שהקל על המשימה. למרות שזיגי שנייד אמר לי כי הוא מפחד, התגנבתי איתם החוצה.

מבלי למסור לעצמי דין־וחשבון שהאקציה במלוא תקפה, נכנסתי תחילה ליודנראט לבקש לחם ורק לאחר מכן עשיתי דרכי הביתה. היו אלה כנראה מספר רגעים שקטים, וללא הפרעות הגעתי הביתה. את אמי ואבי מצאתי יושבים מאחורי הארון בחדר השלישי. הבית היה סגור מבחוץ, ובמשך כל הזמן לא דפק איש בדלת.

האקציה נמשכה שלושה ימים רצופים ונוהלה בצורה כה בוגדנית, שאנשים רבים, בעיקר מהאינטליגנציה פנו מרצונם הטוב שיסיעו אותם. הגיעו עם מלאי של מזון, לבנים, עם הנשים והילדים. במקרים רבים, הגרמנים או היודנראט הוציאו לאחר מכן גברים, אך לא את משפחותיהם. הנשים והילדים נרצחו. באקציה זו הוצאו להורג כארבעת אלפים יהודים.

לאחר האקציה סידרנו בבית מחבוא. הוא נמצא בבית השכנים במרתף. היו נכנסים לשם מהחדר, דרך מכסה נע בריצפה, מוסתר על־ידי ארגז מעליו. המרתף נבנה עוד על־ידי סבי והיה לו מוצא לחצר. בסתיו 1942 עברה אלינו משפחה מהעיירה טורקא, אח אמי, ווילהלם וולקר עם אשתו ושני ילדיו.

האקציה באוקטובר 1942

לאחר האקציה ההמונית הראשונה התחלנו לחפש דרכים להצלה. קודם כל רצו למצוא בשבילי מסתור. לאחי ארתור סנדויאר היו הצעות שונות, אך סרבתי לקבלן. לא רציתי להציל עצמי בלי המשפחה. הענין לא היה פשוט כלל וכלל. להורי היו אמנם הרבה ידידים ומכרים, בקרב הפולנים והאוקראינים, אך איש מהם לא גילה רצון מיוחד להסתירם.

בעת האקציה באוקטובר 1942 היתה משפחתנו מחוץ למחבוא. אבי היה בעבודה, האח הסתתר בשדה תבואה; אמי, משפחת דודי ואני ירדנו מיד למחבוא. אבי ואחי חזרו הביתה.

באותו ערב אמי ביקשה מאבי, שלא יצא למחרת לעבודה ושיסתתר בפרבר בבית אחד המכרים מעובדי הרכבת. אך אבי עמד על כך, שבית־החרושת הוא המקום הבטוח ביותר, הואיל והמנהל הגרמני הסתיר את עובדיו בזמן האקציה.

בבוקר השכם עזב אבי את הבית. בעיר שרר שקט. אחי הלך לחבר אוקראיני ואמי הלכה למכרים, שבביתם רצתה להחביאני. בצאתה אמרה לי, שתסור לאחר מכן לבית־החרושת, כדי להיווכח במו עיניה אם המקום בו עובד אבי הוא בטוח.

בדרכה לבית־החרושת נפתחה אקציה. השקט שהשתרר אתמול לא היה אלא הפסקה זמנית, בדומה לאקציה הראשונה, שנמשכה בהפסקות שלושה ימים. היה כבר מאוחר מדי כדי להגיע לבית־החרושת. אמא הספיקה עוד בשארית כוחותיה להגיע הביתה וישבנו במחבוא במשך כל האקציה. לאחר יומיים הוציא אותנו אחי מהמחבוא אך אבי לא חזר.

רצח האב במחנה יאנוב

כאשר חודשה האקציה נמצא אבי בעבודה בבית־החרושת. כשפשטה השמועה על האקציה, ציווה המנהל הגרמני של בית־החרושת לעובדיו להתרכז בעליית הגג. לאחר זמן קצר עזב אבי את עליית הגג וחזר לאולם בית־החרושת וניגש לחלון כדי לראות מה נעשה ברחוב. באותו רגע עבר שם גרמני עם שוטר אוקראיני בשם רודאי. רודאי הכיר את אבי ופרץ בצעקה ״יהודי!״ שניהם חדרו לבית־החרושת ופקדו על אבי להילוות אליהם.

בתחנת הרכבת בזמן הסלקציה נוכח אבי לדעת שמפרידים בין זקנים לצעירים. ניגש לגרמני (הוא כתב לנו על כך מהמחנה) ואמר לו כי הוא מכונאי ויכול להביא תועלת בעבודה. הוא היה אז בן 59. הגרמני היפנה אותו לקבוצת

הצעירים שהובלו למחנה ההשמדה ביאנוב. האחרים הוסעו למחנה המוות בבלזיץ.
אבי לא החזיק מעמד זמן רב במחנה. תחילה קיבלנו ממנו גלויות, לאחר מכן חדלו הגלויות להגיע.
הפרטים על מות האב נודעו לי מחברי איזיה גרינפלד, שהצליח לברוח ממחנה יאנוב (נספה לאחר מכן בגיטו סאמבור). אבי חלה בטיפוס אך לא גילה לאיש את מחלתו. באפיסת כוחות, בחום גבוה המשיך לעבוד בסדנאות. ברם בזמן המיפקד הבחין איש הגסטאפו גבויאר שאבי חולה, אזי סחב אותו לשדה ודרס אותו למוות ברגליו.

עזרה מצד מארייה ואיבן מאלאנקייביץ'

חוויות אחי ביומה השני של האקציה קבעו למעשה את גורל עתידנו. אחי ארתור יצא מן הבית כדי להסתתר בבית ידידו לשעבר אילקה בולינסקי, שבביתו גרנו במשך שבועיים לאחר הפוגרום הראשון. הוא עצמו ואמו גילו כלפינו עד אז יחס ידידותי ולבבי. לאמיתו של דבר עוררה בנו תמיהה בלתי־נעימה עבודתו של בולינסקי במימשל המחוז בגביית הכופר (״קונטריבוציה״) שהוטל על היהודים. אך ביחס לאחי נהג בסדר עד לאקציה באוקטובר 1942. הפעם סרב לתת לו מיקלט באותו יום שהאקציה היתה במלוא עוזה. הודיע לו שאמו מתעצבנת מאוד ועליו לעזוב מיד את ביתו. אחי לא ידע מה לעשות ולאן לפנות והסתובב ברחובות העיר.
תלמידיו לשעבר – אחי היה מורה בבית־ספר תיכון בזמן הכיבוש הסובייטי – שפגשוהו, היפנו ראשם או שלעגו לו. לפתע פתאום נפגש ברחוב עם תלמידו יוזק וואיציק, ששאלו מיד: ״אדוני המורה למה אתה מסתובב כעת ברחוב?״ תשובתו היתה שאין לו מקום להסתתר בו. ״יואיל אדוני המורה לחכות כאן״, ענה לו וואיציק, ״אגש הביתה ואשאל אם יאותו לקבל אותך״.
אחי היה בטוח שזו השתמטות, אך למרות זאת חיכה. כעבור דקות מיספר חזר יוזק וואיציק בריצה ואמר: ״יואיל נא אדוני המורה ללכת אחרי״.
בדרך זו הכיר אחי את איבן ומארייה מאלאנקייביץ' שוואיציק היה בן חסותם ושבביתם הסתתרנו לאחר מכן במשך ארבעה־עשר חודשים.
היו אלה אוקראינים מכפר ליד סאמבור, אשר במשך שנים רבות גרו בצרפת ואבי המשפחה עבד ככורה. שם התידדו עם משפחה פולנית בשם וואיציק. וואיציק ניספה באסון במכרה ומאלאנקייביץ, שנפצע קשות שכב מספר שנים ללא הכרה.
גברת וואיציק קיבלה פיצויים, החליטה לחזור לפולין והשפיעה גם על משפחת מאלאנקייביץ שיחזרו. חזרו איפוא כולם: גברת וואיציק עם שלושת ילידה – יוזק, יאנק וצסיה וגברת מאלאנקייביץ, עם בנה היחיד סלאווק ועם בעלה הנכה, שלא היה לו אפילו דרכון משלו, אלא היה רשום בדרכונה של אשתו, בדומה לילד.
לאחר שהגיעו לסאמבור קנתה גברת וואיציק בית, ואילו גברת מאלאנקייביץ שכרה דירה, ושתי המשפחות המשיכו לחיות בידידות. גברת מאלאנקייביץ קיבלה קיצבה, ובעלה חזר לאט לאט לאיתנו. לא היה עדיין מוכשר לעבודה, ומצב עצביו לא הניח את הדעת.
לאחר זמן מסויים מצאה גברת וואיציק ידיד נוכל שירד לחייה, ובסופו של דבר התעלל בה עד מוות. היא נפטרה לאחר שספגה ממנו מכות בתקופת הריונה. לפני מותה ביקשה מגברת מאלאנקייביץ' לטפל בילידיה, ותמורת זאת הבטיחה לרשום על שמה מחצית מרכושה. גברת מאלאנקייביץ' הבטיחה לטפל בילדיה, אך ויתרה על התשלום בטענה כי מעשה טוב אינו חייב בתשלום.
כך לקחה משפחת מאלאנקייביץ' תחת חסותה את ילדי וואיציק וניהלה את ביתם ורכושם.
כאשר יוזק בא בריצה הביתה בזמן האקציה ושאל אם הוא יכול להביא הביתה את המורה שלו, היהודי, שאל מאלנקייביץ' אם זהו יהודי טוב. ״טוב מאוד״ ענה הנער, ״ובכן שיבוא״.
לאחר סיום האקציה חזר אחי ארתור הביתה והודיע כי משפחת מאלאנקייביץ' מוכנה להחביאנו. הוא עדיין לא ידע כי אבא כבר איננו...
מאותו זמן שימש לנו בית מאלאנקייביץ' מסתור זמני כאשר שרר אי־שקט בעיר. לאחר זמן העברנו לבית מאלאנקייביץ' את כל החפצים שעוד נשארו לנו לאחר השוד ושניתן היה להמירם בכסף.
הבית היה מורכב משתי דירות, באחת גרה המשפחה כולה, השניה שהיתה ללא דלתות וחלונות, שימשה כמחסן תבואה. בחצר היו בניני משק: פרוזדור קטן ובו תנור אפייה, ששם לנו לפעמים קרובי משפחה מהכפר, אורווה, אסם ובתי־שימוש.
במחבוא שבנתה משפחת מאלאנקייביץ' בעליית הגג של

הפרוזדור, הסתתרנו לאחר מכן במשך 14 חודשים.

הקמת הגיטו

עם הקמת הגיטו באחד בדצמבר 1942 נאלצנו לנטוש את ביתנו הואיל והוא עמד מחוץ לגבולות הגיטו. הגיטו כלל את שכונת ״בליך״ וגבולותיו היו:
מצד אחד הנחל מלינובקה ובית־הכנסת הגדול שעמד בצד הארי; מהצד השני – בית־הקברות היהודי והשדות שגבלו בנהר דנייסטר. בסך־הכל היו אלה מספר סימטאות צרות. בגיטו הקצו לנו דירה בבית השני שליד בית־הקברות. היה זה מבנה קטן הרוס, שהיה שייך קודם לקברן אוקראיני, שגר עכשיו בדירה יהודית בשוק. קבלנו חדר ומטבחון. במטבחון גרה משפחה מהעיירה טורקא, ארבע נפשות, ובחדר אנו שלושתנו. שכנינו היו משפחה ידועה של גנבים ושודדים. הגיטו היה מוקף תייל דוקרני. עד אפריל 1943 שרר בגיטו שקט יחסי. עובדה זו הניעה אנשים מסוימים לעבור את גדר התייל לצד הארי.
אחי ארתור לא פקפק אף רגע, שהשקט השורר בגיטו אינו אלא מדומה. הוא החליט לארגן נוער יהודי ולציידו בנשק, כדי שבזמן האקציה יוכלו לגלות התנגדות. הקבוצה שאורג־נה על ידו כללה בעיקר פועלים, עגלונים, סבלים וכו׳. משכ־בות האינטליגנציה לא היו שם אלא כמה מתלמידיו לשע־בר.
הוחל בקניית נשק ממקורות שונים ובצורות שונות, ובער־בים התקימו אימונים בבית־הקברות. את הנשק – רובים ואקדחים – הסתיר אחי בבית, במחבוא החדש שלנו מתחת לרצפה, שאותו חפרנו במו ידינו בלילות. הכניסה אליו היתה על־ידי הרמת קרש מהרצפה שמתחת למיטה.
בגיטו התפרסמה אז ״בריגדת בנש״, שהיתה מורכבת מגרמנים (אזרחים) ו״פולקסדויטשן״, ששדדו את שאריות הרכוש היהודי.
באחד הימים התפרצו בנש ואנשיו לדירתנו. ערכו חיפושים מדוקדקים בחדר והחלו לדפוק בקירות ובריצפה. אחי אר־תור ישב ליד השולחן וקרא מחזה של שקספיר באנגלית. הנשק היה מונח במחבוא, מספיק היה להגיע לקרש הנע שבריצפה והד עמום היה מגלה הכל.
״תמשיך לחקור, פרופסור,״ קרא בנש לאחי בגרמנית; טפח לו בזרועו והסתלק עם כנופייתו.
לאחר מאורע זה החלו אמי ודודי ללחוץ על אחי ולבקשו, שיאחסן את הנשק מחוץ לבית. נעתר לבקשתם, ובלילה הוא ובן־דוד חפרו בור בשדה שמחוץ לגדר התייל והסתירו בו את האקדחים. את הרובים החביא באחד הקברים בבית־הקברות.
כעבור מספר ימים התכנסה הקבוצה לאימונים והאח הלך להוציא את הנשק, אך התברר כי האקדחים נעלמו. המאורעות הבאים הובילו לגילוי עקבות האדם שביצע זאת.

האקציה באפריל 1943

האקציה החלה בחמש לפנות בוקר. כל משפחתנו ירדה למחבוא שמתחת לריצפה. ברגע מסוים שמענו צעדים מעלינו. הגרמנים נכנסו לדירה. גוש אדמה התפורר מעלינו. דפקו ביסודיות על הרצפה, בדיוק מעל לראשינו. שמענו קולות: ״הם כאן!״ זמן קצר עוד תמכנו בידינו בגג המחבוא. לפתע פתאום נשפך עלינו אור יום וראינו פני גרמני מתכופף ליד הפתח, רובה בידו והוא צורח: ״לצאת!״. יצאנו. ליד הגרמני עמד השוטר ברונר.
התירו לנו לשים משהו עלינו והובילונו למקום האיסוף, שנמצא לא הרחק מאיתנו בבית־הקברות. שם נערך טבח תינוקות.
הגרמנים ציוו לאמהות להניח את התינוקות במרכז השטח, אחר כך זרקו כל תינוק לעבר חומת בית־הקברות וירו בו. אחוזת יאוש זרקתי סנדלי לעבר הקיר. לפנות ערב הובילו אותנו לבית־הסוהר. בחצר בית־הסוהר נערכה סלקציה: רוכזו גברים לחוד, נשים לחוד, זקנים וילדים לחוד. אחי חיבק את אמי ואותי כדי להיפרד מאיתנו ״לעולמים״.
הכניסו אותנו לתאי בית־הכלא, ובצפיפות איומה תוך אנ־חות ויללות ישבנו יום ולילה. מזמן לזמן הציצו דרך האשנב שוטרים אוקראינים ויהודים. מהם נודע לנו שצעירים חופ־רים בורות ביער של ראדלוביצה, כפר ליד סאמבור.
לאחר שלושה ימים שוחררו מספר אנשים, ביניהם אחי, שהחל מיד במאמצים לשחרר אותי ואמי. בראש וראשונה רצו לשחרר אותי, אך כשקראו בשמי ובשם משפחתי, לא רציתי לצאת בלי אמי. לאחר מספר ימים הצליחו לשחרר את כל משפחתנו יחד עם עוד מספר אנשים. אלה שנשארו בכלא נורו ביער של ראדלוביצה.

נסיונות להשיג נשק

לאחר אקציה זו עשה אחי מאמצים בלתי־רגילים כדי לה־שיג נשק בשביל קבוצתו. ברם לשם כך נדרשו אמצעים כספיים גדולים. כשנוצרה הזדמנות לקנות עשרה רובים מפולני אחד, פנה אחי לגזבר היודנראט בצקר בענין מימון

העיסקה. ולא עוד אלא שהציע לו תמורת כספי היודנראט לצרף לקבוצה את שני בניו, ולאפשר להם להגיע ליערות, לפארטיזנים. אך בצקר ענה בשלילה וטען כי כספי הקהי־לה שייכים לגרמנים.
נשארה איפוא לאחי ולשותפיו דרך אחת – לשדוד את הקופה.
התגנבו איפוא בלילה לבית הקהילה, אך לאכזבתם הרבה מצאו קופה ריקה. כנראה שבצקר הסתיר את הכסף הואיל וציפה להתנפלות.
למרות זאת החליטו הבחורים לקחת שלוש מכונות כתיבה. אחי הביא אותן למאלאנקייביץ', וביקש שימסור אותן לאדם אחד בשם וויחובאנסקי, שצריך היה לקחתן ללבוב ולמכרן שם.
למחרת פרצה סערה. היודנראט קבע מיד מי גנב את מכונות הכתיבה ודרש החזרת המכונות או כסף תמורתן. אחי ענה שאת המכונות לא יחזיר וכסף אין לו. איימו עליו כי יסגירו־הו לידי הגיסטאפו. אחי נאלץ להסתתר ואנשי היודנראט איימו עלינו ודרשו להסגירו לידיהם. אין לדעת כיצד היה מסתיים הענין לולא המקרה, שוויחובאנסקי במקום להוביל את מכונות הכתיבה ללבוב, העמידן בחלון הראווה של חנותו. היודנראט פדה אותן והחיפושים אחרי אחי פסקו.

האקציה במאי 1943

לאחר האקציה באפריל לא יכולנו יותר לסמוך על המחבוא שלנו בגיטו. האוקראיני יורקי, בעל הבית שבו התגוררנו ושגר בדירה יהודית מרווחת בשוק, היה עובר מדי ערב את גדר התייל כדי לראותנו ולבדוק מה עושים היהודים בביתו. הסתכל דרך החלונות ורחרח. הוא הבחין כנראה שאנו חופ־רים מחבוא, ומוצאים דליים מלאים אדמה, אזי מסר על כך לגרמנים. כנראה שהוא גנב את הנשק שהסתיר אחי בשדה. בזמן האקציה במאי 1943 הסתתרנו במחבוא של חברי גינזבורג.
אחי יצא מהבית מבלי להגיד לנו דבר על תכניותיו.
למחבוא של משפחת גינזבורג היו נכנסים דרך תנור אפייה, שממנו הובילה חפירה מתחת לקרקע. מצאנו שם הרבה אנשים. גינזבורג הזקן היה חולה קצרת והוא ישב כל הזמן בתנור ליד הארובה, לכן לא חדר למחבוא אויר צח. ברגע מסוים הרגשתי כי אני נחנקת, חסר לי אויר לנשימה ואיבד־תי את ההכרה. אמא החלה לבכות, הבהילה את בעלי המחבוא, נשאה אותי בידיה לתנור ושם חזרה אלי הכרתי.
כאשר השתרר שקט חזרנו הביתה. הדירה נראתה כשדה־קרב, המצעים היו קרועים, הרהיטים והסירים זרוקים. האח לא היה. למחרת הביאו אותו הביתה. מראהו היה נורא, כולו היה רטוב ומכוסה בוץ. תכניתו לצאת דרך תעלות הביוב לצד הארי – תכנית שלא היה לנו מושג אודותיה – לא הצליחה. הגרמנים שמרו על המוצא.
האח הסתתר באחת התעלות הצדדיות ושהה שם במשך כל מהלך האקציה.

חיסול הגיטו

לאחר האקציה במאי נשארו בגיטו רק כמה מאות יהודים. היה לנו כבר מחבוא מוכן בבית מאלאנקייביץ'. ארזנו כל מה שנשאר לנו, אך מיום ליום דחינו את היציאה מהגיטו. האח של אמי, שלאחר מות אבי דאג לנו, סבור היה שבגלל מצב עצביו המעורער של מאלאנקייביץ' אין לסמוך עליו. וכך הגענו לאקצית החיסול הסופי.
בערב אחד בראשית יוני 1943 הודיעו שממלא מקומו של יושב־ראש היודנראט ד"ר צאוזמר יואם בפומבי. מלאי מתיחות חכינו למה שיגיד. נאומו היה מלא אופטימיות. הוא אמר כי המקשרים של היודנראט, חזרו מדרוהוביץ', מהגסטאפו, לשם הובילו זהב, יהלומים, פרוות ועורות. תמורת זאת קיבלו הבטחה, שקבוצת האנשים הנמצאת בגיטו תישאר בחיים ותעבוד בשביל הגרמנים, "לא רק יד ביד אלא לב בלב".
הרוב האמין למלים הללו שצלצלו באופן פרדוקסלי. האמינו כי רצו להאמין. בגיטו פסקה המתיחות, ובאותו לילה, זו הפעם הראשונה לאחר תקופה ארוכה, התפשטנו כדי ללכת לישון. לעומת זאת אחי ארתור אמר: "עשו כרצונכם, אני יוצא מהגיטו". והלך.
התברר לאחר מכן, שבשעה שצאוזמר נאם, הוציאו כל חברי היודנראט את משפחותיהם מחוץ לגיטו, כי סברו שהגרמ־נים יחוסו עליהם וישלחום למחנה עבודה בדרהוביץ'. אך טעו בחישוביהם וכולם ניספו.
בלילה העיר אותנו שכן, ווארשטאצקי, שברח מלודז' וגר בבית הראשון ליד בית הקברות והודיע כי הגיטו מוקף ומתחילה אקציה.
קפצנו מהמיטות בכותנות בלבד ורצינו לרוץ לבית מאלאנקייביץ'. אך כבר היה מאוחר. מסביב לגדר התייל עמדו גרמנים, ובהסתכלם בשקט על הפאניקה שבפנים הגיטו, חיכו לאות להתחלת האקציה. בראותו את מצב

רוחנו המיואשׁ אמר ווארשטאצקי: ״בואו מיד למחבוא שלנו״.
יחד איתנו הלכה הדודה ושני ילדיה. הדוד לן בלילה ההוא מחוץ לגיטו. ווארשטאצקי הוביל אותנו לבית־השימוש מעץ שעמד בחצר. מתחת לבית־השימוש היתה חפירה, שדרכה היו יורדים בסולם לבור של בית־השימוש. בבור היו כבר מספר אנשים, ביניהם שני זקנים וילדים קטנים. בבור זה ישבנו מספר ימים ללא מזון וללא מים. מבחוץ הגיעו קריאות בגרמנית: ״יהודים צאו!״
באחד הלילות התגנב מישהו לדירה להביא מים. במטבח היתה מונחת גוויה של אשה צעירה. על אדן החלון עמד סיר עם חמיצת סלק. החמיצה – חמוצה כמובן – חולקה בין הילדים. לי ולאמי הרשו רק להכניס את האצבע ולהרטיב את השפתיים.
בלילה הרביעי נדמו הקריאות והשתרר שקט של בית־קברות, שפירושו היה כי הגיטו חדל להתקיים. התחלנו לנהל משא־ומתן עם בעל המחבוא שיוציא אותנו.
הסכמנו לקחת אתנו את הצעירים ואת המעוניינים לברוח. לא רצה לשמוע על כך. הוא טען שאם יתפסו אותנו יאלצונו לגלות את מקום המחבוא. הסברנו שההישארות בבור של בית־השימוש פרושה מוות בטוח ואילו היציאה מאפשרת הזדמנות כלשהי להצלה. אך לשוא, טענותינו נתקלו באזניים אטומות. עיניתי את ווארשטאצקי לילה אחרי לילה. לבסוף בלילה הששי התיר לנו לעזוב את המחבוא לאחר שנשבענו כי אם יתפסו אותנו, נשתוק.

הבריחה לבית מאלאנקייביץ׳

התגנבנו בזחילה על ארבע דרך התייל הדוקרני ליד חומת בית־הקברות, הגיטו היה עדיין מוקף, במרחק של מטרים ספורים אחד מהשני עמדו גרמנים חמושים ברובים. השמים הוארו מפעם לפעם ברפלקטורים. מזמן לזמן פלח את האויר הד של יריה בודדת. זחלנו לאורך החומה, שמאחוריה צמחו שיבלי חיטה גבוהים. לאחר זמן נמצאנו בשדה פתוח. השעה היתה שלוש בערך, הירח במלואו. לא היה לי מושג איפה אנחנו. נדמה היה לי שבמקום להתרחק הננו מסתובבים סחור־סחור ומקיפים את חומת בית־הקברות. לאמי אזלו הכוחות, נפלה בלי הרף לארץ. ביקשה שאשאיר אותה ואמשיך דרכי לבדי.
לפתע ראיתי מרחוק את הארובה של בית־הזיקוק לנפט ליד רחוב דרוהוביצקה. זה נסך בי עוז. משפחת מאלאנקייביץ׳ גרה לא רחוק משם, באחת הסימטאות הצדדיות. הלכתי בשדות לפי אותו כיוון. לפנות בוקר עמדנו ליד שער ביתם של משפחת מאלאנקייביץ׳. השער היה פתוח, אצל השכנים ניגן הראדיו. נכנסנו לאורווה – בפרוזדור יכלו ללון קרובים מהכפר – והתישבנו ליד פרה.
בעלת הבית שהגיעה לשם לחליבת בוקר, התעלפה בראותה אותנו, לא תארה לעצמה שנשארנו בחיים. האח – אמר לנו – נמצא אצלם בפרוזדור. את הפגישה עם האח מיותר לתאר...
המאלאנקייביצ׳ים הכניסו אותנו תחילה לערמות שחת ויאן מאלאנקייביץ׳ התחיל מיד לבנות מחבוא.

המחבוא בעליית הגג

הזכרתי כבר לעיל, שבחצר היו רפתות, אורווה ובתי־שימוש. מעל לאורווה ובתי־השימוש היתה עליית־גג. מאלאנקייביץ׳ סגר את עליית־הגג שמעל לפרוזדור שהוביל לאורווה ולבית־השימוש, בהקימו קיר לבנים שהבדיל בין המחבוא שלנו לבין שאר עליית־הגג.

את הקיר בנה מאלאנקייביץ׳ במשך היום, הוביל לבנים מבלי להסתתר בפני השכנים, בזמן עבודתו שר בקול רם, בהדגישו כי הוא מתקן את תנור האפייה בפרוזדור. סיים מלאכתו לפנות ערב. בקיר היו שתי לבנים נעות, שאר עליית הגג היתה מלאה שחת.
בלילה עברנו למחבוא החדש, שהיתה לו צורת קונוס, קיר אחד אלכסוני והשני ישר. אפשר היה שם רק לשבת או לשכב. אך שכבנו בנוחיות על הקש ועל המצעים שהצלחנו עוד לפני כן להוציא מן הגיטו.
בביתו של מאלאנקייביץ׳ נמצאו כמעט תמיד גרמנים שהיו נטפלים לרוזה ולגברת מאלאנקייביץ׳. היו איפוא קשיים בהעברת מזון. לחם, חלב, מים, היו דוחפים דרך סדק, ישר מהחצר. בעל־הבית היה עומד על גזע עץ, ובחסות הגדר והגגון היה תוחב מהחוץ את הבקבוק והלחם. מאלאנקייביץ׳ לא זז מביתו במשך כל הזמן ששהינו במחבוא, בלי הרף עמד על המשמר.
את המחבוא היינו עוזבים לעתים רחוקות מאוד. מזמן לזמן היינו יורדים לאורווה בכדי להתרחץ בדלי. את הצרכים הפיזיולוגיים היינו עושים במקום ואת הדלי היינו שופכים בלילה לאורווה. בקיץ שרר במחבוא חום ללא נשוא – הגג היה מרעפי עץ – ובחורף קור בלתי־רגיל. כאשר ירד שלג

היתה במחבוא עלטה גמורה, הואיל והשלג שהיה מונח על הגג סתם את כל הסדקים. בעזרת מטבע הרימונו רעף אחד וכך זכינו לקצת אור. סבלנו נוראות מכינים שאכלו אותנו חיים.

כך עברו עלינו ארבעה־עשר חודשים עד לכניסת הרוסים לסאמבור באוגוסט 1944.

המחבוא בתחנת הרכבת / יעקב הרצהאפט

נשלחתי על־ידי היודנראט לעבוד במסעדה של תחנת הרכ־בת בסאמבור, שהיתה מספקת כאלף ארוחות ביום לצבא הגרמני. ליד המסעדה היה דיר חזירים ותפקידי היה קודם־כל לטפל בדיר, לשטוף את הרצפות ולהדיח כלים. מנהל המסעדה היה אדמונד שופה, אך שמו האמיתי היה וולאד־יסלאב בונקובסקי, מהעיירה חאבובקה שליד קאטוביץ. הוא היה פאלקסדויטשה והודיע לי שאם יהיה שבע־רצון מעבודתי לא יאונה לי כל רע. אך כל פעם שדיבר אתי עבר רעד בגופי, לא תארתי לעצמי שקיים "גוי" המוכן להציל יהודים, וקשה היה לי להאמין למוצא פיו.

יום אחד קרא לי ואמר, שכאשר תהיה אקציה הוא יודיע לי מראש ואני ואשתי נוכל להתחבא במסעדה. ואת דברו קיים.

שופה היה מארח במסעדה את אנשי הגסטאפו וכאשר היו שתויים היה מוציא מהם את תכניותיהם וכך ידע מראש על כל אקציה העומדת להתבצע.

כעבור זמן קצר הודיע לי כי מתקרבת אקציה וכדי להצילני הוא מאפשר לי לסדר מחבוא בחצרו. נגשתי מיד להוציא את הדבר לפועל.

האקציה ההמונית הראשונה

היה זה באוגוסט 1942. נמצאתי אז בעיר ועם התחלת האקציה ירדתי למרתף של משפחת קאלפוס. אבי המשפ־חה סבל מקצרת (אסטמה) והוא ביקש להרים במקצת את הקרש מהריצפה. נכנס כלב מהגסטאפו, החל לנבוח והמח־ביא נתגלה. תפסו גם אותי והייתי בטוח שקיצי קרוב.

הגרמנים העבירו קבוצות של עשרים וארבעה אנשים לבית־הסוהר בעיר.

שם החזיקו אותנו שלושה ימים ללא אוכל ומים. צר היה המקום בתא בכדי לעמוד, הצפיפות היתה איומה.

יצחק צאַן נפטר על ידינו וגוויתו לא הוצאה.

כעבור שלושה ימים נפתחה דלת התא שלנו בבית־הכלא. לידה עמדו שני אנשי גסטאפו ושני שוטרים אוקראינים. איש הגסטאפו שאל כל אחד מאתנו למקצועו. עניתי כי אני חשמלאי. לאחר המיון נשארו במקום שמונה אנשים מהתא שלנו. חילקו אותנו לשתי קבוצות, כל קבוצה שמנתה ארבעה אנשים הועלתה על משאית והובלנו לבית־הקברות.

מיפגש עם גלרנטר מסטארי־סאמבור

ראינו לפנינו ערימה גדולה של בגדים ונצטווינו להעמיסם על המשאית. כאשר התחלנו לאסוף את הבגדים נפלו מהם מטבעות, תמונות וכו'. לפתע שמעתי זעקה מתוך ערמת הבגדים: "אני חי, אל תחשפו אותי!" כשפנה איש הגסטאפו הצידה להדליק סיגריה הוצאנו את היהודי והוא החל לעבוד יחד אתנו. שמו היה גֶלֶרְנְטֶר **מסטארי־סאמבור.** כאשר סיימנו להעמיס את הבגדים, יצאנו עם שתי המשא־יות בכיוון לדרוהוביץ'. בדרך סיפר לנו גלרנטר כיצד נשאר בחיים: כל פעם שהביאו קבוצה מבית־הסוהר הם נצטוו לפשוט את הבגדים, לשים אותם במקום, לעמוד אחד על־יד השני מכופפים עם הפנים לקבר. כל אחד נורה בכדור בודד בערפו, ונפל לבור. הוא ועוד 8–9 יהודים עמדו בפנים הבור וסידרו ראש ימינה וראש שמאלה ושמו את ההרוגים

אחד על השני כדי להגדיל את יכולת הקליטה של הקבר ההמוני.

אישה אחת מסאמבור ממשפחת ברוס, יפהפיה, סרבה להתפשט על אף כל האיומים. אנשי המיליציה האוקראינית והגיסטאפו החלו להפשיטה בכוח. באותו זמן קפץ גלרנטר מסטארי־סאמבור לתוך ערמת הבגדים וכך נשאר בחיים. הביאו אותנו למחסן בדרוהוביץ' בו הורדנו את הבגדים מהמשאיות וכלאו אותנו במחנה ריכוז מחוץ לעיר בו היו מוציאים אותנו לעבודה. עבדתי יחד עם גלרנטר מסטארי סאמבור.

כעבור מספר ימים קרא שוטר בשמי, הודיע לי כי אני רשום כחשמלאי ושאל אותי מה הן ידיעותי בחשמלאות. לא היה לי כל מושג בתחום זה אך אמרתי כי מה שיגידו לי לעשות אעשה.

באחת מפינות המחנה בבית קטן היתה מרוכזת כל מערכת החשמל של הסביבה. עבדתי שם בעבודה שחורה בפיקוחו של מנהל פולני שהיה חשמלאי.

באחד הימים פרצה מגיפת טיפוס במחנה הריכוז. שהפילה חללים רבים. רוב אנשי המחנה גויסו לחפירת קברים. כדי לעצור בעד המגיפה היו מובילים כל יום ארבעים אנשים מהבריאים לבית־מרחץ. היה שם דוד קיטור ואת כל הבגדים הכניסו לתוך הקיטור. אני וגלרנטר השתדלנו להימצא תמיד יחדיו. נוכחנו לדעת שלא נחזיק מעמד והחלטנו לנסות לברוח. יום אחד כשנמצאנו בבית־המרחץ פתחתי חלון קטן החלקתי על הצנור למטה, יצאתי החוצה וגלרנטר אחרי.

היינו ערומים, פרצנו לבית סמוך ונתקלנו בנוצריה זקנה שנבהלה למראנו והחלה לצעוק בקולי קולות ״יזוס מריה!״

ביקשנו בגדים והיא נתנה לנו שני זוגות מכנסיים ושני מעילים. חולצות ונעליים לא היו לה.

יצאנו מחוץ לעיר והתחלנו ללכת בשדות בכיוון לסאמבור, שהיתה מרוחקת כשלושים קילומטרים בערך. בלילה עברנו דרך כפר, הכלבים החלו לנבוח ושמענו לפתע יריה. עברנו ליד באר מים, הרגשנו שהאדמה בוערת מתחת לרגלינו. אני ירדתי עם הדלי לתוך הבאר פנימה. גלרנטר ברח ומאז לא ראיתיו ולא נפגשנו יותר. ישבתי בתוך הבאר עד שהאיר השחר, אז עליתי למעלה, יצאתי לכיוון השדות, ישבתי שם כל היום, ייבשתי בגדי ובלילה המשכתי לכיוון סאמבור.

בחזרה לסאמבור

כעבור שלושה ימים הגעתי בחזרה לסאמבור. פגשתי את אשתי וילדתי והעברתי אותם יחד עם משפחת זלינגר למחבוא בתחנת הרכבת, שמאז לא פסקתי להשלימו ולבנותו. עם השלמת המחבוא רוכזו בו: משפחת ד״ר שניידשר, אשתו, שתי בנותיו ושני חתנים; ברוס זלינגר, אשתו ובנו; עמנואל לנגר, דיאמנט (הֶכֶל) ואשתו, גברת אונגרפלד עם ילדה; פרידה וילף (עליזה גולן) ומשפחתי (3 נפשות).

בראשית יוני 1943 נתבקשתי ע״י ד״ר שניידשר להעביר מכתב בשביל אשתו במחבוא. כשבאתי אליו לקבל את המכתב היה עסוק וביקש ממני לחכות קצת. בינתיים החשיך והוא יעץ לי לא לחזור למחבוא, נתן לי את מפתח חדרו כדי שאשאר ללון שם. אך כל מאמצי לפתוח את דלת חדרו במפתח שנתן לי לא נשאו פרי. חזרתי ללינת לילה למחבוא שבתחנת הרכבת.

באמצע הלילה שמענו יריות בלתי־פוסקות. בבוקר השכם באה הטבחית הראשית, הפולניה מריסקה צ׳ישבסקה והודיעה לנו על חיסול הגיטו ועל ההוצאה להורג בראדלוביצה.

מנהל המסעדה אדמונד שופא יצא לגיסטאפו לשמוע על גורלו של ראש היודנראט ד״ר שניידשר, הוא פחד שאם יענוהו יספר על מקום מחבואה של אשתו. אך הגרמנים הוציאו להורג גם אותו ושאר חברי היודנראט.

לאחר חיסול הגיטו הודיעה לי באחד הימים הטבחית הראשית, שהגיעה לכאן בחורה בבגדים מרופטים וטוענת שבני משפחתה נמצאים בתחנה זו. הטבחית צ׳ישבסקה מסרה על כך לשופא והוא שלח אותה לברר אתי את הענין. שופא בעצמו ניגש בינתיים לפרוזדור כדי לראות מי זאת שבאה. ביקשתי מצ׳ישבסקה שתכניס אותה למחבוא. היתה זו פרידה וילף (עליזה גולן) שאחיה היה חתנו של ד״ר שניידשר.

בין הפטיש לבין הַסַדן

ביולי 1944 כחודש לפני כניסת הרוסים לסאמבור ברח שופא. לפני בריחתו אמר לי כי במרתף יש מספיק אוכל. יומיים אחריו עזבה גם צ׳ישבסקה. כחודש ימים נשארנו לבדנו.

באחד הימים בראשית אוגוסט 1944 הבחנתי דרך האשנב שהרוסים מתקרבים ושהגרמנים נסים בבהלה. באותו ערב בעמדי על המשמר ראיתי שמשאית עם גרמנים נעמדה ליד

תחנת הרכבת. הגרמנים נכנסו למרתף התחנה כשחבילות בידיהם. התרשמתי שאלה הן פצצות. כינסתי מיד את כל דרי המחבוא ואמרתי להם כי חששות מקננים בי, שהגרמנים מתכוונים לפוצץ את בניין תחנת הרכבת עם נסיגתם ולדעתי עלינו להזדרז ולעזוב את המקום. רובם התנגדו לצעד זה. אך בראותם שאני, אשתי וילדתי עוזבים – הלכו כולם אחרי.
בדרך פגשנו בחייל רוסי שהזהיר אותנו לא ללכת העירה כי שם מצויים עדיין גרמנים. לכן הלכנו לכיוון לבוב. כשהיינו במרחק 150־200 מטר מהתחנה נשמע פיצוץ עז וכל התחנה הועפה באויר.
כאשר היינו מחוץ לעיר ונחנו מספר שעות, נדהמנו להיווכח שהגרמנים חוזרים העירה. כל חברי הקבוצה שלנו החלו לברוח לכיוון העיירה רודקי. הגברת אונגרפלד וילדתה, אני, אשתי וילדתי לא יכולנו לרוץ ונשארנו תקועים בין הגרמנים לרוסים. התחבאנו כל הלילה בשדה תחת כיפת השמים כשהכדורים שורקים מעל לראשינו והמוות לנגד עינינו. זחלנו לעבר הכפר הקרוב והתחבאנו במשך יממה אחת עד שהגיעו הרוסים. חזרתי עם משפחתי לסאמבור ומשם עברתי לקראקוב בנובמבר 1944. בקראקוב נודע לי ששופא נאסר והואשם על ידי הרוסים בריגול. התקשרתי עם עורך־דין יהודי בקראקוב וסיפרתי לו על פעולת ההצלה של שופא. הוא הציע לי להיפגש עם התובע הרוסי ושהילדה שלי תמסור לו על מעשיו.
התברר שהתובע היה קצין יהודי רוסי בדרגת מאיור. בשמעו את סיפורה של הילדה בת השבע, זלגו עיניו דמעות. קרא לחייל וציוה להביא מבית־הסוהר את שופא (בונקובסקי). כאשר הילדה ראתה אותו התחילה לנשקו. כעבור יומיים שוחרר וחזר למשפחתו בקאטוביץ.
מקראקוב עברתי לגלייביץ ומשם לגרמניה. בשנת 1948 יומיים לפני הכרזת המדינה הגעתי לארץ.

כיצד נשארתי בחיים / עליזה גולן (פרידה ווילף)

בראשית 1943 התחילו להתארגן קבוצות צעירים בסאמבור, במטרה לצאת ליער. היה זה מבצע סודי מאוד וגם תנאי להתקבל לקבוצה כזאת היה להיות בעל נשק. באחד הימים עליתי לד״ר שניידשר, ראש היודנראט, שהיה קרוב משפחה שלי, ואמרתי לו שאין טעם לתת מתנות יקרות לגרמנים, כי בלאו הכי גמור איתם לחסל את כולנו, ומוטב שירכוש נשק ויחלק לצעירים בגיטו וכך נוכל לפחות למות בכבוד. הוא לא האמין בדבר, אמר שעודני ילדה ואיני מבינה במה הדבר כרוך.
בינתיים נמשכו ימי ההרג והרצח. אחרי שתיים־שלוש אקציות נשארו בסאמבור כאלף וחמש מאות יהודים, שרידים ממשפחות שנרצחו וקצת פליטים מהסביבה.
באותו זמן התארגנה בגיטו מעין שמירה. הגיטו כולו היה חפור תעלות תת־קרקעיות, שרובן הובילו מעבר לחוטי התיל של הגיטו לצד ה״ארי״ ואחדות – למרתפים מוסתרים מכל צד, בהם חשבו הנשארים לעבור את ימי הטבח.
משפחתי כמעט שהושמדה כבר. סבא, סבתא, הדודים והדודות, בני־דודים ובנות־דודים חוסלו. אבי יצא לכפרים לחפש מחבוא אצל הגויים, שכה בטח בהם, שכה עזר להם בימי הרוסים. וכפי שנודע לי לאחר המלחמה, אותם הגויים ״הידידים״ כביכול, מכרו אותו בעד זוג מגפיים שהיה ברשותו ורצחוהו. מקום קבורתו לא נודע לי לעולם.
אחותי הצעירה נוסיה, היתה במחנה עבודה בסביבת דרוהוביץ׳ (כך לפחות האמנו אז). אחי משה היה עם משפחת אשתו במחבוא והשתדל שם גם למעננו. בגיטו נשארו: אמי, אני ובת־דודתי הקטנה רֶלָה (ארלה) בת חמש, יתומה ונכה. היא היתה בת דודתי מבוריסלאב.
באחד הלילות בין האקציות, בפברואר 1943, הביאו אותה אלינו שתי נוצריות מבוריסלאב. אמא שלה כבר נשלחה לאושוויץ, ובן משפחה אחר העביר אותה אלינו, אולי תינצל אצלנו.
באקציה באפריל 1943, הביא אבי את הילדה למשפחה באפטיסטית מרובת ילדים. כפי שהתברר אחר כך, הילדה הרבתה לבכות והבאפטיסטים המסכנים הביאו אותה לבנין היודנראט. באותו זמן הין מרוכזים שם ילדים רבים של עובדי היודנראט, שקיוו כי בזכותו יוכלו להציל את ילדיהם. ברם באותו לילה שרֶלָה הובאה לשם נערכה אקציה מיוחדת שנועדה לילדים. הם נלקחו יחד עם הוריהם. רלה היתומה

חשה כאילו אינסטינקטיבית בנעשה, ברחה והסתתרה מאחורי הדלת. אך לרוע מזלה, בזמן בריחתה התגלגלה מהמדרגות ושברה את המותן.
לאחר האקציה הלכתי להביא את הילדה הביתה. היה צורך להכניסה לבית־החולים. בית־החולים היחיד שפעל בעיר, כבר היה מחוץ לגדר הגיטו. בכל זאת הצלחנו להגניב אותה לבית־החולים, וכל יום הייתי מתגנבת מתחת לחוטים ורצה לבקר את הקטנה. רגלה היתה תלויה במשקולת, ומרוב "הטיפול הנאמן" שניתן לחולה יהודיה זו, רגלה קפאה וקיבלה גארגרנה. היה צורך לקטוע את כף רגלה. כך נעשתה רלה בת החמש לנכה.
במחצית הראשונה של חודש יוני 1943 הופיע בגיטו איש היודנראט והבטיח שלא יאונה לנו כל רע, לפחות במשך חודשיים־שלושה ועלינו להירגע. לא האמנו לו, אך חשבנו שאם הוא מבטיח חדשיים־שלושה, אזי לפחות שבוע־שבועיים עוד נישאר בחיים.
כפי שכבר הזכרתי לעיל התארגנה שמירה בגיטו, שתפקידה היה להזהיר את האנשים במקרה והאקציה מתחילה, כדי להספיק לרדת לתעלות. אנו הסתתרנו במרתף, ברחוב גוטהלף. הכניסה אליו הובילה דרך כיריים, שמישהו מבחוץ היה סוגר אותם ומסווה כראוי. יכולתנו לשבת שם זמן ממושך אילו "רק" היה לנו מספיק אוכל, מים ו... אויר. כבר שבועות לא התפשטנו. אך אותו לילה אחרי הנאום "החגיגי" של איש היודנראט, החלטתי להתפשט ולישון וכך עשיתי. את בגדי סידרתי כמובן בהישג־יד. ישנתי במי־טה אחת יחד עם חברתי דורוסיה ועם הקטנה רלה. בערך בשתיים לפנות בוקר העירו אותנו השומרים. הגיטו היה מוקף אנשי גיסטאפו ומשטרה אוקראינית.
ידעתי שאחי נמצא אצל חותנו שניידשר, שהיה ראש היוד־נראט, ולמרות שמשפחתו כבר היתה מחוץ לגיטו הוא החל־ליט להישאר עם כולם עד הסוף. (ראינו לאחר מכן את המכתב שכתב לאשתו ולבנותיו, בו ביקש מהן לסלוח לו על צעדו זה).
אחי עזב בינתיים את המחבוא וחזר לגיטו לחפש בשבילי ובשביל אמי והיתומה הקטנה מקום הצלה. רצתי אליו והודעתי לו כי מקיפים את הגיטו ועליו לעזוב מיד ולברוח למחבואו ולאשתו. אך הוא ענה לי, כי ישאר בגיטו וכגורל כולם יהיה גם גורלו. לא עזרו כל תחנוני, הוא נשאר ובא אלינו לעזור לנו להסוות את "הכיריים" שהובילו למחבוא שלנו. לא נשאר זמן לחיבוקים ולדמעות (שמקורן התייבש כבר). אנשי הגיסטאפו כבר היו בפנים, אם כי עדיין לא "פעלו", חששו, הואיל וידעו שבגיטו יש כבר נשק.
הסתתרנו בתוך הבונקר שלנו. אמי לא הצליחה למצוא בחושך את בגדיה של הקטנה והביאה אותה לתוך המרתף עירומה. איני זוכרת כמה אנשים היינו אז במרתף, כעשרים או פחות מזה. זכורה לי משפחת ידידתי דורוסיה, אמא שלה ואחותה, ומשפחת הרבי מקומארנו הנצר האחרון שנשאר בחיים מתוך משפחת רבנים מפורסמת זו.
השעה היתה בערך חמש לפנות בוקר כשהרוצחים החלו לפעול. אנחנו במרתף רק שמענו, לראות לא ראינו כלום, אפילו לא איש את רעהו, כי לא העזנו להדליק נר, ואפילו לא לנשום. כי אכן לא להרבה זמן הספיק לנו אויר לנשימה. לאזנינו הגיעו: יריות, צעקות, בכי, קללות באוקראינית, נביחות כלבים וממש מעל לראשינו דפיקות רובים ברצפה כדי לגלות חלל ריק מתחתה.
מה עשינו אנחנו? מה עשיתי אני?... התפללתי שאזכה לא... לחיים אלא למוות קל ללא ייסורים.
עבר יום, עברו יומיים של חיסול הגיטו, ואנו ידענו שלא נוכל להמשיך ולשבת במרתף על אף העובדה שלא גילו אותנו. לא היה לנו אויר לנשימה. אף אחד לא דיבר על אוכל או מים, אבל האויר במרתף נעשה מחניק ודחוס. צחנה של הפרשות וגופות צפופים עשתה את שהותנו במרתף לבלתי־נסבלת ולבלתי־אפשרית. רצינו לצאת ואפילו במחיר של מוות מיידי. אני אומרת רצינו, משמע רק אנחנו הצעי־רים רצינו, ואילו המבוגרים היססו. הרבי אמר שמוטב למות בחניקה על קידוש השם מאשר בידי הנאצים. (גם היום סבורה אני כי אנו הצעירים צדקנו, הואיל והמוות שציפה לנו בחוץ גם הוא היה על קידוש השם בכלל ועל קידוש השם היהודי בפרט).
לסירוגין היינו מזיזים את עצמנו קרוב יותר לפתח הכיריים שמעלינו, אך זה לא עזר לנו. התחננו אנו הצעירים, שתינתן לנו הרשות לצאת ולשאוף אויר כדי לא למות בחניקה.
לבסוף מן השמים "ריחמו" עלינו וגילו אותנו. הכלבים הרי־חו אותנו דרך הכיריים. מיד תקעו לשם הגרמנים את רובי־הם ושלחו לתוך המרתף צרור כדורים. נדבקנו לקירות וזעק־נו בגרמנית ובפולנית: "אל תירו, תנו לנו לצאת!"
תוך חבטות על ראשינו בקתות הרובים יצאנו לאויר הלילה הצח, כשמעלינו שמים מכוכבים וקרירים.
משאית הובילה אותנו לבית הסוהר העירוני. השער הכבד נסגר מאחורינו במספר מנעולים. ידענו כי יפתח לפנינו פעם

נוספת כשיובילונו לגיא ההריגה. כאן כבר לא היו לנו שום ספקות. הספקות היו רק לגבי מקום הרצח.
אינני זוכרת בדיוק כמה זמן ישבנו בכלא, הימים והלילות התערבבו אצלנו. בכל שלט הפחד. אימה היתה משתלטת עלינו, בהיפתח דלת התא כדי לזרוק לתוכו עוד "פושעת" אחת שמצאוה בבור־שופכין, או כדי לתחוב פנימה דוד עם מה שהיה קרוי "מרק". פחד עם כל צעד שהתקרב לתא. נשים מבוגרות נאנחו קשות ודברו בשקט, ילדים התייפחו. אני הייתי עסוקה בציד כינים על גופי, ומזמן לזמן הצצתי דרך "העין" בדלת.
לא יכולתי לראות הרבה, אך פעם אחת עלה בידי לראות את דודי הצעיר לונק, שנתפס בכפר עם תינוקו בידיו, עובר ליד "העין" שבדלת. עיניו היו בוהות, פתוחות לרווחה אך אינן רואות כלום...
יום אחד הכניסו לתוך התא שלנו את אחי (תמורת שוחד) לכמה דקות. הוא חיבק את אמי והם בכו. לי הוא אמר: "תנסי לברוח מהקרון" (חשבנו שיובילו אותנו לאושוויץ) והסביר לי לאן ללכת במקרה ואצליח לברוח. החלטתי לעשות כדבריו.
הדבר היחידי שהצלחתי לקחת אתי מהגיטו היה סכין, שבו תליתי את כל תקוותי. או שאפרוץ את קרשי הקרון או שאחתוך לי את הוורידים, ובלבד שלא יפשיטוני ויתעללו בי.
נפרדתי מאחי בדמעות, כשהוא צמוד לדלת התא ונועץ עיניו בי... מאז לא ראיתיו יותר, אלא בנים ולא־נים, בלילות הרבים לאחר מכן במחבוא בעליית־הגג לא סר ממני מבטו החודר, בו ביקש כאילו סליחה על כי אין בכוחו לעזור לנו. נדמה לי כי רק שלושה ימים ישבנו בבית־הסוהר, אך בשבילנו היו אלה ימים שנמשכו עד אין סוף. ימים מלאי חרדה וחוסר וודאות, ימי סבל נפשי וגופני כאחד. שמענו שמוציאים מהתאים בנות צעירות, כדי שהאוקראינים יוכלו להשתעשע בהן לפני הוצאתן להורג. גם שמועה זו החרידה אותנו.
בערבים נשמעה שירה ביידיש ובעברית. ערב אחד שרנו כולנו את שירת "התקווה", אם כי ידענו כי אפסה כל תקווה לכלואים בכלא סאמבור, לא העלינו על דעתנו כי היה זה הערב האחרון לחיינו.
היה זה ליל חג השבועות, ישבתי (כי לא היה מקום לשכב) מכווצת על רצפת הבטון של תא הכלא והתפללתי.. לא נמנמתי ולא ישנתי כל אותו לילה אלא התפללתי לא לחיים, אלא למוות קל, שאמא לא תראה אותי במותי, שיורפצץ בית־הכלא ונהרג כולנו מבלי לסבול יותר. אך לחינם התפללתי...
הגרמנים אהבו "לחוג" את חגינו. ואור ליום ראשון של חג השבועות תש"ג (1943) נפתחו דלתות התאים ושערי בית־הסוהר כדי להוביל את שארית הפליטה מיהודי סאמבור וסביבתה לדרכם האחרונה.
מה שנותר בזכרוני מאותו בוקר ארור ומחריד הן: זעקות, צעקות, בקשות ויללות. אם אחת שנשענה על כתפי שתי בנותיה, חצי מעולפת פרשה ידיה כציפור פצועה מעל לגוזליה ויבבה: ילדים יקרים, ילדים שלי... חברי לכיתה הרמן פלינק ושניידר ניסו לברוח מחצר בית־הכלא ונורו במקום. מכות ניתכו על ימין ועל שמאל בקתות רוביהם של הרוצחים האוקראינים והגרמנים.
לפני שהוצאנו לחצר עברנו "בדיקה" אחרונה, חיפוש אחרי תכשיטים. הגרמני שאל אותי לגילי וכשעניתי לו אמר: "האם לא חבל לך למות כה צעירה?" השיבותי: "כולנו נמות מוקדם או מאוחר". הוא בעצם לא היה מעוניין בתוכן תשובתי, כפי שהבנתי לאחר מכן, אלא רצה לבדוק אם לא הסתרתי יהלומים בפה (כבר אז היה להם נסיון בכך). הפשיטו ממני את המעיל, בו היתה מוסתרת תקוותי האחרונה – הסכין, ואז נעשיתי אדישה לכל, וגרוע מזה, חדלתי לראות ולשמוע את הנעשה סביבי. נתקפתי באפטיה, והלכתי בשוויון־נפש לאן שדחפו אותי. בשום אופן אינני נזכרת ומיד לאחר אותו יום איום לא זכרתי איפה ראיתי את אמי בפעם האחרונה.
בחצר התעוררתי לרגע קט, מישהו קרא בשמי. היתה זאת ידידתי דורוסיה ה. היא קראה לי מהמשאית: "בואי, בואי אלי".
רצתי ועליתי למשאית שדלתה נסגרה אחרי. אינני זוכרת אם אמי היתה אתי באותה משאית. חושבני שלא, כי אחרת לא הייתי עושה מה שעשיתי, לא הייתי נשארת בחיים. בקשתה שלא לראות את ילדיה מוצאים להורג לנגד עיניה נתמלאה.
המשאית זזה. עכשיו כבר ידענו שלא מובילים אותנו לאושוויץ אלא ליער של הכפר ראדלוביצה, כי נסענו באותו כיוון ושם כבר בוצעו הוצאות להורג.
ברחובות סאמבור עמדו הגויים, חלקם מאובנים וחלקם שמחים לאידנו־גורלנו. נצטווינו לכרוע ברך בתוך המשאית ולשלב ידיים מעל לראשינו. בארבע פינות המשאית עמדו

ארבעה מיליציונרים אוקראינים כשרוביהם מופנים לראשי־נו. כאשר עברנו את הגשר ברחוב דרוהוביצקה, זרקו אנשים עוד אי־אלו תכשיטים שהצליחו להסתיר בזמן הבדיקה האחרונה. אחר כך סופר לי כי פולנים בוססו במשך ימים במים בחיפוש אחרי האוצר היהודי.
האדישות השתלטה עלי. הסכין לא היתה בידי ולא היתה לי כל תקווה למות בכבוד או לנסות לברוח. לא איכפת היה לי דבר. גם רוב האנשים נתקפו בשוויון־נפש.
אך לפתע באמצע המשאית קמה מהומה. שתי בנות צעי־רות, אחת הבת הבכורה ממשפחת הרב והשניה הנציה נגר, ניסו לקפוץ מהמשאית. הן צעקו לעבר השוטרים האוקראי־נים: ״חזירים, מה איכפת לכם כיצד נמות, תנו לנו למות על הכביש.״ האוקראינים בקשו מהן לא לקפוץ, הם כבר היו קצת המומים. הם חזרו ומלמלו: ״גברת אני מבקש ממך״... אך אלו השתיים, נערות יפות, סטודנטיות, בשלהן... כאן התערב השוטר שעמד על ידי כדי לתפוס את שתי ״המרדנ־יות״. ואז... איני יודעת כיצד זה קרה, איני יודעת מה קדם למה, מחשבה למעשה, או מעשה למחשבה, ורגלי היו לפתע מחוץ לדופן המשאית... גופי התגלגל על הכביש ומצאתי את עצמי בתוך התעלה שלצדי הכביש. יריות נורו לכל עבר מכל המשאיות ורק אז הבחנתי שהייתי במשאית האחרונה. שכבתי בתוך התעלה כבר ביער ראדלוביצה. מיששתי את גופי ונוכחתי לדעת כי אינני פצועה. כשהתברר לי כי נצלתי, גבר בי הפחד מפני המוות, אך יחד עם זה התעורר בי בכל תקפו הרצון לחיות, ולהמשיך לחיות על אף הכל ולמרות הכל....
שכבתי בתעלה בצדי הכביש ופחדתי למות, למות ביחידות. ידעתי שאם אשאר במקומי, השיירה הבאה של המובלים לטבח תגלה אותי ולא יהיה שום קושי למובילי השיירה לירות בי מתוך המשאית. הרחקתי את הפחד מעלי והתחלתי לחשוב.
סביבי שרר שקט ולמרות שיצאה כבר השמש טרם יצאו האיכרים לשדות. כנראה שחל עליהם העוצר.
אט, אט הרימותי ראשי וראיתי, שכעשרים מטר מהמקום בו שכבתי, מצוי גשרון מעל לכביש, ומתחתיו ובהמשך לאורכו של האחו, עוברת תעלת ניקוז מכוסה שיחים גבוה־ים. זחלתי לשם והתישבתי בתוך התעלה, כשמחצית גופי בתוך המים והמחצית השניה בתוך השיחים.
בזו אחר זו בהפרש של כמחצית השעה עברו מעל הגשרון עוד שלוש או ארבע שיירות. שמעתי פקודות בגרמנית ושוב השתרר שקט מסביבי. אך ביער ״נמשכה המלאכה״. תמוה היה הדבר בעיני. עד כה סיפרו לנו, שיורים ביהודים במכונות ירייה. אך כאן שמעתי ירייה אחר ירייה, כאילו ישב מישהו על שפת הקבר וירה בזה אחר זה (כך זה היה לאמיתו של דבר כפי שסופר לי לאחר מכן).
עם כל ירייה חשבתי: ״אולי זוהי הפוגעת באמי, אמא׳לה יקרה שלי את לא סובלת יותר ולא ראית במות ילדייך״. על אחי לא חשבתי, היה לי מעין בטחון, שאני הולכת אליו ושהוא מחכה לי בתוך מחבוא שמעל לתחנת הרכבת. מניין בא לי ביטחון זה, אינני יודעת. אך באותם הרגעים ואחר כך השעות בתוך התעלה, הייתי בטוחה שהוא חי ומחכה לי. ראיתי בעיני רוחי את שמחתו ואת שמחתי כשניפגש. מעו־לם לא הייתי במקום זה, אך ידעתי שראדלוביצה נמצאת במרחק של חמישה ק״מ מסאמבור ועלי לעבור אותם בשע־ות הלילה.
בינתיים נמשך היום. אולי היום הארוך ביותר בחיי. תמו היריות, פסק טרטור המכונות מעל הגשרון, קבוצת אנשים עברה מעליו בצעדים כבדים, וכפי שהבינותי היו אלה הפועלים־הקברנים האוקראינים שבאו ליישר את הקרקע מעל לקבר הטרי. (לאחר המלחמה נסעתי לראות את המ־קום. היו שם שני קברים ובהם כ־1500 קרבנות. נוכחתי לדעת כי הקברנים־האוקראינים ״עבדו ביושר״ – הם יישרו את הקרקע כדי שלא ניתן יהיה להבחין בגבעות הקטנות שהכילו בתוכן את הנרצחים).
אחריהם באו רועים קטנים עם עדריהם.
נדמה היה לי כי הם מגלים אותי, הואיל והסתובבו באחו, קטפו ענפים מעל לראשי, ולא פעם שמעתי כיצד צעק אחד לשני: ״שם, שם, רואה אתה...״ הייתי בטוחה שבי המדובר. קדחתי, היה לי חום והייתי שרויה במים. עכשיו ידעתי שיהיה זה בלתי־אפשרי כמעט להגיע לתחנת הרכבת. אך בבוא הערב, לאחר שהשתררה דומיה בשדות, החלטתי לצאת סוף סוף ממקום מחבואי והתחלתי להתקדם בכיוון לעיר. לא הלכתי בכביש, אלא במקביל אליו ומאחורי הב־תים. לא ידעתי כיצד אוכל לעבור את הגשר הגדול, שבודאי מצויים שם משמרות. אך עדיין הלכתי. היה לי חום. נתקפ־תי ברגש של אדישות ולא־איכפתיות. כבר לא היה חשוב לי מה יקרה אתי, ובלבד שהסיוט ייגמר כבר פעם ולא חשוב איך. הכפר היה רוחש קולות של הכנות לארוחת הערב ונביחות כלבים פשטה מסביב. לפתע שמעתי קול: ״שם, שם מאחורי הבית, את רואה״. ידעתי שהכוונה אלי.

נכנסתי לבית הראשון שנזדמן לי בדרכי. נתקלתי בפרוזדור קטן ובו שלוש דלתות. משמאלי שמעתי קולות ילדים, ומימיני צליל חליבת פרה.
חשבתי: בודאי אשה חולבת, אכנס ואבקש עזרתה, אולי תחוס ותרחם עלי. וכך זה היה. אמרתי לה:
״ברחתי מההוצאה להורג, אולי תוכלי להחליף לי את הנעליים שברשותי במטפחת ראש, כדי שאוכל להתחפש לנוצריה ולהגיע לתחנת הרכבת. הנני נוסעת לדרוהוביץ׳ לאחי.״
היא הסתכלה בי בפה פעור, ואז הוספתי:
״אני יהודיה, את רואה״.
מבלי להוציא הגה מפיה, הרימה את העששית שבידה לעומת פני ואמרה: ״שקט, שקט ילדתי, אינך נראית כיהודיה. שבי כאן בשקט, ומה שלא יהיה אל תדברי״.
ישבתי בתוך הקש־הזבל שברפת ורעדתי. בעלה של האיכרה נכנס והיא אמרה לו: ״הכר את העלמה (פאַניינקה), זוהי בתה של הגברת שהנני מספקת לה חלב, היא בדרך והיא תלון אצלנו״. הוא לא שאל יותר ואני רעדתי כולי.
המצב שאליו נקלעתי, כפי שהסתבר לאחר מכן היה כזה: האישה, מַריה בויקו שמה, היתה דיירת־משנה. היא גרה עם בעלה ובנה בן השמונה־עשרה אצל משפחה מרובת ילדים, שלחדרם רציתי תחילה להיכנס. היא הכניסה אותי לחדרה וניסתה להשקותני חלב. אך לא היתה לי אפשרות לשתות. שיני היו צמודות ונוקשות זו בזו ולא יכולתי לבלוע דבר. האשה שלחה את בנה עם הסוס לרעות בשדה במשך הלילה. בעלה היה שייך למיליציה המקומית ועסק באותו לילה ברדיפה אחרי יהודים שהצליחו לברוח מהגיטו. ברם היא עצמה ישבה על ידי כל הלילה וניסתה להרגיעני ולנחמני. אשה שמעולם לא ראיתיה.
לא היה לה כר לתת לי למראשותי והיא השכיבה אותי על שק־חיטה לא מלא ועל כן רך היה. כיסתה אותי במעיל החורף שלה, אולי דבר־המותרות היחיד שהיה לה.
כנראה שהיתה לה שליטה בבית. כי לא הבעל ולא הבן לא שאלו דבר. איפכא מסתברא, הבעל שחזר לפנות בוקר מן ״הצייד״ סיפר לי בחיוך: ״טוב שלא הלכת גבירתי הצעירה (Panienko) בלילה העירה. הדרכים מלאות משטרה וגסטאפו. כל הלילה תפסו יהודים (והוא עזר להם), היית נבהלת.״
בבוקר סקרה האיכרה עוד פעם את פני, את שתי צמותי הקטנות. נתנה לי מטפחת ראש כפרית, בידי האחת החזקתי את הנעליים, ובשנייה – מין חבילה קטנה, כעין צידה לדרך. הייתי לילדה נוצריה קטנה.

כך יצאנו לדרך. לאחר זמן מה הצטרף אלינו בן משפחתה, בחור צעיר, ושוב הציגה אותי לפניו כאמש לפני בעלה. עכשיו היה לי כבר ליווי גם של מְחַזֵר צעיר.
נדברתי איתה, שאני נכנסת לתחנה והיא תחכה לי כמה דקות. אם לא אצא – סימן שהצלחתי, ואם לא אצליח... על זאת כבר לא דיברנו וגם לא חשבתי על כך. אני הלכתי לאחי.
בדרך, ברחוב דרוהוביצקה עמדו ״גויים״ ושוחחו ביניהם. ממבע פניהם היה ברור לי על מה הם מדברים ולעתים נדמה היה לי, ששכנים מוכרים מביטים בי ומנסים להכירני.
כמאה מטר לפני תחנת הרכבת נפרדתי מהאישה שדמעות זלגו מעיניה. התקרבתי לדלת האחורית של מזנון התחנה, כפי שאחי הסביר לי בשעתו, ודפקתי עליה. נפתחה הדלת ונשאלתי מה רצוני. עניתי כי אני רוצה לדבר עם מר שופא. יצאה אלי אישה נוצריה מאופרת ומעוצבנת ושאלה אותי מה רצוני ממר שופא. (שמו האמיתי היה וולאדיסלאב בונקובסקי. הוא איננו כבר בין החיים. לזכרו שתלתי עץ בשדרת חסידי אומות העולם בהר הזכרון בירושלים). סיפרתי לה כי ברחתי מהאקציה ואחי אמר לי לבוא לכאן אם אצליח לברוח משיירת המובלים לטבח. אז שאלה מייד:
״ואיפה הוא?״
בו ברגע ירד מסך מעל עיני, בו ברגע הבינותי שחייתי באשליה, בתקוות־שוא. הבינותי שאחי איננו בין החיים ואני כאילו הלכתי אליו.
בינתיים האשה – מריסקה צ׳ישבסקה שמה – התאוששה והתחילה לצעוק עלי: ״צאי מכאן מרגלת פרובוקטורית, ילדה פולניה שאיננה מתביישת לשרת את הגיסטאפו. אין אצלנו יהודים, צאי מכאן!״
עניתי לה, שאני יודעת שישנם כאן בעליית הגג יהודים ואין לי לאן ללכת. אם אצא החוצה יהרגוני.
באותו רגע נכנס גבר גבה־קומה ויפה־תואר לפרוזדור, החליף אתי מספר מלים ואמר למריסקה שתעלה אותי למעלה. היה זה מר שופא מנהל מזנון התחנה. אלה היו הרגעים היחידים שראיתי אותו בחיי. מריסקה הובילה אותי במדרגות לעליית הגג, שם היו מוסתרים כשלושה חדשים עוד חמישה־עשר יהודים (פרט לאחי, שימים ספורים לפני חיסול הגיטו עזב את המחבוא). הם קבלו אותי ברגשות מעורבים, כי חששו שהגיסטאפו הולך בעקבותי. הבינותי זאת ולא כעסתי עליהם. סיפרתי להם את הקורות אותי בימים האחרונים.

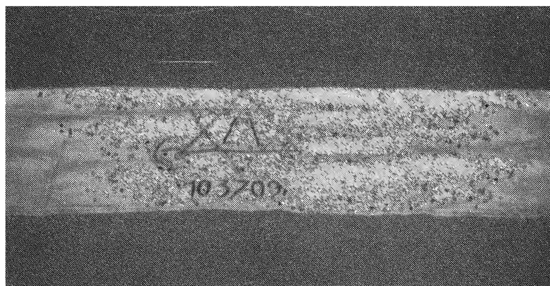
שלושה עשר חודשים שימשה לנו עליית־הגג של התחנה כמחבוא, תוך כדי מריבות ואינטריגות בין האנשים שהיו תוצאה בלתי־נמנעת של מתח איום, חרדה ורעב. (אחי עונה ונהרג על־ידי הגיסטאפו במכות־רצח אך לא גילה את מקום המחבוא של אשתו ושאר הנמצאים איתה).
באוגוסט 1944 שוחררנו על־ידי הצבא הרוסי שנכנס לסאמ־בור.

רודפי לא השיגוני / איזק זיגמן

כאשר כבשו הגרמנים בפעם הראשונה את סאמבור בספטמבר 1939 הטילו על היהודים ביום הכיפורים כופר (״קונטריבוציה״) בסך עשרים אלף זלוטי. הם תפסו עשרה בני ערובה והודיעו שאם הסכום הנ״ל לא ישולם להם במשך שלוש שעות יוצאו בני הערובה היהודים להורג.
אבי היה אז בבית־הכנסת ואני הלכתי אליו. בדרך תפסוני הגרמנים ואילצוני לעבוד בניקוי בתי־השימוש.
כשביקשתי מברשת התנפל עלי איש הגיסטאפו בצווחות: ״יהודי ארור ומזוהם, נקה את הצואה במו ידיך!״
היהודים נאלצו גם לכבות את השריפה בתחנת הרכבת שנגרמה עקב ההפצצות.
לאחר ששהו כשבועיים בסאמבור עזבו הגרמנים את העיר ונכנסו הרוסים. הטראגדיה היהודית החלה כאשר פרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה והגרמנים חזרו לסאמבור.
מבין הגזרות הראשונות שניתכו על היהודים היתה ענידת סרט על השרוול עם מגן־דוד. מספר הסרט שלי היה A103709. פירושה של האות ״A״ היה ״Arbeiter״ (עובד). כמו כן הוטבעה בו חותמת מטעם מפקד ״משטרת הבט־חון״ הגרמנית. גוייסתי לעבודת־כפייה בביתו ובגנו של מפקד המחוז. אצלו עבד גם יהודי צעיר בשם שטרן שידע לנגן בפסנתר. כמו כן נמצאה בביתו גם נערה יהודיה עם צלב על צווארה. היא היתה מספקת מזמן לזמן מזון לשטרן והוא היה מתחלק במזונו זה אתי ועם שלושת חברי לעבודה: העו״ד אלבך, געליס ונוימן, תוך פחד שהוא עלול להיתפס.
באחד הימים כשעבדנו בגן, באו אנשי גיסטאפו ולקחו איתם את שטרן. לאחר זמן קצר נמצאה גווייתו בבית־הקברות היהודי.
הגיטו נתמלא יותר ויותר גם על־ידי יהודי הסביבה שרוכזו בו. פרצה מגיפת טיפוס והפילה חללים רבים. אך יהודים גוועו לא רק ממחלות אלא גם מרעב.

בזמן חיסול הגיטו ביוני 1943 הסתתרו אבי ואמי בבונקר אחד ואני בבונקר שני. הורי הוצאו מהבונקר והובלו יחד עם שאר היהודים לראדלוביצה, שם מצאו מותם בקבר האחים ההמוני. באותו לילה נמלטתי מהגיטו הבוער דרך חור בגדר התייל. הגעתי למורי בּוֹרֶץ׳ שהיה נשוי לאשה גרמניה. הוא אמר לי שאין באפשרותו לעזור לי, הואיל והוא מסַכן על־ידי כך את משפחתו וילדיו. נכנסתי לביתה של נוצריה שגרה בקרבת מקום, ברם גם היא פחדה להסתירני בביתה. בלית־ברירה הסתתרתי מספר ימים בגנו של המורה בּוֹרֶץ׳ מבלי שהוא ידע על כך. לאחר מכן חזרתי לביתה של הנוצ־ריה, שסוף סוף הסכימה להשאירני בביתה, אך למחרת איים עליה שכנה הנוצרי, שימסור כי היא מסתירה יהודים. אז העבירה אותי לבית אחר בו נמצאו כבר במחבוא מתחת למטבח עוד שני יהודים: ברקוביץ וגרוס. נשארתי שם עד לכניסת הרוסים לסאמבור ביולי־אוגוסט 1944.
בצאתי מהמחבוא מזוהם ומלוכלך נכנסתי לביתו של מורי בּוֹרֶץ׳ וביקשתי ממנו שיאפשר לי להתרחץ. ברם לאחר מספר שעות נכנסו הגרמנים חזרה לסאמבור. אזי הסתיר אותי המורה בּוֹרֶץ במשך יומיים. ברם, לאחר מכן ביקש ממני לעזוב את ביתו בלילה.

סרט עם מגן דוד מספר A103709

שני חיילים גרמנים תפסוני. אמרתי להם שאני פולני, אך הבינותי כי הם חושדים בי שאני יהודי. נחלצתי מידיהם והתחלתי לברוח והם ירו לעברי. הסתתרתי בכניסה לאחד הבתים ולאחר שעות מספר הגעתי לביתה של נוצריה אחרת שהכרתי. הייתי מזוהם עד כדי כך שהיא לא הכירה אותי. הקרבות בין הרוסים והגרמנים נמשכו. האשה הסתתרה במרתף ביתה ואני נשארתי בביתה. בשוך הקרבות שנמשכו כעשרה ימים שחררוני הרוסים.

אודים מוצלים / שרה אכטל (גורפיין)

נולדתי וחונכתי בסאמבור בה ביליתי כל ימי חיי עד לשחרור העיר על־ידי הצבא הסובייטי ב־7 באוגוסט 1944.

אם כי סאמבור היתה עיר קטנה לפי מושגי ימינו מבחינה מספרית־כמותית, הרי מבחינה ציבורית־תרבותית היתה זו עיר יהודית בעלת הכרה ציונית־לאומית, מרכז לחיים יהודיים ערים ותוססים.

הורי יואל ומאלה גורפיין גרו בכפר צ'וקייב, במרחק שישה קילומטר מסאמבור. מלבדם גרו שם עוד ארבע משפחות יהודיות: משפחת לייזר הירש (בנו יחיאל הירש הוא עתה יו"ר ארגון יוצאי סאמבור בארצות־הברית); משפחת יעקב בנק, בנימין אכטל ואלכסנדר אייזנר.

אבי הוא מסאמבור וכל משפחתו גרה בסאמבור, משום כך גם אני, אחותי רגינה ואחי יהודה למדנו בבית־הספר בסאמבור.

אבי שהיה איש דתי ובר־אוריין נרצח מיד בראשית המלחמה בלכתו לבית־הכנסת בחג הסוכות.

אחותי נרצחה בסאמבור באקציה הראשונה. האב של בעלי בנימין אכטל ואחיו דוד אכטל היו בין אלף ומאתיים היהודים שנרצחו בבית־הקברות היהודי בסאמבור בפסח תש"ג (אפריל 1943).

אני, אמי ואחי היינו בגיטו בסאמבור. אחי עבד בטחנת־קמח והיה לו רשיון לצאת מחוץ לעיר. הוא, אחיו נתן, בעלי אהרן אכטל ובעל הטחנה אלכסנדר אייזנר החלו להקים מחבוא מחוץ לעיר. באחד הימים במאי 1943 החלטנו ללון במחבוא כדי לסיים למחרת את בניינו. באותו לילה ב־22 במאי 1943 נערכה אקציה בגיטו שנמשכה יומיים. באקציה זו ניספו: אמי, גיסי, ילדי אחותי ושאר בני משפחתנו. גם המחבוא שלנו שהיה מחוץ לעיר, נתגלה ונשארנו תחת כיפת השמים. אך היה זה בקיץ ויכולנו לעוץ לנו עצה.

ביום ישבנו בשדה התבואה, שם נפגשנו עם מספר אנשים נוספים שברחו מסאמבור: עוזר אורלנדר ואחותו איטה, מטילדה שטרן (וייסבורד) ואחרים.

ביום הראשון של חג השבועות בשנת תש"ג שמענו יריות. לא הבחנו מניין הן, אך כעבור זמן קצר נודע לנו כי באותו זמן חוסל הגיטו ושארית יהודי סאמבור נרצחו בראדלוביצה.

כעת יותר מאשר תמיד גבר בנו רצון החיים, הואיל ונשארנו אחרונים, אודים מוצלים מכל בני משפחותינו. רצינו איפוא להשיג את אשר לא ניתן היה להשיג.

במשך כל הקיץ התחבאנו בשדות. קשה היה להחזיק מעמד ללא גג מעל לראשינו וללא אמצעי מחיה. ברדת הגשם ולאחר שנרטבנו עד לעצמות, חכינו בקוצר־רוח עד שתאיר השמש ונוכל לייבש את הלבוש הבלוי שעלינו. בכל רגע היינו צפויים לכך שיהיה זה הרגע האחרון בחיינו. כאשר נודע לגרמנים כי אנו מסתתרים בשדות פתחו במצוד אחרינו בו ניספו כל בני משפחת אייזנר: אלכסנדר אייזנר, אשתו סאַלה, בנם יוסף ובתם הילדה.

ברם, על אף הכל ולמרות הכל לא איבדנו את שארית התקווה שעוד קיננה בנו. בבוא החורף נקצרה התבואה ונאלצנו לבקש מקומות מחבוא חדשים. מצאנו אסם, מחסן־תבואה שהיה לרוב פתוח ויכולנו להיכנס לתוכו ללא ידיעתו של מישהו. כאשר ישבנו באסם התחלנו לבנות מחבוא בשדה וכאשר גבר הקור היינו מצטופפים בתוכו. היה זה מקום מיקלט לשנים־עשר איש: ליחיאל הירש ולאשתו, לישראל בנק ואחותו; לרגינה וסאלה וייסבורד; לאהרון ונתן אכטל, לעוזר אורלנדר ואחותו; לשרה ויהודה גורפיין ולאיטה.

אורכו של המחבוא היה ארבעה מטר ורחבו – שני מטר. בלילה היינו מתגנבים לכפר להשיג מזון וביום ישבנו במחבוא.

עזרו לנו איכרים אחדים שהיינו קונים אצלם מזון, והודות לכך שלא הלשינו עלינו ולא מסרו אותנו בידי המשטרה – נצלנו.

במחבוא ישבנו עד הסתיו, כאשר נמס השלג והאיכרים יצאו לעבוד בשדות, נאלצנו לנטוש את המחבוא ולהסתתר באסם. באוגוסט 1944 שוחררנו על ידי הצבא הסובייטי. אך דרך היסורים טרם הגיעה לקיצה. אחי שהיה יחד אתי במחבוא, נהרג מספר שבועות לאחר השחרור, ברחוב בסאמבור.

כיצד ניצלנו / יחיאל הירש

הורי אליעזר ויהודית הירש גרו בכפר צ'וקייב ליד סאמבור. היו לי עוד שני אחים, ברנרד הבכור והרמן שהיה צעיר ממני. כולנו למדנו בבית־הספר בסאמבור. ברנרד היגר לצרפת בשנת 1936 ובתקופת המלחמה איבדנו את הקשר איתו. ב־1951 נודע לי שהוא נפטר באיטליה באותה שנה.
הרמן היה חבר תנועת הנוער "גורדוניה". בספטמבר 1941 נאסר על־ידי המשטרה האוקראינית ונרצח בכלא.
אני הייתי חבר בהסתדרות "החלוץ" משנת 1923. ב־1926 הייתי בקיץ בקיבוץ־הכשרה בסטאניסלאבוב. בעל החווה בה עבדנו היה ציוני ידוע – ד"ר ליברמן.
בתקופת הכיבוש הגרמני גוייסתי יחד עם אשתי פפקה לעבודת כפייה בכפר אוהֶרְצֶה .(Uherce) כרתנו עצים, נקינו את האסמים ואספנו את היבולים.
בראשית אוגוסט 1942 לפני התחלת האקציה הראשונה, הלך אבי לסאמבור כי פחד להישאר בכפר. לפני שנפרד מאיתנו אמר: "כגורל כל היהודים יהיה גם גורלי".
אשתי ואחיה, הרמן ואשתו הלן היו גם כן בסאמבור באותו יום מר ונמהר. אבי נתפס על־ידי הגרמנים במהלך האקציה ולא שמענו עליו יותר. אשתי פפקה ואשת אחי הלן הסתתרו בעליית־גג, הרמן הסתתר מחוץ לבית, אמי ואני הסתתרנו בשדות.
באקציה שנערכה באפריל 1943 הסתתרתי יחד עם אשתי בצינורות הביוב. היו שם עוד כחמישים איש שהסתתרו יחד אתנו. הגרמנים גילו את פתח הביוב והוציאו את כולם החוצה.
אשתי ואני היינו האחרונים בקבוצה. בינתיים גילתה אשתי צינור קטן יותר שהוביל לתוך צינור הביוב הראשי בו התחבאנו. מיד זחלנו שנינו לתוכו. הוא היה מלא צואה. חכינו עד שהגרמנים עזבו את המקום ואז זחלנו ויצאנו החוצה.בני סולומון בן עשרים חודש היה עם החותנת ושניהם ניספו. האח של אשתי, סולומון נרצח גם הוא.
במאי 1943 הגיעו אלינו שמועות שהגיטו יחוסל. התחלנו לתכנן בריחה מהגיטו. הבית בו התגוררנו היה סמוך לבית־הקברות היהודי.
לילה אחד שמענו יריות מחוץ לגיטו. ברחנו דרך בית־הקברות לעבר הגדר שהקיפה את הגיטו, חפרנו מתחתה, יצאנו לשדות שמחוץ לעיר והסתתרנו בין שיבלי החיטה.
אשתי, אחותה חנה ואני ברחנו יחד. שאר האחים והאחיות של אשתי ברחו בנפרד. אמי הסתתרה בבונקר תחת ריצפת הבית. הגרמנים גילו אותם וכולם נרצחו.
אנשים רבים ניסו לברוח מהגיטו עם חיסולו בראשית יוני 1943, אך רק מעטים הצליחו בכך ומצאו מותם בקבר האחים בראדלוביצה.
אנחנו הסתתרנו בשדות עד לתקופת הקציר. בלילה היינו יוצאים לכפר צ'וקייב בו היו לי חברים פולנים, שמכרו לנו מיצרכי מזון.
באותם הלילות פגשנו אנשים אחרים שנמלטו מהגיטו והתחלנו לחפור בונקר בו הצטופפו שנים־עשר איש.
בקיץ 1944 כאשר הגרמנים החלו לסגת מפני הרוסים, הפך האזור בו הסתתרנו לשדה־קרב. לא יכולנו לגשת לכפר לקנות צרכי מזון במשך שניים־שלושה ימים ונאלצנו לרעוב.
באוגוסט 1944 שמענו לפתע ליד פתח המחבוא קול של איכר שצעק אלינו: "יהודים, צאו מהמחבוא, הרוסים הגיעו!"
חיינו בסאמבור שנה אחת, משם עברנו לגלייביץ, ולאחר מכן לאוסטריה ולמחנה עקורים במערב גרמניה. ב־1951 הגענו לארצות־הברית.

שישה־עשר חודשים במחבוא

גניה הבנשטרייט (מייזלס)

כל אחד משארית הפליטה מרגיש עצמו כאוד מוצל מאש פשוטו כמשמעו. איבדנו משפחותינו ונשארנו ערירים ושכו־לים, רק עקב מקרה עיוור, בלתי מובן נשארנו בחיים. קשה לבטא אותו צער נורא המכלה את הנפש, את הכאב והחרון המדכאים עד עפר.

אנחנו שרידי סאמבור, הניצולים המעטים שחזו על בשרם את כל הצרות והזוועות האיומות, תוהים איך עמדנו בזאת, כיצד הצלחנו להישאר בחיים אחרי כל מה שעבר עלינו?! דלה שפת אנוש מלתאר אפילו אפס קצהו של מה שנתרחש בסאמבור הנצורה. אתרכז איפוא בתאור מאורע אחד בלבד – הפרשה הבלתי־רגילה של הצלת קבוצה גדולה של עש־רים ושישה יהודים במחבוא במרכז העיר, ברחוב פְּשֶמיסקה, שביניהם הייתי גם אני, נערה בת חמש־עשרה.

כיצד נקלעתי יחידה ובודדה מכל בני משפחתי לתוך מחבוא זה?

אבי, מנדל מייזלס, יצא לאחר אחת האקציות בגיטו לחצר ביתנו. לאסוננו חסרו לגרמנים מספר יהודים להשלמת "המיכסה" שקבעו לעצמם. הם פרצו לחצר שלנו ותפסו את אבי. אחי מוטק, בראותו דרך החלון שגרמני מכה את אבי, קפץ מיד מהבית ובתנועה מהירה התנפל על הגרמני כדי לשחרר את אבי מידיו, אך לא הצליח. הגרמנים סחבוהו ושלחוהו למחנה יאנובסקי בלבוב.

אמי רגינה, ברצותה להצילנו שלחה אותי למחבוא, ובעצמה נשארה בגיטו בתקווה שתצליח להציל את בנה מהמחנה. לדאבוני היא נספתה שבוע לאחר המאורע הנ"ל בזמן חיסול יהודי הגיטו ביער ראדלוביצה. כך נשארתי בודדה וגלמודה מכל בני משפחתי.

המחבוא

באביב 1943, לאחר מספר אקציות ומשלוחים הופצו שמוע־ות בין יהודי הגיטו המצומצם בסאמבור על חיסול הגיטו. בעת ההיא עדיין הובלו קבוצות יהודים לעבודות כפייה בצד הארי של העיר.

אחת הקבוצות וביניהן האחים וולקר, פריימן, וייזנגרין ואר־בעת האחים: מנדל, בונים, משה ויוסף מייזלס נשלחו לעבוד במחסן תבואות. יום אחד בעברם ליד המחסן הבחינו באש־נב סמוך לאדמה שהזדקר מהמרתף שמתחת למחסן. כשהתחילו לחפש את הכניסה למרתף, התברר שהפתח למחסן סתום, והמקום נשכח על־ידי הפועלים שעבדו שם בקביעות.

פעם אחת חדרו אחדים מהקבוצה דרך האשנב פנימה וגילו בפנים מרתף רחב־ידיים שהיה קיים מתחת למחסן. הם החליטו להפוך את המרתף למקום מחבוא במקרה של חי־סול הגיטו.

יום־יום בלכתם לעבודה, השליכו פנימה דרך האשנב מכשי־רים וכלים שונים שהיו דרושים בתנאים ההם.

באותו זמן ניהלה משפחת טייכר מגעים עם אוקראיני מנהל המחסן, להפיכת המרתף למקום מחבוא בשבילם ולמשפח־ותיהם. כך שיום לפני חיסול הגיטו נמצאו במחבוא עשרים ושישה יהודים:

וולקר ארקו ואחותו דכטינגר;

וייזנגרין;

משפחת טייכר: מינקה, מושקו, הנק ובן דודם בנק, בת־דודה בְּרנר עם בתה אניה;

משפחת טרילר ובנם הנק;

מייזלס רגינה ובנה יוסף;

מייזלס סלקה ובנותיה גניה ואנדה;

מייזלס משה;

גניה מייזלס (הבנשטרייט);

פריימן דוד; גברת צוואנציגר ובנה לייבק; רינג אסתה; גברת שטרנהיים ובנותיה סלמה ומניה.

התנאים במחבוא היו קשים מנשוא. בזמן הראשון נדמה היה שלא תהיה כל יכולת להחזיק שם מעמד. קבוצה גדולה של עשרים ושישה איש ללא מים, ללא מזון, בלי אור, ללא שום תנאים סאניטריים – מתחת לאדמה, במרתף טחוב, בשטח קטן. נדמה היה שעל אי־שדים קל יותר לחיות – הואיל ושם לפחות יש אויר לנשימה. אולם כאן חסרו "מותרות" כגון אויר. רק בערבים היינו מזיזים קרש ועולים במדרגות לתוך המחסן כדי לשאוף קצת אויר.

אולם הרצון להישאר בחיים היה חזק יותר מהתנאים האיו־מים והבלתי־אנושיים. בלית־ברירה התחילו האנשים להס־תגל לתנאים ולהתארגן לשהות ממושכת במרתף בתנאים מינימליים.

הצלחנו להתקין חיבור חשמלי מיוחד ללא קשר עם המונה המרכזי, כדי שלא יתעורר חשד של שימוש מוגזם בחשמל. התחלנו לחפור באדמה שכבה אחר שכבה כדי להגיע למים. בדרך זו הצלחנו לקבל כמות קטנה של מים עכורים, שהיו הכרחיים לקיומנו. חפרנו גם מקום מיוחד לשירותים בצורה פרימיטיבית מאוד. את העבודה הזאת ביצעו הגברים, שהפעיל ביותר ביניהם היה משה מייזלס, אשר גילה יוזמה

רבה.
את בעיית המזון פתרנו על־ידי כך שהיינו סוחבים מזמן לזמן כמה ק״ג חיטה מתוך המחסן, טוחנים אותה ואופים ״בצקניות״ על כירים חשמליים.
יש לציין את העובדה שעל־אף השוני בהרכב האנושי ובמוצא החברתי השונה – התנהלו החיים בהרמוניה מלאה. כל אחד קיבל מנה שווה של מרק ו״בצקניות״ שנאפו מהחיטה. כשחסרו מים קיבל כל אחד מחצית הכוס מים. אולם כאשר לא היה בידי כולם מספיק כסף כדי לכסות את הוצאות הקיום שלנו, ולשלם למנהל המחסן – כיסו את ההוצאות אלה שהיה באפשרותם לתת. כך נהגנו לפי העקרון הידוע: ״כל אחד לפי אפשרויותיו ולכל אחד לפי צרכיו״, שאותו בצענו הלכה למעשה.
לצאת מהמחבוא היה בלתי־אפשרי, כל יציאה היתה כרוכה בסכנת־מוות. כשלא היה אור חשמל הדלקנו נרות או מנורת נפט. אולם היו מקרים שהמנורה לא יכלה לדלוק בגלל מחסור של חמצן באויר.
לאשרנו לא פשטו מחלות בינינו, הגוף התחסן. לעומת זאת סבלנו כולנו מחוסר ויטמינים. נחלשנו מאד מבחינה פיזית, אולם סכנת מוות לא היתה צפוייה לנו בשל כך.
הסכנה לגילוי המחבוא היתה גדולה. בכל רגע יכלו לגלותו. קרה פעם מקרה שדווקא ברחוב פשֶמיסקה שבו התקיים יום השוק השבועי, התישבה תגרנית אחת עם מרכולתה ליד האשנב של מחבואנו. לפתע הבחינה שנעדרת אצלה סחורה מסויימת שנפלה לדעתה דרך האשנב למרתף. היות ולא ידעה כיצד לחדור למרתף על מנת להחזיר לעצמה את האבידה, בקשה מהפועלים במחסן שיעזרו לה. הפועלים התחילו לחפש פתח למרתף. למזלנו הגיע מנהל המחסן, ומנע מהפועלים להיכנס למרתף באמרו שהכניסה סתומה.
כך החזקנו מעמד שם במשך שישה עשר חודשים – עד לשחרור סאמבור בידי הצבא הרוסי בספטמבר 1944. אולם עד אשר זכינו להגיע לקצה המנהרה של הגיהינום, התחוללו קרבות קשים לטיהור העיר מהגרמנים. זרם החשמל נותק, מנהל המחסן לא הופיע ולא יכולנו לצאת מהמחבוא החוצה, הואיל והעיר היתה עוברת מיד ליד. כך ארבה לנו סכנת מוות, ממש על סף שחרורנו.
יום אחד פסקו הקרבות ובעיר השתררה דממה מוחלטת. דרך האשנב שמענו שגרמני אחד אומר לרעהו שמחר יכנסו בכל זאת הרוסים.
למחרת החליטו מספר אנשים מהמחבוא שלנו לצאת החוצה ולברר את המצב בעיר. הצטרפנו גם אני וחברתי ליוצאים.
קשה לתאר רגשותיו של אדם אשר במשך שישה עשר חודשים רצופים ישב במרתף חשוך, ולפתע יצא לחופשי, נשם לרווחה וראה את אור השמש, עצים, ירק...
לא הספקנו להתרחק מהמקום ולהזין עינינו במראות העולם הרחב כשלפתע נקלענו להפגזות תותחים. פגז אחד התפוצץ בקרבת מקום ומהדף האויר נזרקתי עם חברתי עד לשער הקרוב. בשער עמדו נוצרים אשר חיפשו מחסה מהיריות. אישה אחת בראותה אותנו, את מראנו העלוב, קראה: ״שובו למקום שממנו באתן!״
שמענו, כמובן, לעצתה והסתלקנו מיד מהמקום. חזרנו חיש מהר למחבוא שלנו ויצאנו משם רק לאחר שהרוסים נכנסו העירה.
לא פעם לאחר השחרור הרהרתי בדבר, כיצד יכלה קבוצה כה גדולה של אנשים להחזיק מעמד בתנאים בלתי־אנושיים בהיותה מוקפת גרמנים צמאי־דם יהודי, ואוכלוסיה אדישה לגורלם המר של היהודים. כיצד אפשר היה לסבול ולהתענות חמש מאות ימים ולילות ללא כל עזרה מבחוץ?!
לאמיתו של דבר היה מנהל המחסן מביא לנו מזמן לזמן אי־אלה מצרכים, אך הוא עצמו לא הופיע אף פעם במרתף ולא הכרתי אפילו את מראה פניו. וראה זה פלא – לאחר ימים כה רבים ללא עזרה רפואית מינימלית וללא תרופות יצאו כולם מהמחבוא בריאים בגופם. אין זאת אלא שההתנהגות ההוגנת של חברי הקבוצה, העזרה ההדדית, היחסים ההדדיים ההגונים שנוצרו וטופחו, הם שאיפשרו לנו להתגבר על כוחות השאול והמוות למיניהם.
בימים הראשונים לאחר השחרור היה כל אחד מאתנו חדור שמחה, על שהוא חי, נושם ואוכל לשובע ללא צורך להסתתר מתחת לאדמה כחיה נרדפת. אולם שמחה זו חלפה מהר ואת מקומה תפס הדכאון, כאשר נשארנו בודדים וגלמודים ללא הורים וללא משפחה. כולנו הרגשנו כאילו קטעו מגופינו אברים חיים.
עד כמה שזה ישמע מוזר, אפפה אותנו עם שחרורנו הרגשת עצבות ודכאון קשה יותר מאשר בעת שבתנו במחבוא. כי שם לפחות חיינו בתקווה, שאולי נמצא עוד את מישהו מבני המשפחה שהצליח להנצל... אבל עכשיו נוכחנו לדעת כי אף אחד לא נותר בחיים, והעיר כולה הפכה לבית־קברות של קהילה יהודית מפוארת, תוססת ויוצרת.

החיסול הסופי / זופיה האַס

בפברואר 1941 הכרתי פולני בשם פון־אהרנפויכט שגר בפיאסטוב סמוך לוורשה. בשנת 1943 הוא חי בסאמבור. הכרתי אותו כשהיה מבקר בוורשה אצל מכרים. כשנודע לו שאני עומדת לעזוב את וורשה השפיע עלי שאסע לסאמבור. בפעם הראשונה נסעתי לסאמבור יחד אתו במא־רס 1943, בקרון שעליו התנוססה כתובת: ״לגרמנים בלבד״. ידעתי גרמנית וזה עזר לי רבות.

פעם שניה נסעתי לסאמבור בקרון רכבת ועליו כתובת ״מיועד לפולנים״. כאשר התקרבנו לסאמבור התלחשו ביניהם הנוסעים כי בתחנת הרכבת של סאמבור תופסים יהודים. לא יכולתי להבליג על עצבנותי. השגיח בכך שוטר אוקראיני במדים, פנה אלי, הרגיעני שלא אתעצבן והציע עזרתו. כשהגענו לתחנת הרכבת בסאמבור, לקח את מזווד־תי ואמר לי שיעבירני כאשתו. הוא הוציא אותי בהצלחה ביציאה מיוחדת דרך מזנון התחנה והובילני עד למקום מסו־יים ברחוב זאַצמֶנטאַרנָה לא רחוק מתחנת הרכבת.

היה זה בראשית יוני 1943. בדיוק ביום בואי לסאמבור חיסלו הגרמנים את שארית הפליטה של יהודי העיר.

הגעתי לרחוב זאצמנטארנה מס׳ 22 אל משפחת בולסלאב קומארובסקי, מכונאי ברכבת, אדם הגון שעזר ליהודים. היו לו שני בנים: זְבִישֶק ומִייטֶק. מייטק גר מול הגיטו. מהם נודע לי על חיסול הגיטו. הם לא ידעו כי אני יהודיה ואני באתי לביתם בהמלצת אהרנפויכט. אך הם לא הסכימו לקבלני כדיירת הואיל ופחדו מהלשנה. זבישק קומארובסקי עבד ביציקת מתכת בבתי־המלאכה המכניים בסאמבור שבבעלות יוליאן אוז׳יחובסקי. המפעל עבד בשביל הגרמ־נים ובו שימש שנים רבות כמנהל חשבונות, יהודי מסאמבור בשם וואלפינגר. על אף ההשתדלויות של מעבידיו הוא נלקח להשמדה באקציה שנערכה במאי 1943 והודות להמלצתו של קומארובסקי נתקבלתי לעבודה במקומו של וואלפינגר.

ביום הראשון לעבודתי בא למפעל אחד משומרי בית־הסוהר וסיפר על כל מה שעבר על היהודים שנכלאו שם לפני שהובלו להשמדה. אם כי היהודים נצטוו לא לקחת שום דבר איתם חיפשו הגרמנים אצל היהודים דברי ערך. מנהל בית־הסוהר פרץ יחד עם הגרמנים לכל תא ותא והכריחו את היהודים באיומי רצח למסור דברי ערך ואחר כך הוציאו אותם להורג. משאיות יצאו אחת אחרי השניה מבית־הסוהר לראדלוביצה במרחק של שלושה קילומטר מסאמבור. היהודים עמדו בהן צפופים כמליחים בחבית. ראשיהם היו מורכנים. בפינות כל משאית עמדו אוקראינים חמושים. מי שהעז לזוז או להרים ראש – קיבל חבטה בקת הרובה. ביער ראדלוביצה, מעל לשוחה גדולה הונח קרש. היהודים נצטוו להתפשט ערומים ולעלות על הקרש, ואז ירו בהם. נפוצו שמועות בסאמבור שקצין ה־ס.ס. שפקד על האק־ציה השתגע לאחר מכן. עובדה היא שמספר ימים לא־חר הרצח ההמוני, לא הובילו האיכרים מהסביבה מיצר־כים לשוק בסאמבור. הם פחדו לנסוע דרך היער של הכפר ראדלוביצה הואיל והאדמה מעל לקבר ההמוני היתה מתרוממת עדיין. עוד במשך שבועות מספר לאחר הטבח בראדלוביצה, המשיכו הגרמנים לחפש יהודים בדירות ובכל עליית־גג. פעם כשחזרתי מהעבודה ראיתי כיצד נתפס יהודי ונורה בנוכחותי. משרידי המסתתרים עוד נתפסו ונרצחו עשרות יהודים.

גם בי התעניינו השכנים האוקראינים אם אינני יהודיה, אך משפחת קומארובסקי עמדה על כך והיתה משוכנעת שאני פולניה מוורשה. רכשתי לי במשך הזמן מכרים מבין הפול־נים וכולם חשבו אותי לפולניה.

בינתיים התקרבה החזית. בסביבות סאמבור נמשכו במשך שלושה שבועות קרבות עזים ולבסוף בשלהי יולי 1944 נכנסו הרוסים לסאמבור. במשך מספר ימים עברה העיר מיד ליד עד שבאוגוסט 1944 הושלם הכיבוש הרוסי. עברתי לפשמישל ולאחר שחרור וורשה נסעתי לוורשה. התחתנתי עם יהודי מביאליסטוק שמואל האַס ובשנת 1957 הגעתי לישראל.

מכתבים מעיר המוות

מכתבי־פרידה של פייגה קראוס מגטו סאמבור, שנכתבו ב־24 במאי 1943, ששה־עשר ימים לפני שנרצחה ביער ראדלוביצה עם שארית יהודי סאמבור בעת החיסול הסופי של הגטו.
ישראל רוזנבליט מבאר־שבע העתיק מכתב זה בשנת 1957 מהמקור הפולני, שנמצא בידי הנוצרי זַאוואַבסקי מַאַנֶק בסאמבור (רחוב וואַדְנֵה 24). בביתו הסתתרה משפחת קראוס במשך שבוע ימים במאי 1943.

״בשעה שאתה רואה את המוות לנגד עיניך, נראים החיים כאוצר יקר, שלדאבונך, קצרה ידך מלהשיגו.״
״אין בידינו להושיענו כי אנו כציפור בכלוב״
״אין האנשים מסוגלים להבין אותנו, משום שאין ביכלתם לתאר לעצמם בני־אדם, שאינם אלא גוויות־חיות״.
״לא הרעב הוא סיבת סיבלנו העיקרי,
פי כמה מענה אותנו גוויעתנו האיטית.״

״זכרו ואל תשכחו אותנו!״ / פייגה קראוס

סאמבור, הגיטו — 24.5.1943

מאניה האהובה,
הנני מתאמצת לרכז את מחשבותי כדי לכתוב לך עוד כמה מילות פרידה.
מאניה האהובה,
אכתוב לך פחות או יותר על כל מהלך חיי, ועל כל מה שעבר עלי בימי הגרמנים. בזמן הכיבוש הגרמני היתה כל משפחתנו מרוכזת במקום אחד. האחים לא יצאו לחזית. בימים הראשונים היו פוגרומים איומים. אין בכוחו של שום סופר לתארם. כל זה נמשך מספר ימים. היינו מאושרים כי נשארנו בחיים... בזמן האקציה הראשונה ב־4 באוגוסט 1942 עוד לא נפגע אף אחד מאתנו. תארי לעצמך, תפסו שלושת אלפים וחמש מאות איש ואין בכוחי לתאר את הסבל שעבר עליהם עד שנרצחו.
האקציה השניה החלה ב־17 באוקטובר 1942. אז עברה הכוס גם עלינו והוכינו מכה קשה. נלקחו מאתנו האהובים ביותר: אברמק ולייזר. בימים הראשונים חיינו בתקווה שהאחים יכתבו לנו או יחזרו. בוודאי תשתוממי מדוע נלקחו הם ולא אנחנו. אסביר לך.
באקציה הראשונה שחררו מספר אנשים שעבדו, משום כך מיד לאחר האקציה, השתדל כל אחד לקבל עבודה הואיל וסברו כי את העובדים לא יקחו. אחינו הלכו גם כן לעבוד והיו בטוחים שלא יגעו בהם. אך דווקא זה היה בעוכרם. עד היום אנו חיים בתקווה שאולי הם חיים עדיין.
מאניה כאשר תקראי זאת אולי תביני מה זאת אומרת לפחד מהלילה ולפחד מהיום, ולחיות במועקה כבדה ביום ובלילה. אם גם על המכה האיומה ניסינו להתגבר וקיווינו למחר טוב יותר, אם כי נלקחו מאתנו האהובים ביותר. וכשחיינו היו מהולים בתקווה, בפחד ובסבל, באה האקציה השלישית ב־22 באוקטובר 1942 שהתנהלה על טהרת המיליציה היהודית, ושבה לקחו מאתנו את אמא. אך תודה לאל, הצילו אותה והסתירוה בבית גברת זַאוואבסקה, במשך שבוע ימים. לא אשכח לה זאת לעולם. אחר כך החלו ההכנות להקמת הגיטו. האנשים התהלכו כצללים, הכניסה לגיטו הצטיירה בעיניהם ככניסה למלכודת־מוות.
הרבה אנשים עזבו את העיר על סמך ניירות אריים ומעטים הסתתרו בבתי־פולנים. אנו היינו חסרי אונים והחלטנו להיכנס לגיטו. ב־30 בנובמבר 1942 הלכנו לגיטו.
לאחר שבועיים לשהייתנו בגיטו נערכה אקציה. אך התרחש נס, האקציה הופסקה ואלה שנלכדו שוחררו. רק ארבע מאות יהודים נשארו במעצר ואחדים מהם שוחררו תמורת תשלום.
נעור בנו מחדש זיק של תקווה להצלה ולסיום הסבל האיום. בלבות היהודים החלה לקנן הרגשה של שינוי לטובה והם החלו לצאת מהמחבואים. כך חלפו כחדשיים בהם נתנו לנו כביכול לחיות. אך חיש מהר התבדו אשליותינו. בפברואר 1943 נערכה אקציה בה נלכדו כ־450 איש, הובלו לראדלוביצה ונרצחו באכזריות.
שוב החלו האנשים להתהלך כאובדי עצות, כי לא ידענו מה

עלול לקרות אתנו בכל רגע.
חלפו מספר ימים שקטים למדי, הגיעו ידיעות טובות מהחזית, וחשבנו כי בקרוב יבוא קץ לסבלנו האיום. היהודים החלו לחזור לעבודה. אני וגיסתי עבדנו במתפרה ושוב החלה לקנן בנו התקווה כי נינצל. אך לדאבוננו גדל סיבלנו.
תארי לך מאנייה שנערכה שוב אקציה באפריל 1943 ונתפסו 1200 יהודים, שמהם שוחררו כמאתיים וחמישים. החזיקו את כולם בבית־הסוהר ולאחר מכן נרצחו בבית־הקברות היהודי וכולם שוכבים בקבר אחים, הדומה לערוגות המסודרות לזריעה באביב.
בני־אדם?! היתכן בכלל לתאר מעשה כה איום של בני־אדם לבני־אדם. נדמה לי כי לתאור זוועות כאלה לא היה מספיק הנייר.
אנחנו נצלנו הפעם, וכך עברו עלינו שוב שישה שבועות מלאי מתיחות ופחד, וימים ולילות מלאי מועקה ופאניקה. כעבור שישה שבועות נערכה שוב אקציה ונתפסו 750 יהו־דים. לא רצחו אותם בסאמבור אלא הובילו אותם בכיוון לבוב.
גם לאחר אקצייה זו נשארנו בחיים תודה לאל. אך לדאבוננו אין אנו יכולים לנחם עצמנו בכך, שאנו שייכים לשארית זו שנשארה בחיים. הפכנו לגוויות־חיות. בטוחים אנו שיד אכזריה זו אינה יודעת גבולות ולא תמנע מעצמה לפגוע גם בנו. כעת כבר לא משאירים לנו שום תקווה ומדברים על חיסול הגיטו לא רק בסאמבור אלא גם בערים אחרות ולא נשאר בשבילנו שום קרש הצלה. רק נס ממש אולי יוכל להצילנו.

מאנייה האהובה ביותר!
הואיל ואנו צופים כבר וחשים בהתקרבות צעדי המוות, בחרתי אי־אלה תמונות שלי והנני כותבת לך מכתב־פרידה. אל תחשבי שאנו מלאי יאוש, אנו מוכרחים ומכריחים את עצמנו להשלים עם גורלנו. אך אין בכוחי לתאר לך את רגעינו כאשר חיינו אינם תלויים כבר בנו. אם את רואה את המוות לפנייך, נראים לך אז החיים כאוצר יקר, שלדאבונך קצרה ידך מלהשיגו.
מאנייה, אל תחשבי שסבלנו מהרעב בזמן המלחמה. לא הרעב היה סיבת סבלנו העיקרי, פי כמה עינתה אותנו גווי־עתנו האיטית.
מאנייה, ברור לי שכאשר תקבלי מכתב זה הוא יעורר בך כאב נורא שאולי לא תוכלי להתגבר עליו. בכל זאת הנני כותבת לך את הדברים האלה כדי להקל על עצמי. תמיד השתדלת להיטיב עמי, משום כך ברצוני להיפרד ממך.
אין האנשים מסוגלים להבין אותנו, משום שאין ביכלתם לתאר לעצמם בני־אדם שאינם אלא גוויות־חיות.
אין בידינו להושיענו כי אנו כציפור בכלוב.
אם לא יתרחש נס כלשהו אנו אבודים. מכתב זה והתמונות הנני נותנת לגברת זאַבאַבסקה והיא תמסור לך אותם לאחר המלחמה. אם תקבלי אותו תשלחי אותו לפרומה.
מאנייה! הנני מברכת אותך בלבביות ומנשקת. ברכות ונשי־קות לבעלך ולילדים. הנני מאחלת להם אושר רב, לפרומה ולכולם.
אל תזעקו מרה, לא היינו הראשונים, מה שקרה לכולם יקרה גם לנו. מי יתן שלא יקרה לכם אף פעם מה שקרה לנו. הנני מנשקת אתכם בפעם המאה.

פייגה

סאמבור, 24.5.1943

פרומה האהובה ביותר!
הואיל וכתבתי למאנייה על כל הקורות אותנו בימי השלטון הגרמני, מיותר הוא לכתוב פעמיים כיצד נראה האדם בעמדו מול פני המוות. תארי לעצמך כמה יהודים היו בסאמבור, בטורקא וסביבותיה, בדוברומיל ובפעלשטין — כולם רוכזו בסאמבור. נשארנו אולי כאלף אנשים, כקומץ קטן מערים, עיירות וכפרים שאין בהם כבר נפש יהודית חיה. גם קומץ קטן זה נשאר ללא מוצא...

אני ואמי מברכות אתכם בלבביות ומנשקות את כל הקרו־בים והמכרים. זו הפעם האחרונה שהננו פונות אליכם. לא נתראה יותר כי המוות הוא בקירבתנו. בכל רגע עלולים לנתק את פתיל חיינו.
אל תשכחו אותנו!
פרומצ'ה ומאנייה היקרות, הננו נפרדים מכן לעולמים.

אמא ופייגה

ביחידות הפארטיזנים

"נקמתי את נקמת משפחתי ובני־עמי" / יוסף זינגר

מתוך מכתב מוורוצלאב (פולין) מיום 7.3.1947 ובמכתב לרחל גינת (קאלטר) כותב האח של גיסה יוסף זינגר:

בשנת 1941 כשכבשו הגרמנים הבסטיאליים את העיר סאמבור, החלו "הימים הנוראים" של היהודים, שאפילו זוועות התופת של דנטה הן כאין וכאפס לעומתם. בין האומללים ששתו מכוס התרעלה הייתי גם אני.
ב־29 ביוני 1941 חדרו הגרמנים לסאמבור, ולמחרת כבר ערכו את הפוגרום הראשון. באותו יום (30.6.1941) חטפו אותי בשעה שלוש אחה"צ, והכניסוני לכלא בו רוכזו מאות יהודים זקנים וצעירים, נשים וילדים. הרביצו בנו מכות־רצח בקרדומים וברובים, על ימין ועל שמאל ללא הבחנה.
לנגד עיני רצחו את שני האחים ארליך, את פאֶלֶה, שְׁמִילְקֶה, פינק ואחרים. בסך־הכל רצחו כמאה ועשרים יהודים.
פצוע וזב דם הצלחתי לברוח ולמצוא מחסה בביתם של ידידים טובים. באקציה הראשונה שנערכה ב־4 באוגוסט 1942 נתפסתי במחבוא שבו הסתתרתי עד אז. הוכנסתי לאחד מקרונות הרכבת, בהם נדחסו כארבעת אלפים יהו־דים מסאמבור והובאנו ללבוב, למחנה ריכוז ברחוב יובסקי. מאות יהודים מתו בדרך מחוסר אויר ומים, הואיל והקרונות היו חתומים הרמטית. בלבוב מיינו אותנו, חלק נשלח למח־נה ההשמדה בבלזיץ, והשאר הושארו לגסיסה איטית במ־קום. אני הייתי בין הנשארים. ביום הראשון לשהותי במחנה נורו בו עשרים ושבעה יהודים.
אחת מדרכי ההתעללות בנו היתה להעירנו בבוקר השכם במטח יריות, ובכך היה ניתן גם האות לשינה.
במחנה הריכוז בלבוב עברו עלי ארבעה חודשים. הספקתי לראות כיצד נרצחו עשרים אלף יהודים מזי רעב, שלא היו מסוגלים כבר לעבודה.

ב־19 בנובמבר 1942, כאשר עבדנו רעבים ורועדים מקור ברחוב סטרי (Stryjska) ליד הבטונים, נוכחתי לדעת כי סופי מתקרב ולא יעלה בידי להמשיך ולהחזיק מעמד. לא היה לי איפוא מה להפסיד. תלשתי את המספר מהגב והחלטתי להינצל.
כשהחל להחשיך, התרחקתי מחברי לגורל, וכשהובורר לי כי איש אינו עוקב אחרי, ברחתי והתקדמתי לכיוון סאמבור. כאשר הגעתי לסאמבור הסתתרתי בגיטו.
באקציה שנערכה בגיטו ב־15 בפברואר 1943 הסתתרתי בבונקר. גם באקציה שנערכה באפריל עלה בידי להינצל.
באקציה ההמונית האחרונה שנערכה בראשית יוני 1943, נתקפתי יאוש ולא ידעתי לאן לפנות. הגיסטאפו הקיפה את הגיטו כבטבעת ברזל, מבלי שאפשר יהיה לחמוק ממנו. אך מחוסר ברירה, הואיל ולא היה לי מה להפסיד, העזתי גם הפעם לברוח בלילה. זחלתי על ארבע לשדות הקרובים ומשם ליערות, בהם **הצטרפתי ליחידת פארטיזנים.** בספט־מבר 1944 גוייסתי לצבא הרוסי. עברו עלי קרבות למכביר, בין היתר השתתפתי בכיבוש בודאפסט.
הנני גאה על כי נלחמתי בכל כוחי ומאודי, **סיכנתי והקרבתי את חיי פעמים אין ספור, כדי לנקום את נקמת משפחתי ובני־עמי מאת הרוצחים הגרמנים.**
זכיתי לקבל מהצבא הרוסי חמישה עיטורי־גבורה ואותות־הצטיינות, שמונה מכתבי־הוקרה על אומץ־לב ותושיה, ושתי מדליות פולניות.
ב־29 במאי 1946 שוחררתי מהצבא הסובייטי על אדמת בולגאריה והגעתי לפולין...

יוסף זינגר.

חילופי־יריות בין פארטיזאנים יהודים לגרמנים בסאמבור

ב"ספר השומר הצעיר", כרך א', הוצאת ספרית פועלים, 1956, בעמוד 718 הננו קוראים:
"קבוצת שומרים מטארנוב בראשותו של יחזקאל קריגר, היתה תוקפת מיתקנים צבאיים והורגת גרמנים. בסיס הלוחמים נתגלה והלוחמים נתפסו.
יחזקאל קריגר עצמו, שהצליח להימלט, לפי שסיפרו, הרג עשרות גרמנים, **ומצא את מותו בסאמבור, בחילופי יריות עם נאצים**".

בית הקברות היהודי בסאמבור

״בקר רועה על קברות יקירינו״ / ג׳ק גרדנר

אברהם יעקב (ג׳ק) גרדנר, (בן דודו של יוסף גנני (גרטנר) מדגניה א׳) גוייס לצבא הרוסי ביוני 1941, לאחר התקפת היטלר על רוסיה. הוא לחם בחזית נגד הנאצים, נפצע קשה, וחי באסיה התיכונה הסובייטית. לאחר המלחמה ביקר במחנות בגרמניה, ובאביב 1949 הגיע לארצות־הברית.

בתקופת המלחמה ניספו בסאמבור, הוריו, אחיותיו ושאר קרובי משפחתו.

בשלהי 1974 החליט לבקר בעיר מולדתו סאמבור הכלולה כיום באוקראינה הסובייטית.

בהיותו ברוסיה ביקר בערים שונות, אך לבקר בעיר מולדתו סאמבור לא ניתן לו. הוא לא ויתר, פנה לגורמים ולמוסדות שונים ולאחר מאמצים בלתי־רגילים הצליח סוף־סוף להגיע לסאמבור. לנגד עיניו נתגלתה כל המציאות הטראגית.

על החורבן האיום והנורא של הקהילה היהודית, מעיד בין היתר גם בית־הקברות היהודי המופקר, על מצבותיו ההרו־סות והמחוללות.

בסאמבור לא פגש ג׳ק גרדנר אפילו יהודי אחד, אזי פנה לעבר בית־העלמין היהודי. וכאן נגולה לנגד עיניו תמונה מחרידה.

בית־הקברות היה הרוס כולו ומחולל, המצבות עקורות ושבורות, החומה מסביב מנותצת ובית־העלמין של שרידי היהודים הפך למקום מרעה לבהמות וחזירים.

ג׳ק גרדנר צילם מספר תמונות ממחזות החורבן וההרס ואת התצלומים בצרוף תזכיר־חריף שלח למנהיגי ברית־המועצות, לליאוניד ברז׳נייב, ניקולאי פודגורני, אלקסיי קוסיגין, ולמזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית באוקראינה.

העתקי התזכיר וכן תצלומים שלח גם לנשיא ארצות־הברית דאז ג׳ראלד פורד, לשר החוץ הנרי קיסינג׳ר, למזכיר האו־מות המאוחדות קורט ואלדהיים, לנשיא ישראל דאז אפ־רים קציר, לארגונים לאומיים יהודים שונים ולמערכות של עתונים אנגליים ויהודיים.

להלן התזכיר:

למזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית במחוז לבוב, הריפובליקה האוקראינית בבריה״מ

בביקורי האחרון בברית המועצות, שהיתי בעיר לבוב וביקרתי גם בעיר הולדתי סאמבור, שם נולדתי וגדלתי. בזמן הכיבוש הנאצי נספתה כל משפחתי בגיטו סאמבור עם 20 אלף יהודים. היהודים חיו בסאמבור כ־600 מאות שנים ותרמו במשך דורות לטובת העיר.

בשעה שהייתי בסאמבור ביקרתי בבית־הקברות היהודי כדי לחלוק כבוד לאבות־אבותי, שהובאו לכאן למנוחתם האחרונה. מצאתי את בית־הקברות היהודי חרב; המצבות שבורות לרסיסים, חומת הלבנים מפורקת ובקר רועה על קברות יקירינו. זוהי חרפה לאנושות. בזמן הנאצים רצחו הגרמנים את כל האוכלוסיה היהודית ולא השאירו נפש חיה. הדבר היחידי שהושאר הוא בית־הקברות היהודי, ועכשיו אני מוצא אותו חרב לבלי הכר. כל דבר בתוכי זועק: ״מה מצאת?!״ זהו מקום קדוש למעטים בתוכנו ששרדו בחיים אחרי השואה. בית־הקברות הוא המקום היחידי שנשאר, שאליו אנו וילדינו והדורות הבאים יכולים לבוא כדי לחלוק כבוד לאבותיהם.

באותו בית־קברות קיים גם קבר אחים שבו רצחו הגרמנים ב־13 באפריל 1943 1200 גברים, נשים וילדים. האנשים הוכרחו להתפשט ונרצחו כשהם עירומים. כמה מהאנשים שנפצעו נקברו חיים עם המתים, מחצית משפחתי נרצחה ביום הזה.

אחרי שיחרורה של סאמבור בספטמבר 1944 הקימו המעטים בתוכנו שנשארו בחיים, גדר סביב קבר האחים והקימו מצבה על הקבר העממי; וכך יכולנו לספר לדורות הבאים מה קרה לעמנו. בשנת 1945 עזבו המעטים בתוכנו שנשארו בחיים אחרי השואה את סאמבור. גם אני בתוכם.

כעבור 29 שנים חזרתי לסאמבור כדי לחלוק כבוד למשפחתי הנחה בקבר ההמונים בבית־הקברות. במקום קברות מצאתי עיי חרבות.

מחצית הבתים והקרקעות בסאמבור היו שייכים ליהודים שנרצחו על ידי הנאצים במלחמת העולם השניה, הרכוש הזה ששוויו מיליונים, נתפס על ידי הממשלה הסובייטית; אפילו פרוטה לא שילמו לבעלים או לעם היהודי בעולם.

לרשות הממשלה הסובייטית כספים רבים, כולל מיליונים ברכוש שנעזב על ידי היהודים שנרצחו, כדי שתוכל לשמור על בית הקברות היהודי. בית הקברות הזה הוא המקום הקדוש היחידי שהושאר לדורות היהודים הבאים כעדות לקהילות יהודיות ששיגשגו פעם, וכדי להראות את מעשי האכזריות שביצעו הנאצים במלחמת העולם השניה. אני מצרף שמונה תצלומים כדי להראות לך מה קרה לבית־הקברות היהודי בסאמבור.

את התצלומים עשיתי ב־2 באוגוסט 1974. נסעתי במכונית מקייב ללבוב ובכל עיר שעברתי בדרך מצאתי את בתי

הקברות היהודיים בחרבות – הרוסים ללא הכר – כפי שמצאתי את בית-הקברות בסאמבור (זאת תוכל לראות בתצלומים המצורפים).

אני מבקש ממך בשם המעטים שנשארו בחיים אחרי השו־אה, להביא את בעיית בית-הקברות היהודי בסאמבור ובכל הערים האחרות באוקראינה לפני הוועד המרכזי של המפל־גה הקומוניסטית בחבל לבוב, ולבקש מהם לפרסם הוראה לשקם את בית-הקברות בסאמבור ובערים האחרות בחבל; להקים גדר סביב קבר האחים של 1200 קרבנות הנאצים; להחזיר את הכתובת על המצבה של הקבר ההמוני שנהרסה על-ידי ואנדאלים; להקים חומת לבנים חדשה סביב בית־הקברות; ולשקם את המצבות על הקברים.

ירשתם מיליונים ברכוש יהודי כדי לשלם בעד שיקום בית־הקברות ובעד החזקתו.

תודה לך מראש על תשובתך ומעשיך.

ג'ק גארדנר

פורט לאוואקה, טקסאס

בית הקברות בסאמבור

פרק תשיעי

בדרך לארץ

במחיצתו של הרב ד"ר יחיאל יעקב ויינברג / אהרון (רונק) הולצמן

עזבתי את עיר מולדתי סאמבור עם נסיגת הרוסים, בשלהי יוני 1941. לאחר נדודים אין ספור במרחבי רוסיה התגייסתי לצבא הפולני שהתארגן שם. עם הנצחונות של בנות־הברית הגעתי לברלין במאי 1945, כקצין בצבא הפולני שהוקם ברוסיה. מיד בבואי לשם התחלתי לחפש יהודים. כך הגעתי בין היתר גם למבצר וילצבורג בו מצאתי לתמהוני גנרלים רוסיים, פולניים, הולנדיים וכו'. לפתע נתקלתי בדמות יהודית. נגשתי ושאלתי אם אכן יהודי לפני. חשתי חוסר אמון וחשדנות כלפי. האיש לא האמין שאני יהודי, כי ברלין שוחררה ושגם הוא יהיה מעתה בין המשוחררים. עדיין חשד כי זוממים לחסלו.

עמלתי קשות כדי להפיג את הסתייגותו כלפי. לא הרפיתי ממנו עד שרכשתי אמונו והסכמתו לגלות לי זהותו. התברר כי לפני הרב ד"ר יחיאל יעקב ויינברג, שכיהן לפני המלחמה כרקטור בית־ המדרש לרבנים בברלין.

פניתי מיד לגברת ויתקין, יהודיה נציגת אונר"א* והיא הודיעה על כך לרב הראשי של צבא ארצות־הברית בגרמניה. מאז התחלתי לטפל בו, לבקרו בקביעות ולצאת אתו לטיולים. מפיו נודע לי כי ערב פרוץ מלחמת העולם השניה גורש מברלין לפולין. לאחר מכן כאשר מדינה זו נכבשה על־ידי קלגסי היטלר, נתפס על־ידי הנאצים והושלך לבית־כלא פולני. כעבור זמן הועבר לגרמניה למבצר וילצבורג, לא רחוק מברלין. מקום זה שימש כמחנה ריכוז לאישים מיוחדים, שבין היתר גם באו בחשבון לחילופין. התעניינתי במחלתו של הרב ד"ר ויינברג כדי שתהיה לי אפשרות לסייע לו. לאחר חקירה ודרישה נודע לי כי בנירנברג ישנו רופא עצבים גרמני מפורסם. הצעתי לד"ר ויינברג להביאו לנירנברג לריפוי. הוא היסס כי עדיין קינן בו חשד עמוק שנרקמת איזו מזימה נגדו.

מסרתי על כך לגב' ויתקין, נציגת אונר"א, שהסכימה להצע־תי, סייעה לי "לשבור את הקרח" בינינו והעמידה לרשותי מכונית עם נהג. בהמלצתה הגעתי לרופא בנירנברג, שקיבל את ד"ר ויינברג לשיחה ממושכת. בהמלצתו־הפנייתו אישפזתי את ד"ר ויינברג בבית־חולים לחולי עצבים בנירנברג. פעמיים ביום הייתי בא אליו לבקרו ולטייל עמו. כמו כן הייתי מביא לו לבית־החולים מדי יום ביומו אוכל כשר, שסיפק לי במיוחד מר אורלנדר מסאמבור משרידי השואה. לפני המלחמה הוא היה שוחט בסאמבור והמשיך במסורת המשפחתית.

לאט לאט פגו בבית החולים החשדות שקננו במוחו של הרב ד"ר ויינברג כלפי הסובבים אותו ונוכח לדעת כי אכן משוחרר הוא במלוא מובן המלה.

לאחר מספר שבועות כאשר החלים בצורה מניחה את הדעת, העברתי אותו לעיר פירט ליד נירנברג. המשכתי גם שם לטפל בו ולסייע לו בכל. בהתאם לבקשתו הייתי ממשיך לספק לו אוכל כשר שהעמיד לרשותי כל הזמן השוחט אורלנדר מסאמבור. האמון שנתן בי והקשר בינינו התהדק עד לידי כך, שלכל מקום שהוזמן סירב ללכת בלעדי. כך למשל בא אליו פעם הרב הראשי בצבא ארצות־הברית בגרמניה, להזמינו לחתונה, אך הוא סרב לבוא בלעדי. נאלצתי ללוותו בהתאם לבקשתו ולהיות צמוד אליו.

בהמלצתה של גברת ויתקין, נציגת אונר"א הוחלט להעבירו להמשך הריפוי בשווייץ. גם אז הפציר בי להילוות אליו. ברם הואיל ונבצר ממני הדבר, סוכם בינינו שאבוא לבקרו מפעם לפעם.

ביוני 1946 הועבר הרב ד"ר ויינברג לעיר המרפא מונטרה בשווייץ. ב־16 ביולי 1946 קיבלתי ממנו מכתב ראשון ממונטרה בו כתב אלי:

"למר א. הולצמן
פירט,

מר הולצמן חביבי,

זה מספר שבועות הנני בשווייץ, בה יש באפשרותי לנשום באוירה של חופש ושלום. אני שמח כי עזבתי את אדמת גרמניה המעציבה. כאן הנני מוקף באנשים שמחים, המדביקים אותך בשמחת החיים שלהם.

לעת עתה הנני מקדיש את עצמי לריפוי ודוחה את כל תכניות העתיד עד שאתחסן ואירפא.

מה נשמע אצלך? מתי אתה עולה לארץ־ישראל? כתוב לי בבקשה!

בהרגשת תודה עמוקה הנני חושב על השרותים הידידותיים הרבים, שגמלת לי בנירנברג בזמן מחלתי.

כמו כן הנני מודה מאוד למשפחת אורלנדר בעד ידידותם כלפי. מסור להם את איחולי הלבביים ביותר.

אם תיפגש עם הגברת ויתקין שאל אותה אם קיבלה את שני מכתבי. אני תמה שעד כה לא כתבה אלי.

בצפייה לתשובתך המיידית הנני המסור לך מאוד
(–) ד"ר י. ויינברג"

* מינהלה של או"ם שנוסדה ב־1944 לסיוע ולשיקום עקורים ופליטים והארצות שנחרבו במלחמת העולם השניה.

בינתיים עליתי בשנה הנ״ל לארץ, אך קשרי המכתבים בינינו לא פסקו.

קווים לדמותו

בשנות כהונתו כראש בית המדרש לרבנים בברלין חינך הרב ד״ר יחיאל יעקב וויינברג דור שלם של רבנים ומנהיגים רוחניים לקהילות ישראל באירופה המערבית. מלבד בקיאותו הרבה והרחבה בש״ס ומפרשיו, ניתוח מקורות ההלכה וסיכום מסקנות למעשה – הצטיין גם כסופר וכמסאי רב־כישרון והירבה לכתוב מסות על תנועת המוסר בליטא.

שאיפת חייו אותה הדגיש במאמריו ובמסותיו היתה שגדולי הרבנים בקרב יהודי מזרח־אירופה יקנו גם השכלה כללית, ובדרך זו יוכלו להשפיע גם על יהודי המערב. הוא הישרה על תלמידיו־חניכיו שרשיות יהודית ורצון לשאוף למיזוגה של תורה עם דרך־ארץ. הוא היה הסמכות התורנית המוכרת בקהילות מערב־אירופה ומגדולי ההוראה בדורו. חיבר ספרים בהלכה ובמחשבת ישראל.

הרבה מתלמידיו נמצאים בישראל. בשעתו פנה אליו ראש הממשלה דוד בן־גוריון, בימי הפולמוס בשאלת ״מיהו יהודי״, ותשובתו הצטיינה בעמקות, בבהירות ובידיעת הנושא מכל צדדיו. הוכר כבר־סמכא מובהק בענייני הלכה, וגדולי הרבנים פנו אליו בשאלות אקטואליות שונות.

כשנפטר הרב ד״ר יחיאל יעקב וויינברג במונטרה שבשווייץ ביום ג׳ בשבט תשכ״ו (ינואר 1966) הובא לקבורה בישראל. נשיא המדינה זלמן שז״ר, הרב הראשי הראשון לציון הגר״י נסים, שרי ממשלה, ח.מ. שפירא, ד״ר י. בורג, ד״ר ז. ווארהפטיג, רבנים וראשי ישיבות, השתתפו בהלווייתו שנערכה בירושלים.

שר הדתות דאז ד״ר ז. ווארהפטיג ציין בדברי ההספד שלו כי ״עם פטירתו של הרב ד״ר יחיאל יעקב וויינברג, נסתלק אחד מגדולי דורנו, גאון בתורה, בהוראה ובהפצתה״.

ד״ר י. בורג (שר הסעד דאז וכיום שר הפנים) הספיד את המנוח באסיפת־עם מטעם המפד״ל בחולון. הרבנות הראשית לישראל, שר הדתות, מוסדות דתיים, המרכז העולמי של המזרחי־הפועל המזרחי – קראו לציבור לחלוק כבוד אחרון ״לאחד מגדולי ההוראה של דורנו, הגאון המובהק ואיש האשכולות.״

במחנות־צבא ובמחנות־עבודה ברוסיה / צבי סנדויאר

בשנת 1933 הצטרפתי לתנועת ״הנוער הציוני״. המדריך שלי היה יהושע נגר. בראש הקן עמד אז בוניו ברניג. ב־1938 לאחר עלייתו של משה ברונר הייתי מזכיר הקן, שמנה אז חמישים וחמישה חברים.

עם פלישת הגרמנים בספטמבר 1939 נפסקה זמנית פעולת הקן. כעבור שבועיים, באוקטובר 1939 עם כניסת הרוסים, התאספנו במחתרת והחלטנו להפסיק את כל הפעולות. חיסלנו את כל המיסמכים והסתרנו את דגל הקן.

אני התחלתי לעבוד כמסגר במוסך הקטרים הכללי במחוז סאמבור. עסקתי בשיפוץ הקטרים ובהחזקתם. השתלמתי בקורס בלבוב כעוזר למכונאי של קטר־רכבת. עם סיומו התחלתי לעבוד בקו לבוב־טורקא. לאחר מכן סיימתי קורס של מכונאי מוסמך ונהג קטר־רכבת.

כאשר פרצה מלחמת גרמניה־רוסיה ב־22 ביוני 1941, פקד אותי האסון הראשון. בהגיעי לסאמבור נודע לי שהיתה הפצצה גרמנית ואבי היה בין ההרוגים.

ב־27 ביוני 1941 נתקבלה פקודה להוציא לפנים רוסיה את הציוד הכבד ואת המשפחות הרוסיות. החישוב היה שזו תהיה נסיגה זמנית בלבד. כנהג קטר נהגתי במאה קרונות־רכבת, ובהפסקות בין הפצצה להפצצה הייתי יורד לחפש נמלטים מהפצצות הגרמנים. כך הגעתי לאוקראינה לעיר וויניצה. כל הנוסעים הורדו מהקרונות והרכבת עברה לרשות הנהלת הרכבת של מחוז ויניצה. אותנו, כעובדי הרכבת של מחוז לבוב, שלחו ברכבת מיוחדת לסטאלינגראד.

כל משפחתי נשארה בסאמבור הן משום תמימות והתעלמות מן המציאות והן משום תקוותם ואמונתם להסתדר עם הכובש.

בסטאלינגראד עבדתי כמסגר באחזקת צנרת לאספקת מים לקטרים של רכבות סטאלינגראד. נפגשתי עם יהושע נגר שנתגלגל לשם ברכבת אחרת.

בדצמבר 1941 גוייסתי לצבא הרוסי הסדיר ויצאתי עם עוד מאתיים צעירים, ביניהם יהודי אחד מלאטביה – שרובם היו פושעים צעירים מהאזורים המערביים של רוסיה – למחנה צבאי דובובקה, שהיה מרוחק כמאתיים קילומטר מסטאלינגראד. את הדרך לשם עשינו ברגל לאורך הוולגה הקפואה. ההליכה נמשכה שבוע ימים, תוך תלאות וסבל רב, קור ורעב.
סופחתי לחיל הרגלים ועברתי אימונים קשים במשך חמישה חודשים. כאשר הגיע הזמן לצאת לחזית נתקבלה פקודה מסטאלין, להוציא משורות היחידות הקרביות ילידי אוקראינה המערבית, פולין, הארצות הבלטיות, בסרביה ובוקובינה, ולארגן אותם ביחידות־עבודה לבניין גשרים ומסילות ברזל.
התנאים ביחידות העבודה היו גרועים יותר מאשר במחנות־כפייה. חיינו כאסירים והיינו יוצאים לעבודה בקור של 40־50 מעלות מתחת לאפס באזורי סאראטוב־קויבישב. באזורים הללו הנחנו מסילת ברזל שקשרה את סטאלינגראד עם אסטרחן, מרחק של 175 ק"מ. העבודה נמשכה תוך הפצצות ורבים ניספו. בין ההרוגים היה גם משה האַי יליד סאמבור, בנו של הערש האַי שהיה קונדוקטור ברכבת פולין. בספרו של וואסילי גרוסמן "הגנת סטאלינגראד" מסופר, שקו רכבת זה מילא תפקיד גורלי ומכריע בהגנת סטאלינגראד ובהשמדת צבאו של הגנרל הגרמני פאולוס. מסילת ברזל זו איפשרה העברת אספקה, כח־אדם ויחידות צבא מאזורי סיביר והמזרח הרחוק לחזית סטאלינגראד.
לאחר שגמרנו להניח את מסילת הברזל לאסטרחן, העבירו אותנו לכיוון סאראטוב, שם המשכנו באותן העבודות, בתנאים שהיו קצת טובים יותר.
העובדים שוכנו בבתיהם הפרטיים של האיכרים לאורך קו המסילה, וזכינו לעזרת האוכלוסיה המקומית.

לאחר הנצחון בסטאלינגראד והתקדמות הצבא הרוסי מערבה, נשלחו היחידות שלנו חזרה לאוקראינה, לעיר דיינפרופטרובסק, שנכבשה מידי הנאצים, והתחלנו בשיקום המפעלים ההרוסים. כמו כן הקמנו בדנייפרופטרובסק מפעל מתכת ואני עבדתי בו כמכונאי.
כל פניותי לשחרור, עם גמר המלחמה לא נענו.
בשנת 1946 קיבלתי חופשה מיחידת העבודה שלי והגעתי לסאמבור. ממשפחתי לא מצאתי נפש חיה ומסיפורי הניצולים התברר לי סופם המר והאכזרי. אחיותי הנשואות ניספו באקציות הראשונות ואחי הבכור נרצח על ידי האוקראינים.
חזרתי לדנייפרופטרובסק, ובשנת 1948 שוחררתי מיחידת העבודה שלי. הגעתי עם אשתי ובתי לסאמבור והתחלתי לעבוד כמכונאי, כעובד אזרחי במחנה הצבאי הרוסי.
לאט לאט התחילו להגיע העירה ניצולים מאזורים מרוחקים בברית־המועצות, ביניהם שמואל טישלר, חנוך עקיבא, איזיו טייכר, יצחק קסלה, יצחק ברנר, ליאון מייאר, נפתלי מארקל ואחרים. מתושבים סאמבור התלקטו כעשרים איש. נוסף לכך הגיעו לסאמבור יהודים מכל קצווי ברית־המועצות, וכן פקידים בשלטון הסובייטי. בסך הכל התרכזו אז בסאמבור כמאה יהודים. השתדלנו לקיים קשרים הדדיים ומפגשים משותפים. למרות האיסור היינו נוסעים בימים הנוראים לדרוהוביץ', להתפלל בבית־הכנסת.
סגן ראש העיר היה יהודי רוסי ברונוב.
בשנת 1959 נצלתי את ההזדמנות שניתנה ליהודים ולפולנים ילידי פולין לשעבר לחזור לפולין והגעתי לליגניץ, התקשרתי עם שגרירות ישראל בוואראשה ובספטמבר 1960 עליתי לישראל.

מסאמבור לאוזבקיסטאן / דוד (דונק) בגלייטר

ב־6 בספטמבר 1939 לאחר הפלישה הגרמנית לפולין ברחתי עם עוד מספר יהודים מסאמבור והגענו לעיירה טלוסטה בקירבת מקום לגבול הרומני. בקבוצתנו היו: דולק פריי, מילק ווגנר, מונדק מישל, שונק בגלייטר, איזיו בגלייטר ואחרים. בטלוסטה חזינו בבריחת הצבא הפולני לרומניה.
החלטנו גם אנו ללכת פשוטו כמשמעו בעקבותיהם. לאחר שהלכנו ברגל כחמישה קילומטר, הגענו לכפר אוקראיני, ולנגד עינינו הופיעו הטאנקים הרוסיים שחסמו את הגבול הרומני והפסיקו את נהירת הצבא הפולני לשם. הטנקים הרוסיים נעצרו באמצע הכפר והוקפו על ידי הכפריים.

התקרבנו גם אנו ונעמדנו בצד. מאחד הטאנקים יצא מפקד רוסי ונשא נאום פוליטי בו הדגיש כי הרוסים באו כמשחררים. בהסתכלו סביבו ובראותו את הקבוצה שלנו שבלטה בלבושה האחר, שאל מי אנחנו. כולם, כמאה וחמישים כפריים פרצו בזעקה: "אלה הם יהודים!"
למזלנו היה המפקד יהודי והוא הכריז כי ברוסיה כולם שווים ואין הבדל בין יהודים, רוסים ואוקראינים. נשמנו לרווחה וחזרנו על עקבותינו לטלוסטה. לפנות ערב נכנס הצבא הרוסי לעיירה.
מטלוסטה המשכנו ברכבת ללבוב ומשם הגענו חזרה לסאמבור.
העיר כבר היתה בשלטון הרוסים לאחר עזיבת הגרמנים. במלון "רויאל" נפתחה מסעדה עממית בהנהלתו של רונק הולצמן. הקמנו תזמורת בניצוחו של שונק גולדברג והתחלנו לנגן במסעדה.
ב־21 ביוני 1941 כאשר פרצה מלחמת גרמניה־רוסיה וסאמבור הופצצה החלטנו להימלט.
יחד עם עוד מספר חברים (רונק הולצמן, ד"ר בקר, ארטק סגל ואחי איזיו בגלייטר) החלטנו לברוח מסאמבור והגענו בעגלה לטרנופול. נקלענו להפצצה גרמנית, אך הצלחנו להגיע לגבול הרוסי. נטשנו את העגלה והסוסים, והמשכנו לנדוד לז'יטומיר, ברדיצ'ב, ובאניה על הדנייפר הגענו לדנייפרופטרובסק. משם המשכנו לקרמנצ'וג עיר־נמל על הדנייפר, הזורם דרך קרמנצ'וג. מעל לנהר התנוסס גשר ענק. באותו לילה הופצץ הגשר על־ידי הגרמנים ואנחנו שהינו אז בנמל בקרב חמשת אלפים פליטים. כשהחלה ההפצצה, ברח כל אחד מאיתנו על נפשו ורק למחרת בבוקר מצאנו שוב אחד את משנהו.
בקרמנצ'וג היה אז שדה־תעופה צבאי וגם מחנה צבא. לאחר ההפצצה גברה החשדנות מצד השלטונות ובהיותנו ברחוב נאסרנו. חקירתנו הראשונה על־ידי הנ.ק.ו.ד. היתה במרוכז, אחרי כן נחקר כל אחד מאתנו בנפרד. לאחר שלא נתגלו סתירות בהודעותינו שוחררנו.
נכנסנו למסעדה והתישבנו סמוך לדלת. עברה קבוצת נערים, הסתכלו בנו והחלו לצעוק: "מרגלים, מרגלים!"
נשלחנו פעם שנייה לחקירה שנערכה לפי המתכונת הקודמת ולפנות ערב שוחררנו. מקרמנצ'וג נסענו ברכבת לקראסנודאר, ומשם הגענו לקווקאז.
במשך תקופה קצרה עבדנו שם בקולחוז. משם נדדנו למאחאצ'קאלה, עיר נמל על גדות הים הכספי, ודרך הים הכספי הגענו לאסיה התיכונה לנמל קראסנובודסק. משם עשינו דרכנו לאוזבקיסטאן לעיר פרגאנה. לאחר ששהינו במקום כשבועיים, ניגש אלינו בחור יהודי ושאל אם ישנם בינינו מוסיקאים, אזי אני ואחי איזיו הודענו כי אנו מוסיקאים. נסענו לעיירה קיזילקיה, במרחק של שישים קילומטר מפרגנה. היו שם 6 מכרות פחם שעבדו בהם פועלים רבים. היה שם היכל־תרבות רחב־ידיים והוחלט לארגן במקום תזמורת ג'אז שתשרת את פועלי המכרות. התזמורת מנתה 16 אנשים, ביניהם היו אחד־עשר יהודים, כולם פליטים. אחי איזיו בגלייטר הפך להיות למנצח התזמורת שהוקמה. בדצמבר 1944 הוא נפטר והתזמורת התפרקה. חזרנו לעיר פרגנה וניגנתי שם בתזמורת בבית־החייל ובשנת 1946 חזרתי לפולין.
בשנת 1956 ביקרתי בסאמבור ומצאתי שם שנים־עשר יהודים, שרק אחד מהם גר בעיר לפני המלחמה, והשאר היו יהודים מרוסיה, ברובם רווקים. בכל הבתים שנשארו ישבו כבר רוסים ואוקראינים. רק שרידי אבנים הנתונות בתוך גדר פרוצה, שריד של בית־עלמין יהודי, העידו על דורות של יהודים שחיו בקהילה מפוארת בישראל – קהילת סאמבור.

תמרורי עלייה / אליעזר (לונק) אבנד

בספטמבר 1939 גוייסתי לצבא בסאמבור ולאחר מספר ימים נשלחתי לחזית. בגדוד שלי היו תשעים ותשעה אחוזים יהודים והמפקד היה פולני. מסאמבור הגענו לעיירה ז'יבנייה ליד קלץ, כשרק ירדנו מהרכבת נקלענו להפצצה. נלחמנו ברובים נגד הטנקים הגרמניים, וליד לובלין נפלנו בשבי. הגרמנים ערכו סלקציה, ריכזו את כל היהודים במחנה מגודר אחד, והחזיקו אותנו מספר ימים בלא מים ומזון.
כאשר ראיתי את המוות לנגד עיני החלטתי לברוח. יחד אתי היו עוד מספר סמבוראים: בראנד, לונק פנר, זיגו ציימר

ועוד. לאחר שחפרנו מתחת לגדר, ויצאתי מחוץ למחנה, נתקלתי בחייל גרמני, נאבקתי עמו, הוצאתי מידו את הרובה וברחתי פצוע וזב דם בכיוון ללובלין תוך מטר יריות. מלובלין המשכתי לפשמישל בה עובר הנהר סאן. מחציתה של פשמישל היתה אז בידי הגרמנים והמחצית השניה שמצדו השני של הנהר היתה בידי הרוסים. באוקטובר 1939 הגעתי לפשמישל שהיתה בידי הרוסים. פגשתי שם את אחי, עורך־דין שגם הוא ברח מסאמבור לפשמישל. כשרק נודע לי כי הרוסים נכנסו לסאמבור חזרתי ברכבת מפשמישל לסאמבור. בבית נדהמו לראותני הואיל ונמסר להם כי נהרגתי.

בסאמבור היה לנו משק גדול ליד ראדלוביצה הסמוכה, אך הרוסים לקחו מאתנו את כל רכושנו והשאירו לנו חדר אחד בלבד למגורים.

הרוסים החלו לחלק דרכונים. לאחר שנשאלתי למקום עבודתי הקודם והתברר שלא הייתי פועל, לא ניתן לי דרכון, שבלעדיו היתה סכנה להישלח לסיביר.

בלית־ברירה עברתי לדרוהוביץ ושם נתקבלתי לעבודה כמנהל מחסני הצבא לעופות, ביצים וגוצות בסאמבור. בדרוהוביץ היה המרכז לרכישת המצרכים הנ"ל בשביל הצבא, ובראשו עמד רוסי שהיה ממונה על כל המחוז. הוא נתן לי מכתב המלצה למשטרה להעניק לי דרכון כפועל. במשרד הדרכונים בסאמבור עבד יהודי יהודה שניאור. הלכתי תחילה לביתו. הוא היפנה אותי למשטרה והבטיח לסדר הכל. למחרת בבואי למשטרה, נתקבלתי על־ידי פקיד רוסי, שקרא את מכתב ההמלצה ושלח אותי לשניאור לקבל דרכון.

בכל דרכון היה סמל שהעיד על מעמדו הסוציאלי של בעל הדרכון. אך שניאור נתן לי דרכון שסימל כי אני שייך למעמד הבורגני. כשהראיתי את הדרכון לחברים הזהירו אותי שלא אשתמש בו. פניתי לשניאור ושאלתיו לפשר הדבר. תשובתו היתה שאם אתאונן עליו יאסרוני.

חזרתי לממונה עלי בדרוהוביץ, הוא לקח ממני את הדרכון ונתן לי במקומו ייפוי־כוח כעובד מגוייס בשרות הצבא.

לאחר פלישת הגרמנים ביוני 1941 הציע לי הממונה עלי, בארביצקי לעבור אתו יחד לקיוב. שם פגשתי עוד מספר יהודים מסאמבור: ארנסט, ברגר, דורנשטרייך, יגר, שטרן ושרקינגר. החלטנו כולנו לנסוע לחארקוב, משם המשכנו לקויבישב ולאחר מכן לבוכארה (מחוז ברפובליקה הסובייטית אוזבקיסטאן). שם פגשנו עוד יהודים מסאמבור: רונק הולצמן, דונק בגלייטר, ארטק סגל, שטרן ואחרים.

בהיותי בעיר קאראקול נודע לי, שמוקם צבא פולני ברוסיה בראשותו של הגנראל הפולני אנדרס והוא מועבר דרך פרס למזרח התיכון. באוזבקיסטן בה נמצאתי אז, נערך הגיוס לצבא הפולני בעיר קרמנה. הגעתי לשם, ונוכחתי לדעת כי הממונה על הגיוס במקום הוא רב־סמל פולני מסאמבור בשם אושגאר. הוא אמר לי שאין מקבלים יהודים לצבא אנדרס ואם ברצוני להתגייס עלי להתנצר. חזרתי כלעומת שבאתי. בדרך לתחנת הרכבת מצאתי פרסת ברזל שעליה הנני שומר עד היום הזה.

בתחנת הרכבת בקרמנה עמדה רכבת שהיתה מיועדת להעברת המגוייסים הפולניים לפרס. פגשתי שם עוד יהודי אחד אפרים בזנוס ושנינו החלטנו להידחף פנימה על אף הצפיפות הרבה בקרונות שהיו מלאים וגדושים נוסעים. כששאל אותנו המשמר הפולני מי אנחנו ענינו בפולנית "זוג" הואיל ונודע לנו כי זו היתה הסיסמא של המיליציה הפולנית החשאית. בתחבולה זו הצלחנו להידחף פנימה ולהגיע לגבול פרס, לנמל קראסנובודסק. שם ירדו כל נוסעי הרכבת כדי להמשיך דרכם באנייה שעגנה בנמל.

בכניסה לאניה עמדו קצינים פולניים ורוסיים ולפי הרשימה שבידם הכניסו לאניה. לבסוף נשארו מאה ועשרים איש שלא היו כלולים ברשימת נוסעי הרכבת. התברר שכולם יהודים. הגנרל הרוסי שאל אותנו אם ברצוננו לצאת לפרס. כשכולם ענו בחיוב ביקש לסדר רשימה מיוחדת והוכנסנו לאנייה. הפולנים הביטו על כך בעין רעה והתיחסו אלינו בעויינות. למחרת הגענו לפרס לנמל פאהלווי. שם פגשנו כבר אנגלים ומשאיות החלו להסיע משם את הפולנים, לפי הרשימות. אנו נשארנו האחרונים ויהודי מארץ־ישראל ששרת בצבא הבריטי עזר לנו להגיע לטהראן.

בטהראן כבר היה צבא פולני מאורגן בראשות קצינים פולניים ואילו אותנו העסיקו במחנות הצבא בעבודות שחורות.

בצבא הפולני היה רב בדרגת קפיטן בשם ברומברג, פנינו אליו ואמרנו כי ברצוננו להקים גדוד צבאי שיעלה לארץ־ישראל. הוא מסר על כך לנציגי הסוכנות היהודית שהתייחסו להצעתנו בחיוב. כדי שהבריטים לא יתנגדו להעברתנו לארץ־ישראל. יחד עם הצבא הפולני של גנראל אנדרס, קיבל כל הגדוד שהוקם על ידינו, 165 איש, סרטיפיקטים מידי הסוכנות היהודית ב־28.5.1942. הודות לכך יצאנו במשאיות דרך עיראק לארץ־ישראל. באחד ביוני

1942 הגענו לארץ כגדוד צבא פולני, כחלק מצבאו של הגנרל אנדרס, והאנגלים העבירו אותנו למחנה אוהלים בגדרה. שם היה כבר צבא פולני שהגיע לפנינו מתורכיה ומרומניה ובראשו עמד גנראל זאיונץ.
הואיל והיו לנו סרטיפיקטים והיתה לנו אפשרות להישאר בארץ, הוצעו לנו על־ידי הסוכנות היהודית שתי הצעות אלטרנטיביות: להישאר בצבא הפולני או לברוח מהצבא ולהישאר בארץ כעולים לגאליים. כמובן שבחרנו באפשרות השניה. לשם כך התחלנו בהתאם להוראות הסוכנות היהודית, להסתנן קבוצות קבוצות לעבר־הירדן בבגדים אזרחיים. ועוד באותו לילה עברנו בחזרה את גבולות עבר־הירדן ואמרנו למשמרות הבריטיים, שבאנו רגלי מטהרן לאחר שקיבלנו שם סרטיפיקטים. כך נשארנו בארץ־ישראל כעולים ליגאליים.

כחבר תנועת ״גורדוניה״ בסאמבור הצטרפתי לקיבוץ ״משמר השרון״ שבו היו לי חברים מסאמבור.
בינתיים נודע לי שהאנגלים מחפשים מתנדבים שיגויסו לשמירה על שבויים גרמניים ואיטלקיים. התנדבתי והתגייסתי למשימה זו. יחד אתי התגייסו עוד חמישה־עשר איש מהגדוד שהגיעו אתי לארץ. ממחנה הגיוס בצריפין נשלחנו למצרים. העברנו לעיר אסמרה באריטריאה. באסמרה שמרנו על מחנות של שבויים גרמניים ואיטלקיים. במארס 1944 הועברתי למצרים, לאיסמעיליה, לשמירה על מחנות השבויים. בשלהי 1944 השתחררתי וחזרתי ארצה. עם קום הדינה התגייסתי לצה״ל והשתתפתי בשחרור יפו, לוד ורמלה.

טיפול במעפילים במחנות קפריסין / שושנה גינזבורג (צמחוני)

בעלי המנוח עזרא גינזבורג היה המנהל הראשי של בית־חרושת לשיניים תותבות בעיר הנמל לארנאקה שבקפריסין. היה זה סניף של בית־החרושת לשיניים תותבות בנחלת יצחק.
באוגוסט 1946 החלה הגליית מעפילים יהודים למחנות־מעצר בקפריסין על ידי השלטונות הבריטיים בארץ־ישראל. באותו חודש נתפסו וגורשו לקפריסין אניות המעפילים: יגור, הנרייטה סולד, כתריאל יפה וכ״ג יורדי הסירה.
מחנה הגירוש הראשון הוקם ליד העיר פאמאגוסטה. היה זה מחנה אוהלים ותנאי המגורים שם היו קשים.
המעפילים שהוגלו בכוח הזרוע, יוצאי מחנות ריכוז, היו לבושים דל, ומנת המזון שניתנה להם לא היה בה כדי להשביע. אנחנו קיבלנו הוראות מן הארץ מה״הגנה״ והגענו למחנה־המעצר בפאמאגוסטה באוטו־משא מלא מזון ובגדים. לבעלי היה רשיון להיכנס לפנים המחנה. טיפלנו במעפילים עד לבואם של שליחי הסוכנות היהודית והג׳וינט. תשומת לב מיוחדת הקדשנו לילדים ולבני־נוער. לאחר שהגיעו השליחים מארץ־ישראל עבדנו יחד איתם. ביתנו שימש גם בית־מפגש לשליחים, הואיל וגרנו מחוץ לעיר בדירה מעל בית־החרושת.

במשך כל עשרים החדשים שבהם המשיכו הבריטים להגלות מעפילים יהודיים לקפריסין, מאוגוסט 1946 עד אפריל 1948 פעלנו בהתנדבות בהגשת עזרה בצורות שונות לכלואי המחנות בפאמאגוסטה, לימאסול ולארנאקה. ארגנו ועד לעזרת המעפילים מתושבי האי היהודים ושימשנו כמקשרים בין המעפילים לבין העולם החיצוני. עשינו כמיטב יכולתנו להגיש עזרה בדרכים רבות ושונות כדי להקל על תושבי המחנות את החיים בתקופת המעצר. בפברואר 1948 ערכנו את טקס הבר־מצווה של בננו אריה במחנה המעפילים בדקיליה שליד העיר לארנאקה. כל המתנות שנתקבלו חילקנו בין ילדי המחנה.
במחנה בדקיליה היו גם מעפילים יוצאי עירנו סאמבור: אשנגראו, יוסף וייס ואחרים, ביניהם גם חברה טובה שלי מסאמבור מרים שפיגלר, שיחד איתה הייתי בהסתדרות ״החלוץ הצעיר״ בסאמבור.
בעלי אירגן בין היתר את רופאי השיניים וטכנאי־השיניים במחנות המעצר בקפריסין והיה מספק להם חומר רפואי. בעד עזרתו החשובה למפעל ריפוי השיניים במחנות המעצר של המעפילים בקפריסין, קיבל בעלי עזרא גינזבורג עם חיסול המחנות, מכתב תודה והוקרה (10.6.1948) מאת ד״ר א. רוזנצווייג, מנהל שרותי ריפוי שיניים במחנות קפריסין מטעם הג׳וינט. כמו כן הוענק לו מטעם צוותי העובדים

אלבום מיוחד, שהכיל תמונות מכל מרפאות השיניים שפעלו במחנות ושהוא סייע להן ועמד לימינן.
מספרם הכולל של המעפילים שהוגלו על ידי האנגלים מחופי ארץ־ישראל לקפריסין היה למעלה מחמישים ושניים אלף.

הפגנת מעפילים בקפרי־
סין

פרק עשירי

תולדות הארגונים

יוצאי סאמבור בארצות־הברית

הראשונים מיהודי סאמבור הגיעו לארצות־הברית בשנים 1881־82. הארגון הראשון של יוצאי סאמבור בארצות־הברית הוקם ביוני 1884 כקופת־חולים לעזרה הדדית (סאמבארער קראנקען־אונטערשטיצונגס פעראיין). וכנשיא הארגון נבחר מאקס טייטלבוים. כאשר נתרחבו הפעולות והתפקידים עם בואם של מהגרים חדשים הוקם ארגון זה מחדש על יסודות חדשים בפברואר 1889.
בראשית המאה העשרים שוב הגיע לארצות־הברית גל חדש של מהגרים מסאמבור, רובם צעירים בעלי השכלה, שלא הסתפקו בפעולות הארגון הקיים והקימו ב־15 בספטמבר 1910 ארגון מקביל בשם ״ארגון הסאמבוראים המתקדמים״ (Progressive Smborer Y.M.B.S.)
התפקידים העיקריים של ארגון הוותיקים וארגון הצעירים כאחד היו להגיש עזרה לבני העיר החדשים שהגיעו עם ז־רם ההגירה; להושיט עזרה ותמיכה במקרה של מחלה או חוסר־עבודה וכן לעמוד בקשרים עם קהילת סאמבור.
לאחר מלחמת העולם הראשונה וההריסות שהשאירה בעקבותיה, גדל הצורך בפעולות סעד וסיוע לבני העיר בפולין המחודשת. בראש ובראשונה הוחלט להקים מחדש ולצייד את בית־החולים היהודי על־שם גוטהלף. בשנים 1919־1923 נאספו למטרה זו למעלה מעשרים אלף דולאר. כסף זה הועבר מארצות־הברית לוועד הקהילה בסאמבור על ידי שליח מיוחד, מר גינזבורג, חבר הארגון הראשון של יוצאי סאמבור בארצות־הברית. נוסף לכך הוקמה ועדה מיוחדת להגשת עזרה כספית לבית־היתומים שליד הקהילה היהודית בסאמבור.
הודות ליוזמתם של ברל ושיינדל קאמרמן הוקם ב־30 בינואר 1937 ארגון־גג לשני הארגונים המקבילים הקיימים בשם ״הארגון הסאמבוראי המאוחד לעזרה הדדית״ (יונייטעד סאמבארער רעליף סאסייעטי). כנשיא הארגון נבחר ברל קאמרמן והוא עמד בראשו שנים רבות. בתקופת מלחמת העולם השניה היו התורמים העיקריים של הארגון: א. בגלייטר, ז. בגלייטר, ס. בגלייטר, י. גוטליב, סם סאנדרס, נ. סלומון וא. צימבלר.
בשנת 1950 כאשר גדל באופן יחסי מספר ניצולי השואה מסאמבור שהגיעו לארצות־הברית, עברה הנהלת הארגון החדש לידם. כנשיא הארגון נבחר מאקס דאכינגר שכיהן בתפקיד זה שנתיים. אחריו נבחר יחיאל הירש המשמש בתפקידו זה עד היום. כמזכיר הארגון שימש ומשמש נפתלי בן שלמה סלמן.
הארגון המאוחד לעזרה הדדית של יוצאי סאמבור עורך מדי שנה בשנה אזכרה לקדושי העיר. בין שאר פעולותיו תצויין גם התרמת חבריו למגביות השונות הנערכות בארצות־הברית למען ישראל. כאחת הפעולות החשובות של הארגון המאוחד לעזרה הדדית של יוצאי סאמבור והאיגוד לעזרה הדדית של צעירים יוצאי סאמבור, היתה נטיעת חורשה ביום ב׳ בניסן תשל״ז (21.3.1977) בת אלפיים וחמש מאות עצים ביער הקדושים בישראל, לזכר קדושי סאמבור והסביבה שניספו בשואה.
חברי הוועד הנוכחי הם:
אברהם (בונק) וייסבורט – נשיא הארגון הקהילתי;
יחיאל הירש – נשיא הארגון המאוחד;
נפתלי בן שלמה סלמן – מזכיר;
אשר (אוסקר) צימבלר (נשיא לשעבר);
מאקס דאכינגר;
אברהם לינהרט.

מבין אלה שהצטיינו בפעילותם ומסירותם לטובת הארגון יצויינו:

ברל קאמרמן ז״ל

בדחילו ורחימו אני מעלה את זכרו של האיש הדגול ברל קאמרמן ז״ל. חבר יקר ורע מסור. הוא פעל למען יוצאי סאמבור בארצות־הברית, יותר מכל אדם אחר. מסירותו ומאמציו לטובת בני עירו לא ידעו גבול. הוא שימש כתובת לכל מי שהיה במצוקה ולכל אחד שנזקק לעזרה. היה ראש וראשון בין העוזרים והמסייעים.
גם באסיפות בהן התלהטו לפעמים הרוחות ונטשו ויכוחים סוערים, היה ברל קאמרמן האיש שידע לפייס, להשכין שלום ויחסי רעות ואחווה. יחסו אלי היה כאילו הייתי אחיו. אני נזכר במאורע מקרי משנות השלושים, מיד לאחר המשבר הכלכלי החמור בארצות־הברית, כשהרווח היה קטן והיוקר גדול. לברל נודע שמצבו של אחד מבני עירנו קשה, הואיל והיה חולה. אזי מעשרת הדולארים שנתן לאשתו שיינדל ז״ל להוצאות ביתו, ביקש ממנה שתיגש למשפחה

שהיתה אז במצוקה, ותתחלק איתה בכסף זה.
שנים רבות שימש ברל קאמרמן כנשיא הארגון הסאמבוראי המאוחד. בשנת 1950 כאשר הגיעו לארצות־הברית מהגרים חדשים וצעירים יותר מבני עירנו, הם קבלו עליהם את הנהלת הארגון. כנשיא נבחר אז מאקס דאכינגר, שפעל בהצלחה רבה במשך שנתיים. אחריו נבחר לנשיא הארגון יחיאל הירש, שהרחיב את מסגרת הפעילים, שביניהם התבלטו במיוחד בפעילותם ומסירותם: אברהם לינהרט, אברהם וייסברט וסם געלעס שנקטף מאתנו כשהוא עדיין במלוא אונו.

אשר בן ישראל צימבלר

אשר (אוסקר) בן ישראל צימבלר

מיום בואו לארצות־הברית לא חדל אשר (אוסקר) צימבלר לפעול לטובת בני עירו. צימבלר היה והנהו הרוח החיה בארגונים של יוצאי סאמבור בארצות־הברית.
במשך כל הזמן פעל בהתנדבות בשני הארגונים, תחילה כמזכיר ולאחר מכן כנשיא במשך הרבה שנים. סייע רבות לכל יוצאי סאמבור שהגיעו לארצות־הברית והיו גם כאלה שאותם אירח בביתו עד שהסתדרו, אם כי מצבו הכלכלי לא היה שפיר.
מידו הפתוחה נהנו רבים. הוא הדין לגבי אשתו שהצטיינה בפעילותה במשך כל אותן השנים שהתקיים ארגון מיוחד של נשי סאמבור.
מבלי לשים לב למזג האויר, התרוצצו אוסקר צימבלר ורעייתו בימי גשם ושלג, בניו־יורק רבתי, כדי לאסוף תרומות בשביל הארגון. שום מכשולים וקשיים לא עצרו בעדם.
כדי לחסוך בהוצאות היה הזוג צימבלר מסדר את ישיבות ועדי הארגונים בביתם הפרטי. בעצמם אפו ובישלו ולפעמים אירחו כמה עשרות בני־אדם.
יחד עם זאת ציינה ומציינת אותם הצניעות, הענווה וההתרחקות מפרסומת והתבלטות. הם עשו ועושים הכל לא על מנת לזכות בדברי הלל ושבח, אלא כדי לזכות את הרבים.
פרט לברל קאמרמן ז״ל אין שום אדם אחר שפעל כה רבות למען יוצאי סאמבור כמו אשר (אוסקר) צימבלר כשרעייתו עוזרת על ידו.

אברהם לינהרט

ועדת ההנצחה של יוצאי סטארי־סאמבור בארה״ב — 1967

יוצאי סטארי־סאמבור בארצות־הברית

יוצאי סטארי־סאמבור בארצות־הברית יסדו ב־10 במאי 1898 איגוד להגשת עזרה לבני עירם בשם ״איגוד תומכי חולים״.

להלן הפרוטוקול הראשון מהישיבה המייסדת של האיגוד: ״האסיפה הראשונה המייסדת מטעם 'איגוד תומכי חולים' של אלטשטאט התקיימה ב־10 במאי 1898 במעונו של פפר, ווילאט סטריט 81.

האח לואי הארטמאן פתח את האסיפה והנוכחים הציעו לשכור מיד אולם ולכנס כעבור שבוע אסיפה כללית. כמו כן הוחלט, שכל חבר חדש שיצטרף לאיגוד ישלם עשרים וחמישה סנט דמי־כניסה ועשרים וחמישה סנט דמי חבר. החברים הבאים הצהירו שלישיבה הבאה יביאו את האביזרים הדרושים לאיגוד: הנשיא לואי הארטמאן הבטיח להביא שני פטישים. האח סעם גרויליך יביא ספר פרוטוקולים; האח לבנטאל יביא תיק והאח פוקס יביא חותמת גומי.

ממלאי התפקידים הראשונים

לואיס הארטמאן – נשיא; נ. ווײדמאן – סגן נשיא; אברהם פוקס – מזכיר כללי; אברהם הארטמאן – מנהל החשבונות; סעם גרויליך – גזבר; חברי ועדת הביקורת – מאקס גראד ומאיר טישלר.

החברים הראשונים באיגוד

בארט ברל; גראד הארי; גראד מאקס; גרויליך סעם; האוזמן סעם; הארטמאן אברהם; הארטמאן וואלף; הארטמאן לואיס; טאושטיין איזק; לוינה אברהם; סמיט אידל; פפר שאול; רפפורט בריש; שונפלד ח.ל.

יובל החמישים

בשנת 1948 נחוג בארצות־הברית יובל החמישים לקיומה של האגודה הראשונה של סטארי־סאמבור לסיוע לחולים ולמתן עזרה.

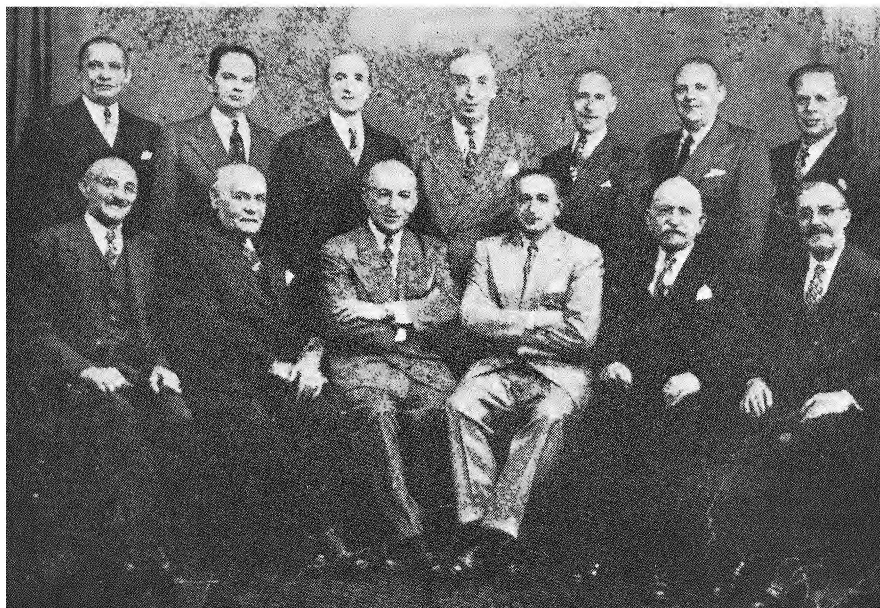
החגיגה נערכה על ידי ועד העזרה המאוחד של יוצאי סטארי־סאמבור שחבריו היו: אבא ווארסאגר – יושב ראש; מאקס יונגמאן – סגן יושב־ראש; ברנרד סולומון – יושב־ראש; איזידור האוזמן – מזכיר; סילביה האוזמן – עוזרת למזכיר.

חברי הוועד: ה. זינגר, ג. גוטסמאן, ל. יעקב, ס. מילדבורם, אירה האוזמן, אבא לוינה, י. ווײדמאן, ל. בארט, מ. גרויליך, א. לובין, י. רוט, ה. באואר, ד. גורפיין, י. פלאשנברג, ס. באואר, ב. גוטסמאן, נ. יונגמאן, ד״ר נ. רייך, י. גרויליך, מ. ספינר, ל. הירט, ח. ריכטר, י. סאללס, י. טאושטיין, ס. בארט, מ. האוזמן, ס. פוקס.

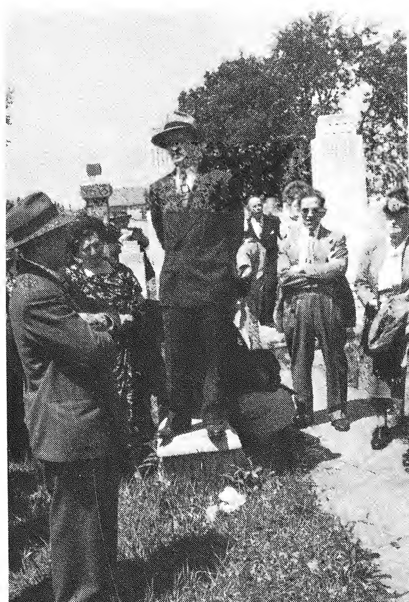
ועדת ארגון יוצאי סטארי סאמבור בארה״ב

הוועדה לחגיגות יובל החמישים של יוצאי סטארי סאמבור בארה"ב

הנהלת האגוד של יוצאי סטארי־סאמבור בארה"ב

אברהם לינהארט נואם
באזכרת יוצאי סאמבור
בארה"ב

חורש בן 2500 עצים
ביער הקדושים
לזכר
נשמות קדושי סמבור והסביבה
גליציה, פולין
שנספו על קידוש השם, בימי השואה -
1939-1945
ניטע ע"י
הארגון המאוחד לעזרה של יוצאי סמבור בניו יורק
וההברה לעזרה הדדית של צעירי יוצאי סמבור המתקדמים
כ"ז טבת תשל"ד

קרן קימת לישראל

יו"ר הדירקטוריון

ירושלים, ב' ניסן תשל"ד
10842

ארגון יוצאי סטארי־סאמבור בישראל

בישראל נמצאות כחמישים משפחות מיוצאי סטארי־סאמבור.

הארגון של יוצאי סטארי־סאמבור בישראל נוסד בשנת 1945. עם סיום מלחמת העולם השניה התארגנו יוצאי סטארי־סאמבור בישראל במטרה לעזור לאחיהם שרידי השואה. להנהלת הארגון נבחרו: שרה ברגר, יוסף הלפרין, דוד וואלצר וברוך שכטר.

הפעולות הראשונות של הארגון היו איסוף כספים לשם משלוח חבילות למחנות ריכוז, בהם נמצאו פליטי סטארי־סאמבור. היו שטענו כי חבל על מאמצינו, הואיל ואין בטחון שהחבילות יגיעו לתעודתן. ברם גברה הדעה שאם אפילו חלק מהן יגיע והיה זה שכר טרחה כדאי. ואכן התברר לאחר מכן מפי הפליטים שהגיעו לארץ, כי כל חבילה שנתקבלה היתה מעין אוצר שלא יסולא בפז.

לאחר ששרידי השואה מסטארי־סאמבור החלו להגיע ארצה נרתם הארגון להגיש להם מלוא עזרתו כדי שיקלטו ויסתדרו.

לשם כך פנתה הנהלת הארגון ליוצאי סטארי־סאמבור בארצות־הברית והציעה לפעול במשותף כדי למנוע כפילות. כך נוצר ב־1945 הקשר הראשון עם ארגון יוצאי סטארי־סאמבור בחוץ לארץ והוקם ארגון משותף של יוצאי העיירה.

במשך הזמן הוקם גם קשר בין ארגון יוצאי סטארי־סאמבור בארץ ובין ארגון יוצאי סאמבור לשם עריכת אסיפות־אזכרה משותפות. היה זה הצעד הראשון למיזוג שני הארגונים. לאחר שהצעת ההתמזגות של שני הארגונים אושרה גם על ידי שני הארגונים המקבילים בארצות־הברית יצא האיחוד לפועל בשנת 1967

חנוכת אולם טובה דונסקוי לזכר משפחות שכטר והיילפרין שנספו בשואה בסארי־סאמבור

טובה דונסקוי (שכטר) ז״ל

מבין עולי סטארי־סאמבור תצויין במיוחד הגברת טובה דונסקוי (שכטר) ז״ל אחותו של ברוך שכטר היא עלתה ב־1938 והתיישבה במושב העובדים ״נטעים״ שליד ראשון־לציון. לעת זיקנה חיסלה את המשק ותרמה את כל רכושה למטרות סוציאליות. קרוב לשישה דונם של קרקע לבנייה בראשון־לציון, ששוויים מליוני לירות, העבירה לרשותה של אגודת ״שלווה״ בגבעתיים באוקטובר 1977. אגודה זו מטפלת משך כמה עשרות שנים בקשישים וקשישות מעוטי יכולת, במיוחד לאחר מחלות, בכעין בית־הבראה.

הגברת טובה דונסקוי (שכטר) בהשפעתו של מר יוסף היילפרין העניקה תרומה בלתי רגילה זו לאגודת ״שלווה״ כדי להנציח ב״בית־שלווה״ באולם מיוחד שנקרא ״אולם טובה״ את זכר משפחות שכטר והיילפרין שניספו בשואה. (יוסף היילפרין מסטארי־סאמבור המשמש כנשיא לשכת רמב״ם של ״בני־ברית״ בגבעתיים, תרם גם הוא 22,000 ל״י ל״בית־שלווה״).

טובה דונסקוי (שכטר) נפטרה בכ״ו באלול תשל״ט (18.9.1979).

ייסוד ארגון יוצאי סטארי־סאמבור בארץ – 1945

מיפגש יוצאי סטארי־
סאמבור עם משלחת בני
העיר מארה"ב – 1967

יוצאי סטארי סאמבור
בקבלת פנים למשלחת
ארה"ב-1967

פעילי ארגון יוצאי סאמ־
בור בישראל

חנוכת אולם טובה דונס־
קוי לזכר משפחות שכטר
והיילפרין שנספו בשואה
בסטארי סאמבור

ארגון יוצאי סאמבור בישראל

כארבע מאות משפחות (כאלפיים נפשות) מיוצאי סאמבור נמצאות בישראל, מהן בקיבוצים: בית אלפא, מרחביה, מזרע, תל־יוסף, רמת יוחנן, חולדה, משמר השרון, עין המפרץ וכו'.

ארגון יוצאי סאמבור נוסד בשנת 1945 עם סיום מלחמת העולם השניה, כשהגיעו הידיעות על הגורל הטראגי של הקהילה.

בחוזר הראשון מטעם הארגון שהופיע ב־1946, כשנה לאחר ייסודו, נאמר כי הוקם ועד מרכזי של יוצאי סאמבור בארץ, בהרכב כדלקמן:

א. גולדברג (יושב ראש), פישל היימר (מזכיר), י. רוטנשטרייך (גזבר), צילה מנדלסון־גרוספלד וצבי דורנברג. מועמדים: מוטקה לב (גרד), משה ימיני, מלכה מיגלר.

קשיים מרובים עמדו בפני הוועד הן בקשר לצרוף יוצאי סאמבור לארגון והן בקשר להגשת העזרה לשרידי השואה בחוץ־לארץ, שהיו פזורים אז בכל חלקי פולין. מהכספים שנאספו על ידי הוועד נשלחו עשר חבילות לקהילת סאמבור לידי הרב לאמט; חמש חבילות ללינץ ושלוש חבילות נשלחו לווינה. כמו כן הועבר סכום כסף לפולין, לנצרכים יוצאי סאמבור.

בהתחלת הפעולות היה הקשר עם הסאמבוראים כמעט אפסי. הקשרים הראשונים נרקמו על ידי הוועד באמצעות הבריגדה העברית (חי"ל – חטיבה יהודית לוחמת) בה שרתו אריה בן־יוסף (שומינר) וי. שפינר מסאמבור. לאחר מכן החל מגע עם השרידים של יהודי סאמבור בפולין. כתוצאה מכך הוקם ארגון סאמבוראים במקום, נבחר ועד שהמציא חומר חשוב, פרטים ורשימות וכך הודק המגע איתם עד כמה שדבר זה היה אפשרי בנסיבות הימים ההם.

באותו זמן נוצר גם קשר עם ארגון הסאמבוראים בארצות־הברית והחלה פעולה הדדית לטובת הענין המשותף.

הוועד של ארגון יוצאי סאמבור בארץ גם הצליח להתקשר עם בני העיר באוסטרליה ואיטליה. עם הרחבת המגעים החלו להתקבל מכתבים מניצולי סאמבור בקראקוב, לינץ גלייביץ וכו' שדרשו להוציאם מבית־הקברות הגדול ששימשה פולין ליהודיה, ולהביאם לחופי המולדת.

בשביל הניצולים והעולים החדשים שהגיעו לארץ נוסדה ביוזמתו ובטיפולו של שלמה להבי (פלאם) ז"ל "קופת גמילות חסדים", שנתנה הלוואות בתנאים נוחים מאוד. נוסף לכך הוגשה תמיכה ועזרה כספית לכל אחד מ־15 עד 35 לא"י לצרכים ראשונים.

באסיפה הכללית של יוצאי סאמבור בישראל שנתקיימה ב־7 ביוני 1949 נבחר ועד חדש בהרכב דלקמן (לפי א"ב): אגלר מלכה, אוסטרבאך, גולדפישר, גורפינקל, דוקטונצייילר, דורנברג, הורביץ, הורט, פ. היימר, י. וגלייפר, אטקה לב (גרד) וי. רוטנשטרייך.

באסיפה הכללית ובכנס האזכרה ביוני 1961 נבחרו לוועד הארגון:

ד"ר שלמה מארין, י. ברגר, צילה גרוספלד (מנדלסון), ס. הויזמן, צבי הורט, פישל היימר, יצחק ווגלייפר, שלמה להבי, יעקב לייב מייזלס, מנדל מייזלס (סלומון) ויעקב שוואלבנדורף.

קבוצת פעילים של ארגון יוצאי סאמבור בישראל

הקמת הארגון המאוחד

באסיפה הכללית של חברי הארגון שהתקיימה ב־18 באפריל 1967 הוחלט על איחוד ארגון יוצאי סאמבור וארגון יוצאי סטארי־סאמבור ועל הקמת ארגון אחד בשם ״ארגון יוצאי סאמבור – סטארי־סאמבור והסביבה בישראל״.
לוועד הארגון המאוחד נבחרו:
אשר דותן (דוקטנציילר) פישל היימר; מנדל מייזלס (סולומון); יוסף היילפרין; הנייק לנגר; אנדה נוימן (שיינר); שרה ברגר; אליעזר אבנד. יהושע גולדפישר; צבי הורט, שרה ויינברג־הויזנר, זאב וולצר, משה ימיני, יעקב צימר ומרדכי שחר.
לוועדת הבקורת נבחרו: יצחק הולצמן, משה לאופר ומשה שולברג.
הפעולה הראשונה שהוחלט לבצעה עם הקמת הארגון המאוחד היתה הקמת **קרן הנצחה משותפת.** להנהלת הקרן נבחרו באי־כח הארגונים בישראל ובארצות־הברית כדלהלן:
ד״ר נתן רייך (ניו־יורק) – יושב ראש;
ד״ר יהושע רוטנשטרייך (תל־אביב) – יושב־ראש;
נתן יוגמאן (ניו־ג׳רסי) – גזבר כבוד;
אבנד אליעזר, אברהם לוי, ברגר שרה, דותן אשר, הורוביץ יהושע פישל, היילפרין יוסף,
לינהרט אברהם ונפתלי בן שלמה סלמן – (ארצות־הברית).
באסיפה הכללית של ארגון יוצאי סאמבור–סטארי־סאמבור, שהתקיימה ביוני 1977 נבחרו לוועד הארגון (לפי הא״ב):
אבנד אליעזר, אייזנהנדלר מיכאל, בן־יוסף (שומינר) אריה, בן־פנחס (ווגלייפר) אטקה, ברונר משה, ברגר שרה, היילפרין יוסף, היימר פישל, טלמון (טילמן) שלמה, ימיני משה, **לנגר** צבי, שכטר בת־שבע.
באסיפה זו הוחלט:
א) להנציח ולהציב יד־לקהילות סאמבור–סטארי־סאמבור שעלו בלהבות בימי השואה, על ידי הוצאת ספר זכרון.
ב) לרכוש אולם מיוחד בבית ההחלמה ״שלווה״ בגבעתיים, שיוקדש להנצחת זכרם של יוצאי סאמבור–סטארי־סאמבור אשר ניספו בשואה.
ג) לחלק מדי שנה בשנה 3–5 מילגות לתלמידים שהוריהם מיוצאי סאמבור.

מבין אלה שהצטיינו בפעילותם ומסירותם לטובת הארגון יצויינו:
יצחק ווגלייפר ז״ל; שלמה להבי ז״ל; ד״ר שלמה מארין ז״ל; מנדל מייזלס (סלומון) ז״ל; צילקה מנדלסון (גרוספלד) ז״ל.

חנוכת המרפאה בבית שלווה לזכר קדושי סאמ־בור וסטארי־סאמבור תשל״ח – 1978

ייסוד הארגון המאוחד ע
יוצאי סאמבור וסטא
סאמבור בהשתתפו
משלחת יוצאי סטאו
סאמבור בארה"ב

אזכרה לזכר קדושי סאמ־
בור, סטארי־סאמבור,
בישראל

לזכר עולם
לקדושי קהלת
סטרי סמבור
(אלטשטוט)
והסביבה (גליציה מזרחית)
שהושמדו ונרצחו ע"י הנאצים
גרוריהם ימ"ש, על קידוש השם
בשנות השואה תרצ"ט-תש"ה
כרם הקדוש לא ימוש מקרבנו לנצח
ת' נ' צ' ב' ה'
יוצאי סטרי סמבור בישראל ובתפוצות
תש"ך

אלטשטאָט

חללי השואה

את רשימת הקדושים שנרצחו על־ידי הנאצים ועוזריהם, ערכנו לפי השאלונים שהגיעו אלינו מבני המשפחה, קרוביהם וידידיהם של הנספים.
לדאבוננו, רשימה זו של חללי השואה איננה מלאה, הואיל ולא כל השאלונים שלנו נענו על־ידי האנשים שאליהם פנינו מספר פעמים.
חברי הוועד ומערכת הספר לא חסכו מאמצים ועשו בנדון זה כל מה שרק ניתן לעשות. אם פסחנו על מישהו שלא בכוונה – ייסלח לנו.

א

אבנד ליבה (אהובה)
אבנד ליאון, ד״ר
אבנד חיים
אבנד סידניה
אבנד טוניה
אבנד יוכבד
אבנד אריאלה
אברט יונה ומשפחתו
אברט פייבל ומשפחתו
אברט הינדה
אגרט וולף
אגרט ליבה
אגרט שאמה
אגרט מרקוס
אוברלנדר שמואל
אוברלנדר סבינה
אוברלנדר (גרטנר) חנה
אוהר מאניס ומשפחתו
אוהר חיה ביילה
אונגרפלד אברהם
אונגרפלד (ציילר) רוזיה
אוסטרבך מאיר
אוסטרבך שמואל
אוסטרבך רבקה
אוסטרבך הניה
אוסטרבך זינדל
אוסטרבך שרה
אורבך ומשפחתו
אורנשטיין צבי ומשפחתו
איידלהייט מלכה
איידלהייט יוסף
איידלהייט הירש
איידלהייט חיים
איידלהייט מנדלה
איידלהייט הרשל
איידלהייט חיים הרש ומשפחתו
איידמן יעקב
איידמן מלכה
איידמן אסתר
אייזנר אלכסנדר
אייזנר סאלה
אייזנר יוזק
אייזנר הילדה
אייזנר ברטה
אייזנר מניו

אייזנר (דאכינגר) מריאן
אייכל זיגמונט, ד״ר
אייכל באלקה
אייכנשטיין ומשפחתו
איימר שיינדל
אינטרטר ליאון
אינטרטר שיינדל
אינטרטר מיכאל
אינטרטר רבקה
אינטרטר הניה
אינטרטר וולף
אינטרטר דוד
אינטרטר פפי
אינטרטר יעקב
אינטרטר שרה
אינטרטר חיה
אינטרטר אסתר
איננהגדלר ומשפחתו
אכטל שמעון
אכטל איטה
אכטל אברהם
אכטל זונדל
אכטל לאה
אכטל עמליה
אכטל יונה
אכטל ברוניה
אכטל דב
אכטל בנימין
אכטל רחל
אכטל פייבל
אלטבך שמעון, ד״ר
אלטבך ליאון, ד״ר
אלטבך אטקה
אלטבך ישראל
אלטבך אברהם
אלטבך מרקוס
אלטבך שמחה
אלטבך וולף
אלטבך בוניו
אלטבך שמעון
אלטבך (מנטל) רוג׳ה
אלטשילד ומשפחתו
אנטמן בנציון
אנטמן רנה

אפלזיס וילהלם
אפפל זאב
אפפל (לנגר) חיה
אפפל משה
אפפל רבקה
אפפלזיס יחזקאל
אפפלזיס חיה
אפפלזיס אלתר
אפפלזיס מוניש
אפרוסי קיסיל
אפרוסי פייגה
אפרוסי השל
אפרוסי יהודה
אפרוסי סלובה
ארדמן יהושע ומשפחתו
ארדמן ליפא
ארדמן סוניה
ארדמן טונצ׳יה
ארדמן לאה
ארדמן פסיה
ארדמן חסיה
ארדמן יעקב
ארלבוים הרשלה ומשפחתו
ארלבוים חיים יוסף
ארלבוים גיטל
ארלבוים אברהם
ארלבוים שעיה
ארלבוים (קרוק) פייגה ומשפחתה
ארליך ליאון, ד״ר
ארליך הנריסיה
ארליך יוליוש
ארליך ישראל
ארליך הירש
ארליך רוזה
ארליך מסל
ארליך פרל
ארליך שלמה
ארליך יצחק
ארליך מרגלית
ארליך אליהו ומשפחתו
ארליך מאיר
ארליך חנה
ארליך פרל
ארנולד ליאון, ד״ר ומשפחתו

ארנסט ליאו
ארנסט (רוזנבאום) רחל
ארנסט לאה
ארנסט מרדכי
ארנסט הריש
ארנסט בריינדל ומשפחתה
אשכנזי יצחק
אשכנזי חנה
אשכנזי יוסף
אשכנזי ראובן
אשכנזי מלכה
אשכנזי הלה
אשכנזי רוזיה
אשנגראו רפאל
אשנגראו פינקל
אשנגראו פליציה (פייגה)
אשנגראו יואל
אשנגראו רגינה (רחל)
אשנגראו אלכסנדר
אשנגראו אנקה (יונה)
אשנגראו אליעזר
אשנגראו לי
אשנגראו זלדה
אשנגראו שמעון
אשנגראו זלמן
אשנגראו דוד

ב

באום בנימין
באום זוסיה
באום גיזה
באום סופיה
באום רחל
באום צבי
באום מנדל
באום לאה
באום מיישה
באום דוד
באומוולשפינר אדלה
באומוולשפינר יעקב
באומוולשפינר מחלה
באומוולשפינר משה
באומוולשפינר שיינדל
באומוולשפינר פייגה

באומוולשפינר מטילדה
באומוולשפינר מאיר
באומוולשפינר רגינה
באומוולשפינר אברהם
באומוולשפינר מנדל
באומוולשפינר מויש
באומוולשפינר שיינדל
באומוולשפינר יחיאל
באומוולשפינר גיטל
באומוולשפינר מאטיל
באומל אברהם
באומל חסיה ובעלה
באור אייזיק
באור אידה
באור מוניו
באור ג׳וניה
באור נלה
בארט ברוניה ובתה
בארט (לוין) אסתר ומשפחתה
בארט וואלף
בארט חייצ׳י
בארט מאלצ׳י
בארט העשע
בארט ישראלצ׳י
בארט שלום
בארט דודיע
בארט ביילה
בגלייטר (וולקר) שרה
בגלייטר זיגמונט
בגלייטר יחיאל
בגלייטר אלכסנדר
בגלייטר בנימין
בגלייטר אהרן
בגלייטר מנס
בגלייטר אסתר
בגלייטר יעקב
בגלייטר רוזה
בגלייטר דורה
בגלייטר וולף ומשפחתו
בגלייטר וילהלם
בוכוולטר ליאון
בוכוולטר ארלה
בוכוולטר אפרים
בוכוולטר סאלי

בוכוולטר דורציה
בולינגר (לווין) חייצ׳י
בולינגר אלתר
בולינגר מאשה
בולינגר פסח
בולינגר ליפא
בונם מנקה
בונם לוסיק
בונס אברהם
בונס מונה
בונס אליעזר (לושק)
בונס גניה
בוקסמן (פנר) דבורה
בוקסמן בנציון
בוקסמן אלי
בוקסמן אינקה
בוקסמן איציק
בוקסמן יצחק
בוקסר (וולקר) ברטה
ביטנר (וולקר) יעטי
ביטנר גוסטאב
ביטנר ארנולד
ביטנר לייזר
ביטנר מניה
ביטנר איזק
בירנבאום נחמן
בירנבאום משה
בירנבאום אנה
בירנבאום ברנרד
בכר נתן
בכר רוזה
בכר (צוקרברג) ברוניסלאבה
בלאושטיין טילה ומשפחתה
בלאט ד״ר
בלאט לורקה
בלום (צמרית) חיה
בלייברג יוסי
בקנרוט מרדכי
בקנרוט רבקה
בקנרוט הנק
בקנרוט רונק
בקר משה
בקר (לנגר) פרידה
בראט בלאנקה

בראנד דריזיה
בראנד שני אחים ואחות
ברגר הלה
ברגר ג'וניה
ברגר צליבה
ברגר שמואל
ברגר משה
ברגר שלמה
ברגר ישעיהו
ברגר אטקה
ברגר שמואל
ברגר רגינה
ברגר יוליאן, ד"ר
ברגר איזידור
ברגר ברוניה
ברגר יעקב
ברגר יוליוס
ברגר צבי
ברגר הנה
ברגר דב
ברגר רחל
ברגר שרה
ברגנר ליאון ד"ר, ובנו
ברגנר א. אשתו ושתי בנותיו
ברודנר אברהם ומשפחתו
ברומר רוזה
ברומר חנה
ברומר אברהם
ברונר פרץ
ברונר ישראל
ברונר אברהם
ברונר שושנה
ברוס רוזה ומשפחתה
ברוס יוסף
ברוס שרה
ברוס שמואל
ברוס דבורה ושתי בנותיה
ברוס מרכוס
ברוס פייגה ושלושת ילדיהם
ברוס אליעזר
ברוס לאניה ושני בניהם
ברוס (קלר) לאה ומשפחתה
ברוס (אוסטרבך) מני ומשפחתה
ברילנט שפרה

ברילנט פסחיה
ברילנט בילה
ברילנט זלטה
ברילנט דלו (צבי)
ברלפיין זהבה
ברלפיין שייבע
ברלפיין שיינדל
ברלפיין בנימין
ברלפיין וואלף
ברלפיין ברטה
ברלפיין מרדכי
ברלפיין טונקה
ברלפיין חנה ומשפחתה
ברלפיין לייב ומשפחתו
ברנפיין ומשפחתו
ברנפלד ד"ר, ומשפחתו

גבלר בריינדל
גבלר איז'ו ואחיו
גוטהלף מרקוס
גוטהלף בלימה
גוטהלף נתן
גוטהלף אסתר
גוטהלף הניה
גוטייר גרטה
גוטליב הירש צבי
גוטליב גילה חנה
גוטליב מוטה
גוטליב חוה
גוטר ומשפחתו
גולד סנק
גולד אבא
גולד ברל
גולד הניה
גולדברג הרמן
גולדברג רוזיה
גולדברג קלמנס
גולדברג לודביג
גולדברג רוזה
גולדברג מטילדה
גולדברג הלה ומשפחתה
גולדברג מונק

גולדברג זיגמונט
גולדברג יוזף
גולדברגר הנייק
גולדפישר שרה
גולדפישר משה
גולדפישר פישל
גולדפישר אטקה
גולדפישר חיים ומשפחתו
גולדפישר מנדל ומשפחתו
גורפיין יואל
גורפיין מאלה
גורפיין יהודה
גורפיין דב
גורפיין שרה
גורפיין רבקה
גלאטשטיין שולק ד״ר
גלאטשטיין גיזה
גלבר א. ד״ר
גלברט ומשפחתו
גליק פעסל
גליק בנימין
גליק אננה
גליק שמואל ומשפחתו
גליק מרדכי
גליק שרה
גליק בצלאל
גליק חיים
גליק הנריק
גליק מרים־איטה
גליק חנה
גליק אלקה
גליק פניו
גליק נוח ומשפחתו
גליקמן יעקב
גליקמן יצחק
גליקמן דבורה
גליקמן ברוך
גליקמן אנדה
גליקמן זוסיה
געלעס גיט
געלעס ליאון
געלעס אברהם
געלעס דבורה
גראוליך מלך

גראוליך מלכה
גראוליך אברהם
גראוליך (וילף) אטל
גראוליך (פלוס) טובה
גרטנר מנחם מנדל
גרטנר חיה
גרטנר רחל
גרטנר אברהם
גרטנר זיגמונט (זליג)
גרטנר רוזיה
גרטנר זינדל
גרטנר (מט) בלקה
גרטנר משה
גרטנר פרידה
גרטנר מרים
גריידינגר ג׳ונקה
גריידינגר שוסיה
גריידינגר ליבה
גריידינגר קלמן ואשתו
גריידינגר נחמן ואשתו
גריידינגר טויבע ובעלה
גרייף סאלקה
גרייף הנריק
גרייף אירנה
גרייף מריאן
גרייפינגר מ. עו״ד
גרייפינגר רוזיה
גרייפינגר לשק
גרינברג גולדה
גרינברג ברונק
גרינברג קובה
גרינברג (פריליך) מינה
גרינד (לנגר) היה
גרינד זלמן
גרינד מאיר
גרינפלד הרמן
גרינפלד ברתה
גרינפלד מניה
גרינפלד שיקו
גרינפלד רוזיה
גרינפלד לונקה
גריס הנריק, ד״ר
גרפונקל חיים
גרפונקל גניה

גרפונקל סוניה
גרפונקל לוּסיה
גרפונקל סליה
גרפונקל רגינה
גרפונקל זלמן

ד

דאטלקרמר לאה
דאטלקרמר פרל
דאטלקרמר מוני
דאכינגר שמעון
דאכינגר שיע
דאכינגר רוזה
דאכינגר ברטה
דאכינגר מניו
דאכינגר מירצ׳ה
דאכינגר (וולקר) אידה
דאמב מלך
דבל חווה
דויטשר ומשפחתו
דורנברג יוסף
דורנברג סושא (סוסיה)
דורנברג סלובה ובעלה
דורנברג מלכה ובעלה
דורנברג מנחם־מנדל, אשתו וילד
דורנברג אריה יהודה
דורנברג סנדר
דורנברג ליאון
דים הירש
דים פרל
דים סלה
דים (בארט) דורקה ומשפחתה
דינסטג מארקוס
דינסטג לולה
דיק זיגמונט, ד״ר
דיק (הלינגר) הלה ושני ילדיה
דישה מאיר, ד״ר
דישה גבריאל
דראנגר ומשפחתו
דרזדנר יעקב
דרזדנר אטל
דרזדנר חיים ושלושת אחיו

ה

האוזמן נתן, ד״ר ומשפחתו
האוזמן וואלף, ד״ר ומשפחתו
האוזמן איזידור, ד״ר
האופטמן רגינה
האופטמן יהודה
האופטמן רינה
האופטמן לאה
האופטמן הודיה
האופטמן לייזר
האן יצחק
האן פייגה
האן צילה
הברמן אהרון
הברמן רוזה
הויסמן טאופיליה
הויסמן לוי, ד״ר
הויסמן אלכסנדר
הוכפלד שלום דב הכהן
הוכפלד גיטל
הוכפלד שלמה
הולצמן מאיר
הולצמן פנינה
הולצמן אולק
הולצמן הניה
הולצמן אברהם
הולצמן לונק
הולצמן חיה
הולצמן רבקה
הולצמן יעקב
הולצמן רייזל
הולצמן אננה
הולצמן סבינה
הולצמן מוזס
הולצמן אדה
הולצמן שמעון
הולצמן מתילדה
הולצמן אדלה
הולצמן שיקו
הולצמן שלקה
הולצמן אטקה ושני ילדיה
הולצמן הניה ושני ילדיה
הולצמן מאקס ומשפחתו
הולצמן אדולף ומשפחתו
הולצמן אליהו ומשפחתו

הולצמן מרדכי ומשפחתו
הולצמן משה ומשפחתו
הולצמן חיים ומשפחתו
הולצמן אדוארד ומשפחתו
הורביץ יוסף
הורביץ רייזל
הורביץ מרדכי
הורביץ מונצ׳ה
הורביץ רבקה
הורביץ פפקה
הורדינר וילהלם
הורוביץ חיה גיטל
הורוביץ רוזה
הורוביץ הרמן
הורוביץ אירמה
הורוביץ זיגה
הורט חיים דוד
הורט צביה
הורט יששכר
הורט אורי
הורט ברוך (ביניה)
הורט מרים
הורט שלום
הורשובסקי משה, ד״ר
הורשובסקי לייב
הורשובסקי גייחה
הורשובסקי שאלקה
הורשובסקי רגינה
הורשובסקי הלנקה
הורשובסקי וואלה
היבנר ומשפחתו
היי מרדכי
היי גולדה
היי לייב
היי הירש
היי טייבה
היי משה
היי דבורה
היי פייגה
היי גיטל
היי דוד
היי ליאון
היילפרין יעקב שמשון
היילפרין רות

היילפרין יחזקאל
היילפרין חנה
היילפרין יהודה־לייב ומשפחתו
היימן הרצל
היימן הניה־פייגה
היימן רחל
היימן חיים
היימר אסתר
היימר נחמה
היימר ליבה
היימר יעקב
היימר (קריגל) זלטה
היימר שלמה ומשפחתו
היימר סימה
היכל שמואל
היכל אברהם
היכל אלטע
היכל ברתה
היכל רוזה
הילץ׳ יצחק
הילץ׳ ליאון
הילץ׳ ברוך (בוניו)
הילץ׳ שיינקה ומשפחתה
הימברג אטל
הימברג אלי
הימברג מנס
הימל שלמה
הימל מייטה
הימל הינדה
הירט מלך
הירט שרה ומשפחתה
הירט דוד
הירט הנק
הירט פרידה
הירט פישל
הירט ישראל
הירט יעקב
הירט בתיה
הירש מאיר ומשפחתו
הלפגוט אטל רבקה
הלפגוט פישל
הלפרין שיינדל
הלפרין ליאון
הלפרין שרה

הלצל יששכר
הלצל פרימט
הלצל לאה
הלצל שרה
הלצל דוד
הלצל שלמה
הלצל רחל
הלצל בת־שבע
הלצל צפורה
הלצל שרה
הלצל נשה
המרמן הרמן
המרמן רוזה
המרמן סאלה
המרמן ריסיה
הניג ינטה ובעלה
הניש רויזה
הניש שפרה
הניש חיים
הניש דינה
הניש בצלאל
הרצהפט יוסף
הרצוג משה
הרצוג ביילה
הרצוג מדקולי
הרצוג זאב
הרצוג יעקב
הרצוג (פלינק) אסתר
הרשדורפר אברהם
הרשדורפר שפרינצה
הרשדורפר דבורה
הרשדורפר לאה
הרשדורפר פרידה
הרשדורפר יוסף
הרשפט מאיר
הרשפט (אלטבך) מרים

וואל רוזה ומשפחתה
וואל ל.
וואלאסקי פייג'ה
וואלמן לאה
וואלמן אלישע
וואלמן גיטל
וואלמן אריה
וואלף בנק
וואלף שמעון
וואלף ברוניה
וואלף הרמן
וואלף יעקב
וואלף מנדלה ואשתו
וואלפינגר שרה
וואסנר שמעון
וואסנר פייגה
וואסנר אברהם
ווארשטאצקי שמואל
ווארשטאצקי עמליה ומשפחתה
ויזינגר ריבה ומשפחתה
ויזינגר שלמה
ויזינגר מרים ושני בנים
ויטמן שמואל
ויטמן דרייזל
ויטמן שאול
ויטמן ישראל
ויטמן יצחק
ויטמן שרה
ויטמן ברל
ויטמן פייגה
ויטמן אברהם
ויטמן גוטה
ויטמן חיים אלי
ויטמן מירל
ויטמן יהודה
ויטמן חיים
ויטמן משה
ויטמן רבקה
ויטמן בצלאל
ויטמן גיטה
ויטמן מינה
ויטמן יהודה
וולקנברג שרה
וולקנברג יצחק
וולקר אברהם מווס
וולקר משה
וולקר פייגר
וולקר בינה
וולקר מיכאל
וולקר שמחה

וולקר ליאון
וולקר קולה
וולקר הנריק
וולקר וילהלם
וולקר הלנה
וולקר פליקס
וולקר יעקב
וולקר ברנרד
וורטר ומשפחתו
ויידמן פאני
ויידמן מוריץ
וייזנגרין פייג'ה
וייניגר מוריס
וייניגר סולומון
וייניגר ישראל
וייניגר תהילה
וייניגר אברהם
וייניגר נוניה
וייניגר עמליה
ויינרט גוסטאב, ד"ר
וייסבארט מנדל
וייסבארט ג'וניה
וייסבארט טונציה
וייסבארט מילה
וייסבארט ליפא
וייסבארט (גבלר) ינצ'יה (יהודית)
וייסמן מרסל
וייסמן פליקס, ד"ר
וייסמן סידזיה
וילבאך ומשפחתו
וינטר, שופט
ודינגר ומשפחתו
ורנר חנה
ורנר אליעזר
ורנר לאה

זייף מ.
זייף חיה
זייף מניה ושלושת ילדיה
זינגר ישראל
זינגר אסתר
זלינגר פאני
זלינגר חייקה
זלינגר פייגה (צפורה)
זלינגר הלה
זלינגר זיגמונט
זלינגר הרמן
זלינגר יולק
זלינגר לונק
זלינגר סידה
זלצמן ג'וניה ומשפחתה

ח

חנה'לס שפרה

ט

טאו איזק
טאושטיין אברהם
טאושטיין עמליה
טאושטיין הניה
טאושטיין ראוזיה
טאושטיין וולף
טאושטיין יחיאל
טאושטיין ברוך
טוכנר יחיאל
טוכנר אלטע
טוכנר מירה
טוכנר עובדיה ומשפחתו
טוכנר אביגדור ומשפחתו
טורנהיים מלניה
טורנהיים מריאן
טורנהיים (בכר) דורה
טורנשרייבר לייב
טורנשרייבר טמה
טורנשרייבר בלקה
טיגר ג'וניה
טיגר לולה
טיגר דורה
טייכר נתן
טייכר מניה
טילמן מנחם אליעזר
טילמן פייגה
טילמן (רייזנר) פפקה
טינק דוד
טֶל יעקב קלמן
טל לאה
טל רחל

טל שיינדל
טל זופיה
טננבאום הנוסיה
טננבאום ארטק
טראובר שמעון
טראובר צילה
טראובר הרמן
טראובר איזק, ד״ר
טרטנר לאה
טרטנר יהושע

יוללאס שפרינצה
יונגמן משה
יונגמן ינטה
יונגמן אפרים
יונגמן אליעזר
יונגמן מרים
יונגמן בת־שבע
יונגמן לאה ומשפחתה
יונגמן פפי ומשפחתה
ירוחם פייבל ומשפחתו

כץ לייזר ומשפחתו
כץ מניה
כץ יואל
כץ חיים
כץ שרה

לאדן אדולף
לאדן סטלה
לאופר דוד
לאופר חייקה
לאופר ישראל
לאמט פליציה
לאמט מרדכי
לאמט פריידה פעסל
לאנגינגר אוסקר
לאנגינגר קלרה
לאסט זישה
לאסט שרה רייצה ומשפחתה
לב דוד

לב זלו
לב אייזיק
לב וואלף
לב סאלו
לווין סימה לאה
לווין מנדל־וואלף
לווין אברהם
לווין שרה־ינטה
לווין יצחק
לווין רבקה
לווין יעקב
לווין יחיאל
לווין ישראל־הירש
לייכטר קובה
לוסטיג ומשפחתו
ליאון ארנולד, ד״ר, ומשפחתו
ליאון הנריק
ליבוואל ישראל
ליבוואל ברטה
ליבוואל סאבינה
ליבוואל אברהם
ליברמן אולק
ליוונטר, ד״ר
ליזר לוסיה
ליטמן יעקב יוסף
ליטמן (לנגר) יטה
לייכטמן אפרים
לייכטמן אסתר
לייכטמן הירש (צבי)
לייכטר שמואל
לייכטר דבורה
ליכטנשטיין, ד״ר
לינדנוואלד חיים
לינדנוואלד זיסל
לינדנוואלד וואלף
לינדנוואלד פרל
לינדנוואלד ג׳וניה
לינדנוואלד אייזיק
לינדנוואלד שפרה
לינדנוואלד שמואל
לינדנוואלד אטקה
לינדנוואלד אברהם
לינדנוואלד הירש
לינדנוואלד בינה

לינהרט אוסקר
לינהרט גרטה
לינהרט רישרד
לינהרט לישה
לינהרט הרמן
לינהרט שרה
לינהרט דורה
לינהרט (מייזל) צילה
לינהרט רוזה
לינהרט אברהם
לינהרט (גרטנר) פרידה
לינהרט (וולקר) סבינה
לינהרט נטי
לינהרט דוד
לינהרט שמואל
לינהרט שפרה
לינהרט בריש
לינהרט הינדה ומשפחתה
לינהרט יחיאל ומשפחתו
לינהרט (קפפל) גרטה
לינהרט שלמה
לינהרט (ציילר) חייקה
לינהרט ז'ניה
לינהרט ליאון
לינהרט מינה
לינר ומשפחתו
לם שיינדל
לנגר צבי־בן־ציון
לנגר יעקב יהודה
לנגר רבקה
לנגר מירל
לנגר אברהם
לנגר נחמה
לנגר חנה
לנגר ישראל־אריה
לנגר יצחק
לנגר רחל
לנגר (צצקס)
לנגר (דאכינגר) אלקה
לנגר ישראל לייב
לנגר נתן
לנגר אטקה
לנגר הרמן
לנגר קופל

לנגר חיה
לנגר נושיה
לנגר (הירט) צילה
לנגר אברהם
לנגר מאיר
לנגר יצחק
לנגר אפרים
לנגר מלכה
לנגר אלתר
לנגר הדסה
לנגר זלמן
לנגר רגינה
לנדאו מנדל
לנדאו שרה
לקשטיין אטקה
לרמן משה
לרמן ליפא
לרנר חיה
לרר יעקב
לרר גניה
לרר סלה
לרר פולה
לרר קלרה

מאן רחל
מונדק מישל
מונדרר, ד"ר
מוסקוביץ יואל
מוסקוביץ אלטע לאה
מוסקוביץ מאיר
מוסקוביץ סוניה
מוסקוביץ אידה
מוסקוביץ הירש
מוסקוביץ פייג'ה
מוסקוביץ אריה
מוסקוביץ לאה
מידוורף ומשפחתו
מיוס גיטל ומשפחתה
מייזל רחל
מייזלס יחיאל
מייזלס מנדל

מייזלס רגינה
מייזלס מוטק (מרדכי)
מייזלס חיים זכריה
מייזלס אברהם
מייזלס גיטל
מייזלס שלמה מאיר
מייזלס בנימין
מייזלס מנחם
מייזלס מרדכי
מייזלס גיטל
מייזלס יוסף
מייזלס מרדכי
מייזלס אלקה
מייזליס חיים
מייזליס (רייזנר) פרומצ׳ה ומשפחתה
מליסדורף חנה
מליסדורף (בראונטל) דבורה ומשפחתה
מלמוט ומשפחתו
מנדל אדולף, ד״ר
מנדל אירנה
מנדל הניה
מנדלסון יצחק
מנדלסון גיטל
מנדלסון משה
מנהרט ינטה ומשפחתה
מנטל (בוכוולטר) רגינה
מנטל ממי
מנטל אורי
מנטל רחל
מנטל פישל
מנטל אירה
מצגר שמואל
מצגר גניה
מצגר יעקב
מצגר הניה
מצגר פייגה רחל
מצגר מרים
מצגר חנה
מצגר דוד (דודיק)
מצלר מרים

מצלר חנה
מצלר דוד (דודיע)
מצלר־שרייבר דודיע ומשפחתו
מצלר־שרייבר חנה ומשפחתה
מרגל משה
מרגל (גרטנר) רבקה

נאס משה ומשפחתו
נאס הירש
נוסבלאט נלה ומשפחתה
ננר צבי
ננר גולדה
ננר הניה
נתנזון יוסף שאול

סולומון מוזס
סולומון יואל
סולומון מוריס
סולומון אברהם
סולומון דוד
סולומון צלה
סולומון ליאון
סולומון ארלנצ׳ה
סלומון נחמיה
סלומון רוזה
סלומון איטה
סלומון לאה
סלומון תמה
סלומון משה ומשפחתו
סלומון אריה
סלומון חיה
סלומון מאשה
סלומון אסתר
סלומון בצלאל
סלומון גיטל
סלומון חיים יוסף
סלומון רבקה
סן מנדל

סן הניה
סן רוזיה
סן משה
סן הלה
סנדויאר אדולף (אברהם)
סנדויאר יוסף
סנדויאר ישראל לייב
סנדויאר טולצ׳ה
סנדויאר (לנגר) אטל
סנדויאר הרמן ומשפחתו
סנדויאר (אשכנזי) שושנה (רויזה)
סנדויאר ראובן
סנדויאר ברכה
סנדויאר רבקה
סנדויאר ליאון
ספייסר רות ומשפחתה
ספייסר (אבנד) סלומיאה ומשפחתה

פאוזר שרה
פאוזר לוסיה
פאוזר סוניה
פוגל ליאון
פוגל פפי
פוגל הנריק
פוקס רויזה
פורמן מטיאס
פורמן ליאון
פורמן משה
פורמן מסיה
פורמן יצחק
פיילר איזידור, ד״ר
פייסט לאה
פייסט צילה
פינסטרבוש פיליפ, ד״ר
פינסטרבוש בוניה
פינסטרבוש (אלטבך) לולה
פינסטרבוש יואכים, ד״ר
פינק ומשפחתו
פיק ליאו

פיק שרה
פיק (לינהרט) פייגה
פיש דוד
פיש פרומה
פיש מאיר
פיש זושקה
פישמן ומשפחתו
פישר מנדל
פישר חינה
פישר איז׳קו
פישר ליצ׳יה
פישר סבינה
פישר ישראל
פישר ויטה
פישר חיים
פישר מלכה
פישר ויטלה
פלאשנברג אידה
פלאשנברג הנדיקה
פלאשנברג זופיה
פלדמן טויבה
פלדמן יהושע
פלדמן הילדה
פלדר משה
פלדר יוסף
פלדר מאיר
פלדר (לנגר) לאה
פלדשטיין שרה
פלדשטיין צלאל
פלדשטיין חיים
פלדשטיין רחל
פליגנר פרידה
פליגנר ברנרד
פליגנר אליעזר
פלינק מונדק
פלינק הרמן
פלינק אסתר
פלר יחזקאל
פלק ליבה
פלר דורה

פלר ליאון
פלר חיים
פלר (ורנר) בלומה
פלר מישה
פלר בינה
פלר יעקב
פלר שושנה
פלר לוטקה
פלר סיזיה
פלר מיכאל
פלר יוסף
פנר שמעון
פנר גניה
פנר יעקב
פנר קלרה
פנר ליבה
פפר איגנץ
פפר הרמן
פפר רוזה
פפר צילה
פרידברג לאה
פרידברג שלום
פרידברג דבורה
פרידברג לושה
פרידברג בינה
פרידמן דינה
פרידמן הירש
פרידמן רבקה
פרידמן דוד
פרידמן הרמן (השו)
פרידמן אסתר
פרידמן גולדה
פריי אברהם
פריי פריד
פריי רובין
פריי ישראל
פריי הרמן
פריי מאריה
פריי ינטה
פריי אסתר

פרייליך אסתר
פרייליך ליאון
פרייליך טוניה
פרייליך יעקב
פרייליך מינה
פרייליך צילה
פרייליך לילה
פרייליך מנֶק
פרישר מאוריצי, ד״ר
פרישר סטלה
פרישר אירמה
פרנקל ישראל ומשפחתו
פרנקל מרדכי ומשפחתו
פרנקל פייגה
פרנקל דבורה
פרנקל מיטיל
פרסלר מונייק
פרסלר אידוס
פרסר יעקב
פרסר צילה
פרסר אמיל
פרסר מקסימיליאן
פרשטנדיג יואכים, ד״ר

צאוזמר סוורין, ד״ר
צוקרברג תיאודור
צוקרברג לייב ומשפחתו
צייזל מוטל
צייזל ינטה
צייזל אלתר
צייזל איציק
צייזל פשה
ציילר גניה
ציילר יחל
ציילר אנה
ציילר דבורה
ציילר יטה
ציילר אידה
ציילר ברייש

ציילר פראנצ'שקה
ציילר רוזה
ציילר יהודה
ציילר פאני
ציימר שרה
ציימר הלנה
צין מנדל
צין גילה
צין סאלה
צין השקה
צין מוטק
צן טאובה
צן מיכל
צן זוסמן
צן אלימלך
צנר חיים
צנר אלי
צנר מוטי
צ'צקס יוסף
צ'צקס בלומה
צ'צקס אייזיק
צ'צקס רייזה

קאלב מרדכי
קאלב הענע
קאלב אברהם
קאלב צבי
קאלב יוסף־לייב
קארפ אהרון
קארפ מירה
קארפ שמואל
קארפ אברהם ומשפחתו
קארפ רוזה
קארפ אנשל
קארפ ליפא
קארפ יוסף
קארפ חיה
קארפ יעקב
קארפ בנימין

קארפ משה
קארפ שרה
קארפ רחל
קארפ (שפיגל) גיטלה
קוטנפלון הינדה
קוטנפלון יהודה
קוך מוזס
קולב מרים
קולב נחמה (הופפינגר)
קולב ישראל
קולב שרה
קולב זאב (וולף)
קולב פפקה
קולב אברהם
קופפרברג ומשפחתו
קימלהיים משה
קימלהיים מרדכי
קירשבאום ירמיהו
קירשבאום שפרינצה
קירשבאום סולומון
קירשבאום טוני
קירשבאום נחמן
קירשבאום נחמיה
קירשבאום שמחה ומשפחתו
קירשבאום יוסף ומשפחתו
קירשבאום גיזלה ומשפחתה
קלאובר, ד"ר
קלאובר ניצ'קה ובעלה
קלוגמן פפי ומשפחתה
קלטר שמואל
קלטר דוד
קלטר בלה
קלטר מלה
קלטר קלרה
קלטר גוסטה
קלטר (זינגר) הלנה
קלמוס, ד"ר
קמלט לאה
קמלט אליהו
קמרמן אוגניה

קמרמן מלכה
קמרמן מאיר
קמרמן גניה
קמרמן שלום
קמרמן אלטע
קמרמן מטילדה
קמרמן טילה
קנאיל אמניה
קניג חיים
קניג (גליקמן) לאה
קניג אנדה
קנפל אייזיק
קפל אמיל,ד״ר
קפל פאני
קראוז פרידה
קראוז אברהם
קראוז אליעזר
קראוז פייגה
קרבס משה
קרבס בת־שבע
קרבס יוסף
קרבס אהרון
קרבס פסח
קרבס רבקה
קרבס אסתר
קרבס צביה
קרויצנויאר דוד, ד״ר
קרויצנויאר איזק, ד״ר
קרויצנויאר ליאון
קריגל ישראל וולף
קריגל חנה רבקה
קריגל אפרים
קריגל זלטה
קריגל מאניס
קריגל הנה
קריגל רבקה
קריגל בלה ומשפחתה
קריגל (גולדשטיין) חנה רבקה
קריגל מלה ומשפחתה

ראב וילקה
ראב מינה
ראבך מוזס
ראוד אברהם ומשפחתו
ראוד הירש
ראוד שיינצ׳ה
ראוך אריה
ראוך לאה
ראוך חיים
ראט שלום
ראט טויבע
ראט רוז׳קה
ראט גרשון
ראנד ומשפחתו
רדר רייזל
רדר שמואל־הירש
רדר יעקב־דוד
רדר לוי
רובינסון אפרים, ד״ר
רובינסון (גולדברג) לוסיה ומשפחתה
רובינפלד יעקב
רובינפלד מירל
רובינפלד רוחמה
רובינפלד אלימלך
רובינפלד רייזל
רובינפלד אליעזר
רובינפלד דבורה
רובינפלד משה
רובינפלד נחה
רובינפלד נחמיה
רובינפלד חנה־שיינדל
רובינפלד אטקה
רובינפלד קלרה
רובינפלד איז׳ו
רובינפלד הניו
רוזנבאום זליג
רוזנבאום שפרה
רוזנבאום רבקה
רוזנבאום מאלה

רוזנבאום נחום
רוזנבאום דוד ומשפחתו
רוזנבאום איציק ומשפחתו
רוזנבליט עמליה
רוזנבליט גניה
רוזנבליט פייבל
רוזנבליט ביליג
רוזנבליט יעקב
רוזנבליט בנימין
רוזנבליט לייב־בנימין
רוזנבליט נוניה
רוזנבליט אייזיק
רוזנבליט פלה
רוזנבליט רחל
רוזנר הלקה
רוזנר משה
רוזנר אריאלה
רוטנשטרייך צילה
רוכברגר יונס
רוכברגר רוז'ה
רוכברגר מרצל
רוכברגר כלינה
רוכברגר לולה
רונר אלתר
רונר מינקה
רונר אירו ומשפחתה
רונר אברהם
רונר שמעון
רונר מניה
רונר מלך ומשפחתו
ריגר נתן חיים
ריגר (גליך) אלזה
ריגר יצחק
ריגר בלומקה
ריגר שרה
ריגר סופיה
ריגר יהושע
רייזמן יוסף ומשפחתו
רייזנר הנריק
רייזנר מינקה ובעלה

רייזס הנריק
רייזס הלה
רייזס רומן
רייזס רוז'קה
רייטר תהילה
רייטר רוני
רייטר דבורה
רייטר רייזל
רייטר רחל
רייטר חיים
רייטר אברהם
רייך רגינה
רייך אננה
רייך מריה
רייך רוזה
רייך גיזלה
רייך אירנה
רייך אלכסנדר
רייך פרל ומשפחתה
רייך אדה
רייך שמעון, ד"ר
רייך לאה
רייך יצחק
רייך ציפה
רייך רבקה
רייך נטע
רייך משה ומשפחתו
רייך חנה ומשפחתה
רייכמן ומשפחתו
רינגל (הלצל) הינדה
רינטל ליאון, ד"ר ומשפחתו
רינצל יעקב
רינצל (לנגר) נחה
רינצלר לאה
רנר ומשפחתו

ש

שאכט (רייזנר) רבקה
שוגר משה
שווארץ (לינהרט) קרולה

שווארץ (סנדויאר) חנה
שווארץ (סנדויאר) בנימין
שווארץ (סנדויאר) בלה
שולץ יהודה
שולץ מאיר
שומינר נוסיה
שומינר אווה
שומינר (שולברג)
שומינר צפורה
שומינר שאול
שומינר חמדה
שומינר יעקב
שומינר חוה
שומינר יוסף
שומינר רושקה
שומינר טונקה
שור סלומון, ד״ר
שור דוד, ד״ר
שור מונש, ד״ר
שור בינקר
שור (שיידשר) לאה
שור אננה
שור אליעזר
שטויארמן דושייק
שטולבך ידיאל־מרדכי
שטולבך צבי־הירש
שטולבך חנה
שטולבך חיים־אליהו
שטולבך אלימלך
שטומר אדלה ומשפחתה
שטיין דוד
שטיין רבקה
שטייף אבא
שטייף (גרטנר) גולדה
שטראוסמן יצחק, ד״ר
שטראוסמן שרה
שטראוסמן משה
שטראוסמן ז׳נקה
שטראוסמן לובקה

שטראוסמן סילביה
שטראסר ומשפחתו
שטרן ג׳וניה
שטרן רוזיה
שטרן יוסף
שטרן גיטל־אלקה
שטרן טוביה
שטרן ויקטור
שטרן (גולדשטיין) סאלה
שטרן אברהם־שמואל
שטרן גיטל
שטרנברג יששכר
שטרנברג פייגה
שטרנברג דבורה
שטרנברג אידה
שטרנברג מנדל
שטרנברג מנדל
שטרנברג שיינדל
שטרנברג ינטה
שטרנברג רחל
שטרנברג בלומה
שיינבך אטקה
שיינפלד דוד
שינר שמואל
שינר פאני
שכטר שמעון
שכטר מרים
שכטר הירש
שכטר עמליה
שכטר פייגה־ליבה
שכטר לאה
שליכטר מינה
שמוקלר שי
שמוקלר ינטה
שנייד דוד
שנייד זלמן
שנייד אטל
שנייד רחל
שניידר איזק־מוזס
שניידר פניה

שניידר מונדק
שניידר מיכאל (מכל)
שניידר (באמוולשפינר) לאה
שניידר אברהם (אדולף)
שניידר פרניה
שניידר אמיל
שניידר עמנואל
שנייוויס לאה
שנייוויס סאלה ומשפחתה
שפיגל שלמה
שפייזר, ד״ר
שפייזר, נחה
שפינדלר גניה
שפינר אברהם
שפינר חנה
שפינר גיזה
שפינר ברוניה
שפינר יעקב
שפינר דוד
שפינר שרייבר נחמה
שפינר דוד
שפינר פייגה
שרייבר יהושע ומשפחתו
שרייבר לייבלה ומשפחתו
שרייבר (מצלר) מרים
שרקינגר שמלקי
שרקינגר חייקה
שרקינגר ברל
שרקינגר חיים

ת

תורהשרייבר ומשפחתו

עיירות וכפרים בסביבות סאמבור–סטארי־סאמבור

בילינה

גרסטמן שמואל ומשפחתו (4 נפשות)
דרוקר מאיר ומשפחתו (4 נפשות)
דרוקר יצחק ומשפחתו (3 נפשות)
זקל פרידה ומשפחתה (2 נפשות)
זקל
פינק אברהם ומשפחתו (3 נפשות)
קלינגהופר מנחם ומשפחתו (3 נפשות)
קמרמן דוד ומשפחתו (3 נפשות)
קמרמן יוסף ומשפחתו (5 נפשות)
קמרמן ישראל אריה ומשפחתו (6 נפשות)
קמרמן צביה ומשפחתה (4 נפשות)
שופמן ישראל ומשפחתו (3 נפשות)

ביסקוביצה

הורמן ומשפחתו

בלאזוב

דוקאטונציילר – שתי משפחות – (12 נפשות)
וואנדנר שמואל ומשפחתו (7 נפשות)
וואנדנר גיטל ומשפחתה
מארקל יוסף ומשפחתו (5 נפשות)
קולב יעקב ומשפחתו (3 נפשות)

דובלאני־קרנצברג

ארנסט ומשפחתו (4 נפשות)
בלייברג ומשפחתו (4 נפשות)
בלייברג יוסף ומשפחתו (5 נפשות)
וילף דוד ומשפחתו (3 נפשות)
וילף סנדר ומשפחתו (4 נפשות)
קולב יצחק ומשפחתו (3 נפשות)
קולב משה ומשפחתו (2 נפשות)

קלינגהופר ומשפחתו (4 נפשות)

דורוזוב

וובר שמחה ומשפחתו (4 נפשות)
מוסינגר דוד ומשפחתו (5 נפשות)
שולזינגר מנחם ומשפחתו (4 נפשות)
שולזינגר שרגא ומשפחתו (3 נפשות)
שוורץ שמואל ומשפחתו (5 נפשות)
שצמן שמואל ומשפחתו (6 נפשות)

וואלה־בלאזוביץ

וויינארד ומשפחתו (7 נפשות)

וואלושצ'ה

בדיאן ומשפחתו (5 נפשות)
דרקסלר ומשפחתו (6 נפשות)
הרץ ומשפחתו (4 נפשות)
מוסינגר ומשפחתו (3 נפשות)
שרייבר ומשפחתו (5 נפשות)

טאטארי

צוקרברג ומשפחתו (2 נפשות)
קארפ יוסף ומשפחתו (4 נפשות)
שולבנדורף אלכסנדר ומשפחתו (4 נפשות)
שולבנדורף מנחם ומשפחתו (4 נפשות)
שולבנדורף מרדכי ומשפחתו (3 נפשות)

טורז'ה (טוריה)

פרום ליבה ומשפחתה (5 נפשות)

לונקה

בדיאן ברל ומשפחתו (4 נפשות)
בוימל מנחם ומשפחתו (3 נפשות)
בלומנטל לאה ומשפחתה (3 נפשות)
גלאנץ דוד ומשפחתו (3 נפשות)
גלאנץ זיסל ומשפחתו (4 נפשות)
גלאנץ עזריאל ומשפחתו (2 נפשות)
גרסטמן ישראל ומשפחתו (8 נפשות)
דוידמן שלמה ומשפחתו (5 נפשות)
הורשובסקי מנחם ומשפחתו (4 נפשות)
הורשובסקי פוזיה ומשפחתו (3 נפשות)
הרמנסדרפר ומשפחתו (3 אחיות)
הרמנסדרפר אברהם ומשפחתו (5 נפשות)
הרמנסדרפר אריה ומשפחתו (3 נפשות)
הרמנסדרפר לאה ומשפחתה (2 נפשות)
ויינגרטן אליהו ומשפחתו (5 נפשות)
וקסלברג אברהם ומשפחתו (3 נפשות)
וקסלברג יוסף ומשפחתו (3 נפשות)
וקסלברג צבי ומשפחתו (5 נפשות)
מונצר חיים ומשפחתו (3 נפשות)
נדלר מנחם ומשפחתו (3 נפשות)
נוסבאום ומשפחתו (3 נפשות)
פאוסטנר ישראל ומשפחתו (4 נפשות)
צימרמן אברהם ומשפחתו (4 נפשות)
קוק יעקב ומשפחתו (5 נפשות)
קוק משה ומשפחתו (4 נפשות)
רודרפר ומשפחתו (3 נפשות)
רכטר יהודה ומשפחתו (6 נפשות)
רספלר אברהם ומשפחתו (6 נפשות)
רספלר חיים ומשפחתו (4 נפשות)

מאיניץ'

בננדורף ומשפחתו (4 נפשות)
בקנרוט יהודית ומשפחתה (2 נפשות)
טאוב יוסף ומשפחתו (3 נפשות)
פנר ומשפחתו (2 נפשות)
קינסטלר ומשפחתו (2 נפשות)

מוקשאנה

ווייסמן ומשפחתו (4 נפשות)

נובושיצה

באקנרוט אטיל ומשפחתה
באקנרוט בנימין ומשפחתו
באקנרוט הניש ומשפחתו
באקנרוט לייבוש ומשפחתו

ראדלוביצה

אוברלנדר אברהם ומשפחתו
אוברלנדר דישה ומשפחתו

שְׁצִילְקִי

גימפל דב ומשפחתו
וויינינגר שמואל ומשפחתו
וויינינגר שמעון ומשפחתו
וויינינגר בריש ומשפחתו
וויינינגר שלום ומשפחתו
פישלר ומשפחתו
פיילר זוסיה ומשפחתו
פריי זוסיה ומשפחתו
פריי פפי ומשפחתה.

פרייליך ישראל
פרייליך מלכה
פרייליך שלום
פרייליך צבי
פרייליך לאה
פרייליך רוזה

שטרובך יצחק ומשפחתו
שטרובך דבורה
שטרובך מלכה
שטרובך אברהם

ספר סאַמבאָר – סטאַרי-סאַמבאָר

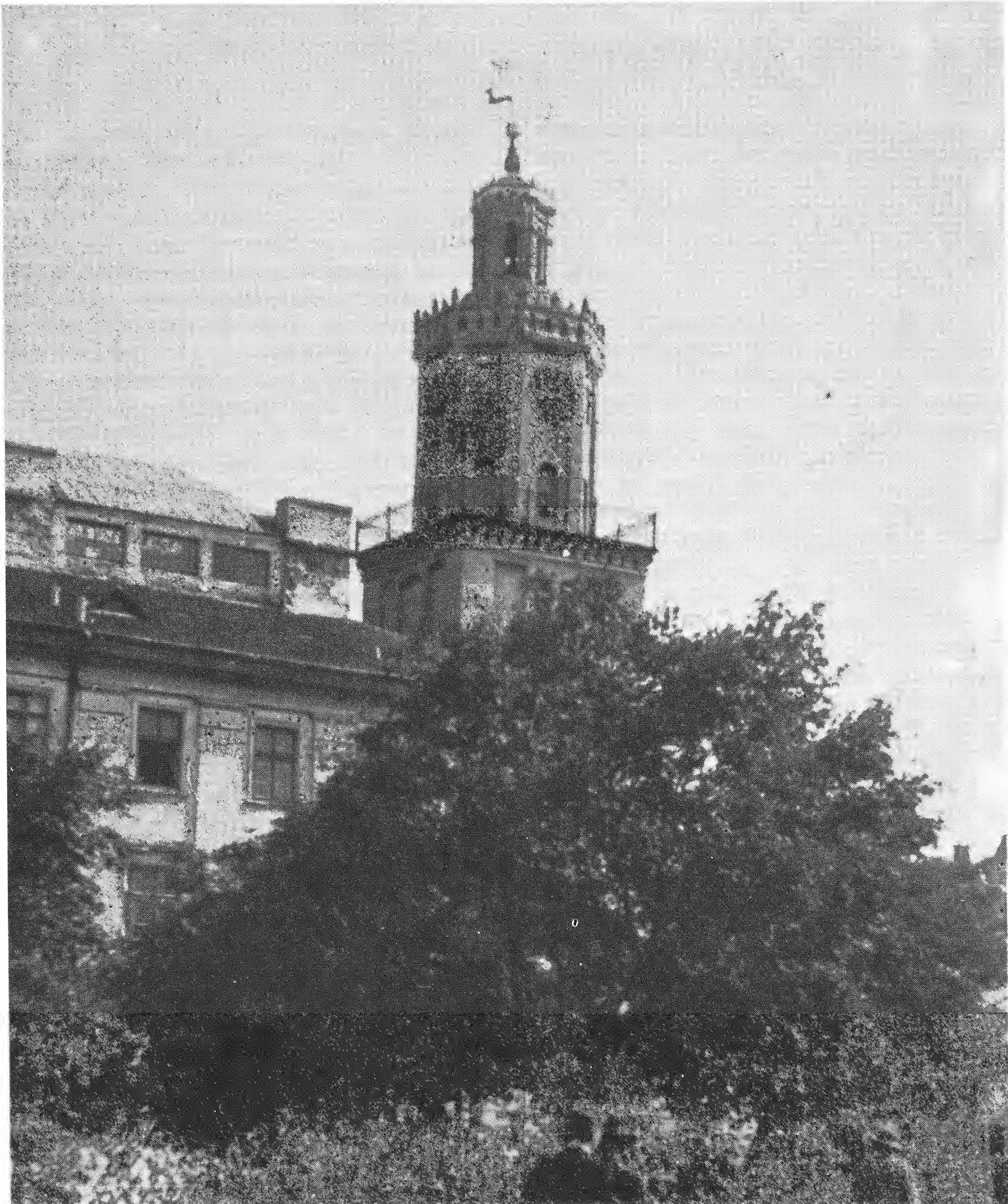
קאפיטלען עדות און זכרון
וועגן די קהילות
סאמבאָר און סטאַרי-סאמבאָר
פון זייער
אנטשטייונג ביז צום אומקום

רעדאקטאָר: **אלכסנדר מנור**
פון העברעיש: **דוד שטאָקפיש**

רעדאקציע־קאָלעגיום;
ד״ר יהושע ראָטענשטרייך, אלכסנדר מנור, יוסף היילפרין, פישל היימער, אברהם וייסבאָרט, (פאר. שטאטן), אברהם לינהארט, (פאר. שטאטן), נפתלי בן שלמה סלמן (פאר. שטאטן).

א. געשיכטע פון די שטעט סאַמבאר און סטארי־סאמבאר
ב. די געשיכטע פון די יידן אין סאַמבאַר (אלטשטאט)
ג. די יידישע סטארי־סאמבאר
ד. דער חורבן

***

נאָך א סך יאָרן און מי, איז אונדז געלונגען ארויסצוגעבן דאָס אָנדענק־בוך לזכר די קהילות סאמבאָר – סטארי סאמבאָר, וואָס זענען געווען – און זענען מער נישטאָ.

אויף אונדז, די ווייניק געבליבענע, איז געלעגן דער חוב ארויסצובערענגען אינעם ספר דאָס ברויזנדיקע געזעלשאפ־טלעכע לעבן אין אונדזערע קהילות ביז דעם חורבן, ווי אויך דעם אָנדענק פון די טייערסטע: עלטערן, ברידער און שוועסטער, חברים און חברטעס, כדי צו שטעלן זיי א ליטעראַרישע מצבה; כדי נישט איבערייסן די קייט און נישט פארגעסן יענע ווערטן אויף וועלכע דורות האָבן זיך דערצויגן – ווערטן און אידעאלן, וואָס א דאַנק זיי זענען מיר דערגאנגען ביז איצט.

מיט ציטער און יראת הכבוד זענען מיר צוגעטרעטן אויספירן די דאָזיקע אייגנארטיקע צוואה פון די אלע וואָס זענען געוואָרן אויסגעריסן, דערהרגעט, פארברענט און בארויבט פונעם לעבן.

ווייל דאָס איז ניט נאָר אונדזער חוב לגבי דער פארגאנגענהייט, נאָר נישט ווייניקער פון דעם, און קודם כל – פאר אונדזער צוקונפט, פאר דער צוקונפט פון אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער, זיי זאָלן פארשטיין די לעקציע וואָס הייסט: זיין צעשפרייט צווישן פעלקער, די לעקציע פון א פאָלק וואָס האָט נישט געהאט פריער קיין היימלאנד, וואָס זיין גורל און צוקונפט איז געווען אָפהענגיק אין דער צוקונפט און קיום פון זיין אלט־נייעם פאָטערלאנד. ווייל נאָר אזוי וועלן זיי פארשטיין, אז די מי פון אלע פארגאנגענע דורות צו דערגיין צו אייגענער סוּווערניטעט – איז נישט געווען אומזיסט; אז ס'איז נישט טייער קיין שום קרבן זי אָפצוהיטן און גאראנטירן אונדזער קיום אין דער צוקונפט.

°°°

טראָץ אונדזער ארבעט און באמיונגען איז קלאָר, אז ס'איז נישט געקומען צום פולן אויסדרוק אין בוך די גאנצע געשי־כטע פון סאמבאָר – סטאַרי סאמבאָר מיט אירע אויפטוען, אָרגאניזאציעס און מענטשן. מיר האלטן נישט, אז אלץ איז געוואָרן אויסגעשעפט, אז מיר זענען דערגאנגען צו שלי־מות. מיר האָבן אָבער ניט געשפאָרט קיין מי און געטאָן אלץ וואָס האָט זיך נאָר געלאָזט, צו דערגרייכן דעם ציל און אויפגאַבע וועלבע מ'האָט זיך געשטעלט. מיר האָבן זיך געוואָנדן צו אלע לאנדסלייט אין ישראל און אין די תפוצות זיי זאָלן אונדז צושיקן ארטיקלען, זכרונות, דאָקומענטן, בילדער און אנדערע מאטעריאלן וועלכע האָבן א שיכות צו אונדזערע קהילות – אָבער ווינציקע האָבן זיך אָפגערופן אויף אונדזערע אומאויפהערלעכע ווענדונגען.

דעריבער איז אויפן רעדאקטאָר פון בוך, דער שרייבער אלכסנדר מנור, ארויפגעליגט געוואָרן אן אומגעווייגלעך שווערע אויפגאבע צונויפזאמלען א בלאט צו א בלאט, א קערנדל צו א קערנדל פון די מאַטעריאלן וועלכע געפינען זיך אין אייניקע ארכיוון, ביבליאָטעקן, אויסגאבן און צייטשריפטן אין פארשידענע שפראכן, דערשינענע מיט יאָרן צוריק און לעצטנס. אויסער דעם האָט מען באדארפט אינטערוויוּאירן צענדליקער בני־עיר אין גאנצן לאנד, כדי נאָכן באהעפטן קאפיטל צו קאפיטל, פראגמענט צו פראג־מענט, בילד צו בילד – אָנצייכענען א טריי בילד וואָס זאָל אָפשפיגלען די געשיכטע פון אונדזערע קהילות פארן חורבן, די תקופה פון אומקום און די שפעטערדיקע צייט. ס'איז אָבער קלאָר, אז דאָס וואָס איז דורך אונדז געטאָן געוואָרן, נעמט נאָך נישט ארום אלץ. דער ספר איז נאָך נישט פארענ־דיקט.

רעדאקציע־קאָלעגיום

פון סטארי סאמבאָר ביז נאָווי סאמבאָר

די געשיכטע פון די שטעט סאמבאָר און סטארי סאמבאָר אין גאליציע, לעמבערגער קרייז, ביים טייך דניעסטר, הייבט זיך אָן פון דעם אָרט, וווּ ס'געפינט זיך היינט דער ישוב וועלכן מען רופט סטאַרי סאַמבאָר. דער ישוב איז אנטשטאנען אין צוועלפטן יאָרהונדערט און געדינט ווי א וויכטיקער צענטער פון האליטשער פירשטנטום. אין דרייצנטן יאָרהונדערט האָבן רעם ישוב חרוב געמאכט די טאָטערן און ער איז אוועק אין פלאמען אין יאָר 1241.

א טייל איינוווינערס פון סטארי סאמבאָר, דער עיקר די וועבערס, זענען אריבער אין דאָרף פּאָהאָניטש, א 18 קילאָמעטער ווייט פון אלטן ישוב און אים א נאַמען געגעבן נאָווי סאמבאָר (דער נייער סאמבאָר, אָדער אלטשטאָט). דאָס דאָרף פּאָהאָניטש האָט אין אָנהייב זיך געפונען אונטער דער רוסישער הערשאפט און אין יאָר 1340 אנעקסירט געוואָרן צו פוילן.

די יסודות פאר דער צוקונפטיקער שטאָט סאמבאָר, האָט אין יאָר 1390 פארלייגט דער קראָקעווער וואָיעוואָדע ספּיטקאָ פון מעלשטין, וואָס האָט באגלייט אין מלחמות און געווען דער חבר פון פוילנס קיניג וולאדיסלאוו יאגיעללאָ (1386־1434). דער קיניג האָט דעם טרייען חבר באלוינט פאר זיין מיליטער־דינסט מיט ריזיקע שטחים באָדן פון דובראָמיל ביז סטרי.

ספּיטקאָ פון מעלשטין, דערשאצנדיק די וויכטיקייט פון ישוב פּאָהאָניטש, האָט אין א ספּעציעלן דאָקומענט פון 13.12.1390 דערלויבט דעם וואָיט הענריק פון לאנצוט אויפשטעלן אין פּאָהאָניטש א שטאָט מיטן נאָמען נאָווי סאמבאָר און אנערקענען פאר איר די מאגדעבורגער רעכט. צוליבן מאנגל אין היסטאָרישע מקורות, איז שווער פעסטצושטעלן ווען ס'איז געגרינדעט געוואָרן דאָס דאָרף פּאָהאָניטש. ס'איז אָנצונעמען, אז צוליב דעם וואָס ער האָט זיך געפונען אויף א וויכטיקן סטראטעגישן און קאָמערציעלן קרייצוועג ביים דניעסטר און דאָרף מלינוווקע, איז דאָס אָרט געווען ראוי צו דינען ווי א צענטער פאר פארטיידיקונג און פעסטונג. הגם דער ישוב פּאָהאָניטש איז דערהויבן געוואָרן צו דער מדריגה פון א שטאָט און דער נאַמען איז פארביטן געוואָרן אויף נאָווי סאמבאָר, געפינען מיר נאָך אלץ אין די אָפיציעלע דאָקומענטן, ביזן יאָר 1450, אז מ'האָט די שטאָט גערופן מיט צוויי נעמען: סאַמבאָר און נאָווי סאמבאָר (טיילמאָל: פּאָהאָניטש).

סאמבאָר ליגט כאילו אויף אן אינדזל וואָס האָט זיך געשאַפן צווישן צוויי פאראלעלע, נאָר דערווייטערטע פון זיך טייכן אויף עטלעכע קילאַמעטער – דניעסטר פון איין זייט און סטרוויאָנזש פון דער אנדערער זייט, וואָס פאריייניקן זיך נאָך סאמבאָר, נישט ווייט פון דאָלובאָווע. אויף א מרחק פון 3 קילאָמעטער בערך פאר סאמבאָר, האָט דער דניעסטר געשאפן אין דער פרע־היסטאַרישער תקופה א מין באזונדערן אָרעם וואָס הייסט מאלינאָווקא, וועלכע האָט זיך אָפּגעטיילט פון דניעסטר און פאלט אריין אין טייך סטרוויאָנזש. די טייכן דניעסטר און מלינווּקאַ, גיבן צו א באזונדער נאטירלעכן חן דער שטאָט סאמבאָר.

דאָס אנערקענען שטאָטישע רעכט דעם ישוב, האָט דערפירט צו א שטראָם פארשידענע איינוואנדערערס אין שטאַט: פּאָלאקן, דייטשן, רוסן און יידן. דער גרינדער פון שטאָט, ספּיטקאָ פון מעלשטין, האָט געזאָרגט פאר דער אנטוויקלונג פון סאמבאָר און איר ערטיילט פיל רעכט. אין חודש יאַנואר 1394 האָט דער קיניג וולאדיסלאוו יאגיעללאָ, אויף דער בקשה פון ספּיטקאָן, באפרייט די איינוווינערס פון סאמבאָר פון פארשידענע שטייערן. אָבער נישט לאנג האָט די שטאָט גענאָסן פון די פּריווילעגיעס. אין יאָר 1399 האַט ספּיטקאָ זיך באטייליקט אין קריג קעגן די טאטערן און דעם 12טן אויגוסט 1399 איז ער דערהרגעט געוואָרן ביים טייך וואָרסקלא. נאָך זיין טויט, זענען די גיטער פון סאמבאָר אריבער צו זיין פרוי עלזשביעטאַ מעלטשינסקא.

פון די פריסטע צייטן אָן האָט סאמבאָר געהאט נאטירלעכע באדינגונגען צו אנטוויקלען דעם האנדל, ווייל דאָרט האָבן זיך געטראָפן וויכטיקע שליאכן ביים צונויפגוס פון צוויי ימען: דער באלטישער, מיט דער הילף פון טייך סאַן, און דער שווארצער ים, מיט דער הילף פון טייך דניעסטר. נאָך אין דער פרע־היסטאָרישער תקופה האָט דער דניעסטר דערפילט א וויכטיקע אויפגאבע, ווי א נאטירלעכער וואסער־וועג וועלכער האַט געפירט קיין אקערמאן ביים שווארצן ים. פון דאָרט זענען סוחרים פון גריכנלאנד געקומען מיט זייערע סחורות אין לאנד פון די סקיטן. דורך סאמבאָר האָט אויך געפירט א וויכטיקער יבשה־וועג קיין אותגארן. אויף דעם וועג האָט מען אויסער די גרענעצן פון פוילן, געפירט געהילץ, זאלץ, פי, פוטערווארג, האָניג און אנדערע ארטיקלען. פון אונגארן האָט מען געבראכט פארשידענע פּראָדוקטן, דער עיקר – וויינען. די סוחרים פון סאמבאָר האָבן ביי די סוחרים פון אונגארן געקויפט וויין,

פערד, פעלן, שטאָפן און פארשידענע בהמות.
פון סאמבאָר האָט אויך געפירט א שאָסיי, דורך רודקי און קאָמאָרנאָ, קיין לעמבערג, וואָס האָט דעם ראַיאָן פארוואנדלט אין א וויכטיקן האנדלס־צענטער און דערמעגלעכט צו ברענגען סחורות פון מזרח קיין סאמבאָר.

די געשיכטע פון שטאָט

סאמבאָר איז אייניקע מאָל געבויט געוואָרן פונדאָסניי. נאָך דעם ווי פוילן איז אין 1498 אטאקירט געוואָרן דורך די טאָטערן און טערקן, איז סאמבאָר אין גאנצן פארברענט געוואָרן. איידער די באפעלקערונג איז געקומען צו זיך נאָך יענער קאטאסטראָפע אין יאַר 1498, איז סאמבאָר שוין געוועזן באדראָט פון א נייער אינוואזיע מצד די טאָטערן אין יאָר 1515. אויף די חורבות פון שטאָט און אירע הילצערנע הייזער, איז אין זעכצנטן יאָרהונדערט אויפגעשטעלט געוואָרן די נייע סאמבאָר.
אין רעזולטאט פון די אינוואזיעס און אגרעסיעס וועלכע די שטאָט האַט געהאט אויסצושטיין, האָט דער סטאראָסטע קשישטאָף אָדראָוואָנזש שידלאָווסקי, ארומגערינגלט די שטאָט אין יאָר 1530 מיט א דיקע מויער און טיפע אָקאָפעס, כדי זי צו באשיצן. צוליב דער מויער, האָט די שטאָט געמוזט זיך איינשרומפן און זיך באגרענעצן צו ענגע גאסן, אָן א מעגלעכקייט צו נאטירלעכער אויסברייטערונג און וווקס אין משך פון איבער 250 יאַר. אזוי איז פארגליווערט געוואָרן די אנטוויקלונג פון דער שטאָט אין אירע ענגע גרענעצן ביז די ערשטע יאָרן פון דער עסטרייכישער אָקופאציע. וועגן דעם וועט דערציילט ווערן שפעטער.
די מויערן ארום דער שטאָט, די טויערן און טורעמס, האַבן פיל באשעפטיקט די שטאָט־פארוואלטונג און גורם געווען צו א שווערער שטייערן־לאסט פאר די איינוווינערס, כדי האלטן אין א גוטן צושטאנד די אלע איינריכטונגען צו באשיצן די שטאָט. אויסער דעם איז יעדע איינע פון די האנטווערקער־צעכן (גילדעס) געווען פארפליכטעט צו האלטן וואַך אויף א געוויסן אָפשניט און אויך אויסהאלטן אויפן אייגענעם חשבון באשטימטע כלי־זיין.
ווי דער רוקנביין פון דער אויפסניי־געבויטער שטאָט האָט געדינט דער ראָטהויז מיט א טורעם און זייגער, וואָס איז אוועקגעשטעלט געוואָרן אינמיטן מארק. אין יאַר 1637 איז די דאָזיקע געביידע פארברענט געוואָרן אין א שריפה וואָס האָט פארלענדט כמעט די גאנצע שטאָט. ערשט אין יאָר 1668 איז אויפגעשטעלט געוואָרן א נייע שטאָט־געביידע, בראש מיט א טורעם, אויף וועלכן ס'איז דאָס ערשטע מאָל געהאָנגען דער עמבלעם פון שטאָט: א הירש, אין וועמענס האלדז עס שטעקט א פייל.

דער קיניגלעכער פּאלאץ

א צווייטער, וויכטיקער פארטיידיקונג־פונקט איז געווען דער קיניגלעכער פּאלאץ אויסער דער שטאָטישער מויער, אין דער פאָרשטאָט בליך. צומערשט איז ער געווען פון האָלץ און פארברענט געוואָרן אין יאָר 1498. אין זעכצנטן יאָרהונדערט האָט מען אים ווידער אויפגעשטעלט נעבן דניעסטר. דער דערמאָנטאר סטאראָסטע קשישטאָף אָדראָוואָנזש שידלאָווסקי, וואָס האָט ארומגערינגלט סאמבאָר מיט א דיקן מויער, האָט יענעם יאַר אָנגעהויבן אויך אויפשטעלן דעם פּאלאץ ווי א פעסטונג מיט אויסגראָבונגען און ערד־אָנשיטן.
אינעם קיניגלעכן פּאלאץ, דאס זיצאָרט פון סטאראָסטע, איז אויסער די אָנגעשטעלטע, וואָס זייער צאָל אין יאָר 1569 איז געווען 65 פּערזאָן, האָט זיך אויך געפונען א מיליטערישער גארניזאָן פון פוסגייערס און קאוואלעריסטן. די זעלנער האָבן געהאַט אן אויפגאבע נישט נאָר צו באשיצן דעם פּאלאץ, נאָר אויך אָפּהיטן די זיכערקייט פון סאמבאָר און אומגעגנט. זיי האָבן אויך באדארפט פירן א מלחמה מיט כנופיות וואָס זענען אריינגעדרינגען פון אונגארן און אָנגעווארפן אן אימה אויף דער גאנצער געגנט.
דער קיניגלעכער פּאלאץ פון סאמבאָר האָט זוכה געווען אויפצונעמען אין זיך כמעט אלע קיניגן פון פוילן. לכבוד זיי האָט מען איינגעאָרדענט פּראכטפולע אויפנאמעס מיטן אנטייל פון די נאָטאבלען פון שטאָט.

שריפות

די שטאָט סאמבאָר, צונויפגעדרענגט אויף א קליינעם שטח צווישן מויערן וועלכע האָבן זי ארומגערינגלט, איז געפּרוווט געוואָרן מיט א סך שריפות, צווישן זיי – אויך צופעליקע. איינע אזא שריפה איז אויסגעבראָכן אין יאַר 1585 און פארלענדט כמעט א האלבע שטאָט. שרעקלעך איז געווען די שריפה אין יאָר 1637, אין וועלכער ס'איז פארברענט געוואָרן די גאנצע שטאָט, אויסער איין גאס. דעם 29סטן אָקטאָבער 1779 האָט א ריזיקע שריפה פארברענט 144 הייזער.

פארפלייצונגען

אויסער די שריפות, האָט די שטאָט אויך געליטן פון פארפלייצונגען פונעם דניעסטר. די ערגסטע פארפלייצונגען זענען געווען אין די יאָרן 1688 און 1700. דער דניעסטר האַט אויסגעגאָסן איבער די ברעגעס, מעכטיקע שטראָמען וואסער האָבן מיט זיך מיטגעריסן גאנצע הייזער, מענטשן און פי זענען דערטרונקען געוואָרן. א טייל מענטשן האָבן געזוכט רעטונג אויף די ביימער.

מגיפות

פון צייט צו צייט זענען אין שטאָט אויסגעבראָכן מגיפות און געבדענגט מיט זיך א סך קרבנות. אין יאָר 1705 זענען פון דער כאַלערע־מגיפה געשטאָרבן צוויי־דריטל פון די איינוווינערס. די בתי־עלמינס זענען פארפולט געוואָרן און מ׳האָט די געשטאָרבענע קובר געווען אין די גערטנער. נאַך יענער מגיפה זענען אין סאמבאָר געבליבן קוים 1300 איינווינערס.

אין יאָר 1771 איז אויסגעבראָכן א מגיפה, פריער אין יידישן קווארטאל אין בליך, וואַס האָט געטויט איבער 400 קרבנות. פון בליך האָט זיך די מגיפה פארשפרייט אין שטאָט און גורם געווען איבער דריי טויזנט קרבנות.

הונגער

אין די יאָרן 1846 און 1847 האָט די שטאָט געטראָפן איינער פון די גרעסטע אומגליקן: הונגער! די באפעלקערונג האָט זיך געמוזט דערנערן מיט גראָז און בלעטער פון ביימער. פיל זענען אויסגעגאנגען פון הונגער.

די ערשטע שול

פון אָנהייב גרינדונג פון דער שטאָט, איז אין סאמבאָר געשאפן געוואָרן א קלויסטער־שול, ווו די אונטעריכטשפראך איז געווען לאטיין.

די ערשטע דרוקעריי

די ערשטע דרוקעריי איז אנטשטאנען בערך אין יאָר 1617 אין דאָרף אוהערעץ נעבן סאמבאָר. אין 1618 איז אין אוהערעץ דערשינען א בוך אין דער רוסישער שפראך ״סאָבראניע וואָקראטצע סלאָוועץ וו אוהערעצאך״.

די באפעלקערונג

ביזן ניינצנטן יאָרהונדערט איז נישט געווען קיין אָפיציעלע סטאטיסטיק וועגן דער צאָל איינוווינערס אין סאמבאָר. דעריבער באגנוגענען זיך די פאָרשערס מיט דער צאָל הייזער וואָס זענען יאָ געווען פארשריבן און לויט דעם באשטימט די צאָל איינווינערס.

אין יאָר 1568 האָט סאמבאָר מיט די פאָרשטעט פארמאָגט 536 הייזער. לויט די פאָרשונגען, האָבן אין יעדער הויז געוווינט אין דורכבשניט זיבן נפשות, אזוי אז אין יענעם יאָר האָט די באפעלקערונג פון סאמבאָר געציילט 3,722 נפשות בערך. דער היסטאָריקער און פאָרשער א. יאבלאָנאָווסקי שטעלט פעסט, אז אין יאָר 1568 האָט נאָווי סאמבאָר געציילט 4,025 נפשות און סטארי סאמבאָר – 105 נפשות. דער פאָרשער און היסטאָריקער א. פראָהאַסקאַ שטעלט פעסט, אז אין יאָר 1578 האָט סאמבאָר געציילט 4,130 איינוווינערס.

לויט דער אויסרעכענונג פון דער צאָל הייזער אין יאָר 1760, האָבן זיך געפונען אין סאמבאָר 3,486 איינווינערס. אין אכצנטן יאָרהונדערט איז זייער צאָל געווען א קלענערע ווי אין זעכצנטן און זיבצנטן יאָרהונדערט, צוליב דער פארקלענערטער באפעלקערונג אין 1705, אין רעזולטאט פון דער כאָלערע־מגיפה.

דאקעגן פון ניינצטן און צוואנציקסטן יאָרהונדערט איז שוין פאראן אן אָפיציעלע סטאטיסטיק. אין 1828 האָט סאמבאָר געציילט 8,616 איינוווינערס אין 1281 הייזער.

אין יאָר 1869 – 11,749 איינוווינערס (1909 הייזער).

אין יאָר 1880 – 13,586 איינוווינערס (2507 הייזער).

לויט דער רעליגיעזער פארטיילונג אין יאָר 1880 האָבן געהערט:

צו דער רוימיש־קאטוילישער קירכע ־ ־ 7,049.

צו דער גריכיש־קאטוילישער קירכע ־ 2,073.

פארשידענע ־ 37.

צו משה רבינוס גלויבן (יידן) – 4,427

צוזאמען: 13,586.

אין יאָר 1890 האָט די שטאָט געציילט 14,324 איינוווינערס.
אין יאָר

1900	17,039
1906	17,093
1910	20,257
1921	19,417
1931	22,269

(פאָלאַקן — 54.8%; יידן — 28.7%; רוסן — 16.5%).
סוף 1933 האָט סאַמבאָר געציילט 25,000 איינוווינערס.

סאַמבאָר אין דער געשיכטע פון פוילן און רוסלאַנד

אינעם קיניגלעכן פּאַלאַץ אין סאַמבאָר האָט אָנגעהויבן אָנצונעמען הויט און ביין דער גרוואַגטער פּאָליטישער פּראָגראַם פון סאַמבאָרער סטאַראָסטע יעזשי מנישעק, אוועקצוזעצן אויפן צאַרישן טראָן אין רוסלאַנד זיין טאָכ־טער מאַרינאַ מנישעק, דורכן חתונה מאַכן זי מיטן צוקונפטיקן צאַר דימיטרי דער ערשטער (דער פאַלשער). דאָס איז באמת געווען א געוואַגטער פּלאַן וואָס האָט גע־האַט א ברירה לגמרי צו ענדערן דעם גאַנג פון דער פּוילישער געשיכטע. דער פּלאַן איז געשטיצט געוואָרן דורכן קיניג פון פוילן און אירע וויכטיקע פּאָליטיקערס, מיט דער האָפענונג צו געווינען די מאָסקווער־פּראַוואָסלאַווע אימפּעריע פאַרן קאַטוילישן קלויסטער און אונטער דעם סצעפּטער פון פוילנס הערשער, אויפשטעלן א מעכטיקע סלאַווישע מלו־כה. אין יענער צייט, אָנהייב זיבצנטן יאָרהונדערט, זענען דורך די דיפּלאָמאַטן פון די איירָאָפּעישע מדינות, אָפּט דערמאָנט געוואָרן די נעמען פון סאַמבאָר און איר סטאַראָ־סטע מנישעק. די קאַטוילישע קירכע און דער פּויפּסט אין רוים האָבן מיט איינגעהאַלטענעם אָטעם נאָכגעפאָלגט די געשעענישן מיט דער האָפענונג, אז דער דערפאָלג פון דער פּוילישער מלוכה וועט ברענגען פיל נוצן דער קאַטוילישער קירכע אויפן ווייטן מזרח.

יענע דראַמאַטישע און שפּאַנענדיקע טעג מיטן טראַגישן פינאַל, האָבן שרייבערס, פּאָעטן, סקולפּטאָרן און מאָלערס געגעבן א טעמע פאַר וויכטיקע שאַפונגען אַרום דעם גורל פון מאַרינאַ מנישעק, די צאַרין פון רוסלאַנד און דימיטרי דער פאַלשער, דער אַלרוסלענדישער צאַר, אויפן פאָן פון קיניגלעכן, ראָמאַנטישן פּאַלאַץ אין סאַמבאָר וואָס אויפן טייך דניעסטער.

און איצט לאָמיר זיך אומקערן צום ווייטערדיקן גאַנג פון די געשעענישן:

אין יאָר 1603 דערשיינט אין פוילן דימיטרי דער פאַלשער וואָס האָט געטענהט, אז ער איז דער זון פון רוסישן צאַר איוואַן דער גרויזאַמער, וועלכער איז אַנטלאָפן פון די מערדערס, געשיקטע פון צאַר באָריס גאָדונאָוו. דימיטרי האָט געפונען אונטערשטיצערס צווישן די הערשערס פון פוילן, וואָס האָבן אין אים געזען א װערקצייג אין זייער פּאָליטיק כלפּי מאָסקווע, ווי אויך צווישן די יעזואיטן אין פוילן, וואָס האָבן געהאָפט דורך דעם איינצופירן דעם קאַטאָליציזם אין מאָסקווע.

דער פאַלשער דימיטרי איז געבראַכט געוואָרן קיין סאַמ־באָר ווו ער האָט צוזאַמען מיטן סטאַראָסטע יעזשי מנישעק געוווינט אין קיניגלעכן פּאַלאַץ, אין די חדשים דעצעמבער 1603 און יאַנואַר־פעברואַר 1604. דימיטרי איז געוואָרן אויפגענומען דורכן פּוילישן קיניג זיגמונט דער דריטער און אָנהייב מאַי 1604 האָט ער זיך אומגעקערט קיין סאַמבאָר און דאָרט אונטערגעשריבן א דאָקומענט, אין וועלכן ער פאַרפליכטעט זיך צו נעמען פאַר א ווייב מאַרישאַן, די טאָכטער פון סאַמבאָרער סטאַראָסטע און סאַנדאָמירער וואָיעוואָדע יעזשי מנישעק, און שטרעבן צו פאַראייניקן די פּראַוואָסלאַווע, רוסישע קירכע מיט דער רוימיש־קאַטוילישער קירכע און אומקערן מנישעקן אלע הוצאות אין שייכות מיט זיין נסיעה קיין רוסלאַנד.

אין משך פון 4 חדשים, פון מאַי ביז דעם 24סטן אויגוסט 1604, איז די שטאָט סאַמבאָר פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטער ווו ס'האָבן זיך קאָנצענטרירט די פעדים פון דער איירָאָפּעישער פּאָליטיק. פון קיניגלעכן פּאַלאַץ אין שטאָט

זענען געשיקט געוואָרן שליחים אין פארשידענע לענדער, אויך אויפרופן צו די קאָזאקן און בריוו קיין רוים, די הויפטשטאָט פון פויפסט.

קיין סאמבאָר זענען געקומען פליטים פון מאָסקווע, קאָנגרעס פון צאר באָריס גאָדונאָוו, קאָזאַקישע אטאמאנען, פארשידענע שפּיאָנגען. אין שטאָט זענען אויך קאָנצענטרירט געוואָרן איינהייטן פון פוילישן מיליטער.

דעם 28סטן אפריל 1604 האָבן דימיטרי און מנישעק, בראש פון מיליטער און פרייווויליקע, פארלאָזט סאמבאָר, אויפן וועג קיין מאָסקווע. אויפן וועג זענען צו זיי צוגעשטאנען נאָך פּאָלקן און דעם 23סטן אָקטאָבער 1604 זענען זיי אריבער די פּויליש־רוסישע גרענעץ. אָבער דאָ האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויף א ווידערשטאנד מצד דעם צארס ארמיי. אין משך פון עטלעכע חדשים זענען פאָרגעקומען קאמפן צווישן דעם פּוילישן און ריסישן מיליטער, נאָר אָן אנטשיידונג. אָבער דעם 13טן אפריל 1605, נאָכן פלוצומדיקן טויט פון צאר באָריס גאָדונאָוו, ווען מ'האָט פארסמט, האָט דימיטרי, מיט דער אונטערשטיצונג פון פּוילן און די קאָזאקן פון דאָן, דעראָבערט מאָסקווע, דערהרגעט פיאָדאָר דעם צווייטן, גאָדונאָווס זון, וואָס האָט געהערשט נאָכן פאָטערס טויט.

איידער מארינא מנישעק איז אוועק קיין מאָסקווע, כדי אָנטאָן אויף איר קאָפּ די קרוין פון דער צארין פון רוסלאנד, איז זי דעם 11טן פעברואר 1606 אָנגעקומען קיין סאמבאָר, כדי פארברענגען דאָרט עטלעכע וואָכן, אין דער געזעלשאפט פון קרובים און פריינד. פון סאמבאָר, האָט דער חתונה־פּאַראַר פון מארינאן ארויסגערירט דעם 2טן מערץ 1606. די פמליה, בראש מיט יעזשי מנישעק, האָט געציילט א טויזנט מענטשען. ביים אריבערגיין די גרענעץ, איז די צאָל דערגאנגען ביז 2,200.

דעם 18טן מאי 1606 איז פאָרגעקומען די קרוינונג פון מארינען אלס צארין און דעם 19טן מאי – די חתונה.

נאָר אין דער זעלבער צייט פון די לוקסוס־אַרטיקע אויפנאמעס און פייערונגען לכבוד די געסט און בעלי־שמחה, איז אנטשטאנען א געהיימע פארשווערונג מצד קעגנערס פון צאר דימיטרי, בראש מיטן פירשט באזילי שויסקי, וואָס איז מיט א צייט פריער אמנעסטירט געוואָרן פון דימיטרין – צו דערמאָרדן דעם צאר מיט אייניקע פּאָלאקן. עס זענען אויסגעבראָכן אומרוען און א 3/4 שעה איידער ער איז געקרוינט געוואַרן אלס צאר, איז דימיטרי געוואָרן דערמאָרדעט.

דאָס געשטאלט פון צאר דימיטרי איז פארייביקט אין דער רוסישער ליטעראטור דורכן גרעסטן רוסישן פּאָעט אלעקסאנדער פּושקין און דער פּיעסע ״באָריס גאָדונאָוו״; אין דער דייטשער ליטעראטור – דורך פרידריך שילער און פרידריך העבעל, וואָס האָט געשילדערט דימיטרין נישט ווי א שווינדלער (ווי שילער שטעלט אים פאָר), נאָר ווי אן אדלמאן מיט הויכע אידעאלן פון א הערשער, וואָס שטרעבט צו אַ ציל.

דער פאָטער פון דער צארין מארינא, יעזשי מנישעק, איז געשטאָרבן אין סאמבאָר דעם 16טן מאי 1613 און מ'האַט אים קובר געווען אין דאָרטיקן בערנארדינער־קלויסטער.

אין דער תקופה פון דער עסטרייכישער אָקופּאציע

דעם 5טן אויגוסט 1772 האַבן די דריי גרויסמאכטן: רוסלאנד, עסטרייך און פּרייסן אדורכגעפירט די ערשטע פארטיילונג פון פּוילן. עסטרייך האָט באקומען דעם גרעסטן טייל פון מזרח גאליציע און א טייל פון מערב גאליציע. אזוי ארום איז סאמבאָר אריינגענומען געוואָרן אין תחום פון דער עסטרייכישער אָקופּאציע. מיטן ארונטערפאלן אונטער דער עסטרייכישער הערשאפט, זענען אין סאמבאָר פאָרגעקומען וויטגייענדיקע ענדערונגען. די שטאָט איז געוואָרן א צענטער פון וויכטיקע עסטרייכישע אמטן, מיט דייטשע אָדער טשעכישע באאמטע. דאָרט האָט אויך סטאציאָנירט א פּאָלק פוסגייער פון דער עסטרייכישער ארמיי. אויף די עפנטלעכע ערטער און מלוכהשע פייערונגען, האָט מען אלץ אָפטער זיך באנוצט מיט דער דייטשער שפּראך.

אָפּגעשאפט די שטאָט־מויער

צוליב דעם געענדערטן אופן פון פירן מלחמות און געענדערטע איינשטעלונג בנוגע דער וויכטיקייט פון שוץ־מויערן, האָט א סוף גענומען צו דעם מאָדנעם אויסזען פון דער שטאָט, וועלכע איז געווען אריינגענומען ווי אין א קלעם, אָן דער מעגלעכקייט זיך אויסצוברייטערן און צו וואקסן.

אין איינקלאנג פון דער קיניגלעכער פאראָרדענונג פון יאָר 1784, האָט מען אָנגעהויבן צו צעשטערן די מויער ארום דער שטאָט, וועלכע האָט זי נישט געלאָזט זיך אנטוויקלען. די איינוווינערס איז דערלויבט געווען צו נעמען פאר זיך די ציגל און שטיינער פון דער אומגעוואַרפענער וואנט.

אויפן אָרט פון דער מויער, זענען אנטשטאנען נייע גאסן, די שטאָט האָט זיך פארברייטערט און באפרייט געוואָרן פון מיטאלטערלעכע רייפן. די עסטרייכישע מאכט האָט אויך נישט אָפגעהיטן און נישט געזאָרגט פארן קיניגלעכן פאלאץ, ווען מענס ווענט האָבן אָנגעהויבן זיך פונאנדערצופאלן.

אין יאָר 1792 האָבן די עסטרייכער פארקויפט דעם פאלאץ מיט די ארומיקע הייזער דער שטאָט־פארוואלטונג, וואָס האָט פארוואנדלט דעם פאלאץ אין א ביר־ברויעריי, וועלכע איז פארמאכט געוואָרן אָנהייב 19טן יאָרהונדערט. פון די ציגל פון דער ברויעריי, איז שפעטער אויפגעשטעלט געוואָרן דאָס שטאָטישע שפיטאָל.

אין יאָר 1788 האָט דער עסטרייכישער קיסר יאָזעף דער צווייטער דערהויבן סאמבאָר צו א פרייע, קיניגלעכע שטאָט, זי איבערגעלאָזט אין די פריערדיקע גרענעצן און פונדאָסניי אָרגאניזירט די אדמיניסטראטיווע און גערעכטלעכע מאכט.

די שטאָט האָט זיך אנטוויקלט. אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, איז זי געוואָקסן אין צאָל און דורכגעמאכט אן אינדוסטריעל־קאָמערציעלן אויפשטייג. פון 5 טויזנט איינוווינערס אין דורכשניט, וועלכע סאמבאָר האָט געציילט אין 18טן יאָרהונדערט איז די צאָל געוואקסן ביז 8 טויזנט בערך אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט און ביז 12־14 טויזנט אין דער צווייטער העלפט פון דערמאָנטן יאָרהונדערט. אין דער ערשטער העלפט פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט, איז די צאָל איינוווינערס דערגאנגען פון 17 טויזט ביז 25 טויזנט.

דער דריי־פאכיקער וווּקס אין פארלויף פון עטלעכע צענדליק יאָר, איז פאָרגעקומען הויפטזאכלעך צוליב דעם איבערגאנג פון דער דאָרפישער באפעלקערונג אין שטאָט פון איין זייט, און די אנטוויקלונג פון דער באַן־קאָמוניקאציע, האנדל און פאבריקאציע, פון דער אנדערער זייט.

סאמבאָר האָט זוכה געווען צו א וויכטיקער באן־פארבינדונג כמעט מיט אלע וועלט־טיילן. א דאנק דעם האָט זי געהאט א מעגלעכקייט צו שיקן איר לאנדווירטשאפטלעכע פראָדוקציע אין די אינדוסטריעל אנטוויקלטע מדינות פון דער עסטרייכישער אימפעריע, עקספּאָרטירנדיק אין אָנגעזעענע צאָלן: תבואות, פי, עופות, אייער און האַלץ.

אין יאָר 1889 האָט סאמבאָר געהאט די פאָלגנדיקע אינדוסטריעלע, קאָמערצילע און האנטווערקערישע אונטערנעמונגען: פאבריקן פון שוועבעלעך, בוימאייל, זייף, צו דעסטילירן ספירט, א ביר־ברויעריי, א ווײַן און ליקערפאבריק, צוויי מילן, אן אייזן־אונטערנעמונג. 39 גאלאנטעריע און לעדער־געשעפטן; 107 פארשידענע קראָמען; 85 שענקן; 7 פאָלקס־רעסטאָראנען; 1 קאפע־הויז.

בעלי־מלאכות: 65 שוסטערס, 38 שניידערס, 26 שוחטים; 22 בעדנערס, 8 בלעכערס, 6 קאָוואלעס; 6 מויערערס, 6 גארבערס, 6 זייגערמאכערס, 4 שלאָסערס, 2 זאָטלערס, 2 פאָטאָגראַפיסטן.

מיטן וווּקס פון דער באפעלקערונג, האָט זיך אויך אנטוויקלט די פאבריקאציע און האנדל, עס זענען צוגעקומען נייע הייזער און עפנטלעכע געביידעס.

שפיטאָלן

אין יאָר 1889 זענען געווען צוויי שפיטאָלן. איינס, געגרינדעט פון דער שטאָט־פארוואלטונג אין יאָר 1825, מיט 50 בעטלעך. יענעם יאָר (1889) זענען געווען אין שטאָט 6 אלגעמיינע דאָקטוירים, 2 כירורגן און 7 אקושעריִנס.

אפטייקן

אין די שטאָטישע ביכער איז פארשריבן, אז אין יאָר 1588 און אין יאָר 1660 איז געווען 1 אפטייקער. אין 1889 ־ 2 אפטייקן.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין די יאָרן 1772־1914 איז סאמבאָר געווען אונטער דער עסטרייכישער הערשאפט. אין דער העלפט סעפטעמבער 1914 האָבן די עסטרייכישע חילות פארלאָזט די שטאָט, צוליבן פאָרויסמארש פון דער רוסישער ארמיי. א טייל איינוווינערס איז אוועק פון שטאָט, צוזאמען מיט די עסטרייכישע זעלנער. די מערהייט איז געבליבן, ווארטנדיק מיט ציטער און שפאנונג אויפן ארייַנמארש פון די רוסישע קאָזאקן. די מורא איז נישט געווען קיין אומזיסטיקע. ווי נאָר די קאָזאקן זענען אריין, האָבן זיי זיך א לאָז געגעבן איבער די גאסן און הייזער, פארגוואלטיקט פרויען און

גערויבט אלץ וואָס איז געקומען אונטערן האנט. זיי האָבן אויסגעליידיקט געשעפטן און שטובן, לאָזנדיק נאָך זיך חורבות.

פון איין מאכט צו דער אנדערער

אין אָקטאָבער 1918 איז סאמבאָר פארכאפט געוואָרן פון די אוקראַינער, וואָס האָבן געהערשט אין אלע אמטן און אינסטיטוציעס. זייער הערשאפט האָט אָבער געדויערט נישט מער ווי 7 חדשים. דעם 16 מאַי 1919 האָבן די אוקראינער פארלאָזט די שטאָט, און זי איז פארנומען געוואָרן דורכן פוילישן מיליטער. סאמבאָר איז געוואָרן א שטאָט אין דער זעלבשטענדיקער פוילן, ביז דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. די פּאָלאַקן האָבן גע־הערשט אין סאמבאָר פון יאָר 1919 ביז 1939. פון סעפטעמבער 1939 ביז סוף יוני 1941 – האָט סאמבאָר געהערט צו דער סאָוועטישער אוקראינע. פון 1טן יולי 1941 ביז אויגוסט 1944, האָבן אין שטאָט געהערשט די דייטשן. מיטן דעראָבערן סאמבאָר דורך דער רויטער ארמיי אין אויגוסט 1944, איז די שטאָט אנעקסירט געוואָרן דורך די סאָוועטן און געוואָרן א טייל פון אוקראינע.

די יידישע סאמבָאר אין פארשידענע תקופות

די ערשטע יידן האָבן זיך באזעצט אין סאמבאָר, אָנהייב 15טן יאָרהונדערט, נאָכן גרינדן די שטאָט, ווי דאָס דערציילן דאָקומענטן פון יענער צייט. די ערשטע יידן אין סאמבאָר ווערן דערמאָנט אין יאָר 1447. אין די יאָרן 1447־1450 האָבן דאַרט געוווינט 12 יידישע משפחות. אין יאָר 1507 האַבן יידן פון סאמבאָר באצאָלט דעם קיניג 15 זלאָטים צו זיין קאָראָנאציע. אין יאָר 1519 האָט דער קיניג זיגמונט דער ערשטער צוו. אנד צו וויסן געגעבן דעם סטאראָסטע פון סאמבאָר, אז ער האָט געגעבן די יידן רעכט צו וווינען אין יעדן אָרט וועלכן זיי וועלן אויסקלויבן און דאָרט קענען פירן זיירע ענינים.

דעם 10טן אפריל 1540, האָט זיגמונט דער ערשטער ארויסגעגעבן א קיניגלעכן דעקרעט צו אלע שטייערן־אויפמאָנערס, נישט מאָנען ביי יידן מערער צאָל וויפל דאָס געזעץ פּאָדערט. די געגעבענע פרייהייט די יידן צו האנדלען און צו באזעצן זיך אין שטאָט, האָט דערצערנט די קריסט־לעכע סוחרים, וועלכע האָבן אין יידן געזען ערנסטע קאָנקורענטן. נישט קענענדיק זיי בייקומען מיט פרייער קאָנקורענץ, האָבן זיי זיך באקלאָגט פארן קיניג זיגמונט דער ערשטער און געפאָדערט צו באזייטיקן די יידישע סוחרים אויסער די מויערן פון שטאָט און פארווערן זיי צו פאר־נעמען זיך מיט האנדל. אין יאָר 1542 געלונגט זיי ארויס צו באקומען פון זיגמונט דעם ערשטן א קיניגלעכן באפעל, וועלכער פארווערט די יידן צו געפונען זיך אינערהאלב די שטאָטישע מויערן און פארנעמען זיך מיט מסחר אין די געוויינלעכע מארק־טעג. נאָר בעת די יארידן מעגן זיי האנדלען. אזוי ווי אין באפעל איז נישט געווען קלאָר אָנגע־וויזן, אז ס'איז פארבאָטן די יידן צו בלייבן וווינען אין שטאָט, זענען יידן דאָרט געבליבן און אין געהיים זיך באשעפטיקט מיט האנדל. דאָס האָט גורם געווען צו נייע אַנקלאגעס מצד די קריסטלעכע שטאָטלייט פארן קיניג זיגמונט אוגוסט און אין רעזולטאט איז אין יאָר 1551 ארויס א קיניגלעכער באפעל, וואָס האָט פארבאָטן יידן צו האנד־לען און אויך צו געפונען זיך אין סאמבאָר, אויסער די געוויי־נלעכע מארק־טעג, ווען ס'איז דערלויבט דער אריינקום אין שטאָט. דער דאָזיקער באפעל האָט געצוווּנגען די יידן צו פארלאָזן די שטאָט און צו באזעצן זיך אויסער די מויערן, אין א באזונדערן קווארטאל, וועלכן מ'האָט גערופן בליך (אויפן נאָמען פון דער געבייִדע נעבן קיניגלעכן פּאַלאַץ, ווו מען האָט געווייסט די לייוונט – "בליכאָוואַניע", אויף פּויליש – וועלכע עס האָבן אויסגעארבעט אָרטיקע וועבערס). אין 16טן יאָרהונדערט האָבן אייניקע שטעט און גרעסערע שטעטלעך באקומען אלץ מער קיניגלעכע באפעלן מיט פארבאָטן פאר יידן אין זיי צו וווינען. די דאָזיקע באפעלן האָט מען גערופן "פריווילעגיעס פון אומטאָלעראַנץ צו יידן" ("פריווילעגיום דע נאָן טאָלעראַנדיס יודאציס"). אויך סאמבאָר האָט באלאנגט צו די שטעט.

אָבער אויך מיטן כוח פון די אכזריותדיקע גזירות און פארביסענער מלחמה מצד די קריסטלעכע שטאָטלייט קעגן די יידן, האָט זיך נישט געלאָזט אָפּהאלטן דעם כסדר־דיקן וווּקס פון יידישן ישוב. יידן האָבן אויסגענוצט דאָרט יעטוועדע געזעצלעכע און האלב־געזעצלעכע מעגלעכ־קייט. די גזירות האָבן געגעבן יידישע סוחרים א הנחה און דערלויבעניש צו באזוכן די יארידן. די שטאָט־פארוואלטונגען האָבן אליין איינגעזען, אז אָן דער באטיי־ליקונג פון יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות, וועלן די יארידן נישט דערגרייכן זייער ציל. יענע יידן וואָס האָבן געהאט א דריסת־רגל אין שטאָט אין די יאריד־טעג, האָבן

אָנגעווענדעט אלערליי פּאַרטלען דאָרט צו בלייבן, אויך נאָכן פארענדיקן דעם יאריד. זיי האָבן זיך ארויסגעהאָלפן מיט רייכע קריסטלעכע סוחרים, מיט וועלכע זיי האָבן געהאט האנדלס־באַציונגען. אין די קלענערע שטעט האָבן ייִדן זיך באַזעצט אין די פּאַרשטעט, וועלכע האָבן באַלאַנגט צו די קרייז־פּאַרוואַלטערס, אָדער סטאַראָסטעס. די דאָזי־קע נחלות פון אדל־לייט, סטאַראָסטעס, גלחים און מאָנאַכן־אָרדערס זענען אויסגעטיילט געוואָרן פון דער שטאָט אָדער שטעטל ווי ״יורידיקום״, מיט א באַזונדערן מעמד, ווייל זיי זענען נישט אונטערגעליגן דער שטאָטישער מאכט און אירע געזעצן. פון אַזעלכע ״יורידיקום״ זענען ייִדן אריבער מיט דער צייט אין די שכנותדיקע גאַסן און קוואַרטאַלן, מיט וועלכע ס׳האָט אָנגעפירט די מוניציפּאַלע מאכט.

סאַמבאָר קאָן דינען ווי א ביישפּיל פאר דער קאַטעגאָריע מיטלמעסיקע, קיניגלעכע שטעט. אויך נאָכדעם ווי ייִדן האָבן זיך באַזעצט אין בליך, זענען זיי שפּעטער ווידער אריינגעדרינגען אין שטאָט גופא און מיט דער צייט געשאַפן דאָרט א פאַרהעלטנישמעסיק גרויסע קהילה. אפילו ווען סאַמבאָר האָט נאָך אין יאָר 1542, ווי דערמאָנט, באַקומען דעם קיניגלעכן פארבאָט וואָס פאַרווערט דאָרט ייִדן צו ווױ־נען, איז אָבער אין שפּעטערדיקע מלוכהשע דעקרעטן בפי־רוש געגעבן געוואָרן ייִדן די רעכט צו קומען אין שטאָט צו די יארידן. אַזוי ארום, אין זכות פון פּראָטעקציע פון די אדל־לייט, האָבן ייִדן זיך באַזעצט אין סאַמבאָר אין 16טן און 17טן יאָרהונדערט. איז נישט קיין וווּנדער, וואָס די ייִדישע באַפעלקערונג דאָרט איז געוואַקסן פון יאָר צו יאָר, טראָץ די קיניגלעכע באַפעלן צו פארלאָזן די שטאָט און זיך באַזעצן אויסער אירע מויערן.

סוף פון 16טן און אָנהייב פון 17טן יאָרהונדערט, איז סאַמ־באָר געווען דער צווייט־גרעסטער ייִדישער און וויכטיקער ישוב אין דער גאַנצער געגנט פון פּשעמישל. אין יאָר 1569 האָבן אויף דער אלגעמיינער צאָל פון 536 הייזער, זיך געפו־נען 170 ייִדישער הייזער (31.7%).

דער פּוילישער פּאָרשער אלעקסאַנדער יאַבלאָנאָווסקי לײ־גט פאָר צו ציילן די ייִדישע באַפעלקערונג אויף אַזא אופן, אז די צאָל הייזער זאָל פארטאָפּלט ווערן אויף 12 נפשות אין יעדער הויז. אַזוי ארום קומען מיר צום אויספיר, אז די צאָל ייִדן אין סאַמבאָר האָט באַטראָפן 2,040 (12 × 170) ד.ה. 50%.

מיט דעם איז נישט מסכים דער פּאָרשער אלעקסאַנדער קוטשאַראַ. אויפן סמך פון פארשידענע קאָמבינאַציעס און אויסרעכענונגען, איז ער ביי דער מיינונג, אז די צאָל נפשות אין יעדער ייִדיש הויז, איז מאקסימום 9. אויב אַזוי, איז די צאָל ייִדן אין סאַמבאָר דערגאַנגען צו 1530 (9×170). לויט דער קאַלקולאַציע, האָט די ייִדישע באַפעלקערונג לגבי דער אלגעמיינער צאָל אין דער גאַנצער שטאָט, געציילט 37% – 38% פון די 4,000.

פון יאָר 1551 ביז 1648, במשך הונדערט יאָר, האָט די צאָל איינוווינערס אין שטאָט, ווי אויך די צאָל ייִדן, כמעט ווי זיך נישט געענדערט און ס׳האָט זיך איינגעהיטן די זעלבע פּראָפּאָרץ צווישן דער ייִדישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג.

אין יאָר 1588 האָבן די ייִדן פון בליך געצאָלט שאַנקען־געלט (״ראָגאַטקע־געלט״). פיל ייִדן אויפן אָרט האָבן ארענדירט די מילן און ביר־ברויערייען. פאר א געהעריקן אָפּצאָל, זענען די ייִדן געקומען צו א הסכם מיטן בירגער־מייסטער, בעת די מעשטשאַנעס (שטאָטישע איינוווינערס) און גלחים האָבן די גאַנצע צייט געהעצט קעגן די ייִדן.

פון די גרויסע ייִדישע ארענדאַרן אין די יאָרן 9־1628, זענען באַקאַנט: אברהם מאַשקאָוויטש, אליעזר פּאַסקאָוויטש און זאַנדעל, וועלכע האָבן געהאט די ארענדע אויף דער ביר־פּראָדוקציע אין סאַמבאָר און אומגעגנט. יענעם יאָר האָט דער ארענדאַר פון די מילן, יצחק זעליקאָוויטש, דערלאַנגט דעם קיניג אן אָנקלאַגע, אין וועלכער ער האָט באַשולדיקט דעם אדלמאַן מיכאל ווענגזשין, וואָס האָט ביי אים קאָנפי־סקירט סחורות. אין יאָר 1631 האָט דער ארענדאַר פון דער מיל, אהרון יאַקובאָוויטש, זיך באַקלאָגט פארן מלך אויף דעם רעגירונגס־באַאַמטן (סטאַראָסטע) הערנילאַוס, אז ער האָט אים פארטריבן פונעם ארענדירטן אָרט, איינגעזעצט אים מיטן איידעם, קאָנפיסקירט הייזער און געבערענגט שאָדן אים און נאָך ייִדן.

סוף זיבעצנטן יאָרהונדערט, אין יאָר 1682, האָבן זיי פּרובירט צו פארטרייבן די ייִדן נישט נאָר פון שטאָט, נאָר אויך פון דער פּאָרשטאָט בליך, נאָר דערפון זיך אָפּגעהאַלטן א דאַנק דעם גאַראַנטיע־אָפּצאָל פון דער קהילה אין פּשעמישל, וועמען ס׳איז געווען אונטערגעאָרדענט בליך־סאַמבאָר.

צווישן די ייִדן פון בליך און דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג פון סאַמבאָר איז אונטערגעשריבן געוואָרן א הסכם, לויטן וועל־כן ס׳איז די ייִדן דערלויבט צו קומען אין שטאָט אין די

מארק־טעג און יארידן, פאר אין אָפצאָל פון 8 טויזנט זלאָ־
טים. די יידן פון סאמבאָר האָבן זיך פארפליכטעט צו
באצאָלן דעם חוב דער קהילה אין פשעמישל: א העלפט אין
יערלעכע ראטעס און א העלפט פון יעדן יידן פון סאמבאָר,
וואָס קומט קיין פשעמישל אין א מארק אָדער יאריד־טאָג.
אין יאָר 1724 האָבן די יידן פון בליך זיך געוואָנדן צום מלך,
עד זאָל אָפשאפן די כלומרשטע קיניגלעכע פריווילעגיע פון
16טן יאָרהונדערט וועגן "אומטאָלעראנץ" צו יידן און
געטענהט, אז דער דאָקומענט פון יאָר 1542 איז א געפעל־
שטער. דער מלך האָט נישט אָנגענומען די ארגומענטן פון
די יידן, אָבער דערלויבט די יידן פון בליך צו קומען קיין
סאמבאָר אלע טעג אין יאָר און דאָרט פארקויפן פריי זייע־
רע סחורות. לויט דער פאראָדענונג, איז זיי אָפיציעל
דערלויבט געווען אויסצוהאלטן א שיל און א בית־הקברות,
ווי אויך נאָר איין יאטקע פאר זייערע באדערפענישן. מ'האָט
זיי אויך דערלויבט צו וווינען אויף דעם באָדן פון דער
פעסטונג, וועלכע האָט געהערט צום מלך און זענען אונ־
טערליגן זיין יוריסדיקציע.
אין יאָר 1740 איז די דערמאָנטע דערלויבעניש באנייט
געוואָרן דורכן שפעטערדיקן קיניג פון פוילן.
אין יאָר 1742 האָבן די אלט־איינגעזעסענע שטאָט־
ראטמענער פראָטעסטירט קעגן יענע בירגער פון סאמבאָר
וואָס האָבן געשלאָסן האנדלס־אָפמאכן מיט די יידן.
אין יאָר 1763 האָבן די יידן פון סאמבאָר באקומען א
דערלויבעניש אויפצושטעלן א נייע, פרעכטיקע שיל, וועל־
כע איז פארענדיקט געוואָרן סוף 18טן יאָרהונדערט און
עקזיסטירט, נאָך אָפטע רעמאָנטן, ביזן חורבן פון דער קהי־
לה.

דרוקערייען

אין דער ערשטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט, בעת דער
הערשאפט פון קיניג אויגוסט דער דריטער (1735־1763),
זענען געעפנט געוואָרן צוויי יידישע דרוקערייען, מיט
מלוכהשע פריווילעגיעס. איין דרוקעריי האָט זיך איינגע־
ארבעט אין דרוקן יאָר־קאלענדארן.

אויפשטייג און ירידה אין דער צאָל יידן

לויט דער אָפיציעלער ציילונג אין יאָר 1764, האָט די קהי־
לה אין סאמבאָר געציילט 513 נפשות, פון א יאָר אָן און
העכער. אין סוף 17טן יאָרהונדערט איז טאקע די צאָל יידן
געוועזן ווי אינמיטן דעם 16טן און אָנהייב 17טן י"ה און
אפילו דערגאנגען צו מערער פון דעם. אָבער נאָך דער
כאָלערע־מגיפה אין יאָר 1705, פון וועלכער עס זענען
אומגעקומען 2/3 פון דער באפעלקערונג אין סאמבאָר, איז
אויך די צאָל יידן פארקלענערט געוואָרן אין אזא מאָס, אז
אין דער פאָרשטאָט בליך זענען קוים געבליבן לעבן 37 יידן.
אין די ווייטערדיקע יאָרצענדליקער איז די צאָל יידן
געשטיגן און אין דער תקופה פון גרויסן אויפבלי דערגאנגען
אין יאָר 1889 צו 4,427 נפשות און לגבי דער אלגעמיינער
צאָל איינוווינערס (13,586) באטראָפן 32.6%. אָבער פון
דעמאָלט איז די יידישע באפעלקערונג דאָך נישט דערגאנ־
גען צו דער צאָל פון 16טן און ערשטע העלפט 17טן יאָר־
הונדערט, ווען זי האָט באטראָפן 38% פון דער אלגע־
מיינער צאָל.

דער געבוי פון דער קהילה

מיטן אריבערגיין אין דער פאָרשטאָט בליך, האָבן יידן
דאָרט געשאפן א באזונדערע קהילה. בראש איז געשטאנען
א געוויילטע פארוואלטונג פון 12 פרנסים (דאָזאָרעס), וואָס
זענען געוויילט געוואָרן יעדעס יאָר. ביזן סוף פון 16טן
יאָרהונדערט איז געווען נייטיק די אפראָבאטע פון
וואָיעוואָדע.
די פרנסים האָבן געמוזט אָפגעבן א טרייהייט־שבועה דעם
פוילישן מלך און זיי זענען געווען פאראנטוואָרטלעך כלפי
די מאכט־אָרגאנען. יעדן חודש איז בראש פון דער קהילה
געשטאנען איינער, וועמען מ'האָט גערופן "חודש־פרנס",
אָדער ראש הקהל. צו דער קהילה־פארוואלטונג האָבן אויך
באלאנגט א 3־5 "גוטע" יידן, וואָס האָבן געהאט אן
אויפגאבע צו זיין אסעסאָרן אין די קרייז־געריכטן.
די פארוואלטונג־מיטגלידער פון דער קהילה האָבן פאר־
נומען פארשידענע אמטן אינעם זעלבשטענדיקן קהילה־
לעבן, אויפן געביט פון רעליגיעזע פראגן, משפט, געזונט־
הייט, געלט־זאמלונגען, פדיון שבויים (אויסלייזן געפאנגע־
נע) אדג"ל.
דאָס ערשטע אָרט אין דער פארוואלטונג האָט פארנומען
דער רב. ער האָט אונטערגעשריבן די באשלוסן,
אדורכגעפירט פארשידענע וואלן, אינערלעכן משפט,
קינדער־דערציונג אאז"וו. דער רב איז געווען א באלויטער
אָנגעשטעלטער. ביזן יאָר 1551 האָט דער מלך באדארפט
באשטעטיקן אויף צו פארנעמען דעם אמט פון רב, שפע־

טער איז ער אויסגעקליבן געוואָרן דורך דער קהילה־פארוואלטונג, מיט דער אפראָבאטע פון וואָיעוואָדע. בכלל איז די קהילה־ פארוואלטונג געווען אונטערגעאָרדענט דעם אויפזיכט פון וואָיעוואָדע.

דאָס הויז פון רב, ווי אויך אנדערע הייזער פון ציבור, ווי: דער בית־כנסת, שפיטאָל, מושב זקנים און אנדערע, זענען געווען באפרייט פון שטייערן.

אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט, איז די קהילה בליך־סאמבאָר פארוואַנדלט געוואָרן אין א זעלבשטענדיקער קהילה, מיט אלע אינסטיטוציעס פון זעלבסט־פארוואלטונג, ווי ס'איז געווען איינגעפירט אין פוילן בכלל און אין רייסן בפרט.

דער אלטער יידישער בית־עלמין

ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אין סאמבאָר זיך איינגעהיטן דער אלטער יידישער בית הקברות פון 15טן יאָרהונדערט, וועלכן מ'האָט שוין נישט באנוצט. צווישן אנדערע האָט זיך דאָרט געפונען דער קבר פון הרב יצחק חריף (אייזענבערג), וואָס איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1813. אויף זיין קבר איז געשטאנען א מצבה פון יאָר 1794, און אויף איר – דער הערב פון פוילן – אן אָדלער. לויטן העברעישן אויפשריפט, איז דאָס געווען דער קבר פון משה שמולעוויטש, אן אָפיציר אין דער פוילישער ארמיי, וואָס האַט געקעמפט אין פאָלק פון בערעק יאָסעלעוויטש, געפאלן אין דער מלחמה פאר פוילנס זעלבשטענדיקייט אין דער תקופה פון קאָשטשושקאָ־אויפשטאנד.

אויף יענעם בית־הקברות האָט זיך אויך געפונען א מצבה פון נאַך א יידישן אָפיציר, וואָס האָט געדינט אין דער לייב־גווארדיע פון פוילישן קיניג אַוגוסט דער דריטער (1753־1763).

די תקופה פון דער עסטרייכישער הערשאפט

מיט דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1772, ווען סאמבאָר, צוזאמען מיט גאנץ גאליציע, איז אריבער צו דער עסטרייכישער ממשלה, איז די לאגע פון די יידן געוואָרן ערגער. לויט א עסטרייכישן, קיניגלעכן דעקרעט אין יאָר 1781, איז די יידן געגעבן געוואָרן דער מעמד פון געדולדעטע (טאָלערירטע), וואָס פאר דעם האָבן זיי באדארפט צאָלן א פארטיידיקונג־שטייער (שוצגעלט) – 4 גאָלד־רובל פאר א משפחה. אין יאָר 1797 איז אנשטאט דעם איינגעפירט געוואָרן דער כשרות־שטייער, תורה־שטייער און וואָס האָט נאָך מערער באשווערט – דער ליכט־שטייער.

די אלע שטייערן זענען איינגעמאָנט געוואָרן דורך ארענדארן, באוווסטע פון זייער אכזריותדיקייט. דער קיניגלעכער דעקרעט פון יאַר 1786 האַט טאקע דערלויבט די יידן אויפצושטעלן א שיל, אָבער דערפאר איז אויף זיי ארויפגעלייגט געוואָרן אן איינמאָליקער אָפצאָל אין דער הייך פון 2 טויזנט גאָלד־רובל, און דערנאָך – א יערלעכן שטייער פון הונדערט גאָלד־רובל. דער פארבאָט פון דער פוילישער תקופה פאר יידן צו באזעצן זיך אין שטאָט – איז געבליבן אין קראפט. דער פארקלענערטער און פאראָרעמטער יידישער ישוב אין בליך איז דורך דער עסטרייכישער מאכט אויסגענוצט געוואָרן ווי א קוואל פון הכנסות.

אין יאָר 1780 איז א טייל פון דער פאָרשטאָט בליך פארברענט געוואָרן אין א שריפה אין די יידן האָבן געמוזט זיך צונויפדרענגען אין פארבליבענעם טייל. די דאָזיקע גזירה, פון שאפן א מין געטאָ, איז געווען גילטיק ביזן יאָר 1848.

אין 18טן יאָרהונדערט און אָנהייב 19טן יאָרהונדערט איז אויך ארויס א פאראָדענונג, אז יידן זאָלן זייערע פוילישע נעמען פארבייטן אויף דייטשישע. צוליב דעם זענען געשאַפן געוואָרן משונהדיקע און אויסטערלישע נעמען. דער וואָס האָט מערער באצאָלט יענעם עסטרייכישן באאמטן וואָס האָט באשטימט די נעמען, האָט באקומען א שענערן און וויכטיקערן נאָמען. אזוי ארום זענען געשאפן געוואָרן דייטשע נעמען ווי: בער, וואָלף, בלומענטאָפ, בלומענקראַנץ און אנדערע.

יידישע פרנסות

לויט די קאלקולאציעס פון די מאכט־אָרגאנען פון יאָר 1777, איז אין גאנץ גאליציע נישט געווען מער ווי 315 קריסטלעכע סוחרים, וואָס זענען ווערט צו טראָגן דעם נאמען. דער גאנצער האנדל אין גאליציע איז אין רוב איינגעשטאנען אין יידישע הענט. אזוי ווי זיי זענען געווען פלייסיקער און שפּאָרזאמער פון די קריסטלעכע סוחרים, איז שווער געווען מיט זיי צו קאָנקורירן. זיי האָבן דערפילט א צענטראלע, ווירטשאפטלעכע אויפגאבע. יידן האָבן געהאט אין זייערע הענט דעם הורט־האנדל, ווי דעם דעטאל־האנדל.

''ווען נישט די יידן'' – האָט אין א מעמאָריאל צו דער רעגירונג געשריבן דער קרייז־פארוואלטער פון סאמבאָר

וועלכע ער האָט, אגב, באַצייכנט ווי א נויטוועדיק שלע־
כטס – ״וואָלט מען אין די שטעט נישט געקענט באַקומען
אפילו א פּאָדים אָדער א זיידענעם פּאָדים פאר עטלעכע
פּרוטות; ווען נישט זיי, וואָלטן די גוטבאַזיצערס נישט
פארקויפט זייערע תבואות און לייוונט; דער פויער וואָלט
נישט געקענט קויפן אויף באָרג און זיך איינשאַפן די סאַמע
נייטיקסטע פאר אים סחורות; אין דעם דאָזיקן לאַנד, ווו
עס פעלט פלייסיקייט, לעבן זיי אויף די ווירטשאַפט
און באַדינען אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג״.

אין דער געגנט פון סאַמבאָר האָבן געאַרבעט א 500 יידישע
וועבערס און יידישע הענדלערס האָבן געבראַנגט זייערע
אויסאַרבייטונגען צו די פּויערים אין דער געגנט פון בראָד.
די גאַנצע אַרענדירטע פּראָפּינאַציע (מאָנאָפּאָל אויף שאַרפע
געטראַנקען) אין סאַמבאָר און אומגעגנט, האָט זיך געפונען
אין יידישע הענט.

דער איבערגאַנג פון יידן צו לאַנדווירטשאַפט

אין יאָר 1851 האָט דער קרייז־רב פון סאַמבאָר, שמואל
דייטש, זיך געוואָנדן צו דער עסטרייכישער רעגירונג מיט א
פּראָגראַם צו פּראָדוקטיוויזירן דאָס גאַליציאַנער יידנטום
מיט איבערפירן א טייל פון זיי צו לאַנדווירטשאַפט און
אויפשטעלן יידישע קאָלאָניעס. ער האָט אויך געפּאָדערט
מיט כוח צונעמען די פּוילישע קליידונג און איינפירן די
אייראָפּעישע. צונויפרופן א באַראַטונג פון אָנגעזעענע יידן,
כדי צו באַהאַנדלען רעליגיעזע ענינים. איינפירן א רעגולערן
חינוך פאר דער יידישער יוגנט אין גאַליציע. אונטערדריקן
דעם חסידיזם און באַזונדערס די הערשאַפט פון די רבנים,
וואָס צוימען דעם בילדונג־פּראָצעס ביי יידן. אויפשטעלען
סאָציאַלע איסטיטוציעס פאר אָרעמע, און דער עיקר –
שאַפן לאַנדווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס.

אויף דער ווענדונג האָט געענטפערט דאָס רעליגיעס־
מיניסטעריום, אז די רעגירונג וועט פאַרשן דאָס פּראָבלעם
פון די רעליגיעזע ענינים און גאַליציע און אויך באַטראַכטן
די פאַרגעלייגטע רעפאָרמען, ווייל זיי באַציען זיך די יידן אין
גאַליציע מיט ערנסטקייט און הומאַניזם.

נייע ווינטן

מיטן ״פרילינג פון די פעלקער״ וואָס האָט זיך אָנגעהויבן
אין יאָר 1848, האָבן אויך די יידן פון סאַמבאָר דורכגעבראָ־
כן די מויערן פון געטאָ. ביסלעכוויז זענען די יידן אריבער
אין שטאָט. אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט האָבן כמעט
אַלע הייזער אויפן מאַרק־פּלאַץ געהערט צו יידן. מיט דער
געענדערטער פּאָליטישער לאַגע, איז אויך פאָרגעקומען אן
ענדערונג אין דער ווירטשאַפטלעכער לאַגע. א דאַנק דער
באַקומענער בירגערלעכער גלייכבאַרעכטיקונג, אָרגאַניזירן
זיך די יידן זייער שנעל און צייכענען זיך אויס אויפן געביט
פון האַנדל און אינדוסטריע.

אויסער די שוין דערמאָנטע 72 משפחות, וואָס האָבן זיך
מפרנס געווען פון ערד־אַרבעט, האָבן די אַנדערע געצויגן
זייער חיונה פון מסחר, פאַבריקאַציע און האַנטווערקעריי.
אין יאָר 1820 האָט א ייד געגרינדעט א פּריוואַטע באַנק.
טראָץ דער קעגנערשאַפט פון די מעשטשאַנעס, איז די יידן
דערלויבט געוואָרן צו וווינען שפּעטער אין שטאָט און בליך
איז געוואָרן א באַשטאַנדטייל פון סאַמבאָר. דאָרט זענען
אַנטשטאַנען פאַרשידענע יידישע אונטערנעמונגען, ווי:
טאַרטאַקס, מעבל־פאַבריקן, קליינע טעקסטיל־
אונטערנעמונגען, אויך פאר פאַרצעליי־אויסאַרבייטונגען און
גלאָז, מילן, בוימאייל־פאַבריקן און א קליינע נאַפט־
ראַפינעריע.

צו דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט האָט אין די זיבעציקער
יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט גורם געווען דאָס איינשליסן זי
אין דער נעץ פון דער אייזנבאַן און סאַמבאָר איז געוואָרן א
וויכטיקער ווירטשאַפטלעכער צענטער אין דעם ראַיאָן און
איינע פון די גרויסע שטעט אין לעמבערגער קרייז.

שוין אינמיטן 19טן יאָרהונדערט האָבן אין סאַמבאָר זיך
געוואָרן א וויכטיקער ווירטשאַפטלעכער צענטער אין דעם
ראַיאָן איינע פון די גרויסע שטעט אין לעמבערגער קרייז.

שוין אינמיטן 19טן יאָרהונדערט האָבן אין סאַמבאָר זיך
געפונען אייניקע רייכע, באַוווסטע יידישע סוחרים. אין
אָנהייב פון די פופציקער יאָרן, ווען יידן אין גאַליציע האבן
געשאַפן 3 האַנדלס־קאַמערס, איז פאָרשטייער פון סאַמבאָר
אין דער ביוראָ אין לעמבערג (וועלכע האָט געציילט 7
מיטגלידער, דערונטער 3 פון לעמבערג), געווען דער יידי־
שער סוחר גרעווושאיעוו.

אויך נאָכן געבן די יידן גלייכע רעכט און א דערלויבעניש צו
וווינען אין אַלע טיילן פון שטאָט, האָבן די קריסטלעכע
איינוווינערס פון סאַמבאָר זיי באַטראַכט ווי פרעמדע און
געפירט מיט זיי קאָנקורענץ.

אין יאָר 1905 האָט א ייד אויפגעשטעלט אין סאַמבאָר א
קינאָ. אין א קורצער צייט אַרום האָבן די קריסטן אויפגע־

שטעלט צוויי קאָנקורירנדיקע קינאָס. אין יענער צייט האָט זיך געפירט א גיפטיקע העצע קעגן יידן און אפילו די וואָס האָבן געוואָלט זיך אסימילירן, האָט מען נישט אָנגענומען אין דער פוילישער געזעלשאפט און זיי האָבן געמוזט זיך האלטן אין אַן אייגענעם, יידיש־פּוליטן קרייז. אז אייניקע אסימילאטאָרן האָבן פּרובירט ארויסרופן אויף א דועל געוויסע קריסטן, האָבן די לעצטע אָפּגעזאָגט מיט דער טענה, אז זיי שטייט נישט אָן צו דורלירן זיך מיט יידן. האָבן יידן – ווי די קריסטן – אָנגעהויבן פירן צווישן זיך גופא דועלן...

אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט האָט צווישן דער יידישער אינטעליגענץ אין סאמבאָר זיך אויסגעצייכנט א באדייטנדיקע גרופּע אסימילאטאָרן, וואָס האָט געפּרע־דיקט, אז נאָר פּאַלאקן פון משה רבינוס גלויבן זענען מסוגל צו העלפן דער פוילישער מאכט צו לייזן די יידן־פּראגע. די דאָזיקע גרופּע האָט אויך אנטוויקלט א טעטיקייט־פּראָגראם צו הייבן דעם קולטורעלן ניוואָ ביי די יידן און פארשפּרייטן צווישן זיי פּוילישע אידעאלן. די בולטסטע פאָרשטייערס פון דער פּילאָ־פּוילישער, אסימילאנטישער גרופּע, זענען געווען די יידישע אדוואָקאטן: ד״ר יוסף שטייערמאן און ד״ר אלעקסאנדראָוויטש.

די דאָזיקע אסימילירטע יידן האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף א שארפער קעגנערשאפט מצד דער ציוניסטישער באוועגונג, וועלכע האָט אָנגעהויבן שלאָגן וואָרצלען אין סאמבאָר אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט. ווער שמועסט נאָך, אז אויך די עסטרייכישע מאכט האָט זיך באנוצט מיטן באקאנטן סיסטעם פון ״טייל און הערש״ כדי איזאָלירן די יידישע באפעלקערונג פון דער פוילישער.

אָנהייב 20סטן יאָרהונדערט, ווי נאָר יידישע פליטים זענען אָנגעקומען קיין סאמבאָר, האָבן די קריסטלעכע איינווינע־רס זיי פארמסרט פאר דער מאכט און מ׳האָט זיי פארטריבן פון שטאָט.

אין יאָר 1911 האַט אין סאמבאָר זיך געפירט א פּראָצעס קעגן א ייד וואָס האָט באנקראָטירט און דער פּראָקוראָר האָט אים באצייכנט ווי ״ א זון פון דער ראסע שווינדלערס און אפּעריסטן״.

די פארטיילונג לויט פּראָפעסיעס

וועגן דער פאך־פארטיילונג פון די יידן אין סאמבאָר לאָזט זיך לערנען פון דער מיטגלידערשאפט פון דער ליי־קאסע, געגרינדעט, ווארשיינלעך, אין יאָר 1910. אין יאָר 1913 זענען דאָרט געווען רעגיסטרירט, לויט די באשעפטיקונגען: סוחרים 576; בעלי־מלאכות 255; פרייע פּראָפעסיעס 41; אנדערע (ווייזט אויס אַרבעטער און באאמטע) 145. סך הכל – 1017 פרנסה־געבערס. א סברה, אז דער גרעס־טער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, וועלכע האָט דעמאָלט געציילט ווייניקער פון 5,500 נפשות.

אין יאָר 1867 איז אין סאמבאָר אנטשטאנען אן אדוואָקאטן־קאמער. אין פארלויף פון 26 יאָר איז בראש פון דער קאמער געשטאנען אדוואָקאט ד״ר יוסף שטייער־מאן, וואָס איז א לאנגע צייט אויך געווען בירגערמייסטער פון שטאָט.

דאָס רעליגיעזע לעבן

פון די וואָס זענען געזעסן אויפן כסא הרבנות אין סאמ־באָר, לאָמיר דערמאָנענען די מער באוווּסטע, ווי: ר׳ יוסף משה ״חריף״, וואָס איז אין די עלטערע יאָרן עולה געווען קיין ארץ־ישראל און נפטר געוואָרן אין צפת אין יאָר 1781. זיין זון, ר׳ יצחק חריף־אייזענבערג, איז דערנאָך געווען רב אין סאמבאָר, ביז זיין פּטירה אין יאָר 1813. נאָך אים האָט דעם רבנות־אמט אין שטאָט פארנומען זיין זון ר׳ יעקב נפתלי אייזנבערג, נפטר געוואָרן אין יאָר 1825. דער שפּעטער־דיקער רב אין סאמבאָר איז געווען ר׳ יוסף ארי׳ ראפּאַ־פּאָרט.

פון סוף דרייסיקער יאַרן, אָדער אָנהייב פערציקער יאָרן, האָט דעם כסא הרבנות פארנומען ר׳ מאיר צבי וויטמאיער, ביז זיין פּטירה אין יאָר 1873. אויף זיין אָרט איז געקומען זיין זון ר׳ יוסף ארי׳ ר׳ דוד הכהן ראפאפּאָרט. שפּעטער – דער זון ר׳ יוסף הכהן ראפאפּאָרט. בעת דער קאדענץ פון ר׳ מאיר צבי וויטמאיער, האָט אלס קרייז־ראבינער און אָפּיצ־יעלער אויפזעער אויף די קהילות אין דער געגנט, אמטירט ר׳ שמואל דייטש, דער ערשטער, באוווּסטער משכיל אין סאמבאָר, וואָס האָט אויך געפירט דעם רעגיסטער ביי יידן פון געבורטן, חתונות און פּטירות.

אין סוף פון די זעכציקער יאָרן און אָנהייב זיבעציקער פון פאָריקן יאָרהונדערט, איז דורך דעם פאריין ״שומר ישראל״ (א יידישע אָרגאניזאציע מיט איר צענטראלע אין לעמבערג, וואָס האָט צומערשט געפּרעדיקט זיך צואייגענען דייטשע בילדונג, און דערנאָך – פּוילישע), געמאכט געוואָרן א פּרווו

אויפצושטעלן א יידיש־וועלטלעכע שול, אָבער אָן דערפאָ־לג.
אין יאָר 1869 האָבן א 300 יידישע קינדער געלערנט אין דריי גרויסע חדרים. די איבעריקע – אין א 15 קלענערע חדרים.
אין יאָר 1876 האָט ״שומר ישראל״ געהאט אן השפעה אין סאַמבאָר און זייערע צייטונגען ״הבוקר אור״ און ״דער איזראעליט״ זענען פארשפרייט געוואָרן אין סאַמבאָר אין א באדייטנדיקער צאָל עקזעמפלארן.
אין יאָר 1904 איז אלס רב אין סאַמבאָר אויפגענומען געוואָרן ר׳ אהרן לעווין (וועגן אים שרייבן מיר באזונדער, אין דער אָפטיילונג ״פערזענלעכקייטן און געשטאלטן״).
אין סאַמבאָר האָבן אויך געוווינט אדמו״רים. אין די יאָרן 1831־1840 – דער אדמו״ר ר׳ משה אייכענשטיין, דער מחבר פון ספר ״תפילה למשה״, דער ברודער פון ר׳ צבי הירש פון זשידאטשאָוו. זיין זון איז אריבער קיין רוזעלאַ און דאָרט אויפגעשטעלט א דינאסטיע. דער צווייטער זון, ר׳ יחיאל מיכל, מחבר פון ספר ״עטרת זקנים״, האָט א געווי־סע צייט אמטירט ווי אן אדמו״ר אין סאַמבאָר.
אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט, האָט ר׳ אורי בן אפרים ר׳ צבי יולעס, מחבר פון ספר ״אמרות טהורות״, באנייט די טראדיציע פון אדמו״רים אין סאַמבאָר. ר׳ אורי האָט ניט געשטאמט פון רבנים. אין דער יוגנט געלערנט ביי ר׳ שלום רוקח, דער אדמו״ר פון בעלז און די חסידים האָבן אים אנערקענט פאר א רבין (זע אין דער אָפטיילונג ״פערזענלעכקייטן״). ר׳ אורי איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1910 און אויף זיין אָרט איז געקומען דער זון ר׳ יהודה, נפטר געוואָרן אין יאָר 1919. די דינאסטיע האָט ממשיך געווען א צייט אין סאַמבאָר זיין אייניקל, וואָס איז דערנאָך אריבער וווינען אין טורעק. זיין צווייט אייניקל, ר׳ אליעזר בן ר׳ יהודה צבי, האָט צומערשט פארנומען דעם רבנות־אמט אין בוקארעשט, פון וואנען ער איז אין יאָר 1948 אריבער קיין מאָנטרעאל, קאנאדע, וווּ ער האָט באנייט דעם סאַמבאָרער הויף.

שולן

סוף 19טן יאָרהונדערט איז אין סאַמבאָר געווען א חדר מתוקן ״תלמוד תורה״, מיט וועלכן עס האָט אנגעפירט דוד מילער. זיין טויט אין יאָר 1902 האָט ארויסגערופן גרויס טרויער ביי די יידן אין סאַמבאָר. אין די אכציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט, האָבן יידישע קינדער אָנגעהויבן לערנען אין די אלגעמיינע שולן. אין יאָר 1905 האָט הרב אהרון לעווין דערלויבט יידישע שילערס צו לערנען אין גימנאזיע אויך אין די שבתים און באקומען א פארפליכטיקונג פון דער שול־אָנפירונג, אז זיי וועלן נישט דארפן שרייבן אין שבת. אין יאָר 1910 האָבן אין דער גימנאזיע אין סאַמבאָר געלערנט 150 יידישע שילערס.
אין יאָר 1891 האָט דער נדבן יהושע גאָטהעלף געגרינדעט א האנדלס־שול פאר יידישע קינדער, אונטער דער לייטונג פון ה׳ וויינבערגער. דאָס איז געווען אן 1־יאָריקער קורס פאר האנדל, אויף וועלכן מ׳האָט געלערנט חשבון, קאָרעספאָנדענץ און די שפראכן: העברעיש, פויליש און דייטש. ביי דער שול איז אויך געווען א האלב־יעריקער ווינטער־קורס פאר דערוואקסענע. מיט דער צייט האָבן די לימודים דאָרט געדויערט גאנצע 3 יאָר.
אין יאָר 1907 איז דורך דער געזעלשאפט ״שפה ברורה״ געשאפן געוואָרן אין סאַמבאָר א העברעישע שול. די ערש־טע לערערין דאָרט איז געווען די פריילין טעפער. צוליב דעם מאנגל אין לערערס, האָט די שול אויפגעהערט אלע מאָל צו פונקציאָנירן. אין יאָר 1908 איז געגרינדעט געוואָרן א חדר, אין וועלכן מ׳האָט געלערנט ״העברעיש דורך העברעיש״.
אין אלע סאַמבאָרער יידישע שולן האָבן אויך געלערנט שילערס פון אויסער דער שטאָט. פאר זייערטוועגן איז אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט געשאפן געוואָרן אן אינטערנאט, וועלכן מ׳האָט גערופן ״בורסע״, מיט עטלעכע צענדליק ערטער.

הילפס־אינסטיטוציעס

סוף 19טן יאָרהונדערט האָט יהושע גאָטהעלף געשאפן אין זיין הויז א יידיש שפיטאָל פון 12 בעטלעך. אין 1907 איז אויף א ברייטער, געזעלשאפטלעכער באזע געגרינדעט געוואָרן די פילאנטראָפישע אינסטיטוציע צו העלפן קראַ־נקע, ״ביקור חולים״. אין יאָר 1908 איז געמאכט געוואָרן א פרווו אויפצושטעלן א יידישן בית יתומים, נאָר דער עקספערימענט איז נישט געלונגען, צוליב שווער קעגנערשאַ־פט פון יידישן בירגערמייסטער, ד״ר שטויערמאן, וואָס האָט אויך פארשפרייט אן אויפרוף אין שטאָט, מיט דער טענה, אז יידן דארפן זיך ניטש אָפזונדערן און אלע

פילאנטראָפּישע, סאָציאַלע אינסטיטוציעס, אריינגערעכנט א יתומים־הויז, דארפן זיין אלגעמיינע. אין אזא הויז איז אויך פאראן אָרט פאַר יידישע יתומים. צוליב זיין קעגנערשאפט, ווי אויך פון די קרייזן, דער עיקר פון די רייכע יידן, וואָס האָבן אים געשטיצט, איז דער פּרווו אדורכגעפאלן.

"ברודערשאַפט" ("בראַטערסטוואָ")

סוף 19טן יאָרהונדערט האָט אין סאמבאָר עקזיסטירט א פּאָליטישע אָרגאניזאציע פון אסימילירטע יידן אונטערן נאָמען "בראַטערסטוואָ". אין 1895 האָט זיך די אָרגאניזאַציע אויפגעלייזט. א טייל מיטגלידער האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין פּוילישע פּארטייען, א טייל איז אוועק אין דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּארטיי (פּ.פּ.ס.)

שפּראָצונגען פון דער ציוניסטישער באוועגונג

אינעם ארטיקל פון מרדכי ערענפּרייז "די ציוניסטישע באוועגונג אין גאַליציע", דערשינענע אין "המגיד לישראל" אין יאָר 1894, איז פאראן א סטאטיסטישע טאבעלע וועגן "נאַציאָנאלע געזעלשאפטן" אין גאליציע, זייערע צאָל חברים און דאטע פון אנטשטייונג. דאָרט ווערט דערציילט, אז אין יאָר 1894 איז אין סאמבאָר געגרינדעט געוואָרן א ציוניסטישער פאריין מיטן נאָמען "בני ציון" און די צאָל מיטגלידער איז געווען 120.

אין דער צייטשריפט "פּשישלאָשטש" (צוקונפט) נומ' 22, ז' 259 פון יאָר 1894, געפינען מיר א ידיעה, אז אין אויגוסט 1894 איז אויף דער איניציאַטיוו פון סטודענט ראָזענצווייג, וואָס האָט גערעדט אויף דער פארזאמלונג, געגרינדעט געוואָרן א ציוניסטישע געזעלשאפט "בני ציון", אין וועלכער עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן 120 חברים און חברטעס. אין דער זעלבער צייטונג פון 5.12.1894 (נומ' 4, ז' 30) ווערט דערציילט, אז דעם 24סטן נאָוועמבער 1894, איז אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג אויסגעקליבן געוואָרן א קאָמיטעט, בראש מיט אהרון לאדען אלס פּאָרזיצער, שאול וויינבערג – וויצע־פּאָרזיצער, נתן בעכער – קאסירער, הענריק קיטאי און יעקב מענקעס – סעקרעטאָרן, בנימין לאטעק, יצחק מאיר, אלתר ליבערמאן – קאָמיטעט־מטגלידער.

אין דער אויסגאבע אין דער דייטשישער שפּראך "ציון" פון יאָר 1895 (נומ' 10, ערשטער יאָרגאנג) לייענען מיר, אז דעם 8טן נאָוועמבער 1895, איז אין סאמבאָר פאָרגעקומען די יערלעכע אלגעמיינע פארזאמלונג פון "בני ציון", ביי דער אנוועזנהייט פון כמעט אלע חברים (115) און ס'איז אויסגעקליבן געוואָרן א נייער קאָמיטעט, אין פאָלגנדיקן צוזאמענשטעל: אהרון לאדען – פּאָרזיצער, יעקב מענקעס – זיין פארטרעטער, לעאָן פענצטערבוש – סעקרעטאר פאר אנדערע שפּראכן, ט. סיגער – סעקרעטאר פאר עברית, יעקב בערגער – קאסיר, און נאָך זעקס חברים. ס'איז אויך געוויילט געוואָרן א רעוויזיאָנס־קאָמיסיע פון 3 חברים. דאָס באווייזט, אז איידער ס'איז אנטשטאנען די אלוועלטלעכע ציוניסטישע אָרגאניזאציע און פארן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, איז אין סאמבאָר שוין געווען טעטיק א ציוניסטישער פאריין.

אין ערשטן נומער פון דעם אָפּיציעלן ציוניסטישן וואָכנבלאט "די וועלט", פון 4.6.97, געגרינדעט פון הערצל, פארן צונויפקום פון ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, איז צווישן די קאָרעספּאָנדענצן פון ווין, קראָקע, פאריז, לאָנדאָן און אנדערע, געווען אויך א באריכט פון סאמבאָר, אין וועלכן עס ווערט דערציילט וועגן דער איניציאטיוו פון יידישע אדוואָקאטן און אפּליקאנטן, צו פארטיידיקן זייערע רעכט. זיי האָבן אָפּגעדרוקט אן עפנטלעכע ווענדונג צו זייערע קאָלעגן אין מזרח גאליציע, צו באטייליקן זיך אין א פּראָטעסט־פארזאמלונג אין לעמבערג, כדי אלארמירן און פּראָטעסטירן קעגן דיסקרימינאציעס מצד די מאכט־אָרגאנען לגבי יידישע אדוואָקאטן.

נאָך דעם ווי ס'איז געשאפן געוואָרן די אלוועלטלעכע ציוניסטישע אָרגאניזאציע, האָט דער ציוניסטישער פאריין אין סאמבאָר זיך גערופן "אהבת ציון".

נאָכן דריטן ציוניסטישן קאָנגרעס, פאָרגעקומען אין יאָר 1899, האָבן אין סאמבאָר שוין עקזיסטירט צוויי ציוניסטישע פאריינען: "אהבת ציון" און "קלוב פּאָווּשעכני" ("אלגעמיינער קלוב"). בראש פון "אהבת ציון" איז פון יאָר 1900 געשטאנען דער אפּטייקער באַרדאש.

אין אויגוסט 1903, ווען הערצל איז געפאָרן קיין רוסלאנד, כדי באקומען פון איר אונטערשטיצונג פאר די פאָדערונגען פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע, איז ער אָפּגעטרעטן אין סאמבאָר און דאָרט זיך באטייליקט אין א ציוניסטישער אסיפה.

אין 1905 איז אין סאמבאָר געשאפן געוואָרן א ציוניס־

טישער פרויען־פאריין "יהודית". דערנאָך זענען אנטשטאַנען אייניקע יוגנט־אָרגאניזאציעס: "מוריה"; "קרייז פון מיידלעך" ("קאָלאָ פּאַניען") און אן אקאדעמיקער־פארבאנד "יודעאַ". ביי די יוגנט־אָרגאניזאציעס איז אין יאַר 1908 געשאפן געוואָרן א ביבליאָטעק, וועלכע האָט געציילט א 3 טויזנט ביכער אין פּויליש און א טויזנט – אין העברעיש און יידיש. אין יענער צייט איז דאָס געווען איינע פון די רייכסטע יידישע ביבליאָטעקן אין גאליציע.

ביי דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע האָט אויך פונקציאָנירט א קלוב, באקאנט אין גאליציע מיטן נאָמען "טווינער־האלע", ווו 2 מאָל אין וואָך זענען פאָרגעקומען פאָרלעזונגען אויף פארשידענע טעמעס. אזוי ווי אין סאמבאָר האָבן זיך געפונען יידן מיט העכערער בילדונג, האָט דער קלוב געהאט דערפאָלג און מ'האָט כמעט ווי זיך נישט גענייטיקט אין פרעלעגנטן פון דער פרעמד.

צו דער אנטוויקלונג פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין שטאָט האָט געהאָלפן די העברעישע שול, געגרינדעט אין יאָר 1907 (תרס"ז). אין יאָר 1911 האָבן דאָרט געלערנט 150 שילערס.

"פועלי־ציון"

אין יאַר 1901 האָבן די יידישע האנדלס־אָנגעשטעלטע אין סאמבאָר זיך אָרגאניזירט אין א פּראָפעסיאָנעלן פאריין, וועלכער איז דעם 21סטן אָקטאָבער 1905 פארוואנדלט געוואָרן אין א לאָקאלער אָרגאניזאציע פון דער "פּועלי־ציון" פארטיי. בראש איז געשטאנען שאול רייכמאן. די פארטיי האָט אויסגעשפרייט איר טעטיקייט, דער עיקר צווישן די שילערס פון די העכערע קלאסן. אין 1908 זענען געווען אָנגעשלאָסן אין פאריין: א פרויען־קרייז, א יוגנט־פארבאנד "יוגנט" און די ביבליאָטעק. די פארטיי־אָרגאניזאציע האָט געפירט א קולטורעלע און געזעלשאפטלעכע טעטיקייט און אין יאַר 1914 אפילו אויסגעוויילט אן אייגענע "שענהייטס־קעניגין" – די חברטע מילער. פון יאָר 1911 האַט "פּועלי־ציון" געפייערט אין שטאָט דעם 1טן מאי און געווען די איינציקע וואָס האָבן אדורכגעפירט גאסן־דעמאָנסטראציעס.

דעם 30טן יולי 1912 איז פאָרגעקומען די פינפטע קאָנפערענץ פון גימנאזיסטן, אָנגעשלאָסענע אין "פּועלי־ציון". עס האָבן זיך באטייליקט 28 דעלעגאטן פון 10 שטעט. צווישן זיי – סאמבאָר (לעמבערג, קראָקע, פשעמישל, טאָרנע, דראָהאָביטש, סטאניסלאַוואָוו, נייסאַנץ, קאָלאָמיי און סאמבאָר).

די קאָנפערענץ האָט דערעפנט יצחק קאנדעל, וואָס האָט אונטערגעשטראָכן אין זיין ארויסטריט, אז די יוגנט דארף זיך קאטעגאָריש אנטקעגנשטעלן דעם אסימילאציע־פּראָצעס צווישן דער יידישער און ציוניסטישער אינטעליגענץ.

"צעירי־ציון"

אין יאָר 1911 איז אין סאמבאָר אנטשטאנען א "צעירי־ציון"־אָרגאניזאציע, וועלכע האָט געציילט 76 מיטגלידער. די דאָזיקע באוועגונג האָט געפלעגט און פארטיפט די ציוניסטישע וועלט־אנשויונג צווישן דער יידישער יוגנט.

אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין אָנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז סאמבאָר פארכאפט געוואָרן פון רוסישן מיליטער אין משך פון א יאָר. די נייע הערשער האָבן נישט געטאָן קיין שלעכטס די יידן. גאָר אנדערש האָבן די רוסן זיך געפירט אין די קליינע שטעטלעך, פון וואנען ס'האָבן געשטראָמט א סך פליטים קיין סאמבאָר. אזוי, צום ביישפּיל, זענען אין דערבייאיקן שטעטל לויסעבסק באשולדיקט געוואָרן דורך די רוסן 45 יידן, אז זיי האָבן געהאָלפן דער עסטרייכישער ארמיי. די ארעסטירטע יידן האָט מען געפייניקט און זיי פארשיקט קיין סיביר, אנדערע זענען אנטלאָפן קיין סאמבאָר.

צוליב דער פארגרעסערטער צאָל פליטים און אין רעזולטאט פון די מלחמה־אָפּעראציעס, האָט אין סאמבאָר זיך פארמערט די צאָל יתומים. אין יאָר 1915, נאָך דעם ווי די עסטרייכער האָבן צוריק דעראָבערט סאמבאָר, זענען אין שטאָט געשאפן געוואָרן צוויי יתומים־הייזער: איינער פאר יינגלעך, איינער פאר מיידלעך – צוזאמען 108 קינדער.

די עקאָנאָמישע לאגע פון די יידן אין סאמבאָר האָט זיך פארערגערט און די צאָל יידן אין דער מלחמה־צייט איז געווען א פיל גרעסערע ווי פארן אויסברוך פון קריג. אין יאָר 1917 האָבן זיך געפונען אין שטאָט 7 טויזנט יידן, וואָס 3 טויזנט פון זיי האָבן זיך גענייטיקט אין הילף. מיט דער הילפס־טעטיקייט האָבן אָנגעפירט דריי מענטשן: דער קהילה־עלטסטער אלימלך גאָלדבערג, דער אָרטיקער רב ר' אהרן לעווין און דער ציוניסטישער מנהיג ד"ר פישל ראָטענשטרייך.

דאָס געלט האָט מען געזאַמלט ביי די פּאַרמעגלעכע יידן, פון די לאַנדסלייט וואָס האָבן געוווינט אין ווין און פון אַנדערע קוואַלן. א פּאַלקס־קיך האָט פאַרטיילט אומזיסט מיטאָגן.

אין יאָר 1918 איז אין סאמבאָר אנטשטאַנען די יוגנט־אָרגאַניזאַציע ״השומר הצעיר״. אָנהייב 1918 איז געגרינ־דעט געוואָרן א מאָדערנע תלמוד תורה מיט פיר קלאַסן, פאַר קינדער פון 6 ביז 14 יאָר. אינמיטן יענעם יאָר איז געשאַפן געוואָרן א העברעיִשע שול, אין וועלכער עס האָבן געלערנט 500 שילערס.

נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע (2.11.1917) האָט אין סאמבאָר זיך געשאַפן א געזעלשאַפט ״חברה ישוב ארץ־ישראל״, וועלכע האָט געציילט א 400 מיטגלידער. א טייל פון זיי האָבן זיך געוואַנדן צו די יידישע אַרענדאַרן אין דער געגנט, מ׳זאָל זיי דערמעגלעכן אַדורכצומאַכן א צוגרייטונג צו ערד־אַרבעט. אייניקע אַרענדאַרן האָבן זיך פאַרפליכטעט צו דערלויבן די הכשרה פאַר צען ביז פופצן יוגנטלעכע.

אין דער צייט פון אויפשטעלן די מערב־אוקראַינישע רעפּובליק, צו וועלכער עס האָט געהערט סאמבאָר און עסטרייכס קאַפּיטולאַציע אין נאָוועמבער 1918 ביז מאַי 1919, איז אנטשטאַנען א יידישער נאַציאָנעלער קאָמיטעט פון בלויז ציוניסטישע פאָרשטייערס.

צווישן ביידע וועלט־מלחמות

נאָך דעם ווי דאָס פּוילישע מיליטער האָט פאַרנומען סאמ־באָר, ווו עס האָבן געהערשט די אוקראַינער, זענען די יידן געוואָרן באַשולדיקט אין צוזאַמענאַרבעט מיט דער פריער־דיקער מאַכט, אומטריישאַפט דער פּוילישער מדינה און קאָאָפּעראַציע מיטן שונא. די יידישע באַאַמטע און די עסטרייכישע מאַכט־אָרגאַנען, זענען אָפּגעזאָגט געוואָרן פון זייערע פּאָסטנס.

אלס בירגערמייסטער איז באַשטימט געוואָרן דער אַנטי־סעמיט ד״ר כוטיצקי, מיט א נאַמינירטער שטאָט־פאַרוואַלטונג, צו וועלכער מ׳האָט צוגעטיילט אויך דריי יידן־אַסימילאַטאָרן, נאָר אַפילו זיי האָבן נישט געקענט צוזאַמענאַרבעטן מיטן בירגערמייסטער און רעזיגנירט פון דעם אַמט. דער אַנטיסעמיטישער פּאָלאַק האָט אָפּגעשטעלט די שטאָטישע סובווענצן פאַרן יידישן יתומים־הויז און פאַר דער פּאַלקס־קיך. שפּעטער איז באַ־נייט געוואָרן די הילף פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און מ׳האָט פאַר דער יידישער באַפעלקערונג צוגעטיילט יעדן טאָג 2,200 שפּייז־פּאָרציעס, פון דער אַלגעמיינער צאָל 6,500. אָבער פאַקטיש האָבן די יידן באַקומען צוגעטיילט נישט מער ווי 1,400 פּאָרציעס.

צו הילף דער יידישער באַפעלקערונג איז געקומען דער ״דזשוינט״ און די סאמבאָרער לאַנדסלייט אין די פאַראיי־ניקטע שטאַטן. אין יאָר 1922 איז געקומען זייערס א פאָרשטייער און געבראַנגט מיט זיך א באַדייטנדיקע סומע, און אויך צוגעזאָגט ווייטערדיקע הילף. אין יאָר 1922 איז ווידער באַשטימט געוואָרן א נאָמינירטע שטאָט־פאַרוואַלטונג פון 26 ראַטמענער, דערפון — 7 יידן. די דאָזי־קע נייע אינסטאַנץ איז געווען אַנשטענדיק לגבי דער יידי־שער באַפעלקערונג.

##ווירטשאַפט און באַשעפטיקונג

יידן אין סאמבאָר האָבן געצויגן חיונה פון האַנדל, אינדוסט־ריע, מלאכה, לאַנדווירטשאַפט, טראַנספּאָרט און פרייע פּראָפעסיעס. אין יאָר 1922 זענען געווען אין שטאָט 190 אונטערנעמונגען אין יידישע הענט, לויט פּאָלגנדיקער פאַרטיילונג:

בראנזשע	צאָל אונ־טערנע־מונגען	טעטיקע	איינגנ־טימערס	ארבעטנ־דיקע־משפחה־מיטגלדער	סך־הכל צאָל ארבעטער	פון זיי יידן	נישט־יידן
שטיין	3	1	1	—	7	—	6
מעטאל	8	6	6	4	18	7	1
מאשינען	8	8	17	8	—	7	—
האָלץ	22	22	6	6	686	190	484
לעדער	2	2	2	—	5	3	—
טעקסטיל	2	—	—	—	—	—	—
קליידונג	78	78	24	261	152	15	—
פאפיר	4	4	2	1	14	8	3
שפייז	73	37	35	18	68	21	21
כעמיקאלן	1	1	1	1	2	—	—
בוי	24	23	23	3	37	11	—
גראפיק	1	1	1	—	11	9	1
רייניקונג	8	7	7	2	19	7	3

פון דער טאבעלע איז צו זען, אז אלע יידישע אונטערנעמונגען, אויסער די האָלץ־בראנזשע (דער עיקר — טארטאקן), זענען געווען קליינע, וועלכע האָבן הויפטזאכלעך באשעפטיקט יידן. נאָר אין די טארטאקן האָבן געארבעט פיל קריסטן, א 70% פון אלע ארבעטער, אריינגערעכנט די איינגנטימערס און זייערע משפחות. אין אלע יידישע אונטערנעמונגען זענען געווען באשעפטיקט 40% יידישע לוין־ארבעטער, פון דער אלגעמיינער צאָל.

די יידישע סוחרים האָבן געשאפן זייער אייגענעם פאריין און א באנק "סוחרישע קרעדיט־קאָאָפעראטיווע". אין יאָר 1925 האָט די באנק געציילט 310 מיטגלידער, לויט פאָלגנדיקער פראָפעסיאָנעלער פארטיילונג:

49 בעלי־מלאכות, 127 קליינהענדלערס, 117 סוחרים און פאבריקאנטן, 8 לאנדווירטן, 13 פארשידנס. אין דערמאָנטן יאָר זענען ארויסגעגעבן געוואָרן 448 הלוואות אויף אן אלגעמיינער סומע פון 44,740 זלאָטיס.

אין יאָר 1937 זענען צוויי אָנגעשטעלטע פון דער באנק פארמשפט געוואָרן אויף תפיסה, צוליבן פארשווענדן די סומע פון 40 טויזנט זלאָטיס אין די יאָרן 1930־1932. אין יאָר 1939 האָט די באנק ערטיילט 1,500 הלוואות אויף א סומע פון 500,000 זלאָטיס. דער יערלעכער אומזאץ פון דער באנק האָט באטראָפן העכער א מיליאָן זלאָטיס.

די בעלי־מלאכות זענען געווען אָרגאניזירט אין דער האנטווערקער־אָרגאניזאציע "יד חרוצים", בראש פון וועלכער ס'זענען געשטאנען פריינדל און דאָקטערנציילער. זיי איז נישט געלונגען אויפצושטעלן אן אייגענע פינאנס־אינסטיטוציע, נאָר זיך ארויסגעהאָלפן מיט דער גמילות־חסדים קאסע, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן דורכן ציוני־סטישן מנהיג ד"ר פישל ראָטענשטרייך. דאָס איז געווען פון די ערשטע גמילות־חסדים קאסעס אין גאליציע. אין יאָר 1927 האָט זי ערטיילט יידן אין סאמבאָר 310 הלוואות אויף אן אלגעמיינער סומע פון 10 טויזנט זלאָטיס. אין יאָר 1928 האָבן באקומען הלוואות א 320 קליינהענדלערס און בעלי־מלאכות.

הלוואות פון דער גמילות־חסדים קאסע אין די יאָרן 1937—1939:

יאָר	1934 — 1933	1936 — 1935	1937 — 1936
זלאָטיס	25,789	22,396	23,704
צאָל הלוואות	315	279	298

אין די יאָרן 1936־1937 האָבן פון דער גמילות־חסדים קאסע באקומען הלוואות: 72 בעלי־מלאכות, 153 קליינהענדלערס, 36 ארבעטער, 32 לאנדווירטן, 5 פארשידנס.

ביידע יידישע פינאנס־אינסטיטוציעס האָבן באקומען פיל שטיצע פון די לאנדלייט אין די פאר. שטאטן, וואָס פלעגן פון צייט צו צייט שיקן הילף. בראש פון דער הילפס־טעטיקייט אין אמעריקע איז יאָרן לאנג געשטאנען לואיס ווערבעל (געשטאָרבן אין חודש מערץ 1939), דער פאָרזיצער פון פאראייניקטן יידישן פאָנד פון די סאמבאָרער.

סאמבאָר האָט זיך שטארק אנטוויקלט אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות. אין שטאָט איז אָנגעגאנגען א לעבהאפטע בוי־באוועגונג, וואָס איז דער עיקר געווען באשטימט פאר די באדערפענישן פון אָרטיקן גארניזאָן און פוילישע באאמטע. אומדירעקט האָבן יידן גענאָסן פונעם אָנבאָט אויף דירות, וועלכער איז געווען גרעסער פונעם נאָכפרעג.

אזוי ווי סאמבאָר איז געווען נאָענט צום נאפט־ראיאָן באָריסלאוו־דראָהאָביטש און געהאט דעם מעמד פון א קרייז־שטאָט, האָבן אלע נאפט־טראנזאקציעס באשעפטיקט די געריכטן אין סאמבאָר. דעריבער איז פארהעלטניס־מעסיק גרויס געווען די צאָל אדוואָקאטן, איבער פופציק. צווישן זיי — פיל יידן. נאָר דער רוב פון דער יידישער באפעלקערונג האָט געפירט א שווער לעבן. אפילו א טייל אקאדעמיקערס און פון פרייע פראָפעסיעס, האָבן געלעבט אין נויט — און פאר זיי אין געשאפן געוואָרן א הילפס־פאָנד מיט א גרונט־קאפיטאל פון 23,500 זלאָטיס.

קעגנזייטיקע הילף און פילאנטראָפּישע אינסטיטוציעס

די הילפס־טעטיקייט אין סאמבאָר איז טיילווייז פינאנסירט געוואָרן דורך די לאנדסלייט אין די פאראייניקטע שטאטן און א טייל — פון אָרטיקע שפענדונגען. אין יאָר 1929 האָבן 1,500 (פון קנאפע 6 טויזנט יידן אין סאמבאָר) באקומען פינאנסיעלע שטיצע. די קהילה האָט אויך געזאָרגט יעדן ערב פסח צו געבן קמחא דפסחא און האָלץ צום הייצן אין ווינטער.

אויך די גמילות־חסדים קאסע האָט ערטיילט הילף נויטבאדערפטיקע יידן. מיט דעם האָבן זיך הויפטזאכלעך באשעפטיקט אברהם קרוג און זיידען. יעדן מיטוואָך, פארן מארק־טאָג, האָבן זיי זיך געוואָנדן צו די פארמעגלעכע סוחרים, געזאמלט ביי זיי געלט און דאָס פארטיילט אלס קאָנטע אויף די הלוואות פאר קליינהענדלערס, וואָס האָבן געקענט איינקויפן צום האנדל תבואה, גרינווארג, פרוכטן, עופות אדג"ל — און פארקויפן אין מארק־טאָג, פארדינען אויף שבת און אויף אנדערע טעג אין דער וואָך. נאָכן מארק־טאָג האָבן זיי אָפּגעגעבן דעם חוב. אויב ס'האָט פאסירט, אז דער קליינהענדלער איז נישט געווען בכּוח אומצוקערן דעם חוב, האָט אים געדעקט די גמילות־חסדים קאסע. אזוי ארום זענען פיל געהאָלפן געוואָרן בעת א נויט.

די וויכטיקסטע אינסטיטוציע איז געווען דאָס יתומים־הויז, וווּ עס האָבן זיך כמעט שטענדיק געפונען א דרייסיק קינדער. די גאנצע צייט איז די פינאנסיעלע לאגע פון דער אינסטיטוציע געווען זייער א שווערע און נישט איינמאָל האָט געדראָט די געפאר פון ליקווידאציע. אָפט האָט מען באקומען שטיצע פון די לאנדסלייט אין אויסלאנד, אָדער מ'האָט אדורכגעפירט אין שטאָט א זאמלונג. אין דער לעמבערגער יידישער טאָג־צייטונג, וועלכע איז דערשינען אין דער פוילישער שפראך — "כווילא" — האָבן זיך אָפט באוויזן ידיעות פונעם סאמבאָרער יתומים־הויז, מיט דער באמערקונג, אז אין פאל די אינסטיטוציע באקומט נישט קיין הילף, וועט מען זי פארמאכן.

"הכנסת כלה"

א כלה פאר דער חתונה, וועלכע האָט נישט געהאט די

געהעריקע געלט־מיטלען, האָט געהאָלפן די פילאַנטראָפּי־שע געזעלשאַפט ״הכנסת כלה״, בראש פון וועלכער ס׳איז געשטאַנען חיים זכריה מייזעלס. די הילף איז באַשטאַנען אין העלפן איינקויפן מעבל, שאַפן א דירה, אדורכפירן די חתונה אאז״וו.

אינוואַלידן־פאַריין

בראש פון פאַרבאַנד פון די אינוואַלידן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געשטאַנען ד״ר האַמערשילד. די טעטיקייט פון פאַרבאַנד האָט אַרומגענומען: קעגנזייטיקע הילף און זאָרג פאַר באַקומען מלוכהשע רענטעס, צו וועלכע די אינוואַלידן זענען געווען באַרעכטיקט.

זומער־קאָלאָניעס פאַר קינדער

די דאָזיקע אונטערנעמונג איז געווען בשותפותדיק פאַר אַלע איינוווינערס פון שטאָט. יעדעס יאָר האָבן אין די קאָלאָניעס זיך באַטייליקט א 200 יידישע קינדער. אין יאָר 1936 האָט וויצ״אָ אין סאַמבאָר געגרינדעט א קינדער־קלוב, ווו יידישע קינדער האָבן באַקומען צוגאָבלעכע באַשפּייזונג, קליידונג אויף ווינטער און הילף אין לערנען. וויצ״אָ האָט אויך געהאַט אַן אייגענעם קינדערגאָרטן. בראש פון וויצ״אָ איז געשטאַנען די פרוי לאָטאַ מענקעס.

״זעלבסטהילף״

די אויפגאַבע פון דער אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט זיך גערופן אין פּויליש ״סאַמאָפּאָמאָץ״ (״זעלבסטהילף״, אָדער ״אַליינהילף״) איז געווען: העלפן פינאַנסיעל אומ־פאַרמעגלעכע יידישע סטודענטן, זיי זאָלן ווייטער זיך קאָנ־ען לערנען, סיי אין די פּוילישע אוניווערסיטעטן, אויב זיי איז געלונגען אדורכצוברעכן דעם ״נומערוס קלאַוזוס״, סיי די וואָס האָבן שטודירט אין עסטרייך, טשעכאָסלאָוואַקיי, איטאַליע און אַנדערע לענדער. די דאָזיקע סטודענטן האָבן באַקומען א חודשלעכע שטיצע. די אָנגעהעריקייט צו דער געזעלשאַפט איז געווען א פּרייע און פרייוויליקע. דער רוב מיטגלידער איז באַשטאַנען פון אַקאַדעמיקערס. אַזוי ווי דער געוויינלעכער מיטגליד־אָפּצאָל האָט ניט געסטייערט אויף אַלץ, האָט מען פון צייט צו צייט איינגעאָרדנט פאַרשידענע אונטערנעמונגען, ווי באַלער, פייערונגען, וועמענס הכנסה איז געווען באַשטימט פאַר די צילן און אויפגאַבן פון דער אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט אויך געהאַט אַן אַמאַטאָרן־אָרקעסטער, וואָס האָט אַנטייל גענומען אין אַלע אונטערנעמונגען. צו דער פאַרוואַ־לטונג האָבן געהערט: מגר׳ קלעמענס גאָלדבערג, ד״ר א. גאָלבער, ד״ר י. אייזנער, ד״ר י. קרויצנויער, מגר. שמעון אַלטבאַך, פנינה (ציילער) האָלצמאַן, ז. וועבער, מלך שנעקנדאָרף, ד״ר אַלעקסאַנדער גראָס און מגר. אברהם לינהאַרט.

אין יאָר 1938, ווען ס׳איז געגרינדעט געוואָרן דער ״פאַריין פאַר קעגנזייטיקער הילף פון יידן אין פּוילן״, האָבן אין סאַמבאָר זיך אָנגעשלאָסן 2,335 פּערזאָן. בראש פון דעם פאַריין איז אויסגעקליבן געוואָרן קלעמענס גאָלדבערג.

דאָס יידישע שפּיטאָל

ווי דערמאָנט, איז אין סאַמבאָר געווען טעטיק א יידיש שפּיטאָל, געגרינדעט אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט דורך יהושע גאָטהעלף. געווען דאָרט נישט מער ווי 12 בעטלעך. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז די געביידע פון שפּי־טאָל געוואָרן באַשעדיקט און מער נישט געטויגט צו דערפילן איר אויפגאַבע. אין יאָר 1923 האָבן די לאַנדסלייט אין אַמעריקע באַשלאָסן אויפשטעלן א גרעסערן בנין, ווו עס זאָלן זיך געפונען דאָס יידישע שפּיטאָל, א יתומים־הויז און זיך באַשטייערט מיט 20 טויזנט דאָלאַר און ביזן יאָר 1935 אויסגעגעבן 25 טויזנט דאָלאַר אויפצושטעלן דעם בנין. ליידער, צוליבן מאַנגל אין ווייטערדיקע געלטמיטלען, איז אָפּגעשטעלט געוואָרן די בויונג. יענעם יאָר האָבן די לאַנדסלייט אין אַמעריקע זיך פאַרפּליכטעט צו מאָביליזירן נאָך 6 טויזנט דאָלאַר, אויב די קהילה אין סאַמבאָר וועט אויפן אָרט צונויפשטעלן נאָך 4 טויזנט דאָלאַר. צום גליק, איז ביז דעם יאָר 1938 דערהאַלטן געוואָרן פון אַמעריקע נאָך 4 טויזנט דאָלאַר און די קאָנסטרוקציע פון בנין איז געוואָרן פאַרטיק. מ׳האָט אָנגעהויבן די טינק־אַרבעטן און סטאָלעריי. אין פעברואַר 1939 איז טיילוויז געווען פאַרטיק די אינסטאַלאַציע, מיט א פאַרזיכערונג, אַז נאָך דעם זעלבן יאָר וועט א טייל פון בנין קאָנען גענוצט ווערן. די פאַרזע־צונג פון דער בוי־אַרבעט איז דערמעגלעכט געוואָרן א דאַנק דער צוואה פון ש. מעשלינגער, וואָס האָט פאַרשריבן פאַר דער קהילה א פּלאַץ, וועלכער איז פאַרקויפט געוואָרן פאַר 60 טויזנט זלאָטיס.

"ביקור חולים"

די געזעלשאפט "ביקור חולים" האָט באלאנגט צו די עלטסטע פילאנטראָפּישע יידישע אינסטיטוציעס אין שטאָט. זי איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1907, בראש איז געשטאַנען יצחק גוטער. די אויפגאבע פון דער אינסטיטוציע איז געווען: העלפן נויטבאדערפטיקע קראנקע. אין יאָר 1937 האָט זי געציילט א 300 מיטגלידער. פון אירע פאָנדן האָט די "ביקור חולים" געצאָלט דאָקטוירים און געקויפט רעצעפטן פאר אָרעמע קראנקע. א וויכטיקע הילף איז דערלאנגט געוואָרן מצד די אפטייקן, וואָס דריי פון זיי (פון די פינף אין סאמבאָר) האָבן געהערט צו יידן: קלמן גאָלדבערג, יעקב זעלינגער און אברהם לינהארט. די גבאים פון ביקור חולים האָבן אויך באזוכט די קראנקע, אפילו דאָרט געזעכטיקט, אויב ס'איז געווען נייטיק.

דערציונג און קולטור

שולן

דער רוב יידישע קינדער אין שטאָט האָט באקומען נאָר א טראדיציאָנעלע דערציונג. זיי האָבן געלערנט אין דער מאָדערניזירטער "תלמוד תורה", וועלכע איז אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה געגרינדעט געוואָרן דורכן הרב אהרן לעווין. אין יענעם אנשטאלט האָט מען אויך געלערנט וועלטלעכע לימודים און די תלמידים האָבן דערפילט די פליכט פון אָבליגאטאָרישן שול־געזעץ. אין יאָר 1926 איז פאר מיידלעך געשאפן געוואָרן די רעליגיעזע שול "בית יעקב".

אין 1921 האָט ד"ר פישל ראָטענשטרייך געגרינדעט די העברעישע שול "תרבות" און מיט א יאָר שפעטער האָבן דאָרט געלערנט 144 שילערס. די שול האָט געשפּילט א דעצידירנדיקע ראָל אין אייגפלאנצן נאציאָנאלע און ציוניסטישע דערציונג, דעראָבערן די העברעישע שפּראַך און אויך געווען דער אינקובאטאָר פאר די חלוצישע יוגנט־אָרגאניזאציעס. די לערערס אין "תרבות" זענען געווען: שומינער, פרענקעל, קאָמאַראָווסקי און פישער.

נאָכן איינפירן אין פוילן דאָס אָבליגאטאָרישע שול־געזעץ, האָט די "תרבות" שול, צוליב בודזשעטארע פראגן, נישט געקענט זיך אויסהאלטן און פארוואנדלט געוואָרן אין א דערגאנצונג־שול, ביי וועלכער עס האָט אויך עקזיסטירט א קינדער־גאָרטן.

אלגעמיינע שולן

די יסודותדיקע בילדונג און דערציונג האָט דער רוב יידישע קינדער באקומען אין די אלגעמיינע שולן אין שטאָט. א טייל קינדער האָט פאָרגעזעצט די לימודים אין די צוויי אָרטיקע גימנאזיעס. צומערשט האָט מען אין זיי אָנגענומען יידישע קינדער אויף א פרייען, אומגעשטערטן אופן, אָבער אין די העכערע קלאסן זענען געווען באגרענעצונגען און אין לעצטן ארויסלאָז, אין יאָר 1939, זענען צווישן 31 מאטוריסטן, געווען בלויז פינף יידישע שילערס מיט מאטורע.

די האנדלס־שול

די האנדלס־שול וועלכע ס'האָט אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט געגרינדעט יהושע גאָטהעלף, האָט דערנאָך אויסגעברייטערט איר טעטיקייט. אין יאָר 1931 איז זי פארוואנדלט געוואָרן אין אן אנערקענטער דורך דער מאכט האנדלס־גימנאזיע און געהערט צו די פיר שולן אין פוילן (פון דער קאטעגאָריע).

די האנדלס־גימנאזיע האָט זיך אויסגעצייכנט נישט נאָר מיט אירע פעיקע דירעקטאָרן, ווי: אייזלער, קאהאן, אולריך, גערטנער, נאָר אויך מיט אירע אויסדערוויילטע, איבערגעגעבענע און דערפארענע לערערס. אין דער שול האָבן געלערנט שילערס פון גאנץ גאליציע און ארויסגעגעבן פון זיך טאלאנטירטע בוכהאלטאָרן און דירעקטאָרן פון האנדל־פירמעס. אין יאָר 1937 האָט דער ארויסלאָז געציילט 17 ארביטורענטן, אין 1938 – 26.

פאראלעל מיט דער שול, איז אין אָנהייב פון די צוואנציקער יאָרן, געשאפן געוואָרן א פאך־שול פאר מיידלעך, אויפן ניווא פון א גימנאזיע, וווּ מ'האָט אין די נאָכמיטאָג־שעהן געלערנט אזעלכע פאכן, ווי: שניידעריי, הוטן און האנטארבעט. די שול האָט נישט געהאט קיין מלוכהשע רעכט און אירע ארביטורענטינס האָבן געמוזט עקזאמינירט ווערן אין דער פרויען־גימנאזיע אין לעמבערג א. נ. פון צעציליא קלאפטען. יעדעס יאָר האָבן די דאָזיקע שול (אין סאמבאָר) געענדיקט א 15־20 מיידלעך.

אינטערנאט פאר שילערס

צוליב דעם וואָס אין די שולן אין סאמבאָר האָבן געלערנט אויך קינדער וואָס האָבן נישט געוווינט אין שטאָט, איז פאר יידישע תלמידים געשאפן געוואָרן אן אינטערנאט, באקאנט

מיטן נאָמען "בורסע" – א המשך פון אן ענלעכער אינסטיטוציע, אנטשטאנען אין אָנהייב פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט.

קורס פאר לאנדווירטשאפט

צוליב דער פארשארפטער לאגע פון דער יידישער באפעלקערונג, איז אין סאמבאָר געוואָרן איינגעאָרדענט אן אגראר־קורס פאר דער יידישער אינטעליגענץ. צום קורס האָבן זיך פארשריבן 50 דערוואקסענע, צווישן זיי – אויך סטודענטן, וואָס האָבן געלערנט די יסודות פון אגרי־קולטור און פרעמדע שפראכן, הויפטזאכלעך – ענגליש. דער ציל פון די גרינדערס אין געווען צו העלפן נישט נאָר די וואָס האָבן זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, נאָר אויך פאר די וואָס האָבן געוואָלט און געהאט א מעגלעכ־קייט צו עמיגרירן אין אנדערע לענדער.

בילדונג פאר דערוואקסענע

אין די ראמען פון בילדונג פאר דערוואקסענע, זענען ביי דער האנדלס־שול געפירט געוואָרן קורסן פאר סוחרים, וווּ מיהאָט געלערנט בוכפירונג און אנדערע כללים פון מסחר. אין שטאָט האָט אויך עקזיסטירט דער יידישער פאָלקס־אוניווערסיטעט, וואָס האָט יעדן פרייטיק־צו־נאכטס איינגעאָרדענט פאָרלעזונגען אויף פארשידענע טעמעס.

מוזיקאליש־דראמאטישע קלובן

נאָך פארן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט אין סאמבאָר עקזיסטירט א דראמאטיש־מוזיקאלישער קלוב א.נ. "כינור" ("פידל"), וועלכער האָט איינגעאָרדענט מוזיק־אָוונטן און פארשידענע קינסטלערישע פאָרשטע־לונגען. בעת דער פוילישער הערשאפט, האָט דער קלוב זיך גערופן "לוטניא" ("הארפע"). דער געענדערטער נאָמען האָט אָבער נישט געענדערט די צילן פון קלוב. עס זענען ווייטער פאָרגעקומען פאָרשטעלונגען אין העברעיש און יידיש. פארשידענע רעזשיסאָרן זענען געקומען פון לעמ־בערג, מיט דראמאטישע קרייזן, וואָס האָבן געציילט א 20־30 יינגלעך און מיידלעך און פאָרגעשטעלט פיעסן און אָפערעטעס. מיט דער צייט האָט זיך אויסקריסטאליזירט א סטאבילער דראמאטישער קרייז. ביזן יאָר 1937 זענען די פאָרשטעלונגען פאָרגעקומען אין זאַל פון דער פוילישער אָרגאניזאציע "סאָקול" – ביז זיי האָבן נישט געוואָלט מער פארדינגען דעם זאל פאר יידישע פאָרשטעלונגען.

ביי דער "לוטניא" איז אויך אנטשטאנען א כאָר, מיט וועל־כן עס האָט דיריגירט בראונער. דער כאָר איז אויפגעטרע־טן אויף פארשידענע עפנטלעכע אונטערנעמונגען.

ס'האָט אויך עקזיסטירט א באשיידענער מאנדאָלין־אָרקעסטער, געגרינדעט דורך די ברידער ווייסמאן. אויסער זיי האָבן דאָרט געשפילט הערש דראפער און אידא בערל־פיין. דער אָרקעסטער פון די ברידער פידלער האָט באגלייט אלע אויפטריטן אין קלוב. פון די אקטיווע טוערס פון "לוטניא" איז כדאי צו דערמאָנען די פאָלגנדיקע פערזאָנען: אידא בראולפאן, ד"ר אייזנער, צוקערמאן, אָסקאר צימב־לער, די ברידער ווייסמאן, וו. טראושטיין, ז. שטיין, ר. באגלייטער און אנדערע.

דער "יידישער געזעלשאפטלעכער קלוב"

די יידן פון די אסימילאטאָרישע קרייזן, וואָס זענען געוואָרן אָפגעשטויסן פון די פאָלאקן אין די יאָרן פון פוילנס אומאָפהענגיקייט, האָבן זיך אָרגאניזירט אין אן אייגענעם קלוב, וואָס האָט געטראָגן דעם פוילישן נאָמען "זשידאָווסקי קלוב טאָוואזשיסקי" ("יידישער געזעלשאפטלעכער קלוב"), בראש פון וועלכן ס'איז געשטאנען ד"ר קרויצנאווער. צו דעם קלוב האָבן געהערט די גרויסע סוחרים און פיל יידן מיט פרייע פראָפעסיעס. דאָס איז געווען א פיין איינגעאַרדנטער און רייך אויסגעשטאטער קלוב, מיט א לייענזאל און אָרט צום פארברענגען.

דער יידישער ספאָרט־קלוב

אין סוף פון די צוואנציקער יאָרן איז אין סאמבאָר געשאפן געוואָרן א יידישער ספאָרט־קלוב, באקאנט אונטערן נאָמען זש. ק. ס. ("זשידאָווסקי קלוב ספאָרטאָווי"). פאָרזיצער פון קלוב איז געווען ד"ר אברהם בערגער. דער קלוב איז געווען פאָפולער א דאנק זיין פוטבאָל־מאנשאפט, וועמענס אויפט־ריטן האָבן געדינט ווי א מין דעמאָנסטראציע פון יידישן כוח, דער עיקר – מיט אנדערע ספאָרט־קלובן, אויסער סאמבאָר. צווישן די אויסגעצייכנטע שפילערס איז כדאי צו דערמאָנען דעם טויערמאן פרעדעק גארפינקעל (איצט – ד"ר גארוויץ, גינעקאָלאָג אין חיפה). א דאנק זיין ספאָרט־פעיקייט, איז ער אָנגענומען געוואָרן אלס פראָפעסיאָנעלער שפילער אין דער לעמבערגער "חשמונאי", וועלכע האָט

געהערט צו דער ליגע א׳ אין פוילן און זיך גערעכנט פאר דעם בעסטן יידישן ספאָרט קלוב, וואָס אויף אירע מעטשן זענען געקומען טויזנטער.
דער עיקרדיקער קאָנקורענט לגבי דעם זש.ק.ס. אין סאמ־באָר, איז געווען די אָרטיקע פוילישע מאנשאפט ״קאַראָ־נאַ״ (״קרוין״), אין וועלכער עס האָבן געשפּילט אויך יידן: דושעק שטויערמאַן, פרעדעק גארפונקעל, אָרנשטיין, בער־גער און ברונאָ ווערטער, וואָס האָט שפּעטער געשפּילט אין דער לעמבערגער ״חשמונאי״.

די קהילה און איר אָנפירונג

ביזן יאָר 1923 זענען נישט פאָרגעקומען קיין וואלן צו די קהילה־אינסטאַנצן און די פארוואלטונג פון פאר דער ערש־טער וועלט־מלחמה, בראש מיט אלימלך גאָלדבערג, האָט ווייטער אָנגעפירט מיטן קהילה־לעבן.
בעת פוילנס הערשאפט, זענען צום ערשטן מאָל פאָרגע־קומען וואלן צו דער קהילה־פארוואלטונג, מיט פאָלגנדיקע רעזולטאטן: ציוניסטן – 5 מאנדאטן, מזרחי – 5, אגודת ישראל – 1, האנטווערקער – 2, פּערזענלעכע ליסטעס – 11. אלס פאָרזיצער פון דער קהילה־פארוואלטונג איז געווײלט געוואָרן ד״ר פישל ראָטענשטרייך. אויך זיין פארטרעטער איז געווען א ציוניסט.
אין יאָר 1930 איז פונאנדערגעלאָזט געוואָרן דער קהילה־ראט און אלס קאָמיסאר איז נאָמינירט געוואָרן דער אומפארטייאישער ייד שלמה מארגולעס, וואָס האָט צוזאמענגעארבעט מיט אגודת ישראל. די ציוניסטן וואָס זענען נאָמינירט געוואָרן אין דעם ראט, א באשטימטן דורך דער מאכט, האָבן דעמיסיאָנירט.
אין די וואלן אין יאָר 1934, האָבן די אלגעמיינע ציוניסטן, באַזאמען מיט ״התאחדות״, באקומען 5 מאנדאטן; מזרחי און רעוויזיאָניסטן – 2; בעלזער חסידים – 2; אגודת ישר־אל – 2; אומפארטייאישע – 2. אלס פאָרזיצער איז געווײלט געוואָרן דער ציוניסט אייזיק (איזשאָ) קנפל , וואָס איז פון ״התאחדות״ אריבער צו די אלגעמיינע ציוניסטן. בעת זיין קאדענץ, איז דער קהילה געלונגען צו באלאנסירן איר בודזשעט, מ׳האָט רעמאָנטירט די אלטע שיל, אויסגעברייטערט דאָס שעכטהויז פאר עופות, פארשענערט דעם בית הקברות און אויפגעבויט א ניי טהרה־שטיבל.
נאָך דעם ווי הרב אהרון לעווין האָט אין יאָר 1927 פארלאָ־זט סאמבאָר, האָט זיך אָנגעהויבן א קאמף איבער דעם כסא הרבנות. אין יאָר 1931 איז דורך דער קהילה־פארוואלטונג אויסגעווײלט געוואָרן ר׳ אליעזר מיזעס אלס רב פון סאמ־באָר. די ציוניסטן זענען געווען קעגן דעם אויסוואל, צוליב זיינע פארבינדונגען מיט דער אגודת ישראל. אין דעם טאָג ווען דער רב האָט באדארפט אָנקומען אין שטאָט, האָט די ציוניסטישע יוגנט באשלאָסן אדורכצופירן א פּראָטעסט־דעמאָנסטראציע אנטקעגן דער אויפנאמע, וועלכע ס׳האָט געגרייט די קהילה־פארוואלטונג. די דעמאָנסטראציע איז טאקע פאָרגעקומען און דעם רב מיזעס איז שווער געווען צוצוקומען צו דער שיל, ווו די נאָמינירטע פארוואלטונג האָט אים געזאָלט אויפנעמען.
הרב אליעזר מיזעס איז געווען א תלמיד חכם, אליין דערצ־בערט וועלטלעכע בילדונג און געהאט מלוכהשע מאטורע. אויך זיינע צווי ברידער זענען געווען בארימט. אייגער, הרב יוסף מיזעס, איז געווען הויפּט־רב פון דער פוילישער ארמיי, אין ראנג פון א קאָלאָנעל. דער אנדערער ברודער, מתתיהו מיזעס, א היסטאָריקער, האָט דער עיקר געפאָרשט דעם אָפּשטאַם פון פוילישע משפחות, וואָס האָבן, לויט זיין מיינונג, געהאט יידישע עלטערן.
די ציוניסטן האָבן דערקלערט, אז דער אויסוואל פון הרב מיזעס איז א צייטווייליקער און ווי נאָר די קהילה־פארוואלטונג וועט אריבער אין זייערע הענט, וועלן זיי בטל מאכן די וואלן און אויסקלויבן א רב לויט זייער איינזען. אזא מעלדונג איז פארעפנטלעכט געוואָרן אין נאָמען פון דער פארוואלטונג אין יאָר 1936, אונטערגעשריבן פון אייזיק קאנפעל, וואָס איז געשטאַנען בראש פון דער קהילה.

די ציוניסטן האָבן טאקע אדורכגעפירט וואלן פון א רב און זייער קאנדידאט איז געווען דער זון פון פריערדיקן רב, מאגיסטער יעקב לעווין, א געבוירענער אין סאמבאָר, וואָס האָט שטודירט אויף די פאקולטעטן פאר יוריספרודענץ און פילאָסאָפיע אין לעמבערגער אוניווערסיטעט. די פוילישע מאכט־אָרגאנען האָבן אָבער נישט באשטעטיקט דעם באשלוס און הרב מיזעס האָט פארנומען דעם כסא הרבנות – ביזן אונטערגאנג פון דער קהילה.

די באציונג פון דער שטאָט־פארוואלטונג צו דער יידישער באפעלקערונג

אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות, זענען אין סאמבאָר פאָרגעקומען 3 מאָל וואלן צו דער שטאָט־

פּאַרוואַלטונג. דער ערשטער וואַל־אויסגאַנג, אינמיטן פון די צוואַנציקער יאָרן, איז נישט באַוווּסט. אין יאָר 1930 איז די געוויילטע שטאָט־פּאַרוואַלטונג געוואָרן פונאַנדערגעלאָזט און מ'האָט באַשטימט א נאָמינירטע קאָמיסיע. אין די וואַלן, פּאָרגעקומענע אין יאָר 1934, האָבן יידן באַקומען אין דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג 6 מאַנדאַטן (פון 24). דער ייד יאַאַכים פּערשטענדיק איז אויסגעקליבן געוואָרן אלס לאַווניק.

אין יאָר 1939 איז דערלאַנגט געוואָרן צו די וואַלן אַן איינהייטלעכע יידישע ליסטע פון 4 ראַטמענער. פון אַנדערע ליסטעס, פּוילישע: סאַנאַציע (אָ.ז.נ. – רעגירונגס־פּאַרטיי) – 11, פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי (פּ.פּ.ס.) – 3, פאָלקס־פּאַרטיי – 6. ד״ר פּערשטענדיק איז ווידער געוויילט געוואָרן אויפן זעלבן אמט. די שטאָט־פּאַרוואַלטונג אין סאַמבאָר האָט גאָר ווייניק געשטיצט די יידישע אינסטיטוציעס און דיסקרימינירט די יידישע פּאָרשטאָט בליך; נישט געפּלאַסטערט קיין טראָטואַר צום יידישן בית הקברות. אין יאָר 1929 האָט דער שטאָטראַט אָנגענומען א געזעץ קעגן די דאָראָזשקאַזשעס, וואָס דער רוב פון זיי זענען געווען יידן, אז זיי טאָרן נישט שטיין אין צענטער שטאָט, נאָר אין די זייטיקע גאַסן, וואָס האָט שווער געטראָפן אין זייער פּרנסה.

אַנטיסעמיטיזם

אין יענער תקופה איז אין סאַמבאָר אָנגעגאַנגען אַן אַנטיסעמיטישע העצע. אין יאָר 1920, נישט ווייט פון די מיליטערישע קאַזאַרמעס, איז דערמאָרדעט געוואָרן א יידישע משפּחה. אן ענלעכער פאַל האָט פּאַסירט אין 1930, אין דער פּאָרשטאָט קאַלינעווקע, ווו א גאַנצע משפּחה צוזאַמען מיט זייער דינסט, איז צומערשט דערשאָסן געוואָרן און דערנאָך האָבן זיי מיט א האַק פאַרענדיקט די מאָרד־מלאכה. א סברה, אז דאָס איז געווען אויך א רויב־אָנפאַל.

די יידישע סוחרים האָבן כסדר געהאַט אויסצושטיין א שווערן קאָנקורענץ־קאַמף מיט די קריסטלעכע סוחרים, וואָס פלעגן פון צייט צו צייט פאַרשפּרייטן אויפרופן, וועלכע האָבן גערופן צו בויקאָטירן יידן. אין דער שטאָטישער באַנק (שפּאָר־קאַסע) האָט מען נישט אָנגענומען קיין יידישע באַאַמטע. אין די אַלגעמיינע שולן האָבן די קריסטלעכע לערערס געהעצט קעגן יידן.

נאָך דער גזירה קעגן יידישער שחיטה, וועלכע איז באַשטעטיקט געוואָרן דורכן סיים און סענאַט אין מערץ 1936, האָבן פיל יידישע קצבים אין סאַמבאָר נישט באַקומען פון דער מאַכט דערלויבענישן צו פירן זייערע יאַטקעס און שעכטן. האָבן די פאַרבליבענע קצבים זיי געהאָלפן מיט אַרויפלייגן א שטייער פון 10 גראָשן אויף יעדער קילאָ פלייש און פון דעם געלט האָט מען געהאָלפן די געליטענע קצבים, וואָס זענען צוליב דער גזירה געבליבן אָן פּרנסה.

זעלבשוץ

נאָכן פּאָגראָם אין פּשיטיק (מערץ 1936), וועלכע האָט דערשיטערט דאָס פּוילישע יידנטום; דער פּאָגראָם אין ברעסק (מאַי 1937) און אַנטי־יידישע עקסצעסן אין אַנדערע שטעט, ווען אין פּוילן האָבן זיך געהערט אַזעלכע לאָזונגען ווי ״בי זשידאַ, טאָ שיען פשידאַ״ (״שלאָג דעם ייד, דאָס וועט צונוץ קומען״), האָט אין סוף פון יאָר 1937 זיך פאַרשפּרייט אין סאַמבאָר א קלאַנג, אז די קריסטן אין דער געגנט גרייטן אַן איבערפאַל אויפן יידישן קוואַרטאַל בליך.

אין יענע טעג האָט באַזוכט די שטאָט א שליח פון דער ״החלוץ״־צענטראַלע, וואָס איז געקומען פון ארץ־ישראל, ווו ר'איז געווען א חבר אין דער ״הגנה״. זיין באַזוך איז געוואָרן אויסגענוצט פאַר א צוזאַמענטרעף פון פאָרשטייער פון די אַלע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין דער שיל ״די רויטע קלויז״, ווו ס'איז באַשלאָסן געוואָרן צו שאַפן א זעלבשוץ אין פאַל פון פּאָגראָמען.

צומאָרגנס האָט מען טאַקע געזען אין שטאָט גרעסערע גרופּן א קראַינער און פּאָלאַקן, וואָס א טייל פון זיי האָט זיך א לאָז געגעבן אין דער ריכטונג פון בליך. עס איז געגעבן געוואָרן דער צייכן און די חברים פון דער זעלבשוץ, צוזאַמען מיט די יידישע בעלי־עגלות, האָבן זיך געגרייט אָפּצושטויסן די אַטאַקעס.

די קריסטן זענען באַפאַלן יידן, נאָר מ'האָט זיי צוריק דערלאַנגט קלעפּ און זיי האָבן זיך צוריק געצויגן אין צענטער שטאָט, ווו זיי האָבן צובאַקומען פאַרשטאַרקונג און די יידן האָבן זיך געמוזט צוריקציען. נאָר מיט אַמאָל האָט זיך א ריס געגעבן פאָרויס דער בחור צייטלער און מיט זיין שטעקן אין האַנט גענומען דערלאַנגען קלעפּ אויף רעכטס און לינקס, בלייבנדיק כמעט דער איינציקער אין דעם פּאַרמעסט. אבער דאָס איז געווען א סימן פאַר די אָפּטרעטנדיקע יידן צו א באַנייטן אָנגריף – און מ'האָט טאַקע אָפּגעשטויר־

סן די קריסטלעכע אטאקעס.
נאָר ווען די אוקראַינער און פּאָלאַקן האָבן באַקומען קלעפּ, האָבן זיך באַוויזן פּאָליציאַנטן און... אָנגעהויבן ארעסטירן יידן.

די באַפעלקערונג

יאָר	אלג. צאָל	דערפון יידן
1762	3,486	510
1880	13,586	4,427
1890	14,324	4,080
1900	17,039	4,900
1910	20,257	5,418
1921	19,417	6,068
1931	22,269	6,275
1939	25,000	8000

פּאַרטייען

אַנטי־ציוניסטישע פּאַרטייען און באַוועגונגען

אגודת ישראל איז אנטשטאַנען אין סאַמבאָר אין יאָר 1922. צו די גרינדערס האָט געהערט הרב אהרון לעווין, וואָס מיט דער צייט איז ער געוואָרן איינער פון די אָנגעזעענסטע מנהיגים פון אגודת ישראל אין פּוילן. יענעם יאָר האָט ער געהאַלטן א רעדע אין דער שיל, אין שיכות מיטן באַשטע־טיקן דעם ענגלישן מאַנדאַט אויף ארץ־ישראל, און אין וואַרעמע ווערטער דערמאָנט די טעטיקייט פון חיים וויי־צמאַן און נחום סאָקאָלאָוו.
די אַנדערע גרינדערס פון דער פּאַרטיי אין סאַמבאָר: אייזיק שנייד און דער דיין ר' הערץ בומבאַך. די וויכטיקסטע אַקטיוויסטן: אייזיק שנייד, לוי דרעגנער, לישא פינסטער־בוש, א. לאַמעט, ס. שומינער, הערץ צאַן, וואָלף לינדבאַלד און אַנדערע.
אגודת ישראל האָט געפירט א שאַרפן קאַמף קעגן ציוניזם און ציוניסטן. אין יאָר 1937 האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין סאַמבאָר זיי באַשולדיקט אין באַשמוצן די ציוניסטישע מנהיגים. דער ענין איז אפילו דערגאַ גען צום פּוילישן געריכט, נאָר דער אורטייל איז נישט באַוווּסט.
דער "בונד" אין סאַמבאָר איז אַנטשטאַנען נאָך דער ערש־טער וועלט־מלחמה, געגרינדעט פון אַדאָלף (אברהם) סענ־דויער. צו די אָנפירנדיקע בונדיסטן אין שטאָט האָט אויך געהערט זיגמונט שטיין, וואָס איז שפּעטער אַוועק צו די קאָמוניסטן. פון די אַקטיווע טוערס פון דער פּאַרטיי זענען געווען: ד"ר גאָטליב, ד"ר סיראָפּ, לעאָן וואָלקער און חיה האָלצמאַן. דער "בונד" האָט צוזאַמענגעאַרבעט מיט דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי (פּ.פּ.ס.) און זיך באַטייליקט אין בשותּפותדיקע דעמאָנסטראַציעס אין טאָג פון 1טן מאַי.
די אומלעגאַלע קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט עקזיסטירט אונטערן נאָמען פון דער "אַלגעמיינע יידישע אַרבעטס־פּאַרטיי" (א.י.א.פּ.). איינער פון אירע גרינדערס איז געווען זיגמונט שטיין, וואָס איז שפּעטער געשטאַנען בראָש פון דער באַוועגונג אין מזרח גאַליציע. נאָך עטלעכע יאָר, האָט די פּאַרטיי זיך פאַראייניקט מיט דער פּוילישער קאָמוניס־טישער פּאַרטיי, געאַרבעט אומלעגאַל און א סך חברים זענען דערפאַר פאַרמשפּט געוואָרן אויף יאָרן תּפיסה.

ציוניסטישע פּאַרטייען און באַוועגונגען

די אַלגעמיינע ציוניסטן זענען געווען אנגאַזשירט אין אַלע טעטיקייטן אין דער קהילה, שטאָט־פאַרוואַלטונג, אויפן געביט פון הילף און קולטור. אין די צוואַנציקער יאָרן איז בראָש פון די אַלגעמיינע ציוניסטן געשטאַנען ד"ר פישל ראַטענשטרייך, און אין די דרייסיקער יאָרן — אַדוו' אייזיק קאַנפּעל. צו די אַקטיווע טוערס האָבן געהערט: א. גאָלדבערג, דוד קלמר, ד"ר האַלפּערין, נחמיה לאַנגינגער, מאַלץ, קליינהאַוז, א. שור און אַנדערע.
מזרחי און הפועל המזרחי זענען אַנטשטאַנען אין סאַמ־באָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. בראָש פון די פּאַר־טייען זענען געשטאַנען: אברהם גאָטעסדינער, שלום דיר, שמואל מעצגער, אברהם קרוג און אַנדערע. צו די פּאַרטייען האָט געהערט א באַדייטנדיקער טייל פון די רעליגיעזע יידן, וואָס האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די ציוניסטישע אַקטיוויטעטן. די אָרגאַניזאַציע הפועל המזרחי איז געשאַפן געוואָרן אין די צוואַנציקער יאָרן, בראָש מיט די חברים: צבי דאַנבערג, צבי טילמאַן און אַנדערע. נאָך עטלעכע יאָר עקזיסטענץ, איז ביי דער פּאַרטיי געשאַפן געוואָרן א רעליגי־עזע יוגנט־באַוועגונג "בני עקיבא".

די רעוויזיאָניסטישע פארטיי אין סאמבאָר איז אנטשטאנען אין יאָר 1926 און אירע גרינדער זענען געווען די סטודענטן: יהושע ראָטענשטרייך, אלעקסאנדער (אָלעק) ליבערמען, דוד קאָך, זיגמונט רייכמאן און משה שטראוסמן. זיי האָבן אויך געשאפן אן אקאדעמיקער־פארבאנד מיטן נאָמען ״חשמונאי״, מיט אן אויסגעשפראָכן רעוויזיאָניסטשער באפארבונג. דער עיקר זענען זיי געווען טעטיק צווישן די גימנאזיע־שילערס און זיי דערמוטיקט צו באטייליקן זיך אין מיליטערישע פאָרברייטונג־קורסן ביי די שולן.

די יוגנט־אָרגאניזאציע בית״ר איז געגרינדעט געוואָרן אין א שפעטערער תקופה, אונטער דער אָנפירונג פון ישראל אלטבאך. אין די לעצטע יאָרן פארן חורבן, איז בראש פון דער רעוויזיאָניסטישער פארטיי אין סאמבאָר געשטאנען ד״ר מאָזעס פרישער.

די פארטיי התאחדות איז אנטשטאנען אין סאמבאָר אין יאָר 1923, ווי א פיליאל פון דער פאריייניקטער וועלט־באוועגונג הפועל הצעיר און צעירי ציון, וועלכע איז געשאפן געוואָרן אין יאָר 1920. די התאחדות איז געווען א גרויסע פארטיי און געווירקט אויף אלע שטחים פון יידיש־געזעלשאפטלעכן לעבן אין שטאָט, אָנהייבנדיק פון איר ווילן צו דעראָבערן די מאכט אין דער יידישער קהילה, ביז די שטאָטראַט־וואלן. די פארטיי האָט געהאט אן אייגענעם קלוב, אין וועלכן עס זענען יעדע וואָך פאָרגעקומען פארזאמלונגען. צו דער באוועגונג האָט געהערט אן אָנגעזעענער טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ. די פארטיי האָט געפירט א גרייט פארצווייגטע ציוניסטישע טעטיקייט, איינגעאָרדענט עפנטלעכע רעפעראטן מיט אָרטיקע און צוגערייזטע פרעלעגענטן, געשטיצט די יוגנט־אָרגאניזאציע ״גורדוניה״ און אנדערע טעטיקייטן. פון די אָנגעזעענסטע געשטאלטן אין דער באוועגונג און איר אנערקענטער מנהיג איז געווען מיכאל פראָם.

די פאריייניקטע ציוניסטיש־סאָציאליסטישע פארטיי ״התאחדות־פועלי־ציון״ איז אנטשטאנען סוף 1933, נאָך דער פאריייניקונג פון דער התאחדות אין מזרח־גאליציע, מיט דער געגנטלעכער אָרגאניזאציע פון פועלי־ציון (צ.ס.). אָבער נישט אין אלע שטעט איז פאָרגעקומען די פארייניקונג פון ביידע פארטייען, צווישן זיי אויך – סאמבאָר. ערשט אין יאָר 1937 האָבן אין סאמבאָר זיך פאריייניקט ביידע פארטייען און אויך דא איז געווען טעטיק די פאריי־ניקטע ציוניסטיש־סאָציאליסטישע פארטיי ״התאחדות־פועלי־ציון״.

יוגנט־אָרגאניזאציעס

דער ״השומר הצעיר״ אין סאמבאָר האָט געהאט זיין אָפשטאם פון צווי מקורות: די סקויטן־אָרגאניזאציע ״השומר״, אנטשטאנען אין יאָר 1912 און די יוגנט־אָרגאניזאציע ״התחיה״, וועלכע האָט זיך אנטוויקלט פאראלעל מיט דער ערשטער ציוניסטישער יוגנט־באוועגונג ״צעירי־ציון״ און דערנאָך מיט איר זיך פאריייניקט.

אין דער תקופה פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן אין סאמבאָר עקזיסטירט צווי יוגנט־אָרגאניזאציעס: ״השומר״ און ״התחיה״. ערשט אין יאָר 1918 האָבן זייערע חברים געשאפן אין שטאָט דעם קן פון ״השומר הצעיר״. די ערשטע גרופע עולים אירע וואָס איז געקומען אין לאנד אין חודש מערץ 1920, האָט געציילט 10 חברים און זיך גערופן ביל״ו. זיי זענען געווען פון די גרינדערס פון קיבוץ בית אלפא.

סאמבאָר איז געווען דאָס וויגעלע פון החלוץ הצעיר. סוף 1922 האָט י. חרותי אויפגעשטעלט דעם ״החלוץ הצעיר״ אין שטאָט, וואָס איז געווען דער ערשטער קן פון דער באוועגונג אין גאליציע, וועלכע האָט אין אירע רייען אויפגענומען יוגנטלעכע פון די פאָלקס־שיכטן, ארבעטער־קרייזן און פון דער אָרעמקייט. אין יאָר 1926 איז פאָרגעקומען די פאריייניקונג צווישן ״החלוץ הצעיר״ און ״השומר הצעיר״ אין גאליציע, און במילא אויך – אין סאמבאָר.

אויך פארן ״הנוער הציוני״ איז סאמבאָר געווען דאָס וויגעלע פון דער באוועגונג אין גאליציע. דער איניציאטאָר איז געווען יצחק שטייגער, וואָס האָט אין יאָר 1927 געגרינדעט די אָרגאניזאציע ״הצופה העברי״, וואָס איז געווען דער ערשטער קן, פון וועלכן עס האָט זיך אנטוויקלט די וועלט־באוועגונג ״הנוער הציוני״.

גורדוניה, די יוגנט־אָרגאניזאציע א.נ.פון א.ד. גורדון, איז אנטשטאנען אין סאמבאר אין יאָר 1929, נאָך די בלוטיקע געשעענישן אין ארץ־ישראל די גרינדערס: אריה בן יוסף (שומינער), אריה טאושטיין, מאָטעק און בוזשאָ שחר. אייניקע חברים, ווי: נתן ראָטענשטרייך, שולמית פורת (סטעפא פינסטערבוש) און שמואל מאלץ, זענען דערנאָך געווען טעטיק אין דער צענטראלע פון דער באוועגונג אין לעמבערג.

וואַל־רעזולטאַטן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן אין סאַמבאָר

<table>
<tr><th>יאָר</th><th>אלג. ציוניסטן</th><th>מזרחי</th><th>התאחדות</th><th>פועלי־ציון</th><th>רעוויזיאָניסטן</th><th>ראַדיקאַלע ציוניסטן</th></tr>
<tr><td>1927</td><td>86</td><td>115</td><td>123</td><td>26</td><td>–</td><td>–</td></tr>
<tr><td>1931</td><td>90</td><td>130</td><td colspan="2">300</td><td>110</td><td>54</td></tr>
<tr><td>1933</td><td>350</td><td>118</td><td colspan="2">401</td><td>–</td><td>115</td></tr>
<tr><td>1935</td><td>102</td><td>35</td><td colspan="2">425</td><td>1</td><td>12</td></tr>
<tr><td>1939</td><td>152</td><td>155</td><td colspan="2">407</td><td>–</td><td>145</td></tr>
</table>

אויסער די ציוניסטישע פּאַרטייען, איז אין סאַמבאָר געווען טעטיק דער פאַרבאַנד פון ציוניסטישע פרויען און דער פאַריין "עזרה", וואָס האָט אין יאָר 1924 מצליח געווען צו פינאַנסירן די עליה פון 95 חלוצים (וואָס א טייל, אָדער די גרעסטע מערהייט, זענען געווען פליטים פון רוסלאַנד). אין יאָר 1935 איז אנטשטאַנען א קאָאָרדיניר־קאָמיטעט פון אלע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין סאַמבאָר און זיך גערופן "מרכז נוער" ("יוגנט־צענטער").

צו דער געשיכטע פון סטארי סאמבאָר (אלטשטאָט)

פונעם קאַפּיטל וועגן דער געשיכטע פון די ישובים סטאַרי־סאַמבאָר און סאַמבאָר איז אונדז באַוווּסט, אז דער ישוב סטארי סאמבאָר וואָס איז אנטשטאַנען אין צוועלפטן יאָרהונדערט האָט געדינט ווי א קערנדל פאַר דער שטאָט סאַמבאָר. נאָך דעם ווי סטארי סאמבאָר איז חרוב געוואָרן פון די טאָטערן און אין יאָר 1421 פאַרברענט געוואָרן, איז א טייל איינוווינערס, דער עיקר די וועבערס, אריבער אין ישוב פּאָהאָניטש, וועלכן זיי האָבן גערופן די נייע סאַמבאָר, אָדער ניישטאָט, כדי זי אונטערשיידן פון דער פריערדיקער סאַמ־באָר, די אלטשטאָט. נאָר פאַקטיש איז פון יענער צייט נישט איבערגעריסן געוואָרן די פאַרבינדונג צווישן די צוויי ישובים און זייער פּאָליטישער און ווירטשאַפטלעכער גורל איז געווען א בשותפותדיקער. די צוויי ערטער און די געגנט ארום זיי האָט פון אָנהייב געהערט צו רוסלאַנד, ערשט אין יאָר 1340 זענען זיי אנעקסירט געוואָרן צו פּוילן.

לויט דער מיינונג פון פּוילישן היסטאָריקער אלעקסאַנדער יאַבלאָנאָווסקי, זענען אין יאַר 1568 געווען אין סטארי סאמבאָר נאָר 105 איינוווינערס, וואָס מיינט – א קליינער ישוב. עס זענען נישט פאַראַן קיין גענויע היסטאָרישע מקו־רות וואָס זאָלן אָנווייזן די דאַטע, ווען האָבן די ערשטע יידן זיך באַוויזן אין סטאַרי־סאַמבאָר. דעריבער דאַרף מען אָננע־מען, אז היות אין יאָר 1519 האָט פּוילנס קיניג זיגמונט דער ערשטער צו וויסן געגעבן דעם סטאַראָסטע פון סאַמבאָר, צווישן אנדערן, אז די יידן ווערט געגעבן א רעכט צו געפו־נען זיך אין יעדן אָרט וועלכן זיי וועלן אויסקלייבן – האָבן יידן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אויך אין סטארי סאמבאָר און געווען א באַשטאַנדטייל פון דער קהילה סאַמבאָר. די געשיכטע פון דער קליינער קהילה סטאַרי־סאַמבאָר איז פון סאַמע אָנהייב געווען פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון דער סאַמבאָרער יידישער קהילה, צום גוטן און צום שלעכטן. די זעלבע געשעענישן, כאַראַקטעריסטישע פאַר דער קהילה סאַמבאָר אין די צייטן פון דער פּוילישער מלוכה, בעת דער עסטרייכישער אָקופּאַציע און בעת פּוילנס אומאָפּהענגי־קייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות, האָבן אויך געהאַט אן ענגן שייכות צו דער קהילה פון סטארי סאמבאָר, דערווײַ־טערט פון דאָרט א 10 קילאָמעטער. אן ענגע פאַרבינדונג איז געווען צווישן ביידע קהילות אין אלע צייטן. סטארי סאמבאָר האָט נישט געהאַט קיין אייגן שפּיטאָל און דאָס סאמבאָרער שפּיטאָל האָט באַדינט די קראַנקע פון שכנותדיקן ישוב. דאָס זעלבע – מיט א גימנאַזיע. סאמבאָר איז געווען פאַר סטארי סאמבאָר ווי אן עלטערע שוועס־טער. אָבער נישט בלויז געשיכטע האָט פאַרייניקט בײַדע קהילות, נאָר אויך דער חורבן און א בשותפותדיקער ברידער־קבר אין ראַדלאָוויץ און דער טויטן־לאַגער בעל־זשעץ, וווּ יידן פון ביידע ישובים זענען דערמאָרדעט געוואָ־רן דורך די נאַצישע רוצחים.

דער מקור פון נאָמען סאמבאָר

דאָס וואָרט "באָר" אויף רוסיש מיינט: סאָסנע־וואלד, און דאָס וואָרט "סאַם" (אויף רוסיש) מיינט: אליין. אויף פויליש מיינט "בור" א געדיכטער וואלד און "סאַם" – אליין, בלויז. די יידן האָבן סטארי סאמבאָר גערופן אלטשטאָט. בעת דער עסטרייכישער הערשאַפט איז דער ישוב גערופן געוואָרן, אין דייטש, אלטשטאט. אזוי אויך – בעת פוילנס הערשאפט. דער סטעמפל פון דער שטאָט־פארוואלטונג האָט געלויטעט: "אלטשטאָט – סטאַרע מיאַסטאָ".
איין לאנגע גאס האָט צעטיילט די גאנצע שטאָט. אין צענטער האָט זיך געפונען א פלאַץ, פון וואנען עס האָבן זיך געצויגן זייטיקע געסלעך.

יידן אין סטארי-סאמבאָר און אין אומגעגנט

אין דער תקופה פון פוילנס הערשאפט, איז סטארי־סאמבאָר געווען א ראיאָן־צענטער, צו וועלכן עס האָבן באלאנגט א זעכציק דאָרפישע ישובים און שטעטלעך, ווי: כירוּוו, וואָס האָט געציילט א 300 יידישע משפחות; סטארי סול און פעלעשטין, וואָס יעדער פון זיי האָט געציילט עטלעכע צענדליק יידישע משפחות. געווען דערפער מיט א באדייטנדיקער יידישער באפעלקערונג, ווי שטשילקי כמעט אין יעדן דאָרף, האָבן געוווינט יידן. פיל פון זיי האָבן זיך באשעפטיקט מיט לאנדווירטשאפט. גאליציע איז געווען פון די געציילטע ערטער, ווו די יידישע באפעלקערונג האָט זיך קאָנצענטרירט נישט נאָר אין די שטעט, נאָר אויך אין דערפער. די יידן פון די ארומיקע דערפער האָבן געהאט פארבינדונגען מיט דער קהילה אין סאמבאָר און מיטן אָרטיקן רב.
אין די יאָרן פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז בראש פון דער יידישער קהילה געשטאנען יצחק הערצאָוויץ. אין די צוואנציקער יאָרן האָבן אין סטארי סאמבאָר געוווינט א 500 משפחות – און ביז דעמאָלט האָבן באוויזן צו עמיגרירן קיין אמעריקע נאָך א 500 משפחות. א 90% איינוווינערס זענען געווען יידן; 8% – אוקראינער; 2% – פאלאקן.
געווען דאָרט א צאָל רייכע יידישע משפחות, ווי לאם און אבערדאם, וואָס בעת דער עסטרייכישער ממשלה, האָבן זיי געהאט די קאָנצעסיע אויף דעם אריינפאָר אין שטאָט, וועלכע זיי האָבן ארענדירט ביי דער רעגירונג. די משפחה לאם האָט אויך געהאט אן אייגענעם בית תפילה אין זייער הויז, אין צענטער שטאָט, וועלכן מ'האָט גערופן "לאַמוווקאַ."
(דער ריכטער יוסף לאם, דעפוטאט פון דער ערשטער כנסת, שטאמט פון דער דאָזיקער משפחה).

א יידישער בירגערמייסטער

אין דער תקופה פון דער עסטרייכישער הערשאפט, איז אין סאמבאָר געווען בירגערמייסטער דער ייד אהרון אבארדאם (פון דער משפחה אבארדאם), ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דער צייט פון קריג, איז ער אריבער קיין ווין, אָבער נאָך איר פארענדיקונג, האָט ער זיך נישט אומגעקערט אין סטארי סאמבאָר, נאָך זיך באזעצט אין סאמבאָר, א שטארק פאראָרעמטער.
בעת פוילנס הערשאפט, איז בירגערמייסטער געווען א פאָלאַק, נאָמינירט פון דער מאכט. כדי אָפצודינען זיינע פריינד וואָס האָבן זיך פאר אים באמיט ער זאָל באקומען דעם אמט, האָט ער זיי דערלויבט צו עפענען קיאָסקן אויפן צענטראלן פלאַץ פון שטאָט, אנטקעגן די געשעפטן פון די פאלאקן, וועלכע זענען געוואָרן פארשטעלט. האָבן די פאָלאקן זיך באקלאָגט פאר די מאכט־אָרגאנען מיט דער טענה, אז בעת זיי האָבן געדונגען די געשעפטן, האָט דער יידישער בירגערמייסטער זיי פארזיכערט, אז די געשעפטן וועלן זיך תמיד געפונען אין צענטער שטאָט – און אבארדאם האָט עדות געזאָגט לטובת זיי.
דאקעגן איז די טענה פון פוילישן בירגערמייסטער געווען, אז מיטן טויש די מאכט, איז יעדע נייער בירגערמייסטער בארעכטיקט צו האנדלען ווי ער פארשטייט און די באשטימונגען פון דעם עסטרייכערס צייטן זענען איצט נישט גילטיק. אויף דעם האָט אהרון אבארדאם דערקלערט, אז לויטן געזעץ איז ער נאָך אלץ בירגערמייסטער, ווייל עס זענען נישט פאָרגעקומען קיין וואלן צו דער שטאָט־פארוואלטונג. אין א פויליש, אויסגעמישט מיט דייטשישע ווערטער, האָט ער אויסגערופן: "איך בין דער בורמיסטש און קיינער וועט מיך נישט בארויבן פון דעם טיטול."

שריפות

צוויי גרויסע שריפות האָבן א תל געמאכט פון שטעטל. איינע פון זיי איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1912. נאָך די שריפה וועלכע האָט פארלענדט א האלבן ישוב, איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1923. ביי אכציק יידישע משפחות זענען געבליבן אָן א דאך איבערן קאָפ. יידן פון סאמבאָר האָבן א סך געהאָלפן די געליטענע יידן פון סטארי סאמבאָר. יענע שרי־

פה איז אויסגעבראַכן א טאָג פאר ערב יום־כיפור. צומאָרגנס זענען געקומען צוויי וועגענער פון סאמבאָר, אָנגעלאָדענע מיט חלות, עופות, שפּייז־ארטיקלען, כדי די נשרפים זאָלן אויך נישט דארפן ליידן קיין הונגער.

ציוניסטישע שפּראַצונגען און די ערשטע עולים

אין יאָר 1910 איז אין סטארי סאמבאָר געגרינדעט געוואָרן די געזעלשאפט "שפה ברורה"* וועלכע האָט שפּעטער אויפגעשטעלט די ציוניסטישע אָרגאניזאציע אויפן אָרט, א ביבליאָטעק פון העברעישע ביכער און א העברעישע שול, ווו מ'האָט געלערנט די שפּראך נאָכמיטאָג. צו די גרינדערס האָבן געהערט: ווייסמאַן, שמעון יעקב, אליעזר נוימאַן, זלאטע און יהושע פישל האָראָוויץ. זיי האָבן אָנגעהויבן די ציוניסטישע טעטיקייט אין סטארי סאמבאָר. דערנאָך זענען צוגעשטאַנען די אקטיווע טוערס: אברהם בראט, חנה העניש, דוד וואלצער, אהרון און צבי ריכטער. כדי צו פאַרסירן דאָס לערנען די העברעישע שפּראך, האָט מען אראָפּגעבראכט די לערערס ראָני רייטער און אהרון ריכטער. מ'האָט אויך אָנגעהויבן פירן א טעטיקייט לטובת קרן קיימת לישראל, געשאפן אן אמאטאָרן־קרייז, וואָס האָט געגעבן פאָרשטעלונגען און אויך געגרינדעט אן אייגענעם ספּאָרט־קלוב.

אין יאָר 1918 איז אין סטארי־סאמבאָר אנטשטאנען א לאָקאלע אָרגאניזאציע פון דער פועלי־ציון פארטיי. אירע חברים האָבן זיך גענומען גרייטן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, דורך שאפן ארבעטס־גרופּן און הכשרה־גרופּן.

דער ערשטער עולה פון סטארי סאמבאָר קיין ארץ־ישראל איז געווען מנחם גרוויליך. ער איז געקומען אין לאנד מיט דער צווייטער עליה, אין יאָר 1911 און איז בארימט געוואָרן דערמיט, וואָס ער האָט מיט אנדערע זיך איבערגעגעבן אין די הענט פון דער טערקישער מאכט אין אָקטאָבער 1917, כדי צו באפרייען א גרופּע ארבעטער אין פתח־תקוה. אָבער ער, מיט נאָך צוויי חברים: שמואל שטרייפעלד און אייזיק מעהרינג, זענען פארפייניקט געוואָרן צום טויט דורך דער טערקישער פּאָליציי אין דער תפיסה אין דמשק. מ'האָט פון זיי געפּאָדערט אויסצוגעבן נעמען פון שפּיאָנען און פון יידישע שומרים. אויף זייער נאָמען – גבעת השלושה – רופט זיך א קיבוץ נעבן פתח־תקוה.

נאָך מנחם גרוויליך האָבן אין יאָר 1920 עולה געווען פון סטארי סאמבאָר: ברוך שעכטער, פון די ערשטע אַרבעטער און יפו'ער פּאָרט; אברהם בעק, פון די ערשטע איינוווינערס אין עפולה. אין משך פון 46 יאָר האָט ער אָן אויפהער געארבעט אלס פעלדשער און פארוואלטער פון אן אמבולאטאָריע פון קופת חולים אין עפולה. זיין זון אוריאל איז געפאלן אין באפרייונגס־קריג אין יאָר 1948.

אין יאָר 1925 האָט עולה געווען יוסף האלפּערין; אין 1926 – דוד וואלצער.

יוגנט־באוועגונגען

אין יאָר 1928 איז אין סטארי סאמבאָר געשאפן געוואָרן א קן פון "השומר הצעיר" א דאנק די חברים פון שכונתדיקן סאמבאָר. די מדריכים זענען געווען: בומא גערטנער, פורמאן און מרדכי ריכטער. גלייך נאָך דער גרינדונג פון קן, האָבן זיך אין אים אָנגעשלאָסן א צוואנציק יינגלעך און מיידלעך.

אין 1937 איז א דאנק דער איניציאַטיוו און הילף פון דער "התאחדות"־פארטיי, אנטשטאנען אין סטארי סאמבאָר די יוגנט־אָרגאניזאציע "גורדוניה", וועמענס גרינדער עס זענען געווען די חברים פון סאמבאָר: אריה בן יוסף (שומינער) און מרדכי שחר. צומערשט האָבן זיי ארויסגעהאָנגען א מעלדונג וועגן א יוגנט־פארזאמלונג, צו וועלכער עס זענען געקומען א 30־40 יוגנטלעכע. אָבער ווי נאָר די פארזאמלונג האָט זיך אָנגעהויבן, האָט זיך באוויזן פּאָליציי, וועלכע האָט געטענהט, אז זיי דערלויבן נישט דעם צוזאמענטרעף, ווייל ס'איז נישט פאַראַן אויף דעם אן אָפּיציעלע דערלויבעניש. נאָך א לאנגן און אויסמאַטערנדיקן געשפּרעך מיט די פּאָרשטייער פון דער מאכט, האָבן זיי דערלויבט אדורכצופירן די ערשטע פארזאמלונג פון "גורדוניה".

אין יאָר 1935 איז מיט דער גרינדונג פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאניזאציע אין סטארי־סאמבאָר, אויך אנטשטאנען איר יוגנט־באוועגונג "בית"ר". די אָנפירנדיקע חברים זענען געווען: ד"ר גרייפינגער, איציק פורמאן, קרעבס און ראפּאפּאָרט.

*אין חודש אפּריל 1893, איידער הערצל האָט געשאפן די אלוועלטלעכע ציוניסטישע אָרגאניזאציע, איז אין לעמבערג פּאָרגעקומען די ערשטע לאנד־קאָנפערענץ פון די ציוניסטן אין גאליציע, וועלכע האָט באשלאָסן צו גרינדן די געזעלשאפט "שפה ברורה" – צו פארשפּרייטן די העברעישע שפּראך און גרינדן ביבליאָטעקן מיט העברעישע ביכער.

דאָס רעליגיעזע לעבן

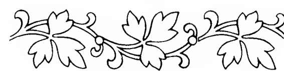
פון די רבנים אין סטארי סאמבאָר דארף באזונדערס דערמאָנט ווערן דער באוווסטער חיים יצחק ירוחם, וואָס האָט באַרימט געמאכט דעם ישוב אין דער יידישער וועלט. זאָלן אויך דערמאָנט ווערן די רבנים אין סטארי סאמבאָר פון פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה. צום רבין אלתר סאפרין פלעגן קומען חסידים פון דער גאנצער געגנט, באזונדערס – יידן פון די דערפער. מאסן יידן זענען געקומען שמחת תורה כדי בייצווזיין און אויך געניסן פון די הק־פות, און באזונדער פון דעם התלהבותדיקן ריקוד פון רבין. יעדעס יאָר זענען געקומען אינעם דאטשע־אָרט ספאס נעבן סטארי סאמבאָר דער אדמו״ר פון סאדיגורע, אהרון פריד־מאן. אין די שבתים איז ער איינגעשטאנען אין סטארי סאמבאָר און צו אים זענען געקומען חסידים פון פוילן און אויסער איר. מוצאי שבת איז דאַרט אויפגעטרעטן בנימין כלי־זמר (גליק) מיט זיין קאפעליע, און די פרייד, באגלייט מיט געזאנג און טענץ, האָט זיך געצויגן ביז פארטאָג.

פרייע פראָפעסיעס

אין סטארי סאמבאָר האָבן געוווינט ווינציק יידן מיט פרייע פראָפעסיעס. עס האָבן זיך אָנגעזען די אדוואָקאטן: ד״ר ארנאָלד, ד״ר בלייבערג, ד״ר גרייפינגער, ד״ר לערמאן, ד״ר ראַבינזאָן און אדוו׳ משה לערער. עס זענען אויך געווען אין ישוב צוויי יידישע דאָקטוירים: ד״ר אלצמאן און ד״ר פוקס, און דענטיסט ד״ר ראמער.

דער אָנזאָג פון חורבן

די פאַגראָם־כוואליע אין פוילן אין יאָר 1936, באגלייט מיט אנטיסעמיטישער העצע און עקאָנאָמישן בויקאָט קעגן יידן, האָט אויך דערגרייכט אין סטארי סאמבאָר. די פויע־רים וואָס זענען געקומען אין שטעטל אין מארק־טאָג (יעדן דינסטיק), האָט מען געוואָרנט נישט צו קויפן ביי די יידישע געשעפטן זענען אוועקגעשטעלט געוואָרן פיקעטן, כדי נישט לאָזן דאָרט אריינגיין קריסטלעכע קו־נים. פלאקאטן און אויפרופן האָבן גערופן ״סוויו דאָ סווע־גאָ״ און ״ניע קופּוי או זשידאַ״ (״אן אייגענער צו אייגענע״ און ״קויף נישט ביי א ייד״). די דאָזיקע העצע האָט פארש־טאָפּט די פרנסה־קוואלן פאר יידן, אויך צוליב דעם זיך פארפארשארפנדיקן ווירטשאפטלעכן קריזיס אין פוילן. די יידישע באפעלקערונג אין סטארי סאמבאָר איז געוואָרן פאראָרעמט – אן אָנזאָג פון אן אומזיכערער צוקונפט, ווע־לכע קיינער האָט נישט פאָרויסגעזען.

דער אונטערגאַנג פון דער קהילה

דער אומקום

קאלענדאר פון די געשעענישן

1.9.1939 – אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. פיל פליטים קומען קיין סאמבאָר.

8.9.1939 – די דייטשע ארמיי באזעצט סאמבאָר און פארפאָלגט יידן.

20.9.1939 – ריקצוג פון דער דייטשער ארמיי. די רויטע ארמיי פארנעמט סאמבאָר.

29.6.1941 – די רוסן עוואקואירן די שטאָט.

30.6.1941 – די דייטשן באזעצן סאמבאָר.

1.7.1941 – פאָגראָם פון אוקראינער קעגן דער יידישער באפעלקערונג. דערמאָרדעט א 200 יידן.

יולי 1941 – עס ווערט באשטימט דער יודענראט, בראש מיטן אדוו. ד"ר שמשון שניידשער.

דעצעמבער 1941 – גזירה פאר יידן צו טראָגן ווייסע אָרעמבענדער מיט א בלויען מגן דוד און איבערגעבן דעם אָקופאנט אלע ווערטזאכן.

יאנואר 1942 – פארבאָט פאר יידן צו וווינען אין באשטימטע גאסן אין שטאָט.

מערץ 1942 – אָנהייב פון קאָנצענטרירן די יידישע באפעלקערונג אין אייניקע גאסן פון בליך.

4–6.8.1942 – ערשטע מאסן־אקציע. 4,000 ווערן אוועקגעפירט אינעם פארניכטונג־לאגער בעלזשיץ, צווישן זיי – 1/3 פון די יידן פון סטארי סאמבאָר.

4.9.1942 – עס ווערן אומגעברענגט א הונדערט זקנים.

17–18.10 1942 – צווייטע מאסן־אקציע. א 2 טויזנט יידן ווערן טראנספּאָרטירט קיין בעלזשעץ

22.10.1942 – דער המשך פון דער אקציע.

נאָוועמבער 1942 – אומגעברענגט א 400 זקנים און קראנקע.

1.12.1942 – דער יידישער קווארטאל בליך ווערט פארוואנדלט אין א געשלאָסענעם געטאָ, אין וועלכן מען טרייבט אריין די יידן פון די שטעטלעך און דערפער ארום סאמבאָר.

יאנואר 1943 – פרוון צו אָרגאניזירן א יידישע ווידערשטאנד־באוועגונג און פון איינשאפן געווער.

15.2.1943 – ביי 450 יידן זענען ארויסגעפירט געוואָרן קיין ראַדלאָביצע און דערמאָרדעט געוואָרן אכזריותדיק.

1943 – מאסן־אקציע אין געטאָ. אומגעברענגט אויפן בית הקברות אין סאמבאָר 1,200 מענער, פרויען און קינדער.

22–23.5 1943 – איבער טויזנט יידן אומגעקומען אין טויטן־לאגער בעלזשעץ, נאָך דער פינפטער מאסן־אקציע.

9.6.1943 – לעצטע מאסן־אקציע. ענטגילטיקע ליקווידאציע פון געטאָ. מאָרד פון די פארבליבענע יידן אין סאמבאָר, וועמען מ'האָט דערשאָסן אין וואלד ביים דאָרף ראדלאָוויצע.

ליקווידאציע פון די פארבליבענע יידן

23.6.1943 – א הונדערט אויסבאהאלטענע יידן האָט מען געכאפט און דערשאָסן אויפן יידישן בית הקברות.

6.7.1943 – די דייטשן האָבן אנטדעקט א 40 אויסבאהאלטענע יידן און זיי דערשאָסן.

22.7.1943 – א 25 יידן וועלכע די דייטשן האָבן אנטדעקט אין פארשידענע באהעלטענישן, זענען געוואָרן דערמאָרדעט.

די ערשטע דייטשע אינוואזיע

אָנהייב סעפּטעמבער 1939, אין ראש השנה, איז די דייטשע ארמיי אריין אין סטארי סאמבאָר, וועלכע איז געווען פול מיט פליטים. געסטאַפּאָ־לייט זענען געקומען אין שיל, וועלכע איז געווען פול מיט מתפללים און מיט קלעפּ און זידלערייען אלעמען געטריבן צום מארק־פּלאַץ און זיי באַפוילן רייניקן די גאסן מיט בעזעמער אין די הענט און מיט די אָנגעטוענע טליתים. די רוצחים האָבן דעמאָלט צוגענומען דעם אדוואָקאַט פּאוועל לערמאן און מענדל דארנבוש – און זיי זענען נישט צוריק געקומען.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָבן זיי מיט געוואלט צונויפגעטריבן א 1,200 יידן, אויסגעשטעלט זיי צו פיר אין א ריי און אוועקגעטריבן אין דאָרף סטשעליצע, זעקס קילאָמעטער ווייט פון סטארי סאמבאָר, וווּ מ'האָט זיי פארשפּארט און א קלויסטער אויף א גאנצע נאכט. אין דער פרי האָט מען זיי באפוילן צו גראָבן א גרוב און א דייטשער אָפיציר האָט געמאָלדן, אז ער וועט זיי שיסן. מיט אמאָל פארשפרייט זיך א קלאנג, אז די רוסן קומען. די דייטשן יאָגן צוריק אריין אין קלויסטער די אומגליקלעכע יידן און באפרייען זיי דעם זעלבן טאָג.

אויפן וועג צום דאָרף אושטשיקע דאָלנע, האָבן די דייטשן געטראָפן פליטים פון די ארומיקע שטעטלעך און דערשאָסן פערציק יידן.

די צווייטע דייטשע אינוואזיע

דעם 3טן יולי 1941 האָבן די דייטשן צום צווייטן מאָל אָקופּירט סטארי סאמבאָר. זיי האָבן דערלויבט די אוקראַינער, אין משך פון 24 שעה, צו באַגיין זיך מיט יידן און יידיש פארמעגן, ווי זיי וועט געפעלן. לויט די עדות־דערקלערונגען פון דער אוקראינישער דאָקטערין לעוויצקי און דער יידישער דענטיסטין איידמאן, האָט דער אוקראַינישער נאציאָנאַל־ראַט באשלאָסן אויף א זיצונג אויסצוהרגענען אלע יידן. באוואָפנטע אוקראַינער האָבן זיך אריינגעריסן אין יידישע הייזער, ארויס גענומען פון דאָרט 32 יידן, אריינגעשטופּט אין זייערע הענט שטעקנס מיט אויפגעקלעפּטע בילדער פון לענין און סטאלין און איבער אלע גאסן זיי געפירט צום יידישן בית הקברות, ווו ס'איז געווען פארזאמלט די אוקראַינישע אינטעליגענץ, בראש מיטן גלח און א מאסע פויערים פון דער געגנט. פאר אלעמענס אויגן איז פאָרגעקומען א דערשיטערנדיקע רציחה איבער די קרבנות. מ'האָט אויף א בעסטיאלישן אופן געהאקט קעפּ, אויסגעריסן הענט און פיס, אויפגעשניטן בייכער און דערנאָך געוואָרפן די טויטע קערפּערס אין גריבער.

צווישן די אומגעקומענע האָבן זיך געפונען: מרדכי גליק, איציק גרויליך, יעקב גרויליך, יעקב היבנער און זון, שלמה היבנער, הירש זאָלעס, מרדכי ראצמאן, בנימין רייטער, משה רייטער, אשר שווארץ, יהושע שפינער און אנדערע.

אין דער ערשטער מאסן־אקציע אין סטארי סאמבאָר, דעם 4טן יוני 1942, איז אומגעקומען א דריטל פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין וואגאָנען אין וועלכע מ'האָט געפירט בהמות, האָט מען די אומגליקלעכע טראנספּאָרטירט אינעם טויטן־לאגער בעלזשעץ, נישט ווייט פון לעמבערג.

אין חודש דעצעמבער 1942, נאָכן שאפן פון געטאָ אינעם קווארטאל בליך אין סאמבאָר, האָט מען אהין פארטריבן די פארבליבענע יידן פון סטארי סאמבאָר. דעם 9טן יוני 1943 האָבן זיי געטיילט דעם טראגישן גורל פון די יידן פון סאמבאָר, אינעם וואלד ביים דאָרף ראדוואָוויצע.

פון איין אָקופּאציע צו דער צווייטער

געציילטע טעג נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, איז סאמבאָר פארפלייצט געוואָרן מיט א כוואליע פון הונדערטער פליטים פון מערב פוילן, וואָס זענען אנטלאָפן פונעם אָנגרייפנדיקן דייטשישן מיליטער. דעם 8טן סעפּטעמבער יענעם יאָר זענען די דייטשן אריין קיין סאמבאָר און גלייך אָנגעהויבן כאַפּן יידן צו שקלאַפן־ארבעט און רויבן זייערע פארמעגנס. דעם 20סטן סעפּטעמבער האָבן זיי פארלאָזט די שטאָט און אויף זייער אָרט זענען געקומען איינהייטן פון דער רויטער ארמיי.

די יידישע באַפעלקערונג וועלכע איז שוין געהאט געפּרוווט געוואָרן מיט די טראגישע פאָלגן פון דער דייטשישער אָקופּאציע אין משך פון דער קורצער צייט, האָבן מיט פארלייכטערונג און פרייד אויפגענומען די סאָוויעטן. אָבער נאָך עטלעכע וואָכן, אז די סאָוויעטישע מאכט האָט זיך פארפעסטיקט, זענען פאָרגעקומען ענדערונגען ביי די יידן אין סאמבאָר. דער הורט־מסחר איז געוואָרן אָפּגעשטעלט און דער דעטאַל־האנדל האָט זיך כסדר פארקלענערט. אָנהייב 1941 זענען געבליבן איינצלנע פריוואַטע געשעפטן און די פריוואטע אונטערנעמונגען זענען געוואָרן נאציאָנאַליזירט.

פיל יידן האָבן געאַרבעט אין די מלוכהשע און קאָמונאַלע אַמטן און אינסטיטוציעס, דאַקעגן יידן פון מיטלשטאַנד און פּאָליטישע טוערס, זענען געווען באַגרענעצט. א טייל פון זיי איז שווער געווען צו באַקומען אַרבעט. יענע יידישע פּליטים וואָס האָבן זיך געפונען אין סאַמבאָר און זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען סאָוויעטישע בירגערשאַפט, זענען סוף יוני 1940 פאַרטריבן געוואָרן אין טיף רוסלאַנד, און די פאַרמעגלעכע יידן זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר.

א שווערן איינדרוק האָט איבערגעלאָזט אין שטאָט דער זעלבסטמאָרד פון דער אַפּטייקערין רעלא זעלינגער, מיט איר מאַן און קליין טעכטערל, אויס מורא, קוים וועט מען זיי פאַרטרייבן קיין סיביר. פאַר אַזא פאַרשיקונג האָט זיך געשראָקן דער יידישער מיטלקלאַס.

דאָס לעבן ביי די סאָוויעטן איז געווען גראָ, אין אַן אַטמאָ־ספער פון ציטער און דעפּרעסיע. מענטשן זענען לאַנגע שעהן געשטאַנען אין דער ריי נאָך שפּייז־אַרטיקלען, אין וועלכע עס האָט זיך געפילט א שטאַרקער מאַנגל.

די רוסן האָבן זיך באַצויגן מיט מערער צוטרוי צו דער יידישער באַפעלקערונג, ווי צו די אוקראַינער און פּאָלאַקן, דעריבער זענען די וויכטיקסטע אַמטן געוואָרן באַזעצט פון יידן. אָבער נאָכן פאַרלאָזן פון די רוסן, האָבן די אוקראַינער און פּאָלאַקן אויסגעלאָזט זייער כעס צו די יידן.

עטלעכע טעג פאַר דער דייטשער אינוואַזיע אין סאַמבאָר, אין יוני 1941, האָבן די רוסן אַרעסטירט אייניקע מנהיגים פון די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן און זיי דערשאָסן אין תפיסה.

די דייטשע אָקופּאַציע

מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשע כוחות קיין סאַמבאָר, האָט זיך גלייך אַנטפּלעקט די אַנטי־יידישע שנאה מצד די אוקראַ־ינער. די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן האָבן זיך אָרגאַניזירט און באַקומען פרייע הענט צו פּאָגראָמירן יידן. זיי האָבן זיך א לאָז געטאָן איבער יידישע גאַסן, הייזער און הייף, געכאַפּט יידן, זיך איזדעקעוועט איבער זיי, אַוועק־געפירט אין דער שטאָטישער תפיסה און געהייסן זיי אויפ־רוימען די קערפּערס פון די דערשאָסענע אוקראַינער, וואָס האָבן שוין געפוילט. די יידן האָבן באַקומען שטאַרקע קלעפּ פון זייערע פאַרפּאָלגערס, א טייל זענען געוואָרן שווער פאַרוווּנדערט, א טייל האָט מען דערהרגעט. דאָס איז געווען

די ערשטע שחיטה איבער דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט שווער דערשיטערט אַלעמען.

אין דער זעלבער צייט האָבן די דייטשן געגרייט זייערע אַנטי־יידישע אַרויסטרעטונגען. אין פּלאַקאַטן איז געמאָלדן געוואָרן וועגן א גאַנצער ריי גזירות. די ערשטע פון זיי איז געווען: יעדער ייד דאַרף טראָגן אויפן אָרעם פון דער רעכ־טער האַנט א ווייסע לענטע מיט א בלויען מגן דוד. דערנאָך האָט מען די יידן באַפוילן איבערצוגעבן די פוטערס, ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, גאָלד און זילבער. דער וואָס וועט נישט אויספירן דעם באַפעל – דערוואַרט טויט.

אין יידישע היימען זענען פאָרגעקומען רעוויזיעס, עס זענען באַשטימט געוואָרן פאַרבאָט־שעהן און יידן האָבן נישט געטאָרט פאָרן מיטן באַן. אין יוני 1941 איז באַשטימט געוואָרן דער יודענראַט, בראש מיטן אַדוואָקאַט ד״ר שמ־שון שניידשער. עס האָבן נאָך געהערט צום יודענראַט: ד״ר האַלפּערין, ד״ר פריי, ד״ר צאַוזנער, בעקער, לערער, שנור און אַנדערע. ס׳איז אויך געשאַפן געוואָרן א יידישע פּאָלי־ציי, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט שטאַל.

דעם 4טן אויגוסט 1942 איז אַדורכגעפירט געוואָרן די ערשטע מאַסן־אַקציע. נאָר פאַר דעם זענען געבראַנגט געוואָרן קיין סאַמבאָר יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, וועמען מ׳האָט פאַרשפּאַרט אין די שטאַלן פון מיליטערישע קאַשאַרן פון געוועזענעם פּוילישן מיליטער. בראש פון דער אַקציע, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן פאַרטאָג אין יידישן וווין־קוואַרטאַל בליך, איז געשטאַנען דער געסטאַפּאָ־שעף פון סטאַניסלאַוואָוו, קריגער. מיט קלעפּ, געשרייען און זידלערייען, האָט מען די יידן אַוועקגעפירט צו דער באַן־סטאַציע אין סאַמבאָר און פון דאָרט – אין טויטן־לאַגער בעלזשעץ.

פון צענטער שטאָט האָט מען הונדערטער יידן געבראַנגט אויפן ספּאָרט־פּלאַץ, נאָענט פון דער באַן־סטאַציע. אַלטע לייט, פרויען און קינדער האָט מען באַפוילן זיך אויסצושטעלן צו פיר אין א ריי. אַזוי ווי עס זענען נישט געווען גענוג וואַגאָנען פאַר אַלעמען, האָט מען די פאַרבלי־בענע טויזנט יידן איבערגעפירט אין די געוועזענע קאַשאַרן, וועלכע עס האָבן באַוואַכט באַוואָפנטע אוקראַינער און דייטשן.

דעם 6טן אויגוסט 1942 האָט מען ווידער אַמאָל געבראַנגט די פאַרשפּאַרטע יידן צו דער באַן־סטציע און אין איבער־פולטע וואַגאָנען זיי טראַנספּאָרטירט קיין בעלזשעץ.

אין הארבסט 1942 האָט מען אלע יידן פון די דערפער ארוס סאמבאָר באפוילן אריבערצוגיין אין סאמבאָרער געטאָ, ביז דעם 30סטן נאָוועמבער 1942. עס איז שוין געווען נאָך דעם מאסן־אומברענגג פון די יידן, אין די אקציעס פון אויגוסט און אָקטאָבער 1942. א צוויי טויזנט יידן זענען אין וואַגאָנען אין וועלכע מען פירט בהמות, טראנספּאָרטירט געוואָרן אין די גאז־קאמערן פון בעלזשיץ.

די רציחות פון די דייטשען זענען פאָרגעקומען מיט דער פולער באטייליקונג פון דער אָרטיקער, קריסטלעכער באפעלקערונג, די פּאָלאקן און אוקראאינער, וואָס האָבן קאָלאַבאָרירט מיט די נאצים און געזאָרגט דערפאר, אז א ייד וואַס האָט זיך געוואָלט ראטעווען, זאָל ווערן אויסגעליפערט די דייטשן. אויף די וואקזאלן און באנען האָט געגריבלט און געשוויבלט פון יידן־פאנגערס. כדי צו דערמוטיקן די דאָזיקע פארשוינען, האָבן די דייטשן געמאָלדן אין גרויסע פלאקאטן, אז דער וואָס וועט צושטעלן אן אויסבאהאלטענעם ייד, ווערט באלוינט מיט א ליטער בראָנפן און 5 קילאָ צוקער.

אין אפריל 1943, פסח, איז ווידער אדורכגעפירט געוואָרן אין געטאָ אן אקציע. דאָס איז געשען אין דער צייט, ווען אין שטאָט און אין דער סביבה האַט זיך געפונען א סך דייטשיש מיליטער, אויפן וועג צום רוסישן פראָנט. די געסטאפּאָ האָט אויסגענוצט מיליטערישע איינהייטן צו העלפן איר אין אומברענגען די יידן. הונדערטער באוואָפנטע דייטשן האָבן ארומגערינגלט דאָס געטאָ און הונדערטער אנדערע זענען אריין אינעווייניק. ביי יעדער יידישער וווינונג האָבן זיך אוועקגעשטעלט 3־4 דייטשע סאָלדאטן, בעת אנדערע האָבן מיט געשרייען זיך ארייננגעריסן אין די וווינונגען און מיט כוח ארויסגעטריבן אלע איינוווינערס. פיל יידן האָבן זיי גענומען פון באהעלטענישן, שענק, אפילו פון קוימענס – און מ׳האָט זיי אלעמען איינגעזעצט.

דעם 14טן אפריל 1943 זענען אויפן בית הקברות פארפאַרן מיליטערישע לאסט־אויטאָס, כדי ברענגען אהין די דערמאָרדעטע יידן, וועלכע מ׳האָט דערשאָסן אין תפיסה און דערנאָך טראנספּאָרטירט צום אָפענעם ברידער־קבר. און די לעבן געבליבענע יידן פון געטאָ האָבן די דייטשן, מיט זייערע פוילישע און אוקראאינישע מיטהעלפערס, געטריבן צופוס צום בית הקברות, ווו ביקסן און מאשינגעווער האָבן געארבעט אָן אויפהער פון די מיטאָגשעהן ביז זון־אונטערגאנג. מענער, פרויען און קינדער זענען דערשאָסן געוואָרן נאקעטע. די קליידונג זייערע האָבן אוקראאינער אויפגעלאָדן אויף אויטאָס און די דייטשן האָבן אלץ אוועקגעפירט.

דאָס איז נישט געווען דער ערשטער פאל, וואָס די נאציס האָבן אדורכגעפירט די מאסן־שחיטה אין אפריל 1943, אין פסח. מיט ברוטאלער אויסרעכענונג פלעגן די רוצחים צופאסן די ליקווידיר־אקציעס זייערע איבער דער יידישער באפעלקערונג גראָד אין די טעג פון יידישע יום־טובים. אויך די אקציע אין אָקטאָבער 1942 איז אדורכגעפירט געוואָרן אין סאמע הייליקסטן טאָג ביים יידישן פאָלק – יום כיפור.

נאָך דער מוראדיקער שחיטה דעם 14טן אפריל 1943, איז געוואָרן קלאָר, אז די ענטגילטיקע ליקווידאציע פון געטאָ איז זייער נאָענט. נאָר א געוויסן אָוונט, אָנהייב יוני 1943, האָט מען צו וויסן געטאָן, אז דער וויצע־פּאָרזיצער פון יודענראט, ד״ר דאוזמער, וועט אויפטרעטן מיט אן עפנטלעכער רעדע. מיט שפּאנונג האָבן די פארבליבענע יידן אין געטאָ דערוואַרט וואָס ער וועט זאָגן. זיין רעדע איז געווען אן אָפּטימיסטישע. ער האָט דערציילט, אז שליחים פון יודענראט האָבן זיך אומגעקערט פון דראָהאָביטש און דאָרט איבערגעגעבן דער געסטאפּאָ גאָלד, ברילאנטן, פוטערס און לעדער און דערפאר באקומען א צוזאָג, אז די וואָס געפינען זיך אין געטאָ, וועלן בלייבן לעבן און ארבעטן פאר די דייטשן ״נישט נאָר מיט די הענט, נאָר אויך מיט הארץ״...

די מערהייט האָט געגלויבט די דאָזיקע רייד, הגם זיי האָבן געקלונגען אזוי פאראדאָקסאל. זיי האָבן געגלויבט, ווייל זיי האָבן געוואָלט גלויבן. אין געטאָ האָט נאָכגעלאָזט די געשפאנטקייט – דאָס ערשטע מאָל נאָך א לענגערער תקופה.

א זייגער 2 ביינאכט, ערב שבועות, האָט די געסטאפּאָ און אוקראאינישע פּאָליציי ארומגערינגלט דאָס געטאָ און גענומען טרייבן די יידן פון זייערע היימען. א טייל שטובן און גאנצע הייזער האָט מען צעשטערט, צי פארברענט, כדי צו אנטדעקן די באהאלטענע קרבנות. פארטאָג פון ערשטן טאָג שבועות (9.6.1943), האָט מען צונויפגעזאמלט אלע יידן אין דער אָרטיקער תפיסה, פון וואנען מ׳האָט זיי שפּעטער אָפּגעפירט צו דער באן־סטאציע אויף לאסט־אויטאָס, ווו זיי האָבן געמוזט פאָרן קניענדיק, און די הענט פארלייגט אויפן קאָפּ. אין די 4 ווינקלען פון אויטאָ זענען געשטאנען אוקראאינער מיט אָנגעצילטע ביקסן. ווער פון די יידן עס

האָט געמאכט א באוועגונג, אָדער אויפגעהויבן דעם קאָפּ, איז געשלאָגן געוואָרן מכות רצח. מ׳האָט די אומגליקלעכע צוגעפירט צום וואלד ביים דאָרף ראדלאָוויצע און דאָרט האָט מען זיי דערשאָסן. סאמבאָר איז דערקלערט געוואָרן ״יודענריין״. אויך שפּעטער זענען פאָרגעקומען כסדרדיקע זוכונגען און אָבלאוועס נאָך אויסבאהאלטענע יידן. די וואָס מ׳האָט געכאפט, זענען גרופּענווייז אָפּגעפירט געוואָרן אויפן בית הקברות, ווו מ׳האָט זיי אומגעברענגט.

אָנהייב אויגוסט **1944**, מיטן דערנענטערן זיך פון דער סאָוויעטישער ארמיי, איז סאמבאָר בעת די שלאכטן איבערגעגאנגען עטלעכע מאָל פון איין צד צום אנדערן. אויך אין יענע טעג, צוליב די מסירות פון דער אָרטיקער באפעלקערונג, זענען אויך די יידן וואָס זיי איז געלונגען זיך אויסצובאהאלטן ביז די לעצטע טעג, אריינגעפאלן צו די דייטשן און מ׳האָט זיי אומגעברענגט.

(סוף פון רעדאַקציאָנעלן טייל)

דאָס ליד איז אָנגעשריבן געוואָרן דורך נפתלי בן שלמה סלמן נאָכן באַקומען זייף געמאַכט פונעם פעטס פון יידישע קערפּערס, דערמאָרדעט דורך די נאַציס.
אברהם ליהאַרט פון סאַמבור, וואָס איז געווען אין רוסלאַנד בעת דער מלחמה, האָט באַקומען ״יידישן זייף״ אין יאָר 1947, זייענדיק אין פּראַג אויף זיין וועג קיין אמעריקע. ער האָט דאָס ״יידישע זייף״ איבערגעגעבן נפתלי בן שלמה סלמן וואָס היט עס אָפּ ביזן היינטיקן טאָג. אין אָנהייב האָט עס געהאַט אַ ״מילך־ווייס״ קאָליר, אָבער מיט דער צייט איז עס געוואָרן שוואַרץ .

יידן־זייף פון יידן / נפתלי בן שלמה סלמן

וואָס דו ביסט...
ביים לעבן בין איך געווען היינט אָפּגעשווענקט מיט מיסט
איך וועל דיר דערציילן וואָס מיט מיר איז געשען.
פון מיר מיין גוף געמאַכט זייף,
מיין גוף ניט געכשרט
דאַכט זיך דאָס איך בין טרייף,
קיינער האָט דעם געברויך געאַסערט
די וועלט האָט גאָר געשוויגן
נאָך מער – ס'איז פון יידן אויסגעטראַכט,
נישט אמת, יידן זאָגן אַ ליגן
דאָס אַ דריטל פון אונדז האָט מען אומגעבראַכט.
דער רוצח האָט געפונען תלמידים
סיי אין פּוילן און אויך אין אוקראַינע,
פון דורות מערדער מתמידים
געפונען דעם קרבן, געוווסט דעם וועג וווהין
צום מאָרד אומברענגען אַלע פּאַראייניקט.
ביז היינט האָט זיך נאָך גאָרנישט געביטן,
יידן זענען איצט צום פּחד געפייניקט,
האָט זיך נאָך גאָרנישט געביטן,
יידן זענען איצט צום פּחד געפייניקט
קיין סוף צו אַלץ וואָס מיר ליידן און האָבן געליטן.
וואָלט ווער ס'איז פּאַרשטאַנען
אָדער דערפון געטראַכט,
דאָס אין אונדזער צייט נאָך פּאַראַנען
מענטשן וואָס האָבן פון ייד זייף געמאַכט.
איך האָב זיי געבעטן
לאָז לעבן מיין ווייב און קינד
זיי האָב איך געוואָלט רעטן –
זיך מקריב צו זיין פּאַר וועלכע זינד?
עס בלאָזט דער שניי – וויטנטיק קאַלט
געפירט אונדז אויף אַ שליטן
אין ״מיין״ באַקאַנטן וואַלד,
דאָרט מיך איבערגעלאָזט אין מיטן.
מיר האָבן זיך געטוליעט
נישט אויסגיין פון הונגער און קעלט,
דער רוצח פון יידן הוליעט,
עס הוליעט אויף די גאַנצע וועלט!
די וועלט וואָס האָט אומגעבראַכט
אַ דריטל פון מיין יידישער אומה,
פון יידישע מיליאָנען מתים אויסגעלאַכט,
עס לעבן די רוצחים, אַפילו יידן אין דער וועלט פון טומאָה וואָס די רוצחים זיינען,
אויך ״אונדזערע״ וואָס האָבן יידן געשאָסן.
ווען זייערע קערפּערס געוואָרפן אין פלאַמען צו ברענען,
האָבן אונדזערע אויף זיך ״מַים טהורים״ געגאָסן.
מענטשן, ״אל תידום״, באַגרייף
ווי גרויס איז די יידישע שריפה,
כּשר איז דער ייד, צו מאַכן פון אים זייף,
פריי צו לעבן: איז ער צו דער וועלט טריפה!
אָן וואַסער און זאַלץ
נישט געווען געכשרט
פון מיין גוף און אַ ביסל שמאַלץ
געמאַכט זייף, די וועלט האָט דאָס ניט געאַסערט.
גאַז צו דערשטיקן
אין אוייוונס די קדושים פאַרברענט,
נישט בלויז זייף פאַבריקן
די חיה האָט אין זיי זיך דערקענט.
דאָ האָט זיך דאָס זייף פאַרטראַכט
און געשוויגן
שוין נאָך דער צייט פון נאַכט.
מיט ״שטראָף רייד״ בלייב שטאַרק דעם שונא צו באַזיגן,
דאָס וויל איך אייך יידן זאָגן
באַוויינט נישט וואָס איז געווען.
איר זאָלט אייך נישט דאַרפן צו באַקלאָגן
אויב דאָס זאָל נאָך אַ מאָל געשען, דו ווייסט: איך בין געווען ווייס
איצט בין איך געוואָרן שוואַרץ,
פאַר מיר און פאַר יענע קדושים קיין טרייסט.
יידן בלייבן שטאַרק אין גוף און אויך אין האַרץ!

לאנדסלייט פון סטארי-סאמבאָר אין די פאר. שטאטן

די אָפּשטאמיקע פון סטארי-סאמבאָר, וואָס האָבן עמיגרי־רט קיין אמעריקע אין דער צווייטער העלפט פון פאַריקן יאָרהונדערט, האָבן דעם 10טן מאי 1898 געגרינדעט אן אייגענעם פאריין פאר זייערע לאנדסלייט מיטן נאָמען ״תומכי חולים פאריין״. דער פּראָטאָקאָל פון דער ערשטער זיצונג לייענט זיך אזוי:

״די ערשטע גרינדונג־פארזאמלונג פון ״תומכי חולים פא־ריין״ פון דער אלטשטאָט, איז פאָרגעקומען דעם 10טן מאי 1898 אין דער וווינונג פון לאנדסמאן פעפער, אויף ווילאט סטריט 81. ערשטער פרעזידענט איז געווען דער ברודער לואי הארטמאן, וואָס האָט געעפנט די פארזאמלונג. די אנוועזנדיקע האָבן פאָרגעלייגט תיכף דינגען א זאל און אין א וואָך ארום צונויפרופן אן אלגעמיינע פאר־זאמלונג. ס׳איז אויך באשלאָסן געוואָרן, אז יעדער נייער חבר וואָס שליסט זיך אָן אין פאריין, וועט באצאָלן 25 סענט איינשרייב־געלט און 25 סענט מיטגליד־אָפּצאָל.

די ערשטע פארוואלטונג איז באשטאנען פון די פאָלגנדיקע חברים:

לואי הארטמאן – פרעזידענט, ב. ווידמאן – וויצע־פרעזידענט, אברהם פוקס – גענעראל־סעקרעטאר; אברהם הארטמאן – בוכהאלטער, סעם גרוויליך – קאסיר, רעוויזיאָנס־קאָמיסיע – מאקס גראד און מאיר טישלער.

די ערשטע מיטגלידער: בערל בארט, הערי גראד, מאקס גראד, סעם גרוויליך, סעם האוזמאן, אברהם הארטמאן, וואָ־לף הארטמאן, לואיס הארטמאן, איזאק טאוטיין, אברהם לעווינא, יידל סמיט, שאול פעפער, בעריש ראפאפּאָרט, ח.ל. שונפעלד.

אין יאָר 1948 איז אין אמעריקע געפייערט געוואָרן דער יובל לכבוד 50 יאָר עקזיסטענץ פון דער לאנדסמאנשאפט פון סטארי סאמבאָר פאר קעגנזייטיקער הילף און שטיצן קראנקע. די פייערונג איז פאָרגעקומען א דאנק דעם פאריי־ניקטן הילפס־קאָמיטעט פון אָפּשטאמיקע פון סטארי סאמבאָר, צו וועלכן עס האָבן געהערט: אבא ווארזאגער – פרעזידענט, מאקס יונגמאן – וויצע־פּאָרזיצער, בערנאר סאָלאָמאָן – פּאָרזיצער, איזידאָר האוזמאן – סעקרעטאר. סילוויא האוזמאן – זיין געהילפין.

קאָמיטעט־מיטגלידער: ה. זינגער, ג. גאָטעסמאן, ל. יעקוב, ס. מילדבורם, אידא האוזמאן, אבא לעווינא, י. ווידמאן, ל. בארט, מ. גרוויליך, א. לובין, י. רוט, ה. באוער, ד. גורפיין, י. פלאשענבערג, ס. באוער, ב. גאָטעסמאן, נ. יונגמאן, ד״ר נ. רייך, י. גרוויליך, מ. ספינער, ל. הירט, ה. ריכטער, י. סאל־לס, י. טאושטיין ס. בארט, מ. האוזמאן, ס. פוקס.

סאמבאָרער לאנדסלייט אין די פאר. שטאטן

די ערשטע יידן פון סאמבאָר זענען געקומען קיין אמעריקע אין די יאָרן 1881־1882. די ערשטע אָרגאניזאציע פון לאנדסלייט איז אנטשטאנען אין חודש יוני 1884 אונטערן נאָמען ״סאמבאָרער קראנקן־אונטערשטיצונג פאריין״. אלס פרעזידענט איז אויסגעוויילט געוואָרן מאקס טייטעלבוים. מיטן אויסברייטערן די טעטיקייט און מיטן אָנקומען פון נאָך אימיגראנטן, איז די אָרגאניזאציע אוועקגעשטעלט געוואָרן אויף נייע יסודות, בעת א פארזאמלונג פאָרגעקומען אין חודש פעברואר 1889.

אָנהייב צוואנציקסטן יאָרהונדערט איז קיין אמעריקע געקומען א נייע אימיגראנטן־כוואליע פון סאמבאָר. דער רוב פון זיי — יונגע משכילים, וואָס זיי האָט נישט צופרידנגעשטעלט די טעטיקייט פון פאריין און זיי גרינדן דעם 15טן סעפטעמבער 1910 א פאראלעלע סאמבאָרער אָרגאניזאציע ״פראָגרעסיווע סאמבאָרער לאנדסמאנ־שאפט״. די עיקר אויפגאבן פון ביידע געזעלשאפטן, די אלטע ווי די נייע, איז געווען צו דערלאנגען הילף די ניי־געקומענע; שטיצן אין פאל פון א קראנקייט אָדער ארבעטלאָזיקייט און שטיין אין פארבינדונג מיט דער קהי־לה פון דער אלטער היים.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און דעם חורבן וועלכן זי האָט געבראַכט אין סאמבאָר, איז געווען נייטיק אינטענסי־ווע הילף פאר די יידן אין סאמבאָר. פאר אלעמען ווערט באשלאָסן ווידער אויפשטעלן און אויסשטאטן דאָס יידישע שפיטאָל א.נ. פון גאָטהעלף און פאר דעם צוועק איז אין די יאָרן 1919־23 געזאמלט געוואָרן 20 טויזנט דאָלאר, וועל־כע זענען געשיקט געוואָרן קיין סאמבאָר מיט א ספעציעלן שליח, ה׳ גינזבורג, מיטגליד פון ערשטן סאמבאָרער פא־ריין אין די פאר. שטאטן. אויסער דעם איז געשאפן געוואָרן א ספעציעלער קאָמיטעט צו העלפן פינאנסיעל דעם יתומים־הויז ביי דער יידישער קהילה אין סאמבאָר.

א דאנק דער איניציאטיוו פון בערל און שיינדל קאמערמאן, איז אין יאנואר 1937 אנטשטאנען א דאך־אָרגאניזאציע פאר ביידע לאנדסמאנשאפטן אונטערן נאָמען ״יונייטעד סאמב־אָרער רעליף סאָסיעטי״. בראש איז געשטאנען דער פרעזי־דענט בערל קאמערמאן, וואָס האָט יאָרן לאנג פארנומען דעם אמט. אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען די וויכטיקסטע שפענדערס געווען: א. בגלייטער, ז. בגלייטער, י. בגלייטער, ס. בגלייטער, י. גאָטליב, סעם סאנדערס, נ. סאָלאָמאָן, א. צימבלער.

אין יאָר 1950, מיטן אָנקום קיין אמעריקע פון א גרעסערע צאָל פון דער שארית הפליטה, איז די פארוואלטונג אריבער אין נייע הענט. אלס פרעזידענט איז באשטימט געוואָרן מאקס דאכינגער, וואָס פארנעמט דעם אמט ביז איצט. סעקרעטאר איז נפתלי בן שלמה סלמן . פארוואלטונג־מיטגלידער: אברהם לינהארט, אָסקאר צימבלער, סידני בגלייטער,

די פארייניקטע אָרגאניזאציע אָרדענט איין יעדעס יאָר די אזכרה נאָך די קדושים פון סאמבאָר. די מיטגלידער באטיי־ליקן זיך אויך אין יונייטעד דזשואיש אפיל לטובת ישראל. איינע פון די וויכטיקסטע אויפטוען איז געווען דאָס פלאנצן א וועלדל פון 2,500 ביימער אין יער הקדושים (21.3.1977) לזכר די קדושים פון סאמבאָר און אומגעגנט, די קרבנות פון די היטלעריסטישע רציחות.

צום איצטיקן קאָמיטעט געהערן די לאנדסלייט: אברהם (בונעק) וייסבארט,– פרעזידענט פון קהילה־צענטער; יחיאל הירש – פרעזידענט פון דער פארייניקטער לאנדסמאנ־שאפט; נפתלי בן שלמה סלמן, – סעקרעטאר; אָסקאר (אשר) צימבלער (געוו. פרעזידענט); מאקס דאכינגער און אברהם לינהארט.

ary and later as president. He rendered great assistance to those who reached the United States, and there were some among the new immigrants whom he invited to stay in his own home until they got settled. Although his economic situation was not good, many have benefitted from his generosity.

All this is true of his wife Shaindel as well. She distinguished herself during all the years in her activities in the special organization of Sambor women when it existed.

In rain and snow, Oscar Zimbler and his wife ran about Greater New York to collect funds for the Sambor organizations. No difficulties would stop them. To save expenses, the couple would arrange meetings of the organizations' committees in their own home. At times, they were hosts to several scores of people, preparing the refreshments themselves. And with all this, they always displayed modesty and humility, avoiding conspicuousness and publicity — they cared not for words of praise, they thought only of helping others.

Besides Berl Kamerman, of blessed memory, no other person did so much for the benefit of the Sambor people as did Oscar Zimbler, with his wife Shaindel helping him.

Avraham Linhart

administration of the organization. Max Dachinger, the president they elected, served for two years. His successor was Yehiel Hirsch, who is serving in that post up to the present. Naftali Ben-Shlomo Solomon is still its secretary.
Every year the United Sambor Relief Society holds a memorial gathering for the martyrs of the Sambor Jewish Community.
Members of the organization also make contributions to Israel. One of their most important activities on behalf of Israel was the planting, on 21 March 1977, of a grove, consisting of 2,500 trees, in the Martyrs' Forest near Jerusalem.
Members of the present Executive Committee are: Avraham (Bunek) Weisbart, president of the community organization; Yehiel Hirsch, president of the united organization; Naftali Ben-Shlomo Solomon, secretary; Avraham Linhart; Oscar (Asher) Zimbler (former president); Max Dachinger.

Berl Kamerman

Of those who were outstanding in their activities on behalf of the organization and their devotion to the work was Berl Kamerman, of blessed memory.
With great reverence I honor the memory of the distinguished man Berl Kamerman, of blessed memory, a dear colleague and a loyal friend. He worked harder than any other person to help those who had come to the United States from his home town Sambor. His loyalty to them knew no limits. It was to him that anyone in distress and anyone requiring assistance turned. And he treated me as a brother.
In the meetings of the organization, during which there were sometimes fiery arguments, Berl Kamerman knew how to bring about compromise, how to make peace and to arrive at friendship and love among the members.
Berl Kamerman served as president of the United Sambor Organization for many years. In 1950, when new immigrants arrived from our city, these younger people took upon themselves the administration of the organization. They elected Max Dachinger president, and he served very successfully for two years. He was followed as president by Yehiel Hirsch, who enlarged the number of activists, to include, among the most outstanding in their work and their devotion, Avrahm Linhart, Avraham Weisbart, and Sam Geles. The latter was taken from us when he was still in his full strength.

Asher Ben-Israel Zimbler

Asher (Oscar) Zimbler

From the day he arrived in the United States, Asher (Oscar) Zimbler did not cease to work for the benefit of those of our city. He has been, and still is, the living spirit in the organizations working on behalf of people who had come to the United States from Sambor. He served as a volunteer in the two organizations for many years, first as secret-

Fiftieth Anniversary Celebration
In 1948 the fiftieth anniversary of the founding of the first Stari-Sambor society was celebrated in the United States. The celebration was arranged by the United Aid Committee of former Stari-Sambor people in the United States. The Committee's members were: Abba Warsager — President; Max Yungman — Vice-President; Bernard Solomon — Chairman; Isidore Hausman — Secretary; Sylvia Hausman — Assistant Secretary; members of the Committee — L. Bart, S. Bart, H. Bauer, S. Bauer, Y. Flashenberg, S. Fuchs, B. Gottesman, G. Gottesman, M. Greulich, Y. Greulich, D. Gurfine, Ira Hausman, M. Hausman, L. Hirt, Abba Levina, A. Lubin, Dr. Nathan Reich, H. Richter, Y. Roth, Y. Salez, M. Spinner, Y. Taustein, Y. Weidman, L. Yaakov, N. Yungman, H. Zinger, S. Mildworm.

SAMBOR JEWS IN THE UNITED STATES

The first Jews who emigrated to the United States from Sambor arrived there in 1882. In June 1884, they organized their first society, the *Samborer Kranken Unterstishung Verein* (Sich Fund for Mutual Help). The first president was Max Teitelbaum.
With the arrival of more immigrants in 1889, the society was reorganized on a new basis, and its activities were expanded.
At the beginning of the 20th century, a new wave of immigrants reached the United States, the majority young people with higher education. Since the existing organization was not sufficient to meet the needs of the new arrivals, a parallel society was organized, on 15 September 1910, called the Progressive Sambor Society (Y.M.B.S.).
The main purposes of both organizations was to render assistance to their fellow Jews from Sambor arriving with the various waves of immigration, in the event of sickness or lack of employment, and also to maintain contact with the Jewish Community in Sambor.
After the First World War and the ruins left in its wake, the need grew for aid for the Sambor Jews still in newly-independent Poland. The organizations in the United States decided to rebuild and equip the Gotthelf hospital. Between 1919 and 1923 over £20,000 were collected. This money was sent from the United States to the Sambor Jewish Community through a special emissary, Mr. Ginsburg, a member of the first Sambor organization. In addition, a special committee was set up to render financial assistance to the Sambor Jewish Community's orphanage.
Thanks to the initiative of Berl and Shaindel Kamerman, a roof organization of the existing parallel societies was set up, on 30 January 1937, known as the United Sambor Relief Society for Mutual Help. Berl Kamerman was elected president, and he headed the organization for many years. In the period of the Second World War, the main contributors were: A. Begleiter, S. Begleiter, U. Begleiter, Z. Begleiter, Y. Gottlieb, Sam Saunders, N. Solomon and A. Zimbler.
In 1950, when quite a large number of Holocaust survivors from Sambor reached the United States, the newcomers took over

ghetto and the remaining Jews brought out to be killed in the wood of Radlovitze village.

Liquidation of the remnant

23 June 1943 —The last of those who had managed to hide, about 100 persons, caught and murdered in the Jewish cemetery.

6 July 1943 —About forty Jews discovered and murdered by the Germans.

22 July 1943 —About twenty-five Jews caught and murdered by the Germans.

JEWS FROM STARI-SAMBOR IN THE UNITED STATES

On 10 May 1898, Jews in the United States who had emigrated there from Stari-Sambor founded an organization which they called "Society for the Supporters of the Sick", to render assistance to persons who had come from their city to the United States.

Following are the minutes of the founding meeting:

"The founding meeting of the 'Society of Supporters of the Sick' of Oldstadt was held on 10 May 1898 at the home of Mr. Pfeffer at 81 William Street. Brother Louis Hartman opened the meeting. Those present proposed renting a hall immediately and calling a general meeting for the following week. It was also decided that each new member enrolled would pay twenty-five cents, and twenty-five cents as membership fee.

The following undertook to bring to the next meeting the materials required for the meetings: Brother Louis Hartman promised to bring two hammers, Brother Sam Greulich a minutes book, Brother Leventhal a file and Brother Avraham Fuchs a rubber stamp.

The first members

The first members were: Beri Bart, Harry Grad, Max Grad, Sam Greulich, Avraham Hartman, Louis Hartman, Wolf Hartman, Sam Hausman, Avraham Levina, Berish Rappaport, H. L. Shoenfeld, Idel Smith, Shaul Pfeffer, Isaac Taustein.

The first officers

The following officers were elected: President — Louis Hartman; Vice-President — G. Weidman; General Secretary — Avraham Fuchs; Treasurer — Sam Greulich; members of the Control Committee — Max Grad and Meir Tischler.

THE DESTRUCTION—DATES

1 September 1939	—Outbreak of the Second World War; many refugees arrive in Sambor.
8 September 1939	—The German army occupies Sambor and makes plans against the Jews.
20 September 1939	—The Germans retreat and the Soviet army enters Sambor.
29 June 1941	—The Russians evacuate the city.
30 June 1941	—The Germans enter Sambor.
1 July 1941	—The Ukrainian population carries out a pogrom in which some 200 Jews are murdered.
July 1941	—A Judenrat set up, headed by the lawyer Dr. Shimon Schneidscher.
December 1941	—A decree issued compelling the Jews to wear a white ribbon with a blue Magen David on it and to hand over valuables.
January 1942	—Jews prohibited from living in certain streets in the city.
March 1942	—Start of concentrating the Jews in a number of streets in the Blich suburb.
4-6 August 1942	—First mass action, in which some four thousand Jews led to slaughter in the Belzitz concentration camp, among them about a third of all the Jews of Stari-Sambor.
4 September 1942	—A hundred old people taken to be annihilated.
17-18 October 1942	—Second mass action; about two thousand Jews moved to Belzitz.
22 October 1942	—Continuation of mass action.
November 1942	—About 400 old and sick people taken to be killed.
1 December 1942	—The Jewish quarter Blich turned into a closed ghetto, where all the Jews from the towns and villages in the Sambor district concentrated.
January 1943	—Attempts at Jewish underground organization and acquisition of arms.
10-14 April 1943	—Mass action in the ghetto; 1,200 men, women and children taken to the Sambor cemetery to be killed.
22-23 May 1943	—Over a thousand Jews led to their end in the death camp in Belzitz.
9 June 1943	—Last mass action. Final liquidation of the

arrived at the Jewish cemetery to remove the clothes of the Jews they were to murder. Later, they led the Jews from the prison to the open grave which had been prepared for them by the Polish and Ukrainian collaborators. The Nazi criminals hurried on the Jews by foot — men, women and children, as well as women with infants in their arms — under heavy guard. The shooting began approximately at one o'clock in the afternoon and continued until sunset. The clothes of the murdered Jews were loaded onto the trucks by the Ukrainians.

It was not accidental that the April 1943 mass slaughter took place on Passover. The Nazis did their evil work on the Jewish holidays, so as to intensify the humiliation and the cruel treatment. The mass action in Sambor in October 1942, too, had een carried out on the Jewish holiest day, on Yom Kippur.

After the terrible slaughter of 14 April 1943, it was clear that the liquidation of the ghetto was approaching. But one evening in early June, it was announced that Dr. Zausner, deputy to the Judenrat chairman, would give a public lecture. In great tension, the Jews who still remained in the ghetto waited to hear what he would say. His speech was full of optimism. He said that the Judenrat's contacts had returned from the Gestapo's offices in Drohobicz, where they had brought gold, diamonds, furs and leather goods, in exchange for which they received a promise that the group of people still in the ghetto would remain alive and would work for the Germans "not only hand in hand but heart to heart"! The majority believed these fine words, because they wanted to believe them. Tension eased in the ghetto, for the first time in a long time.

About two o'clock in the morning, men of the Gestapo and Ukrainian police surrounded the ghetto. In order to reveal those who had hidden, they destroyed houses, even burning down some of them. They dragged out the people from every hiding-place and concentrated them in the prison. At dawn on the first day of Shevuot (9 June 1943), they opened the prison cells and drove the remnant of the Jews of Sambor and the vicinity on their last way. In the trucks on which they were loaded, the Jews were ordered to bend their knees and raise their hands over their heads. In four corners of the trucks stood Ukrainian militia with rifles at the ready. Whoever dared to move or raise his head was struck by a rifle butt. The remnant of the Sambor Jewish Community was thus led to the wood near the village of Radlovitze and there murdered. The city was declared "judenrein". In the ensuing weeks, too, the hunt for hidden Sambor Jews went on. Those who were caught were concentrated in larger groups and brought to the Jewish cemetery to be killed.

At the beginning of August 1944, with the Russian army advancing, Sambor was transferred several times, during the course of the battles, from one army to the other. In those days as well, a number of Jews who had succeeded in hiding almost up to the liberation were denounced by the local population, fell into the hands of the Nazis and were murdered by them.

wounded and some were murdered. This, the first time Jews were killed on the Germans' arrival, greatly shocked the Jewish public.
At the same time, the Germans began to organize their own actions against the Jews. Their first command was that every Jew place on his right sleeve a white ribbon with a blue Magen David on it. Later, they ordered them to hand over their possessions, first furs, radio sets, silver and gold; anyone refusing would be shot.

Then followed searches of houses, curfew hours and no riding on trains. At the end of June 1941, a Judenrat was set up, with Dr. Shimon Schneidscher chairman, and among his colleagues, Becker, Dr. Frei, Dr. Halprin, Lerer, Shnur, Dr. Zausner. A Jewish police force was also established, headed by Stahl.
On 4 August 1942, the first mass action took place. Preceding it, Jews from the neighboring towns had been brought in and compressed into the former stables of the Polish army, near Blich. Leading the action, which began towards morning in Blich, was Kriger, head of the Gestapo of Stanislavuv. Shouting and screaming, the Jews were conveyed to the railway station in Sambor, whence they were driven, crushed together in cattle cars, to the death camp in Belzitz.
From the city center hundreds of people were brought to the sports square near the railway station. They were all lined up in fours, the old, women and children, without distinction. Since the cars were not sufficient for them all, the Germans divided the lines in half — the first half directed to the cars and the second transferred to the Polish army's stables. Some thousand people were crowded into this place, guarded from around it by armed Nazis and Ukrainians. On 6 August, all the Jews held in the stables were moved to the railway station and pushed into the cars which led them to Belzitz.
In the autumn of 1942, all the Jews living in the villages were ordered to leave their homes and move to the Sambor ghetto by 30 November. As thousands were being transported in the cattle cars to the gas chambers in Belzitz, the slaughter being perpetrated by the Germans in Sambor was done with the full cooperation of the local population. The Poles and the Ukrainians saw to it that any Jew who fled would, through them, fall into the hands of the Germans. The railway station and the railways swarmed with Jew-catchers. To activate and encourage those cooperating with them. the Germans posted in public places placards in bold letters, in German, Polish and Ukrainian, announcing the grant of a litre of vodka and five kilograms of sugar to any one catching a Jew or indicating where he was to be found.
At the onset of spring, in April 1943, another mass action took place in the Sambor ghetto. This occurred when a large German army on its way to the Russian front and returning from it was temporarily in Sambor. The Gestapo used these army units to help it destroy and murder. Hundreds of soldiers, fully armed, surrounded the ghetto, and a large number entered it. Outside the door of each house stood three to four soldiers. Other groups broke into the houses with shouts, dragging out any who sought hiding of any kind. They pulled them out from cellars, from cupboards, from every possible hiding place — even from the soot-filled chimneys. All those rounded up were pushed into prison cells.
On 14 April 1943, the Germans' trucks

In September 1942, when the ghetto was set up in the Blich quarter of Sambor, Jews from Stari-Sambor as well were transferred there, and with the liquidation of the ghetto on 9 June 1943 they were to be found with the rest of the Sambor Jews in a wood in the village of Radlovitze.

LIQUIDATION OF JEWISH COMMUNITY OF SAMBOR

From occupation to occupation

A few days after the outbreak of the war, Sambor was inundated with hundreds of refugees, who fled from the advancing German army. On 8 September 1939, the Germans reached Sambor and immediately began to round up Jews for manual labor and to plunder property. On 20 September the Germans left the city and units of the Soviet army entered it.

After having suffered under the brief German occupation, the Jews received the Russians with feelings of easement. But after a few weeks, with the consolidation of Soviet rule, there began to be changes in the life of the Sambor Jews. Wholesale commerce was stopped immediately and retail trading gradually decreased. At the beginning of 1941, only a few private shops remained. Private factories were nationalized. Administrative restrictions were imposed on formerly well-to-do Jews and on all political activists, and some of them met with difficulty in obtaining work. At the end of June 1940, Jewish refugees in Sambor who refused to accept Soviet citizenship were deported to the interior of the Soviet Union. Rich Jews of Sambor began to be transferred to Siberia.

The suicide of the pharmacist Rela Zelinger, with her husband and small daughter, from fear of being deported to Siberia, made a terrible impression. Deportation to Siberia frightened the middle-class people.

Life was grim, an atmosphere of dread and depression prevailed. People stood for many hours in line to receive food supplies, the lack of which was very much felt.

On the other hand, many Jews joined city and government services. The Russians trusted the Jewish population more than the Poles and the Ukrainians, and, therefore, the higher posts were allotted to Jews. Because of that, the Ukrainians and the Poles became even more furious against the Jews.

A few days before the German occupation of Sambor in June 1941, the Russians arrested many leaders of the Ukrainian nationalists and murdered them. Their corpses remained in the prison.

The second German occupation

When the Germans entered, at the end of June 1941, the Ukrainians' hatred of the Jews was given expression immediately. The Ukrainians reorganized and obtained a free hand from the Nazis to riot against the Jews. They spread out in the streets, the courtyards and the houses, snatched up Jews wherever they found them, maltreated them, took them to the city prison and forced them to remove the already rotting bodies of the Ukrainians. They badly beat the Jews whom they managed to catch, some of whom fainted from their blows, some were badly

among the Stari-Sambor Jews proceeded rapidly, many being not only unable to earn a livelihood, but reaching the stage of lacking bread. This was a sign of what was to come, and which had not been foreseen.

LIQUIDATION OF THE JEWISH COMMUNITY OF STARI-SAMBOR

The first German occupation

The Germans entered Stari-Sambor, crowded with refugees at the time, in early September 1939, on Rosh Hashanah. Men of the Gestapo entered the synagogue, which was full of people praying, and threatening them with rifles and beatings, drove out all the worshippers to the market square, compelling them to clean the streets while still wrapped in their prayer shawls. They dragged off the lawyer Pavel Lerman and Mendel Dornbush, who never returned.

A few days later, they gathered together by force about a thousand two hundred Jews in the Stari-Sambor church, stood them up in rows of four, and led them to the village of Strzelbice, six kilometers from Stari-Sambor. There they made them enter the village church, where they remained for a whole night. In the morning, the Gestapo ordered them to dig pits, and a German officer informed them that they were to be shot. But immediately a rumour was spread among the Germans that the Russians were coming. They returned the Jews to the church and in the afternoon released them.

On the way to the village Ushziki-Dolne, the Germans met Jewish refugees from nearby towns and murdered some forty of them.

The second German occupation

On 3 July 1941, the Germans occupied Stari-Sambor a second time. They gave the Ukrainians a free hand during twenty-four hours to riot against the Jews and to do with them as they wished. According to the evidence of a Ukrainian doctor, Mrs. Levitski, and the Jewish dentist Eidman, a decision had been taken in the national Ukrainian committee to kill the Jews.

Armed Ukrainians overran the Jewish houses, rounded up thirty-two Jews, gave them photos of Lenin and Stalin affixed to sticks to hold up and dragged them along the length of the streets to the Jewish cemetery. There the Ukrainian intelligentzia, with the priest at their head, and a large crowd from the neighboring villages were gathered. In view of all of them, the Ukrainians put on a show of bestial cruelty to the Jews. They tore off heads, hands and feet, opened stomachs and threw the bodies into pits.

Among those who are known to have been thus murdered were: Mordechai Glick, Itzik Greulich, Yaakov Greulich, Yaakov Hibner and his son, Shlomo, Mordechai Ratzman, Benyamin Reiter, Moshe Reiter, Asher Schwartz, Yehoshua Shpinner and Zoles Hirsch.

In the first mass action, on 4 June 1942, about a third of the Jews were evicted from Stari-Sambor, a hundred or so packed into cattle cars and taken to the extermination camps in Belzitz, near Lvov.

girls joined. In 1930 Ha'noar Ha'zioni, numbering about fifty youth, came into existence. In the same year, the Zionist Labor Party Hitachdut was founded by Michael Fromm, who headed this party in Sambor; and in 1931, the youth movement Gordonia was founded, on the initiative and with the help of Hitachdut.

Among the founders of Gordonia were members of this movement in Sambor, Aryeh Ben-Yosef (Shuminer) and Mordechai Shahar. A gathering of youth that they had announced beforehand would take place was attended by 30-40. But at the start of the meeting, police appeared, claiming that it was illegal, since a permit had not been obtained. After a long and exhausting argument, the police finally allowed the meeting to proceed.

In 1935, the Revisionist Party and its youth movement Betar were founded, led by Itzik Furman, Dr. Greifinger, Krebs and Rapaport.

Religious life

Among the rabbis of Stari-Sambor, special mention should be made of the distinguished Rabbi Chaim Yitzhak Yeruham, who made the name of Stari-Sambor well-known throughout the Jewish world. Of the Admorim there before the Scond World War, was the greatly admired Alter Safrin, to whom Hassidim from the entire neighborhood would flock, especially from the villages. On Simcha Tora, crowds would gather to view and enjoy his enthusiastic dancing, with the Sefer Tora in his hands.

Each year, Aharon Friedman, the Admor from Sadigura, would come to the recreation place Spaas, near Stari-Sambor. On the Sabbath, he would stay in Stari-Sambor and many Hassidim from Poland, as well as from outside the Polish borders, would flock to him. At the end of the Sabbath, Benyamin "Klezmer" Glick and his orchestra would play, and the singing and dancing would continue until early morning. And Stari-Sambor would rejoice and be merry.

The free professions

Among the few members of the free professions in Stari-Sambor, outstanding were the lawyers, who were more numerous than any other professionals. These were: Dr. Arnold, Dr. Yosef Bleiberg, Dr. Isaac Greifinger, Dr. Shmuel Landau, Dr. Pavel Lerman, Dr. Moshe Lerer, and Dr. Robinson. There were also two Jewish physicians: Dr. Fuchs and Dr. Saltzman; and a dentist: Dr. Rahmer.

First signs of the destruction

As the wave of rioting against the Polish Jews mounted in 1936, and wild anti-Semitic incitement started, the economic boycott of the Jews began to be felt also in Stari-Sambor. Farmers from the neighboring villages who would come to the city on the market days, Tuesday and Thursday, were warned not to buy from Jews. A boycott was proclaimed of Jewish shops and guards were placed outside them to prevent non-Jewish customers from entering. Anti-Semitic slogans appeared, such as "Don't buy from the Jews". With the sources of economic activity and the possibilities of earning a living blocked, and their existence thus imperilled, the Jews were in great difficulty. And this on the background of the general economic crisis in Poland, which was worsening. The economic boycott became more severe, and the process of impoverishment

ensure that nothing would be lacking on the eve of the Yom Kippur fast for those harmed by the fire. In this fire, the synagogue, too, went up in flames.

THE FIRST BEGINNING OF THE ZIONIST MOVEMENT AND THE FIRST OLIM

In 1910 the foundations were laid in Stari-Sambor for a "Safa Brura Society",* which established the local Zionist Organization, a Hebrew library, and a Hebrew school in which Hebrew was taught in the afternoons. The founders were: Zlata and Yehoshua Fishel, Horowitz, Eliezer, Shimon and Yaakov Neuman, and Weisman, and it was they who started Zionist activity in the city. Later the following joined them as active workers: Avraham Brat, Chana Henish, Aharon and Zvi Richter and David Waltzer. In order to promote the spread of the Hebrew language, they brought in Roni Reiter and Aharon Richter to teach Hebrew. They introduced activities on behalf of the Keren Kayemeth l'Israel, founded an amateur theatre, organized lectures and evening assemblies, and formed a football team.
In 1918 a branch of Poalei Zion was set up; its members began to prepare themselves for *aliya* by arranging work groups for training.
The first *oleh* from Stari-Sambor was Menachem Greulich, who emigrated to Eretz-Israel with the Second Aliyah in 1911. He was among those who surrendered to the Turkish Government in October 1917 in order to ransom the workers in Petach Tikva. He and two of his companions, Shmuel Streifeld and Isaac Mehring, were tortured to death by the Turkish police in a cell in the Damascus prison when they refused the demand to reveal the names of Jewish spies and *shomrim* in Petach Tikva. The collective settlement Givat Hashlosha is named after them.
Baruch Schechter was the next *oleh* from Stari-Sambor, in 1920; he was one of the first workers in Jaffa port and one of those who fought for Jewish labor in the port.
Avraham Bek was one of the first to settle in Afula. For forty-six consecutive years he worked as a medical orderly, responsible for the Kupat Holim clinic in Afula. His son, Uriel, fell in the War of Independence in 1948.
In 1925 Yosef Halprin emigrated to Eretz-Israel, and in 1926, David Waltzer.

Youth Movements

In 1928 a branch of Hashomer Ha'zair was founded in Stari-Sambor by members of this movement from neighboring Sambor. The madrichim were: Furman, Buma Gertner and Mordechai Richter. Some twenty boys and

* In April 1893, at the first national convention of Galician Zionists in Lvov, during which, for the first time, the foundations were laid for a regular Zionist Organization in Galicia as well as in the whole world, and still before the Zionist movement was established by Herzl — it was decided, *inter alia*, to found a society called "Safa Brura" for the spread of Hebrew speach and for founding Hebrew libraries.

JEWISH POPULATION IN STARI-SAMBOR AND ITS SURROUNDINGS

In the period of Polish rule, Stari-Sambor served as a district center, to which were affiliated some sixty villages and townships, such as the townships of Chiruv, with about three hundred Jewish families, and Stari-Sul and Felstin, each with several scores of Jewish families. There was also a considerable number of Jews in some villages, such as Stzilki. In fact, there was hardly a village in the area in which Jews did not dwell. Many of them also engaged in agriculture. Galicia was one of the few countries in the Diaspora in which Jews settled not only in the cities and towns, but also in the villages, constituting there a substantial percentage of the population.

Every Jew in the villages was in contact with the Jewish Community of Stari-Sambor, and with its rabbi.

In the years preceding the First World War, Yitzhak Horowitz served as head of the Jewish Community. In the 'twenties, 500 Jewish families lived in Stari-Sambor and by that time some 500 additional families had already managed to emigrate to the United States. Approximately ninety percent of the inhabitants were Jews, eight percent Ukrainians, and two percent Poles.

There were some well-to-do Jewish families, rich in possessions, such as the families Lamm and Averdam, who, during Austrian rule, had the concession on entry to the city which they had leased from the government. (For entry into the city, the coaches had to pay a fee.) The Lamm family also had a private synagogue in a house of theirs in the center of the city, which was known as "Lamuvka". The judge, Dr. Yosef Lamm, member of the First Knesset, was a descendant of this family.

A Jewish mayor

In the late Austrian period, a Jew, Aharon Averdam, was mayor of the city; he served until the First World War. During the war, he moved to Vienna, and when it ended he did not return to Stari-Sambor; ruined financially, he settled in Sambor.

When the Poles came to power, there was an appointed Polish mayor. So as to reward his friends who had helped him attain this post, he leased them kiosks in the city square opposite Christian shops, and these kiosks hid the Christians' shops. The latter applied to the courts claiming that at the time they rented the shops the Jewish mayor, Aharon Averdam, had promised them that they would face the front in the city square, and Averdam testified in their favor. The Polish mayor argued that, with the change of regime, the new regime had the right to act as it wished, and that arrangements that had been in effect in the period of Austrian rule could not apply. Then Aharon Averdam declared that, according to the law, he was still the legal mayor, since elections to the municipality had not yet taken place. He said: "I am the mayor and no one will rob me of this title."

Fires

Two big fires wrought havoc in Stari-Sambor. One occurred in 1912. The one in 1925 consumed half the city, some eighty Jewish families being left without a roof over their heads. The Sambor Jews rendered invaluable assistance to the Jews of Stari-Sambor. The fire broke out one day before the eve of Yom Kippur. On the morrow, two carts arrived laden with chaloth, poultry and other foods, sent by Sambor Jews to

JEWISH COMMUNITY OF STARI-SAMBOR (ALTSTODT)

In the section on the history of Stari-Sambor and Sambor, we learnt that Stari-Sambor, which had been founded in the 12th century, served as a nucleus for the city of Sambor. After Stari-Sambor was destroyed by the Tatars and burnt down in 1241, some of the inhabitants, mainly the weavers, moved to Pohonicz, which, from then on, began to be called Novi-Sambor, or the new city, so as to distinguish it from the old city, which began to be called Stari-Sambor (*Stare-Miasto*). There was an uninterrupted connection between the two, and they had a common political and economic fate.

Sambor and Stari-Sambor and their surroundings were at first under the rule of Russia; in 1340 they were annexed to Poland.

In the opinion of the Polish historian Alexander Yablonovski, there were only 105 inhabitants in Stari-Sambor in 1568.

There are no exact historical sources pointing to the date of the arrival of the first Jews in Stari-Sambor. Since, however, in 1519 the Polish King Zigmunt the First informed the Starosta of Sambor, among other district governors, that the Jews were permitted to live in any place they chose, it may be assumed that they began to settle in Stari-Sambor as well, constituting part of the Sambor Jewish Community. The history of the little Jewish Community of Stari-Sambor was from its beginnings bound up with the history of the Jewish Community of Sambor, for better or for worse. The same events that occurred in the Sambor Community in the days of the kings of Poland, in the Austrian period and in the period of Polish independence between the two world wars occurred also in the Stari-Sambor Community, separated from Sambor by only eighteen kilometers. During all those years, there was close contact between the two Communities. For instance, there was no hospital in Stari-Sambor — the one in Sambor served also Stari-Sambor; there was no high school in Stari-Sambor — the Jewish youth there attended the Sambor school. Sambor was a kind of older sister of Stari-Sambor.

Not only a common history united the two Jewish Communities in Poland, but also destruction and a common grave, dug for them by the Nazi oppressor in Radlovitze and Belzitz.

Origin of the name "Sambor"

The word "Bor" in Russian means "a wood of pine trees", and the word "Sam" means "by itself", that is, in the place of a "wood of pine trees only" a settlement was founded. (In Polish the word "Bur" means "a thick wood", and "Sam" means "only, alone".)

The Jews called Stari-Sambor *Altstodt* (the old city). In the Austrian period, the place was officially called, in German and in Polish, "the old city" and this name also appeared in the city's seal: *Altstadt – Stare-Miasto*.

One long street crossed the entire city. In its center was a square from which side streets branched off.

YOUTH MOVEMENTS

Hashomer Ha'zair

The Hashomer Ha'zair movement arose from two sources — the Scout movement Hashomer, which had come into existence in Sambor in 1912, and the youth movement Hatchiya. The latter developed parallel with the first Zionist youth movement Zeirei Zion and afterwards merged with it.

In the period of the First World War, there were still the two parallel movements, Hashomer and Hatchiya, in Sambor. Their members established the nucleus of Hashomer Ha'zair only in 1918. The first Hashomer Ha'zair group to emigrate to Palestine, in March 1920, numbered ten who called themselves *Bilu*; they were among the founders of Kibbutz Beit Alpha.

Sambor – Cradle of Hechalutz Ha'zair in Galicia

In 1922, Yitzhak Cherouti founded the nucleus of Hechalutz Ha'zair in Sambor; it was the first branch of that movement in Galicia. It absorbed youth from the working classes and the poor. In 1926, a union was achieved between Hehalutz Ha'zair and Hashomer Ha'zair in Galicia, and also in Sambor.

Sambor – Cradle of the Hanoar Hazioni Movement

The Hanoar Hazioni movement, which, on its founding in Sambor in 1927 by Yitzhak Steiger, was called "The Hebrew Scout", was the first branch of that youth movement in Galicia; from it the world movement of Hanoar Hazioni developed later. Sambor, therefore, was the cradle of the Hanoar Hazioni movement.

Gordonia

The youth movement Gordonia, named after A. D. Gordon, was founded in Sambor in 1929, after the bloody events in Eretz-Israel. Its founders were Aryeh Ben-Yosef (Shuminer), Motek and Buzu Shahar, and Aryeh Taustein. Shmuel Maltz, Shulamit Porath (Steffa Finsterbusch) and Natan Rothenstreich, members of the Sambor branch of Gordonia, left for Lvov after some time, to do active work in the movement's center there.

Also active in Sambor were the Association of Jewish Women, and the Ezra Society. The latter succeeded, in 1924, in financing emigration to Palestine of 95 halutzim (apparently most, or some of them, refugees from Russia).

In 1935, a coordination committee of all the Zionist youth movements in Sambor was established which was called Youth Center.

‘twenties, led by Zvi Dorenberg, Zvi Tilman, among others. After some years of its existence, it organized the religious pioneering youth movement B’nei Akiva.

The Revisionist Party

This party was founded in Sambor in 1926 by the students David Koch, Alexander (Olek) Lieberman, Zigmunt Reichman, Yehoshua Rothenstreich and Moshe Strausman. They established a society of academics called *Hashmonai*, which had a clear revisionist program. They were active mainly among high-school students, whom they encouraged to participate in courses for military training connected with the schools. Their youth movement Betar came into existence later; it was headed by Israel Altbach.

In the last years before the destruction of the Jewish Community, Dr. Moses Frischer was head of the Revisionist Party.

The Zionist Labour Party Hitachdut

A branch of the World Union of Hapoel Ha’zair and Zeirei Zion, which had been founded in March 1920, was established in Sambor in 1923. This was a large party and it was active in all phases of life in the city, from struggling to have the lead in the Jewish Community to elections to the municipality. It had a club of its own, among whose members were many of the active intelligentzia. Membership meetings were held every week. Diversified Zionist activities were conducted, public lectures arranged with speakers from the city or from outside, its youth movement Gordonia was assisted, and so on.

The most outstanding personality among those who founded and led the party in Sambor was Michael Fromm, who was the recognized leader of Hitachdut.

United Zionist-Socialist Party Hitachdut-Poalei Zion

At the end of February 1933, Hitachdut in East Galicia and the district organization of Poalei Zion united and established the United Zionist-Socialist Party Hitachdut-Poalei Zion. But branches of Hitachdut and Poalei Zion did not merge in all the cities, among them Sambor. Only in 1937 was a branch formed in Sambor of the united party. Until then the two parties existed separately.

RESULTS OF ELECTIONS IN SAMBOR TO THE ZIONIST CONGRESSES

Year	General Zionists	Mizrachi	Hitachdut	Poalei Zion	Revisionists	Radical Zionists
1927	86	115	123	26	—	—
1931	90	130	300	—	110	54
1933	350	118	401	—	—	115
1935	102	35	425	—	1	12
1939	132	155	407	—	—	145

PARTIES AND MOVEMENTS

Practically all the Jewish parties, of all trends, that were active in Poland were represented in Sambor.

ANTI-ZIONIST PARTIES

Agudat Israel

Agudat Israel was founded in Sambor in 1922. Rabbi Aharon Levin was not among its founders, but subsequently he became a senior representative of the organization in Poland. In 1922, he lectured in the synagogue in connection with the approval of the British Mandate for Eretz-Israel and spoke in warm terms of the activities of Weizmann and Sokolov.

The founders of Agudat Israel in Sambor were Isaac Schneid and the Religious Court Judge Rabbi Hertz Bombach. The party's leaders and main activists were: L. Dranger, L. Finsterbusch, A. Lamet, W. Lindenwald, I. Schneid, S. Shuminer, H. Tzan; and there were some others.

Agudat Israel conducted a sharp struggle against Zionism and the Zionists. In 1937 they were accused by the Sambor Zionist Organization of libel against the Zionist leaders. The matter reached the courts, but the results are not known. (*Chwila*, 22 August 1937)

Bund

The Bund was founded in Sambor after the First World War by Adolf (Avraham) Sandauer. One of the Bund leaders was Zigmunt Stein, who later went over to the Communist Party. Other central figures were: Dr. Gottlieb, Chaya Holtzman, Dr. Sirop and Leon Welker. The Bund cooperated with the Polish Socialist Party and participated in May first parades and demonstrations.

Communist Party

A Jewish Communist Party existed in Sambor under the disguised name of "Allegemeine Yiddische Arbeitz Partei" (General Jewish Labor Party), one of whose founders was Zigmunt Stein, who later headed it in East Galicia. After a few years, it merged with the Polish Communist Party, but even after the merger it bore a Jewish character. It was an illegal party, many of its members having been condemned to prolonged periods of imprisonment for their activities in it.

ZIONIST PARTIES AND MOVEMENTS

General Zionist Party

This party was involved in all the activities of the Jewish Community and the municipality, including those connected with social welfare and culture. In the 'twenties, Dr. Fishel Rothenstreich was its president. In the 'thirties, Isaac Knepl led it. Among its outstanding activists were: A. Goldberg, Dr. Halprin, Kleinhaus, David Kalter, Nehemia Langinger, Maltz and A. Shor.

Hamizrachi and Hapoel Hamizrachi

Mizrachi, the National Religious Party, was founded after the First World War; among its leaders were Shalom Dir, Avraham Gottesdiner, Avraham Krug, and Shmuel Metzger. A considerable number of the religious belonged to this party, and they took an active part in all Zionist activities in the city. Hapoel Hamizrachi was established in the

pogrom in Brisk (May 1937), and the riots in other cities, when anti-Semitic feelings in the state were inflamed and the slogan "beat the Jew, it will help" appeared, at the end of 1937 a rumour spread in the city that Christians in the vicinity were organizing to descend upon the Jewish quarter of Blich.
At that time, one of the emissaries of Hechalutz, who was a member of Hagana in Eretz-Israel, came to Sambor on a visit. This visit was exploited to arrange a meeting in the synagogue *Roite Kloiz* of representatives of all the Zionist youth movements in the city. There it was decided to organize self-defense in the event of a pogrom. And, indeed, on the morrow there were to be seen in the city large gatherings of Ukrainians and Poles, large groups of whom approached Blich. A warning signal was given at once and the members of the youth movements and the Jewish coachmen began to organize to ward off the rioters. The gentiles began to attack the Jews, but, absorbing heavy blows themselves, were pushed back to the center of the city. There, however, they received much reinforcement; they had the upper hand and the Jews began to retreat. Then the young Jew Zeiler pushed forward, and, holding in his hand a club, began to hit out left and right, being almost the only Jew in the fight. Thus, however, he gave the signal for a renewed attack. The Jewish youth who had been retreating returned immediately and the Christians were pushed back. But when the Ukrainians and the Poles were at a disadvantage, the police appeared and began to arrest —Jews!

POPULATION OF SAMBOR

Year	Total population	Number of Jews
1762	3,486	510
1880	13,586	4,427
1890	14,324	4,080
1900	17,039	4,900
1910	20,257	5,418
1921	19,417	6,068
1931	22,269	6,275
1939	25,000	8,000

fathers.
The Zionists declared that the appointment of Rabbi Eliezer Mizes was a temporary one and that when the Community's administration would be in their hands they would cancel it and appoint a rabbi acceptable to them. They published an announcement in this spirit in 1936 signed by Isaac Knepl, who was then head of the Community. The Zionists indeed appointed a committee for the election of a rabbi and as a candidate suggested Yaakov Levin, the son of Rabbi Aharon Levin, who was a native of Sambor and a graduate of the University of Lvov in philosophy and law. But the Polish authorities did not approve this proposal, and Rabbi Mizes remained in his post until the liquidation of the Jewish Community.

THE CITY'S ATTITUDE TO THE JEWS

Three times elections were held in the city of Sambor between the two world wars. The results of those held the first time, apparently in the middle of the 'twenties, are unknown. In 1930, the city administration was dissolved and an appointed committee was installed. In the elections which took place in 1934, the Jews received six out of 24 mandates and the Jew Joachim Ferstendig was elected a member of the city administration.
In 1939, one agreed list was submitted, with four Jews included. Dr. Joachim Ferstendig was re-elected.
The Sambor municipality supported the Jewish institutions only to a small extent. It denied the Jewish suburb of Blich services due them, such as a road or a sidewalk to the Jewish cemetery. In 1929, it issued a decree against the coach and cart drivers (most of whom were Jewish) compelling them to leave the city center and move to side streets, thus affecting their earnings adversely.

Anti-Semitism

The anti-Semitic tradition was maintained in Sambor throughout the period. In 1920, a Jewish family was murdered in a house near the army barracks. A similar incident occurred in 1930 in the suburb of Kalinovka. An entire Jewish family, including the maid servant, were shot in their sleep and finally killed with an axe. Apparently robbery was involved.
Polish merchants distributed proclamations from time to time in which they called for the boycott of Jews, which made it difficult for Jewish merchants to compete with them. Jewish employees were not accepted in the municipal savings bank. Some teachers in the public schools incited against the Jews.
When the decree against Jewish ritual slaughter was approved by all the committees of the Sejm and the Senate (March 1936) and went into effect, and many of the Sambor Jewish butchers did not receive permits, the other butchers mobilized to their assistance. Imposing a tax of ten grush on every kilo of meat purchased, they handed over the money collected to those butchers who, as a result of the decree, were left without means.

Self-defense

After the pogrom in Pshitek (September 1936), which shocked the Polish Jews, the

developed. The team's appearances served as a sort of Jewish demonstration of strength, especially in games with rival teams in Sambor and other cities. Among its players who excelled was the goalkeeper Fredek Garfunkel (today Dr. Garvitch — a gynecologist in Haifa). Thanks to his talents as a sportsman, he was later accepted as a professional player in the *Hashmonai* team in Lvov, which was in Poland's League A, and which was numbered among the best football teams in Polish Jewry. Thousands flocked to its games.

The chief competitor to the Jewish football team was the Polish team in Sambor, *Korona*, which also included the Jewish players Dushek Steurman, Fredek Garfunkel, Orenstein, Berger, and Bruno Werter, who was later taken over by the Jewish football team *Hashmonai* in Lvov.

THE JEWISH COMMUNITY AND ITS ADMINISTRATION

Until 1923 there were no elections in the Community and the administration that had served before the First World War, led by Elimelech Goldberg, continued to serve. In the first elections in the days of Polish rule, the results were as follows: Zionists — 5, Hamizrachi — 5, Agudat Israel — 1, Artisans' Union — 2, personal lists — 11. Dr. Fishel Rothenstreich was elected president of the Jewish Community; his deputy, too, was a Zionist.

In 1930 the Community administration was dissolved. Non-party Shlomo Margulis was appointed "commissar", and he cooperated with the Agudat Israel. The Zionists who had been named to the administration resigned from their posts.

In the elections which took place in 1934, the General Zionists together with the Hitachdut received five mandates, the Mizrachi with the Revisionists — two, the Belz Hassidim — two, non-party — two. The Zionist Isaac Knepl was elected head of the Community. At first he was a member of Hitachdut; later he went over to the General Zionist camp. During his term of service, the Community's administration succeeded in balancing its budget, repairing the old synagogue, expanding the poultry abattoir, making proper arrangements in the cemetery and building a new purification room.

In 1931, Rabbi Eliezer Mizes was chosen Rabbi of Sambor. The Zionists opposed his appointment because of his connections with the Agudat Israel. The Zionist youth decided to demonstrate on the day Rabbi Mizes was to reach the city, when the Community leaders had decided to arrange a splendid reception for him. The demonstration did take place, and it was with great difficulty that Rabbi Mizes made his way to the synagogue, where the reception was held.

Rabbi Mizes was a great scholar, had acquired a secular education by himself, and had received a government matriculation certificate. His two brothers, too, were famous. One, Rabbi Joseph Mizes, was the Chief Rabbi in the Polish army with the rank of colonel, while his second brother, Mattityahu, was a historian, doing research especially in the origin of Polish families among whom, in his opinion, there were Jewish

to emigrate to any country grantimg them the right of entry.

Adult education
Connected with the commercial school, courses for adults were conducted in which merchants studied the basics of accountancy. Also functioning was a popular Jewish university; lectures on various subjects were given every Friday evening.

CLUBS

Dramatic-musical club
Before the First World War there had existed in Sambor a dramatic-musical club called *Kinor* (violin) where various artistic performances were given and musical evenings held. In the period of Polish rule, the club was called *Lutnia* (harp). But the change to a Polish name did not lead to a change in the club's purposes. Dramatic performances in Hebrew and Yiddish continued to be given. Various directors would come from Lvov to prepare a group of 20-30 boys and girls for these performances as well as for operettas. In the course of time, a permanent dramatic group crystallized. Up to 1937, the performances took place in the Polish *Sokol* building, but in that year *Sokol* refused to rent its club for performances in Yiddish.
Connected with the dramatic-musical club there was also a choir, conducted by Brauner, which appeared on various occasions in public events; and a mandolin group, established by the Weisman brothers in which, besides them, Herschderfer and Ida Berelfine played. The Fidler brothers' orchestra would accompany the club's musical performances. Among those directing the club were: Ida Berelfine, Dunek Begleiter, Dr. Eisner, Z. Stein, V. Traustein, the Weisman brothers, Oscar Zimbler, Zukerman.

Jewish Social Club
The assimilationists who had been rejected by the Poles in the years of Polish independence organized a society of their own called "Jewish Social Club", led by Dr. Kreutzenauer. The members were the more prosperous merchants and included many members of the free professions. Their club house was magnificent, containing a reading room and a meeting place for social recreation.

Jewish Sports Club
At the end of the 'twenties, a Jewish Sports Club was founded in Sambor (Z.K.S. *Zidowski Klub Sportovi*) with Dr. Avraham Berger chairman. The club became famous mainly by virtue of the football team it

EDUCATION AND CULTURE

Schools

The majority of the children who received only traditional education studied in the modern Talmud Tora which Rabbi Aharon Levin founded during the First World War. In this school the children also studied secular subjects, conforming to the Compulsory Education Law. In 1926 a complementary school for girls, *Beit Yaakov*, was added.

In 1921, a Hebrew school, *Tarbuth*, was founded by Dr. Fishel Rothenstreich, with 144 pupils attending in 1922. This school played a decisive role in imparting the values of national-Zionist education and a knowledge of the Hebrew language; it also served as a hotbed for the pioneer youth movements. Fisher, Frankel, Komorovski and Shuminer taught there. After the free compulsory education law came into effect, this school could no longer be maintained for budgetary reasons, and it became only a complementary school. Adjoining it was a kindergarten.

Public schools

Most of the Jewish children received their basic education in the city's public schools. Some of them also continued their studies in the two local gymnasia. At first the Jews were accepted freely in them, but towards the end of the period their acceptance was restricted, and in 1939, in their last year of school, of 31 receiving graduating certificates, only five were Jews.

Commercial school

The commercial school founded at the end of the 19th century by Yehoshua Gothelf later expanded its activities. In 1931 it became a commercial gymnasium recognized by the authorities and one of the four schools of its kind in Poland. This school was outstanding not only because of its able directors, such as Eisler, Gertner, Kahan and Ulrich, but also due to its excellent teachers, a dedicated staff with much experience in their profession. Pupils from all over Galicia attended this school. It turned out model accountants and managers of commercial companies. Seventeen graduated from it in 1937 and twenty-six in 1938.

Attached to this school was a trade-industrial school for girls, which had been established in the early 'twenties. This was a high school, in which, in the afternoons, the girls also studied trades, such as sewing, millinery and artistic handwork. The school was not granted government recognition, so that its graduates were compelled to be examined in the Cecilia Klaften girls' school in Lvov. Each year, 15-20 girls graduated.

Boarding school

Since children from outside Sambor were enrolled in its schools, a boarding school for Jewish children was set up called *Bursa*, a continuation of the institution established at the beginning of the 20th century.

Agricultural course

Because of the worsening situation of the Jews in Sambor, an agricultural course was conducted for the intelligentzia among them. Registered in it were fifty adults, among them persons who had studied the basics of agriculture and foreign languages, chiefly English. The objective was to aid not only those who were preparing for emigration to Eretz-Israel, but also those who were ready

devoted to the society's purposes.

As part of the society's activities, an amateur orchestra would appear as volunteers at its events. Among its members were: Dunek Begleiter (drummer), Shlomo Becker (violin), and Rudek Probst (piano). The society's committee included: Shimon Altbach, Dr. Y. Eisner, Dr. A. Gelber, Klements Goldberg, Dr. Alexander Gross, Penina (Tzailer) Holtzman, Dr. I. Kreutzenauer, Avraham Linhart, Melech Shenkendorf, Z. Weber.

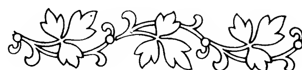
In 1938, when the Self-Help Society of Polish Jewry was founded, 2,335 Sambor people were registered in it. Klements Goldberg was elected chairman of this society in Sambor.

The Jewish hospital

As stated previously, a Jewish hospital, with twelve beds, had been founded in Sambor at the end of the 19th century by Yehoshua Gothelf. During the First World War, the building was damaged and was no longer fit for use. In 1923 the former Sambor people in the United States resolved to restore it. It was decided to construct one building that would contain within it the hospital, the orphanage and the Jewish Community's offices. Up to 1929, the U.S. group had contributed $20,000. By 1935, $25,500 had been spent on construction, and then building was interrupted for lack of funds. In that year, the Sambor Society in America promised to collect another $56,000, on condition that the Jewish Community would raise a further $4,000 from its source. By 1938, the Community had collected the $4,000 and the building's skeleton was completed. Carpentry work and plastering were begun. In February 1939 some of the electricity was installed and it was assured that part of the building would be functioning in that year. Continuation of the work was made possible by a donation from S. Medlinger, who had left in his will a plot of land for this purpose which the Jewish Community sold for 60,000 zloti.

Bikur Holim

The Bikur Holim, a charitable institution established in 1907, was headed by Yitzhak Guter. The function of this institution was to help sick people in need. In 1937 it had some 300 members. They paid doctors' fees and purchased medicines for poor ill people. Serious help was rendered this charitable institution by pharmacies (of five pharmacies in the city, three were owned by the Jews Kalman Goldberg, Yaakov Zelinger, and Avraham Linhart). Members would also visit the sick and, not seldom, provided them with various products.

engaged in this activity. Every Wednesday, the day preceding market day, they would apply to the well-off merchants, collect money and distribute it as loans to small merchants, who, in this way, would acquire grains, vegetables, fruit, poultry and so on, sell them on market day and thus earn something for the Sabbath and the rest of the week. After market day they would return the money, and if something occurred that made it impossible for one of them to pay his debt, the Benevolent Fund would cover it. In this way many were helped in time of distress.

The most important charitable institution was the orphanage, which, in the 'twenties and 'thirties, cared for some thirty children. Most of the time the orphanage was financially in trouble, and not seldom was in danger of being shut down. From time to time a financial contribution was received from former Sambor people in the United States, or a local campaign was launched on behalf of the institution. In the newspaper *Chwila*, which appeared in Lvov, this orphanage was mentioned occasionally with the comment that if it would not receive financial help, it would be shut down.

Bridal Fund

When a girl was engaged and did not have the means to arrange a marriage, a "Bridal Fund" society, at whose head was Chaim Zecharia Meisels, saw to obtaining help for housing, purchasing furniture, etc.

Association for the disabled

At the head of an association for aid to those disabled in the First World War was Dr. Hammerschild. The activities included mutual assistance and concern for government pensions for those meriting them.

Summer camps for children

This was a common effort on the part of all the city's inhabitants. In its framework, some two hundred Jewish children were sent to summer camps each year.

Children's club

In 1936 WIZO was founded in Sambor, with Lotta Menkes its president. It maintained a club in which children were provided with additional food, winter clothing, end also help in their studies. In 1938, some hundred children benefitted from WIZO's activities. The organization also established a kindergarten.

Samopomoc (Self-Help)

The function of the society which was called *Samopomoc* was to render financial assistance to Jewish students of little means, to enable them to continue their studies. Such aid was granted to students who succeeded in being accepted to universities in Poland, and, in particular, to those who were not accepted for anti-Semitic reasons (*numerus clausus* practised in Polish universities) and were compelled to move from the city and study in Austrian, Czech, Italian and other foreign universities. These students received a certain allocation each month. Anybody could belong to this society, but most of its members were academics. Since membership fees were insufficient, of course, to cover the society's needs, from time to time various public functions were organized, the income being

From this table it may be gathered that all the Jewish enterprises, except for the timber branch, which comprised mainly sawmills, were small, employing chiefly Jews. (Only in the sawmills were there many Christians working.) Jews comprised some seventy percent of all the workers, including owners and members of their families. In all the enterprises owned by Jews, forty percent of the hired workers were Jews.
The Jewish merchants set up their own association, and they even established a bank called "Merchants Credit Association". In 1925, 310 members were registered in this bank, in the following occupations: 49 artisans, 127 small merchants, 117 merchants and industrialists, 8 farmers, 13 miscellaneous. In that year, 448 loans were granted, in a sum total of 44,740 zloti. In 1939, the bank gave 1,500 loans in a sum of 500,000 zloti; its annual turnover was over a million zloti.
The artisans were organized in an artisans' union *Yad Harutzim*, headed by Mr. Fraindel and Mr. Dukatenzailer. They did not succeed in establishing a financial institution of their own, but were assisted by a benevolent fund which the Zionist leader, Dr. Fishel Rothenstreich, had established in the early 'twenties. This fund was one of the first of its kind in Galicia. In 1927 it granted its clients in Sambor some 310 loans in a total sum of 10,000 zloti. In 1928 about 320 small merchants and artisans benefitted from its loans.

Loans from Benevolent Fund in 1937-1939

Year	*1933-34*	*1935-36*	*1937-38*
Amount in zloti	25,789	22,396	23,704
No. of loans	315	279	298

Occupations of those benefitting from the Benevolent Fund in 1936-37 were: 72 artisans, 153 small merchants, 32 farmers, 3 miscellaneous.
The two financial institutions received much support from former Sambor people in the United States, who sent money to them from time to time.
Sambor developed significantly in the years between the two world wars. There was active building going on which, in the main, supplied the needs of the relatively large local garrison and those of Polish officialdom. The supply of flats was greater than the demand, and the Jews benefitted indirectly from this.
Furthermore, since Sambor was near the area of the oil fields Borislav-Drohobitz and was a district city, all the oil transactions occupied the courts in Sambor. Therefore a large number of lawyers were active, over fifty of them, among them many Jews. On the other hand, the majority of the Jews continued to live in great distress. Some members of the free professions, too, were impoverished, and for those an assistance fund was set up with a founding capital of 23,300 zloti.

Welfare activities and welfare institutions

Social welfare activities in Sambor were financed partly by former inhabitants of the city in the United States, and partly by local contributions. In 1929, 1,500 Jews, out of approximately 6,000 then living in Sambor, received financial aid. The Jewish Community also concerned itself every year to provide passover alms and firewood for the winter for the poor.
Financial assistance to the needy was also provided by the Benevolent Fund. Avraham Krug and Zeiden were those principally

BETWEEN THE TWO WORLD WARS

When the Polish armies conquered Sambor from the Ukrainians, the Jews were accused of cooperating with the previous regime, of non-loyalty to the Polish state, and of assisting enemies. The Jewish officials of the Austrian regime were dismissed from their posts.
The anti-Semite Dr. Chotitcki was named mayor of the city, to serve with an appointed committee. Three assimilated Jews were appointed to the committee, but even they could not cooperate with the mayor and they resigned. The mayor cut off the city's allocation to the Jewish orphanage and the free kitchen. Some time later, the municipality's help was resumed, and 2,200 daily meals out of 6,500 were allocated for the Jews. But this arrangement, too, was not maintained, the Jews in fact receiving only 1,400 daily free meals.
Assistance for the Jews came from the Joint Distribution Committee, and former Sambor Jews living in the United States also mobilized funds there. In 1922 an emissary of those Jews visited Sambor and brought with him sums of money, promising his organization's further assistance.
In 1922 a new appointed committee was named for the municipality, with 26 members, seven of whom were Jews. The new committee and its chairman treated the Jews fairly.

The economy
The Sambor Jews continued to earn their livelihood from commerce, industry, crafts, agriculture, driving coaches and the free professions. In 1922, there were 190 enterprises in the city in the hands of Jews, as follows:

Branch	No. of enter-prises	Those active	Owners of the enter-prises	Family members working	Total no. of employees	Jews	Of them Non-Jews
Masonry	3	1	1	—	7	—	6
Metals	8	6	6	4	18	7	1
Machinery	8	8	17	8	—	7	—
Timber	22	22	6	6	686	190	484
Leather	2	2	2	—	5	3	—
Textiles	2	—	—	—	—	—	—
Clothing	78	78	78	24	261	152	15
Paper	4	4	2	1	14	8	3
Food	37	37	35	18	86	21	12
Chemicals	1	1	1	1	2	—	—
Building	24	24	23	3	37	11	—
Graphics	1	1	1	—	11	9	1
Cleaning	8	7	7	2	19	7	3

(in March 1914 it even elected a beauty queen — Miss Miller).
In 1911 the Poalei Zion party celebrated May first in Sambor and they were the only ones who appeared in a demonstration in the city streets.
On 30 June and 1 July 1912, the fifth conference of Poalei Zion gymnasium students took place. Twenty-eight youth delegates from ten cities, among them Sambor, participated — Lvov, Cracow, Pszemishel, Tarnow, Drohobitz, Stanislavov, Novi-Sonc, Kolomia and Sambor. The conference was opened by Yitzhak Kandel, who emphasized that it was up to the youth to liquidate the process of assimilation among the Jewish and Zionist intelligentzia.

Zeirei Zion
In 1911, a branch of the Zeirei Zion movement was established in Sambor, with 77 members. This youth movement developed and deepened the world Zionist viewpoint.

PERIOD OF THE FIRST WORLD WAR

At the outset of the First World War, Sambor was taken over by the Russian army for one year. The Russians did not do anything against the local Jews. They acted otherwise in the small towns, and many of their residents fled to Sambor. For instance, in the adjoining town of Leuitebsk, forty-five Jews accused of assisting the Austrian army were tortured and sent to Siberia; the rest of the town's Jews fled to Sambor.
As a result of the war and the large number of refugees in Sambor, there were more orphans. In 1915, after the Austrians reconquered Sambor, two orphanages were built, one for boys and the other for girls, with 108 children in both.
The economic situation of Sambor's Jews continued to worsen, with more Jews in the city during the war than had been there previously. In 1917, of the 7,000 Jews, about 3,000 of them required aid. At the head of the assistance activities were three individuals: the head of the Community, Elimelech Goldberg, the local Rabbi, Rabbi Aharon Levin, and the Zionist leader, Dr. Fishel Rothenstreich. Funds were mobilized from the well-to-do in the Community, from former city dwellers then in Vienna, and from additional sources. A public kitchen was provided which distributed free meals.
In 1918, a nucleus of Hashomer Hatzair was established.
At the beginning of 1918, a modern *Talmud Tora* was founded, with four classes for children aged six to fourteen, and in the middle of the year, a day Hebrew school, with 500 students.
After the issue of the Balfour Declaration, on 2 November 1917, a "Society for the Settlement of Eretz-Israel" was organized, with 400 members. The members applied to Jewish land tenants in the vicinity of Sambor to train them in agricultural work, and not a few undertook to train ten to fifteen persons.
At the time of Austria's capitulation in November 1918 and the establishment of the Western Ukrainian Republic, in whose framework Sambor was included, and up to May 1919, a Jewish national committee of only Zionists functioned.

treasurer, Henrik Kitai and Yaakov Menkes—secretaries, Benyamin Latke, Yitzhak Meir and Alter Lieberman—members of the committee.

In the German language newspaper *Zion* of 1895 (No. 10, first year) we read that on 8 November 1895, the second meeting of *B'nei Zion* took place. Present were almost all the members (115), and a new executive committee was elected with the following officers: Aharon Lader—chairman, Yaakov Menkes—vice-chairman, Leon Finsterbusch—foreign languages secretary, T. Tiger—Hebrew language secretary, Yaakov Berger—treasurer, and another six committee members. A control committee of three members was also elected.

From the aforementioned, it can be learned that even before the World Zionist Organization was founded, and before the convening of the First Zionist Congress, a Zionist organization had already been founded in Sambor.

In the first issue of the official Zionist weekly *Die Welt* (4 June 1897), founded by Herzl, on the eve of the convening of the First Zionist Congress, there appeared among the reports from Vienna, Cracow, Paris, London and other cities, also a report from Sambor, telling about the initiative taken by the Jewish lawyers and candidates for the practice of law in Sambor, for the protection of their rights. They appealed to all their Jewish colleagues in East Galicia to attend a protest meeting in Lvov to warn and to take a stand against the discrimination against them on the part of the government.

After the Third Zionist Congress, in 1899, there already were in Sambor two Zionist societies, *Ahavat Zion* and *Klub powzrechny* (general club). The local pharmacist, Bardash, was president of *Ahavat Zion*.

In August 1905, when Herzl travelled to Russia, to ensure that country's support for the Zionist Organization's claims, he passed through Sambor and there participated in a Zionist meeting.

In 1905, a Women's Zionist Organization was founded in Sambor called "Yehudit." Later, several youth societies were formed: *Moriah*, a girls' group *Kolo Panien*, and an academics' group *Judaea*.

In 1908, the youth societies established a library with some 3,000 books in Polish and a thousand in Hebrew and Yiddish. It was one of the richest Jewish libraries in Galicia.

Connected with the Zionist Organization was a club *Joinb-halle*, similar to the clubs customary in Galicia then, and twice a week lectures were given there on various subjects. Since there were many Jews in Sambor with higher education, the club functioned successfully, with almost no need for lecturers from outside.

The Hebrew school founded in 1907 served as an encouraging factor in the development of the Zionist movement in the city. In 1911 it had 160 pupils.

Poalei Zion

In 1901, the Jewish employees in commercial enterprises organized themselves in a trade union, and on 21 October 1903 it became a branch of the Poale Zion party in Sambor, with Shaul Reichman its chairman. This branch expanded its activities, mainly among the school pupils. In 1908, a women's organization, a youth organization *Jugend* and a library were affiliated to it. The branch conducted diversified cultural and social activities

ron Levin allowed the Jewish pupils to attend the gymnasium also on the Sabbath, obtaining for them approval from the school administration not to be obliged to write on that day. In 1910, 150 Jewish children studied in that gymnasium.

In 1891, the philanthropist Yehoshua Gothelf founded a commercial school for Jewish children under the administration of Mr. Weiberger. This school included a one-year business course, in which were taught accountancy, correspondence and the Hebrew, Polish and German languages. Attached to it was a half-year course for adults conducted in the winter months. In the course of time, the years of study in the one-year course were increased to three.

In 1907, a comprehensive Hebrew school was set up by the society *Safa Brura*, its first teacher being Miss Tepper. The school suffered from lack of teachers, and the studies there had to be interrupted from time to time. In 1908, a *Heder* was founded in which "Hebrew in Hebrew" was taught.

The schools in Sambor, both the public schools and the Jewish commercial school, were attended by Jews from outside S ımbor as well. At the end of the 19th century, a boarding facility called *Bursa* was provided, with several scores of places.

Health and welfare institutions

At the end of the 19th century, Yehoshua Gothelf founded a Jewish hospital in a building of his, with 12 beds. In 1907, the *Bikur Holim* society was founded, with large public backing. In 1908, an attempt was made to establish a Jewish orphanage, but failed because of opposition on the part of the Jewish mayor, Dr. Steurman, who went so far as to distribute a proclamation in the city stating that the Jews should not separate themselves, that the welfare institutions in the city ought to be general, and that there was place also for Jewish orphans in the city orphanage. Because of his opposition, and that of circles of rich people in the Jewish Community who supported him, a Jewish orphanage was not established at that time.

Braterstwo (Brotherhood)

At the end of the 19th century, there existed in Sambor a political organization of assimilationists called *Braterstwo* (brotherhood). In 1895 this organization disbanded, some of its members entering Polish parties, some of them the Polish Socialist Party (P.S.S.).

The beginning of the Zionist Movement

In Mordechai Ehrenpreis' article, "The Zionist Movement in Galicia", which was published in *Hamagid l'Israel* (1894), a statistical table appeared on "the national societies" in Galicia, the number of their members, and the time of their founding. In this report it was stated that a Zionist organization was founded in Sambor in 1894 called *B'nei Zion*, with 120 members. Mention is also made in the periodical *Przyszlosc* (future) of 1894 (No. 22, p. 259) of the founding of this Zionist society in August 1894, the initiative having been taken by the student Rosenzweig, who spoke at the founding meeting, where 120 became members. In this periodical of 5 December 1894 (No. 4, p. 30) it was also stated that at a general meeting on 24 November 1894 a committee was elected with Aharon Laden—president, Shaul Weinberg—vice-president, Natan Becher—

a lengthy period.

Religious life

Of the rabbis who served in this period in Sambor, the following are known: Yosef Moshe Charif, who, at the end of his days, emigrated to Eretz-Israel and died in Safad in 1781. His son, Rabbi Yitzhak Charif-Eisenberg succeeded him, serving the rabbinate until his death in 1815. After him came his son, Rabbi Yaakov Naftali Eisenberg, who died in25. He was followed by Dr. Yosef Ari' Hacohen Rappaport. At the end of the 'thirties or the beginning of the 'forties of the century, Rabbi Meir Zvi Witmeir occupied the seat of the rabbinate until his death in 1875. He was followed by Rabbi Yosef Ari's son, Rabbi David Hacohen Rappaport, and after him, by the latter's son, Rabbi Yosef Hacohen Rappaport.

When Rabbi Meir Zvi Witmeir served as Rabbi of Sambor, Dr. Shmuel Daitch was officially Rabbi of the district (*kreiz rabbiner*), the appointee of the district Jewish Communities, and in practice registrar of marriages, births and deaths. Rabbi Daitch may be seen as the first known Jewish *Maskil* (enlightened person) in Sambor.

At the end of the 'sixties and the beginning of the 'seventies, an attempt was made by the members of *Shomer Israel*, a Jewish association centered in Lvov which at first preached education in German and later education in Polish, to establish a secular Jewish school. This attempt did not succeed.

In 1869, some 300 children studied in three large *Heders*, and the rest in fifteen smaller ones.

In 1876, *Shomer Israel* already exercised influence in Sambor, their newspapers *Haboker Or* and *Der Izraelit* were distributed in the city in a considerable number of copies.

In 1904, Rabbi Aharon Levin was accepted as Rabbi of Sambor.

Admorim (Hassidic rabbis), too, dwelt in Sambor. In the years 1831-1848, the *Admor* Moshe Eichenstein resided there; he was the author of the book *Tefila l'Moshe*, and the brother of Rabbi Zvi Hirsch from Zydatziuv. His son, Rabbi Yehuda Zvi, moved to Rozela and founded a dynasty there. His second son, Rabbi Yehiel Michal, author of the book *Atereth Zkainim*, served a certain time as *Admor* in Sambor.

At the end of the century, Rabbi Uri ben Rabbi Ephraim Zvi Yolles, author of the book *Imrot Thorot*, renewed the Admorite. Rabbi Zvi was not a descendant of rebbis. In his youth he studied with Rabbi Shalom Rokeach, the *Admor* from Belz, and was ordained by Hassidim as *Admor*. Rabbi Uri died in 1910 and was succeeded by his son, Rabbi Yehuda Zvi, who passed away in 1919. The dynasty was continued for some time in Sambor by his grandson, who moved later to Turka. His second grandson, Rabbi Eliezer ben Rabbi Yehuda Zvi, at first served in the rabbinate in Bucharest, whence he moved to Montreal, Canada, and there renewed the Sambor court.

Schools

At the end of the 19th century, a progressive *Heder* (Talmud Tora) was established in Sambor, with David Miller the teacher. When he died in early 1902, he was deeply mourned by the Jews of Sambor. In the 'eighties, Jewish children began to study in the city's public schools. In 1905, Rabbi Aha-

already several well-known rich Jewish merchants. In the 'fifties, when three Jewish Chambers of Commerce were set up in Galicia, Sambor's representative, the merchant Gerbsheib, was a member of the Chamber in Lvov — it had seven members, three of them from Lvov.

The connection to the railway network in the 'seventies contributed to the development of the city. It became an important economic center in this part of the country and one of the largest cities in the Lvov district.

Later, despite the fact that the Jews had been granted equal rights and permission to reside in all parts of the city, the Christian residents regarded them as strangers, and there was sharp competition between the two groups. For instance, in 1905 a Jew opened a cinema in the city. After a short time, Christians set up two competing cinemas. During that entire period, they carried on damaging propaganda against the Jews. Even those Jews who attempted to assimilate were not accepted in Christian society; they set up a Polish-Jewish society of their own. When several of the assimilated Jews tried to engage in a duel against Christians (challenging to a duel was a custom prevalent among the Christians) the latter refused their challenge, claiming that the Jews were inferior to them and therefore there was no sense in their engaging in a duel with them. Hence, the Jewish assimilationists began to challenge each other to duels.

Among the Jewish intelligentzia in Sambor at the end of the 19th century there was a considerable number of assimilated Jews who professed that only Poles of the origin of the religion of Moses would be able to help the Polish government solve the Jewish problem. This group also initiated a plan to raise the cultural level of the Jews by spreading Polish ideas among them. The most prominent representatives of this assimilationist philo-Polish group were the Jewish lawyers Dr. Yosef Steurman and Dr. Alexandrovitch.

But these assimilated Jews were met with strong opposition on the part of the Zionist movement, which began to take root in Sambor at that time, and on which we shall elaborate later. And not only was there friction between them and the Zionists, the Austrian government, in the proven method of divide and rule, also planted seeds of division between the Jewish population and the Poles.

At the outset of the 20th century, when Jewish refugees from Russia arrived in Sambor, the Christian citizens informed on them and caused their deportation. In 1911, during a trial in Sambor against a Jew who had gone bankrupt, the prosecutor referred to him as "of the seed of crooks and cheats."

Occupations of Sambor Jews

Details concerning the occupations of the Sambor Jews can be learned from the membership of the *Kupat Milve* (loan fund) established in the city, apparently in 1910. The members comprised: 576 merchants, 255 artisans, 41 in the free professions, 145 others (these, apparently, laborers and clerks) — a total of 1,017 breadwinners. These figures, it would seem, represent the majority of the breadwinners, since the Jewish Community then numbered less than 5,500.

In 1867 a Chamber of Advocates was established in Sambor. Later, and for twenty-six years, its president was a Jew, the lawyer Dr. Yosef Steurman, who was also mayor during

315 Christian merchants of any importance. Commerce in Galicia, for the most part, was in the hands of the Jews. Since they were more industrious and more economical than the Christian merchants, it was difficult for the latter to compete with them. They fulfilled a central economic function. They were in control of the wholesale trade as well as the retail.

"If it were not for the Jews," complained the head of the Sambor district, in a memorandum to the government, in which he called the Jews a necessary evil, "it would be impossible to obtain an ordinary thread or a silk thread in the cities for a few pennies; if not for them, owners of estates would not be able to sell their grains or their cloth; the farmer would not be able to buy on credit to obtain his necessary provisions. In this country, which is lacking in industriousness, they revive the economy and serve all strata of the population."

In the vicinity of Sambor, there were some 500 weavers of cloth; Jewish dealers would bring their goods to the farmers in the neighborhood of Brod. Jews had the monopoly of the hard drinks trade in Sambor and the vicinity. In 1820, a Jew established a private bank.

Plan to transfer Jews to agriculture

In 1851 Rabbi Shmuel Daitch of Sambor submitted to the Austrian government a plan to reform Galician Jewry by transferring some of the population to farming and establishing Jewish agricultural settlements. He also asked that the Polish way of dress be done away with by force and European dress be introduced; that a conference of dignitaries be convened for consultation and for determining matters of religion and conduct of regular education for the youth in Galicia; that the Hassidim be repressed and especially the rule of the *Admorim*, who, he said, slowed down the process of *Haskalah* among the Jews; that welfare institutions for the poor be established; and, in particular, that agricultural associations be founded.

The Ministry of Religion replied to this memorandum indicating that the government would investigate as how to settle religious matters in Galicia, and would examine the proposed reforms. However, although the Ministry greatly encouraged the plan initiated by the rabbi from Sambor to transfer Jews to agriculture, nothing came of it.

A new spirit

With the new spirit awakened among the nations by the events of 1848, the Jews of Sambor gradually broke out of the ghetto. They began to move to the city, until, at the end of the 19th century, they owned almost all the houses in the market square. The change in the political situation also brought about a change in the economic situation. Thanks to the equal civil rights that they won, they began quickly to organize and to become prominent in the fields of commerce and industry.

After the Jews had been permitted to reside in the entire city, despite the opposition of the city people, and the suburb of Blich became a part of the city of Sambor, Jews established there various enterprises, such as sawmills, furniture factories, small textile, china and glass enterprises, flour mills, factories for the production of oil, and even a small oil refining plant.

In the middle of the 19th century there were

of the Community with the approval of the governor. The Rabbi's house, as well as several public buildings, the synagogue, the hospital, the shelter and some others were exempt from taxes.
In the second half of the 18th century the Blich-Sambor Jewish Community became a Community standing on its own, with all the institutions of an independent authority, as accepted in Poland in general and in Galicia in particular.

The ancient Jewish cemetery
The old 15th century Jewish cemetery in Sambor was preserved up to the Second World War. Then it went out of use. One of the graves in it was that of Rabbi Yitzhak Charif (Eisenberg), who died in 1813. Alongside his grave, there was a tombstone from the year 1794 and over it the Polish eagle; according to the Hebrew writing on it, this was the grave of Moshe Shmuelevitch, an officer of the Polish army, in the Jewish Legion, named after Berek Yoselevitz, who fell in the Polish war of liberation and independence in the period of the Kosciuszko.
Also in this ancient cemetery was the tombstone of another Jewish officer in the Polish army who served in the guard of the Polish king, August the Third (1735-1763).

PERIOD OF AUSTRIAN RULE

In the first partition of Poland, in 1772, when Sambor, together with all Galicia, passed into the area of Austrian rule, the situation of the Jews deteriorated. Under an Austrian decree of 1781, the Jews' status was only that of tolerance (*geduldet*), for which they had to pay a protection tax (*Schutzgeld*) of four gold rubles for each family. This tax was replaced in 1787 by a "kosher" tax, a "Tora" tax, and the most difficult of all, a "candle" tax, all of which were collected by the tax-collectors, who were notorious for their cruelty.
The royal decree of 1786, it is true, permitted the Jews of Sambor to build a synagogue, but for that privilege a one-time payment of two thousand gold rubles was exacted from them, and later an annual tax of a hundred gold rubles. The increasingly poorer Jewish Community in Blich was exploited by the Austrian regime as a source of income. The Polish prohibition against their settling in the city remained in effect.
In 1780, part of Blich was burnt down and the Jews were obliged to crowd into the other part of the suburb. This cruel decree, making Blich a sort of ghetto, was in effect until 1848.
Furthermore, in the 18th century and the first part of the 19th, an order existed forcing Jews to take on German names in place of their Polish ones. Strange names were given them, those paying more to the official assigning the names receiving nicer and more important ones. It was then that such German names as Ber, Wolf, Blumenduft, Blumenkranz, etc. came into existence.

Means of livelihood
According to the regime's calculations of 1777, in all Galicia there were no more than

ing alcohol and trading in it, under the sponsorship of the administrator of the royal estates. In 1732, the Jews of Blich applied to the king to cancel the royal *privilegum* of the 16th century on "non-tolerance" of the Jews, claiming that the 1532 document had been forged. The king did not accept this argument, but permitted the Jews of Blich to come to Sambor all days of the year and to market their products there freely. Under this decree, too, they were allowed officially to maintain a synagogue and a cemetery in Blich, and one butcher for their needs. They were further permitted to reside on the lands of the fortress belonging to the king and under his jurisdiction. In 1740, this permit was renewed by the Polish king who followed him.

In 1742, senior members of the City Council protested against the citizens of Sambor who made commercial agreements with the Jews.

In 1763, the Sambor Jews received a permit to build a new magnificent synagogue which, apparently, was completed only at the end of the 18th century, and, with repairs made from time to time, existed until the destruction of the Jewish Community.

Printing presses

During the reign of August the Third (1735-1763) two Jewish printing presses were opened, which received royal privileges. One of them specialized in printing calendars.

Rise and fall in the number of Jews

According to the official census of 1764, the Sambor Jewish Community numbered 513 souls from the age of one. At the end of the 17th century, the number had been more or less similar to that in the middle of the 16th and the start of the 17th. After the cholera epidemic of 1705, however, when two-thirds of the Sambor population died, the number of Jews fell, to the extent that in Blich there remained barely 37 Jewish homes where the people living there were not affected. In the following years, the number rose. In 1889, the most fruitful period, there were 4,427 Jews — 32.6 percent of the total population of 13,586.

Structure of the Jewish Community

With their move to the suburb of Blich, the Jews of Sambur set up a separate Jewish Community. At its head was a committee of twelve dignitaries, or "heads of the community", who were elected each year by members of the community. Until the end of the 16th century, the committee required the approval of the governor — it was under the patronage and supervision of the governor.

The committee members were sworn in by an oath of loyalty to the Polish king and were responsible to the authorities. Every month, one of them, the "leader of the month", was head of the Community. Also included in the committee were three to five "good" Jews, who fulfilled judicial tasks in the district courts. The committee members held various posts in the independent government of the Community, dealing with such matters as religion, jurisdiction, health, collection of funds, ransoming prisoners, and so on.

The personality of first rank in the Community was the Rabbi. He signed decisions, dealt with all sorts of elections, children's education, and so on. The Rabbi was a paid official. Up to 1551 he had to have the king's approval; later, he was elected by members

After the Sambor Jews had settled in the suburb of Blich, they later penetrated into the city itself and in time created there a relatively large Jewish Community. And if, in 1542, Sambor, too, was still subject to a royal decree forbidding Jews to live in the city, in later royal decrees Jews were specifically given the right to enter it for the fairs. With the protection of the nobility, the Jews settled within the city as well during the 16th and 17th centuries.

Undoubtedly, the Jewish population in Sambor grew from year to year, despite the royal decrees to leave the city and live outside its walls. At the end of the 16th century and the beginning of the 17th, Jewish settlement in Sambor was second in size and importance in all the Pszemishel area.

In 1569, there were 170 Jewish houses out of a total of 536, that is, 31.7 percent. The Polish researcher, Alexander Yablonovski, suggested calculating the number of Jews by multiplying the number of houses by twelve. He thus reached the conclusion that there were 2,040 Jews in Sambor (12x170) — about 50 percent of the total population, which was then 4,000. On the other hand, the researcher Alexander Kutchera opposed this estimate. On the basis of various combinations and calculations, he concluded that the number of persons in each Jewish house was at the most nine, and therefore the number of Jews in Sambor was 1,530 (9x170). According to his calculations, the Jewish population in relation to that of the entire city was 37 to 38 percent.

From 1551 to 1648 there was practically no change in the number of the city's inhabitants and the number of Jews, the relation between the Jewish and Christian populations remaining the same.

In 1588 the Jews of Blich entering the city paid a stop-over tax. Many of the local Jews rented flour mills and breweries, having reached an agreement with the city leaders against payment. But the city's masses and church leaders constantly incited against them. Of the leading Jewish tenants of these enterprises the following are known: Avraham Moscovitz, Eliezer Paskovitz, and Zandel, who rented breweries which produced beer for Sambor and the vicinity.

A lessee of flour mills in that year, Yitzhak Zelikovitz, submitted a complaint to the king blaming the nobleman, Michal Wongzyn, of confiscating merchandise from him. Another lessee of a flour mill, Aharon Yacubovitz, in 1631 complained to the king that one of his officials, the Starosta Hernilaus, drove him away from the place he had rented, imprisoned him and his son-in-law, confiscated his houses and caused a lot of damage to him and other Jews.

In 1682, an atempt was made to expel the Jews not only from the city but also from the suburb of Blich, but the expulsion was avoided when an agreement was signed between the Jews of Blich and the city of Sambor under which the Jews were permitted to come to the market days and the fairs taking place on payment of eight thousand zloti. The Jewish Community of Pszemishel, to which the Blich-Sambor Jewish Community was subject, gave a guarantee for this sum, and the Jews of Sambor undertook to pay this debt, half in annual payments and half collected from every Jew in Sambor who came to the market in Pszemishel.

In 1724, the city dwellers in Sambor and its suburbs protested that the Jews were produc-

JEWISH SAMBOR OVER THE VARIOUS PERIODS

As far as can be ascertained from documents of the time, the first Jews arrived in Sambor at the beginning of the 15th century. First mention of Jews there dates to 1447: twelve Jewish families lived there in the years 1447-1450. In 1507 the Jews of Sambor paid fifteen pieces of gold to the king on the occasion of his coronation.

In 1519 King Zigmunt the First notified the Starosta of Sambor (among others) that he was granting the Jews the right to live in any place they chose and to conduct their own affairs. On 10 April 1540, Zigmunt issued a decree ordering all customs collectors not to collect from Jews more customs duties than the law permitted.

The freedom granted the Jews to dwell in the city and to do business there aroused the wrath of the Christian merchants, who regarded the Jews as hard competitors. Without the ability to compete successfully with them, they began to complain to the king, demanding that the Jewish merchants be sent outside the city walls and be forbidden to engage in commerce. In 1542, they succeeded in obtaining from King Zigmunt the First a royal decree forbidding Jews to be within the city walls and to do business there on regular market days; they could do so only during fairs. Since it was not said clearly in the royal decree that they were not allowed to live within the city, the Jews continued to be found there and to engage secretly in commerce. This led to new complaints to King Zigmunt August by the city people, which resulted in a new royal decree in 1551, forbidding Jews not only to engage in commerce, but also not to be found within the city except on regular market days, when they were permitted to come there.

This last decree compelled the Jews to leave the city and to dwell outside the walls, in a separate qurter calted bblich. The suburb was named after the king's building situated near the palace which served for bleaching cloth (*Blichowanie*) made by the weavers engaged in its production.

In the 16th century, several cities and larger towns were ordered by royal decree not to permit Jews to dwell there. These decrees were called *Privilegum de non Tolerandis Judaeis* (privileges pertaining to non-tolerance of Jews). Sambor, too, was included in the orders.

These cruel decrees, however, and the city people's war against the Jews were not able to slow down the constant growth of Jewish settlement. The Jews would take advantage of every legal and semi-legal opportunity. Jewish merchants, for example, were permitted, under the decrees, to visit fairs in the cities. The cities themselves realized that the fairs would not achieve their purpose without the participation of the Jewish merchants and artisans. The Jews who had access to the cities, aided by rich Christian merchants who were in business contact with them, would invent all kinds of tricks to remain there also after the fairs. In smaller cities the Jews would settle in the suburbs, estates which were owned by the Starosta, the gentry, priests and monasteries, and which had been allotted to them by the city or town and were declared *juridicus*, that is, quarters not subject to the city's judicial authorities. Sambor was an example of this kind of intermediate royal city. From these quarters the Jews spread out in time to the adjacent streets and quarters which were administered by the city.

Hospitals and Pharmacies

In 1889 there were two hospitals, one that had been established in 1825, with 50 beds, and opposite it the Jewish hospital, built by Yehoshua Gothelf, with 12 beds. In that year, too, the city had six physicians, all general practitioners, two surgeons and seven midwives.

In the city's records mention is made of a pharmacist in 1588, and another one in 1660. In 1889 there were two pharmacies.

Period of the First World War

Sambor was under Austrian rule from 1772 to 1914. In mid-September 1914, with the advance of the Russian army, the Austrian troops left the city. Some of the inhabitants left together with the Austrian army. The majority remained, anticipating with fear the entry of the Cossacks. And, indeed, their fears were not unfounded. Immediately on their entry, the Cossacks spread out in the streets, broke into the houses, raped women and robbed everything that came to hand. They looted homes and shops and left great destruction after them.

From one rule to another

In October 1918 Sambor was occupied by the Ukrainians and government over all the city's institutions was transferred to them. But their stay was a brief one, lasting only seven months. On 16 May 1919 the Ukrainian army left the city and on the morrow the Polish army entered it. Sambor became part of independent Poland, and remained under Polish rule up to the outbreak of the Second World War in 1939.

On 1 July 1941, Sambor was conquered by the Germans. In August 1944, with the Soviet conquest, it was annexed to Russia and became part of the Ukraine.

Period of the Austrian conquest

On 5 August 1772, the three Powers, Russia, Austria and Prussia, signed an agreement for the first partition of Poland. Austria received most of Eastern and part of Western Galicia, and Sambor was included within the Austrian borders.

With its transfer to Austrian rule, tremendous changes occurred in Sambor. It became a center for important Austrian offices, with German or Czech officials. An Austrian infantry regiment settled there. In the public places and during the royal festivities there began to be heard more and more the sounds of the German language.

Demolition of the city walls

Because of the change in warfare methods and in views regarding the importance of defense walls, an end came to the city's enclosure within walls. In accordance with a royal decree of 1784, the city walls, which had so hindered its development and growth, began to be demolished. The inhabitants were permitted to make free use of the bricks and stones from the walls. In place of the wall, new roads were laid, which aided the city's expansion and its release from the restrictions of the Middle Ages. The Austrian rulers were also not interested in preserving the royal palace, whose walls began to crumble. In 1792, they sold the palace, with the surrounding houses, to the city government. The latter turned the palace into a brewery, which was liquidated at the end of the 19th century. From the bricks of this factory, the city hospital was built some time later.

In 1788, King Joseph the Second of Austria raised Sambor to the status of a royal free city, left it within its previous borders and reorganized the administrative and judicial government.

The city continued to develop; in the second half of the 19th century it grew numerically, industrially and commercially. From an average of five thousand residents in the 18th century, the population increased to an average of eight thousand in the first half of the 19th; in the second half of the 19th century, to 12,000-14,000, and in the first half of the 20th, from 17,000 to 25,000.

A threefold increase in population during several decades was due, in the main, to the fact that the village population had moved to the city, and to the development of transport with the building of a railway, which aided in the growth of commerce and industry. The railway made possible important connections with almost all parts of the world, and Sambor was given the opportunity to send its agricultural produce to the industrialized countries of the Austrian empire. It began to export considerable quantities of grains, cattle, poultry, eggs, and also timber.

In 1889 there were the following industrial, commercial and artisan enterprises in the city: matches, oil and soap factories, an enterprise for refining alcohol, a brewery, an enterprise producing wines and liqueurs, two flour mills, an iron smelting plant. There were also 39 haberdashery and leather shops, 107 various other shops, 85 taverns, 7 popular restaurants, 2 delicatessen, one café. Artisans included 65 shoemakers, 38 tailors, 22 coopers, 8 tinsmiths, 7 blacksmiths, 6 builders, 6 tanners, 6 watchmakers, 4 locksmiths, 2 saddle makers and two photographers. The city had 26 slaughterers.

As the population grew, more industry and commerce developed, and the number of houses and public buildings increased.

with the Starosta Yezi Mnishek, for three months, December 1603 to February 1604. Dmitri was received by the king of Poland, Zigmunt the Third, and at the beginning of 1604, returned to Sambor. Here he signed a document in which he undertook, after his assumption of the throne of the Russian Czar, that he would marry Marina, daughter of Yezi Mnishek (Starosta of Sambor and governor of Sandomiez), that he would aim at a merger of the Russian Church with the Roman Catholic Church, and that he would reimburse Mnishek with all the expenses incurred in connection with his journey to Russia.

During four months, from May until 24 August 1604, the city of Sambor became a center in which European politics were concentrated. From the royal palace, emissaries went out to various states, proclamations were issued to the Cossacks, epistles sent to the capital of the Pope, in Rome.

Refugees from Moscow, those opposing Czar Boris Godunov, the leaders of the Cossacks and sundry spies arrived in Sambor, and the troops of the Polish army were also concentrated in the city.

On 28 April 1604, Dmitri and Yezi Mnishek left Sambor on their way to Moscow at the head of an army and volunteers. En route, they were joined by additional units and on 23 October 1604 crossed the Polish-Russian border. But here they met with opposition from Czar Boris Godunov's army. For several months, battles took place between the Polish and Russian armies, which were indecisive. On 13 April 1605, however, after the sudden death of Boris Godunov, who had been poisoned, Dmitri, with the support of Poland and the Don Cossacks, conquered Moscow, killed Fyodor the Second, son of Boris Godunov, who had been crowned Czar and had reigned after his father.

Before Marina Mnishek left for Moscow to place the crown of the queen of Russia on her head, she came to Sambor on 11 February 1606, to spend there several weeks in the company of her family and friends. On 2 March her bridal journey left Sambor. The entourage, headed by Yezi Mnishek, numbered some thousand persons. On crossing the Polish-Russian border it had already numbered about 2,200.

On 18 May 1606, Marina was crowned queen and on 19 May the wedding took place.

However, throughout all the days when the splendid parties and magnificent celebrations were continuing in honor of the invited guests, a conspiracy to murder Dmitri and the Poles was being hatched by Dmitri's opponents, headed by Prince Bazili Shuiski, who had previously been pardoned by Dmitri. Riots broke out in which Dmitri was killed, three-quarters of a year after having been crowned Czar.

The image of the Czar Dmitri has been perpetuated in Russian literature by the greatest of Russian poets, Alexander Pushkin, in his play "Boris Godunov", and in German literature by Friedrich Schiller and Friedrich Hebel, the latter presenting Dmitri the Impostor not as a cheat (as in Schiller's play) but as a noble misguided man with an exalted view of the mission of a ruler.

Queen Marina's father died in Sambor on 16 May 1615, and was buried there in the church of the Bernards.

population apparently numbered 3,752. The researcher and historian A. Yablonovski determined that in 1568 there were 4,025 persons in Novi-Sambor and 105 in Stari-Sambor. The researcher and historian A. Prohaska concluded that Sambor had 4,130 inhabitants in 1578.

According to the calculations, there were 3,486 inhabitants in 1760. The number was smaller in the 18th century than it had been in the 16th and 17th, due to the diminution of the population in 1705 as a result of the cholera epidemic.

Official statistics exist, however, from the 19th and 20th centuries, according to which Sambor had, in 1828, 1,281 houses and 8,616 inhabitants, and in 1869, 1,900 houses and 11,749 residents.

According to religion, there were, in 1880:

Roman Catholics	— 7,049
Greek Catholic	— 2,073
Religion of Moses (Jews)	— 4,427
Various religions	— 37
Total	— 13,586

Population from 1890 to 1935

1890 — 14,324
1900 — 17,039
1906 — 17,093
1910 — 20,257
1921 — 19,417
1931 — 22,269 (54% Poles, 28.7% Jews: 16.5% Russians)
1935 — 25,000

Sambor in the history of Poland and Russia

In the royal palace in Sambor the Starosta, Yezi Mnishek, hatched a plan to set upon the throne of the Russian Czar his daughter Marina by marrying her to the future Czar of Russia, Dmitri the First, Dmitri the Impostor. This was one of the most daring plots in history, which was liable to effect a complete change in the history of Poland. It was supported by the Polish king and important statesmen, in the hope of acquiring the Moscow Orthodox empire for the Catholic Church, and creating, under the sceptre of the king of Poland, a mighty Slavic kingdom. At the beginning of the 17th century, the names Sambor and the Sambor Starosta Mnishek were on the lips of all the diplomats of the European states. The Catholic Church and the Pope in Rome followed the course of events with bated breath, in the hope that the success of this Polish policy would bring much benefit to the Catholic Church in the East.

Days full of dramatic tension and a tragic end inspired writers, poets, sculptors and painters to create important works woven around the fate of Marina Mnishek, the Czarist of Russia, and Dmitri the Impostor, the Czar of all Russia, on the background of the romantic royal palace in Sambor on the banks of the Dniester. Following is a brief account of the course of events.

In 1603 there appeared in Poland Dmitri the Impostor, who claimed that he was Dmitri the son of the Russian Czar Ivan the Terrible, who had escaped from the murderers sent by the Czar Boris Godunov. Dmitri found himself supporters among the rulers of Poland, who saw in him a tool to serve them in their policy toward Moscow, as well as among Jesuits in Poland, who hoped, through him, to have Roman catholicism rule in Moscow.

Dmitri the Impostor was brought to Sambor, where he stayed in the royal palace, together

were earthen walls.

In the royal palace, which was the seat of the Starosta, there was, besides the service workers numbering sixty-five in 1569, a garrison composed of infantry and cavalry. This army was intended not only to protect the palace, but also to safeguard the peace and security of Sambor and the vicinity. Furthermore, it was needed to stamp out gangs which would infiltrate from Hungary and spread panic in the neighborhood.

The royal palace of Sambor had the honor to host within it almost all the kings of Poland and heads of state; many splendid receptions were held there with the participation of the city's notables.

Fires

Sambor, concentrated in a small area within the walls surrounding it, experienced many fires, some of them accidental. In 1585, an accidental fire broke out which destroyed almost half the city. The fire in 1637 was even more terrible, with nearly the whole city, except for one street, being burnt down. On 29 October 1779, a huge blaze razed 144 houses.

Floods

The city was also hit by floods, the worst in 1688 and 1700. The waters of the Dniester rose and overflowed its banks. The streams of water from the hills swept away whole houses, drowning corpses of humans and cattle. The people climbed trees to save themselves.

Epidemics

From time to time, mainly in the summer months, epidemics raged in the city which took their toll of many lives. In 1705, about two-thirds of the inhabitants died of cholera. The cemeteries were filled to capacity and it was necessary to bury the dead in parks. Barely some 1300 people remained alive in Sambor. The epidemic of 1771 first broke out in the Jewish quarter of Blich, claiming 400 victims. From Blich it spread to the city, taking over 3,000 lives.

Famine

In 1846 and 1847 one of the greatest misfortunes befell Sambor: famine. The population was fed on wild grass and leaves, and many died of hunger.

The first school

From Sambor's founding, there was a Church school there, the language of instruction being Latin.

The first printing press

The first printing press was founded in about 1617, in the village of Uherec, near Sambor. In 1618 the first Russian book, entitled "*Sobranje wokratce slowec w Uhercach*" was published in Uherec.

The population

Up to the 19th century there were no official statistics concerning the number of residents in Sambor. The researchers therefore rely on the records that were retained about the number of houses in the city, and according to that number, they ascertain the number of residents.

In 1568 there were 536 houses in Sambor and its suburbs. According to the researchers, an average of seven persons dwelt in each house, so that, in the aforementioned year, the

San, and the Black Sea, through the river Dniester, are connected. The Dniester had already played an important role as a natural water route leading to Akerman near the Black Sea. From there, the Greek merchants reached the land of Scythia with their products. Through Sambor, an important dry land route also led to Hungary, and by this passage to the borders of Poland, merchandise was brought such as timber, salt, cattle, fox and bear skins, honey, and from Hungary, particularly wines. The Sambor merchants would purchase from the Hungarian merchants wines, horses, leather, cloth and various fruits.
From Sambor there was also a road to Lvov through Rudki and Komarno, which connected it with the commercial center of goods from the east, making Sambor an important commercial juncture.

SAMBOR

History of the city
Sambor was rebuilt several times. In 1498, when Poland was attacked by the Turks and the Tatars, it was burnt down completely. And before the population had recovered from this disaster, the city was threatened, in 1515, by an invasion by the Tatars.
In the 16th century, a new Sambor was established on the ruins of the burnt out wooden houses.
In 1530, in view of all the invasions and attacks on the city, the Starosta (district governor) Kzistof Odrovonz Shidlovski surrounded it with a thick wall and deep trenches, to enable it to be defended. For two hundred and fifty years Sambor, thus enclosed, was compelled to shrink, limiting itself to narrow streets, without any possibility of expanding and developing naturally. The city was frozen into restricting borders until the first years of the Austrian conquest, on which we shall dwell later.
The city's walls, gates and towers were of much concern to the city fathers, who imposed heavy taxes on the population to cover the costs of safeguarding them for defense. Furthermore, each of the eleven artisans' guilds in the city had to take upon itself the obligation to guard and defend a certain part of the wall, as well as to provide arms at its own expense.
In the center of the market place stood the *Ratusz* (City Hall), with a clock tower on it. This building, the most important in the rebuilt city, was entirely destroyed in 1637 in a fire that wiped out almost all of Sambor. The new *Ratusz* was completed only in 1668, and then, for the first time, at the top of the tower the city emblem was unfurled: a deer with an arrow in its throat.

The Royal Palace
Second in importance for defense was the royal palace, which was situated outside the city walls, in the suburb of Blich. At first it was built of wood and was burnt down in 1498. When the Starosta Shidlovski rebuilt it in 1530, near the Dniester, he built it as a fortress, surrounded by moats, behind which

HISTORY OF THE CITIES SAMBOR AND STARI-SAMBOR

Stari-Sambor to Novi-Sambor

The history of the cities Sambor and Stari-Sambor, situated in Galicia, in the Lvov district by the Dniester, begins where today there is the place known as Stari-Sambor. This was founded in the 12th century and served as an important center of the Halich princedom. In the 13th century, the Tatars destroyed it, and in the year 1241 it was burnt down.

Part of the Stari-Sambor population, especially the weavers, moved to a village called Pohonicz, at a distance of some twelve kilometers from the old town, and it was called Novi-Sambor (new Sambor) to distinguish it from old Sambor. The latter began to be called Stari-Sambor, or the old city.

The village of Pohonicz was first under the rule of Russia; in 1340 it was annexed to Poland.

The foundations of the future city of Sambor were laid in 1390 by the governor of Cracow, Spitko from Melstin (*Spytko z Melsztyna*), a companion and adviser to the Polish king Vladislav Yagelo (1396-1434) in his war expeditions. The king granted his loyal companion, for his military services, enormous pieces of land, from Dovromil to Stri.

Spitko, evaluating the importance of Pohonicz, left a document dated 13 December 1390 addressed to the *Wójt* (Mukhtar), Henrik from Landshut, permitting him to establish a city in Pohonicz to be called Novi-Sambor, granting it the rights of Magdeburg.

It is not possible to determine exactly when the village of Pohonicz was founded because of the lack of historical sources. It may be assumed that, it being on the important commercial and strategic crossroads near the Dniester and its tributary Mlinuvka, it served as a worthy center for fortification and defence. Despite the fact that the village of Pohonicz was raised to the status of a city and its name changed to Novi-Sambor, we find in official documents up to the year 1450 that the city was called by two names: Sambor or Novi-Sambor, formerly Pohonicz.

Sambor is situated on what is almost an island formed between two parallel rivers, the one distant from the other by a few kilometers — the Dniester on one side and the Strwionz on the other — which come together after Sambor in the vicinity of Dolubova. In the pre-historic period the Dniester, at a distance of about three kilometers from Sambor, created a special kind of tributary called Mlinuvka, which, separating completely from the Dniester, falls into the river Strwionz. The Dniester and the Mlinuvka add a natural charm to Sambor.

The grant of municipal rights led to people flocking to the city — Poles, Germans, Russians and Jews.

From the city's founding, Spitko saw to its development and granted it many rights. In January 1394, King Vladislav Yagelo, at Spitko's request, exempted the inhabitants from paying various taxes. Not for very long, however, did Sambor benefit from his actions for the good of the city. In 1399 Spitko participated in the war against the Tatars, in which he was killed on 12 August 1399 near the river Worskla. After his death, the Sambor properties passed to his wife, Elzbieta Melsztinska.

In the earliest times, Sambor had natural conditions for development of commerce, lying as it did on the important commercial route where the Baltic Sea, through the river

INTRODUCTION

After many years of great effort, we have been able to publish a book in memory of the Jewish Communities of Sambor and Stari-Sambor, which were and are no more.
It has fallen upon us, the few who survived, to put into the pages of a book the story of the extremely active life of our Communities before their destruction, and to memorialize our dear ones — parents, brothers and sisters, colleagues. The book will be a literary monument to them, the chain will not be broken and there will not be forgotten the values that were a light until our generations, those values owing to which we have reached our goal.
It is with great reverence that we have approached the publication of a special testament of this kind to all those who were uprooted, murdered, burnt — all those whose life was extinguished.
For this is not only our obligation to our past. It is, no less, necessary for the sake of our future, for the future of our children and all our descendants, that they may learn a lesson from our dispersion among the nations, a lesson of a homeless people in the past, whose future lot and even its existence depend on the future and existence of our ancient-new homeland. Only then will they understand that all the efforts of the past generations to establish their independence were not in vain, that any sacrifice is not too great to safeguard our independence ad to guarantee our existence in the future.

Despite all our attempts, it is obvious that not the whole history of Sambor and Stari-Sambor — their organizations and institutions, and the people who lived there — have been given full and comprehensive expression in this book. We do not believe that we have exhausted the subject and arrived at a complete picture, although, sparing no efforts, we did everything possible to carry out the task that we placed before us. We applied to all former inhabitants of our cities, in Israel and abroad, asking them to provide us with records, recollections, documents, photographs and material of any kind pertaining to our Jewish Communities. Only a few, however, responded to our unceasing appeals.
The editor of the book, the writer Alexander Manor, therefore, was faced with an incomparably difficult task, to glean information, line by line, bit by bit, from the material found in archives, libraries, old letters, and articles in different languages that had appeared in the distant and near past. In addition, it was necessary to interview several scores of former Sambor people scattered all over the country, and then to add letter to letter, fragment to fragment, chapter to chapter, so as to paint a faithful picture that would reflect the history of our Jewish Communities before the Holocaust, during and after it. With all this, however, it is clear that not yet has all been done. The book is finished, but it is still incomplete.

The Editorial Board

THE BOOK OF SAMBOR AND STARI-SAMBOR

A memorial to the Jewish Communities of Sambor and Stari-Sambor

The story of the two Jewish Communities from their beginnings to their end

Editor

Alexander Manor

Form des deutschen Rechtes:
Lübecker (Rigaer) Recht
Magdeburger (Brandenburger, Kulmer, Neumarkter, Leitmeritzer, Olmützer usw.) Recht
Flämisches Recht
Leobschützer Recht
Nürnberger (Egerer, Prager) Recht
Iglauer (Kuttenberger, Schemnitzer) Recht
Süddeutsche (Wiener, Brünner, Stuhlweißenburger usw.) Rechte
Räumlich begrenzte rechtliche Sonderformen (Schleswiger, Schweriner, Lüneburger, Goslarer, Zipser usw. Recht)
Deutsche Stadtsiedlungen in Dänemark und Schweden ohne deutsches Recht
Bei Wechsel des Stadtrechtes ist das Recht der ersten Bewidmung dargestellt.
Gründungszeit:
bis 1200
1201 – 1250
1251 – 1300
1301 – 1400
1401 – 1500
1501 – 1750
Gründungen nach 1400 sind nur im Osten und Süden eingetragen.
Rechtsvororte haben größere Zeichen.
In Polen war bis zu den Teilungen das Magdeburger das allgemein geltende Stadtrecht. An den späteren östlich gelegenen Stadtgründungen, etwa jenseits Plozk–Warschau–Lublin–Lemberg, waren Deutsche nur noch in den größeren Orten an der Gründung beteiligt.
Grenzen zwischen dem oberdeutschen, mitteldeutschen und niederdeutschen Bereich in der Kolonisationszeit
(Reichs- und Ländergrenzen nach dem Stand von ca. 1380)
Maßstab 1:7 500 000
0 50 100 200 km
Gotland
Öland
Bornholm
Nowgorod
Litauen
Ungarn
Ofen
Pest
Stuhlweißenburg
Siebenbürgen
Deutsche und deutschrechtliche Städte im Osten
Bearbeitet von W. Kuhn

THE BOOK OF SAMBOR — STARI-SAMBOR